INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO
K
7010/2
319820109
COBISS

ŠTUDIJE O SLOVENSKI ZGODOVINI IN NARODNEM VPRAŠANJU

JANKO PLETERSKI

DOCUMENTA ET STUDIA HISTORIAE RECENTIORIS

II

ŠTUDIJE O SLOVENSKI ZGODOVINI IN NARODNEM VPRAŠANJU

Napisal:

JANKO PLETERSKI

Založba Obzorja
Maribor 1981

7010

XI 21. IV 1982 / 109

UVODNO POJASNILO

V to knjigo so zbrani nekateri spisi o dveh sklopih zgodovinskih vprašanj, ki pa se med seboj prepletata. Prvi sklop je zgodovina Slovencev v času razvitega narodnega in socialnega gibanja do konca prve svetovne vojne in do njihove državne ločitve od Avstroogrske. Tu gre za izoblikovanje slovenskih političnih taborov na podlagi vse bolj razvite in razvejane družbe na Slovenskem. Gre za razvoj njihovih stališč in dejavnosti, zlasti v narodnem vprašanju, ki ima pri Slovencih vedno tudi svojo jugoslovansko razsežnost. Po svoji naravi bi sodilo v ta sklop seveda tudi koroško vprašanje. Ker pa sem dolga leta veliko delal na zgodovinskem preučevanju prav tega vprašanja posebej — pravzaprav sem od njega začenjal svoje širše zanimanje za slovensko zgodovino in narodno vprašanje sploh — je to študijsko gradivo tako obsežno in obdelano na drugačen način, da bi ga bilo težko skladno vključiti v zamišljeno knjigo. Zato sem ga pridržal morebitni posebni zbirni objavi. Vrhu tega so poglavitni izsledki o koroškem vprašanju za leta do 1918. in do plebiscita že izšli v dveh knjigah. V samostojni monografiji »Narodna in politična zavest na Koroškem« (Slovenska matica, Ljubljana 1965) in pa v zborniku »Koroški plebiscit« (Slovenska matica, Ljubljana 1970). Tudi samostojna knjiga »Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo« (Slovenska matica, Ljubljana 1971, srbohrvaški prevod pa Nolit, Beograd 1976), ki obravnava slovensko politiko v domovini v času prve svetovne vojne, ni mogla — po naravi stvari — priti v ta izbor.

Drugi sklop je narodno vprašanje v pripravah in v izbojevanju socialistične revolucije na Slovenskem. Sklepno še opredelitev danes perečega vprašanja naroda v socializmu. Tudi v tem sklopu se osrednje vprašanje povezuje s širšim preučevanjem revolucionarne prakse, deloma v ZSSR, predvsem pa na tleh Jugoslavije, pri čemer sem se trudil ugotoviti in označiti tudi teoretični dosežek v revolucionarni storitvi KPJ. Spričo pomanjkanja slovenskih spisov o znanosti zgodovine, morda ne bo odveč, da se knjiga izteka z drobcem razmišljanja o prepričanju zgodovinarja in o možnosti, da prepriča novi rod. Tudi za drugi sklop velja, da v izbor niso prišle samostojne izdaje (brošuri »Komunistička partija Jugoslavije i nacionalno pitanje«, Komunist, Beograd 1971 in pa »Revolucija in vprašanje narodov«, Univerzum, Ljubljana 1979, pa tudi »Politična in socialna zgodovina Jugoslavije«, skupaj z avtorjem drugega dela Brankom Božičem, Obzorja, Maribor 1975).

Spisi so v knjigi ostali takšni kot ob prvi objavi, razen nekaj stvarnih popravkov. Razvrščeni so tematsko in ne po času nastanka. Pet jih je prvič objavljenih v slovenskem jeziku, eden pa sploh prvič. Podatki o prejšnjih objavah so navedeni na koncu knjige.

Rad bi se toplo zahvalil založbi »Obzorja«, da je omogočila knjižni izid teh spisov, ki so mi rastli ob delu več kot dveh desetletij. Morda bodo odprli komu kak nov pogled, omogočili kako novo spoznanje, spodbudili kako ustvarjalno dejanje. Na takšno možnost sem se zanašal, ko sem spise predlagal za zbirno objavo.

Strahomer, 24. januar 1981 J. P.

1

Revolucija in slovensko nacionalno vprašanje

»... te umirajoče narodnosti, kakor Čehi, Korošci, Dalmatinci in drugi, so skušale splošno zmedo leta 1848 izkoristiti za to, da bi svoj politični *status quo* iz leta Gospodovega 800 zopet obnovile... (To so) nacionalne ambicije panslovanskih sanjačev, ki se jim je posrečilo razgibati del češkega naroda in del južnih Slovanov. Ali pa lahko pričakujejo, da bo šla zgodovina tisoč let nazaj na ljubo nekaterim sušičnim narodnim telesom, ki so povsod na ozemlju, kjer prebivajo, izpremešana in obdana od Nemcev, ki od pradavnih časov za civilizacijske smotre niso imela drugega jezika ko nemškega in ki so brez najelementarnejših pogojev za nacionalno življenje: večje številnosti in strnjenega ozemlja?« (Marx-Engels, Revolucija in kontrarevolucija v Nemčiji, Ljubljana, 1955, str. 101.)

Slovenske revolucionarje je neizpolnjeni revolucionarni dolg, s katerim je slovensko narodno gibanje izšlo iz leta 1848 in ki je sopovzročil porazne ocene pri Marxu in Engelsu, nenehno težil. Ni šlo samo za splošno neobveščenost o tedanjih pojavih revolucionarnosti pri kmečkih podložnikih na slovenskem področju, katere je neposredno po marčni revoluciji na Dunaju zajel »pravi revolucionarni vzgon, ki je z izjemo redkih proletarskih nastopov (Ljubljana, Idrija, Podrožčica) pri nas edinstven tako po svoji moči kakor po svoji širini«.[1] Čeprav meščanska revolucija tega slovenskega drobca velikega evropskega gibanja tedaj ni upoštevala, kakor sploh ni razumela ali hotela razumeti pospeška in globine, ki bi jo revoluciji lahko dalo kmečko puntarstvo, je ta drobec bil dejstvo, ki ga je zgodovina morala prej ali slej pokazati. Navsezadnje celo ni šlo za to, da notranja slabost nemške revolucije same ni bila na zadnjem mestu med vzroki za takšno oceno. Revolucionarna Nemčija oživljajočih sap pomladi narodov ni zajela, »ni istočasno z lastno svobodo proglasila svobode tistih narodov, katere je dotlej zatirala«; dejansko je »v celoti sankcionirala zatiranje Italije, Poljske in zdaj še Češke po nemški vojaščini. Kaunitz in Metternich sta čisto opravičena.«[2]

Revolucionarjem je šlo v prvi vrsti za to, da pravilno spoznajo problem, ustroj in razporeditev sil revolucije in reakcije leta 1848, da ugotove, zakaj je nemška revolucionarna levica morala slovanska narodna gibanja v Avstriji s Slovenci vred zabeležiti na strani kontrarevolucije, da iz zgodovine črpajo nauk za nove družbene boje in odločilne spopade. Hkrati pa je prvo vprašanje, na katero so morali istočasno, zavedno ali nezavedno, a dejansko odgovarjati, bilo: Bomo v tem boju sploh nastopali kot slovenski ali kar kot evropski, konkretno nemški, italijanski revolucionarji? Tudi z drugimi besedami: Mar naj Slovenci, ki jim je za družbeni ali civilizacijski napredek, upoštevajo ugotovitev nemškega levega revolucionarnega tabora v letu 1848, namreč da je v zadnjem tisočletju »tendenca absorbiranja (slovanskih narodov) po Nemcih bila in je še vedno ena izmed najmočnejših sredstev, s katerim se je širila zahodnoevropska civilizacija na vzhodu tega kontinenta«? Ali naj se ravnajo po logičnem zaključku in nasvetu, »da je bila zato naravna in neizogibna usoda

[1] Bogo Grafenauer, Slovenski kmet v letu 1848, ZČ, II—III, 1948—1949, str. 58.
[2] F. Engels, Praška vstaja, »Neue Rheinische Zeitung«, 18. junija 1848, št. 18.

teh umirajočih narodov, pustiti, da se ta proces razkroja in absorbiranja po njihovih močnejših sosedih dokonča«?[3]

Prvi je na to vprašanje z dunajskih barikad odgovarjal praktični revolucionar Anton Füster, še 29. marca podpisnik znane adrese dunajskih Slovencev kranjskim deželnim stanovom. Odgovoril je nikalno: »nacionalno se je ubil ob težavi — zanj nerešljivi — združiti revolucionarnost z vsebino slovenskega gibanja.«[3a] Vendar se je izkazalo, da je Füsterjev odgovor ostal — oseben. Kljub nerazvitosti socialnih pogojev pri Slovencih za meščansko in plebejsko revolucionarno gibanje, kljub nezrelosti revolucionarne zavesti, je geslo Zedinjene Slovenije kot emanacija srednjeevropske revolucije dalo slovenskemu narodnemu gibanju revolucionaren pomen in politično osnovo. S te osnove so nastopali slovenski poslanci v ustavotvornem državnem zboru, izvoljeni v volilnem gibanju pod močnim vplivom težnje kmetov za politično osamosvojitev, izražene v geslu: »... tok ne smete taziga voliti, kateriga vam bo gosposka al pa duhovshna ponujala.«[4] Oboje je omogočilo, da so nekateri tedanji slovenski poslanci na Dunaju »v vprašanju zemljiške odveze in odnosa do dunajske oktobrske revlucije zavzemali bolj radikalno stališče kakor npr. Čehi« in da so »dobro zastopali zahteve slovenskega narodnega programa«.[5] Vzlic objektivnim in subjektivnim slabostim slovenskega gibanja je slovensko nacionalno vprašanje bilo priznano kot eksistentno in je kot tako bilo upoštevano, čeprav zelo nepopolno, tudi v kromeržikem ustavnem načrtu, tem prvem in zadnjem meščanskem sporazumu o nacionalnem vprašanju v Avstriji.

Dvojna dediščina leta 1848 za Slovence, pičla in slabo spoznana revolucionarno napredna, in težka, vse prekrivajoča oportunistično nazadnjaška, je bremenila vso poznejšo slovensko zgodovino. Napredni duhovi so se zaradi nje morali odločati ob dilemi: ali je vredno reševati tisto slovensko pičlost, gojiti naprej to šibko rastlinico in se brezupno upreti staroslovenskemu vsezaverodomcesarjevstvu, tesnobnim razmeram, »kjer se vsaka stvar meri na mravljinčno ped«, kjer je »mnogo lažje napačno delati nego napačna dela grajati«, kakor je tožil Levstik.[6] Koliko laže je bilo umakniti se težki stvarnosti malega in malo razvitega naroda in njegovim krmežljavim razmeram! Vemo, da Dežman ni bil samo problem morale, značaja, marveč problem razmer, čeprav razvoj medtem ni počival in je napočil že Levstikov čas, ko »o kakem tragičnem konfliktu med voljo za progresivnim družbenim delovanjem in zanikrnostjo lastnih nacionalnih razmer torej *že* ne more biti več govora.«[7]

Nedobojevani spopad med »mladimi» in »starimi« Slovenci, Levstikova osebna usoda, obenem pa zamah množičnega ljudskega gibanja ob taborih, so opozarjali na novo kvalitetno stopnjo v slovenskem socialnem razvoju, na približevanje časa, ko slovensko vprašanje postane spet revolucionarno vprašanje. Zdaj očitno ne le v razmerju do habsburške države, marveč tudi znotraj slovenskega narodnega okvira. Taborskemu gibanju za Zedinjeno Slovenijo, ki ga je bil meščanski liberalizem opustil, je rastel nov socialni nosilec, vodnik in organizator, slovenski delavski razred. Njegova edina možnost je bila upirati in upreti se prav tistim podedovanim tesnobnim razmeram, ki so uniče-

[3] Marx in Engels, delo, navedeno ob uvodnem citatu.

[3a] Boris Kidrič (A. Gorjan), Lik slovenske inteligence med Prešernom in Levstikom, 1941, Zbrano delo I., str. 134.

[4] Iz volilno agitacijskega spisa, zaplenjenega v Moravčah. Josip Apih, Slovenci in leto 1848, str. 149.

[5] Fran Zwitter, Narodnost in politika pri Slovencih, ZČ I, 1947, str. 45.

[6] Dragotin Lončar, Politično življenje Slovencev, str. 45.

[7] Boris Kidrič, o. c., str. 135.

vale napredne ljudi in slovenski narod silile v položaj opore reakciji. Njegova socialna osvoboditev je neogibno prišla v odvisnostno razmerje ne z bojem proti kapitalizmu na splošno, marveč z bojem proti konkretnim razmeram, ki jih je kapitalizem ustvaril na Slovenskem. Slovenski delavski razred je z zdravim čutom za stvarnost dejansko nastopil za to, da si ustvari prvi pogoj za uspešen boj: *svoj* teren za boj proti *svojemu* meščanstvu. Empirično je prihajal do enakega dejanja, kakršnega nujnost je spoznaval Engels, ko je poljskim socialistom priporočal, naj nacionalno osvoboditev postavijo kot prvo točko svojega programa: »Za to, da bi se borili, je treba najprej imeti tla pod nogami, zrak, svetlobo in prostor. Sicer bo ostalo vse le besedičenje.«[8]

Prav značilno je, da si je leta 1869 prvo ljubljansko delavsko izobraževalno društvo hotelo nadeti ime »Slovenska Lipa« in prav tako je značilno, da je deželna vlada to ime v predloženih pravilih prečrtala.[9] S tem imenom delavski člani društva pač niso nameravali povečati števila meščanskih »narodnih« organizacij. Celo društveni predsednik, s pomočjo katerega je slovensko liberalno meščanstvo skušalo društvo dobiti pod svoj vpliv, je moral delavstvu poudarjati potrebo po »narodni slogi« (t. j. solidarnosti z delavci drugega rodu) in tedanjemu delavskemu mišljenju v Avstriji primerno poudarjati, da je narodno vprašanje stvar meščanstva (»nikakor ni prva naloga delavcem, da bi oni rešili narodno vprašanje«).[10] S svojim imenom je društvo hotelo izraziti dejstvo, da živi in deluje na *svojem* domačem terenu, kjer naj služi stvari slovenskega delavca. Delavsko izobraževalno društvo je hitro stopilo na pot razredne delavske politike, hkrati pa je že 29. septembra 1871 soglasno sklenilo, da je potrebno izdajati slovenski delavski časopis. Njegov vodilni član, v komunarski Franciji osveščeni Železnikar, je leta 1875 jasno izpričal svoj pozitivni odnos do slovenskega naroda, ko je na vabilo, naj se kot razgledan človek pridruži nemškutarski liberalni stranki, odgovoril: »Tudi jaz sem liberalen, toda liberalen tako, da svojega lastnega naroda nikoli ne bom mogel zaničevati . . .«[10a] To je bila naravna in nedogmatična paralela in praktični odgovor neživljenjskemu delavskemu kozmopolitizmu, ki ga je tedaj oznanjalo nemško delavsko gibanje v Avstriji, ko je v nacionalnem vprašanju videlo zgolj »reakcionarno rovarjenje meščanskih strank in njihovega poneumnjevalnega tiska«, ki hoče samo narode odvrniti od resnih vprašanj napredka. »Narodnost v vašem smislu,« je pisalo delavsko glasilo »Die Arbeit« leta 1885, »je za nas že premagano stališče, je reakcionaren pojem, sovražen svobodi in kulturi; človeštvo ne pozna nacionalnih meja; ne! naša domovina je svet, naša morala je delo, naša narodnost je človeštvo.«[11] To je bilo sicer lepo rečeno, a prav malo je pomagalo tistim, ki so zastavljali lopato, da slovenskemu, polkmečkemu, enojezičnemu delavskemu garaču krčijo in uravnavajo prve metre strme steze k tako oddaljenemu cilju univerzalnega človečanstva, temelječega na svobodnem delu. Ljubljansko delavsko izobraževalno društvo je prišlo na glas kot »nacionalno« in sorodna (pač nemška) društva so zato leta 1886 bojkotirala njegov občni zbor; niso mu poslala nobenega običajnega pozdrava. Društveni tajnik Vertnik se je branil takih očitkov in stvarno opozarjal: »Treba je omeniti, da se mora tukajšnje društvo toliko več bojevati, ker v slo-

---

[8] Engels Kautskemu, 7. februarja 1882, K. Marx, F. Engels, V. I. Lenin, O proletarskem internacionalizmu, Moskva 1957, str. 169.

[9] Zgodovinski arhiv KPJ, tom V, str. 1.

[10] Dragotin Lončar, Dr. Janez Bleiweis in njegova doba, str. 64.

[10a] Prim. R. Kyovsky, Narodno vprašanje ob prvih začetkih socialističnega gibanja med slovenskim delavstvom, Socialistična misel, II., 1954, str. 11.

[11] »Die Arbeit«, 1. oktober 1885, št. 5.

venskem jeziku ni nobenih dobrih knjig in časnikov. Vrhu tega so tukajšnji delavci vseskozi domačini in se težko drže proti narodnjakom.«[12] Logika obstoja slovenskega naroda, ki je tedaj že v znatni meri pridobival atribute nacije, je ljudi, dejavne v delavskem gibanju na Slovenskem, navajala na iskanje najuspešnejše poti. Prva in naravna osnova take poti je bila živa vez v lastnem jeziku med delovnim človekom in njegovo organizacijsko in idejno nadstavbo. Le tako ga je bilo moč učinkovito odtegniti vplivu psevdoliberalnega in klerikalnega fevdalno kozmopolitskega narodnjaštva. Zato je prvo slovensko socialno demokratsko glasilo »Novi čas« leta 1889 pisalo, kako potrebno je, da si slovenski delavec celo tedaj, kadar se preseli izven svojega jezikovnega področja, obdrži sposobnost izobraževati se v svojem materinskem jeziku, »katerega se je najpred naučil.« Toliko bolj je kajpak to veljalo za delavca — domačina na Slovenskem, ki ni imel priložnosti, da »se ptujega jezika nauči in se v njem izobražuje . . .«.[13]

Splošna nezrelost pogojev za družbeni preobrat v Evropi vzhodno od Nemčije sredi 19. stoletja je vso pozornost vodilnih revolucionarnih duhov usmerjala zgolj na evropski zahod, vključno Nemčijo. To je bilo v bistvu področje klasičnih velikih nacij z ustreznimi nacionalnimi državami (Anglija, Francija, Španija) oziroma velikih nacij v procesu formiranja (Nemčija, Italija). To je bilo področje, kjer sta Marx in Engels že leta 1847, konkretno v Angliji, pričakovala »prvi odločilni udarec, ki bo privedel k zmagi demokracije, k osvoboditvi vseh evropskih dežel«.[14] Vzhodno od njega je evropska revolucija pričakovala le »boj z barbarskimi hordami Avstrije in Rusije«, za »zrušenje Pruske in Avstrije, odriv Rusije za Dnjestr in za Dvino«.[15] Poljski nacionalni problem je bil zanimiv kot pogoj za dve nalogi revolucije: za formiranje demokratične Nemčije in za utesnitev Rusije. V revoluciji 1848/49 se je kot nacionalna meščanska revolucionarna sila izdiferencirala še Madžarska. V takih okoliščinah se problem osvoboditve malih narodov vzhodne in jugozahodne Evrope praktično ni vsiljeval. Pri obeh klasikih revolucionarnega delavskega gibanja je prevladovala misel, da družbeni napredek in boj delavskega gibanja potrebujeta za svoj razmah večjih, zemljepisno in gospodarsko zaokroženih državnih organizmov, ustvarjenih na podlagi večjih narodov, manjši bi se vanje vključili brez posebnih pogojev. Obe misli, o potrebni velikosti in o asimilaciji premajhnih, razločno razberemo tudi iz uvodnega navedka. Skrbela sta npr., da bi zadostno podlago dobila tudi Poljska: »Razume se, da ne gre za ustanovitev utvarne Poljske, marveč za ustvaritev države na osnovi, sposobni za življenje. Poljska mora obsegati vsaj ozemlje iz leta 1772, mora vladati ne samo nad porečji, marveč tudi nad ustji svojih velikih rek in konec koncev, nad velikim primorskim pasom ob Baltskem morju.«[16] Izrecno sta poudarjala, da se bodo Nemci, ki prebivajo na tem primorskem ozemlju, morali sprijazniti s poljsko suverenostjo. Podobno sta pozneje, ko je Bismarck na svoj način reševal »malonemški« program, ugotavljala, da »Bismarck . . . opravlja košček našega dela«, »ustvarja več prostora za našo dejavnost«.[17] Razmerje med proletarsko revolucijo in osvobodilnim gibanjem narodov, upravičenih do svoje državnosti, je v prvotni zamisli posledično in

[12] »Die Arbeit«, 18. februar 1886, št. 4.
[13] D. K., »Koroška« krivda in nekrivda slovenske socialne demokracije, Naša sodobnost 1958, str. 163.
[14] Govor F. Engelsa o Poljski, 29. novembra 1847, n. n. m., str.11.
[15] Govor F. Engelsa o Poljski, 22. februarja 1848, n. n. m., str. 21.
[16] F. Engels, Članki o debatah o poljskem vprašanju v Frankfurtu, 19. avgusta 1848, n. n. m., str. 32.
[17] Pismo F. Engelsa K. Marxu, 15. avgusta 1870, n. n. m., str. 90.

ne organsko: »... zmaga proletariata nad buržuazijo je istočasno signal za osvoboditev vseh zatiranih narodov«, »... zmaga angleških proletarcev nad angleško buržoazijo ima odločilen pomen za zmago vseh zatiranih nad svojimi zatiralci. Zato je treba Poljsko osvobajati ne na Poljskem, pač pa v Angliji«.[18]

Dejstvo, da je pričakovani odločilni udarec proletariata v Angliji izostal, je Marxa navedlo na to, da je v letu 1867 spoznal ne samo možnost, marveč tudi nujnost odcepitve Irske od Anglije kot pogoja za socialno revolucijo v Angliji. Poleg Poljakov in Madžarov so se zdaj tudi Irci uvrstili med »potrebne narode« v Evropi (izraz je uporabil Engels že leta 1848), namreč narode, katerih osvoboditev je pogoj za odločilni družbeni premik v Evropi. Zdaj že ni šlo več za velik narod oziroma za veliko državno ozemlje. Misel, da noben narod, ki zatira druge narode, sam ne more postati svoboden, ki jo je Engels izrazil že leta 1847, je dobila še novo znanstveno in politično utemeljitev na irskem področju. Značilno za metodo in prakso preučevanja nacionalnega vprašanja pri Marxu in Engelsu je prav to, da sta se konkretnega nacionalnega problema lotevala takrat, kadar je dejansko stopil v interesno območje revolucije. Izpričevala sta strogo konkretnost in racionalnost svojega analitičnega mišljenja. Nikakor pa nista prezrla splošnega humanističnega aspekta problema nesvobodnega naroda, imela sta ga le za samo po sebi umevnega: ko se je Marx pripravljal, da bo na seji Sveta internacionale poročal o irskem vprašanju, je iz svojega poročila zavestno nameraval izključiti vsako »internacionalnost« in »humanitarno« frazo o pravičnosti do Irske, kajti *»to se razume samo po sebi v Svetu internacionale«*.[19] Slovanske narode (z izjemo Poljske) je družbeni razvoj privedel v območje Marxovega revolucionarnega zanimanja komaj nekaj let pred njegovo smrtjo. Leta 1878 je že ugotovil: »Kljub vsem političnim in socialnim oviram sodelujejo Slovani, posebno na Poljskem, Češkem in v Rusiji, v današnjem času v mednarodnem gibanju v takšnem obsegu, kakršnega ne bi leta 1872 niti največji optimist mogel pričakovati.«[20]

Slovensko delavsko gibanje je bilo še daleč prešibko in preveč nezrelo, da bi ga Marx oziroma Engels posebej preučevala in z njim obenem tudi slovensko nacionalno vprašanje. Ni prišlo do tega, da bi se vprašala, ali je slovenski problem treba izločiti iz nemškega oziroma, po malonemški rešitvi leta 1871, iz avstrijskega. Razmah avstrijske socialnodemokratske stranke po Hainfeldu je pri Engelsu vzbujal prepričanje, da bo nerešeno nacionalno vprašanje v Avstriji pospešilo padec vladajočih razredov *vseh* avstrijskih narodov, delavski razred, ki bo prevzel oblast, pa bo znal nacionalno vprašanje rešiti. »Istočasno, ko pri vas v Avstriji posedujoči razredi raznih kronovin v svojem slepem nacionalnem sovraštvu izgubljajo zadnje ostanke svoje sposobnosti, vladati, jim bo vaš drugi strankin kongres pokazal obraz tiste Avstrije, ki ne pozna nacionalnega sovraštva, Avstrije delavcev.«[21] Prednost velikega gospodarskega prostora, kakršnega je pomenila Avstrija, je bila za zmagovit proletariat preočitna, oportunizem vodstva avstrijske socialne demokracije šele v zarodku.

Leto dni po Engelsovi smrti (1896) je londonski kongres internacionale, še pod vplivom njegovega in Marxovega dela, po razpravi o kolonialnem vpraša-

---

[18] Govor K. Marxa o Poljski, 29. novembra 1847, n. n. m., str. 10.
[19] K. Marx, Pismo F. Engelsu, 10. oktobra 1869, n. n. m., str. 75.
[20] K. Marx, Zgodovina mednarodnega združenja delavcev, ki jo je sestavil Mister Howell, n. n. m., str. 164.
[21] F. Engels, Pismo kongresu avstrijsko socialnodemokratske stranke leta 1891, n. n. m., str. 194.

nju res proglasil pravico vseh narodov do samoodločbe. Komaj nekaj mesecev za tem je tudi ustanovni zbor Jugoslovanske socialno demokratične stranke ponovil, »da zastopa popolno pravico lastnega odločevanja vseh narodov«.[22] Vendar v avstrijski socialni demokraciji ni prišlo do spoznanja, da je enotnost Avstrije mogoče ohraniti samo z brezpogojnim priznanjem te pravice tudi vsem avstrijskim narodom. Istega leta je pisal Karl Kautsky o nacionalnem vprašanju v Avstriji: »Narodni boji v Avstriji zgubljajo polagoma odločilni pomen za usodo narodov; postajajo prepiri med posameznimi klikami, prepiri, ki so deloma nerazumno posnemanje tradicij, deloma samo zavist ali pa celo potreba, prikrivati umazane kupčije z nacionalno frazo. Nacionalno gibanje, katerega najvažnejši objekt je eno- ali dvojezičnost uličnih napisov ali sedež gimnazije, resnično revolucionarne stranke ne more vznemirjati.«[23]

Delavska stranka druge velike mnogonacionalne države na vzhodu Evrope je morala odgovoriti na vprašanja, ki jih je avstromarksistična revolucionarna fraza puščala odprta. Intenzivnost, s katero so se ruski marksistični revolucionarji, zlasti Lenin in Stalin, ukvarjali z nacionalnim vprašanjem — najprej kot z vprašanjem programa in taktike ilegalne boljševiške stranke, potem v razmerju z neposrednim bojem za oblast in končno v okviru naporov za ohranitev in izgradnjo te oblasti na raznorodnem področju nekdanjega ruskega imperija — je mednarodnemu delavskemu gibanju dala prepotrebna konkretna pojasnila o sodobnih teoretičnih in praktičnih političnih aspektih odnosa med revolucijo in nacionalnim vprašanjem.

V neposrednem nasprotju z avstromarksističnimi pogledi, izvirajočimi iz reformizma avstrijske socialne demokracije, je boljševiška politika narod vrednotila ne le z njegove jezikovne, kulturne in tradicionalne plati, marveč tudi kot ekonomsko pogojeno teritorialno enoto. Poudarila je že skoraj pozabljeno načelo pravice narodov do samoodločbe, do zadnje konsekvence; do odcepitve. Najprej kot obliko boja za naravne demokratične pravice, posebno pa kot edino pot do medsebojnega zaupanja in solidarnosti delovnih ljudi različnih narodov, velikih in malih, zgodovinskih in nezgodovinskih, zatirajočih in zatiranih, razvitih in nerazvitih. Ugotovila je moč in prodornost, ki ju črpa delavski razred iz narodnoosvobodilnega gibanja, če se kot razred, odgovoren za prihodnost, z njim poveže. Leninova revolucionarna energija je v skrajno težkih pogojih državljanske vojne, intervencije, razmaha meščansko nacionalističnih gibanj pri neruskih narodih izbojevala načelu samoodločbe narodov dosledno uporabo in zgodovinsko dokazala njegovo pravilnost; zasnovala je njegovo dialektično nasprotje, enakopravno federacijo sovjetskih republik. Te idejne prvine so se šele pozneje prelile v miselno osnovo mednarodnega komunističnega gibanja, čeprav tudi potem še dostikrat bolj po obliki kot po vsebini. Manj znane ali čisto neznane so celo do nedavna ostale nekatere druge prvine Leninove nacionalne politike in teoretične misli, večkrat komaj anticipirane. Med njimi zlasti vprašanje odnosov med samostojnimi socialističnimi državami in problem družbene vloge naroda oziroma pravice do odcepitve po socialistični revoluciji kot okvira za najučinkovitejšo in najlažjo pot tega naroda v socializem (»... da bi vnesli svoj prispevek v različnost oblik demokracije in oblik prehoda k socializmu«; ... »možnost, da se jim izpolni skromna želja, organizirati sovjetsko oblast bolje kakor pri nas«). In končno še za male narode posebno zanimivo Leninovo različno vrednotenje

[22] Druga Internacionala, Beograd 1951, str. 32 in Zgodovinski arhiv KPJ, V., str. 32.

[23] K. Kautsky, Iz predgovora k I. nemški izdaji Marxovih in Engelsovih člankov o revoluciji in kontrarevoluciji v Nemčiji, Ljubljana 1955, str. 153.

nacionalizma velikega in malega naroda, njegova ocena velikodržavnih teženj kot glavne nevarnosti za resnično mednarodno solidarnost proletariata.[24]

Socialistično gibanje na Slovenskem na prelomu stoletij iz izkušenj ruskih marksistov še ni moglo zajemati. Vendar ni bil samo idejni vpliv avstrijske socialne demokracije tisti, ki je oviral njegovo oveščanje glede slovenskega vprašanja. Drobnost naroda sama vsiljuje slovenskim socialistom skeptičnost glede njegovih možnosti, iščejo mu rešitve v širših regionalnih, nadnacionalnih konceptih. Iz podobnega občutka neprimernosti malega slovenskega okvira kot družbene enote za učinkovit boj za socializem izvira tudi znano dejstvo, da prav slovenski socialisti pri teoretičnem obravnavanju nacionalnega vprašanja tako močno poudarjajo zgolj njegovo kulturni značaj in se izogibajo njegovi trdi, a realni politični osnovi (Tuma — E. Kristan). To ustvarja izolacijo delavske stranke od širših problemov slovenske politike, od tokov, ki so izraz nacionalne zatiranosti, pri katerih trpno participirajo vsi sloji slovenske družbe z izjemo špekulantsko drobničarske vodilne kaste meščanstva in pa pičlega slovenskega dela monarhičnega aparata. Posledica te izolacije je omejitev socialno demokratske stranke na sorazmerno maloštevilni delavski razred, na njegove ožje gospodarske in politične probleme, zaradi nje se oblikuje stanje, ki ga je Cankar tako jedrnato opisal: stranka ni videla naroda, narod ni videl stranke. Ta ozkost je pač bila med vzroki za to, da slovenska socialno demokratska stranka ni mogla zajeti niti vsega slovenskega delavstva, posebno na severnem slovenskem obrobju, in je tam delavstvo, ki je deloma bilo, večidel pa postajalo dvojezično, morala prepustiti nemški socialni demokraciji. Revolucionarna intuicija delavskih socialističnih aktivistov, kakršna se očituje pri Regentu v Trstu v vsakdanjem boju za vse, torej tudi za nacionalne pravice slovenskega težaka, je dokazovala, da omenjena ožina ni bila nujno pravilo. Prav zaradi takšne slovenske socialistične aktivnosti je v Trstu bilo premagano tisto napačno gledanje, da bo najlažje zgraditi socialistično družbo, če se slovensko delavstvo odreče svojemu narodu.[25] Tudi socialist Prepeluh, eden izmed peterice, ki ni bežala od težav slovenske narodne individualnosti, je pri svojem preučevanju problema malega naroda pogrešil, samo da v nasprotni smeri kot uradna stranka: ni videl slovenskega delavstva, ko je iskal odgovora na vprašanje, kdo je Mojzes tlačenega naroda.

Zaupanje v možnost rešitve slovenskega vprašanja v okviru Avstrije, demokratične in federativne, kakršno srečujemo še pri Tumi in tvorcih tivolske resolucije, se je drobilo pod kamni habsburškega nemško-ogrskega mlina narodov. Oportunizem in reformizem avstrijske »kronske« socialne demokracije sta temu zaupanju jemala vsako realno perspektivo, velenemški imperialistični pritisk pa je od dne do dne naraščal v tako mogočno silo, da se je spričo nje možnost enakopravnega obstoja slovenskega in drugih potlačenih narodov ob nemškem v okviru ene države oddaljevala v sfero fantazije.

Tako družbeni revoluciji kot narodni osvoboditvi na Slovenskem se je odpirala možnost le z razpadom avstro-ogrske monarhije. Naravna misel, naj si Slovenci iščejo opore in pomoči pri sorodnih južnih slovanskih narodih, misel, ki je bila racionalno jedro v vseh inačicah ilirizma v 19. stoletju, še tudi v začetku 20. stoletja ni doživela tvorne povezave s pristno revolucionarnim reševanjem slovenskega nacionalnega in socialnega vprašanja. Jugoslovanski integrizem, h kateremu se je zatekla slovenska socialna demokracija

[24] Iz Leninove dediščine, Ljubljana, 1957, J. P., Lenin in nacionalno vprašanje v času oktobrske revolucije in formiranja Sovjetske zveze, Naša sodobnost, 1957, str. 970 in 1080. Besedilo 17 v tej knjigi.

[25] Prim. Lado Kozak, »Visoka šola« Ivana Regenta, Naša sodobnost, 1954, str. 78.

s tivolsko resolucijo, se ni loteval vprašanja državnega okvira, to je samoodločbe, glede slovenskega naroda pa je pomenil beg pred njegovo majhnostjo in neživljenjsko zanikanje slovenske narodne individualnosti. Ta program zato ni mogel biti drugega kot nekak socialno demokratski pendant klerikalnemu programu slovensko-hrvaške narodne enotnosti oziroma pozneje lojalističnega koncepta majniške deklaracije. Po svojem nerevolucionarnem bistvu se ni spremenil niti po oktobrski revoluciji, ko se je X. strankin zbor JSD v Ljubljani izognil pravici do samoodločbe in odklonil podporo slovenskemu narodnoosvobodilnemu boju kot sestavini meščanske demokratične revolucije. V tem se je spet zrcalilo njegovo *dejansko* odklanjanje najglobljega družbenega preobrata, globljega od *nacionalnih* revolucij«.[26] Za nezrelost zavesti slovenskih družbenih nosilcev revolucije je značilno, da je tudi v času nove in neprimerno globlje evropske krize slovenski nacionalni problem najjasneje in najbolj revolucionarno demokratično spoznal in izrazil ne politični aktivist, marveč ljudski umetniški ustvarjalec, ko se je izrekel za federacijo vseh jugoslovanskih narodov.[27] Dejstvo linije Prešeren — Levstik — Cankar ne označuje samo treh kulturnopolitičnih stebrov slovenske narodne samobitnosti, to je bil obenem tudi znak nedozorelosti aktivne slovenske delavske politike. Napredna vsebina osvobodilnih prizadevanj slovenskega naroda je zato ostajala še vedno uklenjena v tesni obroč protirevolucionarne meščanske politike.

Škoda za slovenski narod je bila neposredna in kruta, posebno očitna na organsko najmanj razvitem, severnem področju. Za slovenskega delavca na Koroškem je nasprotje med socialno revolucionarnostjo in domačno, a v nazadnjaško obleko povito narodnostjo ostalo vse do zadnjega nerešljiva dilema. Skoraj pozabljeni primer Simona Gaggla iz Loke pri Vetrinju, hlapčevega sinu in mornarja, udeleženca upora v Boki Kotorski in zaupnika upornikov, nenavadno živega duha, pozneje učinkovitega socialističnega govornika v nemškem in slovenskem jeziku, nam živo osvetljuje to pogubno razdvojenost. Po vojni se je Gaggl vrnil v Vetrinj in poveljeval četi, ki se je bojevala proti jugoslovanskim enotam. »Bil je zagrizen sovražnik jugoslovanske monarhije in navdušen privrženec tedaj še mlade republike Avstrije in je veliko prispeval k osvojitvi cone A za Avstrijo.«[28]

Nacionalna in socialna bilanca prevratnega obdobja je bila za slovenski narod porazna kljub nedvomno zrelim socialnim pogojem in neutajljivemu revolucionarnemu razpoloženju ljudskih slojev. Internacionalizacija slovenskega vprašanja po razkosanju slovenskega ozemlja med štiri države, od katerih je edino Jugoslavija glavnini slovenskega naroda dala vsaj minimum političnega priznanja in nudila določeno jezikovno — kulturno varnost, medtem ko so Italija, Avstrija in Madžarska vodile do Slovencev politiko asimilacije, stopnjevane v času fašističnih režimov do genocida, nadvlada velikosrbskega meščanstva s tendenco jugoslovanskega unitarizma, vedno hujše zaostrovanje socialnih nasprotij itd., vse to so znane črte v podobi slovenskega položaja med obema vojnama.

Bistveno novo, kar se pojavlja, je objektivno, zlasti pa subjektivno zorenje politično organiziranega delavskega razreda za to, da zmore zgodovinsko nalogo, rešiti slovensko nacionalno vprašanje med družbeno revolucijo ali izpolniti zahteve družbene revolucije med narodnoosvobodilnim bojem. Opazovalec tega obdobja lahko ugotovi določeno vzporednost med razvojem vedno primernejšega osveščanja jugoslovanske komunistične stranke v razmerju do

[26] Boris Kidrič (A. Javor), Evropske krize in slovenski narod, n. n. m., str. 84.
[27] Ivan Cankar, Slovenci in Jugoslovani, Zgodovinski arhiv KPJ, V., str. 257.
[28] »Kärtner Volksblatt«, 3. 2. 1929, št. 5.

nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji in naraščanjem revolucionarnega učinka njenega nastopanja. Značilno je, da so jugoslovanski komunisti sicer dobili idejno pomoč od zunaj, da bi premagali dediščino socialno demokratskega oportunizma in še posebej avstromarksizma glede nacionalnega vprašanja (Stalinov govor v jugoslovanski komisiji IKKI 30. marca 1925), a da so pri konkretnem oblikovanju svojega programa in politike v jugoslovanskem nacionalnem vprašanju zadela pravo ravno zato, ker so konec koncev izhajali iz domačih razmer, iz nedogmatičnega vrednotenja in ocenjevanja dejanskih interesov narodov in revolucije v jugoslovanski monarhiji.

V deželi, kjer je v političnem življenju ves čas dominiralo nacionalno vprašanje, revolucionarna stranka tega vprašanja ni smela obravnavati neživljenjsko, če ni hotela paralizirati svoje akcije. Pod pritiskom stvarnosti in aktivistov s terena je morala razmišljati in si pojasniti, kaj pomeni npr. Radićevo gibanje na Hrvaškem ali dogajanje v Makedoniji in ni mogla vztrajati na stališču, da stoji sredi procesa oblikovanja enotnega jugoslovanskega naroda. Spoznanje revolucionarne perspektive, ki jo je prav okvir stare Jugoslavije dajal narodom v njej, je konec koncev preprečilo, da bi KPJ sprejela nasvet internacionale, naj pravica jugoslovanskih narodov do samoodločbe pomeni, da je Jugoslavijo treba obvezno razbiti, da je obvezna odcepitev Slovenije, Hrvaške in Makedonije.[29]

Dejstvo je, da se je gledanje KPJ na nacionalno vprašanje v Jugoslaviji oblikovalo predvsem ob hrvaškem vprašanju, politično najbolj silnem. Osnove nacionalnega programa KPJ so bile s tem postavljene tudi za vse druge jugoslovanske narode. Od leta 1935 naprej KPJ ne gleda več na Jugoslavijo kot na imperialistično tvorbo, za katero pravica narodov do samoodločbe pomeni razbitje. Nasprotno, ta pravica pomeni boj naprednih sil vseh jugoslovanskih narodov skupaj in posebej za revolucionarno preobraženo Jugoslavijo, ki bo slonela na popolni enakopravnosti njenih narodov v svobodni demokratični skupnosti. Enako epohalna kakor spoznanje o revolucionarni potenci jugoslovanskega okvira je bila tudi odločitev za novo razmerje med KPJ in bojem zatiranih narodov v Jugoslaviji: »Za njo (to je za KPJ) težišče ni bilo več v tem, da podpira in vpliva na narodnoosvobodilna gibanja prek tako imenovanih levih kril ali stanj v teh gibanjih, marveč v tem, da se poveže neposredno z nacionalno zatiranimi narodi. Organizacijski izraz takšne politike je bila ustanovitev komunističnih partij Slovenije in Hrvaške leta 1937.«[30] S tem je bil storjen odločilni zgodovinski korak k uresničenju velike zahteve, ki jo je postavil »Komunistični manifest« proletariatu, kateremu je zavzetje politične oblasti pogoj, če hoče imeti svojo domovino, namreč zahteva, »da se vzdigne do nacionalnega razreda, da se sam konstituira kot nacija«. To je za njegov uspešen boj potrebno, ker je tudi sam še nacionalen, čeprav ne v meščanskem smislu. S tem korakom KPJ je teza o nacionalnem vprašanju kot v bistvu kmečkem vprašanju, čeprav tedaj v teoriji še nedotaknjena, dejansko doživela revolucionarno kritiko. S tem šele so naravne družbene enote, kakršne pomeni narod ne glede na položaj in velikost, v Jugoslaviji zares odprle svoje možnosti in vrednote delavskemu razredu, ki se je zavestno opredelil kot bistveni del teh naravnih skupnosti in ki je svojo opredelitev izenačil z dolžnostjo, da v njih dokončno prevzame odgovorni in vodilni položaj.

Tudi ob takih pozitivnih osnovah je slovensko vprašanje zaradi svoje posebne kompliciranosti zahtevalo od subjektivnih sil revolucije posebno glo-

[29] Prim. Veljko Vlahović, Internacionalizam KPJ na delu, Rodoljub Čolaković, Borba KPJ za rešenje nacionalnog pitanja, »Socializam«, 1959, št. 2.

[30] R. Čolaković, o. c., n. n. m., str. 77.

boko konkretno analizo, ki bi jasno in prepričljivo odgovorilo na vprašanje, kje je mesto slovenskega naroda v strašnem boju med imperializmom in revolucijo, če hoče preživeti in si zagotoviti svobodno prihodnost. Ni bila prazna beseda, ko je Boris Kidrič leta 1940, v svoji znani razpravi »Evropske krize in slovenski narod«, po opozorilu, kako huda nesreča za mali slovenski narod je bilo dejstvo, da je ob koncu prve svetovne vojne novi slovenski družbeni sili primanjkovalo odločilnega teoretičnega, taktičnega in organizacijskega vodstva, lapidarno ugotovil: »Danes te pomanjkljivosti ni več.«[31] Bilo je tedaj že leto dni po izidu Speransove knjige, ki je kljub uradnemu preganjanju neugasno osvetljevala prostosti željnim slovenskim množicam rešilno pot in poudarjala: »V takih okolnostih šele bo odpravljen tudi problem malega naroda. Osvobojen imperialističnega pritiska bo postal mali narod resnično enakopraven član v zboru narodov, kjer bo moč duha in kulture odločala namesto nasilja . . .«[32]

Res slovenski narod še nikoli ni doživel tako težkih časov kot tedaj, ko je na podrtinah Jugoslavije bil izročen genocidni oblasti svojih fašističnih sosedov. Toda še nikoli ni bil obenem tako notranje zrel, da najde svoje mesto v svetovnem boju in si izbojuje pravico do življenja in do tega, da sam odloča o svoji usodi. V pretresu narodne katastrofe, v katerem so se razveljavile tradicionalne vrednote, razdrle utvare, nekritično priučeni pojmi in predsodki, v katerem so ljudje hlastno iskali novih, resničnih spoznanj, je odločilno in vsem na očeh stopil naprej novi nosilec in ustvarjalec slovenske zgodovine, organsko dorasli slovenski proletariat, dejansko in zavestno zrel za svojo veliko nalogo. Številni članki, razčlembe, razprave, knjige govore in bodo govorile o tem, kako čudovito je naloga osvoboditve bila zastavljena in rešena po edini malemu slovenskemu narodu možni poti: z neodložnim revolucionarnim oboroženim bojem proti fašističnim napadalcem za osvoboditev in samoodločbo slovenskega naroda obenem z jasnim spoznanjem, da je ta smoter uresničljiv edino v preosnovani slovenski družbi. Vodilni del slovenskega proletariata, Komunistično partijo Slovenije, je pri pobudi za združitev vseh slovenskih sil v obrambo narodnega obstoja, za osvoboditev in združitev slovenskega naroda vodila na prvem mestu zavest, »da ji njeno pobudo narekuje njena nacionalna dolžnost.«[33]

Povzdignila je staro revolucionarno geslo Zedinjene Slovenije, ki ga je slovensko meščanstvo skrilo v strahu pred njegovo ljudsko vsebino. »Ko smo 1941. leta pograbili za puške,« je 10. junija 1945 retrospektivno dejal podpredsednik vlade FDJ Edvard Kardelj, »in šli v borbo za svojo svobodo, tedaj nismo mislili samo na Ljubljano, mi smo tedaj mislili na vso slovensko zemljo, mislili smo na ves slovenski narod, razkosan med fašistične imperialiste.«[34] Narodnoosvobodilni boj je imel tudi namen popraviti krivice, ki jih je storil imperializem slovenskemu narodu v preteklosti: »V osvobojeno in združeno Slovenijo sodi poleg ozemlja, na katerem živi slovensko prebivalstvo, tudi teritorij, ki je bil v poslednji imperialistični dobi nasilno potujčen.«[35] Že »gesla narodnoosvobodilnega boja«, ki jih je na svojem zasedanju 15. junija 1941 sestavil vrhovni plenum Osvobodilne fronte, pa so nedvoumno opozarjala

[31] B. Kidrič, o. c., str. 109.
[32] Edvard Kardelj (Sperans), Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, str. 255.
[33] Boris Kidrič, Dve leti Osvobodilne fronte, n. n. m., str. 306.
[34] Edvard Kardelj, Radost osvoboditve ne sme zamegliti jasnega pogleda, Pot nove Jugoslavije, str. 458.
[35] Izjava Centralnega odbora Komunistične partije Slovenije o slovenskih mejah, 1. maj 1942, »Delo«, 1942, št. 2.

Slovence, da se brez boja proti izdajalski »lastni« kapitalistični gospodi zatirani narod ne more osvoboditi.[36] Komaj leto dni pozneje je »Delo« objavilo ugotovitev: »Nacionalno-osvobodilni boj slovenskega naroda je šele tedaj dosegel svojo največjo širino in svojo največjo udarnost, ko se je ljudstvo zavedelo, da se boj ne bije zgolj za neko formalno nacionalno neodvisnost, ali zgolj za obnovo vsega tistega starega, ki ga je desetletja težilo, ampak da je nacionalna svoboda tisti nujni okvir, ki šele tedaj pride do popolnega izraza, če ga napolnjuje resnična demokratična vsebina.«[37]

Kakovostna novost slovenskega položaja je med drugim bila, da se slovenskim revolucionarjem v prav nobeni obliki nič več ni postavljala tista resnična ali dozdevna, a dotlej usodna alternativa med »narodnim interesom« in interesom revolucije. Slovenski organizirani proletariat je to alternativo dokončno odstranil s tem, da je odločno in zavestno zavzel svoje naravno mesto vodilne in najodgovornejše družbene sile slovenskega naroda, osvobodilnemu boju naroda korenito poglobil napredno vsebino, ker je vprašanje njegove samoodločbe organsko povezal z lastno. Mitični Antej se zemlje ni le dotaknil, trdno je stopil nanjo in tam tudi ostal. Oblikovana je bila kakovostno drugačna alternativa, nova v slovenski zgodovini, pred katero se je družbena reakcija s svojimi priveski neizogibno poistovetila z očitnim izdajalstvom in to v narodnem vprašanju, katero si je dotlej monopolistično lastila. To je izpričala že izkušnja prvega leta narodnoosvobodilnega boja: »Slovenska narodna revolucija se razvija po logiki in potrebi dosedanjega boja za osvoboditev, združitev in samoodločbo slovenskega naroda. Da pa v notranji družbeni logiki takega boja igrajo odločilno vlogo prav razredni momenti, je neizpodbitno dokazala slovenska peta kolona iz obeh tradicionalnih političnih taborov, ki je iz reakcionarnih razrednih razlogov prešla na pot izdajalstva nad lastnim narodom, čeprav je Osvobodilna fronta vsenarodno osvobodilno gibanje.«[38]

V revolucionarnem narodnoosvobodilnem boju je slovenski narod dosegel in uveljavil svojo pravico do samoodločbe, pravico, ki mu je šla po naravi, a ki zanj ni bila le nekakšna ugodnost, ki jo je moč s pridom izrabiti. S tem, da jo je dosegel in uveljavil, se je šele dokončno formiral kot narod. Veliki narodi ne potrebujejo dokazov o sposobnosti za lastni obstoj, malemu slovenskemu narodu pa je tak dokaz bil potreben, nasproti sosedom ne bolj kot nasproti samemu sebi. Samoodločba je tak neizpodbiten dokaz, ker to je pravica, ki se ne podeljuje, ampak si jo je treba vzeti. V teh zgodovinskih okoliščinah in na tem mestu si jo je mogel izbojevati le narod, sposoben obračunati sam s seboj in zbrati vse ljudske sile v velikanski enoten napor in enotno hotenje, ki sta lahko bila edino zgodovinsko opravičilo njegovega obstoja. Tak ljudski napor in takšno enotno hotenje je zmogla pripraviti in voditi samo nova družbena sila, ki je od ljudstva ne ločujejo nobeni posebni interesi, ki je sama najbolj ljudska. »Proletariat Slovenije je storil slovenskemu narodu čudovito uslugo,« je že v začetku 1943. leta ugotavljal Boris Kidrič. »Iz razrednih pobud izvirajočemu izdajstvu protiljudske reakcije je postavil nasproti svoj boj za slovensko narodno enotnost in uspel. Hkrati s tem pa je tudi samemu sebi olajšal svojo zgodovinsko pot.«[39]

Danes lahko rečemo, da je dialektična povezava prizadevanj delavskega razreda za družbeno revolucijo na Slovenskem s slovenskim narodnim vpra-

[36] Metod Mikuž, Pregled narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji I., str. 244.
[37] Edvard Kardelj, Glavno oporišče okupatorja, n. n. m., str. 278.
[38] Boris Kidrič, Revolucionarni razvoj slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja, n. n. m., str. 211.
[39] Boris Kidrič, Za enotnost delavskega razreda Slovenije, n. n. m., str. 290.

šanjem, povezava, ki ni izvirala iz taktičnih preudarkov, marveč je bila del programa Komunistične partije, ko je ta spoznala nalogo proletariata kot dela družbe v narodnem okviru, bila dejansko edina uspešna revolucionarna pot. Po njej je bil dosežen optimalni uspeh, kakršnega je Lenin predvideval samo za narode na najvišji stopnji razvitosti,[40] da je do samoodločbe prišlo obenem z diferenciacijo med proletariatom in buržuazijo, da je samoodločba naroda bila tudi samoodločba delovnih ljudi. V ljudski revoluciji so bila prvič v zgodovini osvobojena in v enotni oblasti združena vsa slovenska področja. S svojo izvršeno samoodločbo je slovenski proletariat tudi tam, kjer je mednarodna politika njegovo dejanje zanikala in ga skušala z državnimi mejami odriniti, dal slovenskemu ljudstvu največjo moralno politično pridobitev in vrednoto za prihodnost — primat revolucije.

[40] Lenin, Poročilo o partijskem programu na VIII. kongresu VKP (b), Zbornik »O nacionalnem vprašanju«, Ljubljana, str. 392.

2

Svetozar Marković o Slovencih in federaciji

Po pravici cenimo Svetozarja Markovića kot politika in misleca, ki stoji med začetniki gibanja, katero je pripeljalo do federacije, kakršna se uresničuje v današnji Jugoslaviji. Zato je upravičeno vprašati se, kaj je Marković mislil in pisal o posameznih narodih Jugoslavije in zato tudi, kakšna so bila njegova stališča do slovenskega vprašanja.

Slovenci in Srbi niso neposredni sosedje in do Markovićevih časov je bilo med njimi prav malo političnih stikov. To še posebej velja za Srbe v kneževini Srbiji. Pa tudi Srbi, ki so živeli v habsburški monarhiji, so imeli svoje državno središče v Budimpešti. Edino le Srbi v Dalmaciji so bili politično vezani na Dunaj in so se tam srečevali s slovenskimi poslanci v dunajskem parlamentu. Vendar so obstajali stiki tudi na drugih področjih. Posebej je treba omeniti organizacije srbskih, hrvatskih in slovenskih študentov na Dunaju. V njihovem krogu so se oblikovali pogledi, ki so vplivali na »Ujedinjeno omladino srpsko« in na njena stališča do Slovencev. V zvezi s to organizacijo pa je deloval tudi Svetozar Marković.

V Markovićevih časih se vprašanje Slovencev tudi za Srbe že odpira kot politično. Ali je treba in ali je mogoče Slovence všteti v tiste politične zamisli, ki rešujejo vprašanje svobode Srbov, ali pa tega ni treba in to ni mogoče? Še leta 1848 so vojvodinski Srbi, ki so zahtevali avtonomijo nasproti Madžarom v sklopu federalizirane in Slovanom bližje habsburške monarhije, sprejemali in podpirali prizadevanja Slovencev za kar najbližjo zvezo bodoče Slovenije s Hrvatsko in z Vojvodino. Še v predmarčni dobi pa so bili spočeti načrti o utemeljitvi južnoslovanske države s kneževino Srbijo kot jedrom, ki bi združevala tudi južnoslovanske dežele Turčije in habsburške monarhije. Ti načrti pa niso računali na slovenske dežele, zakaj te niso bile samo habsburške, temveč so pripadale tudi Nemški zvezi in je nanje računalo gibanje za zedinjenje Nemčije.

Na zboru 6. avgusta 1867 v Beogradu je »Ujedinjena omladina srbska« razglasila svoj program politične enotnosti in skupne osamosvojitve predvsem za Srbe in Hrvate. Za Slovence — pa tudi za Bolgare — je vzajemnost omejila na pomoč v prosvetnih zadevah. Takšno stališče je obveljalo vzlic nasprotnemu predlogu, »naj velja tudi za Slovence vse tisto, kar je bilo rečenega za Hrvate«.

Vprašanje Slovencev je postalo politično nujno s francosko-nemško vojno l. 1870, podobno kot sploh vsa nacionalna vprašanja habsburške države. Pričakovali so, da bo Avstrija stopila v vojno proti Prusiji, da bo v tem spopadu poražena, nato pa bo razpadla. V dneh od 1. do 3. decembra 1870 so se v Ljubljani srečali s slovenskimi in hrvaškimi tudi srbski politiki. Bili so iz hrvatske Vojne Krajine, najpomembnejši pa je bil dr. Laza Kostić, predstavnik vojvodinske narodne liberalne stranke in najbližji sodelavec vodte te stranke in obenem osrednje osebnosti »Ujedinjene omladine srpske«, dr. Svetozarja Miletića. Udeleženci so sprejeli znani ljubljanski jugoslovanski program, ki je prvič jasno povedal, da hočejo jugoslovanski narodi s Slovenci vred skupno prihodnost. Prepričanje, da bi v primeru razpada Avstrije zmagovita Prusija zagrabila slovenske (in češke) dežele, je udeležence posveta navajalo k avstroslovanskim stališčem, in to se je poznalo tudi v programu. Avstrija pa — četudi »slovanska« — je bila ovira za Srbe v Vojvodini in v hrvatskih deželah, če so se hoteli zediniti s Srbijo. Zategadelj niso hoteli storiti ničesar, kar bi bilo v prid

ohranitvi kakršnekoli Avstrije, niti ne, če bi ob njenem razpadu Slovenci in Čehi prišli pod oblast Nemčije. Vprašanje Slovencev in Čehov so prepuščali pričakovani prihodnji vojni Rusije proti Nemčiji. Prišlo je do polemike in v njej je Miletić zapisal: »Ne prepuščamo ne Slovencev ne Čehov ‚svoji usodi', marveč smo samo mnenja, da je njihovo vprašanje — vprašanje vsega slovanstva in ne samo južnega in pa da moč Južnih Slovanov, posebno Hrvatov in Srbov, ni zadostna za njihovo rešitev; zato ni razloga, da bi mešali srbsko-hrvatsko vprašanje z avstroslovanskim, temveč se bo to rešilo z nemško-slovanskim vprašanjem.« Miletić celo meni, da se slovensko vprašanje ne sme povezovati z bojem Srbov in Hrvatov niti v primeru, če bi Avstro-Ogrska ostala cela, če bi v njenih mejah ostale tako Vojvodina kot tudi hrvatske in slovenske dežele. To bi namreč boj Srbov in Hrvatov obremenjevalo, otežkočalo. (»Ta čas se držimo dozdajšnjega (pred-ljubljanskega) programa, smeri in poti, ne križajmo ga in ne otežkočajmo ga z novim zapletanjem vprašanja. Dovolj težavno je za zdaj, da Srbi in Hrvati ubranijo svojo domačijo v tej monarhiji pred navalom tujcev, da bi se njihove dežele zedinile in dosegle primeren položaj; Slovenci pa naj po svoji strani skrbijo, da se zedinijo, združijo v eno skupino, v sestavi avstroslovanskih (cislajtanskih) dežel; da v tem drug drugemu pomagajo in se pripravijo za bodočo zvezo.«)

Tudi vlada kneževine Srbije je bila zadržana do ljubljanskega jugoslovanskega programa. Njen tisk o njem ni poročal samostojno ali ga komentiral. Povzemal je le pisanje čeških listov.

Zamisel rešitve srbskega vprašanja z zedinjevanjem dežel Turčije in Avstrije, v katerih so živeli Srbi, okrog kneževine Srbije v eno državo, je bila protiavstrijska, pomenila bi izginjenje habsburškega državnega sklopa. Ni pa tedaj bila tudi protinemška, tj. ni se križala s programom velikonemškega zedinjenja celotnega ozemlja Nemške zveze, ki je na jugu zajemala Slovence in deloma istrske Hrvate. Sploh ni upoštevala nevarnosti, ki jo je za Slovensko Primorje in Istro pomenil vrh tega še italijanski iredentizem. Slovenci pa so tudi to nevarnost morali upoštevati.

Svetozar Marković ni pisal o ljubljanskem jugoslovanskem sestanku in se tudi ni posebej ukvarjal s slovenskim vprašanjem. V seznamu osebnih imen k njegovim zbranim delom (1960—1965) ne najdemo imena nobenega Slovenca. Decembra 1868 je v članku »Velika Srbija« pojasnil, zakaj zavrača velikosrbsko politiko, in je proti njej postavil splošno osvoboditev Balkana, v tej pa prostovoljno srbsko-bolgarsko zvezo. Tedaj je Marković zapisal, da bo na ta način zagotovljena prihodnost obeh teh narodov »in celega jugoslovanstva«. Glede na to, da v nadaljevanju brani južnoslovanske narodnjake in izrecno našteje srbske, hrvatske in bolgarske, je gotovo, da Markovićevo »jugoslovanstvo« obsega vsaj te tri narode. Kaj pa misli glede Slovencev?

O Slovencih spregovori Marković v članku »Slovanska Avstrija« (februar 1871). Tedaj je že gotovo, da je bil račun na vojno Avstrije s Prusijo napačen. Marković piše o prusko-francoski vojni kot o že preteklem dogodku, o »velikih svetovnih dogodkih, ki so pretresli Evropo in celó našo zaspano deželo . . .«. Zanj je zdaj zanimiv nek drug aktualni pojav, »ki nas Srbe neposredno zadeva. To je pojav ‚Slovanske Avstrije' — ali bolje ‚Slovanske — Avstro-Ogrske', ki jo že na veliko rišejo, ‚projektirajo' — slovanski časnikarji«. — Potemtakem gleda Marković na novo živost avstroslovanskih načrtov za federalizacijo habsburške monarhije, ki obstaja še naprej, z razgleda reševanja srbskega nacionalnega vprašanja. Njegovo stališče je odklonilno. Takšen načrt se mu zdi neuresničljiv. Še več, ta načrt je »tudi nepotreben narodom, ki v njej (Avstriji) žive«.

Marković odklanja federalistične načrte za preosnovo Avstro-Ogrske predvsem zato, ker zavrača družbeno reakcionarna idejna in politična izhodišča večine slovanskih federalistov, tj. njihove zgodovinskopravne programe. Vse to mu je nesprejemljivo in reakcionarno; »tukaj bi razni zgodovinski narodi v svojih kraljevinah«, meni Marković, »davili druge, nezgodovinske narode«, nastal bi izredno zamotan sistem odnosov med federiranimi državami, »prava zmeda v upravi«. — »Takšna zvezna Avstrija,« pravi Marković, »bi bila za vse avstrijske narode najslabša državna oblika med vsemi, ki si jih je mogoče zamisliti.« Toda Marković gre naprej in hipotetično rešeta primer, če bi se Avstrija federalizirala kot »popolnoma svobodna« federacija, npr. po zgledu kantonov v Švici ali zveznih držav v Ameriki. Tedaj bi narodi gotovo urejali svoje odnose po lastnih potrebah, toda, pravi Marković, »tedaj bi videli, da jim Avstrija ni potrebna«. Tudi takšna nova zvezna Avstrija namreč ne bi malim narodom zagotavljala razvoja njihove kulture in gospodarstva. Pa zakaj ne? Poglavitni vzrok za to vidi Marković v dejansko neenakomerni stopnji razvoja posameznih narodov! Primerja male in nerazvite narode »z izobraženimi aristokrati«, z Nemci. Toda, še druga pot se odpira tem narodom, da po njej »povečajo svojo umsko in gmotno moč, da se izobrazijo in osvobodijo gospodarskega pritiska tujih kapitalov«. Ta pot je »zediniti se z drugimi svojimi brati, ki živijo zunaj Avstro-Ogrske«, in zatorej jim sploh nikakršna Avstrija ni potrebna.

Marković se zaveda dejstva, da ta druga pot dejansko ni odprta vsem zatiranim narodom habsburške monarhije. Očiten primer takšnega naroda so Čehi. Marković Čehov tudi ne omenja med narodi, ki se jim odpira njihova druga pot. Zato je še pomembnejše in zgovornejše dejstvo, da pri naštevanju narodov, ki se morejo napotiti po njegovi drugi poti, omeni Slovence. »Po drugi plati imajo ti narodi: Srbi, Hrvatje, Slovenci, Romuni, še pot... zediniti se z drugimi svojimi brati, ki živijo zunaj Avstro-Ogrske.«

Iz te edine omembe Slovencev v Markovićevih delih in iz konteksta tega stavka se da razbrati nekaj njegovih nazorov. Predvsem to, da njegovo »celo jugoslovanstvo« vsekakor obsega tudi Slovence. Razmerje Slovencev do tega jugoslovanstva oziroma do Srbov je za Markovića enakega značaja kot je razmerje Hrvatov in Srbov. Oni so bratje, ki se naj zedinijo prek obstoječe državne meje. So v podobnem razmerju do drugega jugoslovanstva kot so Romuni z ozemlja habsburške monarhije do Romunov v njihovi nacionalni državi Romuniji. Se razume, da je temeljna motivacija tega zedinjenja z vidika Srbov, ki Marković z njega izhaja, spoznanje, da se na tak način zagotavlja zedinjenje srbskega naroda samega. Marković zavrača tedaj na videz aktualne avstroslovanske federalistične načrte, in to tako zaradi njihovih družbeno nazadnjaških, zgodovinsko državnopravnih, ne pa demokratičnih, narodnopravnih izhodišč, kakor tudi zato, ker je že golo ohranjevanje državne skupnosti v ozemeljskem obsegu habsburške monarhije preprečevalo zedinjenje Srbov in tudi popolno jugoslovansko zedinjenje. Marković ne pove ob tej priložnosti, po kateri poti naj bi prišlo do razbitja podonavske države, toda vsekakor je očito, da je možnost vojnega spopada Avstrije z Nemčijo že odšla v preteklost. V nasprotju z zamislimi srbskih meščanskih narodnjakov se v Markovićevem pisanju ne prikaže kot odrešilni dejavnik prihodnja vojna slovanstva z germanstvom, tj. v njegovem pisanju ni računa na vojno Rusije proti Nemčiji in Avstro-Ogrski.

Še isto leto piše Markovič znova o teh vprašanjih v članku »Slovanska Avstrija in srbska enotnost«. Tukaj poglablja svoje februarske misli, obsežneje utemeljuje svoje teze o reakcionarnosti sočasnih federalističnih avstroslovan-

skih načrtov in — to pa je posebno pomembno — popolnoma jasno opredeli kot pot k osvoboditvi narodov Avstrije »notranjo revolucijo v Avstro-Ogrski«. Zdaj zapiše svoj znameniti izrek o srbski enotnosti kot najbolj revolucionarni misli, kar jih obstaja na vsem Balkanskem polotoku od Istanbula do Dunaja. Gotovo opazimo najprej, da pričakuje Marković uničenje Avstrije od te notranje revolucije v Avstro-Ogrski. Toda, kaj se bo zgodilo z narodi uničene Avstrije? Kaj se bo zgodilo s Slovenci? Pri odgovoru na to vprašanje je treba upoštevati, da Marković pod »uničenjem« Avstrije ne razume kakšnega kategoričnega imperativa, ki bi zahteval, da mora skupnost njenih narodov izginiti. Pod tem uničenjem razume v prvi vrsti revolucionarno likvidacijo obstoječega političnega in družbenega sistema vladanja v tej njemu sodobni državi. Marković ločuje boj zatiranih narodov v Avstriji od prizadevanj vladajočih razredov teh istih narodov, da bi uresničili federacijo, ki bi v njej sami prišli na oblast. Marković opozarja: »Množica narodov pričakuje, da bodo s propadom ‚nemščine' in ‚madžarščine' hkrati propadle vse nadloge, ki tarejo ljudstvo; avstrijsko gospodovanje, zaradi katerega so se narodi tolikokrat krvavo spopadali z drugimi narodi, ki jim niso storili nič žalega; da bo propadlo soldaštvo, ki kosi narodov cvet; da bodo prenehali neznosni davki, ki ugonabljajo narode; da bo izginila tiranija ‚vrhovne oblasti' in najnesramnejše ropanje njenih najetih organov; da bo nastopila narodna izobrazba namesto tuje, ki ljudstvu prav nič ne koristi itn. Z eno besedo, v boju za narodnost si narodi zamišljajo boj za politično svobodo, prosveto in blaginjo, tj. za družbeni napredek. To je čisto in pravo gibanje za ‚narodnost'.«

Takšnemu »čistemu in pravemu gibanju za narodnost« se vselej postavlja po robu še neko drugačno gibanje, politična akcija vladajočih razredov in stanov, ki se opira na zgodovinska državna prava; češko, madžarsko, hrvatsko. Ta akcija ne pelje k osvoboditvi narodov. »Da bi se vprašanje narodnosti v Avstriji rešilo v pravem smislu,« piše Marković, »je torej potrebno razdejati habsburško monarhijo . . .« To pa je mogoče doseči le »tedaj, ko bodo porušena vsa zgodovinska prava, ki se na njih drži nemško in madžarsko vladanje nad avstrijskim narodi; ko se zlomi ves soldaško-uradniški stroj, ki zdaj drži te narode v pokorščini, z eno besedo, ko sodobna Avstrija izgine.«

Že iz teh besed pa tudi iz vsega širšega besedila Markovićevega izvajanja v tem in v drugih njegovih delih je videti, da v podiranju Avstrije vidi v prvi vrsti podiranje reakcionarnega družbenega in političnega sistema. Za Markovića razbitje Avstrije ne pomeni ubitje nacionalnega sovražnika, temveč dejanje družbene revolucije, ki jo naj uresničijo »čista in prava gibanja za narodnost«. Veliko je že napisanega o tem, da vidi Marković v nacionalnem gibanju Srbov za zedinjenje, v gibanju, ki ne more biti utemeljeno na zgodovinskem, marveč le na narodnem pravu, gibanje, ki ima vse možnosti, da postane revolucionarno. Manj pa je bilo napisanega o tem, da postavlja Marković razbitje njemu sodobne Avstrije samo kot nujno zgodovinsko nalogo, prek katere je mogoče doseči nacionalno in ljudsko osvoboditev, da pa tega razbitja ne postavlja kot kakšen negativni državnopravni program. Marković prepušča narodom, osvobojenim po revolucionarni poti, pravico, da sami odločijo svojo usodo. Marković noče dati kakršnega koli recepta za njihovo samoodločbo. Iz njegovega izvajanja je razločno videti, da dopušča možnost, da ti narodi ostanejo v zvezi (federaciji): ». . . zveza narodov v Avstriji lahko nastane . . . ko sodobna Avstrija izgine.« Ob tej priložnosti pojasni tudi svoje pojmovanje »pravega federalizma po narodnosti«, ko pravi, da to pomeni, »da vsak narod v Avstriji oblikuje posebno celoto in da narodi med seboj oblikujejo zvezno državo«. Marković o tem govori zavestno kot o možnosti, vzdržuje pa se tega, da bi izrekel kak

lastni program, razen pri enem samem narodu: »Ko se vsi zatirani narodi osvobode, nastane vprašanje, kakšno državo ali kakšno zvezo držav ustanove ti posamezni narodi.« — »Ne bomo se spuščali v obsežno razlago,« odgovarja Markovič, »kako naj bi se uredili vsi narodi Avstrije, govorili bomo samo o srbskem narodu.«

Možnost, da bi se osvobojeni narodi Avstrije povezali v federacijo na temelju narodnega načela, pomeni Markoviću realno alternativo. Načela federiranja ne omejuje samo na balkanske narode ali celo zgolj na Južne Slovane. Vsa ta vprašanja pa prepušča samoodločbi prizadetih narodov. Svoje mnenje in svoje politično videnje izraža neposredno samo glede srbskega naroda. Ali vključuje v to videnje tudi Slovence? Ugotovili bi lahko, da se Markovićevo konkretno zanimanje, kar zadeva Avsto-Ogrsko, omejuje na tisto, kar je v neposredni zvezi z reševanjem vprašanja srbskega zedinjenja, to pa so poleg Srbov še Hrvatje. »Toda naša beseda velja samo bratom Srbom in Hrvatom, kajti njihova stvar nam je najbolj nujna.« (»Ništavilo parlamentarizma u Austro-Ugarskoj.«) S tem, da Slovencev ne omenja, jim Marković prepušča, da sami odločijo o svoji usodi, ko napoči — kot pravi — »čas narodnih dogovorov«, »ko pride čas, ko se začno narodi na jugovzhodu Evrope zedinjevati . . .«.

Tudi Srbe in Hrvate vidi v tem prihodnjem času v širšem, podonavsko-balkanskem prostoru: ». . . tedaj stopi tudi srbsko-hrvatski narod v skupnost z Madžari, Romuni in drugimi narodi . . .« Mogli bi domnevati, da je Marković, ko je pisal ta stavek, mislil le na Srbe (in Hrvate) na ozemlju habsburške monarhije. Ta domneva bi le še bolj potrdila ugotovitev, da priznava vsem narodom in tudi delom narodov na območju te monarhije, torej celo tudi tamkajšnjim Srbom (skupaj s Hrvati), pravico odločiti se, da ostanejo znotraj tega območja (v federativni skupnosti tega območja), seveda »na novih temeljih«.

Toda, revolucija v Avstro-Ogrski je bila nekaj čisto negotovega, l. 1872 je bila bolj teoretična domneva kot pa realna prihodnost. Znano je, kakšno slabo mnenje je imel Marković o avstrijskih socialistih zaradi njihovega centralizma (zapisal ga je 12. julija 1873). Kar je bilo mogoče pričakovati kot aktualno dogajanje najbližje prihodnosti, je bila rešitev vzhodnega vprašanja. Marković je pričakoval , da bo Srbija pri tem imela prvo vlogo in da bodo balkanski narodi vzhodno vprašanje rešili skupno, le oni sami, z lastno močjo. V tem sklopu vprašanj se Markoviću vnovič, toda zdaj na drugem ozemlju, postavlja vprašanje federacije, federativnega zedinjevanja. Ob branju obeh velikih Markovićevih del iz teh let (»Srbija na Istoku« — 1872, in »Socijalizam ili društveno pitanje« — 1874) in ob premišljevanju stališč o federaciji, ki jih v teh delih razlaga, se je bralec našega časa vedno moral vprašati, kaj pomeni to, da Marković poudarja, da federacija na Balkanu ne bo slonela na narodih, marveč na osebni svobodi. Ali ni to v nasprotju z našim prepričanjem, da je ravno Markovićeva doktrina že pred prvo svetovno vojno navdihnila Socialdemokratsko stranko Srbije, da je sprejela program Balkanske federacije, zamišljene kot federacije nacionalnih držav?

Ne bo odveč še enkrat prebrati oba poglavitna stavka, ki o tem govorita. Leta 1872 je Marković zapisal: ». . . da se združijo kot svobodni ljudje in enakopravni delavci, kot zveza občin — županij — držav — kakor jim bo (narodom na Balkanu) pač najprimerneje«. — Leta 1874 pa: ». . . ta federacija se ne ustanavlja na načelu narodnosti, temveč na osebni svobodi tistih ljudi, ki stopajo v zvezno skupnost.«

že Veselin Masleša je občutil zadrego, ko se je znašel pred tem vprašanjem. Rešil ga je tako, da je v Markovićevi koncepciji federacije videl nekaj, kar ni sad Markovićevih lastnih praktičnopolitičnih spoznanj, temveč prenašanje nečesa, česar se je naučil »pri nekih zahodnoevropskih socialistih in anarhistih«. Ob tem je Masleša menil, da Marković nacionalnega vprašanja ni doumel v njegovem zgodovinskem razvoju, po njem predlagana rešitev pa da je bila — glede na to, da se je osvobodilna akcija na Balkanu mogla razviti samo prek narodov — »navadna shema, izposojena iz tuje literature«. Markovićeva federacija ni narodnostna (»nacionalitetna«), temveč anarhistična.

Podobnega mnenja so bili tudi še uredniki novih Markovićevih Zbranih del (Beograd, 1960 in 1965): »Njegova ideja o federaciji balkanskih narodov verjetno pomeni sprejemanje koncepcije anarhistične federacije.« Tudi na nekem drugem mestu opažajo v Markovićevi zamisli federacije »primesi utopičnega socializma«. Šele potem, ko te primesi odstranimo — tako menijo uredniki — preostane tisto, kar je pomembno in trajne vrednosti, to pa je »njegova zahteva... ki izraža njegovo sposobnost anticipiranja prihodnosti, tj. da je treba rešitev nacionalnega vprašanja jugoslovanskih narodov iskati le v federativni ureditvi jugoslovanske države«.

Nedvomno obstajajo določene podobnosti med idejo anarhistov o federaciji in idejo Markovića. Predvsem poudarjanje svobodne osebnosti kot nosilca federacije. To srečujemo pri Proudhonu pa tudi pri ruskih socialnih revolucionarjih tipa Bakunina in drugih. Toda že na prvi pogled so očitne tudi bistvene razlike. Najprej, razmerje do države. Anarhistična federacija naj bi se ustanovila v trenutku, ko je buržoazija premagana in bi nadomestila državo, ki naj kot takšna takoj in v vseh oblikah sploh izgine. Marković, nasprotno, države ne zanika. Vselej sicer govori o razbitju in odstranitvi obstoječe, razredne, nedemokratične in zatiralske, centralistične države, toda jasno je zanj, da bo država obstajala tudi po revoluciji, gotovo da kot orodje oblasti ljudstva, ustvarjeno po njegovi volji in prilagojeno njegovim potrebam in koristim. Nadalje: Bistven je razloček glede motivacije federacije. Po anarhističnih koncepcijah pomeni federacija splošno obliko družbenih odnosov, ki zavlada po likvidaciji buržoaznih in vseh drugih držav, pomeni obliko, ki velja za celotno človeštvo. Pri tem beseda federacija nima svojega dnevnega, politično državnopravnega pomena, temveč se uporablja v prvotnem pomenu, tj. pogodbenega povezovanja med ljudmi ali skupinami ljudi (govori se o federaciji komun, o federaciji delavnic, Bakunin govori ob vstaji celo o federaciji barikad). Pri Markoviću pa pomeni federacija pot k rešitvi nekega posebnega družbenega vprašanja, nacionalnega vprašanja. V nasprotju z anarhisti vidi Marković v naciji družbeni pojav velikanskega pomena in dolgega trajanja. Značilna je njegova definicija nacionalnega načela. Npr. tista, ki jo je zapisal v članku »Francuska i Pruska« (julij 1870). V načelu narodnosti vidi edino pot k uresničenju splošnih človeških načel svobode, bratstva in enakosti. »Drugačnega razvoja si sploh ni mogoče zamisliti,« zapiše Marković tedaj. S svojim pojmovanjem nacije in njenega družbenega pomena je Marković veliko bližji Marxu, ki skoraj sočasno zagovarja v Internacionali tezo o nacijah kot nujnih tvorbah, ki jih revolucija ne odstranjuje (to je bil ugovor zoper zahtevo, da je treba nacije razstaviti v majhne skupine). Še več. Marković vidi v nacionalnem vprašanju in v boju za njegovo rešitev dejavnik družbene revolucije. To je značilnost njegovega razmerja do fenomena nacije. S takšnim razmerjem je Marković pred svojim časom in anticipira v marsičem revolucionarni razvoj pri naših narodih in nacionalno-revolucionarno koncepcijo

KPJ. Če je tako, zakaj potem Marković govori, da se bodoča federacija na Balkanu ne bo naslonila na nacionalno načelo?

Odgovor ni v tem, da iščemo v tujini doktrino, ki jo je Marković uporabil ob svojih spisih. Odgovoru se približamo, če vidimo, da govori Marković o konkretnih nacionalnih vprašanjih, da izhaja iz njihovih dejavnikov, posebej še iz nacionalnega vprašanja Srbov.

Če hočemo dobro razumeti Markovićev opus, moramo upoštevati opozorilo, ki ga je zapisal Petar Stambolić v svoji uvodni študiji k Markovićevim zbranim delom. Tukaj zavrača kritike Svetozarja Markovića, »ki so ga poskušali pokazati kot človeka, ki je med študijami v Petrogradu in v Zürichu sprejel revolucionarne, socialistične ideje in jih skušal zasejati — z določenimi prilagoditvami — na tleh Srbije.« V našem primeru bi pač šlo za prilagajanje anarhističnih idej o federaciji na tla Srbije in Balkana. Gotovo velja tudi za ta primer Stambolićevo opozorilo: »Pozorno preučevanje del Svetozarja Markovića in njegovega razvoja mora takšna pojmovanja ovreči. Njegova analiza družbenih in političnih razmer v Srbiji, njegova stališča, ki jih je izdelal do vseh pomembnih vprašanj, boj, ki ga je bojeval, končno pa vpliv, ki ga je imel v svojem času, vse to govori, da je Svetozar Marković po svojih idejah zvezan s tedanjimi razmerami in odnošaji v Srbiji (podčrtal J. P.).«

Lahko začnemo pri pogledu na problematiko Markovićeve federacije, ki dobro pokaže realnost njegovih izhodišč in bistrost njegovih rešitev. To je vloga ozemlja kot podlage za nacionalno zedinjenje Srbov. Prav nič sporno ni, da Marković v celoti sprejema idejo zedinjenja Srbov kot takšno in da se vneto zanima za njeno uresničenje. Zedinjenje pomeni zanj neoporečno nacionalno pravico. Še več. Tudi faktor revolucije vidi v tej ideji. Uresničenje te ideje zida na nacionalno-revolucionarni samoodločbi. Pri tem se docela zaveda dejstva, da bojujejo vladajoče sile v kneževini Srbiji boj za Veliko Srbijo — proti kateri sam tako kritično nastopa — pod istim splošnim geslom zedinjenja Srbov. Zato mu je toliko do tega, da bi svoj revolucionarni koncept kar najbolje opredelil in pojasnil. In pri tem opredeljevanju in pojasnjevanju je zanj izredno pomembno ravno vprašanje ozemlja, vprašanje, kakšna naj bo ozemeljska podlaga federativne zveze osvobojenih narodov, v prvi vrsti Srbov.

Spomnimo se razglabljanj, ki z njimi Marković podkreplja svojo zamisel federacije. Njegov poglavitni sklep se glasi: »Vsi pogoji razvoja srbskega naroda torej govore za to, da je srbskemu narodu potreben zvezni ustroj, ne pa državna enotnost.« Poudarjamo: To je potrebno srbskemu narodu in on sam naj ima zvezni ustroj in se naj ne poteguje za enotnost na enem državnem ozemlju!

Kateri pa so tisti pogoji, ki terjajo takšno neenovito, pač pa »sestavljeno enotnost« Srbov? Že v svoji »Srbiji na Istoku« je Marković govoril o mozaiku različnih narodov, kakršnega pomeni Balkanski polotok, in ugotovil, da drugi narodi ne bodo privolili, da jih »anektirajo« srbski monarhiji, Veliki Srbiji. Nedvomno je Marković s tem, da je poudarjal mozaičnost, etnično pisanost Balkana tedaj, ko je razpravljal o možnosti zedinjenja Srbov v kaki Veliki Srbiji, opozarjal na dejstvo, da je srbski živelj v področjih zunaj kneževine Srbije pomešan z drugimi narodi. Zato je zanj Velika Srbija neuresničljiva. V razpravljanjih iz l. 1874 je še izrazitejši. Tedaj omenja problem, kako določiti mejo »narodnostni« Srbiji, tj. problem, kako potegniti mejo tako, da bi zaokrožena država vendarle bila narodnostna. tj. mononacionalna (»... noben resen politik še misliti ni mogel na to, da bi ustvarjal ‚narodnostno', nacionalno državo, ki pa ji meje ne bi bile znane ...«). Kajti v hipu, ko bi srbska država poteptala etnično načelo in ko bi določila svoje meje tako, da bi »obsegla vse

Srbe v Turčiji in Avstro-Ogrski«, bi ta država prišla v spor s sosednimi narodi (»stopa v boj ne samo s Turčijo in Avstrijo, temveč tudi z Bolgari, Hrvati in Romuni«). Etnična struktura dežel, ki v njih žive Srbi zunaj kneževine Srbije, je za Markovića prvi razlog, da na zedinjenje Srbov sicer misli, a da ne misli na državno enotnost njih vseh. Marković takoj tudi zavrne očitke, da to pomeni »odpovedovati se narodnosti« in pojasnjuje: »Socialisti nikakor ne nameravajo Srbov [zunaj kneževine] pretopit v Turke, Madžare, Kitajce, pa tudi obratno ne [!], pač pa pravijo, da načelo narodnosti ni nikakršno [splošno obvezno] načelo družbene in državne organizacije; da ni nikakršno splošno pravilo, da bi se morale države ustanavljati po narodnostih... To ne velja za noben narod kot splošno pravilo, še manj velja za mali, raztepeni [!] in razbiti srbski narod in njegove slovanske sosede. Ravno za srbski narod pa je celo nemogoče [!] in nekoristno uresničevati ‚državno enotnost'. Njemu je potrebna osvoboditev in kulturno zedinjenje, ne pa zedinjenje kanclij...« [besede v oglatih oklepajih vstavil J. P.]

Svetozar Marković ne zanikuje nacionalnega načela niti nacionalne države, je pa mnenja, da takšna država ni splošno obvezno pravilo, konkretno pa, da tega pravila niti ni mogoče niti ni koristno uporabiti v primeru srbskega naroda.

V deželah zunaj kneževine Srbije, kjer obstaja srbski živelj, zelo pogosto pa tudi v drugih deželah Balkana, srečujemo položaj, ko prebivata dva ali celo več narodov na istem ozemlju. V tem primeru to ozemlje ni izključno nacionalno (etnično) ozemlje samo enega izmed njih. Pravica do samoodločbe samo enega naroda, ki na tem ozemlju ne bi priznaval enake pravice do samoodločbe tudi drugemu ali drugim narodom, bi nujno pripeljala do spopada narodnih življev na tem ozemlju. Ni mogoče doseči prostovoljnega (tj. s privolitvijo tudi drugih, nesrbskih nacionalnih življev) zedinjenja teh dežel v eno srbsko državo (»zedinjenje kanclij«). Mogoče pa je doseči, da vse te dežele stopijo s (kneževino) Srbijo v državno zvezo na temelju samoodločbe celotnega njihovega prebivalstva. Glede na zamotano etnično strukturo Balkana sploh je takšen način pomemben tudi za ustanovitev širše balkanske federacije (»... ta federacija se ne ustanavlja na načelu narodnosti, temveč na osebni svobodi tistih ljudi, ki stopajo v zvezno skupnost«). To ne pomeni zanikanja nacij niti njihove suverenosti, njihove pravice do nacionalne države. Po našem mnenju Markoviću ne gre za »razformiranje Srbije in Črne gore in njuno utapljanje v jugoslovansko in balkansko federacijo« (Vasa Čubrilović, Istorija političke misli u Srbiji XIX. veka, Beograd 1958, str. 308). Po načelih Svetozarja Markovića in po njegovi konkretni viziji, kolikor je najdemo v njegovih spisih, bi tako Srbija (kneževina) kot Črna Gora ostali kot državi, ne bi pa se razširili na druga ozemlja (na Bosno in Hercegovino, Staro Srbijo tj. Kosovo, Metohijo in Sandžak, na Vojvodino in morebiti tudi na Hrvatsko), temveč bi s temi ozemlji kot enakopravnimi državnimi enotami stopili v federativno razmerje. Vsi narodi bi bili svobodni, vštevši vse Srbe, katerih enotnost bi bila uresničena po svobodnem življenju vseh njehovih delov in po neovirani možnosti zedinjenega kulturnega ustvarjanja (»osvoboditev in kulturno zedinjenje«). — Mimogrede rečeno, ena držav članic federacije bi po Markoviću bila tudi Bolgarija. Torej, nacionalno načelo.

So pa še drugi razlogi, razen specifične etnične strukture dežel zunaj kneževine Srbije, zaradi katerih je srbskemu narodu potreben zvezni ustroj. To so velike razlike v gospodarski in družbeni razvitosti, razlike v političnem izročilu, predvsem njihova »zavest o svoji samostojnosti«, razlike v civilizaciji in še druge. Znano je, da Svetozar Marković nekaterih razlik celo še videl ni

v tistem stvarnem obsegu, kot jih vidimo danes — njegovi pogledi so se v tem skladali s tedanjim v Srbiji splošno sprejetim pojmovanjem. Gre za vprašanje samostojnega nacionalnega formiranja Črnogorcev, vprašanje Muslimanov v Bosni in Hercegovini. Toda že tisto, kar je videl, je bilo dovolj močno za sklep: »Pri takšnih razlikah prav zares ni smiselno ustanavljati v vseh teh deželah ‚enotnosti kanclij' . . .«

Srbski narod se kot celota, tj. v razmerju do (kneževine)Srbije, oblikuje na temelju svobode posameznikov in vseh narodnosti po njihovem sporazumu in odločitvi. A podobno tudi drugi narodi na istih ozemljih v razmerju do svojih matic. Svetozar Marković pušča odprto vprašanje, na kateri ravni naj se uresniči družbeni dogovor o nacionalnem formiranju. Govori o občini, o županiji, o državi. Federativna zveza je možna na vseh teh ravneh. Položaj posameznega ozemlja in stopnja njegove avtonomnosti v zvezi, to je zadeva, ki o njej odloča celotno prebivalstvo tega ozemlja, ne glede na narodno pripadnost.

Ne da bi še nadaljevali to analizo, moremo že zaznati, da Svetozar Marković v bistvenih potezah anticipira značaj naše današnje jugoslovanske federacije. V SFRJ so narodi nosilci federacije, toda ne izključno. Poleg nacionalnega so še druga načela, ki so temelj federativni zvezi. Najočitneje je to videti pri značaju temeljev, ki na njih sloni SR Bosna in Hercegovina kot članica federacije. Elementa federacije, na stopnji avtonomnih pokrajin SR Srbije, sta tudi Vojvodina in Kosovo. Če še upoštevamo nacionalni značaj SR Hrvatske, potem vidimo tisto svobodno, toda sestavljeno enotnost Srbov, o kateri je pisal Svetozar Marković. To je hkrati tudi enotnost Hrvatov in poroštvo »narodnosti vsakogar«.

3

Jugoslovanska misel pri Slovencih v dobi Taaffejeve vlade (1879—1893)

Med značilnosti slovenske politike v Taafejevi dobi ugotavlja I. Prijatelj, da se je tedaj pri Slovencih vedno manj javno razpravljalo »o državnopravnih stavbah v okviru ruskega panslavizma ali južnega slovanstva ali federalizacije Avstrije.«[1] Pisec opomb k Prijateljevi zgodovini D. Kermavner je vendarle posvetil veliko prostora pojavom vseslovanstva in rusofilstva pri Slovencih in tudi sam ugotovil, da so nekateri teh pojavov imeli določeno vlogo v slovenski »notranji« politiki. Poseben nagib, ki ga je pri tem vodil, je bila želja pokazati, da takšnim pojavom ne gre prisojati pomena prizadevanj za večjo radikalnost slovenskih liberalcev. V splošnem pa ga obsežno razpravljanje pripelje do sklepa, ki že prej ni bil sporen: Neizzivalno vseslovanstvo z umirjenim rusofilstvom ni bilo v tej dobi pri Slovencih prav nič diskreditirano in je ostalo splošna slovenska značilnost, še posebno liberalna. Klerikalna stran se je v letih 1886—1887 zanj sicer nekoliko ohladila, a to ohladitev je poudarjal le Mahničev »Rimski katolik«.[2] Pojavov jugoslovanske misli pri Slovencih v Taafejevi dobi se je D. Kermavner, podobno kot I. Prijatelj, le bežno dotaknil, ne da bi poskusil sam dati kak celosten pogled. Gre pa za pojave, zlasti v zadnjih letih Taafejeve dobe, ki so nedvomno potrebni posebne pozornosti.

Jugoslovanska misel je pri Slovencih v Taaffejevem času nekako dvojnega obsega. Po eni plati je to zanimanje za probleme vseh južnih Slovanov, za njihov gospodarski, politični in kulturni napredek, torej tudi zanimanje za Bolgarijo, Srbijo in Črno goro. Po drugi plati pa se stvarna misel o sodelovanju in vzajemnosti in prizadevanje za njuno uresničitev omejujeta na južne Slovane v mejah monarhije, predvsem seveda na Hrvate. Popolnoma očitno je, da so pričakovanja razdeljena neenakomerno. Največ se pričakuje od Bolgarije. Zlasti liberalna frakcija in v njej najbolj »Slovanov« krog vidi v Bolgariji zgled osvobodilnega delovanja Rusije na Balkanu. Prepričanje, da vlada glede tega delovanja sporazum med Avstrijo in Rusijo, omogoča nezaskrbljeno navdušenje nad plovdivskim prevratom, ki pri »Slovanu« ni popolno le zaradi okoliščine, da z Bolgarijo ni zedinjena tudi Makedonija. Nekritično gledanje na sanstefansko pogodbo glede na Makedonijo in sploh na Makedonce dobi prve razpoke v tem krogu šele v začetku 90. let, ko je že jasno, da Bolgarija nikakor ni zanesljivo privržena Rusiji. Tedaj npr. poroča »Slovanski svet«, da so Makedonci, ki žive v Beogradu, sklenili izdajati list v makedonskem narečju, ker se nočejo nasloniti ne na Srbe ne na Bolgare. »Slovanski svet« to odobrava, češ to bo usluga slovanskim učenjakom in pravi politiki, »kajti razsodi se polagoma na osnovi pozitivnih materialov, kateri narodnosti pripada ta ali oni del macedonskega prebivalstva.«[3]

Srbija, ki je docela pod vplivom Avstro-Ogrske in kjer vlada samovolja kralja in njegove vladne stranke, je v slovenskem tisku deležna predvsem obžalovanja. V vplivu Avstro-Ogrske vidi in poudarja ta tisk v prvi vrsti vpliv Madžarov in na ta rovaš pripisuje tudi neslovansko obnašanje srbske politike

[1] Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, 5. knj., 1966 (odslej: Prijatelj), 139.

[2] Dušan Kermavner, Slovenska politika v letih 1879 do 1895. Političnozgodovinske opombe k peti knjigi Ivana Prijatelja, 1966 (odslej: Kermavner, Opombe), 458—459.

[3] Slovanski svet, 25. januar 1891, 32.

v banski Hrvatski. Misel o Srbiji kot dejavniku jugoslovanstva zavračata v teh razmerah obe frakciji. Tako npr. zavrača »Slovenec« pisanje glasila napredne t. j. vladne stranke v Srbiji »Videlo«, ki je priporočalo kralja Milana kot bodočega vladarja združenih balkanskih držav in napadalo črnogorskega kneza. »Slovenec« zagotavlja proti »Videlu« Črnogorce in slavi junaka Nikito.[4] — Tisočletnico Metodove smrti l. 1885, katere proslavljanje je bilo pri vseh slovanskih narodih nekaka revija slovanskega čustvovanja, so v Srbiji, kot je ugotovil »Slovan«, najmanj slavili. »Nas že samo to zadosti poučuje,« je pripomnil, »v kakih razmerah je sedaj kraljevina Srbija, v kakih razmerah imajo tam Madžari prvo besedo.«[5] — Razumljivo je ogorčenje »Slovana« ob vojni Srbije proti združeni Bolgariji. »Srbija se je dala zapeljati svoji pustolovni vladi...«, »... tolsti srbski kralj Milan je zanetil ogenj bratomornega boja..., ta kraljič je za vse večne čase osramotil narod srbski ter sebe...«[6] — Jeseni 1886 objavlja »Slovan« kot protiutež razočaranju nad Srbijo — a tudi že nad Bolgarijo — podobi kneza Nikole in kneginje Milene z ugotovitvijo, da je Črna gora edina svetla točka za slovanskega rodoljuba na Balkanu, saj postavlja vse bolj slovanski Piemont. Ona je namreč zaupnica Rusije in od nje pooblaščena dati balkanskim narodom znamenje za končno osvoboditev![7] — Upanje na ugodnejši razvoj v Srbiji pa ni opuščeno. Uredništvo »Slovana« priredi zbiranje darov za ranjence v srbsko-bolgarski vojni in to ne le za Bolgare, tudi za Srbe. Človek, ki nanj v Srbiji zida svoje upe, je Jovan Ristić in tega obišče v Beogradu »Slovanov« sodelavec (Hribar?). Poročilo o tem za tisti čas izjemnem neposrednem stiku s Srbijo, pomenljivo poudarja, da je spisano »omissis omittendis« in govori o namerah Ristića za primer, da pride na vlado. Zanimivo je, da slovenski obiskovalec Ristiću kritično omeni »postopanje hrvaških Srbov, ki so se na škodo Hrvaški zvezali... z Madžari«. Ristić je seveda odklonil odgovornost, a vendarle izrazil prepričanje, da »nenaravna njihova zveza s sovražniki hrvaške domovine, srbskemu narodu ne bode rodila dobrih sadov.« Vztrajal pa je pri graji obnašanja Hrvatov ob vojni.[8] — Načrt nove srbske ustave je l. 1888 dozdevno potrdil optimizem glede Srbije.[9] A tudi do leta 1893 so se slovenski liberalci morali tolažiti le z upanjem. »Slovenski narod« tedaj spet upa, da se s polnoletnostjo Aleksandra in z vrnitvijo »modre« t. j. rusofilske kraljice Natalije začne za Srbijo doba preporoda, ko »bo morda tudi računati s Srbijo kot s slovansko državo in kot z važnim faktorjem za evropsko politiko«.[10]

Tudi na slovenski klerikalni strani je zanimanje za Srbijo trajno, njena podrejenost Avstro-Ogrski pa ne razlog za kaj večji optimizem. To stran odbijajo od Srbije predvsem njene notranje razmere, ki v njih vidi škodljivi vpliv zahodnoevropskega liberalizma, zaradi katerega se Srbija podreja koristolovju drugih večjih liberalnih držav. To in pa velikosrbski »separatizem« preprečuje, po mnenju dr. Janeza Kreka, Srbiji »jugoslovansko vzajemnost«. Tudi Krek gleda s simpatijo na vrnitev kraljice Natalije v Srbijo, rešitev pa vidi edino v »krščanski podlagi«.[11]

Zadrego slovenskih liberalnih rusofilov, ki nastane l. 1887 ob mednarodni krizi zaradi dogodkov v Bolgariji, je kaj obsežno obdelal D. Kermavner in

[4] Slovenec, 7. januar 1884.
[5] Slovan 1885, 161.
[6] Slovan 1885, 349, 366.
[7] Slovan 1886, 287.
[8] Slovan 1886, 109.
[9] Slovanski svet 1889, 15.
[10] Slovenski narod, 1. april 1893, št. 75.
[11] Dr. Janez Ev. Krek, Izbrani spisi (odslej: Krek, IS), II/2, 208—210.

omenil tudi, kako so se slovenski klerikalci distancirali od takega rusofilstva in kako so zagovarjali neodvisnost Bolgarije od Rusije. Če pa primerjamo pisanje »Slovana« iz marca 1886, ko pravi, da je ruska politika slovanska, ker je ruska in da si je Rusija upravičena »bolgarske razmere... tako prirediti, da je ne bodo ovirale na potu v Carigrad»,[12] z uvodnikom, ki si je z njim »Slovenski narod« oktobra 1890 prislužil zaplembo, ker je namreč Bolgarom priporočal podreditev Rusiji, vidimo, da se rusofilska stališča liberalcev medtem vzlic zadregam v l. 1887 niso kaj spremenila.[13]

Eno izmed vprašanj, ki se jih je treba dotakniti, so nazori Frana Podgornika v času Taaffejeve vladavine. Ne gre toliko za njegovo slovanstvo in rusofilstvo, za njegovo vnetost za slovansko bogoslužje kot točke slovenskega narodnega programa. O tem je že marsikaj bilo napisanega od Lončarja naprej. Sistematični prikaz tega dela Podgornikovega publicističnega opusa bi verjetno dosedanji podobi še dodal marsikatero potezo. Potrebna bi bila npr. analiza njegovega tkim. »katoliškega liberalizma«, obsežnih polemik »Slovanskega sveta« z dr. Antonom Mahničem od l. 1889 naprej, pa celo tudi še analiza fiziognomije njegovega rusofilstva, ki npr. ni brez takšnih glasov, kakršni se oglašajo v zapisu ob vrnitvi iz pregnanstva in ob smrti Nikolaja G. Černiševskega: »Bil je eden največjih duhov sedanje dobe v obče, in šele poznejši čas, ko se že nekoliko predrugači sedanje revno socialno življenje, bodo vedeli bolje ceniti velik um pokojnika...«[14] Tukaj le nekaj opozoril glede Podgornikovih nazorov o narodni avtonomiji, predvsem z vidika jugoslovanske misli.

O Podgornikovi zamisli narodne avtonomije najdemo marsikatero informacijo v pisanju D. Kermavnerja. Predvsem, da jo je sprejel od ogrsko-ukrajinskega politika Adolfa I. Dobrjanskega, ki jo je razvil l. 1885, da je Podgornik z vidika Slovencev najprej o njej razpravljal v »Parlamentärju« konec 1885 — začetek 1886, da je v slovenščini zamisel najprej obrazložil v »Slovencu« 18. marca 1886 in da je jedro zamisli v tem, da bi se v Avstriji oziroma v Avstro-Ogrski uvedla narodna avtonomija kot združenje vsakega posameznega naroda v eno administrativno skupino, ki sama upravlja svoje narodnostne, šolske in verske zadeve brez vmešavanja drugih narodnosti. To naj bi se doseglo, seveda le glede Avstrije, z izvršilnim zakonom k čl. 19 temeljnega zakona o pravicah državljanov, za kar bi bila potrebna le navadna večina glasov v dunajskem državnem zboru. V kontekstu svojega specifičnega zanimanja za problem radikalizma slovenskih liberalcev opozori D. Kermavner, da ta zamisel vključuje avstroslovanski koncept, a da je Podgorniku vendarle dala načelno podlago za trganje od drobtinčarske politike — po mladočeških zmagah leta 1889 in 1891 — in za nasvet slovenskim poslancem, naj bi v zvezi s poslanci drugih slovanskih narodov z opozicijsko taktiko prisilili »notranji sistem« k rešitvi narodnostnega vprašanja. To svoje priznanje pa omejuje z mnenjem, da se je Podgornik s svojo zamislijo narodne avtonomije, ki ga je kar obsedla, oslepil za stvarnost, v kateri da ni bilo nobenih poslancev drugih slovanskih narodov, ki bi tudi bili za narodno avtonomijo in da je zato pri Podgornikovem nasvetu »praktično šlo samo za prehod od drobtinčarskega oportunizma dotedanje slovenske politike k tudi — drobtinčarskemu opozicionalstvu...«[15] To umovanje se zdi logično in stvar-

[12] Slovan 1886, 94.
[13] Slovenski narod, zaplenjena številka, 8. oz. 9. oktober 1890.
[14] Slovanski svet, 1899, 303, 351.
[15] Kermavner, Opombe, 183—190.

no utemeljeno, posebno, če še pritegnemo trditev, da gre Podgorniku za neteritorialno t. j. na personalnem načelu zamišljeno avtonomijo.[16] Za takšno so se meščani slovanskih narodov z zgodovinskim državnim pravom kajpada mogli še dosti manj ogrevati. Kratek pogled v Podgornikove članke iz Taafejeve dobe pokaže vendarle nekoliko drugačno podobo.

Predvsem prepriča tak pogled o trojem: 1. zamisel narodne avtonomije ne pri Dobrjanskem in ne pri Podgorniku ni personalna, temveč teritorialna; 2. ta zamisel pomeni za Slovence tako pri Dobrjanskem kot pri Podgorniku varianto jugoslovanskega programa in 3. Podgornik ne vztraja slepo obsedeno pri narodni avtonomiji, marveč se v letu 1889 premisli in sprejme tudi zgodovinsko pravne državne programe Čehov, Ukrajincev in Hrvatov, ker meni, da vodijo v bistvu in praktično do zelo podobnih rešitev kot načelo narodne avtonomije, četudi se načelu samemu ne odreče.

Prva ugotovitev izhaja iz večkrat ponovljenih Podgornikovih lastnih razlag načela narodne avtonomije. Npr.: »Samoupravo je prirediti tako, da se napravi vsaki narodnosti posebe po jedna samoupravna pokrajina« ... »po odstranjenju dozdanjih deželnih zborov in prej ali slej tudi dualizma.«[17] — Ob dejstvu, da se slovansko-nemška desnica v državnem zboru nikakor ni bila voljna zavzeti za narodno avtonomijo, je Podgornik predlagal zasilne rešitve. Tako npr. l. 1888 ob Lichtensteinovem šolskem načrtu, ki je hotel povečati pristojnost dežel ravno v eminentno narodnostni zadevi, t. j. v vprašanju učnega jezika. Podgornik je videl v tem namero preprečiti izvršitev čl. 19 in je svetoval: »Ako nočejo ali ne morejo slovanski desničarji povzpeti se do tega, da bi predlagali, (naj se) za izvršitev čl. 19 (ustanovi) posebne narodne organe, narodna zastopstva, ki bi odstranili dosedanje deželne zbore ... jim služita še vedno dve poti. Zahtevati utegnejo narodne organe, narodna zastopstva, ki bi nastali poleg sedanjih deželnih zborov in ki bi imeli v svojem področju samo skrb za narodnost in jezik vsakega naroda posebej. In če bi se zdelo, da tudi takih organov ne dosežejo, je slovanskim državnim poslancem zahtevati to, da se narodne zadeve iz področij deželnih zborov odstranijo popolnoma: namesto tega pa naj bi bilo zakonito dovoljeno, da se poslanci, ki v raznih deželnih zborih zastopajo odlomke ene in iste narodnosti, od časa do časa zbirajo kot pooblaščeni narodni organi, da sklepajo v vseh narodnih ... zadevah enega in istega naroda.«[18] — To so kompromisne variante, ki pa so še vedno teritorialno zasnovane. Popolnoma nedvoumno razloži Podgornik teritorialni značaj svoje narodne avtonomije ob vprašanju narodnostno mešanih mest na slovenskem narodnostnem ozemlju, pri čemer izrecno omenja tudi Trst. V polemiki proti Šukljetu, ki je avgusta 1889 priporočal nacionalne kurije v okviru dežel, je Podgornik pojasnjeval: »Narodna avtonomija se ne ozira na vsako naselbico ali vsak majhen odlomek kake narodnosti ... Kar se pa tiče posameznih naselbin, imajo po teoriji narodne avtonomije pravo, da si pomagajo po svoje, ako se nočejo potopiti v življu drugih narodnosti. Za vsako peščico ni možno skrbeti ... Kar jedna narodnost izgubi na kakem kraju, pridobi pa na drugem, ko se zaokrožijo skupine na podstavi narodne avtonomije. Iz tega je razvidno, da Trst in druga mesta z mešanim prebivalstvom spadajo v okrožja večjih kompaktnih mas; taka mesta se morajo ... sama vzdrževati v svojih raznorodnih življih. Saj se morajo npr. Slovenci tudi sedaj sami varovati v potujčenih mestih, ako nočejo poginiti, potem pa bi

[16] D. Kermavner, Fran Podgornik, geslo v Enciklopediji Jugoslavije VI, 521.
[17] Slovan, 1886, 91—93.
[18] Slovanski svet, 1888, 108.

še kako mesto pridobili.«[19] Le Dunaj bi bil kot skupno glavno mesto posebna upravna enota. Podgornik sploh govori o Zedinjeni Sloveniji kot o uresničitvi načela narodne avtonomije.

Dobrjanski in z njim Podgornik sta si zamišljala uvedbo narodne avtonomije v habsburški monarhji v dveh etapah: najprej v avstrijski državni polovici ob ohranitvi dualizma, nato pa likvidacijo dualizma in razširitev sistema avtonomij še na narode Ogrske. Najprej bi bile ustanovljene narodno avtonomne pokrajine: nemška, češka, poljska, gališkoruska t. j. ukrajinska, jugoslovanska in pa Dunaj. Po odstranitvi dualizma bi se razširile s priključitvijo sorodnih narodnosti Ogrske naslednje pokrajine: nemška, češka, ukrajinska in jugoslovanska; kot novi pokrajini pa bi se ustanovili romunska in madžarska. Gre torej dejansko za načrt narodnostne federalizacije habsburške monarhije, pri čemer bi ena pokrajina obsegla Čehe in Slovake, druga pa Slovence, Hrvate in Srbe. Do odstranitve dualizma, pravi Podgornik v prikazu načrta Dobrjanskega in pozneje še sam večkrat, bi se v jugoslovansko pokrajino vključile Dalmacija, Istra, Kranjsko, Tržaško, Goriško-Gradiščansko, slovenski deli Koroškega in Štajerskega; po odstranitvi dualizma bi ta pokrajina »pridobila« še Hrvaško-Slavonijo, Reko, slovenske dele zalske in železne županije, srbsko Vojvodino ter Bosno in Hercegovino. »Kakor se vidi,« piše Podgornik, »bila bi ta pokrajina jako obsežna ter bi bili v njej jako primerno okrožni zbori za Slovence, Hrvate in Srbe.«[20] — Gre torej za program zedinjenja vseh Južnih Slovanov monarhije, vključno tistih v okupirani Bosni in Hercegovini, ki temelji zgolj na narodnostnem načelu. Takšen jugoslovanski program je sicer docela ustrezal tradiciji Zedinjene Slovenije, bil pa je v opreki z državno-pravnimi zahtevami Hrvatov in Srbov, kar se je hitro pokazalo, zlasti v primeru Dalmacije, katere prva zahteva je bila seveda združitev s Hrvatsko-Slavonijo.

Prav to je bil eden poglavitnih razlogov za Podgornika, da je l. 1889 praktično odstopil od zamisli neposrednega uveljavljanja čistega narodnostnega načela in da je sprejel državnopravne programe. Drugi razlog je bil zmagoviti nastop Mladočehov l. 1889 in 1891 ter z njimi zvezani neuspeh češkonemške sprave na podlagi upoštevanja etničnih razmer. V nepodpisanem uvodniku svojega lista opušča tedaj upanje na uresničenje narodne avtonomije na temelju čl. 19, ugotavlja, da se »pristaši državno-pravnih strank množe vedno bolj«, ponavlja »senčne strani« zgodovinskega državnega prava, zlasti češkega, a tolaži se s tem, da je »na srečo zgodovinsko državno pravo avstrijskih Rusov in Hrvatov veliko ugodnejše« in sploh, »da se zgodovinsko državno pravo z večine še povoljno zlaga z deželami, katere bi združevale (po narodnostnem načelu) pojedine narode, vsakega posebe, v eno narodno upravno skupino.« Posebej opozarja, da hrvaško državno pravo zahteva tudi Slovence. Zaradi teh in še drugih razlogov torej »nacionalni avtonomisti... nočejo več zavirati s svoje strani teženja po izvršitvi državnega prava za Čehoslovane, avstrijske Ruse in Hrvate.« Opozarja, da je poglavitni pogoj uspešnosti, da Čehi Ukrajinci in Hrvatje nastopijo skupno in ob istem času. Glede Hrvatov še posebno poudari, kako potrebno je, »da se pogode najprej s Srbi, ki bivajo v deželah hrvaškega prava«. Predvideva možnost, da

[19] Slovanski svet, 1889, 259. Zmotno je torej mnenje, da so zamisli A. Dobrjanskega, prevzete po F. Podgorniku, vir, ob katerem se je oblikovala zamisel socialdemokrata E. Kristana o narodni avtonomiji, zasnovani na neteritorialnem, personalnem načelu, kakor jo je E. Kristan objavil v letu 1898, skušal uveljaviti v Brnu l. 1899 in uveljavil v tivolski resoluciji l. 1909.

[20] Slovan, 1886, 92.

se hrvaško državno pravo najprej uresniči z zedinjenjem Dalmacije s Hrvatsko-Slavonijo in potem bo še bolj nujno, da Slovenci zahtevajo pridružitev Hrvatski na podlagi hrvatske pragmatične sankcije, »ako nočejo ostati osamljeni ter se potopiti v neslovanskih narodih, ki so njih sosedje . . .« Slovenci seveda nimajo interesa opuščati načelo avtonomije, saj bi morali, kot je razložil pozneje, doseči najprej Zedinjeno Slovenijo (t. j. uresničiti narodnostno načelo) in potem šele njeno pridružitev Hrvatski na podlagi zgodovinskega prava.[21] Tudi v vabilu na naročbo »Slovanskega sveta« konec l. 1891 postavlja Podgornik načelni program narodne avtonomije vzporedno s »stremljenjem za izvršitvijo raznih historiških državnih prav«, kar pomeni, da »za ta del prištevamo tudi Slovence k historiškim narodom, ker spadajo pod pravo hrvaško«. Na podoben način prilagaja Podgornik program narodne avtonomije zgodovinskemu državnemu pravu tudi spomladi 1893, v jubilejni številki »Slovenskega naroda«.

Očitno je, da je Podgornik problem nacionalne avtonomije glede Slovencev zagovarjal že od začetka v jugoslovanskem smislu in da je to specifično obliko jugoslovanskega programa že leta 1889 in pozneje prilagajal stvarnim političnim razmeram t. j. ne le programu nove vodilne stranke pri Čehih, temveč tudi naraščajočemu nagnjenju slovenske meščanske, zlasti liberalne politike, da si s pridružitvijo zgodovinskemu hrvaškemu državnemu pravu pridobi (ob koncu Taaffejeve dobe, ko je sodelovanje v vladni večini postajalo vedno bolj dvomljivo) novo in širšo podlago.

Pogled na stališča slovenske meščanske politike v letih 1879—1893 do Hrvatov in njihovih razmer kot na merilo praktične jugoslovanske misli pri Slovencih, pokaže kot prvo značilnost, da so za to politiko v banski Hrvatski zanimive in pomembne samo opozicijske stranke. Unionizem Narodne stranke je do obnove Neodvisne narodne stranke in ponovnega dviga Stranke prava zanimanje za Hrvaško močno zavrl. Vrnitev opozicije na hrvatsko politično prizorišče pa sta obe slovenski frakciji sprejemali z zanimanjem in simpatijami. Druga značilnost, ki bi jo kazalo poudariti, je to, da je tudi klerikalna, ne le liberalna frakcija oziroma stranka imela ves čas pozitiven odnos do Strossmajerja samega in do političnega jugoslovanstva. Odnos do Stranke prava je bil bolj raznoličen, tako od časa do časa kot glede na liberalne ali klerikalne vidike. Vendar pa je v celem tudi tukaj mogoče reči, da sta si oba slovenska meščanska tabora želela enotnosti hrvaške opozicije in da sta to enotnost v svojem pisanju pospeševala. In končno, obema je skupno, da ju državnopravni programi, ki jih izražata obe hrvaški opozicijski stranki praktično še ne zanimajo v prvi polovici 80 let, da ne razglabljata o njihovem pomenu za Slovence, da pa se ob koncu tega desetletja takšno zanimanje pri obeh poveča, čeprav ne na enak način in ne v enaki meri. V obravnavani dobi tudi močno potihne za Slovence sicer značilno razglabljanje o jezikovnem združenju s Hrvati in se oglaša le obrobno.

Vse to je vidno že ob nekaj karakterističnih primerih. V letu 1884, ko se obe opozicijski stranki močno uveljavita na saborskih volitvah in ko tudi objavita svoje programe, bi iz slovenskega tiska težko rekonstruirali njihovo vsebino. Znano je, da je program neodvisnih (»Vojnovićeva adresa«) skušal povezati interese dinastije in Hrvatske in da je bil previden v izražanju trialističnih zahtev, a da je v svojih načelih bil predhodnik skupnega programa opozicije iz l. 1894.[22] Znano je nadalje, da je adresa Stranke prava

[21] Slovanski svet, 25. december 1889.

[22] Mirjana Gross, Osnovni problemi pravaške politike 1878—87, Historijski zbornik XV, 1962, 74—75.

močno poudarila suverenost Hrvatov, obsodila dualizem in zahtevala državno zedinjenje hrvatskih dežel, vključno slovenske dežele.[23] »Slovenski narod« je Vojnovićevo adreso le omenil, ne da bi označil vsebino, glede adrese Stranke prava je sicer dejal, da se ne strinja z njeno obliko in raznimi izrazi v njej, o vsebini pa tudi ni povedal ničesar.[24] »Slovenec« je Vojnovićevo adreso pohvalil, da je lepo pisana, da sicer ni proti dualizmu, da pa zahteva za Hrvate pravico, da bi si »svoje zadeve določili in bi ne bili v tem smislu od Madžarov odvisni«. Obžaloval je le, da ima neodvisna stranka »tako malo pripomočkov, s katerimi bi bila v stanu svojim zahtevam primeren poudarek dati.« Glede adrese Stranke prava meni, da je pisana »neki silno robato in popolnoma sposobna, da pripravi Hrvaško v nesrečo«, kajti »jezik in vsebina sta veleizdajalska in za kralja naravnost razžaljiva«, globlje v vsebino pa se ne podaja.[25] Sprva odobrava izključitev Stranke prava iz sabora, češ gre za stranko, »ki se ne sramuje presvitlemu vladarju samemu nasproti surovost in neotesanost prodajati«; z očitnim odporom pove, da imata »starčevićanska surovost in neotesanost ... tudi v Ljubljani posebno med neizobraženim priprostim narodom mnogo pristašev«. Končno pa vendarle brez pripombe poroča o stališču neodvisnih, da je sabor proti Stranki prava postopal nezakonito.[26]

Več so o vsebini programov opozicije Slovenci izvedeli šele naslednje leto, ko je »Slovan« objavil vrsto člankov »K odnošajem na Hrvaškem«. Pisal jih je dobro poučen, a neprikrito pravaško usmerjen hrvaški sodelavec. »Slovan« je tedaj opozoril, da se njegovi nazori glede Stranke prava v mnogočem popolnoma razlikujejo od piščevih. Šlo je predvsem za pravaški odnos do Srbov in do Strossmajerja. Sploh je opaziti, da je odklonilni odnos Stranke prava do Srbov imel veliko vlogo pri opredeljevanju slovenske politike obeh smeri do pravaštva. V javnosti vsekakor večji kot pa radikalnost pravaškega državnega programa. Z ostrostjo in izključnostjo pravašev so Slovenci že tedaj imeli nekaj neposrednih izkušenj. Med njimi bi bilo omeniti ponovne težave v odnosih slovenskih in hrvaških študentov na Dunaju in v Gradcu, o čemer piše Vencajzova spomenica[27] in o čemer priča M. Murkova brošura o Mikloščiču in Hrvatih iz l. 1883. Zelo resnična je sklepna pripomba M. Murka, ki v marsičem pojasnjuje zadrege in tudi omahovanja, ki jih je v slovenski javnosti opaziti spričo strankarskih bojev na Hrvaškem in ob tančinah pravaških interpretacij še pozneje. Opozoril je namreč svoje hrvaške kolege, da »se drugi Slovani ne brigamo toliko za (hrvaške) politične stranke, katerih stališča se vedno spreminjajo, ampak le za Hrvate«.[28]

Odnos Stranke prava do Srbov je trajen problem tudi za slovensko klerikalno javnost in stranko. Dovolj je navesti, kako je »Slovenec« leta 1882 grajal Biankinija in druge hrvaške poslance, ki so v dalmatinskem deželnem zboru nasprotovali priznanju srbskega jezika s trditvijo o izključno hrvatskemu narodu: »Odkritosrčno rečeno, da ne moremo pojmiti, zakaj bi ravno na Hrvatskem ne imel pravice do obstanka noben drug narod, nego hrvatski ... Mislimo, da jih je pač malo med Slovenci, ki bi Starčevićevo postopanje odobravali. Ta politika rodi prežalosten sad. Omenimo naj le, da

[23] Mirjana Gross, Povijest pravaške ideologije, Zagreb 1973, 227.
[24] Slovenski narod, januar 1884.
[25] Slovenec, 24. oktober 1884, št. 246.
[26] Slovenec, 27. oktober 1884, št. 248, 28. oktober 1884, št. 249 in 30. oktober 1884, št. 251.
[27] Janko Vencajz, Spomenica o petindvajsetletnici akad. društva »Slovenija« na Dunaju. Ljubljana, 1894.
[28] Matija Murko, Miklošič in Hrvati. Poslanica hrvatskemu akademičkemu društvu »Zvonimir« v Beču. Ljubljana 1886, 35.

je baš Stranka prava že večkrat z blatom ometavala največjega Jugoslovana, vladiko Strossmajerja, ker je prijatelj tudi Srbom...«[29]

S tem problemom so se srečali tudi slovenski državnozborski poslanci, ki so neposredno po padcu Taaffejeve vlade skupaj z nekaterimi hrvaškimi izstopili iz Hohenwartovega kluba. A. Gabršček trdi, da so tedaj predlagali ustanovitev kluba z imenom »jugoslovanski«, a da so od hrvatske strani dobili odgovor »A Jugoslavena nema!«, s čimer da je bila preprečena pridružitev dalmatinskih Srbov.[30]

Protipravaški nastop tržaškega poslanca I. Nabergoja v začetku leta 1893 in odpor, ki ga je doživel v »Edinosti«, pričata tako o slovenskih pridržkih do pravaštva kot o utrjevanju zavesti slovensko-hrvatske vzajemnosti.[31]

V razvoju slovenskega programa in zbliževanja s Hrvati ima svoje mesto tudi shod slovenskih in istrsko-hrvatskih poslancev 2. oktobra 1890 v Ljubljani. Nekoliko je o njem besede tako pri I. Prijatelju kot pri D. Kermavnerju.[32] Zaslužil pa bi posebne obdelave. Dovolj je pomisliti, da je to od dualizma naprej sploh prvič, da se sestanejo vsi slovenski državni in deželni poslanci in poskusijo oblikovati enotno politično platformo in tako v političnem nastopu uresničiti načelo Zedinjene Slovenije. Udeležba ne le istrskih hrvaških poslancev, marveč tudi predstavnika Stranke prava iz banske Hrvatske Folnegovića, predhodni predlogi v tisku, vse to pove, da gre tudi za prizadevanja za povezavo Slovenije s Hrvaško. Prijateljeva sodba, da so na shodu zmagali praktični oportunisti in da so resolucije vsebovale zgolj praktične zahteve, ne odkriva, kakšna so bila nasprotujoča se stališča.

Resolucije shoda so bile sprejete šele po nekakšni polemični diskusiji. Uvedel jo je Folnegović že poprejšnji večer z zdravičarsko mislijo, da ni dovolj v slogi sklepati resolucije, ker svet pripada pogumnim. Zborovalci naj se ne ustrašijo očitkov o nelojalnosti do države in dinastije. Pritrdil mu je Tavčar z besedo, da so Slovenci bili preponižni in da mora to postati drugače.[33] Shod je razpravljal tajno, a nasprotni nemški listi so vendarle objavili izvajanja posameznih govornikov. »Slovenski narod« se je temu le čudil, vsebine pa ni zanikal. Te objave še niso raziskane. Pri povzemanju sprejete resolucije je Prijatelju izpadel poudarek, da zbrani poslanci delujejo »neomahljivo stoječ na temelju svojih narodnih in državnih pravic.«[34] Iz poznejših polemičnih sklicevanj na sklepe shoda se da razbrati, da poudarek pomeni, da so se na shodu dogovorili za delovanje za Zedinjeno Slovenijo.[35]

---

[29] Slovenec, 30. april 1892, št. 98.

[30] Andrej Gabršček, Goriški Slovenci, I. knj., Ljubljana 1932, 350. — Istrski Hrvatje so imeli posebno vlogo pri širjenju simpatij za pravaše in hrvatsko državno pravo pri Slovencih. Sodelovali so s Slovenci v istrskem deželnem zboru, v državnem zboru na Dunaju pa tudi pri političnem delu v Trstu (M. Laginja, M. Mandić, V. Spinčić). Ta generacija istrskih hrvaških politikov je bila sicer pravaška, a s specifičnimi potezami. Ni sprejemala ekskluzivno hrvatskega stališča pravašev iz banovine, bila je za sodelovanje vseh Slovanov habsburške monarhije, posebno še Jugoslovanov, priznavala je Slovence kot narod, ni jim vsiljevala »planinskega hrvatstva«. Državno pravo je dopolnjevala z načeli narodnega prava in ljudske volje, v čemer je videla temelj za zedinjenje Istre in slovenskih dežel s Hrvatsko. Podobno kot Slovence je to hrvaško istrsko generacijo vodil občutek ogroženosti pred Italijo k temu, da je cenila pomen habsburškega državnega okvira kot branika hrvaških dežel pred iredentizmom.

[31] Kermavner, Opombe, 218—221.

[32] Prijatelj, 112—113; Kermavner, Opombe, 202, 489.

[33] Slovenski narod, 4. oktober 1890, št. 228.

[34] Slovenski narod, 3. oktober 1890, št. 227.

[35] Slovenec, 2. junij 1892, št. 125. — Gre za polemiko proti Spinčiću, ko je ta podprl češke poslance v odporu proti delitvi češke dežele.

Tudi o hrvaškem državnem pravu je debata morala biti vroča, saj je »Slovenski narod« po shodu zahteval hladnokrvnost pri govorjenju o združenju s Hrvaško in navajal pisanje »Srbobrana«, ki je tedaj zavračal »Obzor« in sploh Hrvate, češ pomoč Slovencem, naj bo bratovska, ne pa »osvajačka«.[36]

V začetku 90. let se je izvršil prehod pravaštva od izvirne, t. j. na popolni neodvisnosti Hrvatske temelječe zamisli, k tim. modernemu pravaštvu, ki se je sprijaznilo z okvirom habsburške monarhije.[37] Nedvomno je ta prehod slovenski meščanski politiki olajšal približanje k hrvaškemu programu. V tedanjem slovenskem tisku sicer ni bil nezapažen, a deležen je bil dosti manj pozornosti kot bi utegnili pričakovati. Šlo je za bežne omembe v pritrdilnem smislu.[38]

Predlog o sodelovanju s Hrvati, ki je o njem govoril I. slovenski katoliški shod konec avgusta 1892 t. j. ustanovni shod klerikalne stranke, je vsekakor tudi odsev sprememb v usmeritvi Stranke prava. Vodja konservativcev K. Klun je na tem shodu še nastopal proti svojim nasprotnikom tako, da jih je javno imenoval »starčevićance«. D. Kermavner, ki je ta podatek izsledil v »Slovanskem svetu«, je Klunove izjave upravičeno povezal z debato, omenjeno v uradnem poročilu s shoda, ki se je razvila »o slovensko-hrvatskih odnosih, ko je dekan Kompare iz Ospa predlagal, naj bi v resolucijo vnesli slovensko-hrvaško vzajemnost in sta njegov predlog podprla Komljanec in dr. Janez E. Krek«.[39]

Očitno gre za predzgodovino koraka slovenske klerikalne stranke, ko je leta 1898 prevzela državni program Stranke prava. Ni nepomembno, da se je že na tej začetni stopnji zagovornikom zveze s Hrvati pridružil dr. J. Krek. Ni tudi odveč pazljiveje pogledati »Poročilo« in to, kar sta pisala oba slovenska dnevnika. Predlogom Kompareta—Komljanca—Kreka se je odločno uprla trojica: škofijski tajnik Šiška, dr. Anton Mahnič in dr. Ivan Šušteršič.

Krekova opredelitev v tem vprašanju ni bila naključna. Že l. 1890 je v pismu Janezu Mikšu navdušeno pritrjeval misli, »naj se spojimo s Sloveni na jugu« in poudarjal: »V tem je naš spas in samo v tem...«[40] Na shodu pa je proti Šiškovemu apelu »Ne ukvarjajmo se z utopijami!« polemično-bodrilno vzkliknil: »Misel vseslovanska je pač potrebna, dobra, a vse dobro zmaga, če tudi čez 300 let!« — Beseda je tekla v odseku za katoliško narodno organizacijo t. j. za organizacijo klerikalne stranke. Uradno predložena resolucija je govorila, da je potrebna »tesna zveza katoličanov raznih avstrijskih narodov«, torej vseh, tudi nemških. Predlogi omenjenih razpravljalcev so hoteli to določilo natančneje opredeliti ali omejiti z omembo zveze s Hrvati in sploh s Slovani Avstrije. Predlagali so celo, da bi predstavnike Hrvatov sprejeli v stalni odbor stranke. Argumentacija nasprotnikov osvetljuje značaj spreminjevalnih predlogov.

Temelj ugovorov je bil poudarek, da gre za shod, ki rešuje naloge klerikalizma na Slovenskem. Zlasti Mahnič je bil docela jasen: Omêjimo se na domačo hišo, pomêdimo in preženimo liberalce najprej iz nje. Opozoril je, da zveza s Hrvati klerikalizmu na Slovenskem ne more kaj pomagati, rekoč: Na Hrvaškem spi vsa katoliška zavest; ko bode se začela gibati, takrat bodo Slovenci zadovoljni priskočili. — Šiškovo svarilo, da bi utegnilo biti pogubno, če bi

[36] Slovenski narod, 7. oktober 1890, št. 230.
[37] Mirjana Gross, Povijest pravaške ideologije, str. 253—281.
[38] Slovenec, 2. september 1891, št. 199; Slovenec, 25. maj 1892, št. 119; Slovenski narod, 25. junij 1894, št. 143.
[39] Poročilo pripravljalnega odbora o prvem slovenskem katoliškem shodu. Str. 141—142. — Kermavner, Opombe, 217—218.
[40] Krek, IS, I, 76.

segli čez meje in sprejeli Hrvate v stalni odbor, je še bolj utemeljil Šušteršič. Po njegovem bo slovenski katoliški odbor moral biti predvsem previden in jako pameten bo moral delati, če bo hotel obstati. Kajti mnogo oči gleda nanj in zavarovati se mora pred posegom vlade. Tu je Šušteršič vsekakor mislil na možnost represivnega ukrepa kake nove, nemške liberalnonacionalne vlade. Zato je dejal: Organizujmo se tako, da nam ne more nihče blizu! Pomislimo (kako nevarno bi bilo) državnopravno stališče! Odbor mora delovati tako, da bi bil potreben že pravi »Staatsstreich« (državni udar), če bi vlada hotela poseči vanj!

Po vseh teh političnih ugovorih, ki so imeli pred očmi izključno le zagotovljeni uspeh klerikalne akcije na Slovenskem, je odsek sprejel prvotni načrt resolucije, brez dodatkov. Vprašanje pa je dejansko ostalo na dnevnem redu stranke vse do svetovne vojne. Gotovo je tudi, da ne Krek ne Šušteršič tega svojega prvega javnega trčenja nista pozabila.

Pobuda za zbliževanje s Hrvati je tisti čas ostala skoraj docela v rokah liberalcev in to okoliščino so hoteli izkoristiti za krepitev svojih ogroženih političnih postojank. Ivan Hribar opisuje v »Spominih« pobudo za sklicanje konference hrvaških in slovenskih politikov konec l. 1893.[41] Raziskave prof. M. Grossove so potrdile resničnost Hribarjevega pisanja. Potrdile so tudi to, da je Hribarjev predlog zares pospešil sklep obeh hrvaških opozicijskih strank, da se poskusita dogovoriti o fuziji. Hribar je v pismu, ki se hrani v Zagrebu, opozarjal, »da mnogi slovenski poslanci nasprotujejo zedinjenju s Hrvatsko in da jih je treba na lep način pridobiti za to veliko idejo bližnje prihodnosti.« To se bo gotovo posrečilo, je menil Hribar, ker bo nanje vplival obstoj zedinjene opozicije, katere pomen jim je treba prikazati v »celem njenem veličju«. Hribar je celo upal, da bi vse to, zlasti pa konferenca, na katero je hotel vabiti tudi slovenske konservativce, moglo pripeljati kar do zopetnega zedinjenja slovenskih strank.[42]

Videti je, da gre za ponovitev liberalne zamisli iz let 1886—1887, da bi z iniciativo na narodno-političnem področju obnovili slogo in spet zagotovili staro mesto liberalni strani. Le da ta zamisel zdaj namesto politično kočljivega rusofilstva uporabi življenjsko bližjo idejo zbližanja s Hrvati. Tako je pač treba razumeti besede, ki je z njimi liberalno glasilo pozdravilo dozdevno zedinjenje opozicije na Hrvaškem. Otožno se je spomnilo razdora na Slovenskem, podčrtalo, da pri hrvaškem združenju ni bila »vera na dnevnem redu«, pohvalilo »hrvaško svečeništvo«, da »ne bega za fantomi«, predvsem pa izrazilo up, da »mogočni vihar narodnega navdušenja« doseže podobno na Slovenskem. Že se je veselilo: »Tedaj ležali bodo v prahu oni, ki so nas razcepili narodu v kvar, cerkvi katoliški v nečast.«[43]

Pričakovanje, da bo s hrvaškim vzgledom mogoče zvabiti nazaj v skupni narodni rej tudi konservativce-klerikalce, je bilo navidez upravičeno. Kajti tudi »Slovenec« je veselo odobraval zbliževanje obeh hrvaških opozicijskih strank. Toda: »Slovenec« je ob tem tudi ponavljal svoj ceterum censeo: škoda, da združeni stranki ne poudarjata krščanskega stališča.[44]

Tako na Hrvaškem kot na Slovenskem so se stvari razvijale proti upom slovenskih liberalcev. »Slovenski narod« je spet moral zavračati nevero v možnost slovensko-hrvaškega državnopravnega zedinjenja. Zanimive so njegove besede: »Politično združenje obeh teh narodov v okviru habsburške

[41] Ivan Hribar, Moji spomini, I. del, Ljubljana 1928, 214—226.
[42] M. Gross, Historijski zbornik, XVII, 1962, 62.
[43] Slovenski narod, 14. marec 1893, št. 60.
[44] Slovenec, 4. januar 1893, št. 3.

monarhije... ni fantom, kakor to še dandanes proglašajo pri nas nekateri kratkovidni politiki, ki nimajo vere v velike dogodke.«[45] Te besede dobro označujejo ne le položaj, temveč tudi, na kaj je ta politika svoje upe zidala.

Z vidika zastavljene teme se je treba ozreti tudi na slovenske socialiste. Razume se, da se oni, ki so hoteli meščansko družbo in njeno državo zanikati, niso pečali z državnopravnimi načrti. Na ustanovnem kongresu avstrijske socialno demokratske stranke v Hainfeldu so s prepričanjem sprejeli načelo enakopravnosti narodov. Prvo njihovo že z začetno številko zatrto glasilo v slovenskem jeziku »Novi čas«, novembra 1889, je dokument o njihovi narodni zavednosti in o dejstvu, da jim internacionalizem s slovenstvom ni bil v navzkrižju. Z besedami o svoji »jugoslovanski neustrašenosti« so pokazali odločnost in obenem, da slovenstvo pojmujejo kot del jugoslovanstva.[45] V tem smislu se je gibala tudi njihova praktična dejavnost. Mislili so na razširitev podlage slovenskega socialističnega gibanja s tem, da bi se združile moči vsega južnoslovanskega delavstva v monarhiji. Praktično so to misel uresničevali zlasti z izdajanjem gradiva v lastnem jeziku. Ni bilo naključje, da se je v letu 1894 zateklo slovensko socialistično glasilo »Delavec« pred bojkotom ljubljanskih tiskarn v Zagreb.[46] Beg v Zagreb in izgon »Delavca« iz Narodne tiskarne sta naznanjala čas, ko se jugoslovanska misel pri Slovencih poveže s socialistično, naznanjala sta tudi, da se to ne more izvršiti brez družbenega spopada.

[45] D. Kermavner, Prvi slovenski socialdemokratski list »Novi čas«, Kronika, IV, 1956, 60—67, 121—131.

[46] D. Kermavner, Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884—1894, Ljubljana 1963, 429—434.

4

Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1894—1904

Dokaj let je Ivan Cankar želel napisati roman, »v katerem bi rad — tako je dejal — utelesil naš narod, ves, kakor je« in to »v živi podobi njegove zgodovine od 1894 do 1905«.[1] Te zamisli žal ni uresničil, je pa zanimiva za zgodovinarja, saj kaže, da je Cankar v desetletju, ki sicer v naši običajni periodizaciji ni kako posebej zaznamovano, videl neko v sebi zaokroženo zgodovinsko razvojno enoto. Naključje je, da se časovni okvir njegove literarne zamisli skorajda natanko ujema z desetletjem, ki ga obravnava naše zborovanje, a takšno sovpadanje bi že sâmo bilo zadosten razlog, da se zanj zanimamo.

Glede na avstrijski državni okvir je to čas, ki sledi Taaffejevi dobi. Začenja se 11. novembra 1893 s koalicijsko Windischgrätzovo vlado (naslanjala se je na večino, v kateri so poleg konservativcev sodelovali tudi nemški liberalci), končuje pa se z odstopom Körberjeve vlade 30. decembra 1904. Koalicijska vlada pade sredi leta 1895 ob krizi, ki ji je povod ustanovitev slovenskih vzporednic na gimnaziji v Celju in sledi ji »konservativno-slovanska« Badenijeva vlada. Ta sproži s svojima jezikovnima uredbama za Češko in Moravsko silovit odpor nemških nacionalistov, kar povzroči najhujšo zaostritev politične krize Avstrije pred njenim koncem. Potem ko cesar umakne svojo podporo Badeniju, slede čisto uradniške vlade Gautscheva, Thunova ter Claryjeva, tista, ki dokončno razveljavi Badenijevi uredbi. Zadnja v vrsti vlad tega desetletja je Körberjeva, izjemna po tem, da vztraja na krmilu cela štiri leta, ne da bi rešila kak bistven državni problem. Spričo poloma v državnem zboru, katerega sestava še vedno sloni na stanovskih in premoženjskih privilegijih, se krepi zahteva po uvedbi splošne in enake volilne pravice. To je desetletje, ko Slovenci z drugimi nesamostojnimi narodi še posebno občutijo vse tisto, kar prinaša novo, imperialistično obdobje meščanske družbe. Poglobijo se stari in nastopijo novi problemi. Čeprav je v Avstriji po l. 1896 v splošnem občutiti nov gospodarski vzpon, ki traja do svetovne vojne in se prav ob izteku našega obdobja celo začenja — po sodbi današnjega avstrijskega zgodovinopisja — »gospodarsko najsrečnejši decenij stare podonavske monarhije«,[2] preživljajo Slovenci ves ta čas globoko razvojno krizo, ki se očituje zlasti v močnem izseljevanju. Objava rezultatov ljudskega štetja l. 1900 pomeni pravcat pretres za slovensko javnost, kajti Kranjska je po migracijskih izgubah na prvem mestu med vsemi avstrijskimi deželami. V državi se povečuje pritisk nemškega nacionalizma, posebno po Badenijevi krizi. Nemško meščanstvo v slovenskih deželah odločno izjavlja, da so le-te vse pripadale Nemški državi in da jih ne priznava za slovenska tla.[3] Po drugi strani se po l. 1896 povečuje napadalnost italijanskega jadranskega iredentizma, ki se spreminja v orodje imperialistične ekspanzije Italije. To je desetletje, v katerem pride v Avstriji do najostrejših razrednih spopadov modernega proletariata s kapitalističnim sistemom, kar jih je ta država poznala do svetovne vojne. V enem največjih spopadov je udeleženo prav slovensko tržaško delavstvo. Že skoraj ves ta čas, od volitev v l. 1897, je socialdemokratsko delavsko gibanje pomemben dejavnik tudi v parlamentu in

[1] Pismo dr. Henriku Tumi po 28. februarju 1913.

[2] Herbert Matis, Österreichs Wirtschaft 1848—1913, Berlin 1972. — Die Habsburger Monarchie 1848—1918, I. Die wirtschftliche Entwicklung (Alois Brusatti). Wien 1973.

skuša opredeliti svojo politiko tudi v nacionalnem vprašanju. Politična kriza Avstrije, ki tega vprašanje ne rešuje, se ob začetku novega stoletja poglobi in razširi v splošno krizo avstro-ogrskega državnega sistema, v krizo dualizma, kar tudi Slovencem znova odpira jugoslovansko vprašanje. Takšna so bila — v najbolj skopem orisu — okvirna dejstva, ki so pogojevala vprašanja slovenske politične zgodovine in dejavnost vseh treh slovenskih političnih taborov v zvezi z njimi.

Dopolnjevanje strankarskega izoblikovanja slovenskih političnih taborov je vprašanje prvih let našega desetletja. Značilno je za slovenski liberalizem, da je shod zaupnikov dne 29. novembra 1894 v Ljubljani, ki ga štejemo kot ustanovni shod kranjske Narodno napredne stranke, potekel v obliki poskusa sklicateljev, da bi obnovili strankarsko slogaštvo s klerikalnimi konservativci. Že pred shodom so se kranjski slovenski liberalci odločili za dejanje, ki naj bi ustreglo klerikalnim željam in olajšalo spravo: Narodna tiskarna je odpovedala tiskanje glasila socialdemokratov »Delavcu«, ko je ta objavil nek protiverski članek.[4] Ob shodu samem pa se je stari liberalni veljak Luka Svetec močno trudil, da bi slovenski duhovščini dopovedal, da mora imeti do slovenskih liberalcev drugačen odnos kot ga ima nemška duhovščina do nemških. »Ravno mi narodnjaki se bijemo z nemškimi liberalci iz prvega začetka. Ko bi (naša) duhovščina ločila ime od stvari, bi našla, da igramo mi na Slovenskem prav tisto vlogo proti liberalizmu, kakor protisemiti med Nemci.« Svetec je klical v spomin lepe uspehe nekdanje slogaške stranke in vzkliknil: »Združimo se zopet pod imenom narodne stranke!«[5] Na shod so povabili dva duhovnika, dr. Antona Gregorčiča in Koblarja, na njem so opredelili Slovence kot »versko-nravstveno in dinastično čuteči narod«, pozdravili so slovensko krščansko socialno gibanje, zavrnili so predloge Istranov in Tržačanov za izstop iz koalicije in za priključitev mladočeški opoziciji, zavrnili so poudarjanje politične povezanosti s Hrvati in niso vzeli v pretres resolucij narodno radikalnih študentov, ki so zahtevale aktivno delo med ljudstvom. Edina načelna programska točka, ki so jo vzdržali, zahteva po slovenski narodni avtonomiji, dejansko ni bila problematična. Vse te koncesije niso niti najmanj premaknile slovenskih klerikalcev z njihovega nespravljivega stališča. Neposredna posledica vseh teh koncesij pa je bila, da so predstavniki iz Trsta in Istre izjavili, da se stranki ne pridružujejo. S Štajerskega so bili zastopani le posamezniki, potem ko je Gregorèc v imenu Slovenskega društva za Štajersko sporočil, da se društvo shoda v Ljubljani ne udeleži, zaradi »nepobitne bojazni, da se ne bi vsega obžalovanja vredni razpor kranjskih Slovencev raztegnil na Štajersko.«[6] Le goriška »Soča« je zunaj Kranjske odobravala program shoda.[7] Tako se je Narodna stranka ustanovila le kot kranjska in kot zgolj liberalna. V organizacijskem pogledu se je shod sklenil nasloniti na mrežo tajnih zaupnikov po občinah, znamenje, da stranka nima namena lotiti se kakega širšega politično-organizacijskega dela. Klerikalni »Slovenec« je takó ustanovljeno Narodno stranko in njen program ironično označil: »Najnovejši krščanski socialisti.«[8] Socialdemokratski »Delavec« je v eni svojih prvih dunajskih številk Narodni

[3] Berthold Sutter, Die Badenischen Sprachverordnungen von 1897, II Graz—Köln 1965, 260. (Izjava Nemcev na Kranjskem iz srede februarja 1898.)

[4] Dušan Kermavner, Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884—1894, Ljubljana 1963, 428—431.

[5] Slovenski narod, 29. november 1894, št. 274.

[6] Slovenec, 27. november 1894, št. 272.

[7] Slovenski narod, 21. december 1894, št. 294.

[8] Slovenec, 4. december 1894, št. 278.

stranki očital, da nima ne lastnega programa ne taktike in jo opozarjal, da bi v boju zoper klerikalizem vendar mogla uporabiti socialdemokratsko delavstvo in radikalne dijake.[9] Slovenski liberalci se na takšne nasvete niso ozirali in Narodna stranka se je že naslednje leto raje zatekla v znano zvezo z nemško stranko na Kranjskem, razredno in ideološko njej najbližjo in neposredno najučinkovitejšo zaveznico. Célo desetletje je poteklo v znamenju tega »več kot štiridesetdnevnega posta«, naloženega stranki političnega katolicizma v kranjskem deželnem zboru in odboru. Slovenski liberalizem na Kranjskem — že takoj razorožen v radikalnem narodnjaštvu, svojem poglavitnem političnem argumentu — pa je račun za to politično udobje moral obilno plačevati še veliko dlje. Narodno radikalna študentovska mladina — bivši »Vesnani«[10] — se je zatekla v okrilje Podgornikovega »Slovanskega sveta« in v njem nadaljevala svojo kritiko stranke.[11] Ko tega ni bilo več, je nezadovoljnost študentovske mladine porajala nove pobude. V letu 1901 je izhajala radikalno narodna revija »Jug«,[12] od aprila 1904 pa je trajno izhajala »Omladina«, glasilo narodno radikalnega dijaštva.[13] Niti te mladine pa njeno narodnjaštvo ni približalo socialnim problemom in celo ne socialni demokraciji. Glede na to, da to nikakor ni bila samo mladina iz meščanskih družin, bi ta pojav bilo potrebno še preučiti. Le del študentov, ki so se vrnili iz Prage, znan z imenom »masarykovci«, se je pridružil Jugoslovanski socialdemokratski stranki. Iz vrst mladih liberalnih nezadovoljnežev je prišlo v slovensko politiko opozorilo na veliki pomen Trsta za slovensko prihodnost. Že Stjepan Radić je l. 1899 pozival Slovence, naj opuste razne iluzorne programe in se gospodarsko in politično koncentrirajo okrog Trsta.[14] O bistvenem pomenu Trsta za slovensko narodno politiko je pisal Niko Županič v »Jugu« 1901. In gotovo ni naključje, da je Gregor Žerjav, ko je jeseni 1904 predsedoval shodu jugoslovanske akademske mladine v Beogradu, to priložnost porabil, da je orisal položaj slovenskega naroda s posebnim ozirom na Trst.[15] Misel na Trst kot na drugo, če ne poglavitno središče slovenskega gospodarskega ali celo kulturnega snovanja (geslo: Univerzo v Trst!), ki jo naslednje desetletje tako povzdignejo dr. Henrik Tuma, dr. Vladimir Knaflič idr., se torej ponuja že od konca 19. stoletja. Zato ni slučajno, da se že v letih 1903—1904 prav v zvezi s Trstom nakaže ob političnih stikih dalmatinskih pravašev z iredentisti v Italiji poglavitni problem jugoslovanske državnopravne usmeritve za Slovence: ali bodo nosilci te usmeritve na Hrvatskem, nosilci »novega kursa«, računali na Slovence ali pa akceptirajo dualizem.[16]

Velikega pomena za nadaljnji zgodovinski razvoj na Slovenskem je ustanovitev l. 1896 samostojne stranke slovenskega delavstva, Jugoslovanske socialno demokratične stranke, v teku narodnostne delitve avstrijske socialne

[9] Delavec, 20. julij 1895, št. 14.

[10] D. Kermavner, Začetki, 382. — O »Vesni« tudi: Janez Stergar, Začetki Slovenskega ferijalnega društva »Sava« v Ljubljani, Kronika, XXII, Ljubljana 1974, 31—40.

[11] Jože Škorjanc, Sodelovanje ‚narodnoradikalnih študentov' v ‚Slovanskem svetu' Frana Podgornika. Rkp seminarske naloge, FF 1975.

[12] Darja Pajk-Miklič, Študentska revija »Jug«, Dunaj 1901. Rkp seminarske naloge, FF 1975.

[13] Lojze Ude, Slovenci in jugoslovanska ideja v letih 1903—1914, Slovenci in jugoslovanska skupnost, Maribor 1972, 29. — Irena Gantar, Narodno-radikalna mladina, Rkp. diplom. dela, FF 1976.

[14] Stjepan Radić, Slovansky Přehled, II, 1900, 36.

[15] L. Ude, o. c. 29. — Omladina I, Ljubljana 1904, 100—102. — Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Dunaj, 5346/MJ, 6548/MJ, 7102/MJ in 7343/MJ, vsi iz l. 1904.

[16] Janko Pleterski, Politika ‚novog kursa', Jadranski kompromis i Slovenci, JIČ, Beograd 1975, 49—66. Besedilo 7 v tej knjigi.

demokracije.[17] Ob osemdesetletnici tega dogodka je dobro poudariti, da podrobnejše preučevanje te ustanovitve kaže, da je bil poglavitni subjektivni nagib tedanjih slovenskih socialistov želja po samostojnem reševanju problemov socialističnega razvoja med južnimi Slovani monarhije in da ne gre le za nekakšno samodejno posledico že poprej izvršene narodnostne odcepitve čeških in poljskih socialdemokratov. To se kaže tudi l. 1897—1898 ob ločevanju italijanskih in slovenskih socialdemokratskih organizacij v Trstu.[18]

Na vprašanje narodnostne razdelitve avstrijske socialne demokracije v 90. letih — in s tem tudi na ustanovitev JSDS — smo vajeni gledati z vidika desetletje poznejše ostre zavrnitve v delih ruskih boljševikov, predvsem Lenina in Stalina.[19] Vsekakor je utemeljena že Speransova ocena, da je delavstvo na Slovenskem postalo resen političen dejavnik zlasti po ustanovitvi JSDS kot organizatorja samostojne delavske politike nasproti drugim strankam in ko je delavsko gibanje nastopilo kot samostojen faktor v boju za osamosvojitev slovenskega naroda.

Če se ozremo na boljševiško kritiko delitve avstrijske socialne demokracije na delavske stranke, ločene po narodnosti (in s tem tudi ustanovitve JSDS), vidimo, da je stališče ruskih revolucionarjev bilo, da je revolucionarni delavski stranki v mnogonarodni državi potreben teritorialno-internacionalni organizacijski princip (en upravni teritorij — ena organizacija), ne pa delitev po narodnostih. V primeru Avstrije bi uporaba teritorialno-internacionalnega principa pomenila organizacije po kronovinah, za Slovence pa to, da bi le kranjska organizacija imela slovenski značaj, povsod drugod pa bi te organizacije bile kvečjemu narodnostno mešane ob močni prevladi nemškega ali italijanskega elementa (Štajerska, Trst), ki bi se ponekod (Koroška) približevala nemški izključnosti. Takšno je tudi v glavnem bilo stanje v prvih letih po Hainfeldskem kongresu. Ustanovitev JSDS je nedvomno pospešila zbiranje slovenskega delavstva v politično moč, ki je v poznejšem zgodovinskem razvoju na Slovenskem mogla izvršiti svojo družbeno osvobodilno funkcijo. Tako lahko z gotovostjo rečemo danes, ko gledamo nazaj v preteklost. Gledano iz položaja zadnjih let 19. stoletja pa je treba opozoriti, da tedaj reformizem v avstrijski socialni demokraciji še daleč ni tako prevladoval kot desetletje pozneje, ko so jo kritizirali boljševiki. Narodnostno delitev avstrijske delavske stranke sredi 90. let je treba gledati tudi v luči dejstva, da je stranka tedaj pripravljala in pripravila program narodnostne delitve države v avtonomne narodne ozemeljske enote. V primeru izvršitve tega programa bi se narodnostne delavske stranke ujele z novimi nacionalnimi avtonomnimi ozemlji in bi to dejansko ustrezalo načelu, ki so ga boljševiki poudarjali kot pogoj za uspešen revolucionarni boj proletariata v mnogonarodni državi. Pravi problem je bil v tem, da je socialdemokratsko gibanje vseh narodov v Avstriji o brnskem programu le govorilo, ni pa ga poskusilo revolucionarno uresničiti. Če jo natanko pogledamo, je prav s tem pogojena tudi boljševiška kritika avstrijskega organizacijskega načela.

Zmagoslavni vhod delavskih poslancev v državni zbor l. 1897, po prvih volitvah, ki so preizkusile možnosti, nastale z uvedbo splošne volilne pravice

[17] Janko Pleterski, Ustanovitev JSDS, Kronika XXVI, Ljubljana 1977, št. 1 (v tisku). Besedilo 5 v tej knjigi. — Isti, Elementi nacionalne in socialne revolucionarnosti v letih 1896—1918. Zbornik: Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem, Ljubljana 1973, 41.

[18] Boris Gombač, Ustanovitev JSDS v Trstu. Jadranski koledar 1976, Trst, 198—210.

[19] Dušan Kermavner, Narodnostna delitev avstrijske socialne demokracije v luči zgodovinskih pogojev in boljševiške kritike. Naša sodobnost, 1956.

v novi volilni kuriji (med temi poslanci ne tedaj ne kdaj pozneje ni bilo nobenega Slovenca ali sploh Jugoslovana), je nemudoma naložil delavskemu gibanju v Avstriji, da se opredeli v družbenem konfliktu nacionalnega značaja. Nastop socialno demokratskih poslancev proti Badenijevim jezikovnim uredbam in v zaščito pravic parlamenta, ki je socialdemokrate pripeljal v tesno sodelovanje z nemško meščansko nacionalistično fronto in v številne skupne demonstrativne nastope s to fronto tudi zunaj parlamenta, je za slovenske socialdemokrate gotovo pomenil politično zadrego. V svojem glasilu so zagovarjali postopek socialdemokratskih poslancev pred napadi narodnjaškega tiska. Poudarjali so sicer pravično vsebino jezikovnih uredb, a trdili, da so pravice parlamenta bile prezrte, socialna demokracija pa mora kot resna opozicijska stranka uporabljati vsa dopustna sredstva, da zruši vlado. Tudi Slovani bi bili moral Badeniju oponirati, ker jim ponuja drobtinice namesto popolne pravice zakona. Do narodnostne enakopravnosti je treba priti ne po poti vladnih dekretov, temveč mora biti to rezultat sporazuma narodov samih.[20] Torej zgolj obramba pravic parlamenta. Tudi slovenski socialdemokrati niso upoštevali, da gre v boju proti Badenijevim uredbam vendarle v bistvu za obrambo nemških vladajočih pozicij v državi. Svojevrsten pečat, ki je s tem ostal na vsem nadaljnjem razvoju avstrijske socialne demokracije, pa so se slovenski socialdemokrati trudili izbrisati. Prav značilen je nastop Etbina Kristana v začetku leta 1898 na shodu v Celju, ki so se ga udeležili tudi predstavniki celjskih nemških nacionalcev. Kaj nenavadna družba za slovenskega socialdemokrata. Kristan se je očitno skušal od nje distancirati. Kot pravi poročilo, je »najpreje razbil z jedrnatimi besedami domišljevanje nekaterih nemških nacionalcev — liberalcev, ki so upali, da jim bode služila socialna demokracija kot dekla«. V nadaljevanju je »na podlagi politično zgodovinskih dat dokazal, da je bil le slučaj, ako so imeli socialdemokrati in meščanski Nemci na zadnjem zasedanju skupnega nasprotnika v Badeniju, kajti jezikovne uredbe so bile le slučaj ...« Socialni demokratje bi bili proti vladi tudi v vseh drugih primerih.[21] O tem ali je vsebina uredb bila pravična ali ne, v tej družbi očitno tudi Kristan ni hotel govoriti. Politična hipoteka sodelovanja z nemškimi nacionalci za slovenske socialdemokrate s tem še ni bila odpravljena. Značilno je, da je še dve leti pozneje, 18. marca v Celju, zopet prišlo do shoda socialne demokracije ob udeležbi celjskih nemških nacionalcev, ko je šlo za skupni nastop na občinskih volitvah. Pri tem je Etbin Kristan prišel v polemiko z urednikom »Deutsche Wacht« Ambrožičem in v tem besednem boju vzkliknil: »Jaz sem Slovan!«[22]

Slovenska socialna demokracija ni mogla nastopati proti splošni taktiki celotne avstrijske socialne demokracije v času Badenijeve krize. Njenega stališča pa vendar ne bi prav ocenjevali, če bi prezrli, da je prav v tem času na zanimiv način izrekla nazor o svoji vlogi v nacionalnem boju Slovencev in Jugoslovanov, o pomenu tega boja za socializem. »Delavec« je označil slovenski narod kot rod trpinov, proletarcev. Tukaj prvič srečamo oznako, ki jo je tako učinkovito povzdignil Ivan Cankar leta 1918. »Delavec« nadaljuje: »A tudi slovenski proletariat igra v boju za osvoboditev človeštva veliko vlogo, ker dasi je številčno majhen, predstavlja vendar narod, ki ima jednake pravice z vsemi drugimi narodi.« Nato pa se neposredno skliče kar na Marxa: »In Marx ... je rekel, da le-ta (socializem) zmaga tedaj, kadar se mu pridružijo

[20] Svoboda, 23. maj 1897, št. 5.
[21] Svoboda, 23. januar 1898, št. 1.
[22] Rdeči prapor, 21. marec in 1. april 1900, št. 9-10.

Jugoslovani, katerih narodni značaj je sam po sebi socialističen.«[23] Nedvomno gre za zelo svobodno parafrazo Marxove misli. Prav zato pa se v njej tem bolj zrcali zamisel slovenskega socialista, ki je te besede pisal. Spoznanje o enakovredni vlogi slovenskega proletariata s proletariatom drugih narodov in še posebej o pomenu narodno-osvobodilnih prizadevanj jugoslovanskih narodov za zmago socializma, vse to so ideje, ki gredo daleč pred svojim časom.

Avstrijska socialna demokracija je svojo zmotno taktiko v Badenijevi krizi odkupila s tem, da je leta 1899 sprejela znani brnski narodnostni program.[24]

Treba se je nekoliko ustaviti ob posebnem predlogu, ki ga je na brnskem kongresu dala Jugoslovanska socialdemokratska stranka in katerega avtor je Etbin Kristan. Bistvo tega predloga je v tem, da bi se avtonomija narodov ne zasnovala teritorialno, temveč na osebnem načelu.[25] Marsikaj je bilo že rečenega o vprašanju, odkod Etbinu Kristanu ta zamisel, a to vprašanje še ni do kraja pojasnjeno. K tej problematiki bi prispevali le opozorili na dva momenta.

Znano je, da je Etbin Kristan svoje neteritorialno pojmovanje naroda in temu primerno nepolitično, temveč zgolj kulturno rešitev narodnega vprašanja pojasnjeval s sledečim načelnim stališčem: »Če zametujemo državo kot takšno in jo hočemo nadomestiti s svobodno družbo, tedaj ne more biti naša naloga ustvarjati novo državno formacijo. Z načelom svobodne družbe je vzporeden pojem naroda, ki je ločen od ozemlja.«[26] V tem načelnem stališču se nedvomno zrcali neko revolucionarno pričakovanje, zaradi katerega bi bilo napačno trditi, da Kristanovo zanikanje političnega značaja narodnega vprašanja izvira iz nekakšnega oportunizma. Po drugi strani pa to pričakovanje o tako rekoč takojšnjem likvidiranju države in ustvarjanju svobodne družbe ne ustreza Marxovim stališčem, da se bo proletariat tudi po revoluciji moral opreti na državo. Prav v tem vprašanju je bila ena temeljnih razlik med marksisti in anarhisti. Le-ti so trdili, da bo z buržuazno državo likvidirana vsaka država sploh. Vprašati se je treba, kakšen je Kristanov odnos do anarhistov. Če pogledamo pisanje »Rdečega prapora« v tistem času — izhajal je v Trstu ob zelo aktivnem sodelovanju Etbina Kristana, ki je tedaj živel v Trstu — opazimo, da ob več priložnostih govori o anarhizmu in to kot o povsem upoštevanja vredni struji v mednarodnem delavskem gibanju. O socializmu in državi večkrat razpravlja v duhu, ki se izraža npr. v stavku: »Revolucionarni socializem zahteva družabnih razmer po ljudstvu; naš namen ni socialistična država bodočnosti, temveč svobodna družba, societas libera.«[27] Jeseni 1898, ko je v Avstriji zavladalo veliko razburjenje in se vnela gonja proti anarhistom zaradi umora cesarice Elizabete, je »Rdeči prapor« pogumno nastopil proti preganjanju anarhistov in opozarjal, da to preganjanje ne velja samo morilcem, ki jih napačno identificirajo z anarhisti, marveč tudi »proti vsem svobodnim duhovom.«[28] V tem času je v Trstu, pod vplivom razmer v Italiji, anarhizem precej občuten.[29] In najbrž moramo med tistimi posebnostmi tržaških razmer,

---

[23] Delavec, 1. oktober 1897.
[24] Zgodovinski arhiv KPJ, Tom. V., Beograd 1951, 62.
[25] Isto delo, 64. — Dušan Kermavner, O političnem liku Etbina Kristana, Naši razgledi, Ljubljana, 5. december 1953, št. 24.
[26] Zgodovinski arhiv KPJ, Tom. V, 66.
[27] Rdeči prapor, 27. junij 1898, št. 11.
[28] Rdeči prapor, 17. oktober 1898, št. 20.
[29] Rudolf Golouh, Pol stoletja spominov, Ljubljana 1966. — Dušan Kermavner, O tržaškem anarhizmu, ZČ XXII/1968, 115—133. — Ennio Maserati, Gruppi anarchici a Trieste dalla fine dell'Ottocento al 1914. Nuova Rivista Storica, LIII, 1969, št V—VI.

ki so navdihnile Etbina Kristana pri zasnovi predloga o avtonomiji oseb, upoštevati tudi vpliv anarhizma, morda asimiliranega v Avstriji takrat še občutnemu izročilu nekdanje radikalne struje.

Predlog jugoslovanske socialdemokratske stranke je bil tako zelo podoben načrtu, ki ga je bil nekaj mesecev poprej razložil dr. Karel Renner (Synopticus) v svoji knjižici, da je Etbin Kristan čutil potrebo povedati, da svojega predloga ni povzel po Rennerju, temveč da je to idejo samostojno objavil že leto poprej v češki reviji »Akademie«. Ob tem pa je treba opozoriti na bistveno razliko med obema zamislima, ki je ostala neopažena. Gre prav za odnos do države. Že sam naslov Rennerjeve knjižice »Staat und Nation« (Država in narod) opozarja, da v Rennerjevem konceptu zavzema država docela nesporno mesto. Rennerju ne lebdi pred očmi prav nobeno revolucionarno likvidiranje države, nasprotno, on želi integralno habsburško državo ohraniti, seveda pa jo notranje sistemsko demokratizirati. Podobno tudi v svoji knjigi s prav tako značilnim naslovom »Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat« (Boj avstrijskih narodov za državo) tri leta pozneje (1902). Izhodišča Kristana in Rennerja so bila v temelju različna, čeprav sta predlagala zelo podobne rešitve.

Ni nepomembno, nadalje, da je JSDS v svojem tisku o brnskem programu poslej molčala. Kadar je govorila o avtonomiji, je to vedno delala v izrazju Kristanovega projekta. Slovenski socialdemokrati niso omenjali okoliščine, da brnski program pomeni tudi Zedinjeno Slovenijo.[30] To je Ivan Cankar v svojem znanem predvolilnem govoru 6. aprila 1907 pravzaprav šele odkril. Njegov očitek slovenski inteligenci, da brnskega programa niti brala ni, je tako po svoje veljal tudi za slovenske socialdemokrate.

V letih pred koncem stoletja je poudarjanje revolucionarnosti v slovenskem socialdemokratskem tisku še običajna in nesporna zadeva. V teh letih in še v prvih letih 20. stoletja se socialni radikalizem dosti pogosto pojavlja v nastopih delavstva. Stavka Lloydovih kurjačev februarja 1902 v Trstu z njej sledečo generalno stavko, demonstracijami in napadom vojske na demonstrante, pri čemer je bilo ubitih 14 delavcev, večidel Slovencev, pomeni nedvomno največji in najostrejši razredni spopad pred prvo svetovno vojno, v katerem je sodelovalo slovensko delavstvo. Socialni nemir s tem še ni bil končan. Tedanji položaj je urednik »Naših zapiskov« Linhart takole opisal: »Ravno tako je, kakor da bi te doslej tako indiferentne delavce poprijela neka velika ekstaza. Tržaška splošna stavka, ta veliki izbruh ljudske nezadovoljnosti, je bila nekako znamenje za pričetek gibanja. Sledile so ji ljubljanska zidarska, tesarska, mizarska in pasarska stavka, potem tržaške manjše stavke kovinarske, tvorniške, mesarske, tramvajske, dalje stavke v Zagrebu, na Reki in v Pulju. Mrzlica je poprijela mrzli jug...«[31] Nekakšen paradoks je, da se je prav tisti čas v vrste JSDS zanesel spor med marksisti in revizionisti. Dejstvo da stranka ni priznala izključne veljavnosti nobeni struji in da je revizionizem v stranko bil mirno vključen poleg do tedaj vladajočih nazorov, je dejansko pomenilo (tako kot v avstrijski socialni demokraciji sploh) prevladanje reformistične usmeritve. Znano je, da je v teh letih še tja do velike trboveljske stavke v letu 1906 nekakšno radikalno usmeritev vendarle še predstavljal Karl Linhart, ki ga je vodstvo stranke potem tako sramotno moralno likvidiralo.[32]

[30] Katica Flajnik, Rdeči prapor o Brnskem programu, Rkp. diplom. dela, FF 1976.
[31] Naši zapiski I, 1902.
[32] Dušan Kermavner, O slovenskem delavskem gibanju do Cankarjevega političnega nastopa, Naša sodobnost, 1950.

Pri Linhartovem socialnem radikalizmu pa opazimo potezo, ki je vredna posebne omembe. Ta radikalizem se namreč pri njem povezuje z radikalizmom v nacionalnem vprašanju. Eden izmed izrazov tega je njegov govor na ljubljanskem shodu za slovensko univerzo 1. decembra 1901. Opozarjal je, da se mora začeti aktiven boj, ker s platoničnimi resolucijami ni še nič doseženega. V skladu s splošnim stališčem socialne demokracije je pozival slovenske poslance, naj puste svoje polovičarstvo. Posebno pomemben pa se zdi njegov nasvet: »Postavijo se naj na ekstremno jugoslovansko stališče«.[33] To je tedaj bila povsem nova beseda in treba bo še raziskati, kakšno vsebino ji Linhart daje. »Radikalnega« Linharta, kakor so ga v javnosti apostrofirali, srečamo tudi na shodih slovenskih strank leta 1903 v protestnem gibanju ob dogodkih na Hrvatskem.[34] Vsebinsko najizrazitejši med njimi je bil shod v Celju 1. junija. Med govorniki je Linhart zopet zavzel posebno mesto, ko je pozival poslance na odločnejše akcije in predlagal osamosvojitev od Dunaja, Körberja, Khuena in birokracije. Slovenski socialdemokratski tisk je tedaj dokazoval, da je nacionalno tlačenje Hrvatov le zunanja oblika gospodarskega izkoriščanja, pri katerem so mase najbolj prizadete. To je bilo v opreki z uradno tezo o zgolj kulturnem značaju narodnega vprašanja. Linhart je tedaj zaradi odsotnosti Etbina Kristana idejno vodil »Rdeči prapor«. Če se spomnimo podatka, da je Linhart jeseni 1905 v Ljubljani na socialno demokratski demonstraciji za splošno in enako volilno pravico napadal odnos Slovencev do habsburške dinastije in jih opozarjal, kako brez koristi je zanje, da za to nemško dinastijo prodajajo kri in življenje, potem zaznavamo obrise Linhartovega političnega nazora. Zanimivo je ugotoviti, da se je v začetku 20. stoletja tako živi, pozneje pa otrpli socialni radikalizem povezoval z nacionalnim radikalizmom v politično smiselno celoto.

Neposredno najobčutljivejši pojav desetletja je prevlada in konsolidacija modernega političnega katolicizma, modernega klerikalizma v slovenskem političnem življenju. Na prelomu stoletij se izoblikuje s tem pojavom poglavitni problem, ki ga mora napredno družbeno gibanje na Slovenskem reševati cela štiri nadaljnja desetletja. To je vprašanje, kako ločiti demokratične katoliške množice od klerikalizma in klerikalnega vodstva in kako doseči njihovo prehajanje na napredne nacionalne in družbene pozicije, kamor so po svojem nacionalnem čutu in socialnem položaju dejansko ves čas spadale.

Najpomembnejša značilnost modernega klerikalizma je, da se ne omejuje več — kot njegovi predhodniki v prejšnjih desetletjih — le na opiranje na avtoriteto državnih in cerkvenih vrhov na eni in na politično obvladovanje konservativnih kmečkih posestnikov na drugi strani. Novi klerikalizem spoznava možnosti, ki jih prinaša razvoj meščanske demokracije, zaveda se nujnosti, da te možnosti obrne sebi v prid. Obvladovanje množic, ki jih demokratizem meščanske družbe priteguje v politično življenje, je pot h krepitvi postojank klerikalizma. Naloga se glasi: utrditi in vsestransko razširiti svoj vpliv prek »organiziranega ljudstva«. Ta pojem in to zamisel je v slovensko politično življenje vnesel dr. Anton Mahnič že v prejšnjem desetletju. V »našem« desetletju ju aktivisti novega klerikalizma uspešno uresničujejo. Usmerjajo se k problemom tako malomeščanstva kot proletariziranega prebivalstva vasi, mest in industrijskih središč, usmerjajo se k problemom novih volilcev. Staro socialno bazo kmečkih posestnikov širijo na tiste družbene plasti, ki jih kapi-

[33] Vseučiliški zbornik (Janko Polec in Bogumil Senekovič), Ljubljana 1902, 284.

[34] Slavica Plahuta, Slovenci in ‚narodni pokret' na Hrvatskem 1903. Rkp. diplom. dela, FF 1972.

talistično gospodarstvo tare in obenem številčno krepi. Ustvarjajo moderno množično stranko, trdno oprto na gosto mrežo »nepolitičnih« organizacij, kreditnih in konzumnih zadrug, delavskih društev, prosvetnih organizacij in še mnogih drugih. Nenavadnost tako ustvarjenega položaja je v tem, da vsak novi dosežek naprednih družbenih sil, predvsem delavskega gibanja, na področju širjenja demokratičnih pa tudi socialnih pravic, neposredno krepi stranko modernega klerikalizma. Pri državnozborskih volitvah l. 1897, ko so velike množice prvič volile v novi kuriji na temelju splošne volilne pravice, so v nemških alpskih deželah (s Trentinom) ti ljudski volilci med 21 poslanci izvolili kar 19 klerikalnih (vseh vrst) in le enega nemškonacionalnega liberalca in enega socialdemokrata. Slovenci so v splošni kuriji izvolili tri poslance in vsi trije so bili duhovniki! Takšen rezultat je v splošnem utišal ugovore in pomisleke konservativnih klerikalcev in visokega klera proti novodobnemu klerikalnemu demokratizmu. Na Slovenskem se je Katoliška narodna stranka že naslednje leto programsko izrekla za splošno in enako volilno pravico. »Visoka politika Kluna se je morala umakniti demokratičnejši krščansko socialni struji Mahniča in Kreka, povzeti po Luegerju«. Tako je odločilni prodor »modernih« v klerikalnem taboru že v tistih letih označil »masarykovec« dr. Anton Dermota.[35]

Pot do priznanja takega demokratizma kot primernega sredstva za pospeševanje političnih ciljev klerikalizma pa nikjer in tudi ne v klerikalnem taboru na Slovenskem, ni bila preprosta in lahka. Poprej so njegovi zagovorniki in razširjevalci morali izpolniti nekatere pogoje.

Ob začetku svojega nastopa trdi novodobni klerikalizem tudi na Slovenskem, da je liberalizem njegov poglavitni nasprotnik. V boj proti liberalizmu vnaša antisemitsko razpoloženje, sklicuje pa se tudi na socialno vprašanje. Liberalizem enači s kapitalizmom in ga obtožuje, da ustvarja nevarne in krščanskemu čutu pravičnosti neprimerne razmere. Že I. slovenski katoliški shod (29.—31. avgusta 1892) pa obravnava poleg kmečkega tudi delavsko vprašanje, sklicujoč se na »delavsko« encikliko papeža Leona XIII. (1891). S tem se je na Slovenskem v okviru modernega klerikalizma začel pojav, ki ga poznamo z imenom »krščansko socialno gibanje«.[36] Referent na shodu dr. Žitnik je še kot prvega krivca obtožil liberalizem, da je razbil stanovsko (fevdalno) družbo in prinesel bedo; socialisti so mu šele drugotno zlo. Poudaril pa je, da cerkev kliče k odstranitvi razrednega boja, zato pa hoče doseči pravično delovno zakonodajo. V debati o referatu je dr. Krek izrazil bolj svoje osebno nagnjenje, ko je opozoril: »Predstavljati si moramo, da ne delimo delavcem milosti, ampak pravico . . .« Ta pravica pa je — priti v nebesa, živeti v blagostanju. Jasno politično opredelitev je izrekel šele Andrej Kalan, ko je proti mnenju, da je na Slovenskem še kaj malo industrijskega proletariata, ugotovil: Tudi na Slovenskem je potrebno govoriti o socialnem vprašanju, za njegovo rešitev pa obstaja dvojna pot, krščanski socializem in brezbožni socializem. Prava nevarnost je slednji.[37] Z opredelitvijo pravega in poglavitnega sovražnika se moderni klerikalizem kot najučinkovitejšega sredstva proti njemu oprime posebne oblike krščanskega demokratizma — krščanskega socialstva (spočetka mu še pogosto pravijo tudi »krščanski socializem«). Organizacijsko se ta akcija izrazi v ustanavljanju katoliških delavskih društev.

---

[35] Naši zapiski I, 1902, št. 4-5.

[36] Angelik Tominec, Osnovna načela krščanskega socializma, Ljubljana 1931, 9.

[37] Poročilo pripravljalnega odbora o I. slov. kat. shodu, kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani. Ljubljana 1893, 93—100, 238—241.

Prvo slovensko katoliško delavsko društvo so ustanovili v Mirnu pri Gorici Mahničevi privrženci že pred katoliškim shodom, pozimi 1891/1892.[38] Šele dobro leto po shodu je bilo ustanovljeno takšno društvo v Idriji (29. oktobra 1893), naslednjo pomlad pa v Zagorju (24. marca 1894). Dr. Krek se je organizacije delavstva neposredno lotil poleti 1894.[39] V tem času je naznanil, da pojde v Brno na češko-slovanski katoliški shod, zatem pa na Dunaj, da bi se udeležil tamkajšnjega »socialnega kurza«.[40]

Krekova udeležba na teh dveh prireditvah je najbrž bistveno vplivala na njegov zamisel krščansko socialne akcije tako v vprašanjih njene oblike zlasti pa v vprašanju njene jasne politične opredelitve. Po svoji vrnitvi iz Brna in z Dunaja je imel dr. Krek 19. avgusta 1894 na Pristavi pri Tržiču govor o delavskem vprašanju, ki ga lahko štejemo kot programsko opredelitev vse njegove nadaljnje krščanskosocialne akcije.[41] Tu je dejal povsem jasno: »Socialna demokracija in katoliška cerkev sta tisti sili, med katerima se bo bil zadnji boj. Vsi vmesni kričači, naj se imenujejo liberalci ali kakorkoli, so brez pomena...« Zavrnil je razredni boj kot nenaraven, kajti naravna je sloga med razredi na temelju krščanske pravičnosti in ljubezni. Prvo, kar je potrebno, je to, da se družba vrne k Bogu, da se obnovi v krščanstvu. Država naj vrne cerkvi odvzete pravice (zakonsko pravo, šolo, premoženje, nedotakljivost vzgoje duhovnikov, cerkvenega življenja), kajti morda bo kmalu prepozno opominjati države, naj krenejo na pravo pot. Usodni boj lahko kmalu napoči. »Gorje nam, če bo tedaj naša malomarnost vzrok, da zmaga socializem! Da se to ne zgodi, združujmo se; delavska in druga društva so nam potrebna...«

Takšen program socialne akcije novega klerikalizma na Slovenskem ni bil nič specifično slovenskega. Bil je izraz trdne opredelitve klerikalizma v temeljnem antagonističnem nasprotju, ki se je uveljavilo v razviti meščanski družbi. Novodobni klerikalizem se je v tem nasprotju definiral kot poglavitna protirevolucionarna, protisocialistična sila. V nadaljnjem polstoletnem razvoju se je pravilnost te definicije do kraja potrdila. Njen značaj je bil očiten že takoj spočetka. Manj očitno pa je bilo dejstvo, da se je cerkev s svojim novodobnim klerikalizmom trdno povezala z obstoječo meščansko družbo in se postavila na njena stališča. Protiklerikalne sile, posebno še med meščanskimi liberalci, tega niso kaj dosti opažale in so svoj boj proti klerikalizmu še naprej vodile pod gesli boja proti fevdalni reakciji in srednjeveškemu mračnjaštvu, kar pa novi družbeni orientaciji cerkve in klerikalizma ni več ustrezalo in je v glavnem, zlasti pa na Slovenskem, ostalo brez učinka. S svojo socialno kritiko razmer, ki jih je ustvarjal kapitalizem, je krščansko socialno gibanje ustvarjalo videz neke distance od kapitalizma, videz te distance celo samo skrbno gojilo. Posebno še pod pritiskom razpoloženj in zahtev delavskega elementa, ki ga je organiziralo v svojih društvih in najbrž je docela resnično, da so v to distanco iskreno verjeli tudi posamezni aktivisti tega gibanja. Razrednemu položaju krščansko socialnega delavstva objektivno, osebnemu iskrenemu prepričanju posameznikov pa subjektivno, je pripisati, da je ta del krščanskosocialnega gibanja v zgodovinskem razvoju nadaljnjih desetletij končno stopil na razredno stališče in na stran socializma. A neogibno je bilo, da prej pretrga s klerikalizmom in klerikalno stranko. To pa je ob

[38] Slovenec, 29. april 1892, št. 97; po D. Kermavner, Začetki, 393.

[39] Ivan Prijatelj, V, Opombe D. Kermavnerja, Ljubljana 1966, 500.

[40] Slovenec, 31. avgust 1894, št. 173.

[41] Slovenec, 23. in 24. avgust 1894, št. 192-193. — Janez Ev. Krek, Izbrani spisi, II/2, 229 (odlomki).

njegovem nastanku bila še neslutena prihodnost. Tedanja stvarnost je bila taktika razbijanja socialdemokratičnih shodov, ki so jo krščanski socialci začeli še istega leta, 20. septembra 1894, v Kamniku in nadaljevali še nekaj let.

V omenjemu programu je morda treba Krekovi osebnosti pripisati le izjavo: »Dokazati moramo socialdemokratom, da nismo volkovi, da so reveži naši bratje, da umevamo pravo ceno bogastva in premoženja.« Pri tem je Krek nedvomno mislil na socialdemokratske množice, gotovo pa ne na socialdemokratsko stranko in njeno vodstvo, ki ga je odklanjal. Takšno svoje stališče je zavestno in namenoma poudaril npr. v svojem znanem prvem nastopu v državnem zboru leta 1897, ko je zagovarjal vlado, ki je razpustila socialistično železničarsko organizacijo in ko je poudarjal, da se mora najprej zlomiti strahovlada socialdemokratov nad delavci.[42]

V teku enega leta je dr. Krek nato izdelal in objavil svoj znani »Socialni načrt slovenskih delovnih stanov«. Tu je razvil program socialne reforme, temelječ na solidarizmu stanov v nasprotju z razrednim bojem. Isto, 1895. leto, je izdal tudi svoje znamenite »Črne bukve kmečkega stanu« in razvil široko zasnovano in vztrajno vodeno akcijo za zadružno samopomoč kmetov, ogroženih od učinkov kapitalističnega razvoja. Začel se je razmah drugega obdobja slovenskega zadružništva. Krščansko-socialna delavska in zadružna akcija je nedvomno vzbujala tisti vtis socialnega radikalizma, ki je bil potreben, da si njeni organizatorji morejo pridobivati zaupanje socialno ogroženega vaškega in mestnega prebivalstva. Upravičeno je opozorilo, da mora naše politično zgodovinopisje v zadostni meri upoštevati okolnost, da se je novo klerikalstvo v svoji politični akciji obleklo socialno, ljudsko, če hoče spoznati odločilne vzroke njegovega uspešnega pohoda na Slovenskem.[43] Treba pa je spregovoriti še o drugi plati tega pojava.

S svojim radikalnim videzom ni krščansko socialna akcija vzbujala le odpora med konservativci v klerikalni stranki, vzbujala je tudi zaskrbljenost med liberalci kot predstavniki meščanstva. Če je Franjo Šuklje 16. februarja 1895 v kranjskem deželnem zboru zagovarjal potrebo krepke, konservativne, versko navdahnjene stranke na Slovenskem kot protiuteži nasproti radikalizmu, potem to gotovo ni storil le zato, da bi kot liberalec izrabljal nasprotja v konkurenčni Katoliški narodni stranki. Gotovo je tudi izražal pravo zaskrbljenost slovenskega meščana pred socialnim radikalizmom.[44] Slovenski meščan tedaj še ni sprevidel, da je ta navidezni socialni radikalizem zanj pravzaprav najboljša varščina pred pravim socialističnim gibanjem. Po drugi strani tudi odpor konservativcev v klerikalni stranki proti krščanskosocialni akciji ni izviral le iz nezaupanja do mladih klerikalcev in iz odpora do njihovega nespoštovanja nekaterih avtoritet, temveč so ti konservativci zaznavali realno nevarnost, ki se je s pojavom krščanskosocialnega gibanja stranki obetala. Prav zaradi razrednega značaja množic, ki jih je to gibanje zajemalo, pred vsem množic delavstva, je to gibanje utegnilo postati dvorezen meč. Nastala je nevarnost, da se gibanje ne le okrepi, temveč tudi politično osamosvoji, da se otrese varuštva klerikalne stranke. Šlo je za to, ali se bodo krščanski socialci osamosvojili v posebno stranko ali ne.

---

[42] Svojega protisocialdemokratičnega govora se baje pozneje sam ni rad spominjal. — Ruda Jurčec, Krek, Ljubljana 1935, 137.

[43] D. Kermavner, navedek v Bogo Grafenauer, Problemi in naloge slovenskega zgodovinopisja v zvezi z obdobjem do 1918, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1970, 199.

[44] Fran Šuklje, Iz mojih spominov II, Ljubljana 1929, 86.

Znano je, da je odločitev padla že leta 1896 ob nadomestnih volitvah za Klunov državnozborski mandat. Krekovo pismo Josipu Gostinčarju iz tistih dni jasno kaže, da ni bil pripravljen podpreti samostojne politične akcije krščansko socialnih delavcev nasproti vodstvu stranke, čeprav je taktično še vedno govoril o možnosti, da se posebna stranka ustanovi.[45] Krekovo pismo je dokaz, da je pravilna ocena, da »je bil Krek toliko duhovnika in discipliniranega uda cerkvene hierarhije, da je skušal v okviru oficialne konservativne avstrijske cerkvene ideologije realizirati svoje demokratične načrte«, da se zato s svojim demokratičnim krilom ni mogel odcepiti od reakcionarnih vrhov in se približati delavstvu.[46] Znano je tudi, da se je Krek že naslednje leto, 1897, vnovič podvrgel stranki in duhovniški disciplini, ko je privolil, da kandidira za državni zbor v novi splošni kuriji in se s tem odmakne svoji množični bazi.[47] S tem je ohranil klerikalni stranki krščanskosocialne delavce in vaške proletarizirance in stranki zagotovil njeno življenjsko moč, cerkvi in klerikalizmu na Slovenskem pa šele omogočil, da se strne z meščanstvom in vključi v njegovo družbo.

Trajnejše krize zaupanja, ki jo je ob teh dogodkih pričakoval socialdemokratski »Delavec«, ni bilo. Najbrž tudi zato ne, ker je nekaj časa krščanskosocialno delavstvo še vendarle imelo v okviru stranke lastno politično organizacijo. 14. oktobra 1897 je bila ustanovljena Slovenska krščansko-socialna delavska zveza. Ta je naslednje leto, 28. maja 1899, priredila t. i. Prvi vseslovenski delavski shod, ki se je izrekel za Krekov program delavskih stanov iz leta 1895. Delavska zveza pa se ni razmahnila, še v letu 1899 je prenehal izhajati njen »Glasnik«. Strankino vodstvo je delavske predstavnike puščalo ob strani in bilo je opaženo, da tudi II. slovenski katoliški shod ni v to vodstvo izvolil nobenega delavca. Že leta 1902 se je strankinemu vodstvu posrečilo brez kakega odpora spremeniti Delavsko zvezo v Slovensko krščansko socialno zvezo kot središče splošnega klerikalnega prosvetnega dela. Šele ob novi aktivizaciji krščanskosocialne organizacije ob stavkah v ljubljanski Tobačni tovarni in pa na Jesenicah se je Krek odločil ustanoviti spet posebno delavsko glasilo »Naša moč«. Ob takšnem razvoju krščansko-socialno delavstvo ni moglo postati resnejši konkurent socialni demokraciji med industrijskim proletariatom. Otežkočalo pa je včasih slovenskim socialnim demoktarom ohranjati samostojno, razredno stališče, primoralo jih je v skupne nastope v zadevah volilne pravice in socialnih reform. Takšen je npr. bil skupni shod 1. septembra 1901 v Ljubljani, na katerem sta složno nastopila krščanski socialec Ivan Štefe (znani Šušteršičev pribočnik po razcepu v SLS l. 1917) in pa Etbin Kristan za starostno in invalidsko zavarovanje, za oskrbo vdov in sirot, pri čemer sta tudi složno udrihala po liberalcih.[48] Značilno in zanimivo je olajšanje, s katerim je Anton Dermota istega, 1901. leta, ugotavljal, da se je krščansko-socialno gibanje na Slovenskem »na srečo« že popolnoma zlilo s klerikalizmom.[49]

---

[45] Pismo dr. Janeza E. Kreka Josipu Gostinčarju (b. d., poletje 1896), Narodni muzej, Ljubljana. — J. Pleterski, Elementi, 41—42 (kot op. 17).

[46] Sperans (Edvard Kardelj), Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1939, 192.

[47] Ferdo Gestrin — Vasilij Melik, Slovenska zgodovina od konca 18. st. do 1918, Ljubljana 1966, 284.

[48] AS, Kranj. dež. vlada, preds. spisi, št. 3952 iz 1901 (iz gradiva Eme Umek za razstavo o slovenskih narodnih in socialnih programih).

[49] Dopis dr. Antona Dermote, Slovansky Přehled, 1901.

Ob takšni ukrotitvi socialnega radikalizma v svojem krščanskosocialnem delavskem gibanju je morala Katoliška narodna stranka, da bi ohranila in še razširila svoj vpliv, skrbeti za privlačno taktiko v drugih vprašanjih, predvsem v narodnem. Ob svojem začetku je novodobni klerikalizem na Slovenskem, da bi se ostro ločil od liberalnih katolikov, slogaških konservativcev in seveda od liberalcev, poudarjal, da je narodno vprašanje drugotnega pomena. Prvi slovenski katoliški shod je zahteval »tesno zvezo katoličanov raznih avstrijskih narodov« brez razlike, tj. odklonil je posebno omembo Hrvatov in sploh avstrijskih Slovanov,[50] ni se hotel zavzeti za slovensko univerzo. Zahteval je enakopravnost Slovencev v smislu čl. 19 ustavnega zakona, jamstvo za uresničitev pa je videl v katoliški solidarnosti vseh narodov. Novi slovenski klerikalizem se je oziral predvsem k nemškim krščanskim socialcem in v njih videl tisto politično moč, ki bo narodno vprašanje v Avstriji rešila na krščanskih načelih. Ob koncu l. 1893 in še v letu 1894 so njegovi aktivisti razpravljali o možnosti, da se vsi krščanski socialci Avstrije, slovenski, nemški in drugih narodov, združijo v eno stranko po zgledu nemškega centruma.[51] Prav nič jih niso omajali ugovori, da so nemški krščanski socialci tudi nacionalisti in da Avstrijski centrum ni mogoč iz narodnih razlogov. Veliko pozneje, l. 1910, je dr. Krek o tej iluziji ironično govoril kot o »politični erotiki s krščansko socialno stranko«, da so od nje »naivno pričakovali, da bo... naše pravične narodno politične zahteve kar lepo uresničene postavila na mizo.«[52]

Da bi dobili v roke argumente od samih nemških krščanskih socialcev, so se ti aktivisti jeseni l. 1893 obrnili na enega njihovih voditeljev, prof. dr. Scheicherja, z vprašanjem, kakšno bi bilo stališče krščanskih socialcev v narodnem vprašanju, če bi se ustanovil katoliški centrum. Scheicher je svojčas maturiral v Novem mestu in zanj je bilo znano, da ima o Slovencih lepo mnenje.[53]

Nedvomno so od njega pričakovali ugoden odgovor. Scheicher pa jim nikakor ni ustregel: »Tudi pri nas je poudarjanje narodnosti težavno«, je odgovarjal. »Če mi nemški duhovniki to delamo, potem menijo Slovani, da imamo kaj proti njim. Če pa tega ne storimo, nam lastni ljudje očitajo izdajstvo naroda. Jaz sem nacionalen in hočem, da bi posestno stanje Nemcev, tako kot drugih narodov, excepta iudaica, bilo zaščiteno.«[54] Scheicher torej brani nemško posestno stanje, tj. prevladujoči položaj nemštva v državi. Slovenski aktivisti tega pisma najbrž ne bi niti objavili, če v njem ne bi bilo še nekega zelo zanimivega stavka. Scheicher je namreč svarilno pristavil: »Mi duhovniki moramo najti pravo pot k pobratenju narodov, sicer pridejo socialisti. Potem pa je konec z nacionalnostjo in vero.« Iz Scheicherjevega odgovora je pravzaprav bilo moč razbrati, da mora biti podlaga mednarodne solidarnosti avstrijskih krščanskih socialistov ne toliko internacionalno krščansko načelo, kolikor njihov antisocializem.

Prvi resni dokaz o nacionalizmu nemških krščanskih socialcev je bilo njihovo glasovanje v letu 1895 proti postavki o slovenskih gimanzijskih razredih v Celju na strani nemških liberalcev oziroma nemških nacionalcev.

[50] Janko Pleterski, Jugoslovanska misel pri Slovencih v dobi Taaffejeve vlade, ZČ XXIX, 1975, 272. Besedilo 3 v tej knjigi.
[51] Liga + 77, Svobodna Cerkev, Slovenec, 1893, št. 271, 274, 277. — Prim. Ivo Piry, Publicistika »Lige« rkp. sem. naloge, FF 1975.
[52] Slovenec, 14. marec 1910, št. 59.
[53] F. Šuklje, Spomini III, 50.
[54] Slovenec, 2. december 1894, št. 277.

Tedaj je stari konservativni Klun pripomnil: »Zdaj vemo pri čem smo s krščanskimi socialci!«[55]

Poseben pomen je narodno vprašanje za slovensko klerikalno stranko dobilo po prvih strankarsko ločenih volitvah v kranjski deželni zbor 1895, potem ko so slovenski liberalci s svojo zvezo z nemškimi poslanci v kranjskem deželnem zboru spremenili relativno večino KNS v manjšino, ki ji ne gre nobena beseda. Očitek narodnega izdajalstva je od tega trenutka naprej pa vse do konca te nemško liberalne zveze postal poglavitno politično orožje slovenskih klerikalcev vseh vrst proti slovenski liberalni stranki. Slovenski liberalci na Kranjskem so se le s težavo otepali teh očitkov in dokazovali, da niso storili nobenega slovenskemu narodu škodljivega dejanja. Takšno dokazovanje je seveda imelo bistveno šibko točko, ki je nanjo opozorila tržaška »Edinost«, ko je zapisala, da niso pomembna samo izvršena dejanja, ampak da so morda še bolj pomembna tista dejanja v korist slovenskega naroda, ki jih je Narodna stranka na Kranjskem opustila zaradi ozirov na svoje nemške partnerje.

Stališče nemških krščanskih socialcev, ki so se brez rezerve vključili v fronto nemških nacionalističnih strank proti Badenijevim jezikovnim uredbam, je odločilno razbijalo vsakršne upe slovenskega klerikalizma, da bi se lahko skliceval na krščansko solidarnost. V letu 1898 so zato slovenski krščanski socialci poprijeli narodno vprašanje na nov način. Omeniti je treba protinemške demonstracije v Ljubljani 20. februarja 1898, ki so jih priredili klerikalni mladinci ob pomoči krščansko socialnega delavstva. Še isto leto je prišlo do znane izjave predstavnikov Katoliške narodne stranke za program hrvaškega državnega prava na pravaškem zboru na Trsatu.

Iniciativa za zvezo s hrvaškimi pravaši je po vsem videzu prišla od Kreka in njegovega kroga. V letu 1898 je menda bil neki razpor med Krekom in Šušteršičem zaradi znane sprave med liberalno in klerikalno stranko na Kranjskem. Šušteršič je na to spravo pristal, ker je upal, da bo z njo razbil liberalno nemško zvezo v deželnem zboru, Krek pa je spravno pogodbo smatral za škodljivo, ker je omejevala ustanavljanje zadrug in posojilnic.[56] Krek je že več mesecev pred odhodom na Trsat populariziral na shodih misel o politični zvezi s Hrvati, o čemer pa »Slovenec« ni poročal. Vsi trije predstavniki katoliške narodne stranke, ki so odšli na Trsat, so pripadali krščansko socialnemu krogu (poleg Kreka še Andrej Kalan in dr. Janko Brejc). Na Trsatu so zagotavljali, da ni nobenega nasprotja med njihovim pristopom k programu hrvaškega državnega prava in pa med dejstvom, da se slovenska državnozborska delegacija pridružuje adresnemu načrtu desnice, ki je federalistično deželno avtonomističen. Takega federalizma v Avstriji tako ne bo mogoče izvesti. Dogodki v državnem zboru na Dunaju dokazujejo nujnost skupnega dela Slovencev s Hrvati. Na Trsatu so se sestali »domovinaši«. Predstavniki Katoliške narodne stranke so se torej povezali politično s tisto frakcijo pravašev, ki je pozneje vstopila v Hrvaško-srbsko koalicijo in ne morda s Frankovimi »čistimi« pravaši. Izjavo na Trsatu je »Slovenec« v bistvu potrdil. Slovenski liberalci so se znašli v hudi zadregi, pomagali pa so si s tem, da so očitali klerikalcem neiskrenost. Zanimivo je, da so zaradi svojih nega-

---

[55] Gustav Kolmer, Parlament und Verfassung in Österreich, V, Wien—Leipzig 1909, 532. (»Zdaj vemo pri čem smo s krščanskimi socialisti in kmalu si bodo o tem na jasnem tudi naši ožji plemenski tovariši, ki so v mladostni vnemi veliko dali na krščansko-socialno gibanje in si od njega obetali ne le osvoboditve od židovske prepoderance ter nacionalnega zatiranja, temveč so v duhu videli tudi že sijajen vzpon katoliškega življenja.«)

[56] R. Jurčec, 59.

tivnih izjav prišli v polemiko tudi s hrvaškim tiskom, ne le s pravaškim, tudi z »Obzorom«, glasilom Neodvisne narodne stranke. »Slovenski narod« si je končno pomagal s tem, da je priobčil pisanje »Dubrovnika«, glasila srbske stranke v Dalmaciji, ki je o trsatskem sestanku in tamkajšnjih izjavah pisalo s stališča srbskega odklanjanja pravaškega programa.

V letu 1899 so nemški krščanski socialci podpisali »binkoštni program« zveze nemških nacionalističnih strank. Ta program bi zagotovil dominacijo nemškega meščanstva v Avstriji, Slovencem pa položaj še poslabšal. Krek je tedaj imel številne politične shode, na katerih je opozarjal, da Slovenci ne morejo sami brez škode še nadalje prenašati pritiska Nemcev in Italijanov in kazal na rešitev: »Zaveznike si moramo iskati, a najprirodnejši in najbližji so Srbo-Hrvatje!« »Druga stranka (liberalna) je nasproti tej (jugoslovanski) misli indiferentna, ker je prišla do konkurenčne stranke,« je zapisal A. Dermota.[57] Nedvomno pa je tudi Narodno napredni stranki jugoslovanska orientacija ustrezala, kar se je pokazalo spomladi leta 1903 ob solidarnostnem gibanju vseh treh slovenskih strank zaradi protihrvatske politike madžarske vlade v banski Hrvatski. Odločitev Kreka ob koncu leta 1899, da odkloni odborništvo v zvezi avstrijskega krščansko socialnega delavstva in sploh vsako povezavo z nemškoavstrijsko krščansko socialno stranko in njegovo pojasnilo, da bi takšna povezanost zaradi nacionalizma krščanskih socialcev bila narodno izdajstvo, vse to je hrvatsko-pravaško orientacijo potrdilo.[58] V KNS tedaj ni bilo prave enotnosti med Šušteršičem in krščansko-socialno strujo.[59] Ni pa dvoma, da si je Katoliška narodna stranka prav prek zvez s Hrvati utrjevala vpliv v slovenski javnosti in tudi pri plebejskemu delu svoje množične baze.

Katoliška narodna stranka se je do leta 1904 že docela potrdila kot sestavni del slovenske meščanske politične strukture. Novi družbeni značaj modernega klerikalizma na Slovenskem pa je v marsičem ostal prikrit tedanjim njegovim sodobnikom. Narodno radikalna mladina in pa slovenski masarykovci so upali klerikalizem na Slovenskem zavrniti z ljudsko prosvetnim delom na svobodomiselni podlagi in z organizacijskim delom na gospodarskem področju. Še najbolj so se spoznanju pravih vzrokov moči klerikalizma na Slovenskem približali socialni demokratje, ki so posebno skrbno in s skrbjo opazovali Krekovo krščansko socialno akcijo. Proti njej so se povezali z liberalnim svobodomiselstvom, predvsem pa so dokazovali, da je socializem mogoče izbojevati samo z razrednih pozicij, nikakor pa ne v povezavi z državnimi in cerkvenimi vrhovi. Posebno Albin Prepeluh se je trudil, da bi slovenski socialni demokraciji našel uspešen način delovanja proti klerikalnemu vplivu. V teh letih se je prav posebej posvetil vprašanjem občine kot organizatorja kolektivističnega gospodarstva in pa kmečkemu vprašanju. Znana je njegova brošura o prvem področju,[60] znano je njegovo vprašanje tedaj največji marksistični avtoriteti Karlu Kautskemu, kakšno politiko naj slovenski socialdemokratje vodijo do kmetov. Znano pa je tudi, da mu odgovor Kautskega ni mogel kaj pomagati. Poglavitna misel tega odgovora glede socialističnega zadružništva pri kmetih je namreč bila: »Kar mi tu moremo, morejo duhovniki tudi. Ti

[57] Dopis A. Dermote, Slovansky Přehled, 1899.

[58] Slovenec, 27. december 1899, 281 (»... smatram vsako politično zvezo z državnozborsko krščansko-socialno stranko v sedanjih razmerah kot narodno izdajstvo zaradi nespravljivega postopanja nemške ‚Gemeinbürgschaft'«.) — L. Ude, Slovenci in jugoslovanska ideja, 26.

[59] Janko Prunk, Škof Jeglič — politik. Kronika XIX, 1971, 33—34.

[60] Občina in socializem, Ljubljana 1903.

imajo poleg tega tudi možnost zahtevati privilegije in subvencije na račun ostalega prebivalstva za kmete, česar mi ne moremo.« Prav k sektaški osamitvi usmerjen je bil sklep odgovora: »Slovenski socialisti... hočejo pridobiti del posedujočega razreda za socializem. Ta poskus bo propadel... in kmalu se bodo tudi slovenski socialisti... zopet posvetili izključno proletarskemu razrednemu boju...«[61]

Dejansko je slovenski klerikalizem že v tistem času dosegel značilnosti, ki sta jih z marksističnega revolucionarnega stališča prva (ob italijanskem primeru) spoznala in ocenila Antonio Gramsci (1919) in Palmiro Togliatti (1929): Katoliško gibanje ni monoliten blok, podvržen strogemu cerkvenemu nadzoru, temveč kompleksna združba, v kateri se gibljejo zelo različne sile, tako po svojem razrednem izvoru kot po možnosti političnih izbir. Cerkev sama je bistveno zmanjšala razdaljo do drugih sil kapitalističnega sveta, bila je v šoli parlamentarnih režimov in sistema. Ni več ekstremen izraz fevdalnega režima, je sila, ki realno usmerja vso svojo energijo, vso svojo ideološko moč in vse svoje organizatorske strukture v boj za oblast v kapitalistični družbi. Cerkev dobiva v boju kapitalistično naravo. Ob zaostritvi socialnih konfliktov prihaja zato v nasprotje z interesi samih katoliških ljudskih množic.[62]

Moderni slovenski klerikalizem si je svoje pomeščanjenje politično omogočil in zagotovil, ko je potlačil prizadevanja krščansko-socialnega delavstva po večji politični samostojnosti in ko je prevzel pobudo v slovenskem narodnem gibanju. To se je zgodilo že v desetletju 1894—1904. Vsaj od tega časa naprej velja tudi za zgodovinsko vedo, da ne more prav razpoznavati zgodovine boja družbenih sil na Slovenskem, če se slovenski klerikalni stranki obotavlja priznati značaj versko pogojene, a v družbenem bistvu že meščanske stranke. Ravno v tem je bila njena nova trdnost nasproti kritiki s stališč meščanskega liberalizma. Kritika njenega meščanskega bistva s stališča revolucionarnega socializma, kritika v družbeni akciji za diferenciacijo množic na socialni in nacionalni podlagi, se je šele komaj nakazovala.

Ob koncu l. 1904 položaj za socialdemokratske nasprotnike klerikalizma na Slovenskem ni bil spodbuden. Že naslednje leto, v novem desetletju, se je ob revoluciji v Rusiji in ob krizi avstroogrskega dualizma odprla možnost novega velikega koraka v demokratizacijo avstrijskega političnega sistema, uvedbe splošne in enake volilne pravice za avstrijski parlament. To pa je pomenilo upanje in polet še za oba poglavitna nasprotna tabora obenem.

---

[61] Naši zapisi I, 1902, 17—20. — Zgodovinski arhiv KPJ V, 436—437.

[62] Ordine nuovo, 1. november 1919 in Lo Stato Operaio, februar 1929. Povzeto v Almanahu KP Italije 1975. Glej: Komunisti in katoličani, Naši razgledi (Razgledi po svetu), XXIV, 23 maj 1975, št. 10.

5

Osemdeset let od ustanovitve slovenske delavske stranke

V dneh 15. in 16. avgusta 1976 je minilo 80 let, kar je bila ustanovljena stranka slovenskega delavstva, Jugoslovanska socialdemokratska stranka. Ustanovitev v letu 1896 seveda ne pomeni začetka organiziranega delavskega gibanja na naših tleh. Dobro je znano,[1] da ta začetek pomeni ustanavljanje delavskih izobraževalnih društev ob koncu 60 let in da se nato vsa 70 in 80 leta pri nas nadaljuje razredno organiziranje delavstva, da v našem socialističnem gibanju doživljamo podobne politične usmeritve in ločevanja kot v splošnem v vsej Avstriji. Najvidnejši prvi vrh in hkrati prelom je pojav radikalno-socialistične struje pri nas in »krvavški« (Železnikarjev) proces leta 1884. Večjo zaslugo kot s svojo domnevno udeležbo v revolucionarnih dogodkih leta 1871 v Franciji si je France Železnikar pridobil s svojim vztrajanjem in s svojo zvestobo slovenskemu delavskemu gibanju, kljub pritiskom in obsodbi. Ko se je po dolgih hudih letih ječe vrnil v Ljubljano, se je brez obotavljanja zopet pridružil delavskemu, zdaj že socialdemokratskemu gibanju in čez nekaj let sodeloval tudi pri ustanavljanju Jugoslovanske socialdemokratske stranke.

V letih najhujšega zatiranja so vztrajali tudi njegovi tovariši, ki so ohranili nepretrganost dela ljubljanskega delavskega društva takrat, ko so se po nekaterih mestih Avstrije onemoglo razhajala. Vztrajali so zato, kot je dejal leta 1886 predsednik delavskega društva Scharner, »da se ve, da pravi delavski stan še živi ..., da kljub hudi toči, ki bije že dolgo let po našem polji ... drobno zrno ... obrodi obilen sad, kateri bo (pomenil) življenje celemu delavskemu stanu.« — »Kaj pa je k temu treba, dragi moji,« je Scharner še spraševal svoje tovariše, in odgovarjal: »K temu je treba ljubezni, zložnosti in neustrahljivosti ... Oklepajmo se zastave, katera nam sijajno vihra tukaj in v celi Evropi, še celo po celem svetu ..., oklenimo se je za naš blagor in za naše postave in ostanimo hrabri in zvesti brez vsacega izdajstva in potem bomo mogli reči: ‚Naprej, zastava slave!'«[2]

Od novega leta 1889 naprej so delavske organizacije v naših deželah bile del avstrijske socialdemokratske stranke in z njo tudi II. internacionale. Slovenska socialna demokracija se je krepila v rudarskih in drugih stavkah v letih 1889, 1890 in 1892, z uspešnim organiziranjem prvomajskih manifestacij in z izdajanjem slovenskega socialističnega glasila »Delavski list« v letih 1890—1891, ki se nam žal ni ohranil. Utrdila se je italijansko-slovensko-nemška organizacija v Trstu.

III. kongres avstrijske socialdemokratske stranke na Dunaju 5.—9. junija 1892, kjer pa ni bilo delegatov ne iz Ljubljane ne iz Trsta, je sprejel organizacijski statut, ki vsebuje določilo: »Kjer to zahtevajo jezikovne razmere, določamo agitacijske okraje ne glede na deželne meje.« V čeških deželah so tedaj že obstajale dvojne organizacije in konec leta 1893 se je češka socialna demokracija že konstituirala kot popolnoma samostojna, z lastnim statutom. Storjen je bil prvi, odločilni korak k postopni delitvi splošne avstrijske socialne demokracije v narodnostne delavske stranke, v teku katere je bila potem

[1] Dušan Kermavner. Slovenska politika v letih 1879 do 1895 (Opombe k V. knjigi Ivana Prijatelja), Ljubljana 1966, 559—802.

[2] Dušan Kermavner, Začetki slovenske socialne demokracije (1884—1894, Ljubljana 1963, 43.

ustanovljena tudi JSDS.[3] Že v letih po 1892 je opazen razvoj k tej organizacijski osamosvojitvi.

V organizacijskem pogledu je posebno pomembno, da je okrog leta 1892 opuščena stara oblika delavskih društev in da se je organizacija preusmerila v tako imenovana »obča delavska, izobraževalna, pravovarstvena in podporna društva«. Že naslov pove o njihovi vsestranosti. To so bila nekakšna splošna strokovna (sindikalna) društva, njihovo poglavitno funkcijo pa je slovenski letak takole razložil: »Ta društva vam jamčijo pravo v obrtnih in drugih prepirih ter dajejo podporo v slučaju, da ste na potovanju ali brez dela.« Bistveno je bilo, da to niso bila politična društva, njihova prednost je bila v tem, da so mogla delati v vsej deželi, ne le v kraju, kjer je bil sedež društva. Na Štajerskem je takšno društvo ustanovljeno že leta 1890 s podružnicama v Trbovljah in Celju. Na Kranjskem leta 1892 s podružnico najprej v Zagorju, pozneje pa tudi v Idriji in v Kočevju. Leta 1892 je nastalo takšno društvo tudi na Koroškem, ki je leta 1893 ustanovilo podružnico na Prevaljah. Tega leta je bilo ustanovljeno tudi društvo za Primorsko.

Sklep dunajskega socialdemokratskega kongresa leta 1892, da je treba poskrbeti za izdajanje slovenskega socialističnega glasila, je pomenil močno oporo za organizacijsko povezovanje slovenskih socialdemokratov. Že avgusta tega leta je Ludvik Zadnik v smislu sklepa predlagal, naj se sestane »deželna« konferenca slovenskih socialdemokratov s Kranjskega, Koroškega, Štajerskega in Primorskega. Določila naj bi središče, ki bi mu zaupali izdajanje slovenskega glasila.[4] Ostalo je le pri zamisli. V letu 1893 so v zvezi s prvomajsko agitacijo izdali po daljšem času prvi slovenski letak »Slovenski delavci in delavke!« To je bil prevod nemškega letaka in je vseboval programska načela socialne demokracije, obtožbo kapitalističnega družbenega reda in izkoriščanja, zahteve za izboljšanje delavskega položaja, za razširitev političnih pravic, pouk o družbenih razredih in o razrednem boju. Letak je bil povod dr. Janezu Kreku, da je naznanil ustanavljanje katoliških delavskih društev. Posebni pomen letaka pa je v sklepnem odstavku, ki ni prevod, temveč samostojen poziv »delavcem slovenskih pokrajin«. Vabi slovenske delavce, naj pristopijo k pravovarstvenim društvom slovenskih dežel in opozarja na bližnji začetek slovenskega glasila.[5] — V istem letu 1893 se je v Avstriji okrepila socialdemokratska kampanja za splošno in enako volilno pravico, kar je pospešilo tudi politično formiranje slovenske socialne demokracije. Ustanovljeno je bilo politično delavsko društvo »Bodočnost« v Ljubljani — postalo je jedro socialdemokratske stranke — in avgusta 1893 je izšla prva številka »Delavca«. Znano je, da ga je tiskala Narodna tiskarna v Ljubljani do septembra 1894, ko so slovenski liberalci »Delavcu« tiskarno odpovedali kot spravno darilo klerikalnim konservativcem za obnovo sloge. Tukaj je izšlo 15 številk, od katerih pa je dozdaj najdena le ena sama. »Delavec« se je zatekel v Zagreb in nato na Dunaj.[6] Od prve, na Dunaju tiskane številke 10. julija 1895 naprej imamo šele na voljo slovenski socialistični tisk v nepretrgani vrsti. Ni treba obsežneje utemeljevati dejstva, da je bil pomen izhajanja slovenskega delavskega glasila veliko večji od zgolj praktično agitacijskega sredstva v sloven-

[3] Hans Mommsen, Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im Habsburgischen Vielvölkerstaat, I, Dunaj 1963. — Dušan Kermavner, Narodnostna delitev avstrijske socialne demokracije v luči zgodovinskih pogojev in boljševiške kritike, Naša sodobnost, 1956.

[4] Arbeiterwille, 1. september 1892, št. 17; po: D. Kermavner, Začetki, 389.

[5] D. Kermavner, Začetki, 399 do 400.

[6] D. Kermavner, Začetki, 412—434.

skem jeziku, da je to bil bistven pogoj za oblikovanje in utrditev slovenskega socialističnega gibanja. Potres v Ljubljani leta 1895 je organizacijsko delo nekoliko zavrl, vendar je železnikar v začetku novembra na kongresu hrvatskih socialdemokratov v Zagrebu z zadoščenjem ugotovil, da je stranka na Kranjskem organizacijsko zajela blizu 3000 delavcev in to kljub težkim razmeram, kajti, je dejal, »na Slovenskem ... pred klerikalci nismo varni niti življenja.«[7]

Tako je sredi 90 let socialna demokracija na slovenskih tleh organizacijsko že postavljena. Okrepljen je v njej tudi subjektivni faktor, ki je pripomogel k osamosvojitvi. Omeniti je treba vsaj Etbina Kristana, ki je odtlej pa do prve svetovne vojne vodilna osebnost slovenskega socialdemokratskega gibanja.

Že v začetku leta 1895 je Rok Drofenik sprožil misel, da bi sklicali shod zaupnikov iz vseh slovenskih pokrajin, ki bi določil vzajemno taktiko in položil temelj slovenski socialdemokratski delavski stranki.[8] Jeseni 1895, pred že omenjenim kongresom hrvatske socialdemokratske stranke v Zagrebu, je Drofenik svoj predlog ponovil: »Kar želimo ob tej priliki slovenskim sodrugom na srce položiti, je to: postati *samostojni*, kakor naši bratje Hrvati! Brez tuje pomoči postavili so se slednji na lastne noge in to bodi tudi nam vzgled!«[9] Že ob tej pobudi vidimo širšo jugoslovansko povezavo zamisli o slovenski socialdemokratski stranki. Zagrebški kongres je nameraval sestaviti nov program, ki bi upošteval posebne okoliščine, v katerih je živelo hrvatsko, srbsko pa tudi slovensko ljudstvo. Poglavitni nagib, ki je vodil slovenske in hrvatske delavske organizacije, je bila želja po samostojnem reševanju vprašanj socialističnega razvoja med južnimi Slovani habsburške monarhije. Ni torej prav misliti, da je do ustanovitve Jugoslovanske socialdemokratske stranke prišlo po nekem avtomatizmu, zgolj kot posledica narodnostne cepitve dotedanje skupne stranke, ki so jo začeli češki in poljski socialdemokrati.

V tistem času so v socialdemokratskem gibanju na Slovenskem stali v ospredju trije problemi. Predvsem je bilo treba odločiti o razmerju med politično in strokovno (sindikalno) organiziranostjo. Na Kranjskem se je strokovna organizacija že uspešno razvila. Problem je nastal, ko se je ustanovilo politično društvo »Bodočnost«. Tedaj so »nekateri sodrugi začeli popolnoma prezirati strokovno organizacijo ter so celo trdili, da je strokovna organizacija za nas Slovence brez vsakega pomena.«[10] — Drugo vprašanje je bilo odnos stranke do socialnega radikalizma neorganiziranega delavstva, ki se je izražal v številnih stavkah. »Ako bi mi imeli večji vpliv na delavce,« je tedaj pisal »Delavec«, »bi marsikateri štrajk izostal. Večino štrajkov ni treba iskati v onih tvornicah in delavnicah, v katerih delajo zavedni delavci, temveč v onih, v katerih socialdemokratov še ne poznajo.«[11] — In končno, vprašanje odnosa do kmečkega ljudstva. Maloštevilnost delavstva je vsiljevala misel, da mora socialna demokracija, če hoče na Slovenskem napredovati, računati s kmečkim ljudstvom, ozirati se na male posestnike in kmečke delavce.[12]

9. maja 1896 je »Delavec« pod naslovom »Prvi shod slovenske socialne demokratične stranke« naznanil, da je ljubljanska organizacija sklenila, da se skliče za 28. in 29. junij v Ljubljani shod za ustanovitev slovenske socialdemokratske stranke. Pooblaščenci naj se volijo »v vsaki vasi, trgu ali mestu,

---

[7] Istorijski arhiv KPJ, Tom IV, Beograd 1950, 51.
[8] Delavec, 1.november 1895, št. 24.
[9] Delavec, ista številka.
[10] Delavec, 20. januar 1896, št. 3.
[11] Delavec, 10. februar 1896, št. 5.
[12] Delavec, 20. april 1896, št. 12.

kjer je večje število pristašev naše stranke«, tako »da bodo zastopani vsi slovenski okraji. Prvi shod slovenske socialdemokratske stranke mora biti sijajen in veličasten, ako hočemo imponovati našim nasprotnikom. Sovražniki našega zatiranega naroda morajo spoznati, da smo pripravljeni vsikdar braniti krepko naše pravice in da se ne bojimo njihovega pretenja.« Treba je, »da razkrijemo črna dela klerikalnih in narodnih sleparjev, ki pijejo našemu narodu kri in mozek in kojih človekoljubnost plačani pisači hvalijo v njihovih časopisih. Predvsem je treba, da stopimo z določenim programom in krepko organizacijo v volilni boj, ako hočemo pobiti izdajalce naroda.« — Ob tem naznanilu je bilo objavljeno besedilo hainfeldskega programa tj. programa, ki so ga še skupno sprejeli socialdemokrati cele Avstrije, s pripombo, da bo napovedani shod odločil »je-li treba prikrojiti program primeroma (slovenskim) krajevnim okoliščinam ali ne.«

Ustanovni shod slovenske socialdemokratske stranke bi bil torej po prvotnem načrtu skoraj dva meseca prej, kot pa je potem dejansko potekal. Iz naznanila je razbrati, da je neposredni povod bilo pripravljanje na volitve. Te so bile za delavsko stranko posebno pomembne, saj so tisto leto v Avstriji uvedli splošno volilno pravico in je socialdemokracija tako prvič mogla zares nastopiti na volitvah v parlament. Drugi povod je bil dogodek, ki ga naznanilo ni omenilo. Na pravkar minulem V. kongresu avstrijske socialdemokratske stranke, ki je bil v Pragi, so namreč slovenske delegate užalili s tem, da v strankino vodstvo niso predvideli nobenega Slovenca. Slovenski delegat Zavertnik je tedaj rekel nemškim delegatom: »Sodrugi prispevajo, da bomo prišli na isto stališče, na katerem so danes Čehi. Zdaj bomo (tudi mi) v Ljubljani izvolili (svoj) izvršilni odbor in imeli stik (z nemškoavstrijsko stranko) edinole prek tega.«[13] Ta zamera pa je bila vendarle samo zunanje opravičilo, ne pa pravi vzrok za odločitev o ustanovitvi samostojne stranke.

Napovedani ustanovni shod so morali preložiti, ker je medtem bila sklicana konferenca rudarskega sindikata ravno za 28. in 29. junij v Leoben. Določili so nov datum, da bo »mogoče tudi rudarjem, ki imajo krepko organizacijo, udeležiti se strankarskega shoda.« — Zelo dejavno vlogo v pripravah za ustanovni zbor so imeli tudi delavci jugoslovanskih narodov, ki so bili zaposleni na Dunaju in so se sestajali na posebnih jugoslovanskih sestankih. Prav odtod se je širila misel, naj bi se jugoslovanska socialna demokracija enotno organizirala. Tako je potem ustanovni zbor v Ljubljani imel širši kot zgolj slovenski značaj. Sestal se je 15. in 16. avgusta 1896 »pri Virantu«. Zastopani so bili slovenski delavci iz Kranjske in južne Štajerske, južnoslovanski delavci z Dunaja, socialdemokrate Hrvatske pa sta zastopala Ivan Ancel in Miroslav Radojčić. Zastopniki za Trst in slovensko Primorje so vabilo prepozno prejeli in so lahko le sporočili svojo solidarnost.[14]

Ime »jugoslovanska« je za stranko predlagal Etbin Kristan, ki je tudi povedal, da misel o takšni oznaki izvira iz vrst južnoslovanskega delavstva na Dunaju. Namen je bil ustanoviti enotno stranko za vse južnoslovanske dežele monarhije, ne oziraje se na dualistično državno ureditev. Ivan Ancel je izrazil soglasnost socialdemokratov Hrvatske. Predložil je resolucijo, ki je izrazila misel o potrebnosti »skupne borbe vseh jugoslovanskih siromakov«. To je bila jedrnata formulacija nove vsebine, ki jo je s tem dobivala jugoslovanska misel. Anclova resolucija je tudi nastopila proti sporu med srbskimi in hrvatskimi meščani na Hrvatskem z besedami: »Proti prepiru meščanskih slojev v jugo-

[14] Isto delo.

[13] Zgodovinski arhiv KPJ, Tom. V, Beograd 1951, 24—41.

slovanskih deželah postavlja jugoslovanski proletariat ljubezen in bratstvo vseh jugoslovanskih narodov...« Na Anclov predlog je bil sprejet tudi sklep kongresa Internacionale v Londonu tega leta o podpori in priznanju »pravice lastnega odločanja vseh narodov«. Ancel se je namreč pravkar vrnil iz Londona.

Ideja o enotni jugoslovanski stranki, ki preveva ustanovni shod v Ljubljani, je bila izraz demokratične usmeritve k solidarnosti delavstva jugoslovanskih narodov in je načeloma obsegala tudi Srbe zunaj monarhije in Bolgare. Ni še prevladal za stranko pozneje tako značilen etnični unitarizem. Kot referent za organizacijo je Josip Zavertnik predlagal, naj se celotno jugoslovansko področje monarhije razdeli v okrajne organizacije na lastni podlagi, kar je potrebno, »ker se more samo v materinskem jeziku uspešno agitovati. A ker bi bila vsaka posamezna narodnost za sebe preslaba, naj se vsi Jugoslovani zedinijo v jedno stranko.« Na predlog Ancla je bilo sklenjeno, naj se načelno ustanovi *jugoslovanska* stranka, o njeni podrobni organizaciji pa naj bi sklepal prihodnji shod, ki naj bi bil še pred koncem leta v Zagrebu. Sestavljen je bil odbor iz treh Slovencev in treh Hrvatov, ki naj bi pripravili shod v Zagrebu in ta naj bi povabil tudi Srbe in Bolgare.

Kot vemo, se ta zamisel ni uresničila v celoti. Slovenski delegati so se sicer udeležili zbora hrvatske socialdemokratske stranke konec istega leta v Zagrebu,[15] a tu vprašanje skupne organizacije ni bilo postavljeno na dnevni red. Khuenov režim je kmalu zatem prizadejal socialdemokratski organizaciji hude udarce, JSDS je ostala organizacijsko omejena na slovenske dežele, pozneje je obsegla še Istro in Dalmacijo. Bila je dejansko prva in do leta 1909 edina vseslovenska stranka in je s tem dejansko izražala svoje načelno nasprotovanje sistemu kronovin, ki so delile slovenski narod.

Na ustanovnem zboru zbrani delegati so pokazali, da se zavedajo lastne odgovornosti za prihodnost socializma pri jugoslovanskih narodih. V tem pogledu je značilno dejstvo, da je zbor zavrnil predlog, naj bi sprejeli hainfeldski program brez sprememb in brez debate. Obveljal je argument Etbina Kristana, da »smo se zbrali ne za kopiranje, temveč za posvetovanje!« Zbor je sicer dejansko samo nekoliko popravil stilizacijo prevoda hainfeldskega programa, a pri tem se je razvila debata o pomenu parlamentarizma za delavsko stranko, ki je pokazala, da delegati mislijo na probleme organizacije bodoče proletarske države in ne zgolj na pomen parlamentarizma kot bojnega sredstva stranke v obstoječem meščanskem sistemu. Očitno je, da Etbin Kristan tedaj še ni bil tistega nazora o neposrednem odmrtju države, ki je bil dve leti pozneje odločilen za njegovo misel o ločenosti naroda od ozemlja in o narodni avtonomiji na osebnem načelu. Prav značilno je, da so nemško-avstrijski socialdemokrati ljubljanskemu ustanovnemu zboru nemudoma neupravičeno očitali, da je proglasil jugoslovansko državno pravo, tj. da je jugoslovansko vprašanje postavil politično na temelju samoodločbe. Vidimo tako, da ustanovni zbor JSDS ni izražal tistega za celotno avstrijsko socialno demokracijo pozneje tako značilnega pojmovanja narodnega vprašanja kot zgolj kulturnega.

Ustanovni zbor je razpravljal tudi o kmečkem vprašanju. To vprašanje je referent Rok Drofenik načenjal s stališča, ki je bilo bistveno za revolucijo. Izrekel že večkrat navedene besede: »Le kadar bodo kmečki bataljoni v naših vrstah, bodemo zmagali.« S tega vidika je zavrnil trditev, da se more in sme delavska stranka zanimati za kmeta šele tedaj, ko se ta proletarizira. Delavska

[15] J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914. Zagreb 1968, 203.

stranka ne sme kmetu govoriti: »Kadar ne boš nič imel, pa pridi k nam.« Zbor je potrdil pomembnost agrarnega vprašanja za socializem, a kakšen naj bo program v tem vprašanju za kmečko prebivalstvo, o tem ni bilo enotnosti in so sklepanje odložili — kot se je izkazalo, dodobra — čeprav je hrvaški delegat Ancel opozarjal, da »je za nas na jugu to vprašanje najvažnejše.« — Socialna demokracija na Slovenskem je v tem vprašanju ostala ravno tako brez pravega odgovora kot v splošnem tedaj vse delavske stranke.

Če se vprašamo, ali je JSDS ob svojem začetku kazala revolucionarne ali reformistične težnje, moramo seveda najprej pomisliti na to, da je bila edina delavska stranka in potemtakem edina predstavnica socialistične smeri pri nas in da so v njej ves čas živele četudi ne posebno ločene vse možnosti socialističnega razvoja. Lahko pa rečemo še več. Stališča, izražena na ustanovnem zboru so omogočala revolucionarne opredelitve, tako da pri poznejših prizadevanjih za radikalnejšo in ustreznejšo politiko delavske stranke ni šlo toliko za čisto nove ideje, temveč večidel za obnovo vsebine že spočetka izraženih stališč.[16]

Ustanovitev JSDS zgodovinsko še ni dovolj obdelana in ocenjena. Za splošni razvoj naprednih gibanj na Slovenskem pa je njen pomen dobro označil E. Kardelj (Sperans), ko je zapisal, da je delavstvo na Slovenskem z JSDS postalo resen politični činitelj, da je ta stranka bila organizator samostojne delavske politike nasproti ostalim (meščanskim) strankam. S tem, da je delavsko gibanje nastopilo kot samostojen faktor tudi v boju za osamosvojitev slovenskega naroda — pa naj so bili konkretni pogledi JSDS pravilni ali nepravilni, je moglo vse, ki so bili nezadovoljni s politiko obeh meščanskih strank, neposredno in posredno pritegniti na nova pota reševanja narodnega vprašanja, kar pa je bil predpogoj boja za socializem.[17]

---

[16] Janko Pleterski, Elementi nacionalne in socialne revolucionarnosti v letih 1896—1918. Zbornik: Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem, Ljubljana 1973, 41.

[17] Edvard Kardelj (Sperans), Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, III. izdaja, Ljubljana 1970, 378.

6

Badenijeva kriza in Slovenci

Ko opazujemo politične učinke Badenijeve krize na Slovence (to najhujšo notranjo politično krizo Avstrije med letom 1848 in razpadom v letu 1918 je povzročil najostrejši odpor vseh nemških strank proti poskusu vlade grofa Kazimirja Badenija, da bi uveljavila enakopravnost češkega jezika z nemškim v uradih Češke in Moravske; ker je vlada to storila dne 5. julija 1897 po administrativni in ne po zakonodajni poti, so jo nemške stranke v parlamentu obtožile in to ob podpori socialnih demokratov; navidezna obramba pravic parlamenta je dejansko izničila avstrijski parlamentarizem, delavski stranki pa vtisnila žig, da brani postojanke vladajočega naroda), ne smemo izgubiti izpred oči širših in temeljnih družbenih dejstev tistega časa. Šele upoštevanje teh dejstev nam more pojasniti, zakaj je politika tako ostro vplivala na življenje naroda. Gre predvsem za trajno in hudo agrarno krizo in pa za izseljevanje, ki ga je ta kriza povzročala. To izseljevanje je konec 19. stoletja že ogrožalo obstoj slovenskega naroda. Na politični ravni pa je treba upoštevati, da je takratna splošna kriza avstrijsko-ogrskega dualizma že zbudila pričakovanja, da se približuje reforma ustave.

Že od začetka ustavne dobe, od 60 let, si je slovenska politika prizadevala olajšati položaj Slovencev z naslanjanjem na federalistične koalicije slovanskih strank z nemškimi konservativci in klerikalci v avstrijski polovici monarhije. Tako je ravnala kljub temu, da je vedno obstajalo načelno nasprotje med zgodovinskopravnim federalizmom teh koalicij in pa etnično utemeljeno zahtevo Slovencev po narodni avtonomiji. V času Taaffejeve vlade, ko je to zavezništvo prinašalo tudi sadove, je postajalo naravnost pravilo, da so Slovenci to nasprotje odrivali daleč v ozadje, namreč tako, da so zahtevo po narodni avtonomiji opuščali praktično, deloma pa celo načelno. Po Taaffeju pa je postalo še dokaj težje ohranjevati — sicer zaželeno — pozitivno razmerje do vlade, glede na to, da so v vladni koaliciji sodelovali tudi nemški liberalci; še posebno težavo je to pomenilo za slovenske klerikalce.

Le malo več kot polovica slovenskih poslancev je ostala v času koalicijske vlade Windischgrätz v Hohenwartovem klubu. Delitev med poslanci ni bila svetovnonazorska, prej bi mogli govoriti o delitvi vlog. Bolj radikalni ljudje v obeh svetovnonazorskih taborih pa so silili k načelnim odločitvam. Proti koncu 1893 so tehtali slovenski krščansko socialni aktivisti možnost, da bi stopili skupaj z nemškimi somišljeniki v splošno avstrijsko krščansko socialno stranko. Niso se jim zdeli dovolj tehtni ugovori, da so nemški krščanski socialci vendar tudi nacionalno opredeljeni. Bili so prepričani, da bodo krščanski socialci mogli rešiti vsa narodna vprašanja na krščanski podlagi. Eden izmed njih, dr. Krek je dejal v l. 1910, ko se je oziral nazaj na ta čas: Vladala je »najprej politiška erotika s krščansko socialno stranko . . .«, naivno so pričakovali, da bo stranka »naše pravične narodnopolitične zahteve kar lepo uresničene postavila na mizo«.[1] Še v letu 1893 so se obrnili ti aktivisti na vidnega voditelja krščanskih socialcev dr. Scheicherja z vprašanjem, kakšno bi bilo stališče nemških krščanskih socialcev v narodnem vprašanju v primeru, če bi prišlo do ustanovitve katoliškega centra. Od dr. Scheicherja, ki je maturiral na Kranjskem in je ob raznih priložnostih govoril s simpatijo o Slovencih, so

[1] Slovenec, 14. marec 1910, 59.

pač pričakovali ugodnega odgovora. V svojem pismu pa je Scheicher odvrnil: »Tudi pri nas je poudarjanje narodnosti težavno. Če nemški duhovniki to storimo, potem menijo Slovani, da nameravamo kaj proti njim. Če pa tega ne storimo, potem nam lastni ljudje očitajo izdajo narodnosti. Jaz sem naroden in hočem da bi bila nemška posest zavarovana, seveda pa tudi posest drugih narodov — excepta iudaica.«

Nemško politično posest v slovenskih deželah ni bilo mogoče uskladiti z rešitvijo slovenskega vprašanja. Slovenski krščansko socialni aktivisti bi najbrž pisma dr. Scheicherja sploh ne objavili, če ta ne bi dostavil še nekega stavka, namreč: »Nos sacerdotes moramo najti pravo pot pobratenja med narodi, sicer pridejo sociji. Potem pa bo konec z narodnostjo in vero.«[2] Boj proti njihovim poglavitnim nasprotnikom je bil tudi slovenskim krščanskim socialcem na prvem mestu.

Še v začetku 1895 je branil dr. Krek v neki polemiki dunajske krščanske socialce in njihovo sodelovanje z nemškimi nacionalci. Zagotavljal je, da nemški nacionalizem nikakor ni vodilna ideja dunajskega krščansko socialnega gibanja, da pa so katoliškim borilcem dobrodošli vsi pomočniki — tudi tkim. nemški nacionalci — za dosego poglavitnega cilja gibanja.[3] Stališče Luegerjeve stranke v vprašanju slovenskih vzporednic na celjski gimnaziji je nedvomno razočaralo slovenske krščanske socialce, toda niso še bili pripravljeni, da bi se odvrnili od svojih nemških vzornikov. Konservativni voditelj Klun je izrekel 11. julija 1895 znano izjavo: »Zdaj vemo, pri čem smo s krščanskimi socialci in kmalu si bodo o tem na jasnem tudi naši ožji plemenski tovariši, ki so z mladostno vnetostjo veliko dali na krščansko socialno gibanje in si od tega niso obetali samo osvoboditve od judovske prevlade in narodnega zatiranja, marveč so v duhu videli že veličasten vzpon katoliškega življenja. Nemški nacionalci pa so lahko ponosni, da so si brez posebnega napora podvrgli tudi krščanske socialce.«[4]

Po drugi strani je bilo v času koalicijske vlade slišati glasove, ki so terjali opozicijsko stališče od poslancev, ki so izstopili iz Hohenwartovega kluba; pridružili naj bi se mladočeški opoziciji. Ko so se 29. novembra 1894 zbrali v Ljubljani zaupniki liberalcev iz vseh slovenskih dežel, so slovenski in hrvaški predstavniki iz Trsta in Istre tudi zahtevali takšno opozicijsko opredelitev. Večina zborovanja jih je pa zavrnila in tako se je zgodilo, da je liberalna stranka ostala organizacijsko omejena samo na Kranjsko.

V takšnih okoliščinah je prinesel razpad koalicije vsem slovenskim strankam z izjemo socialdemokratov določeno olajšanje. »Slovenci so šli s podvojenimi upi Badenijevi vladi naproti«, saj so menili, da bo spet obnovila slovansko-nemško konservativno zavezništvo.[5]

Prve volitve na temelju splošne volilne pravice so potrdile rastočo moč in pomen slovenskih klerikalcev, pogojeno po prodoru krščansko socialnega toka. Vsi trije Slovenci, izvoljeni v novi kuriji, v kateri je veljala splošna volilna pravica, so bili duhovniki. Po drugi strani so te volitve nazorno pokazale težavnost narodnega položaja Slovencev. Kajti ravno v nemško slovenskem obrobju je bil izvoljeni edini nemško nacionalni poslanec nove, pete kurije v alpskih deželah (Koroška). V jugozahodnem obrobju, v Trstu in Istri so

[2] Slovenec, 2. december 1893, 277.
[3] Janez E. Krek, Izbrani spisi, ured. Ivan Dolenec, 2/2 (Ljubljana 1929) 238.
[4] Gustav Kolmer, Parlament und Verfassung in Österreich 5 (Wien — Leipzig 1909) 532.
[5] Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 5 (Ljubljana 1966) 135.

dosegli italijanski nacionalni liberalci vrhunec svoje politične moči, pri čemer so Slovenci izgubili tradicionalni mandat v tretjem tržaškem volilnem kolegiju (okoliške občine in najmanj premožni volilci v mestu).

Čeprav sta zdaj že v obeh nemških političnih taborih prevladovala nova tokova, tj. nemški nacionalci oz. krščanski socialci, so v slovenskih krogih še venomer domnevali, da bo še vedno mogoče nadaljevati staro taktiko zavezništva, ne samo s slovanskimi, marveč tudi z delom nemških strank. H krepitvi te taktične usmeritve je prispevala še okoliščina, da je Narodno napredna stranka v deželnem zboru Kranjske bila že od konca leta 1895 povezana z nemškimi veleposestniki po klerikalni stranki.

Vsi slovenski državnozborski poslanci so se zopet združili v enem klubu, tokrat pod političnim in idejnim vodstvom klerikalcev. Dr. Šušteršič je postal predsednik nove »Slovanske krščanskonarodne zveze«. Ta se je pridružila vladni večini v državnem zboru, skupno s Poljaki, Čehi, z nemško Katoliško ljudsko stranko in z nemškimi konservativci. Vse to ni bilo Badeniju ravno v veselje, saj je ta želel, da bi imel v vladni večini nemške liberalce. Šušteršič je označil oblikovanje te večine desnice po vzoru starega »železnega obroča« kot zmago krščansko slovanske ideje.[6] Tudi liberalno strankarsko glasilo je videlo v tej zvezi veliko prednosti, ki bodo pretehtale slabe strani podrejenosti klerikalnemu vodstvu. Menilo je namreč, »da ultramontanska drevesa vzlic tej zvezi ne zrastejo do neba, pač pa je pričakovati, da bo ta zveza zamogla slovanskim narodom, zlasti Slovencem in Hrvatom, v narodnem oziru več koristiti nego zveza s centralističnimi nemškimi veleposestniki.«[7]

Badenijeve jezikovne uredbe so Slovenci pozdravili z zadoščenjem in slovenski poslanci so zahtevali podobno ureditev tudi za svoje dežele. Šušteršič je v imenu svojega kluba nastopil proti predlogu, naj bi vlada bila obtožena, z naslednjimi besedami: »Trdno smo... prepričani, da inkriminirane uredbe niso kršile zakona, marveč da je nasprotno, vlada z izdajo teh uredb izpolnila svojo ustavno dolžnost... S prisego določena dolžnost vlade je, da zagotovi praktično veljavo tega (ustavnega) člena (19) v vseh kraljevinah in deželah naše domovine. Zato pozdravljamo te uredbe z zadoščenjem in pozivamo vlado, naj vztraja na poti, na katero je stopila s toliko poguma, energije in moči, in posebej še, naj zagotovi praktično veljavo določilom navedenega člena 19 tudi v tistih kraljevinah in deželah, v katerih bivajo Slovenci, Hrvati in Rusini...«[8]

Slovenski socialdemokrati so prišli zaradi stališča socialdemokratskih poslancev v državnem zboru v poseben položaj. Le težko so se branili napadov slovenskega meščanskega tiska. Zagotavljali so, da tudi oni ocenjujejo vsebino jezikovnih uredb kot pravično, pridružili pa so se mnenju socialdemokratskih poslancev, da Badeni ni imel pravice reševati ta vprašanja z izdajanjem uredb in se na ta način odtegniti zakonodajni poti. Socialdemokratski poslanci so bili v formalnem pogledu torej dolžni glasovati za obtožnico ravnanja vlade. Slovenski socialdemokrati so pritrdili izjavi socialdemokratskega parlamentarnega kluba z dne 7. maja 1897, ki je trdila, da se narodnostna enakopravnost ne sme uveljavljati po poti vladnih uredb, marveč jo je treba doseči kot rezultat sporazumevanja med narodi samimi. Dodali so k temu, da bi tudi Slovani morali nasprotovati Badeniju, kajti vlada jim daje drobtino uredbe

[6] Slovenec, 6. april 1897, 77.
[7] Slovenski narod, 13. april 1897, 83.
[8] Kolmer, Parlament und Verfassung 6 (1910) 240. Slovenski narod, 10. maj 1897, 105.

namesto polne pravice zakona.[9] Takšno obnašanje je dejansko pomenilo, da so tudi slovenski socialdemokrati podprli nemško nacionalno stališče in posledice je bilo komaj mogoče predvideti.

Ko so se vse nemške stranke — po določenem obotavljanju tudi krščanski socialci[10] in končno v oktobru še Katoliška ljudska stranka[11] — skupno uprle jezikovnim uredbam in se je kriza dramatično zaostrila, to ni ostalo brez posledic za slovensko politiko. Badenijeva kriza je povzročila v tej politiki taktično preusmeritev, ki se je polagoma spremenila v strateško.

Konec julija 1897 so se v Ljubljani zbrali vsi slovenski državnozborski poslanci. Izrekli so se za ohranitev obstoječe parlamentarne večine in proti popuščanju nemškim strankam. Sklenili so sklicati posvet vseh slovenskih in istrsko-hrvatskih državnozborskih in deželnozborskih poslancev.[12] Ta »vseslovenski shod« se je sestal 14. septembra 1897 kot izraz narodne koncentracije in novo občutene potrebe, da skupno pregledajo narodni program. Slovenski liberalci in klerikalci so se skupno izrekli za obnovitev zahteve po narodni avtonomiji kot poglavitne programske točke. Katoliška narodna stranka je dala pobudo za spravo med obema nasprotnima strankama tudi v kranjskem deželnem zboru. 18 marca 1898 je bila pogodba o spravi podpisana. S tem je Katoliška narodna stranka poskusila spodkopati tudi zavezništvo med liberalci in Nemci v deželnem zboru. Dnevi te sprave so bili kmalu prešteti in stari antagonizem je zopet prevladal.

Z manjšo odločnostjo so nastopili slovenski poslanci v državnem zboru. Po eni strani so bili nekoliko optimistično razpoloženi ob obnovitvi desnice, po drugi strani pa so doživeli obstrukcijo nemških opozicijskih strank, med njimi tudi Krščanskosocialne zveze (Christlichsoziale Vereinigung). Slovenci so lavirali med vlado in mladočeško opozicijo; v odločilnih trenutkih so podpirali vlado iz bojazni, da ne bi za njo prišlo še kaj hujšega.[13]

Na razvalinah tradicionalne politične konstelacije in z njo zvezanih upov je dobila novo aktualnost stara misel, da bi se Slovenci pridružili državnopravnemu programu hrvatske opozicije. Te misli, ki v svojem bistvu ni bila združljiva z dualizmom, se je sedaj oprijela zlasti Katoliška narodna stranka, predvsem njen krščansko socialni tok. S tem so hoteli doseči tudi strankarsko politične namene. Hoteli so Narodno napredni stranki iztrgati njen poglavitni argument, namreč pobudo v narodni politiki.

Kot uvod so priredili slovenski krščansko socialni študentje, srednješolci in delavci februarja 1898 demonstracije proti nemške barve nosečim članom študentovskega društva Carniola v Ljubljani.[14] Poleti 1898 se je dr. Krek na več ljudskih shodih zavzemal za politično zbližanje s Hrvati. Najpomembnejši dogodek pa je bila udeležba odposlancev Katoliške narodne stranke (dr. Krek, A. Kalan, dr. Brejc) na zboru Hrvatske stranke prava 17. oktobra 1898 na Sušaku.

---

[9] Svoboda, 23. maj 1897, 5.

[10] Fritz Csoklich, Das Nationalitätenproblem in Österreich und die Christlichsoziale Partei (disertacija Dunaj 1952) 60.

[11] Berthold Sutter, Die Badenischen Sprachverordnungen von 1897, 2 (Graz — Köln 1965) 113.

[12] Krek, 4, 16.

[13] Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem (Ljubljana 1928) 68 sl. Prim. Hans Pirchegger, Geschichte und Kulturleben Deutschösterreichs von 1792 bis nach dem Weltkrieg (Wien — Leipzig 1937) 225 sl.

[14] Sutter, Sprachenverordnungen 2, 257 sl.

Slovanska krščansko narodna zveza je v državnem zboru pač že ves čas združevala slovenske poslance z dalmatinskimi in istrskimi Hrvati. Program zveze je izrecno sprejel na znanje zgodovinsko pravno državno stališče svojih hrvatskih kakor tudi čeških članov. Vendar ta okoliščina še ni pomenila, da so se tudi Slovenci pridružili hrvatskemu državnopravnemu programu.[15] Na Sušaku se je torej zgodilo nekaj novega.

V imenu svoje stranke so odposlanci izjavili, da smatrajo Slovenci idejo hrvatskega državnega prava za svojo lastno. Dr. Krek je poudaril, da ta izjava ni kaka prazna fraza, kajti Katoliška narodna stranka je odločena, da bo to idejo toliko časa širila, dokler ne bo prežela vsega slovenskega ljudstva. Nujnost, da Slovenci nastopajo skupno s Hrvati, tako je dejal, »dokazujejo zlasti zadnji dogodki v državnem zboru na Dunaju«. Vsa prizadevanja slovenskih in hrvatskih poslancev so zaman, na Dunaju imajo zanje gluha ušesa. Ločeni smo prešibki, da bi nas jemali v poštev, zato je potrebno da se zedinimo na temelju hrvatskega državnega prava.[16] — Na Sušaku je takrat zborovala t. i. »domovinaška« stranka prava (v letu 1895 je prišlo v stranki prava do razcepa v »Matico stranke prava« z glasilom »Domovina« in v »Čisto stranko prava«, ki jo je vodil dr. J. Frank, imenovano zato »frankovska«) torej tista, ki je pozneje, l. 1905 postala del Hrvatsko srbske koalicije. Seveda takrat še ni bilo mogoče predvideti tega razvoja.

Slovenska Narodno napredna stranka — katere voditelji so se v prejšnjih letih sami spogledovali z idejo hrvatskega državnega prava in s strankami opozicije v Zagrebu — je sprejela izjave na Sušaku z veliko skepso. S tem so prišli slovenski liberalci v določeno nasprotje z njihovimi najbližjimi političnimi prijatelji v Zagrebu, z »Obzorom«, listom opozicijske Neodvisne narodne stranke. »Obzor« je namreč »sedaj isto tako vroče pozdravil slovenske udeležnike na trsatski skupščini, kakor glasilo stranke prava.«[17] Slovenski liberalci niso imeli proti izjavam na Sušaku nobenega načelnega ugovora. Kar jih je motilo, je bilo dejstvo, da so nepričakovano izgubili svojo tradicionalno pobudniško vlogo v tem pomembnem vprašanju. V polemiki, ki je sledila, so si pomagali s tem, da so ponatisnili izvajanja glasila srbske stranke v Dalmaciji »Dubrovnik«, ki je o zborovanju na Sušaku pisalo s srbskega stališča odklanjanja hrvatskega državnega prava, torej v negativnem smislu.[18]

Slovenci v Trstu (»Edinost«, pretežno liberalna) so sprejeli izjave na Sušaku z odobravanjem. Štajerski »Slovenski gospodar« (pretežno konservativno-klerikalen) je o izjavah na Sušaku poročal z velikim navdušenjem. Pripomnil je, da je moral biti slovenski narod pahnjen prav na rob smrtnega brezna, »da se je utelesila edino rešilna ideja, ideja zjedinjenja Jugoslovanov.« Omenil je hudo reakcijo nemških, madžarskih in italijanskih listov, ki pišejo, da so Hrvatje in Slovenci veleizdajalci in nezvesti cesarju. Pripomnil je: »Nič jih že dolgo ni tako razjarilo, kakor opisani shod ... najzanesljivejši dokaz, da smo z idejo jugoslovansko zadeli pravo ...«[19] Značilno je, kako nemški in slovenski tisk na Štajerskem vidita v izjavah slovenskih odposlancev na Sušaku predvsem stremljenje k jugoslovanskemu političnemu zedinjenju in da ne zgubljata niti

---

[15] J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914 (Zagreb 1968) 189. Vprašanje tukaj ni ustrezno tolmačeno.

[16] Slovenec, 13.—14. oktober 1898, 235—236.

[17] Slovenski narod, 15., 24. oktober in 2. november 1898, 237, 244 in 251.

[18] Slovenski narod, 10. november 1898, 258.

[19] Slovenski gospodar, 3. november 1898, 44.

trenutka za razglabljanje o razmerju hrvatskega državnega prava do drugih južnih Slovanov. Priključitev Slovencev Hrvatom samo po sebi, se ocenjuje v vseh okoliščinah kot prvi odločilni korak k popolnemu jugoslovanskemu zedinjenju. Hrvatsko državno pravo in državnost vseh južnih Slovanov Avstro-ogrske sta bili za ta tisk sinonima.

Glasnik krščansko socialnega delavstva »Slovenski list« je podpiral izjave na Sušaku: »Danes še ne moremo presojati ogromnih posledic, ki jih ima ta izjava. Samo svoje prepričanje naj izjavljamo, da po naši sodbi res edino le višja politična ideja more ozdraviti naše malostne razmere. In za nas ni druge politične ideje, nego zveza s Hrvati«.[20] Tudi tukaj ni nobenega občutka nasprotja med »hrvatski« in »jugoslovanski«, marveč je oboje izenačeno.

Poleg izjav Katoliške narodne stranke na Sušaku so bila še druga znamenja, da se je slovenska politika odločila zakorakati po novih potih. Takšno znamenje je skupna akcija vseh slovenskih strank za slovensko univerzo. Ta akcija je zopet vzplamenela v letu 1898, po treh desetletjih mirovanja. Kmalu se je spremenila v politično gibanje, ki ga je znani »masarikovec« in poznejši socialdemokrat dr. Dermota takole opisal: »Vsa Slovenija se je spremenila v parlament; ljudje so se posvetovali, razpravljali in agitirali za slovensko univerzo, imenovali so jo najvišjo slovensko zahtevo in ljudstvo je v resnici razumelo njen pomen. O tem govore nešteta zborovanja, ki so jih priredili slovenski akademiki in poslanci in še bolj zborovanja, ki jih je ljudstvo samo sklicalo in kjer je izrazilo svoje stališče k univerzitetnemu vprašanju, pri čemer delavci niso bili zadnji«.[21]

Odvrnitev od tradicionalnih zavezništev v Avstriji ni bilo za slovensko politiko, zlasti ne za klerikalno, kak lahek in preprost proces. In odločitve glede odvrnitve vse do zadnjega nikoli niso bile dokončne. Za klerikalce ni bilo preprosta stvar predrugačiti stališče, ki ga je še v letu 1897 opredelil dr. Ušeničnik, priznani dogmatik in sociolog Katoliške narodne stranke, z naslednjimi besedami: »Naš smoter mora biti: krščanske zveze avstrijskih narodov in končno zveza krščanskih zvez — katoliška zveza, katoliški centrum.«[22]

Odločilni sunek je dal binkoštni program strank t. i. »Nemškega vzajemnega jamstva« (Deutsche Gemeinbürgschaft) v letu 1899. Dejstvo, da je ta program podpirala tudi nemška krščanska socialna zveza, je dalo dr. Kreku spodbudo za vrsto shodov, na katerih je govoril o nujnosti, da si Slovenci poiščejo nove zaveznike. Zavzel se je za zvezo s »Srbohrvati«, kajti oni so najbolj naravni in najbližji zavezniki Slovencev.[23] Ob koncu leta 1899 sta vzbudili veliko pozornost odločitev dr. Kreka, da ne bo pristopil k odboru skupne zveze vsega avstrijskega krščansko socialnega delavstva, in pa njegova izjava, da bi bilo vsako povezovanje z nemško krščansko socialno stranko enako narodnemu izdajstvu.[24]

Slovenski socialdemokrati so branili taktiko socialne demokracije na Dunaju. Kot stranka slovenskega delavstva pa so pri tem prišli v težaven položaj. To je nedvomno pospešilo njihovo prizadevanje, da bi stranka sprejela program v narodnem vprašanju. Že 1898 je Etbin Kristan razložil zamisel kulturne

---

[20] Slovenski list, 15. oktober 1898, 54.

[21] Anton Dermota, dopis v: Slovansky Přehled 1 (Praha 1899) 92.

[22] Ivan Prijatelj, Janko Kersnik, njega delo in doba (Ljubljana 1914) 591.

[23] Dermota v: Slovansky Přehled 4 (Praha 1902) 182.

[24] Lojze Ude, Slovenci in jugoslovanska ideja v letih 1903—1914; v knjigi istega avtorja, Slovenci in jugoslovanska skupnost (Maribor 1972) 26.

narodne avtonomije v praški reviji »Akademie«. Ta ideja je pripeljala k samostojnemu programskemu predlogu Jugoslovanske socialne demokratične stranke na brnskem kongresu naslednje leto. — Slovenski socialdemokrati so videli, da ima njihova stranka poseben pomen tudi zaradi tega, ker predstavlja narod, ki je sicer majhen, ki pa ima vendarle enake pravice kot drugi narodi.[25] Pridružili so se akciji za slovensko univerzo. Nekateri med njimi, n. pr. Karel Linhart, so kazali nagnjenje, da svoje socialno radikalne težnje povežejo z nacionalno radikalnimi. Linhartovo zahtevo, da se mora slovenska politika postaviti na »ekstremno jugoslovansko stališče«, bi bilo treba vsebinsko še natančneje raziskati.

V vseh treh političnih taborih se je tako izrazila nagnjenost k jugoslovanski usmeritvi. Gotovo to ni bila kakšna strankarsko vezana izjava, če je »Slovenski list«, že omenjeni glasnik krščansko socialnega delavstva, pisal ob nastopu Körberjeve vlade: »V državnozborski desnici so poprej imeli Slovenci neko navidezno zaslombo, a ta je zdaj odpadla ... Jugoslovanska vzajemnost naj bo klic prihodnosti, upanje Slovencev!«[26] Prvi splošno vidni prodor te nagnjenosti se je dogodil spomladi 1903, ob solidarnostnem gibanju, ki se je razmahnilo v slovenskih deželah v protest proti zatiranju Hrvatov v banski Hrvatski, torej v deželi onstran dualistične meje, onstran »noli me tangere« sistema. Takrat je prispelo do vlade na Dunaju prvo zaupno poročilo, ki je sporočalo o novi aktualnosti jugoslovanske usmeritve Slovencev. Poročilo je razen tega pokazalo poteze, ki so ostale tipične za politiko vlade nasproti narodnopolitičnim prizadevanjem Slovencev v naslednjih letih, v zadnjih letih monarhije: pretiravalo je subverzivnost (protidržavnost) in ni hotelo videti dejanskega problema. To je bilo poročilo kranjskega deželnega predsednika Heina z dne 21. maja 1903 predsedniku vlade in obenem notranjemu ministru Körberju. Najpomembnejši ostavki se glase: »Dogodki, ki smo jim priča na Hrvatskem, očitno tudi za Cislajtanijo niso nepomembni, saj so povod, da grozi v Avstriji prodor nekakšnega vsejugoslovanskega gibanja. To gibanje se izraža v številnih manifestacijah, ki o njih poročajo iz Dalmacije, a jih propagira tudi slovenski tisk na Primorskem. To gibanje se pojavlja tudi v tej (kranjski) deželi in, če upoštevamo dobro organizacijo obeh tukajšnjih slovenskih strank — ad hoc popolnoma enotnih, ne more biti nobenega dvoma, da bo protestna manifestacija v Ljubljani, ki jo napovedujejo z veliko emfazo (z velikim zanosom), rodila podobne emanacije (postopne učinke) v podeželskih mestih in sploh v širšem podeželju.« ... Predsednik Hein zagotavlja svojim nadrejenim na Dunaju, da ta nemir ne izvira iz ljudstva samega, marveč da ga vanj umetno vnašajo narodne stranke in to že dalj časa. Krive so zlasti pretirane novice slovenskega tiska o terorju na Hrvatskem. Toda: »Štel sem si v dolžnost, da poročam o vsem tem Vaši Ekselenci, kajti menim — to sem že povedal — da ni izključeno, da se v južnoslovanskih delih Avstrije razvije načrtno pripravljeno gibanje, ki bi utegnilo doseči vznemirljive razsežnosti in izkoristiti prav ta trenutek za to, da odpre določena vprašanja in da odkrito nastopi s prizadevanji, ki merijo na uresničitev znanih državnopravnih utopij Jugoslovanov, s čimer bi to gibanje prestopilo od prvotnega izhodišča na področje, kateremu morajo oblasti najbrž posvetiti vso pozornost. Posebno mislim, da ni izključeno, da bi utegnilo — če ne bo revolucionarno gibanje na Hrvaškem hitro pomirjeno, zlasti pa še, če bi prišlo do kakih ostrih spopadov med vojaštvom in ljudskimi množicami — to povzročiti prihod fanatiziranih tolp iz Dalmacije pa tudi iz

[25] Delavec, 1. oktober 1897.
[26] Slovenski list, 24. februar 1900, 8.

dežel, ki jih naseljujejo Slovenci. Pravkar sem prejel telegram Vaše Ekselence v zadevi zborovanja, nameravanega za 24. (maja) v Ljubljani. Gotovo bom vse storil, da bi ustrezno vplival, mislim pa, da moram že zdaj pripomniti, da bolj malo upam na uspeh, kajti solidarnost med Slovenci in Hrvati je zelo tesna; pa tudi gibanje je vodeno v Cislajtaniji, kakor sem že omenil, najbrž načrtno... in to z namenom, da bi tukaj (na Slovenskem. Op. J. P.) ustvarili takšne razmere, ki bi onemogočile pošiljanje vojaštva na Hrvatsko...«[27]

[27] Allgemeines Verwaltungsarchiv, Dunaj, predsedstveni spUisi ministrstva za notranje zadeve 3514/MI ex 1903 (poročilo deželnega predsednika Kranjske z dne 21. maja 1903).

7

Politika »novega kurza«, jadranski kompromis in Slovenci

Pod tem naslovom bomo govorili o nekem šele komaj načetem vidiku jugoslovanskega gibanja v habsburški monarhiji. Ena izmed prvin politike »novega kurza« na Hrvatskem je bil poskus oblikovati v pozitivnem smislu razmerje med jugoslovanskim gibanjem in pa aspiracijami Italije in Italijanov do Avstrije in sicer na temelju skupne obrambe pred pritiskom germanizma proti jugu. Takšno prizadevanje je moralo neizogibno postaviti vprašanje »jadranskega kompromisa«, to je vprašanje politične, v prihodnosti pa državne razmejitve italijanskega in jugoslovanskega področja v vzhodnojadranskih deželah, v avstrijskem Primorju (Gorica, Trst, Istra), v hrvatskem Primorju (z Reko) in v Dalmaciji. Glede na to, da poteka etnična, narodnostna meja med Italijani in Slovenci od zahodnih Julijskih Alp na jug vse do morja tako, da leži blizu skrajnega zahodnega roba avstrijskega Primorja (Primorske) in glede na to, da leže vse morebitne kompromisne različice politične meje izključno vzhodno od te etnične meje, je popolnoma naravno, da ni mogoče govoriti o nobeni izmed njih, ne da bi bili neposredno prizadeti temelji narodnega obstoja Slovencev. Ni se bilo mogoče dogovarjati o jadranskem kompromisu z jugoslovanskega stališča, to je s stališča enakopravnega upoštevanja interesov vseh narodov, ki v skupnem jugoslovanskem gibanju iščejo rešitve svojih posameznih nacionalnih vprašanj, ne da bi upoštevali narodni položaj Slovencev in njihov narodni problem. Ta študija ni prvo zgodovinsko delo, ki govori o Slovencih v zvezi s politiko »novega kurza« na Hrvatskem. Te teme se je dotaknilo že nekaj avtorjev; nekateri samo mimogrede, medtem ko so drugi vprašanje bolje zaznali. Imamo zelo strnjeno opredelitev problema, ki jo je dal F. Zwitter 1968. leta in od katere bomo tudi mi začeli. Če preučujemo to vprašanje, moramo globje prenikniti v specifičnost jugoslovanske politike pri Slovencih, specifičnost, ki pojasnjuje tudi odnos do avstrijskega državnega okvira in do narodnih gibanj južnoslovanskih sosedov, Hrvatov in Srbov. Le zunanja oblika je, da govorimo o jadranskem kompromisu s stališča Slovencev. Dejansko gre za nekatere zgodovinske temelje današnje jugoslovanske skupnosti narodov.

F. Zwitter je opozoril na znanstvenem posvetovanju JAZU, ki se je sestalo ob 50-letnici razpada Avstroogrske in ustanovitve Jugoslavije, na značaj, ki ga ima »novi kurz« glede na razvoj jugoslovanskega gibanja. Kar zadeva poskuse, da bi »novemu kurzu« našli zaveznike pri Madžarih in Italijanih, je dejal: »Mislim, da politika sodelovanja s takšnimi zavezniki ni bila možna brez koncesij v nacionalnih vprašanjih.« »... Poleg te politike v razmerju do Madžarov, ki je doživela polom že leta 1907, obstaja tudi politika do Italijanov, ki še ni raziskana. Znano je, da je Trumbić 1904. leta potoval v Italijo in da je Tresić-Pavičić napisal (1907) v italijanskem listu »L'Italia all'Estero« članek »Drang nach Süden«; Slovenci so imeli občutek, da jih ta politika žrtvuje. H. Tuma je napisal proti Tresiću-Pavičiću brošuro »Jugoslovanska ideja in Slovenci« (Gorica 1907). Treba je raziskati koliko ta politika žrtvuje Slovence in, verjetno, tudi istrske Hrvate...« F. Zwitter je nadalje opozoril na razlike med stališči »novega kurza« in stališči Trumbića konec 1914, ki zdaj misli, da je pridružitev Slovencev pogoj za Hrvate, da se bodo hoteli zediniti s Srbijo in ki — po besedah F. Zwittra — poudarja »da bodoči Jugoslaviji pripada celotno ozemlje do etnične meje med slovenskim in italijanskim agrar-

nim prebivalstvom,« to je vključno celo Istro in Trst. F. Zwitter je bil mnenja, da bo za pojasnitev teh vprašanj potrebno bolj preučiti politični položaj in razmere tako v Trstu in Primorski sploh, kot tudi v Dalmaciji.[1]

V istem smislu se je leta 1971 tega problema dotaknila moja knjiga o samoodločbi Slovencev v prvi svetovni vojni, ki je govorila o Trumbićevih stikih s Tržačani in o jugoslovansko-tržaških sestankih v začetku 1915.[2] Šele to je bilo povod D. Kermavnerju, da je objavil svoje drugačno mnenje; po njegovem namreč stališč Tresića glede sporazuma z Italijani, ob žrtvovanju Trsta, slovenskega Primorja in večjega dela Istre, ni mogoče pripisati »novemu kurzu«, njegovim avtorjem. »Novi kurz« se je realistično gibal — po Kermavnerju — popolnoma v okviru avstroogrskega dualizma, ki ga je bilo potrebno za zdaj samo »popraviti« s prehodom Dalmacije pod ogrsko krono in zato se še ni oziral tudi na Slovence in na Istro. Ni nikakršnega »odpisovanja« Slovencev ali Istre, ni dokaza o protiavstrijskem sporazumu z Italijani, govor je samo o sporazumu z italijansko strančico v Dalmaciji. Svoje ugovore je D. Kermavner potem obširneje razložil v »Jugoslovenskem istorijskem časopisu« za leto 1974.[3] Na ta način je postala študija, ki sem jo že dalj časa pripravljal, ponovno aktualna in naravno je, da jo zdaj ponudim JIČ-u in njegovim bralcem.[4]

Spomladi 1903 se je v slovenskih deželah razvilo gibanje, ki so ga izzvali zatiralski ukrepi v banski Hrvatski ob »narodnem pokretu«. Značilni so veliki protestni shodi, ki so jih praviloma skupno sklicevale vse slovenske stranke vključno s socialdemokratsko, kot npr. shodi v Trstu, Ljubljani, Gorici, Šempetru, Nabrežini, Celju, Slovenjgradcu in po številnih manjših krajih na podeželju. Gibanje je še skoraj nepreučeno,[5] njegov pomen pa komaj globalno ocenjen. »Povijest hrvatskog naroda« pravi o njem: »... tudi slovenska politika se začenja povezovati s hrvatsko-srbskim vprašanjem. Elementi sodelovanja med hrvatsko opozicijo in slovenskimi političnimi grupacijami so obstajali že prej. Toda odmev narodnega pokreta 1903 je v Sloveniji tako močan, da lahko konstatiramo, da se je z narodnim pokretom, prikazalo na političnem prizorišču jugoslovansko vprašanje kot ena celota.«[6] Na prvem izmed teh protestnih shodov, 17. maja 1903 v Trstu, so sodelovali poleg slovenskih tudi domači hrvatski politiki in pa Dalmatinec dr. Ante Tresić-Pavičić. Govorili so M. Mandić, O. Rybař in Tresić, v imenu slovenskih socialdemokratov pa J. Kopač. Zanimiv je poudarek, ki ga je dal svojemu govoru Rybař: opomnil je Avstrijo na posledice, ki jih je imela njena politika v Lombardiji in Benetkah, svaril je, da se nekaj podobnega ne bi zgodilo tudi s Hrvati, s katerimi ostajajo Slovenci v skupnosti.[7]

---

[1] Naučni skup v povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja jugoslavenske države, JAZU, Zagreb 1969, 289.

[2] Janko Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914—1918, Ljubljana 1971, 35—45.

[3] Dušan Kermavner, Ob aretacijah Slovencev med prvo svetovno vojno. V: Zgodovinski časopis 27 (1973) 360. Isti avtor, O slovenskih zadevah v knjigi D. Jankovića Srbija i jugoslovensko pitanje 1914—1915; v: Jugoslovenski istorijski časopis (1974) 217.

[4] Tukaj opuščamo uvod o položaju in politiki v avstrijskem Primorju. O tem govore dela kot Oko Trsta (Beograd 1945) ali Slovensko Primorje in Istra (Beograd 1953).

[5] Rokopis dipl. dela Slavice Plahuta (Filozofska fakulteta, Ljubljana).

[6] J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914 (Zagreb 1968) 216.

[7] Edinost, 20. maj 1903, 113.

Malo pred velikim protestnim shodom v Ljubljani je predsednik deželne uprave Kranjske Hein politično ocenil solidarnostno gibanje Slovencev kot načrtno pripravljeno, množično, vsejugoslovansko usmerjeno gibanje, ki si postavlja za cilj jugoslovansko državnost.[8]

To je bilo prvo poročilo, ki je avstrijski vladi naznanjalo novi prodor jugoslovanskega političnega gibanja v slovenskih deželah. Bilo je toliko alarmantno — protinemške demonstracije, ki so sledile v Ljubljani 24. maja so ga še potrdile — da se je predsednik vlade Körber odločil, da bo preprečil, da bi cesar sprejel v avdijenco deputacijo dalmatinskih, istrskih in pa slovenskih poslancev iz Trsta. Na proteste hrvatskih in slovenskih poslancev v parlamentu je Körber odgovoril, z odkritimi grožnjami in pri tem neposredno omenjal demonstracije v Ljubljani: »Razbita okna in krogle iz revolverja, to niso nikakršni izrazi narodne simpatije in morajo biti kaznovani. Nevarno je igrati se z ognjem! Ne bom bobnal alarma, ker upam, da sta pravo in zakon dovolj močna, da zmoreta obdržati hrvaški in slovenski narod na pravi poti. Imejte pred očmi, da se v državi mir mora ohraniti in ne zahtevajte od nje več kot pa more storiti!«

Še v času, ko se je solidarnostno gibanje začenjalo, je dunajska revija »Die Zeit« splošno ocenila njegov pomen za nadaljnji tok dogodkov na jugu monarhije. Izrazila je zaskrbljenost Nemcev, ker se je jugoslovansko vprašanje znova pojavilo v polnem obsegu, in to kljub dualizmu, ki je Slovence ločil od Hrvatov in Srbov. To vprašanje dobiva na ta način splošno državni značaj in se po tem razlikuje od vseh drugih nacionalnih problemov v monarhiji. Revija ni odobravala politike predsednika Körberja, opozarjala je, da je s tem, ko je preprečil avdienco, pripomogel še k večjemu zbližanju Srbov, Hrvatov in Slovencev, to pa pomeni, da je pripomogel tudi k nastajanju močnega nacionalnega klina, ki bi mogel nekega dne razbiti dualistično državo! Kot sredstvo proti temu je revija predlagala zdravljenje krize dualizma po poti sporazuma med avstrijsko in madžarsko vlado, obenem pa s tem, da bi zadovoljili Slovence in Hrvate v Avstriji in na Ogrskem. Za Slovence bi to zadovoljitev morali omejiti na kulturna vprašanja. Po mnenju revije bi na ta način ustvarili »saturirane nacionalne eksistence« in preprečili njihovo zedinjevanje. Avstrija ne sme dopustiti, da bi se na njenih mejah ustvarila velika jugoslovanska država, znotraj monarhije pa kompaktna opozicija. To bi bilo za Avstrijo velika nesreča, veliko večja od zahtev osamljenih Čehov, kajti za južnimi Slovani monarhije stojijo narodi balkanskih držav.[9]

Opozarjanje revije na perečo nevarnost, ki jo pomeni jugoslovansko vprašanje za monarhijo, niso državni vrhovi nikdar vzeli kot povod za politiko »saturiranja« Hrvatov in Srbov, kaj šele Slovencev. Izhod so videli v čisto nasprotni smeri: v pobijanju nacionalnih gibanj. Ugotoviti je še treba, da je članek čisto ustrezno poudaril antidualizem kot tisto značilnost jugoslovanskega gibanja, zaradi katere je ono monarhiji najbolj nevarno. In dodajmo takoj: vsako usmerjanje Slovencev v jugoslovansko stran je bilo po sebi nezdružljivo z dualizmom.

Že sredi maja 1903 se dotika tržaška »Edinost« vprašanja Italijanov v razmerju do Avstroogrske in Slovanov. Prenaša pisanje poznanega »Corriere della sera«, ki je ob krizi dualizma in ob ogroženosti monarhije trdil, da je obstanek monarhije v srednji Evropi nujen v interesu ravnotežja sil, posebno pa nujen

[8] Allgemeines Verwaltungsarchiv, Dunaj (kratko: AVA), fond Ministrstva za notranje zadeve, 3514/MI ex 1903. Obsežne odlomke poročila glej ob opombi 27 v študiji »Badenijeva kriza in Slovenci«. Besedilo 6 v tej knjigi.

[9] Die Zeit, 30. maj 1903, 452.

v Italiji kot obrambni zid pred germanizmom, ki prodira proti apeninskemu in balkanskemu polotoku. Slovenski list komentira: Če Italijani priznavajo pangermanizem kot veliko nevarnost tudi za Italijo, potem morajo priznati zmotnost svojega stališča, ki nasprotuje upravičenim prizadevanjem avstrijskih Jugoslovanov. Brez Slovanov Avstroogrska ne more obstajati. Italijani morajo pozorno slediti dogodkom na Hrvatskem. Vplivajo naj na Italijane na Primorskem, da bodo spremenili svoje skrajno nepravično postopanje do Slovencev v teh področjih.[10]

Konec 19. st. se je v Italiji, pod njenim vplivom pa tudi v vzhodnih jadranskih deželah, znova začelo vzdigovati protiavstrijsko iredentistično gibanje. To gibanje se seveda ni izražalo v zunanji politiki italijanske vlade neposredno. Ta se uradno ves čas drži svojih pogodbenih obveznosti do Nemčije in habsburške monarhije. Iredentizem je imel, kot neuradno, a v italijanski meščanski javnosti izredno popularno gibanje, dobro znane zahteve. Ne glede na to, ali so njegovi ideologi vedeli za dejanski etnični položaj v vzhodnojadranskih deželah, je iredentizem zahteval Dalmacijo, z geslom »Trento e Trieste« pa je postavljal mejo bodoče Italije prav na Julijske Alpe, vključno celo Istro. Ali pa bo italijanski nacionalizem zavzel kako drugačno stališče nasproti tem deželam, ki državno pripadajo habsburški monarhiji, če se bo v njih razvilo osvobodilno gibanje slovanskih narodov? To je bilo vprašanje, ki se je postavljalo 1903. leta.

Znano je, da tudi uradni italijansko avstroogrski odnošaji niso bili idilični. V letih 1901 in 1902 je bilo opaziti znamenja zbliževanja med Italijo in Francijo in nakazovala se je možnost italijansko avstrijskega spopada. Ta možnost je dala povod za mirovno akcijo socialistov v Italiji, ki so poudarjali, da je trojna zveza Italije z Nemčijo in Avstroogrsko nujen pogoj miru v Evropi. To akcijo so podprli tudi francoski socialisti in to z odprtim pismom Jeana Jaurèsa.[11] V tem napetem položaju se je v Avstriji razširil glas, da znani Riccioti Garibaldi pripravlja vdor v Avstrijo in da za ta namen že zbira prostovoljce.[12] Poizvedovanja avstrijske obveščevalne službe niso pripeljala do nikakršnega stvarnega dokaza. Toda vsakemu je bilo očitno, ko je R. Garibaldi sklical 1903 javno zborovanje v mestu Videm (Udine) prav ob avstrijski meji. Na shodu so sodelovali mnogi avstrijski državljani, Italijani iz Trentina, Primorske in Dalmacije, pozdravni telegram pa so shodu poslali italijanski študentje univerze v Gradcu. R. Garibaldi je v svojem ostrem protiavstrijskem govoru napovedal, da ura osvoboditve »neodrešenih dežel« (terre irredente) ni več daleč. Shod je izrazil simpatije »junaškim Madžarom« in priznanje njihovemu boju proti Avstriji.[13] Južni Slovani ali Hrvati očitno še niso omenjeni. Toda že istega 1903 leta je prišlo do stika že imenovanega hrvatskega dalmatinskega politika Tresića ravno z R. Garibaldijem.[14]

»Narodni pokret« je Hrvate zunaj banske Hrvatske močno spodbudil k povezovanju s tujino, kjer so iskali pomoč. Na tajnem sestanku hrvatskih politikov 31. maja 1903 je bilo sklenjeno, »da je treba delovati tam, kjer je največ

---

[10] Edinost, 15.—16. maj 1903, 109—110.

[11] Arbeiter Zeitung, 28. maj 1905, 146.

[12] Ricciotti Garibaldi (1847—1924), sin Giuseppa. Sodeloval v številnih garibaldinskih akcijah: 1866 — Bezzecca, 1867 — Mentana, 1870 — Vogezi, proti Prusiji, 1897 — poveljeval brigadi prostovoljcev v Grčiji proti Turkom (Domokos), 1912 — organiziral 10 000 prostovoljcev (od tega 2000 Italijanov) za boj pri Janini proti Turkom. (Treccani, 16, 398).

[13] L'irredentismo italiano in una relazione segreta dell'Ufficio informazione Austriaco, izd. E. de Schönfeld (Zara 1937) 16.

[14] René Lovrenčić, Geneza politike novog kursa (Zagreb 1972) 208.

upati na uspeh — v Franciji, ZDA in morebiti tudi v Rusiji. A. Tresić-Pavičić, ki je bil vešč jezikov, gibčen in agilen, naj bi odšel v Francijo, zdi se, da tudi v Rusijo, medtem ko naj bi se H. Sirovatka napotil v ZDA. Njuno potovanje se je financiralo v glavnem iz ljubljanskega sklada za pomoč banovini.«[15] Italija torej še ni bila vključena v področje akcije. Ljubljansko oporišče hrvatskega gibanja pa je že dalo otipljiv sad.

R. Lovrenčić sledi veliki dejavnosti Tresića v Franciji in omenja njegovo potovanje v Rusijo. Ne govori pa o nekem rezultatu tega potovanja, ki je značilen za politične nazore Tresića in pomemben za njegovo prihodno aktivnost pri iskanju zvez z Italijo. V pismu, ki ga piše 8. septembra 1903 iz Trsta dr. A. Trumbiću govori namreč Tresić o svojem stiku s predsednikom moskovskega Slavjanskega društva Arturom Ivanovičem Čerepom Spiridovičem. Ta ruski emisar se je tisti čas mudil v Avstriji. Po Tresiću, je želel pripraviti deputacijo predstavnikov slovanskih narodov, »ki niso zainteresirani v Makedoniji« in jo popeljati v Sofijo, Beograd in na Cetinje. Deputacija naj bi spodbudila te tri vlade k temu, da sklenejo zvezo proti Turčiji; potem naj bi potovala še v Rim in se trudila za to, da bi Italija sklenila zvezo z balkanskimi Slovani v smislu skupne okupacije Valone in dela Albanije. Tresić poroča, da so Čehi privolili, od Slovencev pa bo šel Ivan Hribar. Tresić priporoča tudi udeležbo Hrvatov z naslednjo argumenticijo: »Ker pač mi Hrvati ne moremo ničesar izgubiti, če Italijani zasedejo Albanijo, in ker sem celo prepričan, da bi bilo bolje, če se nam oni vgnezdijo na jugu kot pa Nemci, ker bi jih bilo lažje v primernem času izgnati, ker bi, navsezadnje, njihovo moč odvrnili od jadranskega severa na jug in bi nam odleglo v boju, Bolgari pa bi imeli bolj proste roke proti Turčiji; in kar je glavno, ker bi Italijani tam bili tepeni...« — »Največjega pomena za nas Hrvate je, da se rešijo Bolgari, da jih pade čim manj in da bodo kar močnejši, razloge za to pa ti ni treba tolmačiti. Naša deputacija bi se mogla z bolgarskimi voditelji dogovoriti za velevažne stvari za prihodnost, v Srbiji pa, če ne drugega, bi mogla preučiti in prenikniti v mišljenje in namere glavnih Srbov in njihovega kralja.«

Od vse te zanimive zamisli in njenih značilnih podrobnosti poudarjamo za zdaj samo dejstvo, da je Čerep Spiridovič želel spodbuditi Italijo k zvezi z balkanskimi Slovani.[16] Zdi se verjetno, da je Tresić pobudo za iskanje zvez z Italijo prinesel že s potovanja po Rusiji. Mogoče je to bilo tisto, o čemer je večkrat želel osebno obvestiti A. Trumbića pa, kot izvemo pri R. Lovrenčiću, ni utegnil.

Zanimanje hrvatskih političnih krogov za organizirano dejavnost v tujini, pravi R. Lovrenčić, je sploh kmalu prenehalo in pravaško vodstvo v Dalmaciji se je do nadaljnjih prizadevanj Tresića v tujini jeseni 1903 obnašalo »bolj kot blagohotni opazovalec kot pa usmerjevalni agens«.[17] To seveda ne pomeni, da je bil Tresić edini aktivni hrvatski politik v tem času pri iskanju sporazuma z Italijo oz. z Italijani. O tem nas R. Lovrenčić dobro informira.

[15] Lovrenčić, n. d., 195.

[16] Arhiv A. Trumbić, Naučna biblioteka, Split.

[17] Italijanski socialisti so v splošnem nasprotovali iredentizmu s protivojnega stališča. Leonida Bissolati je 1904. leta nastopil v italijanskem parlamentu proti R. Garibaldiju, ki je pripravljal napad na Avstrijo. Sam je o tem povedal v Trstu: »Sconfessai alla Camera il Garibaldi, per quanto la sconfessione di quel nome glorioso mi brucciasse le labbra!« (Zatajil sem v zbornici Garibaldija, čeprav mi je zatajitev tega slavnega imena osmodila ustne!) — Il Lavoratore, 22. maj 1905, 1011. Bilo bi potrebno raziskati, v kakšnem razmerju do te splošne linije italijanskih socialistov je bilo delovanje G. Ferrera, npr. njegov obisk na Reki, v Pulju in Trstu v maju 1904, na pobudo F. Supila.

Vzporedno z nastajanjem novega pozitivnega odnosa med hrvatsko in srbsko politiko v Dalmaciji se razvijajo tudi napori za spravo hrvatske politike z dalmatinskimi Italijani, nato pa tudi za oblikovanje novega razmerja z Italijo samo. To odpiranje novih obzorij k Italijanom in k Italiji je postalo pereče v začetku 1903, tik pred zasedanjem dalmatinskega deželnega zbora. Že nekaj časa poprej so prenehali napadi na italijansko zunanjo politiko kot tudi na delo iredente; Supilov »Novi list« je poskušal »zidati mostove k dotlej osovraženemu sosedu«. R. Lovrenčić navaja uvodnik »Talijani i Hrvati« z dne 9. julija in uvodnik »Kod F. Turatti-a i G. Ferrera« z dne 24. avgusta 1903. Še junija meseca je potoval Supilo v Bologno, da bi pridobil list »Resto del Carlino«; stopil je v stik z italijanskimi socialisti, iz česar je izšlo njegovo prijateljstvo z družino Ferrero.[18] V isti smeri je deloval tudi dalmatinski publicist I. Andrović (brošura La questione Croatia), ki je bil v zvezi z L. Pavio, profesorjem iz Peruggie. Andrović je pisal tudi v Tresićevem listu »Jadran«, ki je »skušal vplivati na italijansko javnost na obeh straneh Soče v korist hrvatske politike.« Po besedah R. Lovrenčića »je Tresić-Pavičić v tem prizadevanju jeseni 1903 dosegel uspeh, ki je prekosil vsa pričakovanja«.[19]

Trst je bil tisti čas pomembno središče ne samo za istrske, marveč tudi za dalmatinske Hrvate. V mestu je živelo znatno število Dalmatincev, čez Trst je imela Dalmacija najbolj praktično zvezo z Dunajem. V Trstu je že od 1894 izdajal Ante Jakić (ki je najprej začel z »Il diritto Croato« v Pulju) časopis »Il pensiero Slavo«, nato po 1900 »La penseé slave« oziroma »Slavensko misao«. Jakić je propagiral vseslovansko misel v duhu ruske carske politike.[20] Malo pozneje je v Trstu začel izdajati tudi dr. Nikola Bjelovučić hrvatski časopis »Trializam«. Potem takem ni nič čudnega, da je tudi Tresić začel 11. aprila 1903 v Trstu izdajati svoj hrvatski tednik »Jadran«. V njem je v precej napihnjenem literarnem slogu iskal, kot je sam zapisal, pot hrvatski politiki. Izhajal je od tega, da so se izjalovila upanja starejše generacije, da bodo z ustavnim bojem dobili svobodno in zedinjeno Hrvatsko v okviru habsburške monarhije. To se ni uresničilo zaradi tega, ker Avstrija ni služila svojim koristim, marveč koristim pangermanstva. Celo popolna demokratizacija volilnega sistema ne bo nič več pomagala, kajti, »v politiki stoji vedno sila nad pravom.« Mlada generacija prezira hrvatsko državno pravo in išče izhod v ekonomskem blagostanju. Tresić išče rešitev v kombinaciji idej Kvaternika in Starčevića s praktično ljubeznijo do naroda in požrtvovalnostjo Strossmajerja. Že prav od začetka objavlja Tresić tudi članke v italijanskem jeziku. V svojem prvem članku dokazuje, da mora Trst pripasti slovanstvu, ker bo sicer germanizem v tem mestu uničil tako Italijane kot tudi Slovane. Omenja tudi pravice Slovencev v tem mestu. V začetku je Tresić navdušen nad Slovenci v Trstu, oziroma nad učinkovitostjo njihove politične organizacije in dela. Posebno se navdušuje v času gibanja solidarnosti maja 1903. Tedaj predvideva, da se bodo Slovenci pridružili Hrvatski. O Trstu govori kot o Zvonimirjevem mestu. V poznejših mesecih istega leta govori o Slovencih čedalje manj, na koncu pa jih sploh neha omenjati. Postopoma odstopa vse več prostora člankom napisanim v italijanskem jeziku, tako da je časopis postal dejansko hrvatsko-italijanski. Zadnja številka je izšla 11. junija 1904.

Svoj veliki »uspeh« doseže Tresić septembra 1903, ko objavi članek »La questione slava«. R. Garibaldi, s katerim je Tresić bil še julija v krajši pole-

[19] Lovrenčić, 205—208.

[20] Dušan Kermavner, Slovenska publicistika in prva ruska revolucija (Ljubljana 1960) 88.

miki v zvezi z makedonskim vprašanjem, naslovi zdaj pismo uredništvu »Jadrana«, v katerem govori »o možnosti sprave Hrvatov in Italijanov s ciljem skupnega odpora pangermanskemu navalu«. Tresić, piše R. Lovrenčić, je vneto sprejel ponudbo za sodelovanje. Ob Trumbićevi denarni pomoči se je napotil prvih dni novembra 1903 v Adrijo, kjer so slavili obletnico bitke pri Mentani. To je bilo veliko zborovanje iredentistov, prihod Tresića so pozdravili z burnimi ovacijami. Zbrani italijanski iredentisti so vzklikali svobodni Hrvatski in Hrvatom. Po slovesnosti se je Tresić nekaj časa zadržal v družbi Garibaldija.[21]

Spektakularni uspeh Tresića, to je Garibaldijevo pismo, je takoj pritegnil pozornost hrvatskega tiska. Ni brez pomena ugotoviti, da je Tresić o vsem tem neposredno obveščal Trumbića. Dvajsetega septembra 1903 mu piše iz Trsta: »Ricciotti Garibaldi mi odgovarja v »L'Alto Adige« na moj članek v »Jadranu« precej viteško, nudi zavezništvo Hrvatom.« Osemnajstega novembra javlja, zopet iz Trsta, Trumbiću o svojem bivanju v Adriji. Obvešča ga, da je razdelil italijanskim prijateljem Trumbićev in Smodlakin govor v dalmatinskem deželnem zboru, ki ga je prevedel v italijanski jezik: »... naj vedo, da so tudi pri nas glave in srca, zato bom list poslal vsem pomembnejšim italijanskim časnikom«. Trumbiću tudi sporoča, da je prejel vabilo, naj bi predaval v Ateneu v Benetkah, »pa bom kot vse kaže govoril o pangermanski pogubi in potrebnosti složnega odpora Italijanov in Hrvatov.«[22]

Trumbić je bil v govoru, ki ga omenja Tresićevo pismo, naštel Italijane zunaj Dalmacije in Madžare kot možne zaveznike v boju proti nemškemu pritisku. Hrvatsko-italijansko nasprotje je predstavil kot boj za *nacionalno razmejitev*, ki bi ga bilo mogoče po obojestranski uvidevnosti znatno ublažiti ali celo sporazumno popolnoma pretrgati. Pravega antagonizma, po Trumbićevem mnenju, v resnici ni, kajti ne Hrvatje niti Italijani ne ogrožajo drug drugemu narodnega obstoja. »Vse obtožbe o osvajalskih apetitih sosedov onstran morja so bile pozabljene«, komentira R. Lovrenčić, »deloma iz hvaležnosti za njihovo moralno podporo »narodnemu pokretu,« deloma zaradi splošne koncepcije o perspektivi bodoče hrvatske politike. Novemu zavezniku ni Trumbić postavljal nobenih pogojev, od njega ni zahteval nobenih koncesij, kajti izhajal je od predpostavke, da v Italiji ni resnejših politikov, ki bi pomišljali na kako agresijo v vzhodnem delu Jadrana.«[23]

V debati, ki jo je sprožilo to Trumbićevo stališče v deželnem zboru, so vsi hrvatski govorniki zastopali pozitivno razmerje do Italijanov. Samo eden (Milić) je zanikal možnost iskrenega prijateljstva Hrvatov in Italijanov. Borčić je opozarjal na neko razsežnost tega vprašanja, ki je neposredno prizadevala tudi Slovence: na severu, v Trstu in v Istri, ne ponehuje ogorčen boj Hrvatov (Slovencev menda ni posebej omenjal) in Italijanov; če se ta boj ne prekine, tudi v Dalmaciji ne bo trajnega miru. Zato je Borčić predlagal dalmatinskim Italijanom, naj se zavzamejo za spremembo odnosa do Hrvatov v teh področjih. V nadaljnji razpravi sta se Smodlaka in Čingrija strinjala s Trumbićevim ugodnim mnenjem o sosednji Italiji in pobijala Milićeve trditve. Svoje stališče sta dokazovala s tezo, da je Italija »svobodnjaška« in da ne bo nevarna tuji svobodi. Kot pravi R. Lovrenčić, se je v zelo spornem vprašanju, kako oceniti italijansko zunanjo politiko, pokazala precejšnja pisanost pogledov; toda to

[21] Lovrenčić, 208.
[22] Arhiv A. Trumbić, Naučna biblioteka, Split.
[23] Lovrenčić, 213—214.

so bile razlike v načinu dokazovanja, ne pa v tistem kar so dokazovali; samo Milić je dvomil o možnosti hrvatsko-italijanskega prijateljstva.[24]

Čisto drugače so ocenjevali možnost sporazuma z Italijani in z Italijo Slovenci in Hrvati na Primorskem. O njihovem dvomljenju navaja R. Lovrenčić, po aktu dunajskega ministrstva notranjih zadev, naslednje: »Takšno gledanje hrvatskih in slovenskih politikov na enega izmed postulatov ‚novega kurza' se je izrazilo na letnem občnem zboru društva ‚Edinost', sklicanem ob koncu decembra 1903, na katerem se je Tresić zaman trudil, da bi pridobil to pomembno politično društvo za novo usmeritev do Italijanov.« R. Lovrenčić pravi: »To ni bil pesimizem neelastičnih ljudi, nesposobnih, da bi se odtrgali od preteklosti. V avstrijskem Primorju so Italijani še naprej dominirali in brezobzirno pobijali nacionalno-politično delo Hrvatov in Slovencev.«[25] Ta ugotovitev je točna. Potrebno pa je vendarle še podrobneje pregledati stališča in razmišljanja tržaških Slovencev v času prvih pojavov »novega kurza« in njegovega italijanskega »postulata«.

Ob nekem predlogu iz tržaških hrvatskih krogov za precej nenavadno rešitev hrvatskega vprašanja, namreč za ustanovitev subdualistične Hrvatske v Avstriji po poti priključitve Hrvatske in Slavonije Dalmaciji, je »Edinost« že konec avgusta 1903 opozarjala na nujnost upoštevanja treh elementov: Ne pozabiti slovenskih dežel, ne braniti dualizma in zadostiti srbskim zahtevam![26] Nastope Trumbića, Kovačevića, Salvija in Smodlake 7. novembra 1903 v dalmatinskem deželnem zboru, v smislu sporazuma Slovanov in Italijanov, je »Edinost« objavljala z velikim poudarkom. Z največjim navdušenjem, z vzklikom, »Iz Dalmacije prihaja luč!«, je »Edinost« sprejela Vukotićeve besede v dalmatinskem deželnem zboru (»Srbi ne bomo v bodoče nasprotovali uresničenju hrvatskega državnega prava«).[27] Z odobravanjem je poročala o pismu R. Garibaldija »Jadranu«, o bivanju Tresića v Adriji in o njegovem sestanku z R. Garibaldijem. Najprej v odlomkih, potem pa v celoti, je objavila tudi drugo pismo R. Garibaldija »Jadranu«. V tem pismu je Garibaldi nastopil proti monarhističnim italijanskim elementom na Primorskem, ki po eni strani nastopajo kot iredentisti, medtem ko po drugi strani nočejo nastopiti proti pangermanizmu. Garibaldi napada tudi »avstrijakante«, ki so mnenja, da bi bila posest Trsta za Italijo izvir nevšečnosti. Ob tej priložnosti opozarja »Edinost«, da se pripravlja velika evolucija v razmerju med slovanskim in latinskim svetom, toda pri tem ne smemo biti naivni in misliti, da si bodo že jutri Slovani in Italijani drug drugemu padli v objem. Treba je biti skrajno previden, kajti nič ni storjenega, če se dopusti, da čez široki prepad zraste samo trava. »Edinost« dodaja, da bo najteže doseči sporazum glede Istre.[28]

Prav v zvezi z Istro se je razvila tudi prva konkretna polemika z italijanskim stališčem o temeljih sporazuma. Italijanski list »L'Istria« se je zavzel za sporazum, ki naj bi zedinjenil moči proti pangermanizmu, kot temelj sporazuma pa je predlagal ozemeljsko razdelitev: »da se določijo meje med slovansko in italijansko hegemonijo«, da Slovani lojalno priznajo italijanstvo primorskih krajev. — »Edinost« temu ostro nasprotuje in poudarja, da Istra ni samo italijanska hiša, marveč tudi slovanska, da sporazum ne sme pomeniti raz-

[24] Lovrenčić, 219—220.
[25] Lovrenčić, 240.
[26] Edinost, 28. in 31. avgust 1903, 194 in 196.
[27] Edinost, 9. in 12. november 1903, 245 in 257.
[28] Edinost, 20. in 25. november 1903, 264 in 269.

dvajanja, da ne sme pomeniti določanja meja, marveč skupno življenje v isti hiši, v kateri morajo eni kot drugi biti gospodarji, imeti recipročne pravice na istem ozemlju. Iz nadaljnjega izvajanja je bilo moči razumeti, da mora to ozemlje, v katerem bo užival enake pravice tako italijanski kot slovanski živelj, v celoti pripasti jugoslovanski državi. Hočemo delati za ustanovitev velike državnopravne skupine na jugu, pravi »Edinost« in hvaležni bomo Italijanom, če nam pri tem pomorejo. Odklanjamo pa takšno pomoč, če bi za povračilo morali priznati italijanstvo pokrajin ob morju, če bi slovanstvo tukaj moralo abdicirati. Nikdar, nikoli in za nobeno ceno se Slovani ne odpovedo pravici življenja v teh pokrajinah![29]

V luči takšnih stališč je treba gledati tudi obravnavo na občnem zboru »Edinosti« 9. decembra 1903 v Trstu. Ob tej priložnosti je predstavnik Dalmatincev v Trstu, Ante Bogdanović, naravnost vprašal: Kakšno je stališče »Edinosti« do hrvatsko-srbskega zbližanja in do slovansko-italijanskega zbližanja. Predsednik Matko Mandić, Hrvat iz Istre, je odgovoril na prvo vprašanje: hrvatsko-srbsko zbližanje podpiramo z iskrenimi simpatijami. Glede drugega vprašanja je ugotovil, da je zvezano s težavami, opozoril je na stališča Italijanov v Istri in da je možno pričakovati še večje težave v Trstu. Upravičeno je zbliževanje z Italijani v Dalmaciji, toda tam gre ta stvar prehitro, ker bi bilo treba najprej postaviti pogoj — da bodo dalmatinski Italijani pozitivno vplivali na primorske Italijane, naj ti opustijo svojo nepravično politiko. Toda v načelu sprejemamo pogajanja z Italijani, je končal M. Mandić. V diskusiji se je Mandiću pridružil M. Pretnar, vendar z več skepse: »Za spravo med Italijani in Slovani se navdušujejo le poetično navdahnjeni ljudje in vsa ta akcija obstoja le iz lepih govorov, brošur in navdušeno sestavljenih pisem.« Nujno je pogledati dejstva: Kakšen je položaj v beneški Sloveniji, kakšen je položaj Slovencev in Hrvatov v Trstu in Istri! Ne more biti sporazuma, dokler nas zatirajo, še posebno ne, »dokler jim je ideal italijanska trobojna zastava, ki naj bi zavihrala nad našimi primorskimi pokrajinami!« — A. Bogdanović je opozoril na nevarnost germanstva: to je poglavitno, ono nas lahko uniči, ne pa Italija! — Jezno in strastno je za Bogdanovićem reagiral Tresić, ki se je čutil osebno prizadetega. Nikoli ni trgoval z nobeno narodno svetinjo, vodila ga je nevarnost germanstva. Ni spregovoril besede z domačimi primorskimi Italijani, pripravil pa je Garibaldija do tega, da je ožigosal domačo »camorro«. Ta uspeh izničuje vse ugovore proti njegovi akciji. »Pravi, resnični Italijani nas ne bodo zatirali,« je zagotavljal Tresić prisotnim, a se je na ta način posredno le zavzemal, da se v perspektivi »pravim«, to je Italijanom iz kraljevine, za kaj takega ponudi priložnost. Pozival je navzoče, naj verjamejo Garibaldiju. Tudi Tresić je mnenja, da je treba do Italijanov zahtevati priznanje naših pravic, toda »z velikodušnostjo pridemo prej do cilja kot pa s slepim bojem brez konca in kraja, ki na njem uživa le Avstrija!« Dalmatinci so modro ukrenili. Potrebno je iskati zaveznika! Treba je gledati malo dlje v prihodnost! »Jaz se čutim srečnega, da sem obrnil pozornost vnanjega sveta k našim stvarem. Mi moramo pozdravljati le z radostjo, ako se R. Garibaldi izjavlja, da je pripravljen bojevati se za svobodo Bolgarske in balkanskih narodov,« je vzkliknil Tresić in še enkrat prisegel, da nikoli ni mislil izdati niti mrvice kake pravice bodi Hrvatov bodi Slovencev.

Njegove besede so pozdravili »z dolgotrajnim aplavzom«. Še enkrat se je oglasil Pretnar, zagotavljal je, da »ni mislil napadati ali smešiti pesnikov,

[29] Edinost, 26. in 29. november 1903, 270 in 273.

najmanj pa dr. Tresića, izjavlja pa tudi odkrito, da po njegovem mnenju ni smeti generala Garibaldija smatrati resnim« in da »ni modro, ako se Garibaldijeve besede smatra za evangelij«. In še naprej: »Zakaj Italijani niso pravični do Slovencev v Benečiji?!« Pretnarju je ploskal »del zborovalcev«. Zbor »Edinosti« je bil torej razdvojen med željami in stvarnostjo. Za Tresića pa je pomenil ta incident zadosten razlog za njegova poznejša negativna stališča do Slovencev sploh.[30]

Tudi po tem neprijetnem dogodku je »Edinost« popolnoma jasno povedala, da izvira dvom o možnosti italijansko-slovanskega sporazuma na Primorskem, iz stvarne izkušnje in ne iz kake uslužnosti vladi. Ko je glasilo avstrijske vojske »Reichswehr« objavilo svoj znani napad na »novi kurz«, in govorilo o politiki desperadosov, je »Edinost« to ostro kritizirala in nastopila proti vladni politiki »divide et impera«; še posebno pa je zavrnila sklicevanje na postopek Italijanov s Slovani v Trstu in na Goriškem in opozorila je na dejstvo, da je ravno avstrijski vladni sistem tisto, kar takšno postopanje omogoča. »Novih smeri, ki se pojavljajo pri nas«, piše »Edinost«, »ne poraja obup, ampak je to politika vzbudivšega se spoznanja . . .«[31]

V marcu leta 1904 je prišlo do poskusa, da bi dosegli sporazum z italijanskimi poslanci v dunajskem parlamentu. V pogajanjih tržaški Slovenci niso sodelovali. Vodila jih je Šušteršičeva »Slovanska zveza« (V tej parlamentarni skupini so bili 4. junija 1902 združeni Slovanski center, ki je zedinjeval slovenske klerikalce, z manjšim številom Čehov, Ukrajincev in Poljakov — skupno 21 poslancev — s Hrvatsko-slovenskim klubom, v katerem je bilo 10 hrvaških poslanecv in 2 Slovenca s Štajerskega; mimo Slovanske zveze so bili združeni oba srbska poslanca in četverica slovenskih liberalcev s Kranjskega in Goriškega v posebnem Jugoslovanskem naprednem klubu, s Ferjančičem kot predsednikom) po posredovanju Čehov, ki so bili zainteresirani za krepitev opozicijskega bloka z italijanskimi glasovi. V teh letih (1897—1907) tržaški Slovenci niso imeli svojega poslanca v dunajskem parlamentu. Kot jim je bilo pozneje sporočeno (pismo predsednika Slovanske zveze dr. Šušteršiča z dne 27. marca 1904), je vodil neobvezna pogajanja z italijanskimi predstavniki v imenu Slovanske zveze Vjekoslav Spinčić, hrvatski poslance iz Istre, ta bi moral delati v sporazumu s Primorci.

Čeprav je bil Spinčić sicer v najbolj tesni zvezi s Tržačani okrog »Edinosti«, predvidenega sporazumevanja ni bilo. Šele 23. marca je »Edinost« iz pisanja ljubljanskega »Slovenskega naroda« izvedela o pogajanjih z Italijani. Ugotovila je izrecno, da Tržačanom o tem ni nič znanega. Slovanski zvezi so iz Trsta takoj poslali spomenico, na katero je Šušteršić odgovoril kot je že omenjeno. V tem odgovoru je še poudaril, da Slovanska zveza ne bo Italijanom žrtvovala nobenih interesov. Ostal pa je neprijeten vtis, da se o vprašanjih, ki neposredno prizadevajo Slovence v Trstu, vodijo pogajanja z Italijani brez njihove vednosti.[32]

Po pisanju »Slovenskega naroda« bi bile poglavitne črte sporazuma takele: Italijanski poslanci se obvezujejo delovati za ustanovitev pravne fakultete v Ljubljani. Italijani bi privolili, da se oblikuje posebno okrajno glavarstvo za okolico Trsta, da se ustanove slovenski vzporedni razredi v nemški gimnaziji v Trstu in jamčili bi svobodo uporabe slovenskega oz. hrvatskega jezika v tržaškem občinskem svetu oz. v istrskem deželnem zboru. — »Edinost«

[30] Edinost, 12. in 15. december 1903, 286 in 289.
[31] Edinost, 23. december 1903, 297.
[32] Edinost, 22., 23. in 29. marec 1904, 82, 83 in 89.

meni, da so italijanske koncesije absolutno nezadostne. Predvsem sprašuje, kaj je z Gorico in z Goriško? Sprašuje tudi, ali bosta v Istri hrvatski in slovenski jezik imela zajamčene pravice samo v deželnem zboru. Kar pa zadeva dozdevne koncesije v Trstu, poudarja, da so vse točke takšnega značaja, da niso v pristojnosti samih Italijanov in da jih zaradi tega oni tudi dati ne morejo; vse točke so v pristojnosti vlade in Slovenci bi jih morali pri vladi šele izposlovati. To pa je nemogoče, saj bi bil sporazum temelj za protivladno akcijo. Sicer pa »Edinost« ne verjame nobenim jamstvom za prosto uporabo slovenskega jezika v tržaškem občinskem svetu. Sporazum glede Trsta ni možen, če v njem ne bo na prvem mestu zapisana ustanovitev slovenske osnovne šole v mestu. To je naš postulat nad vsemi postulati, pravi »Edinost«.

V teh dneh je nekoliko pritisnilo na Slovence in Hrvate na Primorskem tudi splitsko »Jedinstvo«. Priporočalo je, naj sprejmejo italijansko zahtevo za ustanovitev italijanske univerze v Trstu. Na ta način bo v teku časa možno, da tudi Italijani ponudijo prijateljsko roko tržaškim Slovencem in jim dajo osnovne šole. Ta nasvet je »Edinost« zavrnila kot naiven. Čisto italijanska univerza v Trstu bi imela usodne posledice za slovensko narodno življenje v tem mestu. Mesto leži na ozemlju, ki je naše toliko, kolikor je tudi italijansko, je podčrtala »Edinost« na naslov »Jedinstva«, ki smatra Trst za italijansko mesto. »Mi hočemo tudi ostati tukaj«, je zagotovila »Edinost«, »in nočemo zapuščati svojih pozicij zavoljo slovansko-italijanske sloge, kakor jo propagirajo oni, ki ne poznajo primorskih razmer! ... Zaveznikov iščimo kot samozavestni ljudje, ne pa kakor berači, ki ne morejo živeti ... Zaupajmo v moč slovanstva! ... V prevelikem svojem italijanofilstvu grešite proti lastni krvi.«[33]

Kako resno so tržaški Slovenci vzeli položaj, se vidi po tem, da je politično društvo »Edinost« sklicalo 27. marca 1904 poseben sestanek, ki naj bi govoril o dunajski akciji za sporazum z Italijani. Na sestanku sta sodelovala tudi predstavnika slovenskih socialdemokratov Josip Kopač in Karel Linhart. Poročal je Rybař in ugotovil, da želijo sporazum z Italijani na Primorskem Čehi, da bi okrepili opozicijo proti vladi; Dalmatinci ga žele za okrepitev odpora proti germanizaciji, izhajajo pa od okoliščine, da so dalmatinski Italijani stvarno »abdicirali«; sporazum želijo tudi trentinski Italijani, ki si prizadevajo okrepiti svoj položaj nasproti vladi in to z namenom, da bi si pridobili avtonomijo. Ta sporazum želijo tudi določeni krogi v Italiji, ki so »prepričanja, da njihova Italija še ni dovršena« (t. j. iredentisti). Tem so Slovenci in Hrvati na Primorskem ovira za priključitev teh dežel (Italiji) in zato hočejo, naj bi Slovani tukaj sami zapustili svoje položaje. »Toda za nas mora biti odločilno«, je izjavil Rybař, »kaj pravijo naši Italijani!« Vsi so pozabili na nas, gre pa za našo kožo, a nihče ne vpraša, kaj in kako mislimo ... »Mi se pa ne damo kar tako izročiti z glavo v vreči ... Nam se zamerja, da se nekako hladno vedemo ... Toda, vprašujem se, kje so tisti pravi Italijani, ki bi se hoteli sporazumeti z nami na podlagi pravice in pravičnosti?« Kajti Bartoli, Cleva v Istri, Venezian v Trstu nočejo sprave, oni terjajo, da se ubijemo sami.« Rybař vzklika: »... nikomur na ljubo ne skočimo v morje!« Toda treba je pokazati Čehom in Dalmatincem, da krivda ni na strani tržaških Slovencev. Treba je pokazati dejstvo, da se tržaški Slovenci že dvajset let bojujejo za eno samo osnovno šolo v mestu in da so v prvi vrsti krivi Italijani, da ta elementarna zahteva še ni izpolnjena. Rybař je izvedel, da so italijanski pogajalci zahtevali od Spinčića etnično razmejitev

[33] Edinost, 27. marec 1904, 87.

okrajev in občin v Istri. Rybař je temu nasproten, kajti nemogoče je ločiti mesta od okolice, nemogoče je tudi zato, ker bi Slovenci v Trstu na ta način morali žrtvovati tisoče in tisoče svojih ljudi. V nadaljevanju sestanka je Kopač v imenu socialdemokratov podprl vse, kar je rekel Rybař, posebno tisto glede osnovnih in srednjih šol. Celo spodbujal je: »Narodnjaki naj začno kazati več energije ... proletariat bo za njimi.« Ni pa se strinjal s taktiko v vprašanju univerze: ne kaže namreč zahtevati dvojezično univerzo v Trstu. Italijani naj si svojo univerzo nameste kjer hočejo, morajo pa podpreti slovensko univerzo v Ljubljani. Glede sporazuma z Italijani, je priporočil načelo avtonomije narodov. Tudi Linhart je govoril v istem smislu. Rybař je odgovoril, da hočejo Italijani univerzo v Trstu kot politično demonstracijo in afirmacijo italijanstva mesta. Glede narodne avtonomije pa se v celoti strinja s socialdemokrati: Tudi sam se zavzema za enako avtonomijo, kot Springer v knjigi »Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat«. Toda, Italijani so odločno proti takšni narodni avtonomiji, ker vedo, da bi s tem nehalo njihovo nenaravno nadvladje. Oni bi samo hoteli nekakšno krajevno avtonomijo, razdelitev po okrajih. Takšna razdelitev ni možna, ker ne moremo žrtvovali tisočev in tisočev naših ljudi v mestu. Rybař ve, da so Italijani že odgovorili, da ne pristanejo niti na eno slovensko osnovno šolo v Trstu. — Na zboru je govoril tudi istrski hrvatski poslanec Dinko Trinajstić. V vsem je podprl Rybařa, na naslov Čehov in Dalmatincev pa je rekel: «Nil de nobis sine nobis!«[34]

Zanimivo je, kako se je ujemala slovenska oz. hrvatska meščanska politika v Trstu in Istri z zamislijo socialdemokrata Rennerja (Springerja) o narodni avtonomiji na osebnem, ne na ozemeljskem načelu. Znano je, da je podobno zamisel izrazil že zdavnaj, še pred Rennerjem, tudi ideolog slovenske socialne demokracije Etbin Kristan. Na tem načelu je bilo mogoče zahtevati priznanje tudi slovenske manjšine v samem mestu Trstu in v drugih mestih avstrijskega Primorja. Ali pa to pomeni, da je slovenska politika tukaj odstopala od zahteve po ustanovitvi posebne jugoslovanske državnopravne enote, ki seveda ne bi mogla obstajati na drugem načelu kot na ozemeljskem? Po našem mnenju zahtevajo tržaški Slovenci oz. istrski Hrvati osebno načelo v tem primeru kot način rešitve narodnostnih odnosov na svojem ožjem področju, ne pa kot splošno načelo. Dejansko gre za opredelitev manjšinskih pravic v okviru širše jugoslovanske državnopravne tvorbe, ki bi morala svoje politične meje utrditi na etničnih mejah, na Soči. Potemtakem naj bi podlaga za sporazum Italijanov in Slovanov na Primorskem za jadranski kompromis ne bila ozemeljska delitev, kajti te dežele pripadajo jugoslovanstvu do zahodne etnične meje, marveč naj bi to bilo polno priznanje pravic manjšin v mestih, ki leže znotraj tega etničnega ozemlja, so pa mešana, pretežno z italijanskim prebivalstvom.

Ni brez pomena omeniti tudi to, da je zbor »Edinosti« na koncu sprejel tudi Mandićev predlog o pozdravu Rusom. To očitno ni bil samo običajni izraz upanja in zaupanja v moč slovanstva, marveč je verjetno šlo za željo, da bi našli proti siljenju k sporazumu z Italijani, ki bi oškodoval Slovence in Hrvate na Primorskem, oporo v zunanji politiki carske ruske vlade. V teh letih sta Slavjansko društvo v Moskvi in posebno njegov predsednik A. I. Čerep Spiridovič mnogo delala za t. i. keltsko-romansko-slovanski sporazum, naperjen proti germanstvu. Kot smo že omenili, je Čerep Spiridovič leta 1904 obiskal Češko in Dalmacijo, obšel pa je Trst. Sodelavca je našel v osebnosti

[34] Edinost, 29. marec — 3. april 1904, 89—94.

R. Garibaldija in tudi Tresića. Njegova akcija se je torej precej ujemala z »italijanskim postulatom« novega kurza.[35] Toda kmalu se bo pokazalo, da carska zunanja politika te akcije ne podpira. Vprašati se je treba, ali je tržaška »Edinost« računala na to razdvojenost med akcijo Čerepa Spiridoviča in pa stališči ruskega ministrstva za zunanje zadeve?

Z različno močjo, toda zdržema, trajajo v celem letu 1904 in 1905 poskusi politikov »novega kurza«, da bi uresničili protinemški sporazum z Italijani. Dovolj informativen vpogled v to dejavnost daje R. Lovrenčić. V te napore se je vključil italijanski dalmatinski deželnozborski poslanec Salvi, ki je interveniral pri italijanskem parlamentarnem klubu na Dunaju, pa tudi pri italijanskih politikih v Trstu samem. Toda, vsako upanje na neposreden sporazum na Primorskem je presekala odločilna izjava vodilnega tržaškega italijanskega politika Veneziana marca 1904, da namreč ne bo priznal morebitnih rezultatov pogajanj v dunajskem parlamentu. Zato so tem večji pomen dobili poskusi v Italiji sami.

V letu 1904 sta v tem smislu največ delala Supilo in Tresić, »zunanja in skoraj popolnoma samostojna pripadnika Trumbićevega kroga«. V prvih mesecih 1904 je bil Trumbić namreč zelo zaposlen s političnim delom v Dalmaciji, njegovo akcijo pa je zaviral tudi spor z J. Smodlako. Supilo in Tresić sta obrnila vso svojo pozornost k italijanski javnosti in si v določenem smislu razdelila področje dela. Medtem ko se je Tresić še nadalje obračal na iredentiste, je Supilo občeval s socialisti. Med rezultati tega dela je prihod G. Ferrera maja 1904 na Reko in v Trst, »da bi se na licu mesta seznanil s splošnim stanjem na severnem Jadranu«. Tresić nadaljuje v prvi polovici 1904 svojo publicistično dejavnost v tržaškem »Jadranu«. Svoja prizadevanja razvija tako, da začenja od zanikanja enakopravnosti Slovencev kot dejavnika sporazuma z Italijani. O tem obstaja pričanje dr. Ivana Prijatelja, znanega slovenskega književnega kritika in zgodovinarja.

V pozni jeseni leta 1904 je bil Prijatelj v Parizu povabljen na sestanek študentovskega Balkanskega komiteja. Predaval je Tresić. Ta je prišel v Pariz skupaj s Čerepom Spiridovičem, ki je delal za ustanovitev keltsko-romanske-slovanske lige za boj proti germanizmu. V svojem predavanju, ki ga je zasnoval na tezi o narodni enotnosti Hrvatov in Srbov, je Tresić, kot piše Prijatelj, rekel: »Neobhodno potrebujemo zveze z Romani, zlasti z Italijani. V ta namen sem si jaz že veliko dopisoval z Ricciottom Garibaldijem. Od njega sem si zagotovil v slučaju konflikta z Nemci italijansko pomoč. Za to italijansko uslugo pa moramo nekaj žrtvovati. Ricciotti Garibaldi zahteva za Italijo en del Slovencev... Gospoda moja! V takem velikem vprašanju ne smemo biti sentimentalni. Gre samo za majhen košček naše velike združene domovine, zraven tega — za Slovence. Veste, kdo so Slovenci? Vi jih poznate le malo. Zato dovolite, da vam odgovorim na vprašanje jaz, ki sem več let bival med njimi v Trstu: Slovenci so narodič z jezikom, ki ga mi Jugoslovani ne razumemo več. Poleg tega so najbolj zakrknjeni separatisti pod milim nebom. Zato nam ne sme biti zanje preveč žal...« — Zaprepaščeni Prijatelj na te besede ugovarja, Tresić užaljeno odide. Prijatelja, ki steče za njim, se otrese: »Niti besedice!«[36]

Izvemo tudi o Supilovih stikih, ne pa o vsebini njegovih pogovorov. Že konec 1903 je pisal o možnosti sporazuma z Italijani v Istri Milan Marjanović, eden izmed »mladinskih prvakov«, aktivist »novega kurza«. Pisal je kot urednik

[35] Edinost, 22. maj in 6. september 1904, 142 in 248.

[36] Slovenski narod, 16. januar 1919, 13 (Ivan Prijatelj, Caveant consules).

»Crvene Hrvatske« v Dubrovniku, nekdaj Supilovega lista; Marjanovića je na to mesto spravil Supilo. V Istri bo šlo dosti težje kot pa v Dalmaciji, je menil Marjanović, kajti hrvatska in slovenska večina še ni politično močna. Toda Marjanoviću to ne pomeni, da bi bilo treba čakati tako dolgo, dokler Hrvati v Istri ne izbojujejo svojih pravic. »Zaradi nemške nevarnosti,« piše Marjanović, »bi bilo treba doseči sporazum že sedaj, na temelju kompromisa, tako da bi zahodna sfera s Trstom, bila italijanska, vzhodna pa hrvatsko-slovenska in da bi bile manjšinam zagotovljene narodne pravice«.[37] Ta predlog za ozemeljsko razdelitev avstrijskega Primorja je toliko bolj zanimiv, ker izvira njegov avtor sam iz Istre. On je pač moral vedeti, da v Istri takih idej niso sprejemali. D. Šepić piše: »‚Novi kurz' je bil sprejet v Dalmaciji z navdušenjem, medtem ko so ostali Istrani rezervirani. Vodstvo narodne stranke je v načelu odobravalo temeljno misel o potrebnosti političnega sodelovanja narodov, ki jih ogroža nemška ekspanzija, toda balo se je, da bi sporazum z Italijani mogli plačati tako, da bi žrtvovali interese istrskih Hrvatov in Slovencev. Zaradi tega je opozarjalo, da je Istra najbolj izpostavljena hrvatska dežela in da je treba paziti, da se z morebitnim sporazumom z Italijani ne bi istrskemu hrvatstvu zadal ‚smrtni udarec'. Ko so po sporazumu z Italijani v Dalmaciji apelirali na istrske Hrvate, naj se tudi oni sporazumejo z Italijani, je »Naša sloga« pisala, da sporazum z njimi ni možen, saj postavljajo pogoj, da priznamo italijanski značaj Istre, na to pa istrski Hrvati ne morejo nikoli pristati.«[38]

Po mnenju D. Šepića je bil Supilo veliko previdnejši pri opredeljevanju pogojev sporazuma z Italijani kot pa M. Marjanović. Na prvo mesto je postavljal sporazum s Srbi, priznaval pa je tudi potrebo sporazuma s Slovenci in Čehi. Sicer pa je bil odločen privrženec sporazuma z Italijani, četudi se je zavedal težav glede Istre in Trsta: »Supilo je želel, da bi iz Italije vplivali na istrske in tržaške Italijane, pravzaprav na njihovo liberalno stranko, naj pristanejo na enakopravnost Hrvatov in Slovencev in njihovih jezikov . . .« Toda Supilo je bil prisiljen izraziti obžalovanje s temi besedami: »Kampanilizem in provincializem ubija veliko idejo, ta v Italiji ne more najti doraslih zagovornikov, ker so . . . tamkaj vsi prepričani, da je Istra skoz in skoz italijanska dežela.« Po italijansko-hrvatskih incidentih na Reki je Supilo 13. septembra 1906 apeliral na javnost v Italiji, toda istočasno je že s prikrito resignacijo opozarjal, da bo vsak pogovor brezuspešen, če bo italijanska javnost še naprej štela za italijanske dežele tista ozemlja, ki to niso. Namigoval je, da imajo Hrvatje možnost računati tudi na druge zaveznike, tj. na Madžare.[39]

Na pomlad leta 1904 se je za potovanje v Italijo (čez Budimpešto in Dunaj) odločil tudi sam Trumbić. Pozneje je kot razlog potovanja navedel: ». . . bilo je potrebno priti do sporazuma na Jadranu za primer konflagracije, v kateri se je pričakovalo, da bi Avstrija utegnila plačati z glavo«.[40] Trumbić se je usmerjal k iskanju stikov z najvišjimi državnimi vrhovi, celo s kraljem, a doživel je zavrnitev. »Italijanska diplomacija«, piše L. Lovrenčić,« se ni drznila iti odkrito v isto protiavstrijsko smer, v katero je krenila javnost dežele . . . Kaj je nameraval Trumbić govoriti s kraljem in Tittonijem, o tem moremo samo ugibati . . .«[41]

---

[37] Dragovan Šepić, Političke koncepcije Frana Supila; v: F. Supilo, Politički spisi (Zagreb 1970) 30.

[36] Povijest hrvatskog naroda, 223.

[39] D. Šepić, Političke koncepcije F. Supila, 38—40.

[40] Ante Trumbić, Suton Austro-Ugarske i riječka rezolucija (Zagreb 1936) 76.

[41] Lovrenčić, 242—243.

Gotovo je, da je bil razlog, zakaj so italijanski državniki odklonili stik s Trumbićem, v prvi vrsti diplomatski. Toda prav toliko gotovo je, da se dejanske težnje italijanskega državnega vrha v bistvu niso razlikovale od iredentističnih in da so v tej luči ocenjevali južne Slovane habsburške monarhije bolj kot oviro za lastna hotenja, ne pa kot možnega partnerja za jadranski kompromis. Sam Trumbić je pozneje, ko je govoril o vprašanju sporazuma na Jadranu za čas od 1904 do 1914, poudarjal kot prvo oviro italijansko iredento, ki bi jo uradna Italija morala »ukrotiti in oklestiti, da ne bi postavljala drobnih krajevnih interesov italijanstva pred velike probleme prihodnosti«. Toda: »Zgodilo se je nasprotno«. Ne moremo dvomiti o tem, da je moral Trumbić nujnost podrejanja »drobnih krajevnih interesov« velikim problemom prihodnosti pojmovati v obeh smereh: v italijansko-južnoslovanski in južnoslovansko-italijanski. Do kam bi bil on sam pripravljen iti v tem smislu, o tem nimamo podatkov. Pozneje bomo videli, da ga »specialist za iredento« Tresić o svojih akcijah obvešča, očitno pričakujoč zgolj njegovo odobravanje.

Pomemben dogodek za avstrijsko Primorje in posebno za Trst, je bila mednarodna konferenca socialistov iz Italije in pa avstroogrskih socialdemokratov, 21. in 22. maja 1905 v Trstu.[42] Po javni manifestativni seji in po zaupnem sestanku so socialisti Italije in Avstroogrske izjavili med drugim, »da štejejo za svojo dolžnost upreti se z vso energijo tako v parlamentu kot tudi v tisku poskusom, da bi nacionalne interese zlorabili za militaristične provokacije ali za politiko vojnega ekspanzionizma ... Italijanski proletariat na obeh straneh meje bo krepko nadaljeval svoje organizacijsko delo na terenu razrednega boja, ki ga zedinjuje s proletariatom vseh drugih dežel«. Na ta antimilitaristični, zato pa tudi protiiredentistični zbor, na katerem se je govorilo tudi o potrebi sporazuma Italijanov in Slovanov v Istri (v interesu boja proti avstrijski reakciji), je imela »Edinost« pripombo, da se je zbor obnašal, kot da je mesto Trst italijanska zemlja.[43]

V knjigi R. Lovrenčića nahajamo zunanje obrise evolucije, ali bolje, involucije razmerja »novega kurza« do Slovencev v teku leta 1905, do reške rezolucije. Iz teh obrisov se vidi, da ni šlo za »krajevne interese« Slovencev (in Hrvatov) na Primorskem, narveč za vprašanje, ali je potrebno in ali je možno vključiti v novi kurz tudi slovensko vprašanje. Ali je potrebno nadaljevati staro, v programu iz leta 1894 tudi formalno potrjeno tradicijo opozicije v banski Hrvatski, da namreč v svojo politično zamisel vključuje tudi Slovence? To vprašanje se je postavljalo ne toliko v zvezi z italijanskim, marveč z madžarskim »postulatom« glede na razmerje do dualizma.

V drugi polovici aprila 1905 je prišlo do odločilnega dogovora Trumbića s Košutom v Budimpešti. R. Lovrenčić objavlja platformo hrvatsko-madžarske zveze, ki jo je predlagal Trumbić Košutu, opozarja pa, da ne gre za izvirni dokument, marveč za odlomek iz rokopisa prvotne verzije Trumbićevega »Sutona«. V tem predlogu, za katerega R. Lovrenčić pravi, da ga je mogoče šteti za prototip reške rezolucije, je besedilo sestavljeno izključno v izrazih novih odnosov med »obema narodoma«, to je med Ogrsko in Hrvatsko. Načeta niso nobena druga vprašanja zunaj tega konceptualnega okvira, ki je popolnoma usklajen z nadaljnjim obstojem dualizma. Vprašanje Slovencev še celo ni načeto. »Ponudba je bila realistična«, razlaga R. Lovrenčić in dodaja, da je

[42] Il Lavoratore, 18.—23. maj 1905, 1008—1011. Arbeiter Zeitung, 19.—24. in 28. maj 1905, 137—142 in 146. Leo Valiani, La dissoluzione dell'Austria-Ungheria (Milano 1966) 71—72.

[43] Edinost, 23. maj 1905, 141.

bila tudi politično modra, »ker ni odkrivala skrajnih namer hrvatskega partnerja, ki bi se madžarski opoziciji mogle zdeti spotikljive . . .«[44]

Aktivnost zagovornikov »novega kurza« je naletela na nepričakovano oviro. To je bila pobuda Hrvatske stranke prava, da skliče za 27. maj 1905 v Zagrebu sestanek vseh banovinskih opozicijskih saborskih poslancev, na katerem bi morali določiti politično linijo glede na krizo dualizma. Važno je poudariti, da si je ta sestanek kot svojo metodo političnega ravnanja določil sporazumevanje s politiki v Dalmaciji pa tudi v Istri in v Sloveniji. Na drugem sestanku saborske opozicije dne 6. junija 1905 so sprejeli osnutek politične platforme in to zopet s sklepom, da bodo osnutek poslali zainteresiranim v Dalmaciji, Istri in Sloveniji in da bodo vse, tj. tudi Slovence, povabili na splošni sestanek, ki bi se zbral 4. julija. Do tako zamišljenega sestanka končno ni prišlo, ker se privrženci »novega kurza« v Dalmaciji s predloženo platformo niso strinjali in ker dalmatinska Narodna stranka ni določila svojih predstavnikov za zagrebški sestanek. Hrvatska stranka prava (banovinska) je odnehala od svoje platforme in prepustila pobudo dalmatinski Hrvatski stranki. V tej je zdaj prišlo do spoprijema med »dunajčani« in skupino »novega kurza« (Trumbić, Milić in P. Čingrija). To se je zgodilo na sestanku Hrvatske stranke v Dubrovniku 14. in 15. avgusta 1905. Osnutka zagrebške saborske opozicije sploh niso obravnavali in večina se je izjavila za drugačno opredelitev v krizi monarhije, tj. v smislu približevanja hrvatsko-madžarski spravi in sodelovanju. Sklenili so povabiti tudi dalmatinsko »Srbsko stranko«, naj se pridruži akciji. Ideja o vključitvi Slovencev se ni potrdila in je zato imela akcija, kakor poudarja R. Lovrenčić, sicer širši značaj kot zgolj hrvatski, »toda vendar samo hrvatsko-srbski, ne pa splošno jugoslovanskega.« R. Lovrenčić ugotavlja, da so proti misli o vključitvi Slovencev »prevladali razlogi . . . ki jih je takoj, ko se je ta ideja pojavila, izrazil Supilo v ‚Novem listu'«[45] toda o razlogih samih ne pove ničesar. Dubrovniški sestanek je bil zadnja etapa na poti k reški rezoluciji in ustanovitvi hrvatsko-srbske koalicije. Kakor vidimo, je bilo na tej etapi sklenjeno, da Slovence ne vključijo.

Ali je mogoče odločitev, da Slovence ne vključijo, pojasniti samo s tem, da se je konkretna akcija morala strogo omejiti na dualistično razdelitev zaradi ozirov do madžarskih zaveznikov, seveda z izjemo Dalmacije, ki je vsaj v načelu državnopravno že pripadala Hrvatski? Med elementi za odgovor na to vprašanje je dejstvo, da je madžarska opozicija spomladi naslednjega 1906. leta, sama poskušala pridobiti Slovence za boj proti Dunaju!

Zdi se, da se je ta misel rodila v Beogradu. Aprila 1906 je namreč sporočil »Slovenski jug« po Milanu Plutu, da pride v začetku maja v Ljubljano poseben Košutov odposlanec z nalogo, pridobiti Slovence za sodelovanje v boju proti Dunaju. Dejansko je prvo nedeljo v mesecu maju prispel v Ljubljano Istvan Kovacz. Ker ne Tavčar ne Krek, s katerima se je želel sestati, nista bila v Ljubljani, je govoril samo z Žerjavom. Ta je tisti čas še pripadal zunajstran-

[44] Lovrenčić, 286—288. — »Drugu granicu borbe predstavljao je znatno izmenjeni dualizam. Neke njegove osnovne črte morale su nestati — madjarska podredjenost Beču i madjarska hegemonija nad Hrvatskom, ali se ne bi diralo u cjelovitost zemalja ugarske krune. . . . To je bio velik Trumbićev ustupak madjarskoj opoziciji jer se time napuštala misao o temeljitoj promjeni strukture Monarhije stvaranjem zasebne državne skupine hrvatskih ili jugoslavenskih zemalja, nezavisne od Ugarske. . . . U tom ustupku bila je, zapravo, bit saveza . . . Madjarski saveznik mogao je biti samo onaj tko se takva rješenja odricao ili ga barem privremeno zaboravljao. Trumbić je pak takvom koncesijom odstupio ne samo od starog pravaškog programa već i od onog koji je tada općenito zastupala hrvatska gradjanska politika.«

[45] Lovrenčić, 299—300.

karskemu gibanju Narodno-radikalne mladine in torej ni mogel govoriti v imenu kake stranke. Vendar se je Kovacz Žerjavu legitimiral kot pooblaščenec Košutove stranke in rekel, da je ta stranka zelo zainteresirana, da bi pridobila tudi Slovence za akcijo proti Dunaju. V primeru zmage bi bili Madžari pripravljeni dati Slovencem najobsežnejšo avtonomijo. Zaprosil je, da bi o njegovi ponudbi obvestili Tavčarja in Kreka in rekel, da bo na odgovor čakal v Toblachu. Dal je Žerjavu tudi poseben ključ za šifrirano dopisovanje. Že pri tem pogovoru je Žerjav opozoril na državnopravne težave in izrazil mnenje, da bi mogli Slovenci stopiti v kaka pogajanja s Košutovo stranko le v sporazumu s Hrvatsko-srbsko koalicijo, na kar je Kovacz pripomnil, da se mu to ne zdi oportuno. Še istega večera je odpotoval iz Ljubljane, čez teden dni pa iz Toblacha urgiral odgovor. Toda tega odgovora ni bilo nikoli, ker, kot pravi R. Pustoslemšek, ki je Kovacza pričakal v Ljubljani, »nobeden ni zaupal madžarskim ponudbam.«[46]

Podobno je poskušala madžarska opozicija tudi pri Čehih, enako brez uspeha. Čeprav je bil vpliv prof. Masaryka na Napredno mladino Hrvatske močan in pomemben za ideologijo »novega kurza«, za razglasitev načela o nacionalni enotnosti, vendar Masaryk sam kot politik ni imel zaupanja v madžarsko opozicijo. Madžarizacija Slovakov je bila zanj dobro svarilo.[47]

Sklep, da Slovenci ne bodo vključeni, se kaže tudi v tem, da so jih vse, celo tiste v Trstu, z reško rezolucijo popolnoma presenetili. Tržaška »Edinost« je sprejela novico o reškem sestanku kot senzacijo. Objavila jo je pod značilnim naslovom »Sadovi dualizma«. Članek je ugotovil vznemirjenje slovenskih krogov v Trstu in poudaril, da »Edinost« noče soditi, ker ne pozna ozadja sklepov na Reki.[48] V svoji študiji o Slovencih in jugoslovanski ideji pred prvo svetovno vojno ugotavlja Lojze Ude, da so imele vse slovenske stranke občutek, do so bili Slovenci z reško resolucijo prezrti in da so sedaj osamljeni. Glavni njihov očitek v komentarjih je bil, da slovenski predstavniki niso bili povabljeni na Reko. Klerikalni »Slovenec« je pisal 10. oktobra: »S slovenskega stališča ne more noben slovenski politik zagovarjati reške rezolucije, ker nas ločuje od Hrvatov in bi nje izvršitev pomenila narodno smrt slovenskega naroda.« Liberalni »Slovenski narod« je 12. oktobra zapisal: »Hrvatje so se v svoji rezoluciji postavili na izključno hrvaško stališče, brez ozira na druge Slovane.« Konec novembra 1905 je slovenska klerikalna stranka izjavila: »Glede reške rezolucije smo uverjeni, da je ona izliv čistega hrvatskega rodoljubja, po pravici užaljenega vsled težkega položaja hrvatskega naroda v obeh državnih polovicah. Z druge strani pa ne moremo prezreti, da pomeni rezolucija v svojih praktičnih posledicah usodno državnopravno ločitev Slovencev in Hrvatov . . .«[49] Te besede Slovenske ljudske stranke so nedvomno naslovljene na »domovinaše«, zdaj udeležence v »novem kurzu«, katerim pa se je ta slovenska stranka leta 1898 programsko pridružila.

Značilne so tudi reakcije socialdemokratskega »Rdečega prapora«. Le-ta označuje naslonitev Hrvatov na madžarsko opozicijo kot nezaupanje v lastne sile. »Gotovo bi bilo neumno in zločinsko«, piše »Rdeči prapor«, »ako bi Hrvatje

[46] Rasto Pustoslemšek, Ko smo pripravljali pota; v: Misel in delo 4 (1938) št. 12, 17. — To »madžarsko epizodo« je omenil G. Žerjav v času aneksije Bosne in Hercegovine na javnem shodu dne 6. decembra 1908 v Ljubljani: Naš list, 12. december 1908, 49.

[47] Valiani, 36.

[48] Edinost, 6. oktober 1905, 276.

[49] Lojze Ude, Slovenci in jugoslovanska ideja v letih 1903—1914; v: Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat (Beograd 1967) 887—941. Ponatis v knjigi istega avtorja, Slovenci in jugoslovanska skupnost (Maribor 1972).

ponovili Jelačićev manever iz leta 1848, ali od tod vendar še ne sledi, da bi morali postati pomožna četa Košutova. Madžarska šovinistična pluto-aristokratična koalicija ni nič bolj simpatična kakor dunajska kamarila. Politična kratkovidnost ne opaža, da bije dualizmu plat zvona in da prihaja nova doba v življenju narodov... Ne vidijo, da gre za bodočnost narodov to in onstran Litve... Ne gre za to ali je bolje postaviti se na dunajsko ali budimpeštansko stališče, temveč lastno ‚stališče' je treba najti in določiti.« V dejstvu da na zbor na Reki niso povabili niti Srbov niti Slovencev, vidi dokaz, da udeleženci sestanka »nimajo nobenega zgodovinskega čuta...«[50] Ko je hrvatsko madžarska konferenca na Reki odložena, se »Rdeči prapor« čudi Hrvatom, da pozabljajo na jugoslovansko idejo. Ureditev razmer med Hrvatsko in Ogrsko se tiče seveda v prvi vrsti Hrvatov in Madžarov, toda pri tem ne bi smeli pozabljati nemadžarskih narodov na Ogrskem. »Bilo bi pa tudi zelo umestno, da bi poiskali Hrvatje v tej stvari zvez s Slovenci, kajti, če jugoslovanska ideja ni samo fraza, tedaj mora biti upoštevana pri akciji, ki ji je namen preuredba odnošajev posameznih delov v državi. Sedanja kriza ni samo ogrska, temveč je avstro-ogrska.«[51] Po volilni zmagi Hrvatsko-srbske koalicije vidi »Rdeči prapor« reško rezolucijo v nekoliko drugačni luči: »Bilo je politično pametno in hvalevredno, da so takrat hrvatski poslanci premagali tradicionalno sovraštvo proti Madžarom in da so jasno povedali avstrijski kamarili, da od njih ne sme pričakovati službe biričev... Prezrlo se je (sicer), da za dalekogledno politiko ne pride v poštev samo dilema: Dunaj ali Budimpešta... (Res pa je), da se na Reki ni imelo delati politike za stoletja, temveč le za najbližjo bodočnost. Gonja, ki se je dvignila proti »rezolucijonašem« od strani madžaronov, frankovcev, radićevcev in klerikalcev, je še povečala pozitivno važnost reške revolucije...«, volilni uspeh pa jo je potrdil. Toda »Rdeči prapor« že ugotavlja, da je hrvatsko-srbska koalicija v trenutku svoje zmage zavzela nekako »diplomatično« stališče, ki se približuje prav zelo breznačelnosti.[52] Razume se, da kritizira »Rdeči prapor« odsotnost jugoslovanske ideje v ‚novem kurzu' s stališča nacionalne federalizacije podonavske države.

Iz pozabe je treba oteti še en, morda najbolj značilen odmev reške rezolucije v slovenski politiki. Ta odmev je povzročil neposredno in hudo reakcijo Supilovega »Novega lista«. Gre za pisanje »Našega lista«, tednika strankarsko nevezanih levih in narodnoradikalnih liberalcev, ki so takrat želeli vliti svežo in radikalno vsebino stari, okosteneli slovenski liberalni stranki.[53] Ena osrednjih osebnosti tega kroga je bil dr. Vladimir Ravnihar.

Uvodnik, s katerim je »Naš list« sprejel novico o reški rezoluciji, ima zgovoren naslov: »So Slovence prodali? Komu? Za koliko?« Kot motto pa navaja besede, ki jih je baje izustil Vicko Milić iz Splita na zagrebški konferenci hrvatskih strank na vprašanje o Slovencih: »Kaj nas briga za Slovence!« Uvodnik predvsem odločno odklanja paktiranje s košutovci in tudi z italijanskimi iredentisti. »Mi nimamo najmanjšega povoda braniti interes habsburške družine, zato se tudi ne ustavljamo klicu ‚proč od Dunaja!' Ali, kakor soglašamo... s tem klicem,... prav tako se moramo najodločnejše upreti stremljenju, ki vleče proti Budimpešti. Ne na Dunaj, ne v Pešto, to bi moral biti predpogoj vsake jugoslovanske politike!« Ob tem navaja »Naš list« predvsem madžarski terorizem nasproti nemadžarskim narodom, kot bistvo reške rezolucije pa poudarja, da pomeni »za nas Slovence očitno grob.« Reška rezolucija

[50] Rdeči prapor, 20. oktober 1905, 42.
[51] Rdeči prapor, 30. marec 1906, 9.
[52] Rdeči prapor, 1. junij 1906, 22.
[53] Naš list, 14.—28. oktober 1905, 41—43.

ne omenja Slovanov v Avstriji; na reški sestanek bi bilo treba povabiti vsaj Slovence. »Eden izmed najuglednejših voditeljev Hrvatske napredne stranke se nam je izrazil, da bi zašla reška rezolucija na polje romantike, na polje prozne domišljije, če bi se govorilo v njej kaj o Slovencih, kajti bilo bi revolucionarno, če bi se združili na Reki s Hrvati tudi Slovenci.« Ta politik je baje še dodal, da Slovencev niso povabili, »ker ni bil to moment, da bi se došlo z raznimi fantazijami« in ker Slovenci pri tem niso tako »angažirani«. Uvodnik polemizira nato z izhodiščem odstavkov reške rezolucije, ki pravi, da je sestavljena »povodom stanja v monarhiji«, in se sprašuje, mar Slovenci ne žive v ravno isti monarhiji, v kateri so tudi Hrvatje in ravno pod istim nesrečnim orlom, pod katerim ječe tudi Dalmatinci. »Naš list« omenja nato, da je nek hrvatski politik tajno sporočil Slovencem, da gre zdaj najprej za zedinjenje Dalmacije s Hrvatsko, ko pa bo to doseženo, storijo še korak naprej in da niso pustili Slovencev iz vida. »Naš list« graja takšno taktiko, ko se reška rezolucija postavlja na stališče nekakega dualizma, obenem pa izjavlja na tihem, da hoče skrbeti »potem« tudi za Slovence. Edina rešilna pot je nacionalna federalizacija cele monarhije. Kaj bi se dogodilo, če bi se Dalmacija zares zedinila s Hrvatsko? »Naš list« odgovarja: »S tem je res ojačana ogrska državna polovica, ali Slovenci smo izključeni na veke. Potem ni več mogoče misliti na kako federacijo ali na jugoslovansko edinstvo. Mi ostanemo osamljeni: na vzhodu Hrvatska, ki je vezana na Ogrsko, na severu Nemci, na zahodu Italijani, na jugu morje ..., ki postane za nas brezpomembno, ... potem smo prodani. Mi obstajamo samo še kot ozemlje, ki si ga osvoji Italija ali Nemčija, prej ali slej.« Reška rezolucija odklanja solidarnost v boju za politično neodvisnost vseh avstrijskih in ogrskih Slovanov, ona zahteva le polno skledo zase, drugim dovoljuje poginiti od gladu. Reška rezolucija se izreka za centralizem v Budimpešti, dolžnost hrvatske javnosti in vseh Slovanov je, upreti se tej rezoluciji.

Med vsemi kritikami reške rezolucije je to bila najostrejša in mogoče je avtorje »novega kurza« najbolj prizadela, saj je prihajala iz vrst, ki jim ni bilo mogoče očitati avstrijakantstva, klerikalizma, habsburškega legitimizma in podobnih lepih lastnosti. Pozneje je splitska »Sloboda«, list dr. Smodlake, ko se je spominjala tega uvodnika, pisala, da je »Naš list« še bolj strastno nastopil proti reški rezoluciji kot klerikalni »Slovenec«.[54]

Pomemben je odgovor Supilovega »Novega lista« 9. novembra 1905. S podpisom »Slovenec« je Supilo objavil uvodnik naslovljen »Slovenci i Pešta«. V njem omalovažuje smisel slovenskega kmeta in delavca za jugoslovansko vprašanje, saj volita klerikalno stranko. Odpor radikalnega »Našega lista« spravlja v zvezo z odklonilnimi stališči klerikalcev in ga očrni z očitkom, da podpira Šušteršičevo kamarilo. Sploh je skrajno skeptičen do možnosti, da bi se Slovenci mogli obdržati kot narod, kajti tudi v »Veliki Hrvatski«, kot delu velike Avstrije s središčem na Dunaju, bi se še naprej izvajala germanizacija. Opozarja, da bi bil položaj »Velike Hrvatske«, ki bi se uprla »Drangu nach Osten« in se povezala z Ogrsko, čisto drugačen. Pri tem pa ne razloži, zakaj potem reška rezolucija ne postavlja za cilj ustanovitev takšne »Velike Hrvatske, ki bi upoštevala tudi slovenske dežele. Toda, nadaljuje, tudi s stališča politike »novega kurza« Slovenci nimajo možnosti, pri čemer je njihova glavna slabost, da vztrajajo na Trstu: »Slovenci, katerih zemljepisna težnja po Trstu je pogubna, ker se za Trst stalno trgajo poleg Jugoslovanov tudi Nemci in Italijani, so sploh v nevarnosti, da v teku stoletnega boja izginejo s svoje krasne domačije.« Kaj preostaja? Edino, kar naj bo vodilno za Slovence, je

[54] Sloboda, 27. januar 1906, 27.

politični trenutek! Ne pove natančneje, kaj s tem misli, toda na koncu znova podčrtuje, da dokazuje Šušteršičeva kamarila s pomočjo radikalne inteligence in »jugoslovanskega« programa »kroni, da je Slovenija korektna, v času, ko se na jugu in vzhodu razvija zastava svobode«.[55]

S tem je bila pretrgana polemika, za obe strani očitno neprijetna. Odpravljanje dualizma je bilo tako neaktualno, da »novi kurz« ni neposredno vplival na splošni položaj Slovencev in so zato kranjski liberalci lahko umolknili. Toda kaka bolj stvarna skupna politika na temelju »novega kurza« ni bila možna. Ta položaj je čisto ustrezno izrazil Ivan Cankar v svojem znamenitem predavanju »Slovenci in Jugoslovani« dne 12. aprila 1913: »Narodno napredna stranka ima že od nekdaj ozke stike s hrvatsko-srbsko koalicijo, ali ti stiki so večidel samo žurnalistični. Predlagan in nameravan je bil sestanek zastopnikov naprednih jugoslovanskih strank v monarhiji, pa do tega doslej še ni prišlo.«[56] Polje je ostajalo prepuščeno delovanju slovenske klerikalne stranke in zato ne moremo pripisati samo njeni pobudi dejstvo, da je ravno ona v naslednjih letih skoraj monopolizirala stike slovenske meščanske politike s Hrvatsko.

Navzkrižje slovenskega narodnega gibanja z akcijo »novega kurza« pa se je vzlic utišanju kranjskih liberalcev nadaljevalo na Primorskem. Tu je nek nastop Dalmatinca Smodlake prinesel le dozdevno razvedritev. To je bil njegov govor na shodu slovenskih narodno-radikalnih mladincev 5.—8. septembra 1905 v Trstu, na katerem so sodelovali tudi politiki starejšega rodu. Rybař je poudarjal pomembnost Trsta za Slovence; brez njega bi »bili omejeni na poljedelske kraje«. Še pred nekaj desetletji so Slovenci na tržaškem ozemlju sestavljali 60 % prebivalstva in zelo žalostno bi bilo, če bi sedaj položili orožje in se odmaknili od morja. Rybař odklanja postavljanje meja na tem področju in se zavzema za rešitev na temelju narodne avtonomije na osebnem načelu, sklicevaje se spet na program socialdemokratov.[57]

Za njim je nastopil Smodlaka. Govoril je o pomenu Trsta kot dalmatinskega emporija, najvažnejšega trgovskega središča za Dalmacijo, ki pa Dalmaciji ne daje ničesar v povračilo za ves tisti denarni in človeški kapital, ki ga od nje sprejema. »V gospodarskem oziru nam daje — ‚baccalà per la Dalmazia'! Zato se nikar ne čudite, gospoda, če se iz Dalmacije večkrat sliši glas: stran od Trsta, bojkot Trstu!« Smodlaka opozarja, da je takšen bojkot nedopusten, kajti: »Trst za nas ni tujina, marveč del našega narodnega organizma in to tako pomemben del, da bi samoamputacija, s katero se grozi, mogla pogubno delovati na celo narodno bitje. Trst je otrpel ud narodnega telesa. Če hočemo, da ne bo motil ostalega organizma, marveč da mu bo, nasprotno, pomagal, kot bi to pač zelo močno mogel, ga je treba oživiti.« Smodlaka preide nato na politično stran tržaškega vprašanja, na razmerje do Italijanov: »Ali se bomo torej vrgli na politično osvajanje Trsta? Ne bom se pečal s tem vprašanjem daljnje prihodnosti, katerega mi sami, bojim se, ne bomo nikoli rešili, kot ga ne bodo sami rešili niti Italijani, četudi so ta čas po številu močnejši in po kulturi naprednejši. Tržaško vprašanje bi se lahko pravilno rešilo edinole v sporazumu Italijanov in Jugoslovanov. Toda ker Italijani tak sporazum onemogočajo, je zaman o tem izgubljati besede.« V nadaljevanju je Smodlaka še natančnejši: »Toda, če je težko, da bi bil Trst kdaj popolnoma naš in samo naš, moremo brez težave doseči, da bomo poleg tujega Trsta imeli tudi mi svoj

[55] Novi list, 9. november 1905, 310. — Naš list, 18. november 1905, 46, trdi, da je članek za Supilov list spisal »dobro znani Ljubljančan«.

[56] Zgodovinski arhiv KPJ, 5 (Beograd 1951) 260.

[57] Iz naroda za narod. I. shod narodno-radikalnega dijaštva od 5.—8. kimovca 1905 v Trstu (Ljubljana 1905) 111—120.

Trst: to je, da bomo svoji v tem mestu, kjer nas danes gledajo kot osovražene tujce.« Tej opredelitvi ciljev jugoslovanske politike v Trstu (praktično možni samo ob začasni ohranitvi državnopravnega statusa quo) dodaja Smodlaka še pojasnilo: »Ko govorim o našem Trstu, gospoda, mislim na slovenski Trst — ker samo na slovenskem temelju bo Trst rešen za Jugoslavijo.« Smodlaka je te besede naslovil na Dalmatince in na Srbe — prebivalce mesta Trsta. Vsekakor pa so se nanašale tudi na celotno hrvatsko-srbsko politiko do tržaških Slovencev, ki se je z »novim kurzom« izkazala na tako nejugoslovanski način. »Slovenci so tukaj domačini«, pravi Smodlaka, »to moramo vsi vedeti. — Njim vodstvo, njim največje pravice obenem z največjimi dolžnostmi. Okrog njihove matice naj se zberejo drugi jugoslovanski delavci, bodisi prosvetni, bodisi gospodarski, posebno še po številu močni dalmatinski Hrvati in po kapitalu silni Srbi, bivajoči v tem mestu. Da to danes ni tako, to vsi vemo. Meni je kot Dalmatincu žal, pa tudi sram me je. Ob redkih izjemah, ki jim gre vsa čast, se Hrvatje in Srbi, zlasti višjih stanov, obnašajo do domačih Slovencev kot tujci. Medtem ko se Slovenci zanimajo za hrvatske in srbske stvari kot za svoje, Hrvatje in Srbi večidel ignorirajo celo slovensko gibanje.« Smodlaka je »v svojem imenu in v imenu Hrvatske demokratske stranke dalmatinske« obljubil, da bo z vsemi močmi delal za to, da bi se ta odnos do Trsta spremenil.[58]

Koliko so Smodlakove besede odsevale »novi kurz«? Kajti Smodlaka je prav tedaj, v sporu s Trumbićem, ustanovil svojo ločeno, Demokratsko stranko. Gotovo lahko rečemo, da je bilo glede Smodlaka jasno, tako po njegovem poprejšnjem kot njegovem tedanjem političnem obnašanju, da se bistveno ne ločuje od »novega kurza«. Zato lahko domnevamo, da so njegove kritične besede v zvezi z iskanjem hitrega sporazuma z italijansko iredento na račun odstopanja od Trsta, izhajale s stališča samega »novega kurza«. V takšnem prepričanju so tržaški Slovenci sprejeli Smodlakov nastop kot pomembno politično podporo njim in to v imenu jugoslovanske ideje. V tem smislu so Smodlakove besede kmalu porabili kot argument v novem kritičnem položaju, ki je nastal zaradi akcije Tresića.

V vsem tem času se Tresićeva akcija v Italiji namreč ni pretrgala. Trumbić ni bil nič bolj obziren do Slovencev, četudi je slovenska meščanska politika, zlasti liberalna, navdušeno odobravala najpomembnejši in najobetavnejši rezultat »novega kurza« — hrvatsko-srbsko solidarnost. Veliko je bilo zadoščenje »Edinosti«, ko je objavila zadarsko rezolucijo in ugotovila, da je »z njo bratski srbski narod v pričeti narodni borbi stopil faktično v iste vrste s hrvatskim narodom.«[59]

Spor se je vnovič razplamtel, ko se je Tresić v dalmatinskem deželnem zboru izjavil za ustanovitev italijanske univerze v Trstu. Kolikor je sprejemal tržaški nacionalistični »Il Piccolo« to izjavo z zadoščenjem in jo kazal kot vzgled primorskim Slovanom, toliko bolj je bil reagiranje »Edinosti« negativno. »Od nas terjajo tu politični samomor«, je pisala. »Tega pa ne izvršimo nikomur in niti ne dalmatinskemu najnovejšemu kurzu na ljubo.« Opomnila je Dalmatince, da so pripravljeni dovoliti Italijanom univerzo v Trstu, medtem ko sami Italijanom ne dovoljujejo osnovne šole v Splitu. »Prosimo jih, naj za stroške tega velikodušja (do Italijanov) zajemljejo iz svoje blagajne.«[60] »Edinost« je dosegla določen učinek in ni pozabila sporočiti, da se je zadrski »Narodni list« omejil od Tresićeve izjave in jo označil kot njegovo osebno mišljenje, ki mu

[58] Isto delo, 120—124
[59] Edinost, 20. oktober 1905, 290.
[60] Edinost, 23. november 1905, 323.

velika večina slovanskih poslancev v deželnem zboru ne pritrjuje.[61] Takšno pisanje »Narodnega lista« so Tržačani sprejeli z zadoščenjem in »Edinost« je mogla židane volje pozdraviti ustanovitev hrvatsko-srbske koalicije kot »pravo blagovestje za vse Slovanstvo.«[62] Toda zadoščenje ni trajalo dolgo. Skalil ga je nek prav otipljiv sad Tresićeve dejavnosti, ki je medtem na tihem dozorel.

Brez pravega pojasnila, zakaj je potreben tako obsežen in močan publicistični ogenj, je objavila »Edinost« od 20. januarja do 4. februarja 1906 vrsto uvodnikov (»Dr. A. Tresić-Pavičić pred svojimi volilci« v šestih nadaljevanjih in »Zaključna beseda na adreso dr. A. Tresića-Pavičića v treh nadaljevanjih). Dozdevni povod so bile Tresićeve besede volilcem 27. decembra 1905 na Hvaru o sporazumu z Italijani. »Edinost« je v zvezi s tem omenila glasove, da je Tresić »pripravljen žrtvovati Trst in zahodno polovico Istre do Učke«. Tresić je v treh člankih v Supilovem »Novem listu« to zanikal, tako da je »Edinost« končno 14. februarja prišla na dan z odprtimi kartami: »Mož (Tresić) taji to svojo idejo, ker se je sramuje ... Sicer moramo še enkrat pribiti, da je gospod dr. Tresić zares izrekel to idejo in jo propagiral. Mi mu to lahko dokažemo, ako nam dovoli, da **objavimo oni del razgovora, ki so ga imeli ne dolgo temu gg. prof. Matko Mandić, dr. Gregorin, dr. Rybař in dr. Slavik z italijanskim vseučiliščnim profesorjem Racca, kateri se je sestal s temi gospodi po priporočilu g. dr. Tresića, s katerim se je bil poprej — kakor je izrečno poudarjal — popolnoma sporazumel o tem vprašanju.**« (Tiskano z mastnimi črkami v izvirniku.)[63]

Zdaj je bilo končno jasno, kaj je pravi povod za polemično kampanjo »Edinosti«: politike društva »Edinost« je obiskal v Trstu nek italijanski odposlanec, ki se je bil s Tresićem sporazumel o odcepitvi Trsta in dela Istre. Podrobnosti pogovora niso vidne, z izjemo tega, da so Tržačani profesorja Racca prepričevali, »da se razen dr. Tresića nahaja le malokateri Slovan, ki bi hotel Trst in zahodni del Istre položiti na žrtvenik italijansko-slovanske sprave.« V dokaz so Tržačani navedli ravno govor Smodlake v Trstu na omenjenem mladinskem shodu. Dali so mu celo prevod tega govora.

Nekaj več podrobnosti o misiji Racca v Trstu je mogoče najti v poročilu tržaške policijske direkcije. To odkritje »Edinosti« je vsekakor vzbudilo njeno pozornost in je zato na temelju svojih poizvedb sporočala 23. februarja 1906 o tem cesarskemu namestniku: »Pred nekaj dnevi je bival v Trstu neki Racca, baje profesor v Rimu, in pravijo, da je prišel kot odposlanec Riccioti Garibaldija z namenom, da bi tukajšnje Slovane pridobil za politično sodelovanje z iredento, ki jo vodi Garibaldi. Napotili so ga na znanega dalmatinskega saborskega poslanca dr. Tresića ... Na večkratno nagovarjanje Tresića so tukajšnji voditelji Slovanov dr. Gregorin, dr. Rybař in prof. Matko Mandić privolili, da se sestanejo z Racco. Ta je ob tej priložnosti dokazoval nujnost skupnega političnega nastopanja Slovanov in primorskih Italijanov in bil je na stališču, o katerem je Tresić govoril že ob drugi priložnosti, da morajo Slovani prepustiti Trst in zahodno Istro italijanskemu vplivnemu področju. Voditelji Slovanov so takoj odgovorili, da je njihov narodni položaj v Trstu in Istri že toliko omejen, da niso v stanju dajati v tem pogledu še kakih novih koncesij. Racca je izrazil nezadovoljstvo zaradi takšnega stališča tržaških Slovanov, toliko bolj, ker Slovani Dalmacije v celoti delijo njegovo stališče. Zadnja trditev Racce pa vendar ni napravila nobenega vtisa na dr. Gregorina

[61] Edinost, 10. december 1905, 339.
[62] Edinost, 16. december 1905, 345.
[63] Edinost, 14. februar 1906, 45.

in tovariše, ker so se iz njegovih besed prepričali, da se on pri tem naslanja samo na zagotavljanje Tresića in dr. Smodlake v Splitu. Ves pogovor je obstal popolnoma brez rezultata in Racca je že naslednji dan odpotoval v Italijo.«[64]

Podobno je o misiji Racca pisal mesec dni pozneje tudi ljubljanski »Slovenec«: »Riccioti Garibaldi je poslal na Tresićevo iniciativo v Trst nekega profesorja Racca, ki se je pogajal z dvema odličnima slovenskima advokatoma. Tema pa romansko-slovanski načrti Garibaldijevega agenta niso nič kaj ugajali in gospod profesor se je vrnil v Rim, spremljan od vzdihov Tresić-Pavičićevih.«[65]

Ker so bili omenjeni članki »Edinosti« očitno napisani kot odgovor na misijo Racca in ker se iz njih vidijo stališča, ki so jih Tržačani verjetno zagovarjali v teh pogovorih, je potrebno nekatere odlomke pogledati podrobneje.

»Edinost« zavrača misel, da bi z Italijani sklenili samo nek dozdevni sporazum. Takšna taktika ni sprejemljiva. Če se z nasprotnikom dogovarjamo o spravi, mora biti tak dogovor trajen. Temu dodaja: »Kdor hoče propagirati idejo sporazumevanja z Italijani in ako hoče svoja prizadevanja postaviti na soliden fundament, ta mora računati s primorskimi Slovenci in Hrvati. Do resnične in trajne sprave z Italijani more priti le tedaj, ako tudi mi pritrdimo stipulacijam pogodbe. Vsake obveze nasproti Italijanom brez nas ali preko nas pomenijo izdajstvo slovanstva Primorja! A naravnost v nebo vpijoče bi bilo, ako bi hotel kdo tržaško in istrsko Slovanstvo določati kakor kak kompenzacijski objekt za druge politične ideale, a bi v tem tako daleč tiral brezobzirnost, da bi niti ne vprašal kompetentnih činiteljev v Primorju za njihovo mnenje!« — »A če so ti mnenja, da ne morejo doprinesti take žrtve, potem naj spoštuje njihovo voljo, kdor je res brat! In mi primorski Hrvatje in Slovenci v resnici ne moremo doprinesti take žrtve na oltar sprave z Italijani, kakor zahteva od nas dr. Tresić.« V nadaljevanju govori »Edinost« o tem, da ji očitajo »avstrijanstvo«, o čemer je izvedela po zasebni poti: »To očitanje zveni pač čudno! Naši čitatelji nam gotovo pritrde, da nismo zaljubljeni ne v avstrijski sistem, ne v avstrijske vlade, ne v avstrijsko birokracijo — najmanje pa *v avstrijsko postopanje z nami primorskimi Slovani.* Res pa je, da smo avstrijski državljani. To je dejstvo, ki stoji brez naše volje in privole. In da kakor pametni ljudje, ki računajo z realnostjo, računamo tudi s (tem) dejstvom, tega seveda tudi ne moremo tajiti. Slednjič nam je priznati, da nosimo — radi ali ne radi — tudi konsekvence, prihajajoče nam iz dejstva, da smo avstrijski državljani. — Tâko je bistvo našega »avstrijanstva« ... (In vrh tega) »način, kakor postopa Italija s svojimi Slovenci, ni nič kaj vabljiv za nas, da bi avstrijsko državljanstvo zamenjali z italijanskim.« — »Res je: avstrijsko državljanstvo je za nas Jugoslovane kaj trda postelja. To občuti organizem našega naroda v vseh svojih kosteh. Avstrijsko državljanstvo pa nam daje le prepogosto kamen namesto kruha. Ali dokler smo tu in kakor smo, nam živi vsaj nada, da bodo kedaj bolje tudi za nas. In to brez vsake posebne diplomacije, ker ne treba druzega, nego da zmaga — narava. Dokler smo tu, ostajamo vsaj v stikih s tistim faktorjem, ki nam je v največjo moralno oporo in ki nam more donesti kedaj materialne in fizične pomoči v *stikih z ostalim Slovanstvom.* Če bi *danes* dogodki tako nanesli, da bi mi izgubili to državljanstvo (v Tresićevem smislu) ..., izgubljeni bi bili tudi gori označeni dragoceni stiki — izgubljen bi

[64] AVA, 4348/MI ex 1906 (Amtserinnerung betreff einen Confidentenbericht über eine von irredentistischer Seite betrieben Agitation unter den Slovenen) in 3293/MI ex 1906 (poročilo kranjskega predsednika Schwarza).

[65] Slovenec, 16. marec 1906, 62.

bil glavni pogoj za našo bodočnost.« — Na očitke, da je slepa za velike dogodke, ki bodo razbili Avstrijo pa »Edinost« odgovarja: »Nu, v tem pogledu nismo tako drzni in tudi ne tako bistrovidni, da bi hoteli kaj apodiktično prerokovati... Utegne priti tako, kakor sodi on (T. P.), utegne pa priti tudi — drugače« ... »Mi vsaj ne izključujemo, da pride v naši državi sami do takih evolucij, da se nam Jugoslovanom predloži bel listek, na kateri bomo zapisali svoje zahteve, oziroma nam bo dana možnost, da bomo tudi mi imeli besede na določanju bodoče naše usode. *Na ta veliki historični moment moramo mi pripravljati svoj narod*...« »Zato odklanjamo odločno doktorja »T«. politiko diplomatskega spletkarjenja in mešetarjenja..., a še vrhu tega z ljudmi, ki ne predstavljajo nikake potence, ki morejo pač kaj obljubljati, nikakor pa dajati kakih garancij.« ... »Mi smatramo kot edino umestno, pošteno slovensko in hrvaško narodno politiko, politiko racionalnega, sistematičnega dela na vseh poljih narodovega življenja: Če bomo kulturno na primerni stopnji, če se bomo opirali na čvrsto gospodarsko organizacijo, če bomo imeli trdne vere vase in v svojo vrednost: potem se bomo mogli s tem ali onim pogajati glede svoje bodoče usode.« Na koncu »Edinost« poudarja: »Nismo govorili le samo radi njega (Tresića), ampak tudi radi drugih, ki so morda enostransko informirani o tem spornem vprašanju med Slovani in Italijani.«[66]

To so bile, če nič drugega, odkrite in iskrene besede, ki so zadosti razločno opozarjale na položaj, stališča in pravice Slovencev, pa tudi Hrvatov na Primorskem. Čeprav so bile izrečene v polemiki s Tresićem, so bile očitno naslovljene tudi na širši krog.

Ali je Tresić nastopal s kakim pooblastilom, ali pa so njegove akcije bile samo izraz njegovega osebnega čudaštva? Težko je odgovoriti na to vprašanje glede na majhno število dostopnih dejstev in tudi zaradi značaja teme same.

Nekaj more povedati to, da v »Edinosti« ne nahajamo nobene novice, da se je kdo iz političnega kroga, bližnjega Tresiću, distanciral od njegove dejavnosti, posebno od afere z dr. Raccom. So znaki, da se je ravno v letu 1906 okrepila akcija Tresićevega ruskega prijatelja in sodelavca Čerepa Spiridoviča in da se je ta akcija dotikala Trsta in Istre.

Ko je Spiridovič ob koncu leta 1906 bival v Pragi, je »Edinost« opozarjala, da on odstopa Trst in zahodni del Istre Italijanom. To je izzvalo reagiranje listov, ki so bili pod vplivom ruske zunanje politike. Dunajski »Parlamentär« je v članku »Italijansko-slovanska zveza in italomanija« ob tem pisal, da bi bil sicer boljši italijanski kot pruski Trst, toda da pri tem ne smejo biti žrtvovani tržaški Slovenci.[67] Tržaška »Slavenska misao« Anteja Jakića je ponatisnila v začetku novembra 1906 iz ruskega »Novoje vremja« dopis iz Benetk, ki je trdil, da zahtevajo italijanski politiki kot pogoj za zvezo s Slovani odstopitev Furlanije, Gorice, Trsta in Istre, Hrvatom pa da so pripravljeni pustiti Dalmacijo z otoki; Slovanom v Trstu, Istri in Furlaniji bi dali »vse pravice«.[68] Ponatis tega članka v »Slavenski misli« in v »Edinosti« je imel vsekakor značaj opozorila javnosti. Značilno je tudi neko poročilo tržaške policijske direkcije z dne 16. novembra 1906 cesarskemu namestništvu: Ruski panslavistični krogi se zanimajo za politično dogajanje na jugu Avstroogrske. Novi kurz »izziva v omenjenih političnih krogih odločno nezadovoljstvo in oni so enako proti vsakemu tesnejšemu sodelovanju južnih Slovanov z Madžari kakor tudi perhorescirajo vsako nadaljnje širjenje italijanskega vpliva na Balkanskem polotoku. Pred kratkim je prišel po nalogu omenjenih ruskih politikov v Benetke član sv.

[66] Edinost, 20. januar in 1. februar 1906, 20 in 32.
[67] Edinost, 18.—19. september 1906, 257—258.
[68] Edinost, 14. november 1906, 313.

sinoda ekselenca Vladimir Sablar z namenom, da bi pri tamkajšnjem ruskem generalnem konzulu Sundiju dobil informacije o političnem položaju na Balkanu in o odnošajih južnih Slovanov do Italije. Prva posledica tega srečanja je bil članek, objavljen v »Peterburških vjedomostih«, katerih avtor je sam omenjeni generalni konzul in v katerem se hrvatskim politikom očita v zvezi z njihovimi odnošaji do Bolgarije in Italije nestalnost.«[69] — V naslednjih mesecih so se v Trstu širili glasovi proti Anteju Jakiću, rusofilu, hkrati pa znanemu tudi kot »protirezolucijonašu«, da se skrivno dogovarja s tržaškim policijskim komisarjem Manussijem. »Edinost« je ponatisnila njegov protest in tudi to, kako Jakić razlaga svojo »protirezolucijonaško« usmerjenost: politika »novega kurza« se je odtujila Rusiji oz. Črni gori, menda tudi Srbiji. Jakić ni za Avstrijo, je pa proti Madžarom, ki so paktirali prijateljstvo s Hrvati pod pogojem, da se ti poslednji ne razgrevajo za Rusijo.[70] Jakićevo razlago bi mogli vzeti kot odsev ruske zunanje politike.

Zares lahko opazimo jeseni 1906 tudi v Zagrebu razkorak med rusofilstvom in »novim kurzom«. Zagrebški vsesokolski zlet se je septembra 1906 razvil v manifestacijo »velikemu, silnemu, preslavnemu, vsemogočnemu Slavjanstvu« in to je izzvalo ostro reagiranje Dunaja in Budimpešte, kajti oba centra se bojita »panslavizma«. Manifestacije slovanstvu so otežkočile delovanje tudi »novemu kurzu«. Supilo se pritožuje Trumbiću za zagrebške »parade« in »bakanalije« s »slovansko solidarnostjo« in poudarja: »... vsega tega nam *zdaj* ni bilo treba, ko še nimamo niti enega zakona sprejetega«. Graja zagrebške politike, da ne delajo drugega kot težke politične napake.[71]

Posledice zagrebške manifestacije slovanstvu so neugodne tudi za »italijanski postulat« novega kurza. Pri vrnitvi dalmatinskih sokolov iz Zagreba pride na Reki do spopada z Madžari in Italijani. Sledijo hrvatsko-italijanski spopadi v Zadru in protestne demonstracije v Šibeniku, Dubrovniku in Splitu. »Poglavitni bojevniki za hrvatsko-srbsko-italijansko prijateljstvo so težko prizadeti« — piše M. Gross. Supilo se obrača na Gino Lombroso-Ferrero z obžalovanjem, da so spopadi zakopali neko lepo misel. J. Smodlaka pa piše v »Slobodi« članke v obrambo hrvatsko-italijanske sloge.[72]

Študentje, privrženci Smodlakove Demokratske stranke, se neposredno iz Splita obrnejo 2. oktobra 1906 z brzojavko na R. Garibaldija in mu z vznesenimi besedami zagotavljajo, da je treba spopade pripisati samo delovanju sovražnika, da pa Hrvatje v svojem boju za svobodo niso zatiralci italijanskih manjšin: »Zatirani, ne zatiralci, prijatelji, ne sovražniki!« Brzojavka se končuje z besedami: »Italija je naša učiteljica in mati civilizacije. Pošiljamo vam svoje izraze spoštovanja in ploskamo italijansko-balkanski zvezi. Živela Italija!« — Garibaldi odgovori takoj: Tudi on je prepričan, da incidenti niso nastali po krivdi Hrvatov, vzklik »Živela Italija!« pa povrača z vzklikom »Živeli Hrvatje in vsi Slovani!«[73] — »Smodlakova skupina mladih pravnikov je najdoslednejša bojevnica za ‚novi kurz'« — pravi M. Gross.[74]

Štiri mesece pozneje se prikaže v Italiji kot publicist tudi sam Smodlaka. Ne išče kakega novega, »svojega« področja, marveč se neposredno pridružuje Tresiću s prispevkom v »L'Italia all'Estero«, rimski reviji za zunanjo in kolo-

[69] AVA, 10026/MI ex 1906.
[70] Edinost, 3. marec 1907, 62.
[71] Mirjana Gross, Vladavina hrvatsko-srpske koalicije 1906—1907 (Beograd 1960) 112—114.
[72] Gross, Vladavina, 117—118.
[73] AVA, 8758/MI ex 1906.
[74] Gross, Vladavina, 173.

nijalno politiko, v katero piše tudi Tresić. Med sodelavci revije najdemo tudi ime Vittorio Racca, verjetno istovetnega z odposlancem, o katerega akciji v Trstu pred letom dni smo izvedeli iz »Edinosti«. O vsebini Smodlakovega prispevka bomo govorili malo pozneje. Tresićeva akcija v rimski reviji je morala biti v splošnem smislu »novega kurza«. To se vidi iz dejstva, da Tresić o njej obvešča Trumbića prepričan, da ta s tem soglaša. V pismu Trumbiću dne 20. januarja 1907 pravi: »Poslal sem, nekaj člankov reviji ‚L'Italia all'Estero'; mislim, da boš zadovoljen.«[75] V članku, ki je izšel v št. 5 te revije, navaja Tresić imenoma najbolj goreče zagovornike italijansko-slovanskega sporazuma: Trumbića, Smodlako, Supila in sebe.[76]

Odveč bi bilo, če bi se sedaj podajali v obsežno razčlembo Tresićevih prispevkov.[77] Vpogled v izvirnike zares potrjuje tisto, kar smo o njih do zdaj vedeli iz druge roke. Tresić zagovarja teritorialni kompromis na Primorskem, to je odstop Gorice, Trsta in največjega dela Istre Italijanom in daje pri tem najbolj negativne, naravnost neverjetne sodbe o Slovencih, njihovih življenjskih sposobnostih in politični usmeritvi.[78] Omejimo se na oceno Tresićevih člankov, ki jo je že v tistem času dal češki publicist A. Černy: »Ta misel (o zbližanju Italije in južnih Slovanov) ga pelje k temu, da izraža naravnost ljubezen do Italijanov, katerih kultura da je starejša sestra Hrvatske; po drugi strani se nevljudno izraža o političnem programu Slovencev, ki se bojujejo z Italijo za Jadransko morje in se zato upirajo italijansko slovanski zvezi. V njih vidi torej nekakšno oviro italijansko-slovanskemu zbližanju, ki ga želi tako vroče, da zapira oči, bodisi popolnoma (kadar gre za Slovence) ali pa vsaj napol, pred krivicami in nacionalno strastnostjo avstrijskih Italijanov. Zato imenuje slovenski program absurden in izraz gole nacionalne megalomanije.«[79]

Znano je, da je ob Tresićevih izjavah o zapečateni usodi Slovencev nastopil dr. Henrik Tuma, z vrsto člankov, ki so v hrvatskem jeziku izhajali v »Slobodi« dr. Smodlake.[80] Tuma piše v spominih, da se je Smodlaka obrnil nanj z vabilom, naj napiše, kakšno stališče zavzemajo Slovenci v vprašanju povezovanja z Italijo. »V devetem poglavju sem zavzel ostro stališče proti naslombi na Italijo. Kazal sem na to, kako Italija pripravlja pot na Balkan skozi Albanijo s šolami in političnimi agitatorji. Imel sem celo vtis, da je reška rezolucija stala pod vplivom tajne italijanske propagande. Kazal sem na to, da preti dalmatinskim Hrvatom in Slovencem narodna nevarnost predvsem s strani Italije in da je za Slovence jedro vsega vprašanja Trst. Tega (9. poglavja) dr. Smodlaka ni hotel natisniti.«[81]

Tako tolmači Tuma razloge, zakaj Smodlaka ni objavil zadnjega poglavja njegovega obsežnega članka. Drugih pričevanj ni, ker »Sloboda« sama sploh ni pojasnila niti povoda, ob katerem objavlja Tumove članke niti tega, da je zadnji del izpuščen, prav tako pa se je tudi vzdržala vsakega komentarja Tumovih

---

[75] Arhiv Trumbić. Naučna biblioteka, Split.

[76] Kopije člankov v »L'Italia all'Estero« sta preskrbeli dr. Milica Kacin Wohinz in ga. Irma Mihelič Fallani, katerima se prisrčno zahvaljujemo.

[77] Tu gre za naslednje članke v »L'Italia all'Estero« iz l. 1907: Drang nach Süden v št. 2, Per un accordo tra Italiani e Slavi v št. 5, Per un accordo tra Italiani e Slavi — Il punto di vista slavo v št. 9, La questione ungaro—croata v št. 16.

[78] Henrik Tuma, Jugoslovanska ideja in Slovenci (Gorica 1907) 5. Henrik Tuma, Iz mojega življenja (Ljubljana) 1937) 326. Ude, Slovenci in jugoslovanska ideja.

[79] Slovansky Přehled, 10 (1907) 116 in 169.

[80] Sloboda, 2., 9. in 23. februar, 2. in 16. marec 1907, 4—10. Članki so izšli tudi v »Našem listu«, 12. april—21. junij 1907, 21—31.

[81] Tuma, Iz mojega življenja, 329—330.

prispevkov. Razen v eni točki. K Tumovi trditvi, da italijanski nacionalizem v Trstu ugaša, pripominja: »Nam se ne zdi, da bi tako bilo.« Odgovor na vprašanje, ali je Smodlaka zares odstopil od tega, da bi objavil 9. poglavje članka zaradi vzrokov, ki jih navaja Tuma, ali pa zaradi kakih drugih, n. pr. preprosto kot urednik zato, ker je bil Tumov prispevek preveč obsežen, moremo pričakovati samo od razčlembe besedila Tumove brošure. V delih D. Kermavnerja in L. Udeta najdemo že kratek povzetek vsebine brošure, vendar samo z namenom, predstaviti jo v celoti, ne pa tudi z namenom, preudariti pomen izpuščenega 9. poglavja.[82]

Ne da bi govorili o splošnem pomenu in značaju Tumovega izvajanja, se omejujemo na ugotavljanje tistih razlik med objavljenim in neobjavljenim delom, ki bi mogle pojasniti postopek urednika »Slobode«. Tumov optimizem glede perspektive bodočega razvoja Slovencev kot naroda, njegovo odklanjanje vseh nacionalnih programov južnih Slovanov, zasnovanih na zgodovinski pravici, njegova analiza faktorjev, ki zahtevajo, da Jugoslovani svojo prihodnost oblikujejo v najtesnejši medsebojni zvezi, vse to so gotovo teme, ki jih je Smodlaka mogel objaviti brez pomisleka, morda celo z zadovoljstvom. Smodlaka objavlja tudi Tumovo opozorilo, da prevladovanje drobne medsebojne strankarske borbe pri Slovencih »ne opravičuje zaključka, da slovenski narod ne pride resno v poštev pri reševanju jugoslovanskega vprašanja, oziroma vprašanja zbližanja Slovanov z Italijo in zbližanja Slovanov z Ogrsko« (5). Objavlja tudi ugotovitev, da so v vprašanju zedinjenja Slovencev, Hrvatov, Srbov in Bolgarov »v višji organizem Jugoslovanstva« ... »Slovenci popolnoma diferenciran, samostalen individuum, ki ima odločevati toliko kot Hrvati, Srbi in Bolgari ...« In objavlja tudi še dodatno natančno izjavo: »Popolnoma samostojni se moramo čutiti Slovenci tudi v vprašanju sporazuma z Italijani« (10). Smodlaka objavlja, nadalje, tudi Tumovo zamisel o gospodarskem organiziranju Južnih Slovanov krog treh mest kot trgovskih oporišč, Trsta, Soluna in Carigrada, pri čemer bi se Slovenci in Hrvatje osredotočili na Jadran s Trstom, Srbi in Makedonci na Solun, Bolgari na Carigrad. Razume se, da se glede Soluna, posebno pa še Carigrada, Tumova misel giblje samo na ravni gospodarske dejavnosti in ne tudi političnega in državnega osvajanja; podobno se je zato moglo razumeti tudi njegovo poudarjanje pomena Trsta za Slovence. Tuma sam dopolnjuje to zamisel: »Prvi intelektualni (!) korak obstoji torej v tem, da organizujemo trgovino v Trstu in da za to pripravimo Slovence in Hrvate« (26). V nadaljevanju govori sicer o »naseljenju Trsta po Slovencih in Hrvatih«, toda že v istem stavku se njegova misel nadaljuje ne v smislu priključenja Trsta morebitni politični, državni jugoslovanski tvorbi, marveč pravi, da je to »prvi odločen korak do oživotvorjenja jugoslovanske ideje in zveze s severnim, edinim industrijalnim slovanskim plemenom, s Čehi.« Ko torej Tuma v naslednjem stavku poudarja, da je to (takšna dejavnost v Trstu) jedro jugoslovanske ideje in da morajo to jedro »tvoriti Slovenci in Hrvatje, združeni«, potem je precej jasno, da se Tumova jugoslovanska ideja veže s celotnim podonavsko-balkanskim prostorom, toda ne v političnem, ampak v gospodarsko-socialno-kulturnem smislu (26). Tukaj se vprašanja politične razmejitve z Italijo ne dotakne neposredno.

Ali ostane vse to enako tudi v devetem poglavju? V njem Tuma govori odločno: »Politično (v smislu strankarske organizacije), ekonomično in kulturno organizirana jugoslovanska plemena so mogočna skupina, ki ne potrebuje

[82] Gl. opombo 78 (uredniški dodatek D. Kermavnerja) 426—428. Ude, Slovenci in jugosl. ideja.

prav nikake zveze ni z Italijani, ni z Madžari, ki se nima bati navala ni germanskega . . .« (34—35). Nato razpravlja na široko o samomorilski politiki Avstrije, ki slovanske narode zatira, namesto da bi se nanje opirala. Jugoslovani so zato dolžni misliti nase, ne oziraje se na Dunaj. Nadalje dokazuje, kako je zveza z Madžari nemogoča. Ko preide k Italiji pa pravi: »Italija ima svoje naravne meje ob Adriji v slovenskih Brdih in (na) Soči. Pridobitev vzhodne slovensko-hrvatske obale po Italiji bi pomenilo toliko kakor pogin jugoslovanske ideje za vedno . . .« (37). Za Slovane bi bil s tem izgubljen tudi Balkan. Trst sam, »na videz pristno italijansko mesto, je ljudska zmes, med katero je res italijansko le, kar se je priselilo iz Italije. Da preneha ta vir . . ., prelevi se v eni generaciji ves narodnostni značaj Trsta«, to pa bi moralo biti, »pod treznim vodstvom vsake patriotične vlade.« (39). Ni dvoma, da Tuma tukaj misli na avstrijsko vlado, ne samo zaradi takrat posebne vsebine besede »patriotizem«, ki se je pojmovala v zvezi z Avstrijo kot celoto, marveč tudi zaradi dejstva, da je trditev postavljena sredi besedila, ki razčlenjuje nespametno politiko Avstrije. Na koncu svojega premišljevanja vpraša Tuma, ali Avstrija namerava in ali more kreniti po drugi poti. Pri tem misli na avstroslovansko usmeritev, utemeljeno na širokem demokratizmu in socialdemokratskem internacionalizmu. Pri vsej svoji skeptičnosti, Tuma tega ne sprašuje samo retorično. Res sicer priznava, da je upa zelo malo in da zdajšnja politika Avstrije Slovencem ne daje nobenih razlogov, da bi jo ljubili. »Ali bi ne bili podleci, ako bi poljubljali šibo, ki nas tepe?« se sprašuje. Odgovarja pa si z novim vprašanjem: »Imamo pa po drugi strani garancijo, da si ohranimo narodno življenje pod Italijo? Ali ni v interesu iste, da raznarodi in posrka vase pleme, ki biva pod julskimi Alpi, ki značijo po mnenju Italije nje naravne meje proti vzhodu?« V tem trenutku torej preide v svojem razpravljanju na kakovostno novo raven, na vprašanje, kakšne meje morejo Jugoslovani priznati Italiji na jadranskem področju. Vpraša se naravnost, ali morejo Slovenci privoliti na stari cilj italijanskega iredentizma, na državno mejo na Julijskih Alpah. Tumov odgovor je čisto nedvoumen: »Avstrija nam že pripravlja narodno smrt, Italija jo bode sigurnejše in skorejše. To je položaj nas Slovencev!« (44—45).

Vidimo torej, da Tuma v 9. poglavju odgovarja ravno na tista politična vprašanja, ki jih postavlja »italijanski postulat« novega kurza. Tu odklanja vsako zvezo z Italijani, zanika, da bi bil razlog nemškega pritiska odločilen, ker verjame, da imajo Jugoslovani dovolj moči, da se temu pritisku uspešno upro, če svoje sile zedinijo. Prav posebej pa popolnoma nedvoumno odklanja vsako misel na državno mejo Italije vzhodno od Soče in Goriških Brd, tj. vzhodno od dejanske etnične meje. Jasno opozori, da gre za obstanek Slovencev kot enega izmed enakopravnih delov jugoslovanstva, brez katerega o pravem jugoslovanstvu pravzaprav ne more biti govora. Tumova trditev, da mora jugoslovanska politika do Italije za zdaj vztrajati na političnem statusu quo, pomeni osnovno taktično misel slovenske pa tudi hrvatske primorske stranke vse do prve svetovne vojne. Argument znanega tržaškega sestanka slovenskih in hrvatskih politikov dne 11. aprila 1915, s katerim so odklonili odstop Trsta in Primorske Italiji, je dejansko parafraza Tumovega odgovora Smodlaki iz leta 1907: »... oni ne bodo nikoli pristali, da bi zamenjali svoje sedanje suženjstvo, ki ga smatrajo kot začasnega, s smrtjo, ki bi jih čakala pod italijansko dokončno oblastjo.«[83] Toda neka bistvena razlika vendarle obstaja: leta 1915 je ta argument naveden ob podpori Trumbića, celo po njegovem

[83] Dragovan Šepić, Misija Carla Gallija u Trstu; v: Anali Jadranskog instituta, 2 (Zagreb 1958) 75.

nasvetu, medtem ko leta 1907 Smodlaka, najdoslednejši zagovornik »novega kurza«, celo odklanja, da bi ga objavil.

Uredniški sklep Smodlake lahko še bolj pojasnimo, če upoštevamo neko dejstvo, ki smo ga že omenili. Smodlaka se je takrat pridružil publicistični akciji Tresića v Italiji in sam objavil v reviji »L'Italia all'Estero«, sočasno z začetkom Tumove serije, svoj članek »Italiani e Jugoslavi — Le cause e i termini del conflitto«.[84] (Italijani in Jugoslovani — vzroki in okoliščine spora)

Smodlakov predlog za sporazum z Italijani se ugodno razlikuje od Tresićevih člankov po tem, da v njem ne najdemo niti sledu tistega nerazpoloženja do Slovencev in napadalnega omalovaževanja njihovega narodnega vprašanja. Smodlaka je tudi manj neposreden v svojih predlogih. Njegovo zamisel kompromisa pa moremo vendarle čisto jasno razbrati. Tudi on predlaga ozemeljsko delitev z Italijani na področju avstrijskega Primorja. Obstajajo razlike v podrobnostih. Medtem ko n. pr. Tresić trdi, da bi v goriški pokrajini »demarkacijska črta med Italijani in Slovenci bila zelo težavna« (članek v št. 9.), meni Smodlaka čisto ustrezno dejstvom, da sta ravno v tej deželi italijansko in slovensko etnično ozemlje jasno ločeni in predlaga, naj bo etnična meja tudi meja politične dominacije, mesto Gorica pa naj pripade slovenskemu ozemlju. So tudi razlike glede Trsta. Tresić se pred italijansko javnostjo pritožuje, da Slovenci prekolnejo vsakogar, ki se drzne trditi, da Trst ne more pripasti njim in da je ravno on bil prvi, na katerega je to prekletstvo padlo, potem pa nedvoumno izjavi, da mora Trst pripasti Italiji. Slovenci bi naj dobili izhod na morje, a ne ravno v Trstu: »Če ga ne bi hoteli dati Italijani, ga bomo dali mi Hrvatje.« Medtem pa kaže Smodlaka težnjo, da bi to vprašanje ostalo odprto in da bi sklep o pripadnosti Trsta prinesel šele prihodnji razvoj. Ne dopušča ločevanja mesta od okolice, vendar pa kljub vsemu izjavlja, da bi sedanji položaj zahteval rešitev v italijanskem smislu. Glede Istre pa med Tresićem in Smodlako ni razlike; oba predlagata ozemeljsko razdelitev na zahodni italijanski in na vzhodni jugoslovanski del. Razume se, da tudi Smodlaka izhaja od teze o pangermanizmu kot poglavitni in najbolj neposredni nevarnosti.

Uredništvo »L'Italia all'Estero« je naprosilo socialdemokratskega politika iz Labinja, Giuseppa Lazzarinija, naj oblikuje italijanski odgovor. Lazzarini odgovarja »spoštovanemu Tresiću, Smodlaki, Trumbiću in Supilu« obenem. Najprej ločuje vprašanje državnih odnosov Italije s Črno goro, Srbijo in Bolgarijo od vprašanja italijansko slovanskih odnosov v vzhodno jadranskih deželah in se omejuje na ta del problema. Lazzarini piše z globokim prepričanjem, da pomenijo Italijani v jadranskem bazenu »edino veliko oporo za nove gospodarske in politične ideje« in zanika trditev o nemški nevarnosti za Italijane na vzhodni jadranski obali. Ta nevarnost ne obstaja, nasprotno, Nemci se v italijanskih mestih italijanizirajo. Italijansko slovanski sporazum v deželah, ki pripadajo habsburški monarhiji, je vsekakor zaželen, toda ni uresničljiv! Sporazum je možen samo v skupnem boju proti avstrijski vladi, ne pa v izenačitvi pravic Italijanov in Slovanov v avstrijskem Primorju. Na področjih, kjer žive Italijani in Slovani pomešano, je stvarni izhod samo v asimilaciji Slovanov. Ves družbeni in kulturni napredek je na strani Italijanov, medtem ko so Slovani samo klerikalci in žandarji. Lazzarini se celo sklicuje na neko izjavo, ki jo je baje dal Etbin Kristan, da se namreč progresivni Slovenci poitalijančujejo, ker v svojem narodu nahajajo samo mračnjaštvo. Obstaja pa vendarle neka rešitev, pravi Lazzarini, toda »samo kot prehodna in pripravljalna« in ta bi mogla veljati do dne velikega mednarodnega sporazuma med

[84] L'Italia all'Estero, 16. februar 1907, 4.

Italijo z ene, in pa Srbijo, Bolgarijo ter Črno goro z druge strani, pri čemer bodo morali sodelovati tudi Madžari. Ta veliki sporazum (očitno o razdelitvi avstrijske dediščine) bi bilo treba pripraviti tako, da bi Italijani in Slovani v skupnem boju proti avstrijski vladi dosegli reorganizacijo avstrijskega Primorja na ta način, da bi namesto sedanjih treh njegovih dežel bili ustvarjeni dve, ena italijanska, druga pa slovanska. Italijanski del bi se grupiral okrog Trsta in bi dosegel Furlanijo z mestom Gorico, gorske obronke nad Trstom in pa Istro. Italijanskemu delu bi pripadala celotna nekdanja beneška Istra, za preostali del pa bi bilo treba izvesti plebiscit. Kvarner in Dalmacija bi ščasoma pripadla tistemu, ki je »etnično močnejši in diplomatsko bolj premeten.« (9).

Italijanska stran je v pobudah »novega kurza« za italijansko slovansko spravo videla samo ponudbo za teritorialno politično razmejitev. Bila je pripravljena govoriti o razmejitvi, kajpada po svojih merilih. Slovanskim manjšinam je ponujala samo asimilacijo.

Končno, nobenega sledu o distanciranju od Tresića ne moremo najti v dejstvu, da je ob prvih naslednjih parlamentarnih volitvah v Dalmaciji, maja 1907, tako rekoč še v jeku njegove dejavnosti v Italiji, ravno on izvoljen v Dalmaciji za poslanca v državni zbor in to kot edini pravi, ne samo »dozdevni rezolucijonaš«.[85]

»Novi kurz« lahko razumemo v dvojnem smislu: ali tako, da vzamemo v poštev njegov daljni cilj, ustanovitev samostojne jugoslovanske države, ki bo izbojevana postopoma, ob aktivnem izrabljanju krize monarhije in s krepitvijo lastnih sil, ali pa kot zamisel nove politične taktike Hrvatov in Srbov izključno v okviru dualistične Ogrske.[86] Tako v prvem kot v drugem smislu pomeni novi kurz s stališča narodnega vprašanja Slovencev, posebno še v odnošaju do Italije, v najboljšem primeru samo etapo. Toda tudi kot etapa bi v primeru, če bi se uresničil njegov »italijanski postulat«, v naprej bistveno otežkočil reševanje slovenskega vprašanja, ki bi bilo odloženo za drugo, če ne kakšno poznejšo etapo. Zato celo slovenska narodno radikalna mladina, ki je v prvi svetovni vojni dala znane aktiviste jugoslovanskega zedinjenja, ni sprejela »novega kurza« kot možno alternativo avstroslavizmu, marveč ga je celo ona sprejela kot dualistično uničenje federalističnih upov. Važno je ugotoviti, da so se te protislovnosti zavedali nekateri avtorji »novega kurza« sami. Medtem ko so še lahko kako molče prešli čez Slovence (saj oni so vendar »reakcionarji«), tega ni bilo mogoče storiti pri Čehih. Stališče Čehov do »novega kurza« je zato dalo povod Smodlaki, da je februarja 1907 napisal članek »Novi kurz cislajtanskih Slovena.«[87]

Tu beremo: V sporu med Dunajem in Madžari bi morali vsi Slovani složno podpreti šibkejšega proti nevarnejšemu. To se ni zgodilo. Prvi so se odločili Hrvatje iz obeh državnih polovic in so se skupaj s Srbi opredelili za Madžare. »Drugi slovanski narodi, posebno Čehi in Poljaki (o Slovencih še ni besede — JP), tudi če bi hoteli, pravzaprav niso mogli v vsem in po vsem slediti zgledu Hrvatske. Njim je med drugim manjkal temelj zakonitosti (!), na katerem je mogla Hrvatska tako odločno nastopiti za Ogrsko in zavzeti stališče tako odkrito nasprotno Dunaju. Razen tega je Hrvatska, povezana z državno skupno-

[85] Gross, Vladavina, 177.

[86] Gross, Vladavina, 5. Dušan Kermavner, O aretacijah Slovencev med prvo svetovno vojno; v: Zgodovinski časopis, 27 (1973) 360.

[87] Sloboda, 16. februar 1907, 6.

stjo z Ogrsko, takrat, kadar je nastopala za neodvisnost Ogrske, s tem implicite nastopala tudi za svojo lastno neodvisnost — od Dunaja. Nasprotno pa Čehom in Poljakom, ki — posebno prvi — ne morejo misliti na državno skupnost z Ogrsko, ločeno od Dunaja, pri tem ni šlo za njihovo lastno, marveč za tujo neodvisnost.« ... »Z drugimi besedami, Hrvatska je lahko popolnoma pretrgala z Dunajem, delujoč za personalno unijo Ogrske z Avstrijo; cislajtanski Slovani pa, nasprotno, ne morejo uporabiti tega preprostega izhoda, njim je potrebno truditi se, da okrepe svoje narodne postojanke, medtem ko ostajajo in ko vedo da bodo ostali pod Dunajem.« Slovani v avstrijski polovici cesarstva pa bi mogli glede na madžarske ponudbe zavzeti stališče blagohotnih gledalcev. Toda takoj po pojavu hrvatskega »novega kurza« se je pokazalo, da tega nočejo. »Kolikor avstrijski Slovani niso hrvatskega novega kurza odkrito napadali, kot so to takoj storili slovenski reakcionarji (zdaj se Slovenci prvič omenjajo — JP), so hrvatski preobrat spremljali s pridržanim negodovanjem, ki je izdajalo komaj prikrito slabo voljo in nerazpoloženje« ... »Kmalu je bilo mogoče razumeti, da je usmeritev cislajtanskih Slovanov čisto nasprotna usmeritvi Hrvatov in Srbov.« ... »Toda iz dneva v dan je bilo bolj očitno, da je avstrijska Slavija popolnoma zaplavala v dunajske vode. Če izvzamemo majhne napredne skupine — kot slovensko liberalno (tudi ta izjema pravzaprav ne velja — JP) — se danes vse velike slovanske stranke v Avstriji, tudi najbolj liberalne in najbolj slovanske, odkrito spogledujejo s hrvatskimi klerikalci in slavofobskimi radikalci, ki sledijo, zavestno ali nezavedno, zastavi, ki jo je novemu kurzu navkljub razvil Kršnjavi..., na kateri piše: Velika Hrvatska v Veliki Avstriji.« ... »Federalisti, zagovorniki državnega prava, politiki, ki so vodili najostrejšo vojno proti dualizmu, so postali nenadoma najboljši Avstrijci in najbolj zaskrbljeni varuhi realne zveze dualistične monarhije.« Najbolj očitno se to vidi pri Čehih, kjer so Mladočehi in sploh ves češki tisk danes bolj naklonjeni Franku kot kdaj koli poprej A. Starčeviću!

Takšna je torej Smodlakova avtopsija. On dobro podaja podobo stanja, slabo pa razpoznava, kaj ga je povzročilo, še manj, kaj je zdravilo zanj. Šele v naslednjem desetletju je postalo očitno: politika posameznih zatiranih narodov habsburške monarhije se je mogla razvijati v etapah, toda vprašanje revolucionarnega razvoja ali pa razpada te mnogonacistične države se je moglo rešiti samo na enkrat in v celoti, ob udeležbi in soglasju vseh teh narodov.

Avstroslavizem je bil vseobsegajoči koncept, vključeval je idejo federalizacije in tudi jugoslovanske državne enote. Takšnega koncepta pa ni bilo mogoče nadomestiti z nekim delnim, parcialnim, tudi če bi se bil pojavil, po analogiji, kot nekakšen »hungaroslavizem«. »Novi kurz« je bil celo še ožji: zadeval je samo položaj Hrvatske. Toda problem ni bil samo v tem. Novi kurz, zamišljen subdualistično, je s svojim »italijanskim postulatom« dejansko vendarle prestopil dualistično mejo. Onstran te meje je odprl vprašanje kompromisa z Italijo na terenu avstrijskega Primorja. To je storil, ne da bi bil hkrati pripravljen vzeti v poštev tudi slovensko narodno vprašanje, to je vprašanje, ki je bilo vprašanje avstrijske državne polovice. Ustvaril je protisloven položaj, iz katerega ga je rešila samo okoliščina, da se je kmalu izkazalo, da se državnopravni status quo v doglednem času ne bo spremenil. Toda na slovenski strani, celo pri »novem kurzu« najbližjih liberalcih, je vse do vojne ostal občutek, da je od vseh nevarnosti za Slovence največja tista, da bi se hrvatsko-srbska politika za njih dezinteresirala. Socialdemokrati so ta občutek kompenzirali z razglašenjem avtonomije jugoslovanstva, kulturno zedinjenega prek vseh meja. Klerikalci so delali podobno s praktičnim političnim izgrajevanjem hrvatsko-slovenske narodne enotnosti. Liberalci pa z gojenjem ideje jugoslo-

vanske vzajemnosti in solidarnosti, brez natančneje formuliranih političnih ciljev.

Še v zadnjih »normalnih« predvojnih dneh je liberalni »Slovenski narod« pisal — ob nemškem Volkstagu v Celovcu — da bi bilo za Slovence najbolj nevarno to, če bi se nemški politiki posrečilo, s svojo agresivnostjo, »prepričati Srbe in Hrvate, da bi bilo boljše prepustiti Slovence njihovi usodi.« Pri tem je članka oživil spomin: »To je v bistvu ista ideja kakor svoječasni nazor nekaterih hrvatskih politikov, da se je treba izogniti italijanskemu sovraštvu z žrtvovanjem primorskih Slovencev.« Kot zdravilo članka priporoča: »Mi moramo globoko verjeti, da prihaja (takšna nemška in vladna politika) prepozno, ker je vez med nami ter brati Hrvati, Srbi postala že nerazločljiva.«[88]

Po drugi strani so dogodki iz let 1905 do 1907 utrdili, glede na državne meje, pri vseh slovenskih strankah nagnjenost k ohranitvi statusa quo. Nevarnost, da se Italija na slovenskih tleh trajno substituira Avstriji v primeru njenega razpada, je postala popolnoma očitna ravno kot posledica dogodkov iz let 1905 do 1907. Trumbićeva in Supilova akcija v emigraciji konec leta 1914 in v začetku leta 1915 je bila ravno v vprašanju odstranjevanja te italijanske nevarnosti in glede vključitve Slovencev posebno jasna in nedvoumna in ni dvoma, da se je na tem sektorju bistveno razlikovala od nekdanjega »novega kurza«.

[88] Slovenski narod, 23. junij 1914, 116.

8

O nekaterih vprašanjih slovenske politične zgodovine v zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno

Gre za burno desetletje, ki ga moremo kot neko posebno poglavje zgodovinskega procesa ugotoviti v mednarodnem, v avstroogrskem in v slovenskem merilu. Popolnoma očitno je to glede njegovega konca, saj to je prva svetovna vojna. Začetek periode je kajpada neprimerno manj jasen, a vendar ugotovljiv. To je desetletje največjega razmaha imperializma kot svetovnega sistema, ki prav leta 1905 rodi tudi že prvo vojno za novo delitev imperialistične posesti, v katero je zapletena neka evropska velika imperialistična država, t. j. ruskojaponska vojna. Ruska revolucija, ki se je še istega leta razvnela ob porazu Rusije v tej vojni, ni skušala rešiti le vprašanja absolutizma, marveč je že naznanjala tudi revolucionarno zanikanje imperializma samega. Odmevi te revolucije so znano dejstvo.[1] Vplivali so tudi na dogajanje v Avstro-Ogrski. Tu se državnim vrhovom, ki stoje na stališču dualizma, posreči prav na začetku našega desetletja stišati krizo tega sistema, posreči se jim ugnati madžarsko meščansko opozicijo in jo pripeljati na stališča oportunizma vladajočih. Nekakšen postranski rezultat pa je tisto, kar pomeni pravzaprav najpomembnejše sistemsko reformno dejanje, ki ga je Avstrija bila še zmožna tja do svojega konca, namreč volilna reforma za državni zbor, uvedba splošne in enake volilne pravice za moško prebivalstvo. Sledi nekaj let parlamentarnega optimizma, ki ga podpira zlasti delavska stranka. V zvezi s tem zavlada zatišje v njeni zunajparlamentarni dejavnosti, zatišje tudi v vodenju delavskih gospodarskih bojev. Po zadnjih državnozborskih volitvah 1911 ta optimizem naglo upada. To razočaranje pa se pri delavski stranki še ne prebije do spoznanja, da pravega boja za demokratizacijo države in odnosov v njej, zlasti tudi nacionalnih, ni mogoče ne začeti ne uspešno voditi brez direktnega boja proti nemško-avstro-ogrskemu imperializmu. To se pokaže tudi ob mednarodnih krizah, ki jih ta imperializem izziva: ob aneksijski 1908/1909 in balkanski 1912/1913, ko se pokaže nezadostnost platoničnega antimilitarizma in nerevolucionarnega pacifizma. Ti dve krizi še posebej postavita v prvo vrsto jugoslovansko in s tem tudi slovensko vprašanje. O zadnjem desetletju kot o posebni periodi govori tudi gospodarska zgodovina. Avstrijski avtorji pišejo, da je to v gospodarskem pogledu bilo najsrečnejše desetletje dvojne monarhije. Za Slovence je to trditev treba jemati z velikim pridržkom. Čeprav tudi na njihovem ozemlju v tem času industrializacija nedvomno napreduje, kar se očituje v dejstvu, da se delež agrarnega prebivalstva zdaj krči ravno pri Slovencih relativno najhitreje med vsemi narodi avstrijske državne polovice.[2] Nerešeni ostajajo trije veliki problemi narodnogospodarskega razvoja: agrarna kriza je še vedno silovita,[3] razlika med slovenskim ozemljem kot nezadostno razvitim in pa med tradicionalno industrijskimi področji monarhije se ne manjša, temveč celo

[1] Odmev na Slovenskem obravnava, deloma s posegom tudi v čas svetovne vojne, Dušan Kermavner, Slovenska publicistika in prva ruska revolucija (Ljubljana 1960).

[2] Fran Zwitter, Prebivalstvo na Slovenskem od 18. stoletja do današnjih dni (Ljubljana 1936). — Janko Pleterski, Položaj Slovencev pred prvo svetovno vojno; v: Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat (Beograd 1967). Besedilo 12 v tej knjigi.

[3] Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. I. zv. Agrarno gospodarstvo (Ljubljana 1970). Zlasti poglavji Kolonizacija in populacija ter Gospodarski obrat kmetije.

poglablja,[4] na Slovenskem najširše prevladuje kapital, ki je doma v tujini in ki odvaja presežno delo slovenskih delavcev drugam.[5] Brez pospeševalnega dejavnika lastne državnosti, ki je nujen celo za najrazvitejše meščanske družbe, slovenski narod nima izgledov za tisti hitrejši gospodarski razvoj, na podlagi plodov lastnega dela, ki mu utegne zagotoviti prihodnost. Ravno na tem področju, kot tudi na področju odpora imperializmu, se z vedno večjim poudarkom odpira vprašanje razmerja med delavskim in narodnim gibanjem. Socializem se vedno očitneje kaže kot rešitev problema malega naroda. To prepričanje pa še nikakor ni prevladujoče, med drugim tudi zato ne, ker socialdemokratska stranka sama omenjenega razmerja še ni učinkovito opredelila. Zato prevladuje malodušje, ki se kaže bodisi v neoilirizmu, ki ga ugotavljamo zelo močno v vseh treh slovenskih političnih taborih,[6] bodisi že kar v izjavah kakor je tista Izidorja Cankarja iz zaključnega, predsarajevskega časa, ko je pisal o »sedanji agoniji našega naroda«.[7]

Pritisk imperializma se na Slovenskem kaže predvsem v obliki okrepljenega germanizacijskega pritiska, v prvi vrsti na Koroškem in Štajerskem, pa tudi v obliki nasilja nad znamenji narodnega odpora. Nekakšen uvod so dogodki v Domžalah l. 1905, najvidnejši so septembrski dogodki l. 1908 v Ljubljani; do nedavna manj znani pa so slovenski odpor in represalije ob delni mobilizaciji v času balkanske krize 1912/1913, ki zajemajo malodane vse slovensko ozemlje od Gorice do Maribora in Slovenskih Goric.[8] Drugi imperializem, katerega pritisk pogojuje slovensko politiko tega desetletja tako močno, da je brez tega sploh ne bi mogli prav razumeti, je italijanski imperializem. Prav ob začetku tega desetletja vidimo, kako se v zvezi s Trstom, Slovenskim Primorjem in Istro zadnjič na političnem prizorišču prikaže stari, garibaldinski, levoliberalni iredentizem, a le zato, da bi izkazal, da Slovencev kot političnega subjekta ne upošteva in se tudi on v boju proti Avstriji trudi za državno delitev slovenskega ozemlja.[9] Neposredno za njim prevlada na tem prizorišču moderni imperializem Italije, ki so mu gesla iredentizma le še orodje nadaljnjega prodiranja na vzhodno jadransko obalo, na Balkan.[10]

Specifičnost slovenske politične zgodovine tega desetletja je zmagoslavje klerikalizma na Kranjskem kot sad njegove dolgoročne politične, organizacijske, socialne, gospodarske in narodnopolitične akcije, sad, ki ga je bilo mogoče

---

[4] Die Habsburgermonarchie 1848—1918. Bd. I. Die wirtschaftliche Entwicklung (Wien 1973).

[5] Bogo Grafenauer, Slovenija—Gospodarstvo; v: Enciklopedija Jugoslavije VII (Zagreb 1968). — Ferdo Gestrin, Oris gospodarstva na Slovenskem v prvem obdobju kapitalizma; v: Kronika 17 (1963). — Jože Šorn, Nacionalno poreklo velikega kapitala v industriji, rudarstvu in bančništvu na slovenskem ozemlju; v: Jugoslovenski istorijski časopis 8 (1969).

[6] Lojze Ude, Slovenci in jugoslovanska ideja v letih 1903—1914; v: Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat (Beograd 1967). Ponatis v knjigi istega avtorja: Slovenci in jugoslovanska skupnost (Maribor 1972).

[7] Izidor Cankar v: Dom in svet (1914), 126—7. Cit. po: Fr. Maslja — Podlimbarskega. Zbrani spisi IV. zv., Gospodin Franjo I. del (Ljubljana 1931) XIII.

[8] Janko Pleterski, Avstrija in Slovenci leta 1912—1913; v: Kronika 23 (1975) 110—120. Besedilo 10 v tej knjigi.

[9] Janko Pleterski, Politika »novog kursa«, jadranski kompromis i Slovenci; v: Jugoslovenski istorijski časopis 14 (1975) 49—88. Besedilo 7 v tej knjigi.

[10] Oko Trsta (Beograd 1945). — Slovensko Primorje in Istra (Beograd 1953). — Italijansko-jugoslovanske teze za istorijske tekstove; v: Jugoslovenski istorijski časopis (Beograd 1977) br. 3—4, 85—124. — Dragovan Šepić, Talijanski iredentizam na Jadranu. Konstante i transformacije; v: Časopis za suvremenu povijest 7 (Zagreb 1975) 5—32. — Renato Monteleone, Irredentismo; v: Il mondo contemporaneo vol. I: Storia d'Italia — 2. 573—583 in 910—922.

utrgati ob izvršeni demokratizaciji volilnih redov.[11] Slovenski klerikalizem ob tem uveljavlja svojo namero postati vseljudsko in s tem edino pravo slovensko gibanje, reorganizira se v Vseslovensko ljudsko stranko, zunaj katere ostaja le še Trst z Istro.[12] Goriška je še bojno področje, povsod drugod pa se zdi slovenski liberalizem brez malega ugnan. Drugače je seveda z nemškim ali nemškutarskim liberalizmom na Koroškem in Štajerskem.

Slovenski liberalni tabor, v katerega bilanco je v končni vsoti treba všteti tudi rezultate, ki jih je dalo gibanje narodnoradikalnih študentov in deloma celo gibanje narodnorevolucionarne mladine,[13] se more klerikalizmu le šibko upirati. Njegova domena je kultura v ožjem smislu, čeprav najpomembnejšega pojava, slovenske moderne, ni mogoče prišteti kaki stranki. Svobodomiselnost je veliko širše obeležje kot pa zgolj liberalnostrankarsko. Ustvarjalnost liberalnega tabora je plodna zunaj Kranjske, v narodnostno mešanih mestih, v katerih ustavlja asimilacijo in ustaljuje navzočnost slovenskega meščanskega in v širšem smislu mestnega življa. Trst, Gorica, Celje, nekoliko tudi Maribor, postajajo mejniki v Župančičevem smislu.[14] Šibki poskus prav v tem desetletju na Koroškem, da bi nemškutarstvu v tej deželi končno zoperstavili alternativo slovenskega liberalizma, je obtičal v prepoznih začetkih.[15] Kot posebna zavora se za pobudo slovenskega liberalnega tabora na tipično njegovem, na nacionalnem področju, prav ob začetku desetletja pokaže negativna izkušnja z »novim kurzom« hrvatske politike, ki sicer velja kot jugoslovanski, ki pa Slovence izpušča iz svojega računa in ki skuša mimo njih dogovoriti teritorialni kompromis z iredentisti v Italiji.[16] S tem je slovenski liberalni tabor ne le potrjen v usmeritvi k reformi Avstrije, marveč je tudi onemogočen kot nosilec jugoslovanskih političnih povezav. V času balkanske krize, ko mu hrvatsko srbska koalicija odkloni vabilo na jugoslovanski sestanek v Trstu, se to še enkrat potrdi.[17] Tako se liberalni tabor v aneksijski krizi pridruži trialistični iniciativi slovenskega klerikalizma, kljub poskusu tedaj še zunaj stranke stoječega Gregorja Žerjava opredeliti samostojen malojugoslovanski program.[18] Konservativni značaj liberalne stranke na Kranjskem je tako utrjen, njegova vehementna odklonitev narodnorevolucionarne mladine pa razumljivejša. Ena

---

[11] Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem 1861—1918 (Ljubljana 1965); zlasti pogl. Pregled volilne zgodovine, 203—306.

[12] Drago Kladnik, Preosnova Katoliške narodne stranke v Slovensko ljudsko stranko l. 1905 (seminarsko delo, FF 1978).

[13] Ernest Turk, Značilnosti preporodovskega gibanja na Slovenskem v zadnjih dveh letih pred prvo svetovno vojno; v: Razprave SAZU, razred za zgodovinske in družbene vede 5: Hauptmanov zbornik (Ljubljana 1966) 391—418. — Preporodovci proti Avstriji, ur. Adolf Ponikvar (Ljubljana 1970).

[14] Dušan Kermavner, Slovenske stranke v volilnoreformni situaciji in narodnostna politika slovenske socialne demokracije v l. 1905—07; v: Novi svet VII (Ljubljana 1952) 253—262, 341—351, 449—463. — Fran Zwiter, Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike, ZČ 18 (1964) 75—153. — Isti, Etnične in družbene osnove koroškega vprašanja; v: Koroški plebiscit (Ljubljana 1970) 7—36. — Isti, (s sodelovanjem Jaroslava Šidaka in Vase Bogdanova) Nacionalni problemi v habsburški monarhiji (Ljubljana 1962). — V. Melik, delo nav. v op. 11.

[15] Janko Pleterski, Politični profil koroškega časopisa »Mir« (1882—1920); v: ZČ 10—11 (1956—57) 209—212. — Isti avtor, Narodna in politična zavest na Koroškem. Narodna zavest in politična orientacija prebivalstva Slovenske Koroške v letih 1848—1914 (Ljubljana 1965) 239—241 in 386—387.

[16] J. Pleterski, delo nav. v op. 9

[17] Slovenec, 28. januar 1913, št. 22.

[18] Janko Pleterski, Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje; v: ZČ 22 (1968) 169—184. Besedilo 13 v tej knjigi. — Gregor Žerjav, Jugoslovansko kraljestvo v okviru habsburške monarhije; v: Naš list (Kamnik 1908) 12. in 19. december, 49—50.

izmed pomembnih idej, ki se rodi med liberalnimi politiki prav v času polemike z »novim kurzom« kot subdualističnim t. j. državno mejo med avstrijskimi in ogrskimi deželami priznavajočim konceptom, je zamisel dr. Henrika Tume o rešitvi slovenskega in jugoslovanskega vprašanja v širši državni skupnosti narodov Avstrije, Podonavja in Balkana.[19] To je ideja, ki z dr. Tumo preide v krog slovenskih socialdemokratov in v tem krogu torej ni avstromarksističnega izvora.

Iniciativnost klerikalnega tabora v narodnem vprašanju, zasnovana že ob koncu prejšnjega stoletja, se je v teh razmerah še bolj uveljavljala. Omenili smo že trialistično akcijo, ki jo je ta tabor začel v času aneksije Bosne in Hercegovine in ki jo je nadaljeval tja do vojne, izključujoč iz nje po l. 1909 liberalno stranko. Je pa ta trialistično-jugoslovanska politika, ocena njenega odnosa do nemških krščanskih socialcev pa do prestolonaslednika in njegovega kroga, prav posebno pa še zveza VSL z zedinjeno pravaško stranko hrvatskih dežel l. 1912 in pozneje, nujno potrebna temeljite osvetlitve, posebno še, ker v hrvatskem zgodovinopisju slovenska stran ni primerno ocenjena.[20] Iz pripravljalne obsežne študije ne bi dajali zdaj izvlečkov, pač pa le omenjamo, da je zvezo slovenske klerikalne stranke s pravaši dozdaj v resnici še najbolj točno ocenil Ivan Cankar že v tistem času.[21] Ugotovil je, da je VSL razen JSDS edina stopila prek slovenske meje v jugoslovansko smer, čeprav »na zelo ozkosrčen način«. »Dejansko je ta stranka«, ji je priznal Cankar, »uveljavila svoje jugoslovanstvo«. Storila pa je to tako, »da se je združila, naravnost spojila s starčevićansko stranko...« Z združitvijo prav s to stranko pa si je, kot je menil Cankar »naprtila zaprašeni pravaški program in si postavila mejo, preko katere ne more nikamor.« Tedaj Cankar ni mogel vedeti, da se bo v vrstah samih hrvatskih pravašev v naslednjih, odločilnih vojnih letih uveljavila jugoslovanska struja, ki bo ta program presegla in slovenski klerikalni stranki omogočila stik tudi s Srbi in Muslimani.[22] — Poleg tega bi se dalo govoriti še o drugih vprašanjih, ki so potrebna osvetlitve: o razvoju tokov v VSL, o gledanju dr. J. E. Kreka na vprašanje narodne samoodločbe po izkušnji z avstrijsko politiko v času balkanske krize in še o marsičem.[23] Jasno pa je, da je politika klerikalnega tabora v svojem bistvu vezana z ohranjevanjem danega meščanskega sistema in položaja cerkve v njem. Vendar se je tedaj dozdevalo, da to ni neposredno aktualno vprašanje, saj se je sistem spričo vedno splošnejšega reformizma avstrijskih socialdemokratskih strank počutil kar varnega.

Posebni in celo prvenstveni pomen razvoja tretjega, delavskega, socialističnega tabora v slovenskem političnem življenju že v desetletju pred prvo svetovno vojno, je očiten z današnjega, časovno in po kvalitativnih iz-

[19] Henrik Tuma, Jugoslovanska ideja in Slovenci (Gorica 1907).

[20] Mirjana Gross, Erzherzog Franz Ferdinand und die kroatische Frage; v: Österreichische Osthefte 8 (Wien 1966) 277—299. — Isti avtor, Hrvatska politika velikoavstriskog kruga oko prestolonasljednika Franje Ferdinanda; v: Časopis za suvremenu povijest 2 (Zagreb 1970) 9—74. — Isti avtor, Povijest pravaške ideologije (Zagreb 1972). — Janko Pleterski, Jugoslovanski problem pri Vseslovenski ljudski stranki do leta 1917; v: Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske monarhije i stvaranja jugoslavenske države (Zagreb 1969) 121—130.

[21] Ivan Cankar, Slovenci in Jugoslovani, predavanje 12. aprila 1913 v Ljubljani.

[22] Janko Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914—1918 (Ljubljana 1971). Izšlo tudi v srbohrvatskem prevodu v Beogradu 1976 (Nolit). — Mirjana Gross, Povijest pravaške ideologije (op. 20).

[23] Prim. polemično zavračanje Dušana Kermavnerja, Politični boji na Gorenjskem in delavsko gibanje na Jesenicah — Javorniku od začetkov do leta 1918, III (Ljubljana 1975) 239 in druge.

kušnjah odmaknjenega stališča, ko nam je jasno, da je že naslednji čas, čas prve svetovne vojne, Slovence postavil ne le pred vprašanje nacionalne, temveč tudi socialne revolucije. V splošnem lahko rečemo, da se je stranka slovenskega delavstva, Jugoslovanska socialnodemokratska stranka, v tem zadnjem predvojnem desetletju organizacijsko in politično vidno utrjevala. Njeno delovanje se je razvijalo pod vplivom dveh središč, Ljubljane, kjer je bil sedež izvršilnega odbora stranke in pa Trsta, kjer je bilo največje zbirališče slovenskega delavstva. V Trstu se je politična moč — in s tem tudi samozavest — tega delavstva posebno krepila v zvezi z italijanskimi socialnimi demokrati, s katerimi skupaj že predstavlja najmočnejšo stranko v mestu.[24] Na Štajerskem se je območje slovenske delavske stranke po uvedbi novega državnozborskega volilnega sistema razširilo na celotno ozemlje, ki so ga zajemali slovenski volilni okraji, težišče njenega delovanja pa je vendar ostajalo v območju Celja, predvsem pa v zasavskih revirjih.[25] Z volilno agitacijo in s svojimi kandidaturami je zdaj JSDS segala ob državnozborovskih volitvah celo na Koroško, seveda le v njen edini slovenski volilni okraj.[26] Organizacijsko se je v teh letih razširila tudi na Istro, kjer je zajela tudi hrvatsko delavstvo in kjer se je realno utrjeval njen jugoslovanski značaj.[27] Dodatno k že staremu tekmecu, krščansko socialnemu delavstvu, ki se je leta 1910 organizacijsko združilo v Jugoslovansko strokovno zvezo, je slovenska socialna demokracija dobila še novega tekmeca med delavstvom, Narodno delavsko organizacijo. Na severnem slovenskem obrobju segata ti dve nerazredni slovenski delavski organizaciji tudi v industrijske kraje, kamor dejavnost JSDS ne seže.[28] Tu je treba posebej omeniti Maribor, ki je kljub slovenskemu proletariatu ostajal izključna domena nemške socialne demokracije. Prva naloga in prvo zanimanje Jugoslovanske socialnodemokratske stranke ostaja predvsem boj za vpliv med slovenskim delavstvom, stranka sama pa ostaja delavska stranka v ožjem, stanovskem smislu. Kljub posameznim poskusom je ostajalo odprto vprašanje socialdemokratskega programa in organizacije za gospodarsko socialno ogroženo kmečko prebivalstvo.[29] Takšno stanje je slej ko prej preprečevalo, da bi stranka rešila vprašanje, kako prestopiti ožje družbene meje delavskega razreda. Problem, kako postati »stranka vseh delovnih, izrabljanih, nesvobodnih slojev«,[30] torej

[24] Henrik Tuma, Iz mojega življenja (z opombami Dušana Kermavnerja) (Ljubljana 1937). — Vasilij Melik, Volitve v Trstu 1907—1913, ZČ 1 (1947) 70—122. — Fran Zwitter, Slovensko primorje (1897—1918); v: Slovensko Primorje in Istra (Beograd 1955) 77—115. — Ivan Regent, Poglavje iz bojev za socializem, I—III (Ljubljana 1967). — Rudolf Golouh, Pol stoletja spominov (Ljubljana 1966). — Zgodovinski arhiv KPJ, knj. 5. Socialistično gibanje v Sloveniji 1869—1920 (Beograd 1951). — Giuseppe Piemontese, II Movimente operaio a Trieste dalle origine alla fine della prima guerra mondiale (Udine 1961). — Ennio Maserati, II movimento operaio a Trieste dalle origini alla primaguerra mondiale (Milano 1973).

[25] Franc Rozman, Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem do prve svetovne vojne (Ljubljana 1976) tipkopis disertacije FF.

[26] Dušan Kermavner, O slovenskem delavskem gibanju do Cankarjevega političnega nastopa; v: Novi svet-5 (Ljubljana 1950). — J. Pleterski, delo nav. v op. 15 (Narodna in politična zavest na Koroškem) pogl. IX. — Fran Zwitter, Vprašanje koroške kandidature Ivana Cankarja leta 1907; v: Koledar Slovenske Koroške 1958 (Celovec—Borovlje) 57—61.

[27] D. Kermavner, delo nav. v op. 14. — Lilijana Prijon-Trampuž, Jugoslovanska socialdemokratska stranka v Istri. Ustanovitev in delovanje v letih 1907—1908; v: Slovensko morje in zaledje 1 (Koper 1977) 135—153.

[28] Miroslav Stiplovšek, Strokovno-sindikalno gibanje na Slovenskem 1918—1922 (v tisku).

[29] Dušan Kermavner, O tržaškem anarhizmu in nekaterih črtah slovenske socialne demokracije; v: ZČ 22 (1968) 115—133.

[30] D. Kermavner, prav tam.

vprašanje ljudskega gibanja pod vodstvom delavstva v neposredni strankarski povezanosti, se je sicer zastavilo na VII. zboru JSDS (31. januar—2. februar 1909) v obliki debate o taktiki, toda prevladalo je in ostalo prevladujoče stališče, da »smo delavska stranka«, da srednji sloji in kmetje »nimajo razrednega smisla« in da mora »naš boj biti razredni boj«.[31]

Spričo takšnega, v končnem učinku delavsko stranko osamljujočega taktičnega stališča, je bilo tem pomembnejše vprašanje razmerja JSDS do slovenskega narodnega vprašanja in gibanja. Saj se je v problematiki tega razmerja očitovalo in reševalo isto vprašanje zveze z vsemi ljudskimi plastmi slovenske družbe, ki ga stranka ni rešila, kot smo že omenili, neposredno. Že tedaj se je večkrat izražalo spoznanje, da je »boj proti narodnostnemu hlapčevanju eminentno socialen boj«.[32] Toda spoznanje splošno družbenega značaja narodnega vprašanja se še ni prebilo do zaokroženega teoretičnega nazora in strateško taktičnega koncepta, pomembnega za revolucijo.[33]

Vprašanje narodnostne politike Jugoslovanske socialno demokratske stranke pred prvo svetovno vojno velja v slovenskem zgodovinopisju kot v glavnem rešeno. V zadnjih letih pa se vedno bolj očitno kaže, da temu nikakor ni tako. Pred vsem se postavlja naloga pregledati to tematiko z vidika novih dognanj o odnosu med revolucijo in nacijami, ki nam jih je omogočila naša revolucionarna izkušnja in še prav posebej izkušnje boja za samoupravni socializem. Boj za svobodo nacionalnega življenja ni samo družbeno pomemben faktor, posredno odločilen tudi za socialistično revolucijo, ki mora znati izkoristiti njegove možnosti. Gre za vprašanje vodilne in odločilne pozicije delavskega razreda v narodu kot družbeni skupnosti, zunaj katere ni boja za razvijanje socialistične družbe.[34] Z vidika takšne celovite zgodovinske izkušnje je mogoče in je potrebno o nacionalni politiki JSDS še marsikaj povedati.

V vprašanja nacionalne politike JSDS pred prvo svetovno vojno se je v zadnjih letih poglobilo nekaj zgodovinarjev iz drugih naših republik, ki so odkrili nekaj novih dejstev o stikih slovenskih socialdemokratov s socialdemokrati drugih narodov današnje Jugoslavije. Vendar pa opozarjajo tudi sklepi teh zgodovinarjev, katerih zanimanje se osredotoča predvsem na vprašanja znane Tivolske konference leta 1909, pa tudi na stališča slovenskega predstavnika na Balkanski socialistični konferenci v Beogradu naslednje leto, da se bo treba celotnega problemskega kompleksa ponovno in izčrpno lotiti.

---

[31] Zgodovinski arhiv KPJ, 5 (Beograd 1951) 179.

[32] Narodnost in socializem. Članek v Naših zapiskih IX, 1912. Cit. po:: Albin Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi (Ljubljana 1938) 360.

[33] Dušan Kermavner, Ludwig Gumplowicz in Slovenci; v: Naša sodobnost 8 (Ljubljana 1960) 784. Avtor zavrača Vaso Čubrilovića, ki je Leninu že za čas pred letom 1914 pripisal naziranje, »da se radnička klasa radi uspeha svojih vlastitih klasnih težnja i interesa mora svuda, a pre svega u svojoj zemlji i kod svog naroda staviti na čelo nacionalno revolucionarnim pokretima« (Istorija političke misli u Srbiji XIX. veka, 397) in pripominja: »V takratnih pogojih se je socialistična strategija v narodnostnem vprašanju usmerjala drugače in je nikakor ni dopustno za nazaj premikati na poznejši tir.«

[34] Najdan Pašić, Nacionalno pitanje u savremenoj epohi. Drugo izdanje (Beograd 1976). — Dušan Bilandžič, Historija Socijalističke Federativne Jugoslavije (Zagreb 1978). — Janko Pleterski, Značaj osme konferencije zagrebačkih komunista za tretiranje nacionalnog pitanja u politici KPJ; v: Osma konferencija zagrebačkih komunista i razvoj KPJ—SKJ kao moderne partije radničke klase (Zagreb 1978) 201—218 (izšlo tudi v Naših razgledih 1978 št. 23—24). Besedilo 22 v tej knjigi. — Isti avtor, Revolucija in vprašanje narodov (Ljubljana 1979), (v prvi redakciji izšlo v Teorija in praksa 14 (1977) 479—489; Pregled (Sarajevo 1977); Treči program Radio Beograd — Jesen 1977 in v: Radnička klasa i revolucionarna avangarda (Maribor 1978) 57—70).

Nedvomno najresnejše delo o tako imenovanem avstromarksizmu in jugoslovanskem vprašanju, knjiga dr. Enverja Redžića, prihaja do takšnega poglavitnega sklepa: »Tivolska formula je bila politična zabloda in zgodovinska zgrešenost«.[35] Najbolj uničujoča pa je bila sodba, ki jo je na svetovnem zgodovinskem kongresu v San Franciscu leta 1975 izrekel dr. Jovan Marjanović. Trdil je, da so udeleženci Tivolske konference v Ljubljani pledirali za zedinjenje vseh južnih Slovanov v eno nacijo, toda pod krono Habsburžanov, da je to bil poskus propagande za trializem in da je ta ideja za socialiste iz Srbije, Bolgarije in Črne gore pomenila, da bi se morali bojevati proti neodvisnosti svojih nacionalnih držav.[36] Končno je tu še zelo informativna knjiga dr. Stojana Kesića o odnosih med delavskimi gibanji v jugoslovanskih deželah do leta 1914, ki posveča Tivolski in Beograjski konferenci posebno poglavje.[37] Tudi dr. Kesić je mnenja, da je Tivolska konferenca prišla na pozicije trializma, čeprav indirektno, da Tivolska resolucija ne more vzdržati resne kritike, ker v njej ni nič revolucionarnega, kar se vidi po tem, da za vsako ceno rešuje jugoslovansko vprašanje v okvirih avstroogrske monarhije in ker zapostavlja boj za uresničevanje nacionalne, samostojne in neodvisne države. Razliko med koncepcijo Tivolske konference in pa koncepcijo Beograjske socialistične konference označuje tako, da je prva izhajala od »kulturno-nacionalne avtonomije jugoslovanskih narodov v preosnovani Avstroogrski«, druga pa od »zveze socialističnih republik na Balkanu«. Etbin Kristan, kot eden glavnih avtorjev Tivolske resolucije, ni bil samo avstromarksist, enak Karlu Rennerju, marveč je bil zaradi svojega odličnega znanja srbohrvatskega jezika tudi eden izmed posrednikov, prek katerih je prodiral avstromarksizem med hrvatske socialiste.[38]

Ne gre samo za to, da omenjeni avtorji v svojih ocenah premalo upoštevajo tisto, kar je mogoče najti v slovenskih objavah. Dr. Kesić npr. ne upošteva objavljene korespondence slovenskih socialdemokratov z Viktorjem Adlerjem o Tivolski konferenci.[39] Gre tudi za kriterije, o katerih bi se bilo treba zediniti. Dr. Redžić npr. pozna in upošteva omenjeno korespondenco, kar mu tudi omogoča popolnoma jasno spoznanje, da ne more biti točno znano spominsko zgodovinsko pričevanje dr. Henrika Tume, da je Tivolska konferenca bila vodena »docela v smislu dunajske centrale«.[40] Kljub tej stvarni temeljitosti se tudi pri dr. Redžiću postavlja vprašanje kriterijev ocenjevanja. Že glede splošne slovenske politike tistega časa je jasno, da za zgodovinsko merilo ni mogoče jemati kar vprašanja, koliko je v njej bilo protiavstrijske usmeritve v smislu nasprotovanja skupnosti narodov tega, v zgodovini nastalega državnega sklopa. In tudi za takšno merilo ni mogoče jemati jugoslovanstva kot neke nad narodi in s tem tudi nad Slovenci stoječe ideje. Toliko manj je seveda takšna merila mogoče uporabiti v primeru slovenske delavske stranke.

Kriterij v primeru delavske stranke je glede nacionalnega vprašanja možen le v tem smislu, da se razišče njeno približevanje družbenemu bistvu tega vprašanja v teoretičnem in političnem spoznanju ter dejavnosti, konkretno pa tudi njeno približevanje priznanju načela pravice narodov do samoodločbe.

---

[35] Enver Redžić, Austromarksizam i jugoslovensko pitanje (Beograd 1977).

[36] Jovan Marjanović, Reforma i revolucija na Balkanu; v: Jugoslovenski istorijski časopis 1975, 3—4 (Beograd) 8.

[37] Stojan Kesić, Odnosi između radničkih pokreta u jugoslovenskim zemljama do 1914. godine (Beograd 1976).

[38] S. Kesić, nav. delo, 280—300.

[39] Franc Rozman, Tri pisma o tivolski resoluciji 1909; v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 13 (1973) 239—243.

[40] E. Redžić, delo nav. v op. 35, 214.

Nikakor pa ni mogoče vse to ocenjevati samo z vidika njene opredelitve za neko konkretno državnopolitično programsko usmeritev. Spomnimo se na to, kako je Lenin še leta 1914, ko je vztrajno nadaljeval boj za priznanje pravice narodov do samoodločbe v programu revolucionarne delavske stranke, istočasno poudarjal, da to ne pomeni, da mora takšna programska postavka postati kar zahteva po odcepitvi Poljske, da to ne pomeni, da poljski socialisti ne bi smeli odcepitvi tudi nasprotovati.[41]

Samoodločba in boj zanjo še nista pomenila — kot pozneje v tridesetih letih in v naši NOB — poti k revoluciji, še nista pomenila spoja nacionalne in socialne revolucije v enoten proces. Razmere še niso dozorele za zamisel nacionalnih gibanj in revolucije pod vodstvom proletariata in sta odcepitev in državna osamosvojitev pomenili ustvarjanje meščanske narodne državnosti. Še celo v oktobrski revoluciji se geslo pravice narodov do samoodločbe in njegovo aktivno priznanje v politiki revolucionarne delavske partije postavlja le kot vprašanje boja za revolucionarno enotnost delavstva različnih narodov in hkrati kot vprašanje zaveznika revoluciji, ki se razvija v zatirajočem narodu. Boj za samoodločbo kot pot k revoluciji, to je spoznanje in dejanje šele poznejše dobe, ki ga ne moremo kar tako prenašati v čas pred prvo svetovno vojno ter ga tam uveljavljati kot merilo.[42]

Kadar govorimo o nacionalni politiki slovenske delavske stranke v času do prve svetovne vojne, je poleg jasnosti o izhodiščnem kriteriju nujno uporabiti še dva metodološka vidika, ki sta sicer teoretično nesporna, ki pa ju v konkretnem zgodovinskem obnavljanju dostikrat pogrešamo. Prvo takšno metodološko pravilo je priznana resnica, da je treba vse ravnanje slovenske delavske stranke videti tudi v povezavi s celoto nacionalnega in državnega zgodovinskega dogajanja. Drugo takšno pravilo pa je, da je treba v vseh njenih stališčih in dejanjih iskati tudi element razvoja, najti v njih tisto, kar se nakazuje, a uveljavlja šele pozneje, hkrati pa tisto, kar prevladuje poprej, da bi se umaknilo novemu pozneje.

Glede prvega pravila lahko takoj rečemo, da je zelo očitno, da dosedanje razpravljanje o tivolskem programu, še posebno tisto, ki ga najdemo pri omenjenih avtorjih, ne upošteva, ali pa premalo upošteva okoliščino, da je ta program reagiranje slovenske delavske stranke na nacionalno politične programe slovenskih meščanskih strank v času aneksijske krize, podobno kot je bil brnski program avstrijske socialne demokracije leta 1899 reagiranje na meščansko politiko v času t. i. Badenijeve krize.[43] Glede drugega pravila pa omenjamo, da je zlasti novejše razpravljanje potekalo pod vtisom, ki ga je ustvaril X. zbor JSDS ob koncu leta 1917, ko se je v iskanju opore za samostojno, razredno politiko ob konkurenčni akciji meščanstva z majniško deklaracijo tako močno skliceval na Tivolsko resolucijo.[44] Na ta način je zbor ustvarjal vtis o nacionalni politiki slovenske delavske stranke kot nekakšni nespremenljivi konstanti, čeprav že tedaj pozornemu opazovalcu ni moglo uiti, da je Tivolska resolucija v interpretaciji X. zbora nekaj drugega kot pa Tivolska resolucija iz leta 1909. Treba je zaznati in spoznati razvojni proces po Tivolski konferenci tja do svetovne vojne, in treba je ugotoviti, kakšno mesto zavzema Tivolska konferenca v razvojnem procesu do leta 1909.

---

[41] O pravici narodov do samoodločbe (1914).

[43] F. Zwitter, Nacionalni problemi..., 187. — Prim. Janko Pleterski. Die Badenikrise und die Slowenen; v: Die Donaumonarchie und die südslavische Frage von 1848 bis 1918 (Wien 1978) 73.

[44] Dušan Kermavner, Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918 (Ljubljana 1968).

V desetletju, ki je minilo od vseavstrijskega socialdemokratskega kongresa v Brnu leta 1899 in njegovega programa, pa do Tivolske konference, je potrebno natančneje preučiti razmerje socialdemokratov vseh narodov habsburške monarhije do t. i. avstrijskega državnega problema. V splošnem velja prepričanje, da je ena izmed bistvenih potez t. i. avstromarksizma — in to se je pokazalo tudi v razpravljanjih naših zgodovinarjev — opredelitev za velikodržavno ohranjevanje integralnosti tega državnega sklopa kot pogoja za uspešen razvoj socialističnih stremljenj.[45] Znana knjiga nemškega zgodovinarja Hansa Mommsena o avstrijski socialni demokraciji in nacionalnem vprašanju prihaja do sklepov, ki takšnemu aksiomatičnemu gledanju nasprotujejo.[46] Mommsen pokaže, da tudi v vrhu avstrijsko-nemške socialne demokracije vladajo različni nazori o prihodnosti in zaželenosti tako države Habsburžanov v celoti kot tudi njene avstrijske državne polovice.

Samo Karl Renner, piše Mommsen, stoji ves čas na velikodržavnem, celoto monarhije obsegajočem stališču. Otto Bauer je l. 1912 to stališče opustil. V splošnem pa je v desetletju po Brnu nemško-avstrijska socialdemokratska stranka stala — tu in tam omahujoč — z Viktorjem Adlerjem vred na stališču male Avstrije, to pomeni, računala je na likvidacijo dualizma, ne z obnovo celotnosti monarhije, marveč z odcepitvijo Ogrske. Mommsen se zlasti sklicuje na IX. celokupni zbor avstrijske socialne demokracije leta 1903 in na njegov soglasno sprejeti sklep, »da socialna demokracija Avstrije... naravnost, popolnoma in vselej odklanja državnopravno skupnost z Ogrsko...« Ta sklep je znan tudi v naši literaturi, saj je objavljen v Zgodovinskem arhivu KPJ. V opombah je še citirano, na zboru izrečeno opozorilo, da ločitev Ogrske od Avstrije ne bo izpolnila pričakovanj. Ne bo utrdila male Avstrije, marveč bo razveza dualizma pomenila korak bliže k razhodu Avstrije, kajti podobne težnje po ločitvi bodo postavili tudi Čehi, Italijani in Hrvatje (izvajanja nemškega avstrijskega socialdemokrata Winarskega). Pobudniki stališča o odcepitvi Ogrske, med njimi sta Viktor Adler in Austerlitz, pravi Mommsen, so si od tega koraka obetali hitrejšo demokratizacijo razvezane Avstrije, ker se bo le-ta morala sprijazniti s položajem male države in se otresti svojih imperialističnih ambicij. Ko pa zmaga socializem, bo mala Avstrija likvidirana v velikonemškem smislu. S tem se približujejo konceptu revolucionarne levice iz 1848. leta. — Sklep IX. celokupnega zbora leta 1903 o odcepitvi Ogrske vsekakor pomeni tudi zavrnitev načrtov o Veliki Avstriji, ki so jih tedaj razvijali nemško-avstrijski krščanski socialci, upajoč na prestolonaslednika.[47] Velika Avstrija kot enotna monarhija ni izključevala etnične federalizacije (načrt Popovicija 1904). Teh načrtov se je skušala oprijeti tudi slovenska klerikalna stranka, da bi našla oporo za pridruževanje Slovencev hrvatskemu državnemu pravu.

---

[45] Prim. Fran Zwitter, Zlom avstromarksizma pri Slovencih; ZČ 26 (1972) 103—138. — Dušan Kermavner, Boj v političnem zgodovinopisju brez konca in kraja? ZČ 27 (1973) 107—126. — France Klopčič, Avstromarksizem, slovensko meščanstvo in drugo; ZČ 28 (1974) 131—160. — Zanimive precizacije in poglobitve prinaša Walter Lukan v svoji žal nedokončani recenziji knjige Edvarda Kardelja »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja« v: Österreichische Osthefte 15 in 16 (Wien 1973 in 1974) 397—420 in 34—52.

[46] Hans Mommsen, Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im Habsburgischen Vielvölkerstaat, I (Wien 1963).

[47] Prim. dela M Grossove, nav. v op. 20. — Sistematično v: Rudolf Wierer, Der Föderalismus im Donauraum (Graz—Köln 1960). — F. Zwitter, delo nav. v op. 14 (Nacionalni problemi...). — Načrte Franca Ferdinanda raziskuje Vladimir Dedijer, Sarajevo 1914 (Ljubljana 1966).

Sklep IX. zbora o odcepitvi Ogrske je kot politično sredstvo za boj proti klerikalizmu na Slovenskem moral ustrezati tudi Jugoslovanski socialno demokratski stranki. Toda, ali je bil združljiv z njeno splošno zamislijo, reševati problem socializma v južnoslovanski povezavi s »skupnim bojem vseh jugoslovanskih siromakov«? Kajti odcepitev Ogrske od Avstrije je pomenila še hujše in globlje državnopravno odtrganje Slovencev od drugih Jugoslovanov dvojne monarhije, kot pa je to pomenil dualizem.

Stvar je pojasnil Etbin Kristan v debati na zboru, preden je tudi on glasoval za odcepitev Ogrske. Opozoril je, da je to vprašanje za Jugoslovane posebno važno, da so Jugoslovani že danes preveč razdeljeni in da se mu s tega vidika ne zdi zaželeno, da bi se obstoječi odnos med Avstrijo in Ogrsko še bolj zrahljal. Vendar, a to je važno, rešitev je iskal v tem smislu, da bo šele razhod omogočil združitev tistega, kar spada skupaj: »Čeprav na prvi pogled ločitev ni videti zaželena, z višjega vidika ne preostaja nič drugega, kakor razdeliti to slučajno zlepljeno telo v njegove naravne dele; šele tedaj se bodo deli, ki spadajo skupaj, spet svobodno združili... Moderna Avstrija — morebiti pa to sploh ne bo Avstrija — lahko nastane le, če se nemoderna fiktivna Avstrija razruši«.[48]

Razrešitvi krize dualizma s preprostim razcepom dvojne habsburške monarhije v dve popolnoma ločeni državi je Etbin Kristan torej postavil nasproti perspektivo svobodnega združenja narodov, pri čemer je prav posebej poudarjal naravno skupnost Jugoslovanov. Nedvomno gre za drugačen koncept, kot pa je bil koncept nemško-avstrijskih iniciatorjev sklepa kongresa, ki so tako v avstrijski državni polovici kot v Ogrski gledali dve integralni celoti, obstoječi vsaka po lastnem državnem razlogu. Etbin Kristan pa je ves problem postavil na temelje narodov in njihove svobodne odločitve in vse to povezal s perspektivo zedinjenja Jugoslovanov. Ni bil na kakem državo ohranjujočem stališču, ni bil za poglabljanje državnih meja, pač pa za njihovo premagovanje kot pogoj samoodločbi narodov.

Pomemben dogodek, ki je še enkrat praktično osvetlil stališča IX. zbora, se je nedolgo zatem dogodil prav na območju JSDS, v Trstu. To je bil sestanek predstavnikov socialistične stranke Italije in pa socialdemokratskih strank celotne Avstroogrske 20. do 22. maja 1905.

Tržaški sestanek naj bi bil v protivojnem smislu določil skupno platformo socialistov iz Italije in Avstroogrske v razmerju do nacionalnega boja Italijanov v Avstriji, potrdil naj bi skupno zavračanje iredentizma. Konference se je udeležila tudi Jugoslovanska socialdemokratska stranka, Etbin Kristan pa je na njej nastopal ne le kot njen predstavnik, marveč tudi kot član vodstva celokupne avstrijske socialne demokracije. Nedvomno je bil nastop JSDS na konferenci v Trstu pomemben tudi za razvoj socializma v samem mestu, saj je potrdil navzočnost slovenske socialne demokracije in utrdil platformo italijansko slovenskega socialističnega sodelovanja na Primorskem, ki je zelo pomembno za vse nadaljnje dogajanje do leta 1918. Zato je treba pogledati, s kakšnimi poudarki pa tudi pridržki se je skupno protiiredentistično stališče tedaj izoblikovalo.[49]

Italijanski socialisti, tako oni iz Italije kot tisti s Primorskega, so iredentizem odklonili in sicer kot vir vojne nevarnosti pa tudi kot orožje meščanstva, ki z njim hoče doseči razcep v internacionalno strnjenih vrstah

[48] Zgodovinski arhiv KPJ, 5 (Beograd 1951) 115.

[49] Il Lavoratore, 18.—23. maj 1905; Arbeiter Zeitung, 19.—28. maj 1905; Rdeči prapor (kolikor je letnik v Ljubljani) 26. maj 1905. — Konferenco omenja Leo Valiani, La dissoluzione dell'Austria — Ungheria (Milano 1966) 71—72.

proletariata. Niso pa zahtev iredentizma odklonili načelno, vsi so pustili možnost njihovega uresničevanja v prihodnosti. Celo Pittoni je zavrnil očitke iredentistov, da hočejo italijanski tržaški socialisti »zavezati bodočnost naroda«, to je, izključiti iredentistično rešitev, z besedami: »Ničesar nočemo zavezati na nobeno stvar, s svojim bojem hočemo samo zagotoviti miren in popoln razvoj narodnosti na poti njihove končne odrešitve (redenzione)« — »Politično živimo v Avstriji, na področju kulture in socialistične misli pa živimo ob boku naših tovarišev v Italiji... Celotno našo nacionalno taktiko zidamo na temelju našega brnskega programa, katerega pa ne smemo razumeti v smislu, kot da bi se z njim hotelo dokončno *rešiti* vprašanje različnih narodnosti v Avstriji; treba ga je razumeti kot minimalni program, ki ga stranka predlaga, da bi rešili pred propadom ne Avstrijo, temveč narode Avstrije.«

Tudi Viktor Adler, kot govornik Avstrijske socialne demokracije, ni zanikal pravice Italijanov do odcepitve v oddaljenosti prihodnosti, opozarjal pa je na nujnost aktualnega socialističnega boja v okviru Avstrije. Brez Avstrije bi namreč vsi narodi poginili. Priznal je potrebo da Trentin dobi avtonomijo, kar bi bil začetek izvedbe brnskega programa, odklonil pa je etnično delitev Primorske in obenem poudaril pravico Italijanom do univerze v Trstu. Zavrnil je stališče, da je potreben samo boj za razbitje avstrijskega sistema in poudaril, da mora biti to tudi boj za novo Avstrijo narodov, ki je v interesu njihovega gospodarskega in kulturnega razvoja. Tudi avstrijski Nemci bi namreč lahko, podobno kot Italijani, težili po pridružitvi nemški državi. Nova Avstrija bo nastala po odcepitvi Ogrske. Ta odcepitev je nujna tudi kot sredstvo boja proti avstroogrskemu militarističnemu ekspanzionizmu, saj bo z njo Avstrija izgubila lažni status velike države. Glede vojne je Adler izrazil prepričanje, da je ne bo, obenem pa je tudi opozoril, da ni mogoče računati na generalno stavko avstrijskega delavstva proti njej.

Glavni govornik socialistov iz Italije, Bissolati, je Adlerjevo izjavo o nemožnosti generalnega štrajka v Avstriji za preprečitev vojne sprejel. Zahteval pa je zato boj za zadovoljitev italijanskih nacionalnih interesov v Avstriji, da bi s tem bil odstranjen razlog možnega konflikta! V tem smislu je zahteval prednostno obravnavanje italijanskih nacionalnih zahtev v Avstriji pred zahtevami vseh drugih narodov.

Kaj je to pomenilo za JSDS in kako je v tem položaju reagiral Kristan?

Slovenska delavska stranka se je na tem sestanku prvič znašla na meddržavnem področju. Solidarno je nastopila v smislu boja proti vojni. To ni bil problem. Toda na tržaški konferenci se je nazorno srečala s primerom, ko so delavske stranke obravnavale kot posebno pomembno vprašanje svoje politike nek nacionalni problem, priznavajoč dejansko, če ne teoretično, njegov direktni pomen tudi za socialiste in proletariat. Stališča socialistov iz Italije so favorizirala položaj Italijanov v Primorju. Ti socialisti so zahtevali danes njihovo prednostno obravnavanje tudi v razmerju s Slovenci, v prihodnosti pa računali na delitev Primorja in na priključitev Trsta in zahodne Istre Italiji. Proti temu je avstrijska socialna demokracija odpirala perspektivo boja za novo Avstrijo, ki pa bo »mala«, ločena od Ogrske in ki bi kot takšna izključevala Slovence iz jugoslovanske združitve. In celo v tej mali Avstriji je avstrijska socialna demokracija pripravljena brnski program izvajati le v primeru Trentina.

V svojih nastopih je Etbin Kristan skušal previdno, poln kritičnosti do slovenske narodne politike, potrditi slovensko navzočnost v Trstu, poudarjajoč, da so Slovenci revolucionarne krvi. O iredentizmu ni spregovoril, priznal pa je Italijanom pravico do univerze v Trstu, obenem z zelo pre-

vidno izraženo mislijo o njeni morebitni dvojezičnosti. Zelo jasno se je izrekel proti etnični razmejitvi na Primorskem, konkretno tudi v Istri, in za avtonomijo na personalnem načelu. Ničesar ni dejal o Adlerjevi perspektivi boja za novo, a malo Avstrijo, ničesar o slovenskem ali jugoslovanskem vprašanju v celoti. Omejil se je na to, da je zelo močno poudaril nujnost razredne solidarnosti slovenskega proletariata z italijanskim.

Kristan je s tem zadostil neposredni zahtevi položaja, vsa vprašanja prihodnosti pa pustil odprta. Da je čez štiri leta na Tivolski konferenci ta stvar bila čisto drugačna, je nedvomno prva lastnot tega zborovanja, ki jo je treba ugotoviti. Ta razvoj gotovo ni bil pogojen le po spremembah v koncepciji nemško-avstrijskih socialdemokratov, do katerih je medtem deloma prihajalo. Mommsen piše, da je uspeh v boju za volilno reformo v Avstriji 1906—1907, doseženo v zvezi s krono, poživil v njihovih vrstah upanje na možnost demokratične reforme za celoto monarhije. Pripominja pa tudi, da to upanje ni bilo dolgega veka in tudi da v nobenem trenutku ni bilo dovolj močno, da bi stranka uradno priznala velikoavstrijske nazore Rennerja in Bauerja.

So znamenja samostojnega napredovanja slovenskih socialnih demokratov v preučevanju narodnega vprašanja v letih pred Tivolsko konferenco. Le omenjamo izid brošure »Narodno vprašanje in Slovenci« v letu 1908, v kateri je Etbin Kristan segel precej globlje od sočasnega poskusa Otta Bauerja.[50] Bolj izčrpno je obravnaval pomen socialne in gospodarske strukture prebivalstva, položaj naroda, govoril o industriji in narodnosti, o narodni avtonomiji in še posebej o narodnosti in socializmu. Čeprav Kristan ne pride do sklepa o političnem značaju narodnega vprašanja pa vendarle dejansko pokaže njegovo povezanost s celoto družbenega razvoja.

Že smo omenili, da je JSDS leta 1908 z dr. Henrikom Tumo sprejemala tudi njegovo zamisel reševanja slovenskega in jugoslovanskega vprašanja v realni povezanosti jugoslovanskih narodov v širši skupnosti enakopravnih narodov podonavsko-balkanskega prostora, ki bi bila sposobna upreti se nemškemu in italijanskemu prodiranju. Obrise te zamisli razpoznavamo v tivolskih razpravljanjih in resoluciji pa tudi v Tumovem nastopu na Balkanski socialistični konferenci v Beogradu. Ta zamisel ni identična s trializmom.

Če omenimo vsaj še prizadevanja Albina Prepeluha in kroga »Naših zapiskov« za znanstveno obdelavo slovenskega vprašanja in poti socializma

[50] E. K. (Etbin Kristan), Narodno vprašanje in Slovenci (Ljubljana 1908). — Otto Bauer, Die soziale Gliederung der österreichischen Nationen; v: Der Kampf 1 (Wien 1907) 30—38. Zanimivo je ugotoviti, da je Bauerjeva študija napisana z vidika položaja nemškega naroda v Avstriji in njegove moči v državi v primerjavi z drugimi narodi. Ugotavlja sicer vpliv tradicionalnega nasprotja med gospodujočimi in podložnimi narodi na socialno strukturo, a pri Nemcih je vendarle kapitalistična, industrijska razvitost tista, ki dosti bolj pogojuje njihov značaj starega gospodujočega naroda kot pa tradicija. Njegov poglavitni sklep je: »Pri nobenem drugem narodu ne pomenijo delavci tako velikega deleža v celotnem prebivalstvu in usoda nobenega drugega naroda ni tako tesno povezana z blagrom in boljó delavskega razreda kot je to pri Nemcih. Stvar delavskega razreda je stvar nemškega naroda.« — Bauerjeva misel o potrebnosti socalizma za vladajoči, najrazvitejši narod v Avstriji, je nekam disonantna vzporednica navidez podobni misli Etbina Kristana v omenjeni brošuri: »Z vsakega stališča je socializem odrešenik malih in proletaričnih narodov. Slovenci, ki so majhni in proletarični, si zavarujejo svoj obstanek in razvoj, če pomagajo do zmage socializma.« — Izraz »proletaričen« pomeni Kristanu sinonim za revnost in izkoriščanost, ne pa oznake za razvito socialno strukturo; Slovenci niso narod z visokim deležem delavstva, kar je tako važno Bauerju za opredelitev značaja in prihodnosti Nemcev v Avstriji.

na Slovenskem[51] moramo reči, da si je JSDS do leta 1909 že pridobila razmeroma globok vpogled v nacionalno problematiko. Njena stališča, izražena na Tivolski konferenci leta 1909 in konkretizirana na Balkanski socialistični konferenci v Beogradu v razmerju do zamisli balkanskih socialistov, niso bila improvizacija pod vplivom trenutne taktike avstrijske socialne demokracije.

Glede same Tivolske konference in njene resolucije se omejujemo na tiste momente, ki so v razpravljanjih jugoslovanskih zgodovinarjev bili premalo upoštevani, prezrti ali napačno tolmačeni.

Objavljena korespondenca z Viktorjem Adlerjem dokazuje, da je Tivolska konferenca bila samostojna pobuda JSDS in hrvatskih socialdemokratov, ki je bila na Dunaju sprejeta z vidnimi pomisleki. In ker je tudi udeležba Slovencev na Balkanski socialistični konferenci v Beogradu samo nanadaljevanje te pobude, to ni bila emanacija politike dunajskega vodstva in tudi ne posledica nekakšne otroške navezanosti na »Mutterpartei« slovenskih socialistov. Sploh je treba opaziti neko razliko v obnašanju dunajskega vodstva do socialdemokratskih strank posameznih sosednjih dežel. Medtem ko je bila pobuda za stike s socialisti v Italiji za koordiniranje politike v narodnostnem vprašanju na strani dunajskega vodstva (to smo videli pri tržaški konferenci leta 1905, podobno konferenco pa so nameravali prirediti tudi leta 1911) pa to vodstvo na kako podobno konferenco s Srbsko socialdemokratsko stranko in tudi drugimi socialdemokratskimi strankami balkanskih držav sploh ni mislilo. To kljub temu, da je bilo ravno jugoslovansko vprašanje v aneksijski krizi očiten vir vojne nevarnosti in da bi s protivojnega stališča nujno terjalo neposredno uskladitev politike prizadetih delavskih strank. Stiki JSDS s socialisti drugih jugoslovanskih narodov in še posebej s socialisti Srbije, to je bila njihova lastna pobuda, ki so jo na Dunaju sprejemali z dokajšnjimi pridržki. Gledati v teh akcijah JSDS le nekakšno podaljšano roko dunajskega vodstva, ni ustrezno.

Glede Tivolske konference je treba tudi ugotoviti še nekaj, kar je vidno v korespondenci z Viktorjem Adlerjem: JSDS je hotela državnopravnim trialističnim načrtom in akciji meščanskih strank postaviti nasproti načrt, ki ne bi bil državnopraven. To je vidno tudi v poteku same konference in v njeni resoluciji. Govoriti o Tivolski konferenci kot o dejanju za trializem, je tudi s tega vidika neustrezno.

Res je bila Tivolska resolucija spisana tako, da je navidez dopuščala različna tolmačenja svojega osrednjega programskega zahtevka. Že tedaj so nekateri v njej hoteli videti državnopravni program, celo program državnega zedinjenja vseh jugoslovanskih narodov. Podobna tolmačenja, vsekakor v želji povzdigniti pomen tivolske konference, so se pojavljala tudi še v našem socialističnem zgodovinopisju.[52] Leta 1972 je prof. Zwitter še enkrat povzel: »Najbolj nejasna in v navideznem nasprotju s tezo o enotnem gospodarskem prostoru Avstroogrske je pa točka, kjer resolucija govori o stremljenju, da bi enotni jugoslovanski narod brez ozira na vse umetne državnopravne in politične pregraje živel ‚skupno nacionalno avtonomno kulturno življenje kot svobodna enota v popolnoma demokratični konfederaciji narodov'; tu gre,« pravi Zwitter, »v resnici za idejo E. Kristana, da bodo nekoč v daljnji bodočnosti, ko bodo odmrle vse države in z njimi tudi Avstroogrska, živeli narodi kot personalno pravne enote v taki konfederaciji na-

[51] Albin Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi. S študijo Dušana Kermaunerja (Ljubljana 1938).

[52] Prim. Fran Zwitter; v: Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugrske Monarhije i stvaranja jugoslavenske države (Zagreb 1969) 290.

rodov.«[53] Mislim, da je ta interpretacija točna, predvsem glede nazorov Etbina Kristana. Niso pa vsi avtorji resolucije glede držav bili enakih nazorov kot Kristan.

Popolnoma svobodno, demokratično konfederacijo narodov, o kateri govori Tivolska resolucija, je treba teritorijalno vsekakor razumeti kot podonavsko balkansko, v Tumovem obsegu. V tem najširšem obsegu bi seveda bilo rešeno tudi jugoslovansko vprašanje v svoji ozemeljski celoti. Prav zanesljivo pa to ni bil načrt zedinjenja Jugoslovanov pod habsburško krono! Obstaja doslej še neznano tolmačenje Tivolske resolucije enega njenih avtorjev Juraja Demetrovića iz tistega časa, objavljeno v češki socialistični reviji »Akademie«.[54] Po tem tolmačenju terja Tivolska resolucija najprej narodno avtonomijo na personalnem načelu za avstroogrske Jugoslovane, kar pa bo mogoče uresničiti šele potem, ko se cela avstroogrska država spremeni v demokratično federacijo enakopravnih in svobodnih narodov. Paralelno s to demokratizacijo se v skupnem boju na gospodarskem področju uveljavlja proletarski socializem, ki osvobodi ne le delavski razred, temveč tudi narode. Končni cilj pa je rešitev celotnega jugoslovanskega vprašanja in sicer v mednarodnem socializmu, kajti edino ta omogoči svobodo, samostojnost in zedinjenje vseh Jugoslovanov. Z drugimi besedami: bodoča, vsesplošna, podonavsko-balkanska konfederacija svobodnih narodov bi temeljila na socializmu. Uresničenje tega končnega cilja si Demetrović zamišlja postopno: najprej demokratizacija in narodnostna federalizacija Avstroogrske, v drugi etapi pa zbiranje in konstituiranje vseh Jugoslovanov v en narod s tem, da se balkanski narodi pridružijo federaciji te nove Avstroogrske. Pogoj vsemu pa je socializem. Poudarek na svobodnosti in samostojnosti seveda pomeni tudi soglasje narodov, dejansko njihovo politično samoodločbo. To ni načrt širjenja Avstrije ali Avstroogrske kot države. Po drugi strani je treba upoštevati, da tedaj, ko naši socialisti govore o Avstriji in Avstroogrski, oni ne izražajo privrženosti neki državni ideji, pač pa je zanje to, kot se je izrazil italijanski socialdemokrat Pittoni, le konvencionalno ime nekega ozemlja.[55]

Seveda je imel ta načrt svoje bistvene slabosti. Ni upošteval nujnosti političnega boja za samoodločbo norodov neposredno, marveč je to samoodločbo pričakoval šele od zmage socializma. Danes vemo, da so se stvari postavljale v obratnem vrstnem redu in da se je končno oboje pri nas združilo v isti proces. Druga zgodovinska šibkost tega koncepta je bila podcenjevanje imperializma kot novega družbenopolitičnega faktorja v tem delu sveta, posebej nemškega in avstroogrskega. Poglavitno oporo so videli v moči srednjeevropskega socializma, v prvi vrsti socialdemokratske stranke Nemčije. Niso pa videli v protiimperializmu tiste prve nujnosti in taktike, po kateri bi delavske stranke lahko zavzele vodilno mesto v svojih narodih in uresničile tudi socialistično revolucijo. V tako protiimperialistično koncepcijo pa je na Balkanu silil socialdemokrate sam položaj malih, po imperializmu ogroženih državic. Tu je bil prvi vir njihovega razhajanja v nazorih s socialdemokrati južnih Slovanov v habsburški monarhiji. Skupno pa je bilo tem in onim to, da niso v jugoslovanskem vprašanju videli samostojnega vprašanja v tem smislu, da bi ga bilo treba najprej in posebej reševati, marveč so v njem videli, vsak po svoje, del širšega vprašanja, eni boja

[53] ZČ (1972), 109.

[54] Juraj Demetrović, Problem Jihoslovanstva a socialni demokracie; v: Akademie 14 (Praha 1910) 145—149.

[55] Na mednarodni socialistični konferenci v Trstu 1905. Il Lavoratore, 23. maj 1905, št. 1011.

za demokratizacijo avstroogrskega državnega sklopa in nato za socialistično donavsko-balkansko federacijo kulturnoavtonomnih narodov, drugi pa kot dopolnitev boja za socialistično balkansko federacijo. Ideja podonavsko-balkanske federacije je imela privlačnost za slovensko revolucionarno levico tudi še po razpadu Avstroogrske. Treba se je samo spomniti zamisli o t. i. Sudobi, Sudetsko-donavsko-balkanski federaciji, ki jo je razvijal Dragotin Gustinčič v krogu Komunistične partije Jugoslavije tja do leta 1923.[56] Še vedno je tedaj živelo prepričanje, da revolucije v Jugoslaviji in sploh na Balkanu ni mogoče uresničiti brez revolucije v Srednji Evropi. Ni še bilo jasno, da je dejansko že takrat bila zmaga nemškega nacionalizma in imperializma nad srednjeevropskim delavskim gibanjem epohalna, da je opredelila zgodovinski razvoj socializma v Srednji in Jugovzhodni Evropi za dogledno prihodnost čisto drugače, kot pa so to pričakovali socialisti tam od leta 1848 naprej. Če se vrnemo v leto 1909, je treba še upoštevati, da je na nazore slovenskih socialdemokratov vplivalo tudi prepričanje o šibkosti socializma na Balkanu, izvirajoči iz nerazvistosti balkanskih družb in gospodarstva. Šele balkanska vojna je stvari začela spreminjati.

Nedvomno so širokopotezne koncepcije bodočega razvoja, ki bo potekal ob naslonitvi na srednjeevropski socializem, vlivale slovenskim socialdemokratom veliko samozavest, jim omogočale prepričanje, da njihovo gledanje na prihodnost daleč nadkriljuje vse sodobne koncepte meščanske politike, ki so v tej perspektivi bili videti kaj klavrni. Vendar pa je po drugi strani zgodovinsko dejstvo, da so nacionalna gibanja, in med njimi tudi slovensko, prej reagirala na velike spremembe, ki jih je imperializem prinašal v ta del sveta. To posebej velja za narodno revolucionarno mladino, ki je intuitivno spoznala, da se je treba od nemškega imperializma državno ločiti, če naj bo boj proti njemu uspešen.

Če se od daljnjih vrnemo h kratkoročnim, etapnim ciljem Tivolske resolucije, ponovimo: to ni bil državnopravni program za reševanje jugoslovanskega vprašanja v okviru Avstroogrske. Popolnoma jasno je to spoznal kranjski deželni predsednik Schwarz in v tem smislu poročal 3. decembra 1909 dunajski vladi. Res je Tivolska resolucija, tako je pisal, precej nejasno in megleno sestavljena, dopušča tolmačenje, da se tudi jugoslovanska socialna demokracija zavzema za ustanovitev nove državne tvorbe na jugu monarhije. Vendar, pravi Schwarz, če upoštevamo izjave Etbina Kristana na konferenci, je jasno, da gre samo za program zedinjevanja Jugoslovanov na kulturnem področju.[57]

Kaj je torej Tivolska resolucija predvidevala kot neposredno nalogo? Tudi to razloži omenjeni Demetrovićev članek. On opozarja, da velja brnski program le za avstrijsko državno polovico in da to ni narodni program jugoslovanskih socialdemokratov. Kot program jugoslovanskih socialdemokratov ne more obveljati zahteva po razrešitvi problema dualizma z odcepitvijo Ogrske kot so to predložili avstrijski socialdemokrati leta 1903. Pa tudi trialistična koncepcija ne rešuje jugoslovanskega vprašanja, saj bi trializem pripeljal le še do večje zmede in do večjega razcveta absolutistične birokracije kot sedanji dualizem. V akuten stadij stopa nekaj drugega, namreč vprašanje enotnega socialdemokratskega nacionalnega programa za celo Avstroogrsko. Če avstroogrska socialna demokracija tega ne doseže, bo pre-

[56] Janko Pleterski, Nacionalno vprašanje v teoriji in politiki KPJ—KPS; v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 7 (1967). Besedilo 19 v tej knjigi.

[57] Allgemeines Verwaltungsarchiv Wien, Fond ministrstva za notranje zadeve MdJ, pr. N. 13359/M. J.

nehala obstajati kot celota, razbila se bo na vrsto socialdemokratskih strank. Demetrović trdno veruje, da se to ne bo zgodilo, da se bo sestal vsedržavni socialdemokratski kongres, ki bo izdelal enoten nacionalni program za cel avstroogrski državni sklop.[58]

Demetrovićeva izvajanja kažejo, da omemba o nujnosti revizije brnskega programa v Tivolski resoluciji, ne pomeni zahteve po uveljavljanju personalnega načela avtonomiji proti teritorialnemu, brnskemu, marveč da pomeni novo stališče v vprašanju dualizma. Pomeni angažiranje za zahtevo po reševanju nacionalnega vprašanja v Avstroogrski kot celoti in ne še za reševanje jugoslovanskega vprašanja v celoti. Ta zahteva je pravilno razumljiva le v zvezi z dolgoročno perspektivo, ki smo jo že obravnavali.

Že na sami Tivolski konferenci je predstavnik Srbske socialdemokratske stranke Dimitrije Tucović dal jasno razumeti, da ta program ne ustreza njegovi stranki in socialdemokratom balkanskih držav. V misli o čim tesnejši povezavi južnoslovanskih socialdemokratov, izraženi z geslom o jugoslovanski kulturni skupnosti, pa je vendarle videl pomembno realno vrednoto tudi za Srbe iz kraljevine, kajti ta misel jih »popelje iz dosedanje osamljenosti in blokade!« In v imenu balkanskih socialdemokratov je tudi poudaril solidarnost z idejo o »spajanju narodno šibkih v močne skupine«, saj se take skupine lahko »upro evropskemu kapitalu.«[59]

Takšna metodološka izhodišča in vsi omenjeni posamezni momenti omogočajo tudi boljši razbor razpravljanj na prvi Balkanski socialistični konferenci malo pozneje, v začetku leta 1910 v Beogradu, Posebej omogočajo stvarno oceno stališč slovenskega in hrvatskih predstavnikov, ko glede narodov Avstroogrske niso uveljavljali pravice do samoodločbe, pravice do nacionalnih držav. Ne da bi se mogli tukaj poglobiti še v problematiko beograjske konference, le omenjamo, da je čisto razumljivo, da se socialdemokrati Srbije in Bolgarije niso mogli ogreti za vizijo kakega federiranja z Avstroogrsko, saj so to konkretno državo z vso upravičenostjo ocenjevali kot nosilko imperializma, ki ogroža svobodo balkanskih narodov. Politika nemškoavstrijske (in ogrske) socialne demokracije pa ni bila takšna, da bi vlivala upanje, da bi utegnila postati v bližnji prihodnosti resen dejavnik proti temu imperializmu. V politiki Srbske socialdemokratske stranke priznanje narodov do samoodločbe ni bilo moment revolucionarne akcije, marveč predvsem izhodišče za pozitiven odnos do obstoječe nacionalne državnosti.[60] Tudi s takšno omejitvijo pa je izrecno priznanje te pravice narodov bilo važen pozitivni element idejnega formata Srbske socialnodemokratske stranke.

In čas med Tivolsko konferenco pa začetkom prve svetovne vojne? Ali se v pojmovanju narodnega in jugoslovanskega vprašanja pri slovenski socialni demokraciji kaj premakne? Vemo za Tumovo, Prepeluhovo, Lončarjevo, Dermotovo in še posebno za Cankarjevo kritiko etničnega unitarizma Tivolske resolucije, izražene v letu 1913.[61] So pa še nekatera druga znamenja, ki kažejo, da je v vrstah slovenskih socialnih demokratov kmalu po l. 1909 nastajal

---

[58] Dobro je znano, da avstrijska in ogrska socialna demokracija nikoli več ni bila ne zmožna ne voljna sklicanja takšnega kongresa in priprave takšnega programa.

[59] Zgodovinski arhiv KPJ, 5 (Beograd 1951) 193.

[60] Dušan Lukač, Srpski socialisti o nacionalnem pitanju naroda na Balkanu; v: Balcanica 3 (Beograd 1972) 403. »... političnо jedinstvo in nezavisnost naroda koji i danas dobivaju svoj izraz u nacionalnoj državi nisu samo potreba domaćeg kapitalizma već su i jedna opšta kulturna potreba svih društvenih klasa.« Resolucija VII. kongresa SSDP, Beograd, 17. maj 1909 o kolonialni politiki in nacionalnem vprašanju. Istorijski arhiv KPJ, 3 (Beograd 1950) 118.

[61] Dušan Kermavner v delu nav. v op. 51, 357.

občutek, da tivolski program ne rešuje perečih vprašanj nacionalne politike delavske stranke v zatiranem narodu.

Takšno znamenje je bil znani spor med slovenskimi socialisti ob vprašanju šolskih društev v Trstu l. 1911. Spor je nastajal, ker sprejeto stališče, formalno internacionalistično, o enaki škodljivosti tako italijanske kot slovenske šolske družbe (Lege nazionale in Ciril-Metodove družbe) ni zadovoljevalo.[62] To stališče ni dovolj upoštevalo razlike v položaju zatirajočega in zatiranega naroda. Poleg tega je značilno, da je spor nastal ob glasovanju nekaterih italijanskih socialdemokratskih poslancev v tržaškem občinskem svetu šele v letu 1911, ne pa že tudi v letih 1909 in 1910, ko so le-ti že tudi glasovali za podporo italijanski šolski družbi.[63] Vsekakor znamenje nove aktualizacije narodnega vprašanja v politiki JSDS. — Razdvojenost med slovenskimi socialdemokrati ni bila presežena, pač pa prekrita, ko so naslednjič leta 1912, tudi italijanski socialdemokrati glasovali proti podpori italijanski šolski družbi in za municipalizacijo slovenskih privatnih šol v Trstu.[64]

V istem, 1911. letu, so se duhovi vzburkali ob češkem sindikalnem separatizmu. Med slovenskimi socialdemokrati do kakega spora ni prišlo, JSDS se je postavila na stran centralizma.[65] Toda če ugotavlja D. Kermavner, da so ob isti priložnosti češki socialdemokrati občutili nezadostnost in nepravilnost shematičnega stališča »nemškega« socializma v narodnem vprašanju,[66] bi si težko mislili, da takšnih občutkov, čeprav potlačenih, ni bilo tudi med slovenskimi socialdemokrati.[67]

Ob balkanski vojni l. 1912—1913 pa je stvar postala resna. Socialdemokratske stranke, ki na narodna gibanja kot družbena niso računale, je prehitevalo nacionalno meščanstvo. Ljudstvo, ki mu je bil bližji izgon Turkov kot perspektiva federacije po zmagi socializma, je nacionalnim meščanstvom sledilo. Socialistom je grozila osamitev.[68] V tem položaju pride do že omenjene odprte kritike Tivolske resolucije. Marsikaj že imamo napisanega o tej kritiki, posebno še o stališčih Ivana Cankarja.[69] Ni pa še dovolj raziskano, kakšen je bil učinek Cankarjeve kritike. In to ne le učinek kritike neoilirizma. Enako važno, če ne važneje, je pogledati, koliko se je po Cankarjevem nastopu uveljavilo pri slovenskih socialistih spoznanje, da je narodno vprašanje političnega značaja, stvar boja za samoodločbo.

Ivan Cankar v 1913. letu ni sledil zamislim o najširši podonavsko-balkanski skupnosti narodov. Po geslu »uzdaj se u se i u svoje kljuse« se je usmeril k jugoslovanski federaciji (vključno Bolgare). Gotovo mu Tuma tudi v tem letu ni bil pripravljen slediti, čeprav je ob balkanski krizi še sam razočaran nad sposobnostjo avstrijskih državnih vrhov (na katere je dotlej

---

[62] Zgodovinski arhiv SKJ, 5 (Beograd 1951) 216—230. — D. Kermavner, delo nav. v op. 23. 169—175.

[63] E. Maserati, delo, nav. v op. 24, 250.

[64] Zgodovinski arhiv KPJ, 5 (Beograd 1951) 252—253.

[65] Zgodovinski arhiv KPJ, 5 (Beograd 1951) 216—230.

[66] Dušan Kermavner, v delu nav. v op. 51, 360—361.

[67] Prim. Jurij Perovšek, JSDS in vprašanje češkega separatizma (diplomsko delo, FF 1978).

[68] E. Redžić, delo nav. v op. 51, 360—361.

[69] Sperans (Edvard Kardelj), Razvoj slovenskega nacionalnega vprašanja (Ljubljana 1939) 198—199. — Fran Zwitter, Narodnost in politika pri Slovencih; v: ZČ 1 (1947) 53. — L. Ude, delo nav. v op. 6, 69—70. — Boris Ziherl, Ivan Cankar in slovenska družba; v: Teorija in praksa 5 (Ljubljana 1968), 1690—1700.

računal), da bi spoznali pravi interes in poslanstvo Avstrije. A v veri v to poslanstvo na Balkanu vztraja trdno tja notri v svetovno vojno.[70]

So pa znamenja, da se med nekaterimi drugimi slovenskimi socialisti uveljavlja Cankarjeva misel o samoodločbi. Podobno kot Cankar razmišlja dr. Anton Dermota.[71] Če bi to še mogli pripisati njegovemu masarykovskemu izvoru, tega ne moremo več pri Milanu Lemežu. Ta se je v kritiki brošure dr. Vladimirja Knafliča o jugoslovanskem vprašanju izrekel proti federalizaciji velike Avstrije in proti širšim, podonavsko-balkanskim zamislim. »Mi imamo skrbeti predvsem zase in oprijeti onega treznega egoizma, ki ga izvajajo Čehi že dolgo... Svojo prihodnost si hočemo *zavestno* ustvarjati sami, da ne bo več odvisna od *naključij*, kot je bila do danes. Dvomljiva je gospodarska potrebnost enote in velike Avstrije za Jugoslovane. Dejstva govore prejasno: *narodnostna, federalistična Avstrija bi bila protiavstrijska.* Vsakdo, kdor politiko jemlje kot resno življenjsko zadevo, najbolj pa socialist, mora narodno in jugoslovansko vprašanje poglobljeno preučevati. Socialist ima pa med vsemi največji interes na temeljiti rešitvi narodnostnega in specialno jugoslovanskega vprašanja.« (Podčrtal M. Lemež.)[72]

Očitno je točna trditev Ivana Cankarja v predavanju »Očiščenje in pomlajenje« aprila 1918 v Trstu, namreč, da je zahteva, naj se slovenska delavska stranka postavi na stališče samoodločbe naroda že takoj, ne šele po revoluciji, »poganjala svoje kali že dolgo pred vojno«. Te kali bo treba še raziskati in jih primerno ovrednotiti, brez predsodkov.[73]

---

[70] Henrik Tuma, Vojna; v: Naši zapiski 11 (Gorica 1914) 225—223. — Prim. razčlenitev F. Zwittra v delu nav. v op. 45, 110—111.

[71] »Naš problem ni toliko problem književnih vprašanj ali jezikovnih, marveč v prvi vrsti političen, gospodarski in socialen.« — Anton Dermota v: Veda 3 (Gorica 1913) 377. — Dušan Biber, Jugoslovanska ideja in slovensko narodno vprašanje v slovenski publicistiki 1912—1913; v: Istorija XX veka (Beograd 1959).

[72] M. R. Lemež, v: Naši zapiski 20 (Gorica 1913) 116—120.

[73] Dušan Kermavner, O aretacijah med prvo svetovno vojno; v: ZČ 27 (1973) 345.

9

Zveza Vseslovenske ljudske stranke in Hrvatske stranke prava v letih 1911—1913

V okviru preučevanja jugoslovanskega gibanja pri Slovencih je važno obdelati tudi dejavnost slovenske klerikalne stranke pri iskanju političnih stikov v hrvatskih deželah to in onstran dualistične avstrijsko-ogrske meje in pa v Bosni in Hercegovini. Čez državne meje habsburške monarhije politična dejavnost te stranke ni segla, a tudi v Vojvodino ne. Seveda moremo o ozemeljsko tako omejeni dejavnosti govoriti kot o jugoslovanski le v smislu stopnje v jugoslovanstvu, podobno kot moremo le stopnje v jugoslovanstvu ugotavljati pri drugih sočasnih političnih programih in akcijah drugod, ki se omejujejo samo na nekatere narode in ne računajo na Slovence. Ali pa morda dejavnost slovenske klerikalne stranke v narodnem vprašanju sploh ne sodi v okvir jugoslovanskega gibanja zaradi njenega idejnega in političnega značaja?

Na XIV. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Novi Gorici (9.—13. 9. 1968) je bilo to vprašanje načeto v diskusiji po referatu podpisanega (Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje). Navzoči so pritrdili mnenju Dušana Kermavnerja, da sodi trialistična akcija slovenskih strank, tudi klerikalne, v sklop poglavja o jugoslovanskem gibanju pri Slovencih. V slovenski zgodovinski zavesti je to mnenje že ves čas udomačeno.[1] Upoštevala jo je tudi ljudskofrontna politika slovenskih komunistov v letih pred drugo svetovno vojno, ko je dokazovala, da klerikalizem ne more in ne sme imeti vodilne vloge v slovenskem življenju, hkrati pa se je trudila pripeljati na napredne družbene postojanke množice te stranke. In tu je zastavljala vzvod ravno pri tisti narodni, jugoslovanski in socialni zavesti, ki so jo te množice dobile po delovanju prav te stranke kot organizacije, ki je »združevala v svojih vrstah ogromne množice slovenskega ljudstva«.[2] Protislovni značaj slovenske klerikalne stranke, ki je vsebovala tudi politične prvine, ki s klerikalizmom samim po sebi niso združljive, se je trudil zgodovinsko pojasniti tudi podpisani.[3]

Osrednjega pomena v zgodovini političnih stikov slovenske klerikalne stranke z jugoslovanskimi deželami habsburške monarhije je nastanek zveze Vseslovenske ljudske stranke (VLS) in Hrvatske stranke prava (HSP) dne 20.

---

[1] V skladu s tem je tudi obravnavanje deleža klerikalne stranke v temeljiti študiji Lojzeta Udeta, Slovenci in jugoslovanska ideja v letih 1903—1914; v: Jugoslovanski narodi pred prvi svetski rat (Beograd 1967) 887—941. Ponatis v knjigi istega avtorja, Slovenci in jugoslovanska skupnost (Maribor 1972) 22—85.

[2] Ena izmed najpomembnejših marksističnih zgodovinskih analiz tedanjega časa meni med drugim: »Politična vzgoja, ki jo je dala (S. L. S.) tem množicam v slovenskem narodnem duhu in v duhu demokratičnih načel, je stvar, ki je ni mogoče kar tako izbrisati. Prepričani smo, da je tudi med osnovnimi kadri S. L. S. mnogo ljudi, ki jim je bila omenjena politična vzgoja veliko več kot preprosta taktična poteza.« Itn. — A. V. (Vladimir Martelanc), Slovenski politični razvoj in problem sodobne politične orientacije; v: Sodobnost 5 (Ljubljana 1937) 193—207.

[3] Janko Pleterski, Jugoslovanska misel pri Slovencih v dobi Taaffejeve vlade (1879—1893); v: ZČ 29 (1975) 263—257. — Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1894—1904; v: ZČ 31 (1977) 7—23. — Isti avtor, diskusija na sestanku avstrijskih in jugoslovanskih zgodovinarjev v Gösingu 1976; v: Die Donaumonarchie und die südslawische Frage von 1848 bis 1918 (Wien 1978) 42—43, 100—102. Besedili 3 in 4 v tej knjigi.

oktobra 1912. Že v tistem času je to dejanje bilo kritično, a ne negativno ocenjeno v slovenski javnosti, pri čemer je treba spomniti zlasti na oceno Ivana Cankarja v predavanju »Slovenci in Jugoslovani« dne 12. aprila 1913.[4]

Zgodovinopisje SLS se je pozneje (1928) seveda sklicevalo na to strankarsko zvezo kot na dokaz jugoslovanske usmeritve slovenske klerikalne stranke že v dobi habsburške monarhije, ni pa tega pojava pobliže preučilo.[5] Ko pa se je slovenski klerikalizem leta 1934 pripravljal na vstop v centralistično vlado in na »obkolitev Hrvatov«, je v zgodovinskem dokazovanju svojega jugoslovanstva zvezo VLS s hrvatskimi pravaši preprosto zamolčal.[6]

Niti slovensko zgodovinopisje po drugi svetovni vojni ni dalo kake temeljitejše obdelave omenjene slovensko-hrvatske strankarske zveze, čeprav se je je redoma dotaknilo.[7] Gledanje slovenskega zgodovinopisja na jugoslovansko politiko slovenske klerikalne stranke je Fran Zwitter takole strnil v svojem referatu na mednarodnem posvetu historikov v Bloomingtonu o nacionalnem problemu v habsburški monarhiji (3.—6. april 1966): »Po letu 1897 je konec sodelovanja slovanskih strank z nemškimi klerikalci; slovenska klerikalna stranka uvidi, da je v nacionalnih vprašanjih nemogoče sodelovanje z nemškoavstrijskimi krščanskimi socialci, mora si ustvariti nov program in poiskati novih zaveznikov. Zaveznike si išče v hrvatski pravaški stranki, njen novi program je pa trializem, ki se pri slovenski klerikalni stranki prvič pojavi leta 1898 in ki ga stranka poudarja v času aneksijske krize l. 1908/09 ter v skupni deklaraciji s hrvatsko pravaško stranko leta 1912 in ga zastopa do prve svetovne vojne. (...) Pri slovenski klerikalni stranki odloča konfesionalni moment; ona hoče paralizirati nemški pritisk s tem, da bi se Slovenci združili s katoliškimi Hrvati (...) Avtorji programa so upali, da bo trializem uresničil prestolonaslednik Franc Ferdinad. (...) Slovenska klerikalna stranka se je sicer zavzemala za trializem, ni pa imela nikakih garancij, da bi hotel Franc Ferdinand ta program uresničiti, posebno pa ne vključitev Slovencev v tretjo enoto.«

V istem, 1966. letu je opozoril na pomen pravaško-klerikalne, hrvatsko-slovenske zveze znani italijanski zgodovinar Leo Valiani in sicer z vidika preučevanja političnih procesov, ki so pripeljali do razpada habsburške monarhije. V tej zvezi je videl predvsem iniciativo starčevićanske struje v HSP, v njeni sklenitvi l. 1912 pa dejanje, ki je »predrlo (dualistično) prepono, ločujočo

---

[4] »Razen socialdemokratične stranke je stopila preko slovenske meje tudi SLS. Storila pa je to na zelo ozkosrčen način. Morda so njeni voditelji ob tej priliki sami občutili, kako fatalno je, če ima konfesija važno besedo v politiki. Dejanski je ta stranka uveljavila svoje jugoslovanstvo s tem, da se je združila, naravnost spojila s starčevićansko stranko v Banovini. S tem, da si je naprtila zaprašeni pravaški program, si je sama postavila mejo, preko katere ne more nikamor.«

[5] Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem (Ljubljana 1928), 201—205. — Silvo Kranjec, Kako smo se zedinili (Celje 1928), 29—30, 36—37.

[6] Jugoslavicus (Fran Erjavec), Borba Slovenaca za Jugoslaviju (Beograd 1934).

[7] Poleg v op. 1. navedene študije L. Udeta še zlasti:
F. Gestrin — V. Melik, Slovenska zgodovina od konca 18. st. do 1918 (Ljubljana 1966). — Fran Zwitter, Slovenci in habsburška monarhija; v: ZČ 21 (1967). — Janko Pleterski, Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje; v: ZČ 22 (1968). — Isti avtor, Jugoslovanski problem pri Vseslovenski ljudski stranki do leta 1917; v: Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske monarhije i stvaranja jugoslovenske države (Zagreb 1969).

[8] »Il partito del diritto rinnovato dai fedeli alla memoria di Starčević (...) non manteneva piu, peraltro, il particolarismo croato (...) Sotto la direzione di un nipote di Starčević (...) esso accetto nel 1912 la riconciliazione con i serbi (...) e strinse un accordo di cooperazione politica con il partito popolare cattolico della Slovenia, rompendo cosi il diaframma che separava gli sloveni, interamente con-

Slovence ... od Hrvatov.«[8] Dejanje torej, ki tako po pobudnikih kot po političnem učinku načenja temelje dualistične države in to v imenu pridruževanja Slovencev državnopolitičnemu gibanju Hrvatov, v imenu ločitve Slovencev od Avstrije. Še v letu 1965. je starosta hrvatskih zgodovinarjev Jaroslav Šidak napisal in v letu 1972. objavil o pravaštvu in njegovem zbliževanju s slovenskimi klerikalci 1912/13 mnenje, ki se ne razhaja bistveno od ocen slovenskega zgodovinopisja in navedene Valianijeve. V času balkanskih vojn, piše Šidak, so se *jugoslovanski misli* »potpuno priklonili i oni pravaši u Dalmaciji koji su se još uvijek neprijateljski odnosili prema srpstvu, a *suradnja između slovenskih klerikalaca i hrvatskih pravaša*, ugovorena potkraj 1912, *znatno joj se približila*, iako ju je strahujući pred opasnoću velikosrpske i pravoslavne premoći ograničila na okvir monarhije. Budući da su načelno stali na stajalište hrvatskog državnog prava, slovenski su se klerikalci, štoviše, izrazili spremnima da usvoje ideju jednog jedinstvenog naroda i književnog jezika, a kao uvjet daljnjemu opstanku Monarhije istakli su potrebu njene federalizacije.« (Podčrtal J. P.)[9]

Medtem je hrvatska zgodovinarka Mirjana Gross prišla — v okviru svojih dolgoletnih proučevanj hrvatske politične zgodovine na prelomu stoletij — glede hrvatsko-slovenske pravaško-klerikalne zveze do sklepov, ki to zvezo osvetljujejo bistveno drugače. Gre za vrsto razprav in monografij, objavljenih med leti 1960 in 1973.[10] Najdoločneje je svoj pogled na zvezo iz l. 1912 izrazila v študiji, ki jo je objavila na Dunaju l. 1966 in kjer med drugim piše: »Edina konstanta velikoavstrijske politike na Hrvatskem so zato bila prizadevanja za ustvaritev politične opore bodočemu vladarju, to pa se je moglo zgoditi le prek pravaških strank. Toda, tradicija teh strank je bila ... želja po suvereni hrvatski državi v okviru (habsburške) monarhije. Celo razcepljena duhovščina ni mogla biti deležna popolnega zaupanja prestolonaslednikovega kroga. *Zato je poskušal svojo oporo organizirati pod vodstvom klerikalne Slovenske ljudske stranke ... Po združitvi vseh pravaških strank* hrvatskih dežel in pa Bosne in Hercegovine, je bila na dnevnem redu skupna organizacija s Slovensko ljudsko stranko, *katere emisarji* [dr. Ivan Šušteršič] *so to (združitev) bili dosegli* (zustandegebracht). Zedinjevalna konferenca (s SLS) je bila 20. oktobra 1912.« (Podčrtal J. P.)[11] Najširšo publiciteto je takšen pogled na hrvatsko-slovensko strankarsko zvezo dobil v univerzitetnem učbeniku štirih avtorjev iz leta 1968.[12]

---

centrati nei territori austriaci, dai croati.« Leo Valiani, La dissoluzione dell'Austria Ungheria (Milano 1966), 58.

[9] Jaroslav Šidak, Prilog razvoju jugoslavenske ideje do 1914. godine; v: Pouk zgodovine (1972), št. 2, 20—36.

[10] Mirjana Gross, Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906—1907 (Beograd 1960). — Ista avtorica, Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine; v: Istorija XX veka 3 (Beograd 1962), 153—374. — Ista avtorica, Osnovni problemi pravaške politike 1878—1887; v: Historijski zbornik 15 (1962), 61—120. — Ista avtorica, Geneza Frankove stranke; v: Historijski zbornik 17 (1964), 1—83. — Ista avtorica, Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878 do 1914; v: Historijski zbornik 19—20 (1966—1967), 9—68; — Ista avtorica, Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga oko prijestonasljednika Franje Ferdinanda; v: Časopis za suvremenu povijest 2 (1970), 9—74. — Ista avtorica, Uloga šibenskog pravaštva u dalmatinskoj i općehrvatskoj pravaškoj politici uoči prvog svjetskog rata; v: Radovi Instituta za hrvatsku povjest 1 (1971), 259—285. — Ista avtorica, Povijest pravaške ideologije (Zagreb 1973).

[11] Mirjana Gross, Erzherzog Franz Ferdinand und die kroatische Frage; v: Österreichische Osthefte 8 (Wien 1966), 277—299. Cit. odlomka na str. 289 in 292.

[12] Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Igor Karaman, Dragovan Šepić, Povijest hrvatskog naroda godine 1860—1914. (Zagreb 1968.) Gre zlasti za poglavja »Organizacija velikoaustrijskog klerikalnog ‚pravaštva', »Komesarijat u Hrvatskoj i njegov odjek u Dalmaciji« in »Slom velikoaustrijske politike« (273—279 in 287—288).

Če izraža v pričujočem spisu mnenje, da je treba teze Mirjane Gross o tem vprašanju revidirati, s tem podpisani seveda ne trdi, da odgovornost zanje pada le na avtorico samo. Nasprotno! V njenih tezah se zrcali predvsem dejstvo, da slovensko zgodovinopisje ni dovolj zgodaj tega vprašanja globje preučilo na temelju svojih virov in slovenske zgodovinske zavesti, kar bi drugim avtorjem, gotovo tudi Mirjani Gross, olajšalo orientacijo in presojo. Če zdaj podpisani objavlja svojo študijo, dela to predvsem z namenom, dostoriti, kar je bilo zamujenega, omogočiti stvarnejšo podobo pomembnega pojava v slovenskem in hrvatskem narodnem in jugoslovanskem gibanju. Še najmanj je njegov namen polemizirati proti Mirjani Gross. Saj je prav ona s svojimi raziskavami dejansko pokazala, da gre pri hrvatsko-slovenski pravaško-klerikalni zvezi za zelo pomemben in nikakor ne obroben pojav, ki je bil do nje deležen veliko premalo pozornosti.

Po daljšem študiju je podpisani prišel do prepričanja, da je jugoslovanska politika VLS, ali bolje, da je jugoslovanska politična izkušnja, ki so si jo po dejavnosti VLS v zvezi s pravaši, pridobile tako slovenske kot tudi hrvatske množice, zelo pomemben dejavnik, brez katerega ni mogoče dobro razumeti jugoslovanskega gibanja v času svetovne vojne in tudi ne sprememb, ki so v stališčih nosilcev »politike novega kurza« do Slovencev nastopile v letih med 1907. in 1914. V razpravi o »novem kurzu« in Slovencih (1975) je ugotovil, kako je v letih pred prvo svetovno vojno nastala zavest, da je »med vsemi nevarnostmi za Slovence največja tista, da bi se hrvatsko-srbska politika zanje desinteresirala«. Pokazal je, da so proti tej nevarnosti delovali, vsak po svoje, vsi trije slovenski politični tabori. Tudi klerikalni. »Socialdemokrati so ta občutek kompenzirali z razglašanjem avtonomije prek vseh meja kulturno zedinjenega jugoslovanstva, klerikalci so počeli podobno s praktično političnim izgrajevanjem hrvatsko-slovenske nacionalne enotnosti, liberalci pa z gojitvijo jugoslovanske vzajemnosti in solidarnosti, brez natančneje oblikovanih političnih ciljev.«[13] Kmalu zatem je podpisani v nekem polemičnem besedilu izrazil mnenje, da je za stališče Anteja Trumbića (v znanem njegovem pismu Franu Supilu 31. decembra 1914), da se Slovenija in Hrvatska državno ne smeta ločevati, bilo odločilno to, da je spoznanje o povezanosti procesa slovenske in hrvatske emancipacije »dobilo zlasti od l. 1911 naprej že značaj aksioma v velikem delu banovinske politike«, t. j. v njenem pravaškem delu. Omenil je tudi, da pripravlja posebno študijo o tem pomembnem, a premalo znanem ali neprimerno ocenjenem dogajanju.[14] In ker se je na to — medtem pripravljeno — študijo sklical tudi v svojem referatu na XIX. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Mariboru (27. 9.—1. 10. 1978), je pač čas za njeno objavo.

Predno raziščemo nastanek hrvatsko-slovenske pravaško-klerikalne zveze, moramo povezati nekaj okvirnih dejstev, važnih za vsakršno presojo.

Velikoavstrijska koncepcija prestolonaslednika Franca Ferdinanda ni identična s trialistično zamislijo. Franc Ferdinandovi načrti jo omenjajo le priložnostno in obrobno. Ne prestolonaslednik ne njegovi svetovalci za trializem niso bili ogreti. Kadar so o njem tudi kaj zapisali, so v njem videli nekaj nevarnega, npr. Broschev elaborat iz leta 1910—1911. Omenjanje možnosti, da bi se slovenske dežele pridružile trialistični državni tvorbi, je imelo v teh dokumentih značaj argumenta proti trializmu, ne pa kakega načrta za ločitev

[13] Janko Pleterski, Politika »novog kursa«, jadranski kompromis i Slovenci; v: Jugoslovenski istorijski časopis (1975), št. 3—4, 49—88. Besedilo 7 v tej knjigi.

[14] Janko Pleterski, Povodom priloga D. Kermavnera »O slovenačkim stvarima«; v: Jugoslovenski istorijski časopis (1976), št 1—2, 147—148.

slovenskih dežel od Avstrije.[15] Vsi ti elaborati so bili tajni, javno pa je bilo znano to, kar je o trializmu govorila stranka nemških krščanskih socialcev, ki je veljala za predstavnico prestolonaslednikove politike. Nemški krščanski socialci so izrecno in dosledno zanikali Slovencem pravico, da bi bili tudi oni vključeni v kako morebitno trialistično jugoslovansko državno tvorbo.[16] Nemški krščanski socialci so iz morebitne trialistične države včasih izključevali celo Dalmacijo (Gessman v izjavi Spinčiću leta 1908). Ali je prva glava nemških krščanskih socialcev Karl Lueger imel drugačno stališče? Res je Anton Korošec ob njegovi smrti marca 1910 zapisal, da mu je Lueger pred smrtjo dejal: »če bi bil vsaj 20 let mlajši, pa bi južni Slovani lahko pozdravili trializem.«[17] Lueger sam ni dal nikoli kake javne izjave, ki bi dokazovala, da je v svoj trializem vključeval tudi Slovence. Znano pa je, da je Lueger v času priprav za aneksijo Bosne in Hercegovine skušal pridobiti za politično podporo voditelja hrvaško-srbske koalicije Frana Supila, a da je v tem prizadevanju govoril le o Hrvatski-Slavoniji oziroma o Bosni in Hercegovini in to na tak način, da je Supilo prišel do sklepa: »Tu sam se uvjerio, da je trializam, o kome su iz onih krugova toliko govorili, samo prazno obećanje... te da nam nigdje nitko ne misli dati ništa...«[18] Celo izjava, ki jo navaja Korošec, kaže, da je Lueger zelo pesimistično presojal možnost za uresničitev trializma. Že nekaj dni po njegovi smrti je 17. marca 1910 ta pesimizem upravičila zlasti glede Slovencev zelo odločna izjava novega vodje nemško krščansko socialne stranke Alberta Gessmana istrskemu poslancu Vjekoslavu Spinčiću: »... glede trializma, po njegovu bi u državu Hrvatsku spadala samo Hrvatska-Slavonija, Dalmacija i Bosna i Hercegovina. — A ne Istra i Primorje, osobito Trst *ne*. Toga ne pušta ni car ni prestolonasljednik«![19] To je bilo prav na začetku zbiranja hrvaških pravašev in poglabljanja njihovega sodelovanja s Slovensko ljudsko stranko. Znano je, da je Spinčić bil z vsemi temi v tesnem stiku in da je nemogoče, da prizadeti slovenski in hrvaški politiki ne bi bili obveščeni o tej izjavi.

Očitno ustreza resnici poznejša izjava Korošca, da namreč v trialistični ideji »ni bilo popolnoma sigurno, kaj bo s Slovenci... Ves čas, odkar je bila trialistična ideja na površju, so bili Slovenci v strahu, da ne bodo prišli v jugoslovansko skupino. Zato vidite v slovenski politiki, da smo se bolj, kakor bi morda bilo politično potrebno, pritiskali ob Hrvate, da smo skušali z njimi najti zveze. Vsakokrat, kadar se je bilo bati, da nastane na jugu kaka nova formacija, smo pogledali bolj bistro k Hrvatom in se skušali ob nje nasloniti. To je bilo leta 1898, ko smo se zbrali na Trsatu s hrvatskimi pravaši. Tudi pozneje v celi politiki smo vzdrževali idejo, da smo s Hrvati en narod in da je treba, da delimo eno in isto usodo.«[20]

Nihče v Avstriji (ne državni vrhovi, ne vlada, ne nemški krščanski socialci) nikoli ni dopuščal, da bi pri morebitni južnoslovanski državni enoti mogli biti udeleženi tudi Slovenci. Spričo tega okvirnega dejstva je treba s pridržkom gledati na mnenja, ki vidijo v dejavnosti Vseslovenske ljudske stranke za

---

[15] Fran Zwitter, Nacionalni problemi v habsburški monarhiji. S sodelovanjem Jaroslava Šidaka in Vase Bogdanova (Ljubljana 1962), 196—198. — Vladimir Dedijer, Sarajevo 1914 (Ljubljana 1966), 166—205.

[16] J. Pleterski, deli, navedeni v op. 7.

[17] Reichspost, 11 marec 1910 (»Wäre ich nur um 20 Jahre jünger, die Südslawen sollten den Trialismus begrüssen können!«).

[18] Frano Supilo, Politika u Hrvatskoj (Zagreb 1953), 212.

[19] Zapuščina Vjekoslava Spinčića, Arhiv Hrvatske, Zagreb.

[20] Silvo Kranjec, Koroščevo predavanje o postanku Jugoslavije; v: ZČ 16 (1962). 220.

politično zvezo s hrvaškimi pravaši emanacijo prestolonaslednikove velikoavstrijske politike.

Posebej je treba kot okvirno dejstvo osvetliti stvarne stike prestolonaslednika in njegove neposredne okolice s slovenskimi politiki in še posebej z Ivanom Šušteršičem kot domnevnim izvajalcem njegovih direktiv. Neustrezna je predstava, da so bili slovenski klerikalni politiki na Dunaju zaželene osebnosti v najvišjih krogih, že kar zaradi svoje klerikalne usmerjenosti, in zato določeni izvrševati neka zaupna navodila. Res so ti slovenski politiki bili klerikalnega nazora, a bili so tudi — plebejci. Prav ta okoliščina jih je izključevala z dunajskega parketa. Le posamezniki so v redkih trenutkih smeli stopiti nanj. Vladimir Dedijer se je potrudil, da je iz papirjev Franca Ferdinanda razbral, kateri Slovenci so bili v stiku s prestolonaslednikovo pisarno, z »Militärkanzlei«. Rezultata je boren. »Če sodimo po arhivih, se nadvojvoda Franc Ferdinand za politične probleme Slovenije ni toliko zanimal kakor za Hrvaško, Bosno in Dalmacijo. Od takratnih slovenskih politikov se največkrat omenja Franc Saleški Povše in Jožef Pogačnik; oba sta bila nadvojvodu ob pripravah za prevzemanje prestola kandidata za visoke državne položaje.«[21] Ne Povše, ne Pogačnik nista imela nobene vidne vloge v slovensko-hrvaških stikih. Tudi sicer v stranki nista bila v ospredju.

Novembra 1911 — prav na začetku vsepravaškega združenja in pravaško-slovenskoklerikalnega zbliževanja — je nastopil v prestolonaslednikovi »Militärkanzlei« novi načelnik Karl Bardolff in ostal tam do konca. Bardolff je pozneje napisal knjigo o delovanju prestolonaslednikove pisarne in o svojem lastnem v njenem okviru. Zelo natančno popisuje, kakšne politične kontakte je ta pisarna gojila, kateri je bil krog politikov v vrstah nemadžarskih in nenemških narodov, ki so se prestolonaslednik in njegova pisarna nanje obračali. Po tem naštevanju kratko ugotavlja v samostojnem odstavku: »Stika s Slovenci ni bilo.«[22] Za slovenske zadeve oziroma zadeve nemških alpskih dežel se je Bardolff obračal na Pavla Samasso iz znane nemške zvonolivarske družine v Ljubljani! Samassa je bil nemški nacionalec in odločen nasprotnik slovenske politične osamosvojitve. Še posebno je nasprotoval vključevanju Slovencev v kako jugoslovansko državno tvorbo.

O splošnem mnenju Franca Ferdinanda o Slovencih pravi Bardolff: »Kot zaenkrat še zanesljive je Franc Ferdinand presojal skoraj docela katoliške Slovence Štajerske, Koroške, Kranjske in Istre. Bilo mu je pa znano, da se tudi v teh področjih skuša ukoreniniti jugoslovanski nacionalizem.«[23] Prestolonaslednik je Slovence torej beležil na strani zanesljivcev, a očitno ne posebno trdno prepričan, da bo tako tudi ostalo. O kakem prestolonaslednikovem računu s Slovenci, da bi bili orodje njegove politike na jugu, v Bardolffovi knjigi ni sledu. Drugače opisuje njegovo mnenje o Hrvatih in Srbih: »Večina Hrvatov in Slavoncev (!) je v zgodovini potrdila svojo zvestobo. Nanje je Franc Ferdinand računal s popolnim zaupanjem. Morda je precenjeval njihovo privrženost. (...) Če bi se početju srbskih nacionalistov, velikosrbski misli, še dalo postaviti protiutež, potem bi se to brez dvoma moglo doseči samo s popolnim odtrganjem Hrvatov izpod vsakega vpliva Madžarov in z avtonomiziranjem Slovencev v Avstriji in pa Srbov na Ogrskem...«[24] Bardolff potemtakem omejuje v prestolonaslednikovih političnih razmišljanjih za čas od konca 1911 naprej mož-

[21] V. Dedijer, Sarajevo..., 725.
[22] Karl Bardolff, Soldat im alten Österreich (Jena 1938), 122. (»Eine Fühlung mit den Slowenen bestand nicht.«).
[23] K. Bardolff, o. c., 157.
[24] K. Bardolff, o. c., 160.

nost trializma le na Hrvate same, medtem ko Slovence iz njega nedvoumno izključuje in jih pušča v avstrijski državni polovici. O kaki misiji Slovencev na Hrvaškem ni govora.

In sedaj še o Šušteršičevem osebnem položaju v razmerju do prestolonaslednika in njegove pisarne. Jasno je, da tudi zanj velja isto, kar Bardolff pravi za Slovence v splošnem. Na glas nekakšnega zaupnika Franca Ferdinanda je Šušteršič v zgodovinopisju prišel ne zaradi kakega izpričanega svojega kontakta s prestolonaslednikom, ampak predvsem po tistem, kar je pisal leta 1922 v svoji brošuri »Moj odgovor«. V letu 1909 je kot vodja opozicijske »Slovanske jednote« v državnem zboru vodil obstrukcijsko taktiko proti vladi barona Bienertha. Ta se je, piše Šušteršič, obrnil na prestolonaslednika za posredovanje: »Činjenica je, da je poslednji poslal poleti 1909 l. k meni svojega zaupnika, naprosujoč me, naj omilim svoj brezobzirni boj zoper Bienerthovo vlado. To mi je dalo povod, da sem poslal nadvojvodi — prestolonasledniku obširen memorandum... dne 25. julija 1909.« Šušteršič navaja odlomke iz memoranduma, ki je zahteval trialistično državo za habsburške Jugoslovane. Nato pa pove, da mu je prestolonaslednik »pismeno potrdil sprejem memoranda, s pristavkom, da ga je čital z velikim zanimanjem.«[25] Šušteršič je tako sam natanko opisal značaj tega svojega posrednega stika s prestolonaslednikom.

Vsa znamenja kažejo, da tudi v naslednjih letih ni prodrl kaj bliže k prestolonasledniku in njegovi pisarni. Pričevanja o tem najdemo v dnevniku škofa A. B. Jegliča prav iz časa ob koncu leta 1911. Jeglič je bil sprejet pri prestolonasledniku kot ljubljanski škof. Govorila sta o Kranjski in sicer o delovanju tamkajšnje duhovščine.[26] Prav tisti čas, 10. novembra 1911, je Šušteršič v državnem zboru govoril o nujnosti, da se ustvari večina na temelju avstrijskega duha in ob upoštevanju pomena Jugoslovanov za usodo monarhije. 2. decembra 1911 si Jeglič beleži: »Poslal mi je (Šušteršič) tiskan govor želeč, naj ga pošljem prestolonasledniku. To sem rad storil, ker me je prestolonaslednik nedavno lepo sprejel in ker se za Jugoslovane jako interesira. Včeraj sem dobil od ‚Hofmeisteramta' odgovor, da se mi prestolonaslednik za list in govor zahvaljuje. List sem poslal Šušteršiču, kar ga bo gotovo veselilo. Želi gotovo, da bi bil pri prestolonasledniku prav dobro zapisan, kar tudi jaz želim.«

S poprej navedenim se ujema še Koroščeva trditev, da jugoslovanskim politikom vrata pri prestolonasledniku niso bila odprta na stežaj; edini Joško Pogačnik, podpredsednik državnega zbora je bil večkrat pri njem; in še izrecno: »Šušteršič ni prišel k Francu Ferdinandu.« Korošec sam je bil pri prestolonasledniku le enkrat, zaradi politike nasproti Italiji.[27]

Mirjana Gross navaja v zvezi z vprašanjem Šušteršičeve vloge spomenico, ki jo je kmalu po začetku balkanske vojne prestolonaslednik izročil cesarju v zadevi komisariata na Hrvaškem. V njej je opozarjal na posledice madžarske politike na Hrvaškem, na razpoloženje hrvaškega prebivalstva, pomembno z vojaškega vidika. Izrazil je prepričanje, da je večina hrvaškega prebivalstva zvesta cesarju in cesarstvu. V dokaz je omenil pravkar sklenjeno »zedinjenje Hrvatov in avstrijskih južnih Slovanov na temelju programa hrvaške stranke prava pod vodstvom zelo lojalnega dr. Šušteršiča.«[28]

Prestolonaslednik je torej ugodno sodil o lojalnosti Šušteršiča in je tudi v pravaško-slovenskem strankarskem zborovanju v Ljubljani zato videl dokaz

---

[25] Ivan Šušteršič, Moj odgovor (1922), 63—65.

[26] Anton Bonaventura Jeglič, Dnevnik (prepis v Arhivu CK ZKS v Ljubljani) 16. november 1911.

[27] S. Kranjec, delo (nav. v op. 20), 220.

[28] M. Gross, Časopis za suvremenu povijest 2 (1970), 48—49.

o lojalnosti strank, ki so tam bile predstavljene. Vendar to še ne dokazuje, da bi bil ta sestanek del prestolonaslednikove zamisli. Če preberemo še neko drugo njegovo pismo, ki ga je pisal dva meseca za tem (1. februarja 1913) zunanjemu ministru Berchtoldu, nimamo vtisa, da bi ta zveza prestolonasledniku pomenila kaj več kot dobrodošel, a naključen produkt političnega razvoja. V pismu se hvali, da si kar sam upa na Hrvaškem in Dalmaciji napraviti mir, red ter doseči privrženost k monarhiji in to v 48 urah.[29]

Hrvatsko-slovenska pravaško-klerikalna zveza 1911—1913 seveda ni naključna politična tvorba. Vključena je neločljivo v precej dolgo zgodovino političnih stikov Slovencev in njihovih strank s političnimi strankami drugih jugoslovanskih narodov. Sistematičnega pregleda teh stikov še nimamo, obdelani so le nekateri dogodki. V tej zgodovini nastopajo vse slovenske stranke in tudi klerikalna, že od trenutka svoje ustanovitve. Nekatera dogajanja v približevanju te stranke hrvatskemu pravaštvu od l. 1891 do 1898 in v času aneksijske krize je razčlenil podpisani,[30] poglavitne momente v jugoslovanskih stikih te stranke med l. 1903—1914 pa je strnjeno prikazal Lojze Ude.[31]

Težava za slovensko klerikalno stranko pri ustvarjanju političnih stikov s hrvatskimi deželami je bila v tem, da v banski Hrvatski ni imela idejno in organizacijsko primernega partnerja, da tam ni bilo moderne, množične klerikalne stranke. Omahovala je med pravaši-domovinaši, med novo Hrvatsko pučko seljačko stranko Stjepana Radića in med poskusi pripomoči k ustanovitvi hrvatske krščansko-socialne stranke (akcija Janeza E. Kreka med hrvatskimi študenti). Do Frankove čiste stranke prava pa je še l. 1908/09 skeptična ne le zaradi njenega vladnega oportunizma, ampak tudi zaradi njenega protisrbstva.[32] Omahovala je med sprejemanjem hrvatskega zgodovinskega državnega prava (v obliki programa iz l. 1894) in pa med narodnim načelom v smislu zedinjenja Južnih Slovanov habsburške monarhije. Dosledno je zavračala velikosrbski načrt, a ne iz nasprotovanja Srbiji in srbskemu narodu, marveč v zaupanju v možnost demokratizacije habsburške monarhije.[33]

Na velikem zborovanju 17. oktobra 1909 v Ljubljani, ko je bila sklenjena strnitev vseh deželnih organizacij v skupno Vseslovensko ljudsko stranko, zato srečamo kot zastopnika Hrvatov Stjepana Radića. Radić je tedaj slavil delo Slovenske ljudske stranke z ugotovitvijo, da je bila prva, ki je na slovanskem jugu postavila na prestol kmeta. Radić je bil zato deležen posebno jeznega napada lista koalicije »Pokret«, ki je njegovo zvezo s slovenskimi klerikalci imenoval moralni polom.[34]

---

[29] Hugo Hantsc, Leopold Graf Berchtold (Graz 1963), 388—390. (»Und was die Irredenta bei uns im Lande anbelangt..., so wird dieselbe sofort aufhören, wenn mann unseren Slawen eine angenehme, gerechte und gute Eksistenz schafft.... Ich kenne diese zwei Länder, die jetzt in erster Linie in Betracht kommen, nämlich Kroatien und Dalmatien, ganz genau und stehe gut, dass ich in 48 Stunden Ruhe, Ordnung und Anhänglichkeit zur Monarchie schaffen könnte...«)

[30] J. Pleterski, dela navedena v op. 3 in 7.

[31] L. Ude, delo navedeno v op. 1.

[32] »Tako nikoli ne boste dosegli svojega hrvaškega državnopravnega programa, ker Srbov ne boste utajili in iz zgodovine izbrisali!« (Slovenec, 3. marec 1909)

[33] Značilna je izjava J. E. Kreka ob koncu leta 1908: »Avstrija ni nemška, Avstrija se šele dela... Bog daj Srbom srečnega razvoja! jaz jim ga želim in v naših vrstah bomo vedno podpirali njihovo stremljenje (t. j. Srbov v habsburški monarhiji) po lastni avtonomiji na cerkvenem in šolskem polju ... Čehi, Poljaki, Slovenci in Hrvatje, kam pa hočemo iti, kaj hočemo storiti, nego ostati v tej državi, katere del smo tudi mi, v kateri upamo nekdaj še dobiti vodilno moč v roke!« (Slovenec, 14. december 1908, št. 287)

[34] Slovansky Přehled 12 (1910) 126.

Zbliževanje s Stjepanom Radićem, ki je večkrat nastopil kot oster nasprotnik klerikalizma, so grajali tudi v vrstah same slovenske klerikalne stranke. Pa vendar je ta povezanost trajala do leta 1910 in še 14. marca 1910 jo je Krek takole zagovarjal: »Nekateri nam zamerijo, da se vežemo z Radićevo stranko na Hrvaškem. Ti popolnoma prezirajo značaj naše stranke in načela, ki se jih drži. Za nas je neizpodbojno, da ima samo demokracija prihodnost. Demokratično načelo na krščanskem in protikrščanskem temelju se bosta borili za zmago. Radićeva stranka je edina ljudska stranka na Hrvaškem. Ali naj jo tisti, kateri ljubijo cerkev in religijo, tišče v nasprotno plat, ali pa naj njeno zdravo ljudsko gibanje prekvasijo z živim krščanstvom? That is the question! mi smo za drugo!«[35] Očitno je torej šlo za upe, da bi Radićevo stranko bilo mogoče klerikalno »prekvasiti«. Dejstvo, da se ti upi niso uresničili, je vsekakor prispevalo k temu, da je povezanost z Radićevo stranko pojenjala, čeprav nikoli ni popolnoma prenehala.[36]

Imeli pa so slovenski klerikalci v Banovini ves čas še eno železo v ognju. Veliko so se trudili, da bi pomagali na noge samostojni klerikalni skupini, zbrani krog lista »Hrvatstvo«. Prav nobenega dvoma ni, da jih je pri tem vodila predvsem želja po širjenju klerikalizma. A bilo je še nekaj drugega. V teh prizadevanjih se je izražala tudi potreba premagovati tisto veliko in zavirajočo razliko, ki je obstajala med bansko Hrvatsko in slovenskimi ter hrvatskimi deželami v Avstriji glede značaja političnih strank in načina političnega delovanja. Iz silne ožine volilnega sistema izvirajoča nenavadna nestabilnost bansko-hrvatskih strankarskih razmer je pri slovenskih klerikalcih zbujala nelagodnost in dostikrat tudi že kar pesimizem. Prav značilen je vzdih »Straže« spomladi 1910 (štajersko klerikalno glasilo je izražalo poglede Antona Korošca): »Pogoji za uresničenje trializma, za združitev Hrvaške, Dalmacije in Bosne v eno državno skupino, so torej jako neugodni. Če pa trezno vse premislimo, pa to tudi ni čudno. Prvič niso Hrvati v banovini ničesar storili, da bi poudarili državnopravno pripadnost Bosne k Hrvaški. V Bosni sami so se razcepili. Dalmatinski se tudi niso nič oglasili. Hrvaški element svoje onemoglosti ni nikoli tako kričeče pokazal kakor ob priliki aneksije. Drugače Srbi... Žal, da moramo čisto odkrito reči,... hrvaški politiki so pri vsaki važni, Jugoslovane zadevajoči stvari, le cokla, tako v avstrijski, kakor v ogrski polovici. Brez vsakega kurza je njihova politika tako v banovini, kakor v Dalmaciji, Istri in v Bosni. Zato si tudi ne moremo kaj, da ne bi simpatizirali z Radićevo seljačko stranko, čeprav ni na čisto katoliškem temelju zrasla. Ima vsaj en sam cilj in ta cilj je dosegljiv in naraven in nujno potreben: demokratizacija javnega življenja med Hrvati. Radićeva stranka hoče to odkrito, drugim hrvaškim strankam pa je demokracija, ki je odvrniti ne morejo, postranska, glavno so jim njihovi srednjeveški pravaški programi...«[37]

Drugačne so bile možnosti za VLS v Dalmaciji, s katero sta jo zbliževala podoben politični sistem in skupna navezanost na državni zbor na Dunaju. Slovenska klerikalna stranka je že desetletje navezovala realne stike z Dalmacijo in tam širila tudi svoj politični vpliv, gotovo tudi v želji krepiti moderni klerikalizem. To prizadevanje se je navezovalo tudi na delovanje krškega škofa Antona Mahniča.

---

[35] Slovenec, 14. marec 1910, št. 59.

[36] Stjepan Radić je s posojilom 50.000 K, ki ga je dobil l. 1910 pri Ljudski posojilnici v Ljubljani, rešil iz denarnih težav »Pučko seljačko tiskaro«. — Bogdan Krizman, Korespondencija Stjepana Radića 1885—1918, 1 (Zagreb 1972), 37 in 479.

[37] Straža, 3. junij 1910, št. 62.

Razvoj v Dalmaciji je dejansko potekal pod znatnim političnim vplivom slovenske klerikalne stranke in ni naključno, da so tamkaj nasprotja med dalmatinskimi liberalci in pod vplivom klerikalizma stoječimi pravaši imenovali »kranjski boj«. V Dalmaciji pa le ni prišlo do takšne liberalno-klerikalne polarizacije, kot je bilo to na Kranjskem. Liberalna stran je imela dosti bolj komplicirano strukturo: nastopala je v dveh strankah, na eni strani Hrvatska stranka, ki je vključevala tudi pravaško tradicijo, na drugi strani Demokratska stranka, ki je bila bolj liberalno-ideološko usmerjena. Klerikalizem strankarsko sam ni bil organiziran. Naslanjal se je na drugo krilo pravašev, organiziranih v samostojni Stranki prava (Prodan), ki pa je družila tudi izrazite protiklerikalne elemente (Drinković). Aktivnost slovenskih klerikalcev v Dalmaciji se je kazala predvsem na gospodarsko organizacijskem in kulturno prosvetnem področju. Na obeh se je najbolj uveljavljal Krek. Pod njegovim vplivom je prišlo do organiziranja zadrug v Dalmaciji v zvezi s slovenskimi zadrugami, on sam je večkrat potoval v Dalmacijo in predaval.

Gospodarsko organizacijsko delovanje slovenskih klerikalcev je v Dalmaciji vzbujalo nejevoljo nasprotnikov klerikalizma. Razumljivo. Vendar tega delovanja ne bi mogli označiti kot nekakšno podkupovanje Dalmatincev, tako kot je to po svoji ločitvi od Stranke prava trdil Drinković: »Iz Kranjske je bilo odavna ... sasuto dosta navaca po Dalmaciji ...«[38] V Dalmaciji je deloval Pododbor Zadružne zveze v Ljubljani. Konec leta 1912 je obsegal skupno 90 zadrug, in sicer 58 rajfajznovk, 8 hranilnic, 8 konzumnih zadrug, 11 ribiških, 2 oljarski zadrugi, 1 gospodarsko centralo in po eno klesarsko in vrtnarsko zadrugo.[39] Te gospodarske organizacije so v Dalmaciji opravljale enake naloge kot v Sloveniji: samopomoč kmečkega gospodarstva v krizi, obramba pred oderuškim kapitalom, akumulacija kapitala in opora stranki, ki jih organizira.

Medtem je bilo v banovini že nekaj časa v teku gibanje, katerega nasledek bo združitev med seboj in po deželah razcepljenih pravaških strank in skupin v novo, vse hrvatske dežele obsegajočo Hrvatsko stranko prava.[40] Zanimivo je, da slovenski klerikalni tisk tam sredi leta 1910 tega gibanja še ni zaznal.

V letu 1908, ko je po secesiji Mileta Starčevića pravaška razcepljenost bila največja, je Cezar Akačić, tedaj še tajnik izvršnega odbora koalicijske Hrvatske stranke prava 5. novembra 1908 na skupni konferenci saborskega kluba in izvršilnega odbora te stranke predlagal, naj obe vodilni telesi takoj začneta delati za obnovo stare in enotne stranke prava po vseh hrvaških deželah, kakršna je obstajala do leta 1894. Akačić je tedaj dejal: »Osim toga držim shodnim, da buduća naša glavna skupština pozivom zamoli oba slovenska parlamentarna kluba, da svaki izašalje po jednoga svoga člana u ovaj pravaški centralni klub, poradi danas toli nuždnog političkog sporazuma svih hrvatskih nam zemalja. Ovaj centralni odbor ima biti u svim pitanjima vrhovno vodstvo hrvatske stranke prava.« Seja je Akačićev predlog soglasno sprejela, a pozneje ni bil uresničen zaradi odpora Supila, Lorkovića in Dežmana.[41] Prva pobuda za zbližanje med pravaši pa tudi pobuda za kooperacijo s Slovenci izvira torej s hrvaške strani.

Kmalu po aneksiji Bosne in Hercegovine je nastopil Mile Starčević s še širšo pobudo. Predlagal je ustanovitev vsehrvatskega narodnega sveta. Predlog

[38] Hrvatska rieč, 27. november 1913, št. 900.
[39] Hrvatska kruna, 16. april 1913, št. 31.
[40] Podobo tega gibanja smo si skušali ustvariti neposredno, s prebiranjem hrvatskega pravaškega tiska, da bi spoznali sočasno tolmačenje hrvatskih akterjev gibanja.
[41] Hrvatska sloboda, 7. avgust 1911, št. 179.

je naletel na rezervirano stališče hrvatsko-srbske koalicije. Mile Starčević je poskusil še s predlogom o sklicanju posveta vseh narodnih poslancev. Tudi to je bilo odklonjeno.[42] Oviro za koncentracijo je pomenilo tudi pojmovanje programa združene opozicije iz leta 1894. Zato je 10. marca 1909 Mile Starčević na zboru svoje stranke prava dal temu programu tolmačenje, ki ga je zbor potrdil. Šlo je za potrditev tako imenovanega »okviraškega« stališča in pa za potrditev protinagodbenega stališča, za sklep o boju vsaki nagodbeni vladi in vsaki nagodbeni stranki, kar je seveda letelo tudi na koalicijo.[43]

29. januarja 1909 je bil sestanek Čiste stranke prava v Zagrebu, ki so se ga udeležili tudi pravaši iz Dalmacije. Trije udeleženci, med njimi Mate Drinković iz Šibenika, so predlagali zedinjenje vseh hrvaških strank v boju za državno svobodo. Postopale naj bi skupno in enakopravno s Srbi. Ta predlog so frankovci preprečili.[44] Novembra 1909 izstopijo iz koalicijske Hrvatske stranke prava Cezar Akačić, Stjepan Zagorac in še nekateri. Pridružijo se Starčevićanski stranki prava (milinovcem). Julija in septembra 1910 pride do dveh novih momentov, ki vzbude upe slovenskega klerikalnega tiska: v banovini je to zedinjenje krščansko socialne skupine okrog »Hrvatstva« s Frankovo Čisto stranko prava, v Dalmaciji pa skupinski pristop duhovščine v dalmatinsko Stranko prava.

O združitvi »Hrvatstva« in pa Čiste stranke prava v novo strankarsko tvorbo z imenom Krščansko socialna stranka prava je »Slovenec« poročal izključno po pisanju hrvaškega tiska. Iz njegovih poročil izhaja, da so iniciatorji bili ljudje okrog lista »Hrvatstvo«, da so se pogajali s starčevićanci in s frankovci. Medtem ko so prvi odklonili, je z drugimi prišlo do dogovora. Na skupnem zasedanju, ki je fuzijo formalno sklenilo, sta bila tudi dva Slovenca, Karlo Cankar, ki je predstavljal Bosance, in pa Kulovic. »Slovenec« je poročal, da se hoče nova stranka držati programa iz leta 1894, da sama sicer stoji neomajno na katoliškem stališču, a da hoče »z ozirom na dejstvo, da se eden edinstveni narod deli na več veroizpovedovanj«, spoštovati versko prepričanje vseh in tako omogočiti tudi nekatolikom sodelovanje za uresničenje državnopravnega programa. »Slovenčev« komentar se je omejil na željo, »da bi ta dogodek nam približal one velike cilje, ki so nam skupni in enako dragi«. Glasilo nove stranke, »Hrvatsko pravo«, je pozdravil »kot vrlega zaveznika in dragega tovariša v boju za naše svete skupne svetinje!«[45] O zborovanju Stranke prava v Šibeniku dne 11. septembra (pristop duhovščine) pa je »Slovenec« objavil dopis, da se dalmatinski pravaši postavljajo na hrvatsko in krščansko stališče, in sicer v sporazumu z dalmatinsko duhovščino. List je pripomnil: »Dobra stvar v Dalmaciji rapidno napreduje in zmaguje . . .«

Iz teh precej pičlih poročil nedvomno veje zadoščenje nad temi političnimi premiki, niso pa takšnega značaja, da bi po njih lahko sklepali, da gre za pisanje pobudnika in vodilnega duha tega dogajanja. Prav značilen v tem pogledu je uvodnik Koroščevega glasila, ki o klerikalno-pravaški fuziji v Zagrebu govori le kot o delu splošnega političnega dogajanja pod zgovornim naslovom »Zmede na Hrvaškem«. Politika hrvaško-srbske koalicije je zavožena, na Hrvaškem vlada kaos in popolno politično razsulo, fuzija Čiste stranke prava s krščanskimi socialci pa je »edina svetla točka«. Pisec članka je o pripravljanju fuzije informiran, znano mu je, da se je ideja združenja pravaškega in krščansko socialnega programa že dalj časa propagirala, da si hočejo krščan-

[42] Hrvatska sloboda, 26. julij 1911, št. 169.
[43] Hrvatska sloboda, 10., 14. in 25. avgusta 1911, št. 182, 184 in 193.
[44] Hrvatska rieč, 20. november 1913, št. 897.
[45] Slovenec, 16. in 20. septembra 1910, št. 210 in 213.

ski socialci s tem pridobiti teren, ki si ga dotlej nikakor niso mogli ustvariti, znano mu je, da je poglavitna ovira dotlej bil Frank in nekaj njegovih ožjih prijateljev in da je ta ovira zdaj odstranjena. Njegova politična prognoza pa je dokaj previdna: »Ako se bo nova skupina res dosledno držala začrtane poti, ki naj potom socialne in gospodarske okrepitve pripelje končno tudi do uresničenja pravaških političnih ciljev, ki so tudi naši, potem se bodo odnošaji na Hrvaškem s časom gotovo izboljšali.«[46] Ni težko opaziti, da v članku ni sledu o zanašanju na velikoavstrijske kroge niti na površno kombinacijo političnih strank in skupin na Hrvaškem, ampak da zida na dolgotrajno socialno in gospodarsko organizacijsko politično delo, ki naj uresniči tudi državnopravni politični cilj, ki se z njim Slovenci identificirajo.

Potrebno je omeniti, kako je konec leta 1913 prikazal skupinski vstop dalmatinske katoliške duhovščine v Stranko prava Drinković, ko je bil s Stranko prava že v ostrem nasprotju in je javnosti upravičeval svojo ločitev od nje. Leta 1913 ga moti, da so v stranki navzoči duhovniki, ki jih duhovniška prisega »veže na ... ovo i ono«, tj. na zvestobo monarhu. Vsa težava se je po njegovem začela 1910 ob skupinskem vstopu duhovnikov v stranko. Pripravili so ga »emisarji« (slovenski?) z naročilom, naj duhovniki vstopijo v Stranko prava. Ti emisarji so delali na tem, da se »svećenstvo sa strankom prava u Dalmaciji složimo i pripojimo Šušteršičevim Slovencima«. Drinković da je na nekem sestanku protestiral, češ naše središče je Zagreb, in opozarjal, »da ćemo raditi najprije da se mi Hrvati složimo, da mi dualizam sankcionisati nećemo i ne smijemo, da mi u Dalmaciji nećemo biti privjesak-appendix Slovenaca, da mi narodno naše jedinstvo sa braćom preko Velebita uništit nećemo, da je najprva naša zadaća raditi oko jedinstva i zajedničke saradnje među Hrvatima. Najprvo to, a onda sa Slovencima kako svi Hrvati odluče«. »Emisarji« (neimenovani), da so na to pristali in da je zato sestanek v Šibeniku uspel.[47] Drinkovićeve v nazaj izrečene kritične pripombe so zanimive. Potrebne pa so pretresa tudi zato, ker jih skoraj dobesedno sprejema omenjeni univerzitetni učbenik.[48] Kritični pomislek kaže izreči predvsem v dveh smereh. Prva: Vsa akcija VLS v tem času je trialistična v pravem pomenu besede, torej tudi antidualistična in zato očitek, da bi v Dalmaciji hotela utrjevati dualistično razcepljenost Hrvatov, gotovo ne drži. Druga: Nič ni znanega o tem, da bi VLS hotela v katerem koli trenutku direktno razširiti svoje organizacije v Dalmacijo ali v katero drugo hrvatsko deželo. Vsekakor se je trudila, da bi v teh deželah našla političnega partnerja, kar smo že večkrat ugotovili. Predlog, naj bi se katoliška duhovščina v Dalmaciji vključila v Stranko prava, je izhajal iz kroga splitske duhovščine na čelu z Antejem Alfirevićem. Drinković in drugi pravaši so ta predlog z veseljem poprijeli in se celo trudili, da bi duhovniki v stranko ne vstopili posamezno, ampak skupinsko. Sam Drinković je bil pri tem najbolj aktiven in je na zborovanju Stranke prava v Šibeniku 11. septembra 1910 tudi izvedel formalni »sprejem« duhovščine v stranko. Če je pozneje v Alfireviću in njegovem krogu gledal slovenske »emisarje«, je to njegovo mnenje, ne še dokaz.[49]

Najpomembnejši dogodek tega leta (z vidika slovensko-hrvaškega klerikalno-pravaškega zbliževanja) je izstop državnozborskih poslancev dalmatinske Stranke prava (Dulibić, Ivanišević, Perić, Prodan) iz liberalnega državnozborskega kluba (Zveza južnih Slavena) in njihova pridružitev klubu slovenskih

[46] Straža, 20. julij 1910, št. 82.
[47] Hrvatska rieč, 27. november 1913, št. 900.
[48] Povjest hrvatskog naroda, 274.
[49] M. Gross. Uloga šibenskog pravaštva ..., 266—267.

klerikalcev (29. november 1910). Prestop je bil vsej javnosti vidna manifestacija nove taktike dalmatinskih pravašev in nedvomno njihova samostojna odločitev. Kmalu zatem so se podobno odločili tudi istrski hrvaški poslanci, ki so bili sicer v najboljših odnosih s slovenskimi narodnimi politiki v Trstu (»Edinost« je dalmatinskim »prestopnikom« očitala neiskrenost in celo izdajstvo!). Zveza vseh teh Hrvatov z VLS v »Hrvatsko-slovenskem klubu« je obstala kljub nekaterim kritičnim trenutkom do konca avstrijskega parlamenta in v l. 1917 je bila jedro, okrog katerega so se zbrali prav vsi jugoslovanski državnozborski poslanci v Jugoslovanski klub. Vse to priča, da prestop v letu 1910 ni bil rezultat neke trenutne politikantske poteze VLS, izvajanja navodil prestolonaslednikovega kroga ali česa podobnega, marveč da je to politično dejanje imelo svojo globljo logiko in izražalo nek temeljni interes. V sicer tako ostri opravičevalno kritični polemiki Drinkovića proti celemu procesu slovensko-klerikalnega hrvaško-pravaškega združevanja, ne najdemo njegove retrospektivne interpretacije prestopa dalmatinskih pravaških poslancev novembra 1910. Zdi se, da je Drinković sam čutil, da je tukaj vrzel v sklenjenosti njegovega dokazovanja o protihrvaški zaroti slovenskega klerikalizma in da se je zadevi tako raje izognil. Videli pa bomo, da je ravno zveza dalmatinskih pravašev s slovenskimi klerikalci v državnem zboru tisti odločilni člen, prek katerega se je v naslednjih dveh letih izoblikovala slovensko-vsepravaška strankarska zveza.

Na prvi seji razširjenega Slovenskega kluba 29. novembra 1910 je Šušteršič kot načelnik pozdravil dalmatinske pravaše in poudaril, da stoje Slovenci na stališču hrvaškega državnega prava in da vidijo v politični združitvi obeh narodov okrepitev in jamstvo za uspeh. Klub je novim članom pustil akcijsko prostost v vseh vprašanjih, ki zadevajo Dalmacijo in specialno hrvaška vprašanja.[50]

II

V saboru so dale stranke 14. februarja 1911 programske izjave (adresne predloge), Hrvatsko-srbska koalicija, Starčevićanska stranka prava, Hrvatska pučka seljačka stranka, Krščanskosocialna stranka prava idr. »Slovenec« je kratko zabeležil: »Vse izražajo željo po zedinjenju hrvaških dežel. Tudi koalicija omenja združitev z Dalmacijo in pa rešitev reškega vprašanja.«[51] Niti opazil ni, da se je predlog Krščansko socialne stranke prava izrekel tudi »za pridruženje slovenske braće, kada to ona uzhtiju«.[52]

Adresni govor Mileta Starčevića 20. februarja 1911 je bil izrazito kritičen do Dunaja. Očital je frankovcem, da preveč poudarjajo skrb za monarhijo in menil, naj za to skrbe drugi faktorji, s tem da zadovolje narode monarhije. Avstrijska politika je hotela Hrvate vedno izrabiti za svoje namene. Krščanski socialci so v dunajskem parlamentu pred aneksijo res govorili o trializmu, izdali so celo nek zemljevid, zdaj pa odrivajo Hrvate iz Bosne. Slovencev ni omenil.[53] Milinovci so bili do dunajskih krščanskih socialcev torej kar kritični. Nekaj tednov za tem pa je prav iz njihovih vrst izšla pobuda za pravaško zedinjenje.

Ko je ban Tomašić odgodil sabor, je Cezar Akačić v klubu Starčevićeve stranke prava 15. marca 1911 predlagal, naj klub zbere pravaše vseh hrvaških

[50] Slovenec, 29. november 1910, št. 272.
[51] Slovenec, 19. februar 1911, št. 38.
[52] Hrvatsko pravo, 15. februar 1911, št. 124.
[53] Hrvatska sloboda, 22. in 23. februar 1911, št. 44 in 45.

dežel na »pravaško vijeće«, ki bi izvedlo enotnost in uresničilo program iz leta 1894. Predlog je bil sprejet in sklenjeno je bilo, da se Akačić dogovori z Istrani in Dalmatinci, Stjepan Zagorac pa z Bosanci.

O Veliki noči, 16. aprila 1911, sta Mile Starčević in Cezar Akačić odpotovala v Pulj k Matku Laginji. Ta je namero odobril. Sporazumela sta se tudi z Vjekoslavom Spinčićem. Akačić je nato odpotoval v Dalmacijo v Split, kjer so ga pričakali zbrani pravaški deželni in državnozborski poslanci in še drugi prvaki. Sklenjeno je bilo, da Dalmatinci pridejo v Zagreb po državnozborskih volitvah. Tudi Stjepan Zagorc je medtem potoval v Bosno in obe krili bosenskih pravašev sta se odzvali pozitivno. Nato je šel Zagorac v Dalmacijo, da se dokončno dogovori s tamkajšnjimi pravaši. Pobuda je postala javna 28. maja 1911, ko je Ante Pavelić (»zubar«, ne »poglavnik«) na shodu zagrebških starčevićancev, na katerem pa so bili navzoči tudi ljudje iz drugih strank, predlagal skupni boj vseh narodnih elementov. Predstavniki koalicije so sicer ploskali, storili pa ničesar. Pripravljeni bi bili kvečjemu na kooperacijo za rušenje bana Tomašića.[54] Ker je koalicijski tisk zatrjeval, da je pravaško zedinjevanje stvar, ki so vanjo vmešani dunajski socialci, zaupniki Khuena in Tomašića in da je v ozadju klerikalni Šušteršič, je glasilo starčevćancev izrecno izjavilo: »U ovu našu akciju nisu ulazili, kako vi u svome mahnitanju bulaznite, niti avstrijsko klerikalni maheri, niti Khuenovi i Tomašićevi pouzdanici. O svemu ovome nije Šušteršič ni snivao, a nekmo li znao, kao što bi vi htjeli hotomično lažno prikazati.«[55] Bolj razločno tega pač ni bilo mogoče povedati.

13. junija 1911 so bile volitve v dunajski državni zbor. Med volilno agitacijo je v Dalmacijo dvakrat prispel tudi Šušteršič, kar je zbudilo obtožbe koalicijskega tiska, ki je v teh obiskih videl dokaz, da je pravaštvo v Dalmaciji klerikalno usmerjeno. Glasilo Mileta Starčevića se je temu takole postavilo po robu: »Nu zaboravljaju gospoda mladomagjaroni (tako so pejorativno imenovali pripadnike hrvatsko-srbske koalicije), da je stranka prava od svoga zametka nastojala podržavati najbolje i najtesnije sveze sa braćom planinskim Hrvatima, koje želi uvući u jedno kolo zajedno sa nama; zaboravljaju da je danas dr. Šušteršič faktički predstavnik ogromne većine slovenskog naroda; zaboravljaju, da se je on i tudomadne jasno izrazio u prilog hrvatskom državnom pravu i za ostvarenje trialističke misli, kakovu izjavu uzalud smo nastojali izmamiti od gospode koalicionaša, a od tomašićevaca je nismo ni očekivali. Ma bio dr. Šušteršič makar kakav klerikalac, ako se on slaže sa našom politikom, s našim narodnim programom, ako on za taj program hoće da radi ozbiljno i iskreno, on je time naravni saveznik pravaša.«[56] Tudi razmerja starčevićancev do Šušteršića ni bilo mogoče bolj natančno opredeliti.

Šušteršič v tistem času ni prikrival svojih političnih nazorov in kdor se je z njim družil, je dobro vedel, s kom ima opravka. Konec februarja je Šušteršič v delegacijah nastopil proti Kramařu, ker je ta ugovarjal trializmu, potrebi priključitve Bosne hrvaškim deželam in opozarjal na izjavo bosenskih srbskih saborskih poslancev proti trializmu in za avtonomijo Bosne pod dualistično monarhijo. V zvezi s tem je »Slovenec« objavil uvodnik o naravni težnji po koncentraciji vseh Jugoslovanov pod historično hrvaško državo, vključno slovenske dežele, ki po naravi tudi spadajo v to skupino. Nasprotovanje Srbov takšni združitvi izvira od tega, »ker se boje skupine jugoslovanskih katolikov na Balkanu. Njim še sedaj roji po glavi Velika Srbija s kraljem Petrom Kara-

[54] Hrvatska sloboda, 8. avgust 1911, št. 180.
[55] Hrvatska sloboda, ista številka.
[56] Hrvatska sloboda, 20. april 1911, št. 91.

đorđevićem na čelu in s prostim dohodom k morju, kar hočejo doseči s pomočjo Lahov«. Menil je, da bi takšna politika Hrvate in Slovence vrgla v žrelo njihovim najhujšim sovražnikom, Madžarom, Italijanom in Nemcem.[56a]

Po volitvah se je v dunajskem državnem zboru ponovila zveza dalmatinskih pravašev s poslanci Vseslovenske ljudske stranke, klub se je imenoval »Hrvatsko-slovenska zajednica«. Istrski poslanci Laginja, Spinčić, Mandić, tržaški poslanec Rybař in poslanec s Krasa Gregorin so skupaj ustanovili »Narodni klub«, ki se je povezal s Hrvatsko-slovensko zajednico v skupni »Hrvatsko-slovenski klub«, katerega načelnik je bil Šušteršić, podnačelniki pa Dulibić, Korošec in Spinčić. Hrvaško-slovenski klub je tako združeval vse slovenske poslance, z izjemo kranjskega liberalca Vladimirja Ravniharja. Zunaj kluba je bilo pet dalmatinskih hrvaških liberalcev in oba dalmatinska Srba. Pod pritiskom tržaškega političnega društva »Edinost« sta iz Hrvaško-slovenskega kluba kmalu izstopila Rybař in Gregorin. 27. julija sta v tržaški »Edinosti« objavila pismo, v katerem odobravata idejo združenja v en jugoslovanski klub in izjavljata, da sta morala izstopiti zaradi pritiska.

Šušteršič in Spinčić sta tedaj očitala dalmatinskim liberalcem da ne poznajo jugoslovanske solidarnosti. Na ta očitek je odgovarjal Josip Smodlaka v »Agramer Tagblatt«. Trdil je, da liberalec ne more pristopiti h klubu, ki v njem vlada klerikalna večina. Skupen jugoslovanski klub bi bil možen s pogoji: »Iz klubovega delokroga bi morala biti izključena vsa gospodarska in kulturna vprašanja, v njegov program bi se sprejela le vprašanja, o katerih je razvidno, da se bo lahko doseglo enotnost, klub bi moral biti razdeljen v liberalno in klerikalno kurijo, ki bi bili popolnoma enakopravni in bi bila potrebna njuna soglasnost za vsak sklep, ime kluba bi bilo treba spremeniti tako, da bi mogli vanj vstopiti tudi Srbi.«[57] Iz Smodlakovih pogojev je vidno, da so liberalci odklanjali skupen klub predvsem iz ideoloških razlogov, saj niso omenjali, da bi jih motilo državnopravno stališče hrvaško-slovenskega kluba. Terjali so ime kluba, ki bi ga lahko sprejeli tudi Srbi. Z drugimi besedami, klub naj ne bi bil izrecno »hrvaško-slovenski«. Treba se je spomniti, da to ni bil problem v zvezi s stališči slovenskih klerikalcev, ampak da je to bil problem, ki ga je bilo treba razrešiti v hrvaških vrstah, saj je od tam prihajalo nasprotovanje imenu Srbov. SLS je v vseh teh letih brez pomisleka pa tudi z jasno zavestjo, da je treba upoštevati tudi Srbe, uporabljala »jugoslovansko« ime. Izrazi »hrvatsko-slovenski« so bili koncesija hrvaškim pravašem. Odklanjali pa so slovenski klerikalci Smodlakove pogoje ideološkega značaja, pogoje o enakopravnosti liberalne in klerikalne kurije in o izvzemanju praktično vseh političnih vprašanj. K tem pogojem je »Slovenec« pripomnil: »To se pravi, hoče imeti klub, ki bi bil v sredi votel, ob straneh bi ga pa nič ne bilo.« Starčevićansko glasilo je tedaj pisalo solidarno s Hrvatsko-slovenskim klubom in ga branilo pred liberalnimi napadi.[57a]

Prelomni dogodek je bila konferenca frankovske in milinovske stranke prava 24. julija 1911 v Zagrebu ob navzočnosti dalmatinskih pravašev in pa predstavnikov katoliške Udruge iz Bosne in Hercegovine. Istrski državnozborski poslanci so poslali pismeno sporočilo, Hrvaško-slovenski klub v državnem zboru na Dunaju je predstavljal Ivo Prodan, ki je konferenci celo predsedoval. Sklepi konference so bili soglasni: nujnost enotnosti pravašev vseh hrvaških dežel, celotnost Stranke prava, ustanovitev vrhovne uprave Stranke prava,

---

[56a] Slovenec, 28. februar in 4. marec 1911, št. 48 in 52.
[57] Straža, 28. julij 1911, št. 88 in Slovenec 31. julij 1911, št. 173.
[57a] Hrvatska sloboda, 25. julij 1911, št. 168.

ta naj izvede enotno organizacijo. 7. točka sklepov je zadevala Slovence: »Uprava cijelokupne Stranke prava stupiti će (čim se obavi konstituiranje njezino) u doticaj sa braćom Slovencima u svrhu sporazuma za zajednički rad na temelju programa Stranke prava.« Tem splošnim sklepom so bili dodani še posebni sklepi obeh banovinskih pravaških strank o skupnem nastopu na saborskih volitvah in o skupnem zunajsaborskem delovanju.[58]

»Slovenec« je konferenco in njene sklepe sprejel z velikim navdušenjem, pisal je o epohalnem pomenu pravaškega zedinjenja za Jugoslovane (!), posebej še glede na sklep pravašev delati skupno s Hrvaško-slovenskim klubom na Dunaju. S tem je podana enotna smer narodni politiki Hrvatov in Slovencev, je menil in to politiko takole definiral: »Cilj te politike je edinstvena jugoslovanska državna skupina pod habsburškim žezlom, kakor jo zajamčuje pragmatična sankcija, cetinska pogodba in druge historične listine in kakor jo zahteva naravni razvoj teh narodov ter skupni blagor vse naše države.« Zavrnil je pisanje graškega nemškonacionalnega lista »Tagespot«, ki je trdil, da bo s tem okrepljen klerikalizem in ki je bil celo zaskrbljen za Srbe, da ne bi bili v taki državnopravni enoti zatirani: »Kakor se vidi, ima ‚Tagespot' zoper hrvaško-slovensko pravaško edinstvo iste razloge, kakor naši in hrvaški liberalci ... Združenja Hrvatske in Slovenije,« je poudarjal »Slovenec«, »pa se nimajo ne Srbi ne Mohamedanci nič bati, ker katoliška Jugoslavija nima niti najmanj namena kratiti komurkoli versko in politično enakopravnost v tem okviru. Mi smo trdno prepričani, da bomo ta svoj cilj dosegli in da ne bo samo Jugoslovanom v korist, ampak vsem avstrijskim Slovanom sploh in pa celi Avstriji in pa vsem njenim narodom. Nemci ne bodo s tem prav nič prikrajšani, samo svoje sanje o nadvladi nad Avstrijo bodo pač morali opustiti ...«[59]

Koalicijski in liberalni tisk na Hrvaškem in v Sloveniji je zedinjenje pravašev predstavljal kot delo slovenskih klerikalcev oziroma Šušteršića. »Hrvatska sloboda« Mileta Starčevića je to odločno zanikala: »Nije istina ni to, da se je dr. Šušteršić zainteresovao za ovaj naš pokret. Mi naprotiv hoćemo i želimo zainteresovati našu braću Slovence i Hrvate u drugoj polovini monarhije ... da se svi zastupnici, u koliko je moguće, skupe u jednu falangu i u danom času zajednički vodimo borbu za oslobođenje Hrvatske ispod ugarskog jarma. U toj podpori Slovenacah i Hrvatah imademo jaku garanciju da ćemo svoje osnove provesti ...«[60]

Slovenska klerikalna stranka je poudarjala, da je do zbliževanja pravašev prišlo po posredovanju dalmatinskih in bosenskih zastopnikov.[61] Ob trditvah o posebni Šušteršićevi vlogi ni odveč povedati, da je milinovski politik Ivan Peršić v letu 1913, po ponovnem odcepu frankovskih pravašev, zapisal, da je do zedinjenja s frankovci v letu 1911 prišlo zato, ker so to želeli pravaši Dalmacije, Istre in Bosne in Hercegovine, ker so oni postavljali to kot pogoj za svojo pridružitev vsehrvaški zvezi. Drinković, ki je to Peršićevo izjavo ponatisnil v svojem listu, jo je s tem tudi potrdil s svoje strani.[62]

V tednih do 10. avgusta 1911, ko je konferenca Starčevićeve stranke prava odobrila akcijo za zedinjenje in v celoti potrdila sklepe z dne 24./25. julija, je glasilo te stranke opredelilo, kako je s širšimi povezavami akcije. Izjavilo je, da je akcija ne samo politična, temveč da teži tudi k enotni organizaciji hrvaškega in slovenskega naroda. V takšni enotni organizaciji vidijo pravaši »jedinu

[58] Hrvatska sloboda, 25. in 26. julij 1911, št. 168 in 169.
[59] Slovenec, 29. julij 1911, št. 172.
[60] Hrvatska sloboda med 27. in 30. julijem 1911, št. 170—172.
[61] Slovenec, 5. avgust 1911, št. 178.
[62] Hrvatska rieč, 24. junij 1913, št. 826.

garanciju provedenja svoga programa«. »Drugih garancija nemamo, ne možemo imati, jer nam ih nitko ne može dati. U političkoj borbi organizovana snaga naroda i njegovo osnovano pravo, jedina su garancija uspjeha.«[63] Ni dvoma, da so ti poudarki bili usmerjeni proti očitkom, da za akcijo stojijo velikoavstrijski krogi oziroma račun na prestolonaslednikovo ustavno intervencijo. Z namigom na koalicijo je glasilo poudarilo, da nagodbenjaštvo samo po sebi izključuje enotno organizacijo vsega hrvatskega in slovenskega naroda in da je zato prav značilno, da »Pokret« pravaško akcijo imenuje »izvanzakonskom«. To je razumljivo, saj nagodba res izključuje Slovence, istrske Hrvate in daje le malo upravičenosti za pridružitev Bosne. Koalicijo kritizira tudi zaradi njenega apriornega antiklerikalizma, saj je ta ravno tako anacionalen in kozmopolitski kot klerikalizem sam. Koalicija namreč ne sprašuje, ali je vstop dalmatinskih in istrskih poslancev v Hrvaško-slovenski klub dober z nacionalnega gledišča, ampak presoja stvar samo z vidika antiklerikalizma. Kot vzgled anacionalnega antiklerikalizma navaja grožnjo slovenskih liberalcev, da bodo bojkotirali Cirilmetodovo družbo in slovenske šole v Trstu.[64] Glede odnosa do Dunaja pa pravi, da se vladajočim na Dunaju ni treba klanjati, a da tudi ni umestno jih izzivati. Končno opozarja, da ima posebna animoznost dalmatinskih koalicionarjev oziroma naprednjakov svoj vir tudi v dejstvu, da so svoj čas poskušali doseči kompromis z Italijani o jadranskem vprašanju na račun istrskih Hrvatov in primorskih Slovencev.[65]

V imenu zdaj že združenih pravašev je milinovski list konec novembra odnosu do Slovencev posvetil uvodnik »Stranka prava prema Slovencima«.[66] Vnovič zavrača laži o tem, da stoji Stranka prava pod komando Šušteršiča in Jegliča, da je v službi dunajskih krščanskih socialcev, da so jo slovenski klerikalci kupili itn. Skliče se na Anteja Starčevića in Evgena Kvaternika, da dokaže pripadnost Slovencev k Hrvatom. Skliče se na državnopravne dokumente, zlasti pa na dejstvo, da je zavest skupnosti že zdavnaj prodrla v slovenske duše. Danes čutijo potrebo skupnosti s Hrvati vsi slovenski rodoljubi. Zveze s slovensko politiko so bile že od nekdaj dobre; res da so leta 1894 in 1895 pravaši bili v stiku s slovenskimi liberalci. Toda zdaj se je slovenski narod od liberalcev odvrnil. »Mi za to ne marimo, jer mi nismo vodili politiku sa Hribarom i Tavčarom radi njihovih osoba, nego smo vodili politiku sa slovenskim narodom.« Zdaj, ko slovenski narod v večini zaupa v drugo stranko, računamo pravaši z novimi predstavniki slovenskega naroda, s Šušteršičem in drugimi. Zato so vstopili Hrvatje iz Dalmacije in Istre v Hrvatsko-slovenski klub. Če bodo Slovenci jutri izvolili druge ljudi, bomo pa v stiku s tistimi. Za zdaj hočemo najprej doseči gospodarsko organizacijo in vzajemno gospodarsko podporo, kajti to bo najhitreje in najbolj uspešno pripeljalo do politične organizacije Slovencev s Hrvati. Do zdaj se Stranka prava politično s Slovensko ljudsko stranko še ni zedinila, sodelovala pa bo z njo složno in spo-

---

[63] Hrvatska sloboda, 31. julij 1911, št. 173.

[64] Hrvatska sloboda, 1. avgust 1911, št. 174.

[65] Hrvatska sloboda, 2. avgust 1911, št. 175. — »Za Tresića Pavičića pripovieda u nedeljnom ‚Slav. Tagblattu' dr. Rybař, da je ugovorio sa talijanskim državnicima preko mora razdiobu Istre i austrijskog primorja tako, da bi Talijani prepustili Hrvatima i Slovencima sav predjel istočno od Učke, a Hrvati i Slovenci bi morali prepustiti Talijanima svu Istru od Učke, Trst, Goricu itd. Tim Tresićevim predlogom došao je k tršćanskim zastupnicima neki talijanski političar iz kraljevine Italije. Pošto Laginja, Spinčić, Mandić, Rybař i drugovi nisu htjeli ni čuti za te pustolovne planove Tresićeve, od onda počinje neprijateljstvo dalmatinskih koalicionaša naprednjaka i istarsko-tršćanskih zastupnika.«

[66] Hrvatska sloboda, 13. november 1911, št. 234.

razumno, zlasti v Hrvaško-slovenskem klubu. »Valjda će se političke prilike tako razviti nama u prilog,« sklepa list, »da ćemo fuzionisati i stranke i narode jedinstvenim životom, tako da ćemo prisiliti vlastodržce u monarhiji da s tim faktom računaju.«

V novem skupnem glasilu zedinjenih pravašev »Hrvatska« je v tem času Stjepan Zagorac v vrsti člankov s skupnim naslovom »Je li moguće oživotvorenje programa Stranke prava?« orisal tudi širši, jugoslovanski pomen pravaške državnopravne akcije. Najprej je zavrnil pisanje dunajskih krščanskih socialcev, ki so jugoslovansko vprašanje omejevali na hrvaške dežele in izključevali Slovence ter Istro s kvarnerskimi otoki in dejal, da bi takšnim načrtom morali nasprotovati ne le Hrvatje sami, ampak enako tudi Srbi in Slovenci. Potrebno je uresničenje celotnega državnopravnega programa Stranke prava. Hrvatje imajo v razmerju do Slovencev in Srbov v monarhiji poseben položaj, ker so državnotvorni, ker imajo svoje državno pravo, medtem ko ga Srbi in Slovenci v monarhiji nimajo. Svobodna kraljevina Hrvatska bi združila tudi Srbe in Slovence, bila bi »prirodnim zakriljem srodnih nam balkanskih država, Srbije, Crne gore i Bugarske ... Kad bi ovo uzeli za temelj svoje politike uz Slovence, koji su ga već prihvatili, još i Srbi i Muslimani, bilo bi oživotvorenje njegovo pitanje kratkog vremena«.[67]

Medtem je napredovalo formalno združevanje pravaških strank in skupin. Vse posamezne konference s tem namenom so vsebovale tudi misel na sodelovanje s Slovenci oziroma s SLS. 20. avgusta 1911 je zborovala Hrvatska katoliška udruga v Sarajevu in poslala pozdravno brzojavko načelniku SLS Šušteršiču.[68] 7. septembra je bil zbor dalmatinske Stranke prava v Splitu, ki je tudi odposlal navdušen pozdrav »bratom Slovencem«, s Prodanovim podpisom.[69] 4. septembra je imel klub hrvaško-slovenskih poslancev v istrskem deželnem zboru sejo v Divači. Njegovi člani so se izrekli, da si prizadevajo za zedinjenje vseh Hrvatov in da bodo temu pripomogli kolikor mogoče, vendar da klub ni kompetenten sklepati o zedinjevanju pravaških strank.[70] 4. oktobra se je začela seja novega skupnega organa, Vrhovne uprave Stranke prava v Zagrebu. Ker medtem še ni bilo opravljeno formiranje Sveta stranke prava v Istri, je bil za predstavljanje Istranov pooblaščen Akačić. Sestanek je sprejel statut Vrhovne uprave Stranke prava. V vabilu za sestanek je bilo tudi rečeno, naj konferenca razpravlja o »eventualnom osnutku sveobćeg hrvatsko-slovenskog narodnog predstavništva, sastojećeg od svih oporbenih zastupnika u hrvatskim i slovenskim zemljama«. Sprejeti sklepi niso bili tako dalekosežni. Glede Slovencev so le izrekli: »Oslanjajući se o hrvatsku pragmatičku sankciju, podupirati će Stranka prava svom snagom nastojanje braće Slovenaca, da se i slovenske zemlje prikupe hrvatskom državnom tijelu. Radi toga stranka prava utirati će puteve tom sjedinjenju jedinstvenom i složnom gospodarskom organizacijom hrvatskoga i slovenskoga naroda i međusobnim podupiranjem na privrednom polju.« Za zdaj torej le gospodarska organizacija. Med drugimi sklepi je zanimivo, da so hoteli izdati popularen spis o hrvatskem državnem pravu v hrvatskem, slovenskem in nemškem jeziku. Omeniti je še treba, da se posvetovanja ni udeležil noben Slovenec in da je med brzojavnimi pozdravi iz Slovenije le pozdrav uredništva »Slovenca«. — Zedinjena Stranka prava je poudarila, da ni verska stranka, da stoji glede tega na programu iz leta 1894,

---

[67] Hrvatska, 18. in 23. november 1911, št. 16—20.
[68] Slovenec, 21. avgust 1911, št. 190.
[69] Slovenec, 9. september 1911, št. 206.
[70] Hrvatska sloboda, 9. september 1911, št. 205.

to je, ona ščiti in spoštuje vsako veroizpoved, a hkrati najstrožje obsoja vsak protiverski nastop v javnosti.[71]

Slovenski klerikalni tisk je zedinjevanje pravašev spremljal s pozornostjo in zanimanjem, a ne brez skepse. Značilno je pisanje Koroščeve »Straže«, ki ob libijski vojni opozarja na pomen jugoslovanskih dežel z Jadranom za monarhijo, poudarja, da je edini po naravi možni gospodar Adrije Jugoslovan. Članek govori o jugoslovanski politiki takole: »... iščemo momente, ki nas (Jugoslovane) družijo in nam omogočajo delo za skupno in zdravo podlago. Kot enega takih poskusov smatramo združenje vseh hrvaških pravaških strank v enotno politično formacijo, ki se je izvršilo v soboto dne 7. t. m. v Zagrebu in ga zato z odkritosrčnim veseljem pozdravljamo ... Moči, ki so se prej zgubljale v medsebojnih malenkostih, se bodo sedaj združile v delovanju za priborjenje svobodne velike Hrvaške — in upajmo, da z uspehom.«[72]

Najpomembnejša narodno politična izjava slovenskih klerikalcev v tem času je govor Šušteršiča v državnem zboru 10. novembra v proračunski debati (tisti, ki ga je Šušteršič posebej natisnil in ga prek Jegliča poslal prestolonaslednikovi pisarni, da bi opozoril nase). Šušteršič je izrazil mnenje, da bi avstrijski parlament moral priti do tvorne večine, ki bi se ustvarila na temelju avstrijskega duha. Ta duh je takole definiral: »Ta avstrijski duh, to je smisel za velikost in moč te države, to je smisel za enakopravnost vseh narodov te države, to je prepričanje, da more ta država obstajati le, ako se v njenih mejah vsak njen narod dobro počuti in more svobodno razvijati, ne samo tkzv. veliki in bogati narodi, ampak tudi majhni narodi, vsi narodi brez izjeme!« Nato je govoril o pomenu jugoslovanskega vprašanja za monarhijo, zlasti še v primeru napada Italije na Albanijo ali celo na habsburške jadranske dežele. »Takrat bo vprašanje, v koliki meri dinastično zvesto čustvovanje Jugoslovanov še živi, oni činitelj, ki bo morda odločilen za usodo naše monarhije kot velesile!« Opozoril je na nastajanje balkanske zveze, s čimer je pokazal na drugo možnost usmeritve habsburških Jugoslovanov. Glede sistema avstrijske politike, ki temelji na tezi, da brez popolnega upoštevanja nemških nacionalcev ne gre in da je poleg njih kvečjemu treba upoštevati še Čehe, je poudaril, da je treba upoštevati tudi jugoslovanski faktor: »Brez nas tudi ne gre! Brez nas ne gre, če mi hočemo!«[73] Šušteršičev poskus uveljaviti tudi Jugoslovane kot enako pomemben faktor v avstrijski politiki, niso zavrnili samo nemški nacionalci, užaljeno so reagirali tudi mladočeški »Narodni listi«. Glasilo zedinjenih pravašev v Zagrebu pa je Šušteršičev govor objavilo in o njem pisalo kot o »značajnom ... osobito s državnopravnog gledišta«.[74]

Edini glas iz vrst hrvaških pravašev proti povezovanju s Slovenci je v tistem času bil glas Mateta Drinkovića iz Šibenika. 13. septembra 1911 je pisal Miletu Starčeviću, da Hrvatje ne smejo postati privesek Slovencev in da nikakor ne smejo prenašati svoje narodne politike iz banovine, iz Zagreba v Ljubljano.[75] Ta glas je bil tajen. Javno je Drinković v tistih mesecih zagovarjal vsepravaško zedinjenje, se veselil, da je »nastupilo doba da narod hrvatski radi samo i jedino za sebe«, zanikal, da bi vsepravaška organizacija bila Šušteršičevo delo. Ali je to delal res le zato, ker je bil še »naiven« in ker še ni »doumel, da gre za zakulisno igro po partituri kamarile?«[76]

---

[71] Hrvatska sloboda, 4., 7. in 19. oktober 1911, št. 226, 229 in 230.
[72] Straža, 11. oktober 1911, št. 120.
[73] Slovenec, 13. november 1911, št. 260.
[74] Hrvatska, 11. in 13. november 1911, št. 10 in 11.
[75] Hrvatska rieč, 2. december 1913, št. 902.
[76] M. Gross, Uloga šibenskog pravaštva, 270.

O šibeniških pravaših, med njimi v prvi vrsti o Drinkoviću, njegovih političnih zamislih in dejanjih v tistem času, obstaja razprava Mirjane Gross. Mislimo, da ta razprava in pisanje o Drinkoviću izpušča dva momenta. Prvi je manj važen, čeprav ne nepomemben za ostrino Drinkovićevih zamer. Drinković ni bil državnozborski poslanec in je le iz ozadja skušal radikalizirajoče vplivati na stališča pravaških poslancev v dunajskem parlamentu. Kako bi v parlamentu nastopal sam, če bi tam sedel namesto svojega najpriljubljenejšega nasprotnika Dulibića, moremo le ugibati. Drugi moment, ki je iz analiz popolnoma izpadel, je Drinkovićev celotni odnos do vprašanja Slovencev. Spričo vsega, kar lahko ugotovimo, se namreč moramo vprašati, ali je Drinković Slovence sploh vključeval v jugoslovansko vprašanje in ali ni tega vprašanja po notranjem prepričanju omejeval samo na hrvaško-srbsko. To se nam zdi za presojo njegovih stališč do zveze hrvaških pravašev s SLS bolj pomembno, kot pa vprašanje »okvira«, ki zanj vemo, da ga v hrvaško politiko niso vnesli Slovenci. Znano je, da je v Dalmaciji bilo nekaj politikov, ki so veljali za protiavstrijsko usmerjene, ki pa niso bili pripravljeni zares zavzeti se za jugoslovansko zedinjenje tudi s Slovenci in ki bi Slovence pri tem zedinjenju prav lahko pogrešali.[77] Vsekakor je dejstvo, da Drinković Slovence in slovensko politiko v svojem polemičnem pisanju konec l. 1913 enači z Avstrijo, z Dunajem in z Nemčijo. Kako z Nemčijo?

Značilna je Drinkovićeva definicija, kaj obsega pojem »naš narod«: »Naš narod je jedan od Njemačke do Macedonije. Po prirodi, po običajima, po jeziku i po mješanoj pasmini.« Ta narod je »dvoimen«, to je »naš narod hrvatskog i srbskog imena«. »Njemačka« pomeni zanj vse dežele nekdanje Nemške zveze, vključno slovenske, kajti pri naštevanju dežel »našega naroda« »od Njemačke do Macedonije« našteje izrecno le Dalmacijo, Istro, Bosno, Hercegovino, Banovino in nato naprej Srbijo, Makedonijo.[78]

Kritičnost do slovenskega klerikalizma je eno, prepuščanje Slovencev Nemčiji pa bi bilo drugo.

III

V sočasnem liberalnem in koalicijskem odklanjanju zbližanja HSP z VLS in v sodobnem zgodovinarskem obravnavanju tega dogajanja ima — to smo že omenili — veliko vlogo ocena osebnosti Ivana Šušteršiča, načelnika VLS, načelnika kranjske SLS in predsednika Hrvatsko-slovenskega kluba v državnem zboru. Znano je, da je cesar Šušteršiča 8. januarja 1912 — ob začetku zbližanja — iznenada imenoval še na položaj predsednika kranjskega deželnega zbora in kranjskega deželnega glavarja (predsednika deželnih avtonomnih oblasti). Po prikazu Mirjane Gross je imenovanje Šušteršiča povezano s prestolonaslednikovo akcijo na jugu monarhije. To mnenje opira najprej na splošni podatek, da se v teh letih ni izvršilo nobeno pomembnejše imenovanje brez soglasja

[77] Še 19. januarja 1913 je Josip Smodlaka v pismu R. W. Setonu-Watsonu razlagal možnosti trialistične srbohrvatske države, ki bi mogla obstajati, ne da bi prišla v življenjski spopad z Nemci in Italijani, kajti pustila bi Slovence in zahodno Istro zunaj svojih meja. Takšna država bi bila le prehodna stopnja k popolni osamosvojitvi in zedinjenju s Srbijo in Črno goro, a še vedno brez Slovencev. — R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni. Korespondencija 1906—1941; 1 (Zagreb-London 1976), 136—138. — Senco takega razpoloženja zasledimo še proti koncu prve svetovne vojne v Jugoslovanskem klubu, na sejah 7. in 9. novembra 1917. — Janko Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo (Ljubljana 1971), 153.

[78] Hrvatska rieč, 18. november 1913, št. 896.

»Belvedera« (prestolonaslednikove »vlade v senci«). Opira ga tudi na okoliščino, da je cesar istočasno v Dalmaciji za deželnega namestnika (tako se je v Dalmaciji imenoval najvišji uradnik državne upravne oblasti) postavil Maria Attemsa. »Mario Attems, velikoaustrijski povjerenik, postavljen je za dalmatinskog namjestnika na početku godine 1912, kad je i Šušteršič postao kranjski poglavar — postavljenje namjestnika Attemsa pratili su glasovi da on ima politički zadatak stvoriti podlogu Šušteršičevoj politici u Dalmaciji podupiranjem klerikalne Stranke prava. Na primer Narodni list, 13. januar 1912.«[79]

O Šušteršičevem imenovanju za deželnega glavarja je bilo svojčas precej napisanega. Zgodovinar Fran Erjavec je v tem imenovanju videl prelomen dogodek v zgodovini SLS, ker si ga je Šušteršič izposloval na lastno pest in ker je neposredno prekršil sklep shoda zaupnikov kranjske SLS z dne 4. januarja 1912, ki je Šušteršiču naložil, naj dunajski vladi za kranjskega deželnega glavarja predlaga Frana Povšeta, državnozborskega poslanca. Novica o Šušteršičevem imenovanju je povzročila v vrstah SLS razburjenje in obsojanje. J. E. Krek je prvič odkrito nastopil proti Šušteršiču. »Smatral je,« piše Erjavec, »mesto deželnega glavarja, ki je po svoji funkciji vendarle nekak zaupnik vlade, nezdružljivo z mestom načelnika stranke in državnozborskega kluba, ki mora biti predvsem zaupnik ljudstva; zato je ostro obsojal ta samolastni politični korak in ga nazval felonijo.« Erjavec še poroča o Krekovem izbruhu 10. januarja na seji vodstva SLS, ko je Šušteršič poročal, da je bil za glavarja imenovan on sam. Krek mu je baje zabrusil: »In jaz te bom pa vrgel!«[80] Erjavec skuša Šušteršičevo ravnanje tudi razložiti: »Po ustanovitvi Vseslovenske ljudske stranke (1909), po popolnem zavojevanju kranjskega deželnega zbora in po zadnjih državnozborskih volitvah (1911) je postal neomejen gospodar vse slovenske politike. Izredna taktična spretnost, s kakršno je vodil boj vse slovanske opozicije proti Bienerthu, mu je ustvarila tako veljavo v stranki, da se je vse skoro brezpogojno pokorilo njegovi besedi. Slabotni deželni predsednik Schwarz je bil njegova igrača, pa tudi na Dunaju je postajala njegova beseda vplivnejša od leta do leta. Ta avtoriteta ... je pa očividno gnala njegove ambicije više in više. Skušal je postati na eni strani pravi diktator v stranki, na drugi strani mu je pa postajala tudi SLS preozka in slovenske dežele pretesne. Stremel je više, iz ‚nekronanega vojvode kranjske dežele' je hotel postati državnik, vodja velikih parlamentarnih skupin, minister.«[81]

Zdi se, da je F. Erjavec dobro označil domet Šušteršičeve ambicije. Postati prvi slovenski (»jugoslovanski«) minister v dunajski vladi, dobiti politično priznanje, ki so ga Čehi že zdavnaj redno dosegali, Slovenci pa nikoli. Ta ambicija pa je Šušteršiča bolj navajala na paktiranje z dunajsko vlado kot pa na kaj drugega. Dejansko so vsi sumi, izrečeni na njegov račun, cikali le v to smer.

Škof A. B. Jeglič si je 15. julija 1917 ob Šušteršičevi politični osamitvi v SLS zapisal: »Sam je kriv: ko je bil še načelnik kluba, je bil vedno skrivnosten, pogostokrat je hodil k Stürgkhu, našemu nasprotniku, ne da bi bil povedal poslancem zakaj hodi ...«[82] (Grof Stürgkh je bil predsednik avstrijske vlade od novembra 1911 do oktobra 1916, Šušteršič pa je bil načelnik Hrvatsko-slovenskega kluba do 4. marca 1914). F. Erjavec je l. 1928 zapisal po ustnem izročilu: »Pozneje (po imenovanju za deželnega glavarja) se je večkrat izražala sumnja, da je ob tej priliki sklenil s Stürgkhom tajen dogovor, v katerem mu

[79] M. Gross, Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga..., 38.
[80] F. Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja..., 246.
[81] F. Erjavec, o. c., 197.
[82] A. B. Jeglič, Dnevnik.

je obljubil tiho podporo svoje stranke.«[83] Silvo Kranjec je bil l. 1971 v enciklopedijskem članku o Šušteršiču previden. Omejil se je na to, da je ugotovil, da je opozicijska taktika Hrvatsko-slovenskega kluba, ki se je nadaljevala po novembru 1911 tudi proti Stürgkhovi vladi, Šušteršiču »vedno manj prijala«. S. Kranjec je prevzel verzijo, da je Šušteršič, potem ko je Stürgkh odklonil imenovanje dr. Evgena Lampeta za kranjskega deželnega glavarja, zamolčal kandidaturo Frana Povšeta in »sprejel (Stürgkhovo) ponudbo zase.«[84]

Nihče ni domneval ali sumil, da bi Šušteršič ravnal v kakem dogovoru s prestolonaslednikovim krogom. Očitno zato ne, ker nihče ne tedaj ne pozneje ni videl kake vzročne povezanosti prestolonaslednikove politike in Šušteršičevega ravnanja v odnosih do HSP. Imamo dve zgodovinarski verziji o tem. F. Erjavec piše: »Ko pa je začelo stopati jugoslovansko vprašanje z vso silo v ospredje, je postalo vprašanje političnega sodelovanja Slovencev in Hrvatov neodložljivo. Ker je bilo znano, da se okolica prestolonaslednika Franca Ferdinanda trajno peča z idejo trializma, ni imel tudi Šušteršič proti zvezam s Hrvati nobenih pomislekov, temveč jim je celo posvetil vso svojo politično spretnost. Posledica tega je bila, da je navezala SLS že spomladi l. 1912 prisrčne odnošaje s hrvaškimi pravaši, a na jesen je prišlo po ponovnih posvetovanjih celo do tesne združitve obeh strank . . .«[85] S. Kranjec pa Šušteršiču celo pripisuje vlogo dejavnika, ki hoče sam vplivati na politiko bodočega vladarja v smislu trializma: »Bodočega cesarja ali kralja bi bilo treba ob nastopu pripraviti na primeren državni udar.« V hrvatsko-slovenskem zboru v Ljubljani 20. oktobra 1912 in njegovih sklepih vidi dejanje, storjeno s takšnim namenom in v tej smeri.[86]

Vse navedeno seveda še ne omogoča, da bi brez ostanka dvoma pretehtali domnevo, da je Šušteršičevo imenovanje za deželnega glavarja Kranjske bilo poteza na velikoavstrijski prestolonaslednikovi šahovnici. Je pa tkanina te domneve po navedenem že precej zredčena in prosojna. Dalo bi se pritegniti še nekaj momentov, potrebnih preudarka. Že to, da Šušteršič zamolči Stürgkhu Povšeta, za katerega vemo, da je bil na prestolonaslednikovem seznamu zaželenih visokih funkcionarjev, in da povzdigne sebe, nezapisanega na tem seznamu, ne bi govorilo v prid teze, da je Šušteršič izvoljenec prestolonaslednikovega kroga. Nadalje nov podatek: Deželni predsednik Schwarz je že 5. januarja 1912, še predno je Šušteršič odšel na Dunaj, predložil vladi prav njega za novega deželnega glavarja.[87] Predlog deželnega predsednika je bil za vlado in cesarja po običaju odločilen. Šušteršič je torej že sam poskrbel za ta poglavitni adut in je na Dunaj odšel takorekoč že s svojim imenovanjem v žepu. Stvar je bila seveda zaupna, saj Šušteršič tega niti škofu Jegliču ni povedal.[88]

Šušteršič si je torej pot k položaju deželnega glavarja utrl z lastnimi rokami, vedel je že vnaprej, kaj mu bo predsednik vlade Stürgkh predlagal. Vsekakor pa bo držalo, da je Šušteršičevo imenovanje bilo po volji tudi prestolonaslednikovemu krogu.

---

[83] F. Erjavec, o. c., 198.

[84] Silvo Kranjec, Šušteršič Ivan; v: Slovenski biografski leksikon 11 (Ljubljana 1971), 731—735.

[85] F. Erjavec, o. c., str. 247.

[86] S. Kranjec, o. c., 733.

[87] Allgemeines Verwaltungsarchiv, Dunaj, fond ministrstva za notranje zadeve 421 (MI ex 1912, št. kranjskega predsednika 35), pr. 5. januar 1912.

[88] A. B. Jeglič, Dnevnik, 14. januar 1912: ». . . novi glavar pa je dr. Šušteršič. Nekoliko pred Novim letom je bil pri meni in sva o novem glavarju govorila; sebe ni omenil. Zato me je hitro imenovanje presenetilo . . .«

V toplem Schwarzovem priporočilu[89] seveda ni bilo besede o Hrvatski in Hrvatih. Iz nadaljnjega dogajanja v zvezi HSP in VLS pa bo jasno vidno, da Šušteršič te zveze nikakor ni občutil kot nekakšnega pogoja za svojo ministrsko kariero. Nasprotno! Še pred koncem l. 1912 je spoznal, da ga v njegovih načrtih prej ovira in jo je kmalu na to odpisal, brez očitkov vesti, brez kakega občutka, da bi se moral pred kom za ta neuspeh zagovarjati. Pred prestolonaslednikovim krogom vsekakor ne.

Prizadevanje, da bi slovensko politiko uveljavil tudi na višjih, splošne razmere v državi dosegajočih ravneh, ni tisto, kar bi morali očitati Šušteršiču. Odnos do njegove lastne stranke, do lastne politične baze je tisto, kar je njegova nesreča in greh.

V slovenski meščanski politiki je kljub njenemu konservatizmu in oportunizmu dotlej dejansko veljalo moralno načelo, ki ga je opazil protimeščansko usmerjeni Henrik Tuma in ga še l. 1917 ugotavljal pri starem Janezu Bleiweisu: da je namreč bil »lojalen ne le navzgor, temveč tudi navzdol«, da je bil »pravi predstavnik domače politične osnove.«[90] Šušteršič pa je vsaj že takrat, ko si je na lastno pest izposloval imenovanje za deželnega glavarja, in tudi, ko je konec l. 1912 — zaradi odnosov do vlade — izgubil zanimanje za opozicijsko hrvatsko-slovensko politiko in pozneje sploh za nadaljevanje hrvatsko-slovenske narodne akcije, pokazal, da se po tem moralnem načelu ne čuti obvezanega. Bil je prvi med slovenskimi politiki, ki je stopil na to pot. To njegovo ravnanje je naznanjalo, da se odpira vprašanje novega socialnega vodnika narodnega gibanja, pogojeno po imperializmu in novi stopnji slovenskega družbenega razvoja.

Shod zaupnikov kranjske SLS dne 4. januarja 1912 je nepričakovanemu kranjskemu deželnemu glavarju popolnoma jasno naložil nalogo, da kot strankin načelnik nadaljuje politiko hrvaško-slovenske vzajemnosti. Dalmatinskima pravaškima državnozborskima poslancema Anteju Dulibiću v Šibenik in Ivu Prodanu v Zadar je shod poslal brzojavni pozdrav »Bratski stranki prava«, z vzklikom »Živela združena Hrvatska!«. »Slovenec« je sicer zanosno zapisal, da je s tem pozdravom »slovenski narod po svojih zastopnikih obnovil zvezo s Hrvati,«[91] toda skromnost manifestacije je kazala, da je slovensko-hrvaško pravaško-klerikalno sodelovanje ta čas šele v začetkih. Obstoj vsehrvaške pravaške stranke je šele nakazoval možnosti take politične formacije.

Prvo vidno dejanje združene HSP je bil sestanek osrednjega vodstva dne 11. januarja 1912 v Zagrebu. Zbrani predstavniki so poslali vdanostno brzojavko

---

[89] Schwarz navaja, da bo tudi novi deželni glavar, tako kot prejšnji, moral pripasti najmočnejši stranki v kranjskem deželnem zboru, to je SLS. Glede na to, da je Šušteršič nesporno priznani voditelj stranke, se njegova kandidatura postavlja sama po sebi. Vrhu tega pa ima Šušteršič tudi posebne odlike: natančno poznanje dežele in njenih ljudi, izkušnje v parlamentarnem delu, posebno pa še to, da je dostopen tudi drugim strankam, kar je dokazal z novo deželno ustavo in z novim deželnim volilnim redom, ki določata tudi nemški jezik kot delovni jezik in ki zagotavljata nemški stranki zavarovano pozicijo v primeru novih sprememb deželne ustave in deželnega volilnega reda; njegovo imenovanje kranjskim Nemcem ne bi bilo nesimpatično. Za Narodno napredno stranko in za Nemce je tudi ugodno, da imajo opraviti z možem, ki ima polno avtoriteto v svoji lastni stranki. Morebitni pomislek, da je bil Šušteršič v državnem zboru nasproti vladi večkrat tudi robat, je deželni predsednik zavrnil z opozorilom, da je bila Šušteršičeva taktika v zadnjem času bolj ustrežljiva. Ko poudari veliko Šušteršičevo politično talentiranost, končno ugotovi: »Njegova lojalnost in cesarju zvesto mišljenje je vzvišeno nad vsak dvom.« Tega pa ne postavlja v nasprotje z mišljenjem kake druge osebe.

[90] D. K. (Dušan Kermavner), Neobjavljena Tumova študija o našem narodnem razvoju; v: Sodobnost 6 (Ljubljana 1938), 199.

[91] Slovenec, 4, januar 1912, št. 3.

cesarju oziroma kralju Francu Jožefu, ki je izrazila trdno prepričanje, da bo monarh zedinil razdeljene hrvatske dežele in zaščitil hrvatsko pravo.

Posvetovanje in sklepi konference so bili tajni, Slovenci na njem niso bili zastopani. Bili pa so, po »Slovenčevem« zagotovilu, »v duhu ... s celim srcem pri teh razpravah, saj vemo, da je delo za združeno Hrvaško tudi delo za našo domovino.« Z velikim veseljem je »Slovenec« objavil pozdravno brzojavko zborovanja Vseslovenski ljudski stranki: »Sakupljeni pravaški zastupnici iz svih hrvatskih zemalja, pozdravljaju sa svojeg sastanka suplemenike iz slovenskih zemalja u nadi, da se što prije sjedinjeni na skupu nađemo. Živjeli! — Za sve dr. Starčević.« V odgovoru je Šušteršič v imenu VLS zagotovil, da se »čutimo kot del plemenitega naroda hrvatskega in hočemo vedno skupno delovati za blagor in napredek našega ljudstva.« Razmerje VLS do pravašev je opredelil kot razmerje »najožjih somišljenikov in sobojevnikov.«[92]

Znano je, da je ta zaupni sestanek vodstva HSP sklenil takoimenovano trialistično spomenico na cesarja. Spomenico je »Slovenec« prvič omenil 1. februarja 1912, ko je poročal, da sta jo pravaška predstavnika Sesardić in Zagorac izročila v cesarjevi kabinetni pisarni, prepis pa v kabinetni pisarni prestolonaslednika. 5. februarja je končno objavil celotno besedilo na uvodnem mestu. Že ta okoliščina kaže, da je bila spomenica sestavljena brez poprejšnjega posvetovanja z VLS in da je slovenska klerikalna stranka bila o njej obveščena zelo pozno. Pa tudi v vsebini spomenice ni nobenega znamenja, ki bi govorilo za udeležbo Slovencev. To je bilo v določenem neskladju z vsebino navedene pozdravne brzojavke Slovencem. Spomenica je prosila monarha, naj skliče zastopnike hrvaškega ljudstva iz vseh hrvaških dežel na sabor v Zagreb. »Naloga tega sabora bo, da v sporazumu z Vašim Veličanstvom, našim zakonitim kraljem, uredi tako notranje zadeve hrvaškega kraljestva, kakor tudi njega odnose do celotne monarhije, kakor bo odgovarjalo pravicam in interesom hrvaškega naroda ter sijaju in moči najvišje dinastije.«

Po mnenju Mirjane Gross so pravaši spomenico pisali pod vtisom prilizovanja in meglenih trialističnih obljub velikoavstrijskih zaupnikov in v naivnem upanju, da gre za prvi korak k uresničenju tradicionalne pravaške ideje. Po njenem je spomenica jasno pokazala, da se vsepravaška organizacija ne giblje po velikoavstrijski poti in da se je nasprotje med trialistično in pa velikoavstrijsko koncepcijo pokazalo v pravi luči.[93]

Mnenje o nasprotju med obema koncepcijama je gotovo utemeljeno. Reči pa je treba še to, da bi bilo to nasprotje le še ostrejše, če bi trialistični memorandum z dne 12. januarja 1912 za hrvaško državno enoto terjal tudi slovenske dežele. Prav v tej smeri pa se je razvijala trialistična akcija VLS. Tudi ona morda pod nekimi naivnimi političnimi vtisi, a vsekakor vztrajno in po samostojni logiki, ki je vodila ali k neogibnemu konfliktu z dualističnim sistemom ali h kapitulaciji. Dinamika tega razvoja je bila različna od onega v krogu hrvaške pravaške politike, a to se je pokazalo šele pozneje.

Prav kmalu se je Slovencem pokazala priložnost pokazati solidarnost s Hrvati. In res je protestno gibanje Dalmatincev proti nasiljem bana Cuvaja v Hrvatski-Slavoniji odmevalo tudi na Slovenskem. »Straža« je že 5. februarja 1912 zapisala: Kot »najbližji bratje Hrvatov si moramo biti svesti, da jih v nji-

---

[92] Slovenec, 15. januar 1912, št. 11.

[93] M. Gross, Povjest hrvatskog naroda ..., 276, in Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga ..., 39—40. — Avtor spomenice je bil bojda M. Drinković. Ta je tisti čas takole pisal o njenem pomenu: »Stranka prava može da bude ponosna, što je ovim svojim činom hrvatsko pitanje nametnula na ozbiljno razmišljanje i najvišim faktorima.« — Hrvatska rieč, 25. februar 1912, št. 624.

hovi težki borbi ne smemo in ne moremo pustiti same, da jim moramo priskočiti na pomoč v teh težkih dnevih...« Drugače kot leta 1903, je bilo tokrat nastopanje klerikalne stranke na eni, in liberalne ter socialdemokratske na drugi strani, popolnoma ločeno in v znamenju ostrega medsebojnega boja. Prvi so najavili protestni shod v Ljubljani za 18. marec liberalci in socialdemokrati. V Mestnem domu naj bi govorila Etbin Kristan in Rasto Pustoslemšek. »Slovenec« je najavljeni shod zavrnil kot enostransko akcijo in zato, ker demonstracije po njegovem mnenju banu Cuvaju položaj le olajšujejo, češ kričaštvo napeljuje vodo na madžarski mlin. Sklical se je na oklic Stranke prava, ki je svaril proti nasledkom raznih demonstracij. Namignil je na nevarne septembrske dogodke leta 1908 in na škodljivost liberalne nepremišljenosti. Zavrnil je tudi politične simpatije slovenskih liberalcev na Hrvatskem: »Naši liberalci so se vedno potegovali za koalicijo in se izražajo še sedaj zoper trializem ter drže roko Madžarom... Osvobojenje Hrvaške se bo doseglo z razumno politiko, ne pa s pouličnim kričaštvom, najmanj pa, če se za Hrvate oglasi kak Ribnikar ali Pustoslemšek. Razume se, da za tema dvema glasnikoma ne moremo iti in je shod že vnaprej kompromitiran.«[94] SLS se je odločila za akcijo v parlamentu, saj je tukaj imela skoraj izključno besedo (kranjski liberalci so imeli le enega poslanca, slovenski socialni demokrati pa nobenega). Zato je tem raje »ulico« prepuščala svojim nasprotnikom.

Hrvatsko-slovenski klub je že 5. marca razpravljal o dogodkih na Ogrskem in v hrvatskih pokrajinah in soglasno odobril interpelacijo na ministrskega predsednika. Naslednjega dne so poslanci Spinčić, Krek in Prodan interpelirali vlado z ostrim protestom proti Cuvajevemu režimu in z zahtevo po obnovi ustavnih razmer v banovini. Podobno interpelacijo so vložili tudi primorski narodnjaški poslanci. Interpelirali so tudi nemški krščanski socialci.[95] Predsednik vlade je 7. marca na kratko odgovoril na interpelaciji Hrvatsko slovenskega kluba in krščanskih socialcev, da je pri vseh pogajanjih z ogrsko vlado strogo in odločno varoval zakonite pravice vladarjeve, koristi armade in monarhije.[96] Akcija Hrvaško-slovenskega kluba ni vplivala na razmere na Hrvaškem, četudi je izzvala proteste bana Cuvaja. — Najavljeni protestni shod ljubljanskih liberalcev in socialdemokratov je vlada — prepovedala.[97]

Že tiste dni se je v Zagrebu dogajalo nekaj, kar ni potrjevalo strankarske razprtije na Kranjskem. Prvo novico o sporazumu HSP s Hrvatsko-srbsko koalicijo v zvezi s pričakovanimi saborskimi volitvami je »Slovenec« natisnil 15. marca. Ta sporazum na sovražnost med SLS in slovensko liberalno stranko ni vplival prav nič blažilno. »Slovenec« je v nadaljnjem objavljal podrobnosti o pravaško-koalicijskem sporazumu, a brez komentarja in brez kakih pričakovanj. Drugače torej kot krščanskosocialna »Reichspost« na Dunaju, ki se je nad paktom, kot piše Mirjana Gross, navduševala v prepričanju, da koalicija sprejema pravaško politiko.[98] Pozneje je Šušteršič poudarjal, da je HSP sklenila pakt s koalicijo še pred zvezo s Slovenci. Očitno je povezanost HSP in VLS v tistih dneh bila še prav rahla in ni dosegla še niti stopnje medsebojnega obveščanja o pomembnih političnih odločitvah. Najbrž se je tudi VLS zato čutila še popolnoma samostojno v odločanju o svoji taktiki. Prav to pa je že malo za tem povzročilo krizo v odnosih med pravaši in VLS, ko je šlo za vpra-

[94] Slovenec, 5. marec 1912, št. 53.
[95] Slovenec, 5. in 6. marec 1912, št. 53 in 54.
[96] Slovenec, 8. marec 1917, št. 56.
[97] Slovenec, 16. marec 1912, št. 63.
[98] M. Gross, Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga..., 42.

šanje obstrukcije v državnem zboru proti suspendiranju ustave in razglasitvi komisariata v banski Hrvatski.

Za lažje presojanje političnih nagibov in še posebej vprašanja, koliko je taktika VLS v splošnem izražala namere prestolonaslednika, je koristno in potrebno pritegniti podatek o pogovoru s Francem Ferdinandom, ki ga najdemo v Spinčićevih zapiskih.

Prestolonaslednik Franc Ferdinand osebno ni rad sprejemal politikov, ki bi sicer zanj bili zanimivi, a ne dovolj plemenitega rodu. Pa vendar so bile priložnosti, ko je spregovoril tudi z »neplemenitim« politikom. Ena takšnih je bila splovitev avstrijskega dreadnoughta »Tegetthoff« dne 21. marca 1912 v Trstu. Splovitev je bila uspeh prestolonaslednikove politike, ki je hotel okrepitev avstrijske moči na morju. Navzoča sta bila on sam in pa nadvojvoda Leopold Salvator. Izmed slovenskih poslancev so bili navzoči Šušteršič, Pogačnik, Verstovšek, Jankovič, Hladnik, Brenčič, Pišek, Roškar, Benkovič, Gregorin in Ravnihar.[99] Franc Ferdinand pa si za pogovor ni izbral Šušteršiča. Nagovoril je Joška Pogačnika, »s katerim se je obširno pogovarjal o brambni reformi in izrazil svoje posebno zadovoljstvo nad zadnjim Pogačnikovim govorom o brambi reformi«.[100] O vprašanjih v zvezi z reformo monarhije na jugu je govoril z hrvaškim državnozborskim poslancem Vjekoslavom Spinčićem. O pogovoru je Spinčić nemudoma obvestil tudi širšo javnost. »Hrvaška korespondenca« je sporočila, »da se je prestolonaslednik Franc Ferdinand ob prilika splavljenja »Tegetthoffa« pri poslancu Spinčiću informiral o dogodkih na slovanskem jugu... Prestolonaslednik pa je v pogovoru s poslancem Spinčićem tudi pokazal, da hrvaške razmere dobro pozna.«[101]

Podrobnosti o tem političnem kontaktu s prestolonaslednikom si je Spinčić skrbno zabeležil: Franc Ferdinand je k Spinčiću sam pristopil. Začel je z besedami o lepoti Istre, Spinčić mu je odvrnil z besedami o vzrokih njene revščine. Potem je začel Spinčić govoriti o razmerah v banovini: »Ne zamjerite, ako spominjem odnošaje u Hrvatskoj. Mi smo samo jedna njezina grana. Da nema nje, ne bi ni nas bilo. Mi svi bili bi se poitalijančili. A on na to: Ja vam to ni malo ne zamjeram, pače razumjem, odobravam, »finde ganz natürlich und recht. Meine Sympathien sind ja auf Ihrer Seite, das wissen Sie ja.« Ja sam mu na to odvratio da smo mi več danas među nami govorili: da imademo danas sreću videti kod ove svečanosti dva naša najbolja prijatelja iz dinastije. A on će na to: Naravski je, da smo vaši prijatelji. Ko je bio uvjek vjeran vladarskom tronu, ko se je zanj borio, koliko Hrvati i uopće Jugoslaveni (die Südslawen)! A ja ću: Da, i Slovenci, i Srbi, za koje nisam odobravao da se ih je preganjalo. Oni su tu, i oni su se borili za dinastiju, i izkazivali uvjek vjernost. I koliko se bude s njimi bolje postupilo, toliko će biti vjerniji i odaniji. Zajedno živimo: svi, i Hrvati i Slovenci i Srbi, saćinjavamo jedan kompleks. Na to sve je Franc Ferdinand odobravajuć kimao, opetujuć riječi, ganz natürlich. — Glede Cuvaja je rekao: Das ist eine Schande, da naime on banuje. — Zvršili smo razgovor time, da je rekao, da će nam biti bolje; a ja njemu: die beste Garantie dafür sind Eure kaiserliche Hoheit, što je zadovoljstvom kvitirao.«

Zapisku o pogovoru je Spinčić dodal tudi svoja razmišljanja in vtise. Predvsem vtis, da oba nadvojvoda, Leopold Salvator in prestolonaslednik, govorita iz prepričanja. »Vide stvari koje ne mogu snositi, a moradu ih snašati, ne mogu pomoći, sada; *bitće nam bolje*, vele obojica — i stalno si misle, tek onda kad se dogodi promjena na prestolju.« Spinčić izraža vero, da bi se takrat res lahko kaj

[99] Slovenec, 23. marec 1912, št. 68.
[100] Slovenec, 22. marec 1912, št. 67.
[101] Slovenec, 27. marec 1912, št. 70.

zgodilo. Omenja, da je bil prejšnji mesec pri Mahniču in da mu je ta zatrjeval, da se Franc Ferdinand ne bo dal pridobiti Madžarom (s priznanjem njegove žene za kraljico), da je sam iz njegovih ust slišal, da hoče ustvariti »na jugu jednu našu cjelinu«. Že tedaj je Spinčić začel upati na Franc Ferdinandovo prijaznost do nas in da res misli nekaj dobrega z nami. »Poslje 21. 3. 1912 pak se je moja vjera učvrstila«, sklepa Spinčić svoja tedanja razmišljanja.[102]

Pogovor prestolonaslednika z Vjekoslavom Spinčićem je tipičen primer vira za nastanek govoric in celo prepričanja o prestolonaslednikovih trialističnih namerah. Toda niti prestolonaslednikova izbira sogovornika niti vsebina pogovora nikakor ne ustrezata podobi človeka, ki hoče razviti široko politično akcijo, celo trialistično akcijo, na jugu monarhije, prek Šušteršiča in njegovih strankarskih zvez s hrvaškimi pravaši. Prej utrjuje vtis, da so se vsi, ki so v tistem času snovali to ali ono politično pobudo in akcijo, čutili pooblaščene po prestolonaslednikovih željah, kakor so si jih sami razlagali.

Dogovor Stranke prava s koalicijo je bil povod za uvedbo komisariata na Hrvaškem. To je bil nov udarec madžarske vlade in sicer ob podpori dunajskih dualističnih krogov, saj je komisarja imenoval sam Franc Jožef. Odpadle so pričakovane volitve za sabor in začela se je doba še hujšega brezpravja in zatiranja političnega življenja v banovini.

Postavitev Slavka Cuvaja za komisarja na Hrvaškem, razmere, ki so nastale po razveljavljenju ustave, vse to je terjalo novo akcijo Hrvaško-slovenskega kluba na Dunaju. Slovenski klerikalci so svojo taktiko v tej novi etapi uravnavali po dveh temeljnih političnih presojah. Razvoj na Hrvaškem in šanse jugoslovanskega problema so gledali v luči splošnih razmer v monarhiji, predvsem v luči najnovejše zaostritve krize dualizma, ko je ogrska vlada znova zavrla reformo obrambnega zakona s tem, da je cesarju osporavala pravico vpoklica rezervistov po zakonu iz leta 1888. »V Avstroogrski smemo v doglednem času pričakovati zelo resne državne krize. To, kar se je sedaj pojavilo, je le grom pred nevihto. Ogrska magnatska klika, ki je izvor vseh homatij in državnopravnih konfliktov, se bo morala streti ali s pomočjo ljudstva ali pa s silo. Na vsak način stojimo pred veliko državno krizo in takrat se bo pokazalo, da je federalistična Avstrija edina državna oblika, ki je v Avstriji mogoča.«[103]

Druga temeljna presoja pa je bila, da je ravno vprašanje brambne reforme tisto, pri čemer morajo Slovenci oziroma Hrvaško-slovenski klub v državnem zboru neomahljivo podpirati monarha in prestolonaslednika. Zato, ker je brambna reforma poglavitni interes dinasta in se utegne razviti v vzvod za oktroiranje ustavnih sprememb. Pa tudi zato, ker Slovenci in Hrvatje potrebujejo močno Avstrijo za zaščito pred italijanskimi aspiracijami. O drugem aspektu je spregovoril primorski poslanec Fon 29. februarja 1912 na shodu zaupnikov SLS v Gorici: »Naš klub je vedno glasoval za vojaške potrebe. Mi smo na stališču, da treba Avstrijo vzdržati na višini kot velesilo. Največja nevarnost nam preti od juga in ako pride do vojske z nesrečnim izidom, bomo stroške plačali v prvi vrsti mi Slovenci. Kdor se torej smeje našemu lojalstvu in patriotizmu, tiče v novi zavod (umobolnico) na Šentpeterski cesti.«[104]

Hrvatsko slovenski klub v tem položaju ni posegel po najmočnejši obliki protesta proti komisariatu v banski Hrvatski, ni začel obstruirati delo državnega zbora, četudi so dalmatinski liberalni poslanci to želeli. Namesto tega se je odločil za interpelacijo vladi (18. april 1912) in se zadovoljil z odgovorom

[102] Arhiv Hrvatske, Zapuščina Vjekoslava Spinčića.
[103] Slovenec, 3. april 1912, št. 76.
[104] Slovenec, 1. marec 1912, št. 50.

predsednika Stürgkha. Takšna taktika je že tedaj sprožila hude očitke na račun kluba in njegovega načelnika, ki jih je z enoletno zamudo končno ponovil tudi dalmatinski pravaš Drinković.

Podobne očitke najdemo tudi v zgodovinskem prikazu Mirjane Gross: »Dalmatinski poslanici ističu u bečkom parlamentu da je brutalno nasilje u Hrvatskoj izazvalo gnjev i solidarnost u svim zemljama gdje žive Srbi i Hrvati i pozivaju merodavne faktore da uklone nasilni režim, ako ne zbog Hrvatske same, a ono zbog mira i reda na jugu monarhije. Značajo je da tu akciju dalmatinskih poslanika pomažu Česi i slovenski liberali, ali ne i velikoavstrijski predstavnici, krščanski socijali, njemački i Šušteršičevi klerikalci... Šušteršičev Hrvatsko-slovenski klub u avstrijskom parlamentu — pravaši iz Dalmacije i slovenski klerikalci — sprečava namjeru dalmatinskog kluba — Napredne Hrvatske i Srpske stranke — da u Carevinskom vijeću izvrše opstrukciju.«[105] Ali na drugem mestu: »Dalmatinski zastupnici u carevinskom vijeću htjeli su inscenirati obstrukciju da bi primorali nadležne avstrijske faktore, da se založe za ukidanje komesarijata. *Dr. Šušteršič spriječio je tu namjeru.* Usred velike bitke za novi vojni zakon, koji je trebao omogućiti sistematski porast naoružanja bez kontrole zakonodavnih tjela, obstrukcija jugoslavenskih zastupnika bila bi dinastiji vrlo neugodna. Avstrijska se vlada ipak odlučila na to da pokaže solidarnost sa potlačenom Hrvatskom, što ni u kom slučaju nije mogla uraditi bez vladareva odobrenja, u želji da zaplaši mađarsku vladu i javnost u vezi sa borbom za vojnu reformu. *U dogovoru sa avstrijskom vladom Šušteršič* je interpelirao avstrijskog ministra predsjednika dr. Karla Stürgkha o stanju u Hrvatskoj. Ministar je dao izjavu dotad nečuvenu za pretstavnika dualizma...[106] (podčrtal J. P.)

Resnično se je 11. aprila 1912 sestal v Splitu izvršilni odbor dalmatinske Stranke prava. Seje so se udeležili tudi državni in deželni poslanci te stranke. Sprejete so bile tri resolucije: Medtem ko je prva izjavljala solidarnost dalmatinskih Hrvatov z bojem Hrvatov v banovini, je druga naznanjala, da so »pravaši pripravljeni sodelovati z vsemi hrvatskimi in srbskimi brati v varstvo ogrožene hrvatske domovine, ki računa pri tem tudi na pomoč bratskega slovenskega naroda.« Tretja resolucija pa je zahtevala od poslancev v vseh predstavniških telesih, naj store vse potrebne ukrepe, da bi se končal režim nasilja na Ogrskem.[107] Bil je to poziv za skupno akcijo vseh slovenskih, hrvaških in srbskih poslancev v dunajskem državnem zboru, a tudi saborskih v Pešti, ne da bi natančneje določil, katere vrste taktičnih sredstev je treba uporabiti.

Po Drinkovićevem zatrdilu so na tem sestanku sklenili, da hočejo doseči obstrukcijo jugoslovanskih poslancev v državnem zboru na Dunaju. Ali so to vezali s kakim podobno ostrim nastopom v Budimpešti, kar bi bilo v smislu omenjene resolucije in tudi sicer logično, saj je šlo neposredno za razmere v banovini, ni povedal naravnost. Imamo pa na voljo dve njegovi razlagi, zakaj v državnem zboru do obstrukcije ni prišlo. Prva je iz časa dogajanja samega, druga pa s konca leta 1913, ko se je Drinković odtrgal od »milinovcev« in od njihove vsehrvaške stranke prava, iz katere so se frankovci že pred pol leta izločili.

Po prvi verziji[108] so dalmatinski pravaši hoteli storiti vse, kar je bilo mogoče. Posredovali so v Ljubljani. »U Ljubljani našli su najveću susretljivost«. Težava je bila v tem, da poslanci hrvatsko-srbske koalicije (ti bi namreč lahko

[105] Povjest hrvatskog naroda..., 278.
[106] M. Gross, Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga..., 43.
[107] Slovenec, 12. april 1912, št. 83.
[108] Hrvatska rieč, 24. april 1912, št. 648.

kaj storili v Budimpešti) niso vse kritične dni, 16. do 19. aprila, prišli na Dunaj. 17. aprila sta na Dunaj prispela le dva pravaška predstavnika iz Zagreba. Bilo se je treba odločiti, kaj storiti v dunajskem državnem zboru. »Započeti bučnom obstrukcijom u Beču, kad se u Pešti nastupa posve mirno, nije bilo moguće.« — »Hrvatsko-slovenski klub je pozdravio interpelaciju (t. j. Šušteršičevo), koja je od ciele kuće pozorno slušana...« in imela »neočekivani (!) uspjeh za hrvatsku stvar.« Drinković tu misli na odgovor predsednika avstrijske vlade Stürgkha, ki je kršil pravila dualizma s tem, da je trdil, da se tudi avstrijske državne polovice tiče tisto, kar se dogaja v banovini. Nato omeni Drinković protest Madžarov na Stürgkhovo izjavo in pravi: »Naravno to nas, koji smo htjeli više, koji smo htjeli da se hrvatsko pitanje u cielosti (!) počme riešavati, ne bi moglo smetati. I nije nas smetalo (!)... Ali šta se događa?« Navede izjavo predstavnika hrvatsko-srbske koalicije v Budimpešti, Aleksandra Popovića, da se hoče koalicija držati nagodbe, da se odmika od pakta s Stranko prava, da je ogrsko-hrvatska nagodba živ organizem, sposoben aklimatizacije... Po vsem tem so končno prispeli trije delegati koalicije 19. aprila zvečer iz Pešte na Dunaj, z jugoslovanskimi poslanci v dunajskem parlamentu pa so se sestali šele 20. aprila, dopoldne in popoldne. Rezultat? »Do nikakovih zaključaka se nije došlo. Obće (!) narodne akcije tako za sada nije moguće, a dalji izstupi u bečkom parlamentu postaju brezpredmetni« (!). Tako ugotavlja Drinković. Še sam dokazuje: »I čemu bi služila daljnja obstrukcija u Bečkom parlamentu, kad se u Pešti koalicija pokazuje služničkom... Čemu ako ne izpraznoj reklami ili još izpraznijoj demonstraciji?... Pravaši su učinili što su mogli i u Bosni i u Dalmaciji i u Istri, pa su se i Slovenci za stvar hrvatsku kao i za svoju založili... Koalicija nije htjela...« Glede nadaljnjih možnosti in potreb pa meni: »Hrvatsko pitanje došlo je preko bečkog parlamenta a zaslugom Hrvatsko-slovenskog kluba među pitanja, skupna cieloj monarhiji. Na Banovini je (!), da se u tom pravcu hrvatsko pitanje bude razvijalo.«

V svoji drugi verziji pripiše Drinković vso krivdo Šušteršiču, o problemu skupne akcije vseh jugoslovanskih političnih faktorjev v obeh centrih dualistične monarhije, zlasti o problemu obnašanja koalicije — molči. Omenja, da je po naročilu konference dalmatinske Stranke prava odpotoval 12. aprila 1912 v Ljubljano, da bi pridobil Slovence za obstrukcijo. Govoril je s Šušteršičem. Ta predloga ni odklonil, a menil je, da je vprašanje taktike treba odločiti na Dunaju. Drinković je iz Ljubljane potoval še v Zagreb, odtod pa 16. aprila na Dunaj z delegati iz banovine (kot vemo, sta to bila pravaša, predstavnikov koalicije med njimi ni bilo). Debato v Hrvaško-slovenskem klubu na Dunaju, na kateri je bil navzoč, opiše takole: »Tu je g. Šušteršič iznio poznatu, sa Stürgkhom dogovorenu (!) interpelaciju pred klub; tu (!) se odlučio uzprkos mojeg upornog nastojanja, a kašnje (kdaj?) i dr. Krstelja, za to mizerno sredstvo...« Šušteršič je prepeljal Hrvate žejne čez vodo. Drinkoviću je izjavil, da ne bo sodeloval z desperadosi in »da nije lepo što mi Hrvati dolazimo k'njima radi komesarijatstva, jer kada bi takva što bilo uvedeno u Kranjskoj, oni ne bi išli apelirati na Hrvate u Zagrebu«. O tej nebratovski zavrnitvi zahtev »desperadosa« Drinkovića je ta pozneje poročal v Sarajevu na seji Vrhovne uprave Stranke prava 7.—9. junija 1912.[109]

Drinkoviću razlogov za kritičnost do Šušteršiča gotovo ni manjkalo, a manjkalo mu tudi ni razlogov za to, da je konec 1913 bil izrecno enostranski. Zato bi bilo napačno sprejemati samo njegovo drugo verzijo in ne tudi prve. Iz obeh skupaj pa razberemo tole: Iniciativa dalmatinskih pravašev za obstruk-

[109] Hrvatska rieč, 29. november 1912, št. 901.

cijo v dunajskem državnem zboru ni bila nekaj izoliranega, ampak zamišljena kot del splošne »obće narodne« akcije Hrvatov na obeh straneh dualistične meje, ne samo na avstrijski, tudi na ogrski. To akcijo naj bi na eni strani podprli Slovenci, na drugi pa Srbi v hrvaških deželah. Svojo solidarnost naj bi manifestirali tudi Bosanci in Hercegovci. Drinković je imel pooblastilo, da takšno splošno akcijo pripravi. Šel je k Šušteršiču. Ta predloga za obstrukcijo ni kar odklonil, vztrajal pa je, da mora o taktiki odločiti celotni Hrvaško-slovenski klub. S tem pogojnim uspehom v žepu je Drinković odšel v Zagreb. Tu pa se je zataknilo: ni se mu posrečilo, da bi koalicijo pridobil za nujen skupen posvet o taktiki na Dunaju. Z njim sta na Dunaj odpotovala le dva predstavnika banovinskih pravašev. Vsi trije so se udeležili seje Hrvaško-slovenskega kluba 17. aprila 1912. Manjkal pa je najpomembnejši element za odločitev za obstrukcijo: pripravljenost koalicije pridružiti se bojni akciji. Na Dunaj njeni predstavniki niso prišli, v Pešti pa so bili čisto mirni. Tako Šušteršič ni imel težkega dela, da izposluje enoten sklep kluba, da za zdaj zadostuje interpelacija. Vrh tega je tisk poročal, da je vlada sporočila, da bo komisariat takoj odpravljen. Na zahtevi po obstrukciji je vztrajal edini Drinković, ki niti ni bil član kluba (Krstelj, ki ga omenja, tudi ni bil član kluba in se je udeležil šele poznejšega, širšega posveta s predstavniki koalicije dne 20. aprila 1912). Vsi drugi so glasovali za interpelacijo. Interpelacija je imela nepričakovan uspeh »za hrvatsko stvar«, senzacionalno protidualistično izjavo avstrijskega ministrskega predsednika. Predstavniki koalicije v Pešti pa dajejo istočasno čisto dualistične, nagodbenjaške izjave in šele nato odpotujejo na posvet dne 20. aprila na Dunaju. Tu se pokaže, da skupna akcija s koalicijo ni mogoča, da torej ni mogoča antidualistična »obće narodna« akcija z evidentnim trialističnim državnopravnim ciljem že med Hrvati samimi. Treba se je omejiti na delovanje le v enem centru dvojne monarhije, na Dunaju, v okviru danih možnosti.

Nedvomno je tak razvoj za Šušteršiča imel privlačne strani: njegov osebni pomen kot predsednika Hrvaško-slovenskega kluba se je v okviru vsehrvaško-slovenske politike povečal, ni se mu bilo treba spuščati v sodelovanje s koalicijo, v sodelovanje, ki mu ne bi samo vezalo rok, ampak bi mu naprtilo sumničenje Dunaja, da bi se utegnil kdaj zbližati tudi z madžarsko protidunajsko opozicijo. Vrh tega bi takšno vsenarodno sodelovanje pomenilo tudi sprijaznjenje s slovenskimi liberalci, česar si Šušteršič še posebno ni želel. Vse te nevšečnosti, vse te dileme so s soglasnim sklepom Hrvaško-slovenskega kluba in z jalovo konferenco s predstavniki koalicije odpadle. Nova kritična situacija je nastopila šele sredi junija 1912, ko se je vprašanje obstrukcije znova zaostrilo.

Takšno podobo potrjuje tudi tisto, kar je moč razbrati iz tedanjega pisanja »Slovenca« in drugih slovenskih listov. Podrobno navajanje si prihranimo, saj zadostuje *celota* Drinkovićevega pričevanja.

Dodati pa je treba nekaj opozoril na dejstva, ki to podobo dopolnjujejo. — Uvedbo komisariata v banovini in njegove postopke so v avstrijski državni polovici obsojale tako rekoč vse stranke, vključno nemške nacionalce. Ta izjemni politični pojav je gotovo krepil vodstvo VLS v pričakovanju, da se bliža možnost za protidualistično ustavno reformo monarhije celo s podporo avstrijskega državnega zbora. — Interpelacije Hrvatsko-slovenskega kluba z dne 18. aprila 1912 niso podpirali samo hrvaški in slovenski člani kluba, marveč tudi vsi drugi slovenski državnozborski poslanci: Rybař, Gregorin, Mandić, celo liberalec Ravnihar. — O istem vprašanju sta bili istočasno vloženi še dve interpelaciji, ena nemško-avstrijskih socialdemokratov (Nemec-Adler)

in druga češkiх socialdemokratov. Vse tri so bile prebrane v celoti in na začetku zborničnе seje, po enakem postopku. — Sestanek hrvatskih poslancev dne 20. aprila 1912 na Dunaju je bil brez Slovencev, istrskih Hrvatov, hrvatskih in srbskih liberalcev iz Dalmacije. Udeležili so se ga člani hrvatske delegacije v ogrskem parlamentu (Badaj, Pribičević, Budisavljević), člani razpuščenega hrvatskega sabora (Horvat, Prebeg), dalmatinski deželnozborski poslanci (Trumbić, Krstelj, Drinković) in dalmatinski člani Hrvatsko-slovenskega kluba (Dulibić, Prodan, Perić). Izključno pravaši iz trojne kraljevine Hrvatske in pa hrvaško-srbska koalicija. Nikogar s kakimi »postranskimi« interesi. Rezultat je »izdal« Drinković: nobenih sklepov ni bilo mogoče doseči. Krivec: »služnička« taktika koalicije v Budimpešti. »Slovenec« je o tem klavrnem izidu molčal, čeprav bi moral, v smislu Drinkovićeve retrospektivne trditve, triumfirati.

Dalmatinski hrvaški in srbski liberalci, ki so bili v političnem sorodstvu s hrvaško-srbsko koalicijo, so takšen izid posvetovanja vsekakor pričakovali in to je bil najbrž vzrok, da se ga tudi udeležili niso in so svoj osamljeni sklep o obstrukciji sprejeli že na dan, ko je posvetovanje bilo šele v teku. Reški »Novi list« je kot pobudnika tedanjih Madžarom prijaznih nastopov koalicije v Budimpešti imenoval Svetozarja Pribičevića. Drinković je k temu zapisal, da Svetozar Pribičević zaradi svojega sovraštva do Dunaja samo tega prikazuje kot krivca hrvatske nesreče, Madžare pa opravičuje. Ne branimo Dunaja, je vzkliknil Drinković, a moramo nastopiti proti takšnim mistifikacijam. Sporazum med madžarsko in hrvaško državno idejo je nemogoč.[110] Tudi Mirjana Gross bežno omenja, da krivda ne zadene le »velikoavstrijskih krogov« (alias Hrvatsko-slovenski klub), ampak tudi »kolebljiv stav Hrvatsko-srbske koalicije, koji nije dopuštao zajedničko istupanje«.[111]

Kljub tem in takšnim širšim okoliščinam se je vsa jeza liberalnih Dalmatincev zlila na Šušteršiča in slovenske klerikalce in jih dolžila izdajalstva. Že tedaj je veljalo v tem političnem bontonu pravilo, da oportunizem koalicije ni isto kot oportunizem slovenskih klerikalcev, pravilo, ki je še dolgo občutno ne le v politiki, marveč tudi v znatnem delu jugoslovanskega zgodovinopisja.

In končno še nekaj. Za odpor VLS proti temu, da bi se z obstrukcijo obrnili proti državnemu zboru, je bilo več nagibov. Nedvomno gre za upanje na ustavno intervencijo državnih vrhov, med njimi tudi prestolonaslednika. Upanje na možnost federalizacije monarhije in ustanovitev jugoslovanske državne enote vključno s Slovenci po takšni poti je gotovo bilo posebno všečno samemu Šušteršiču, ki je zidal na skladnosti interesa dinastije in konservativne slovenske narodne politike. A bili so še drugi nagibi, ki jih ne smemo prezreti, ker so bili globlje družbeno utemeljeni in trajneje delujoči. Prav v državnozborski debati dne 19. aprila 1912 jih je dovolj razločno izrazil E. Krek, druga vodilna glava VLS in Šušteršičev oponent.

Krek je izrazil prepričanje, da je protest avstrijske poslanske zbornice uvod k boju za svobodo cele monarhije. Svojega optimizma ni opiral na izjavo predsednika vlade ali kakega drugega faktorja, marveč izključno na demokratično vlogo parlamenta, zraslega iz splošne in enake volilne pravice, na prepričanje, da mora parlamentarizem na demokratični podlagi zmagati tudi na Ogrskem. V tem primeru bo ponovitev absolutističnih ukrepov na Hrvaškem nemogoča. Ako bi se pa to ne zgodilo, je vzkliknil Krek, bi bilo vse izgubljeno. »Ministrski predsednik, zakonodajni zastopi in tudi drugi faktorji v tej državi bi zaman

---

[110] Hrvatska rieč, 19. maj 1912, št. 657. — Slovenec, 22. maj 1912, št. 116.
[111] Povjest hrvatskog naroda . . ., 279.

iskali avstrijske zavesti med Jugoslovani.« Pozval je k nadaljevanju začetega »ne v zaupanju na besede ministrskega predsednika ali vlade, ampak v zaupanju, da v sedanjem času pravi državni interesi najdejo v tej zbornici svoje zastopnike, v prepričanju, da more ta ljudska zbornica podpirati in pospeševati pravico in naloge te države...« »Ko bode tudi na Ogrskem in Hrvatskem zmagala ljudska volja, potem napoči dan, ko bodo mogli poleg svobodne Hrvatske tudi svobodni narodi v tej državi složno delati v blagor domovine. In tedaj v tej državi ne bodo ne zatiranci, ne zatiratelji, ampak prosti bratje med seboj.«[112]

IV

(Ta del razprave dajemo v povzetku, ker gre zaradi svoje diskusijske narave v podrobno dokazovanje, ki za prikaz v ponatisu ni nujno.)

Polemika proti taktiki Hrvatsko-slovenskega kluba ni zavrla zbliževanja združenih pravašev s slovenskimi klerikalci. Nasprotno, prav v tem času je pri pravaših dozorel sklep, da se organizacijsko povežejo s slovensko klerikalno stranko. Nagnjenje k zbližanju se je potrdilo tudi še po 22. juniju 1912, ko je Hrvatsko-slovenski klub glasoval za vojaške reforme. Ne takrat in prav tako še ne po balkanskih vojnah, si tudi na hrvatski strani ni bilo mogoče zamisliti kake akcije meščanskih strank na temelju kar neposrednega nasprotovanja monarhu in monarhiji. Kolikor je šlo za dileme pravašev, ali s Slovenci brez Srbov, ali s Srbi brez Slovencev, jih ni ustvarila VLS, ker Srbov ni odklanjala. Tudi njeno ves čas dobro znano lojalno, optimistično razmerje do habsburške monarhije, tega ni povzročalo. Vse kaže, da se je Stranka prava zavestno upirala, da bi ji takšno dilemo kdo vsilil. O tem govori dejstvo, da se je ravno tedaj začel odločilni čas organizacijskega povezovanja HSP z VLS.

Hrvatsko slovenski sestanek v Opatiji 18. in 19. septembra 1912 je sklenil ustanoviti hrvaško-slovenski izvršilni odbor in sklicati skupno politično zborovanje v Ljubljani 20. oktobra tega leta. Pregled in razčlembo skupnih sestankov in na njih sprejetih sklepov je avtor utemeljil — poleg tiska — na zapiskih udeleženca, hrvatskega istrskega politika Vjekoslava Spinčića. Iz vsega je mogoče povzeti, da hrvatski pravaši niso bili pod kako posebno sugestijo, da se morajo zaradi nekih višjih interesov zediniti s slovenskimi klerikalci, le-ti pa niso zahtevali, da bi klerikalizem moral biti podlaga zedinjenja. Vprašanje odnosa pravašev do Srbov in Muslimanov so prepuščali njim samim, o vprašanju »okvira« pa vsaj na začetku še ni bilo govora, tako samoumeven je ta okvir bil. Na hrvaško-slovenski manifestaciji 20. oktobra 1912 v Ljubljani sprejeta resolucija je bila skupno sestavljena že poprej, 9. oktobra na Dunaju.

Resolucija se je glasila: »Izjavljamo, da tvorimo Hrvati in Slovenci eno narodno celoto. Vsled tega hočemo pristaši Stranke prava in Vseslovenske ljudske stranke skupno delovati v duhu in pravcu programa Stranke prava za jedinstvo, pravice in svobodni razvoj hrvatsko-slovenskega naroda v okviru habsburške monarhije. V svesti smo si, da so hrvatsko-slovenske dežele odločilnega pomena za pozicijo monarhije kot velevlasti in kot se zavedamo svoje dolžnosti napram monarhiji, tako odločno zahtevamo in pričakujemo, da se zave tudi monarhija svojih dolžnosti napram našemu narodu.«

Tudi v Ljubljani so pravaši pristali na to skupno dogovorjeno resolucijo, vendar so poleg nje objavili tudi svojo posebno, in sicer v obliki komunikeja vrhovne uprave Stranke prava. Deljena mnenja so bila posledica medtem za-

[112] Slovenec, 20. april 1912, št. 90.

čete vojne Balkanske zveze proti Turčiji. Posebna resolucija Stranke prava se je od skupne razlikovala po tem, da je bila precej daljša, da je omenjala pripadnike drugih ver, da je posebej izrazila bolečino zaradi razkosanosti kraljevine Hrvatske, pri čemer ni bilo jasno, ali razume s tem tudi slovenske dežele, da se je izognila besedi »okvir«, čeprav je priznala legitimnost habsburške dinastije in izrazila tudi zavest svojih dolžnosti do nje. V tej posebni resoluciji pa ni bila izražena simpatija balkanskim zaveznikom in tudi kaka zahteva po taki izjavi se v debati na ljubljanskih sestankih ni pojavila. O tem je bil govor šele pozneje, na seji izvršnega odbora hrvaško-slovenske stranke 10. januarja 1913 v Opatiji.

Sklepi hrvaško-slovenske konference v Ljubljani so ostali to, za kar so bili zasnovani: platforma strankarsko omejene hrvatsko pravaške in slovensko klerikalne akcije, ki bi bila opozicijska proti dualističnemu sistemu, kolikor so ga predstavljali vladni faktorji na Dunaju, v Budimpešti in po posameznih jugoslovanskih deželah monarhije, ne pa proti monarhiji kot takšni in tudi ne proti dinastiji. Akcija je bila zamišljena predvsem z namenom, da bi dosegli obnovo ustavnih razmer v banovini in se pripravili na pričakovano zaostritev krize dualističnega ustavnega sistema, ko bi postalo aktualno vprašanje ustavne reforme monarhije v smislu njene federalizacije. Politični domet akcije je omejevala njena načelna pravaška osnova. Ta je imela vrsto pozitivnih lastnosti: vsebovala je bistveno zahtevo po lastni državnosti, odvezovala je hrvaški politiki roke v zvezi z ogrsko-hrvaško nagodbo, edina je programsko podirala zid med Hrvati in Slovenci. Imela pa je tudi bistveno slabost: zavirala je usmeritev k skupnemu reševanju nacionalnih vprašanj vseh jugoslovanskih narodov v celoti in je bila torej jugoslovanska le pogojno.

Zanimanje za ljubljansko zborovanje je hitro prekrilo veliko razburjenje, ko je tiste dni oblast razpustila občinska odbora v Šibeniku in Splitu. Težišče pravaško-slovenskega političnega delovanja se je spet preneslo na Dunaj, v državnozborski Hrvatsko-slovenski klub.

V

Opozicijsko dejavnost Hrvatsko-slovenskega kluba na Dunaju v znamenju protesta proti zatiranju Hrvatov v Banovini in Dalmaciji ter Slovencev na Štajerskem in Koroškem si je treba vsaj na kratko ogledati. Tukaj se je moglo pokazati najbolj neposredno, kaj more prinesti pravaška-slovenskoklerikalna zveza. Hrvaška stran se je zanimala tako rekoč izključno za tisto plat dejavnosti kluba, ki je zadevala razmere na Hrvatskem, predvsem komisariat v banovini, ki je torej bila antidualistična. Mirjana Gross dejavnosti kluba ne omenja med faktorji, ki so pripomogli k odločitvi cesarja za odstranitev Cuvaja. Cesar da je to storil pod vtisom navdušenja v hrvatskih deželah za balkansko vojno, pa tudi pod vtisom prestolonaslednikove promemorie.[113] V tistem času pa je postopanje kluba politično vendarle nekaj pomenilo. Že omenjeni uvodnik novega glasila milinovcev (»Težka naša borba«) je zapisal, da je uresničenje zveze z Vseslovensko ljudsko stranko bil tretji pomembni sad zedinjenja Stranke prava, »koji je dva meseca kasnije donio hrvatskom narodu najljepšu božićnicu poslanjem komisara Cuvaja na dopust . . .[114] List postavlja ta uspeh ob stran volilnemu uspehu Stranke prava konec leta 1911 in pa njenemu triali-

[113] M. Gross, Povijest pravaške ideologije, 401.
[114] Hrvat, 18. december 1913, št. 144.

stičnemu saboru in memorandumu. Tudi pozneje je Mile Starčević ta uspeh uporabljal kot argument v političnem boju. V saboru je imel 18. marca 1914 obširen zgodovinsko polemičen govor proti Svetozarju Pribičeviću, v katerem je dejal: »Zastupnik Pribičević spočitava pravašima samo načelne ograde, a ne pozitivan rad. No on ga pita, tko je uradio i čija je zasluga, da se Cuvaj morao javiti bolesnim, a da se nije nikad »zdrav« v Hrvatsku povratio. Bila je to zasluga dalmatinskih pravaša i Šušteršiča na kojeg se toliko bezrazložno viče.«[115]

Razume se, da ni mogoče natančno odmeriti, kaj vse je vplivalo na cesarja, ko se je odločil, da Cuvaja odstrani. Vendar pa pomena delovanja Hrvatsko slovenskega kluba pri tem ni mogoče izključiti.

O obstrukciji kluba v zadnjih mesecih leta 1912 je do sedaj nekaj pisal F. Erjavec.[116] Njegov prikaz je neurejen, gre mimo vprašanja, zaradi katerega se je obstrukcija razvila in poudarja predvsem tisto, kar je najbrž vedel iz pripovedovanja udeležencev, da je namreč obstrukcija nastala v odsotnosti Šušteršiča (bil je na zasedanju delegacij v Budimpešti) in da se po vrnitvi na Dunaj Šušteršič obstrukcije ni več upal učinkovito ustaviti, »ker je slutil, da zlasti pri izvenkranjskih tovariših ne uživa več nekdanjega zaupanja.« Čeprav je Erjavec glede datiranja in prikaza cele zadeve površen, je vendar za njegovo trditev glede Šušteršičevega stališča najti potrdila tudi v neobjavljenem gradivu. Predvsem gre spet za Spinčićeve zapiske, a tudi za Jegličev dnevnik.[117]

Iz Spinčićevih zapiskov je mogoče povzeti, da je klub svojo taktiko v zvezi s komisariatom na Hrvatskem usklajal z informacijami, ki jih je Šušteršič dobival — ob polni soglasnosti kluba — od predsednika vlade Stürgkha, s katerim je bil redno v stiku. 22. oktobra se je v klubu razvila debata o tem, ali bi kazalo spet stopiti k predsedniku vlade. Klub je sklenil, da je treba to storiti, da pojde to pot Spinčić. Res je Spinčić 23. oktobra bil pri Stürgkhu in urgiral izpolnitev obljub, ki jih je bil predsednik dal v znanem govoru v državnem zboru 19. aprila tega leta. Stürgkh je namigoval, da se je pravkar vrnil od nekega pomembnega pogovora, rotil Spinčića, naj klub ne moti saniranja hrvaških zadev, ki da je ravno v toku in obljubil, da bo stvar s komisarjem rešena v 14 dneh, do sestanka delegacij. Ko je Spinčić o tem poročal, je klub sklenil počakati z obstrukcijo do sestanka delegacij, ta čas pa govoriti o Koroški. Prišel je 5. november, ko so se delegacije sestale, glede komisariata pa se še ni nič spremenilo. Šušteršič in Korošec sta bila v Budimpešti, medtem pa so člani kluba v proračunskem odboru začeli z obstrukcijo. Šušteršič je bil presenečen, terjal je pojasnilo in dobil odgovor, da je obstrukcija začeta v smislu sklepa kluba, da počaka samo do začetka zasedanja delegacij. Šušteršič se je vrnil na Dunaj in povedal, da mu je Stürgkh ponovno odsvetoval obstrukcijo in mu naznanil, da »odgovorni faktorji« delajo za odstranitev Cuvaja. Šušteršič je predlagal, naj klub z obstrukcijo še malo počaka. Razvila se je debata, v kateri so se pokazala nasprotujoča si stališča tudi med Slovenci. Korošec je bil mnenja, da klub ni imel pravice (v smislu klubovega sklepa z dne 23. oktobra 1912) začeti z obstrukcijo. Gostinčar, Jarc in Jankovič so zagovarjali odločitev o obstrukciji. Jarc je še posebej napadel Korošca, češ da igra čudno vlogo. Šušteršič se je nato sklical na svoj in Koroščev ostri nastop v delegaciji,

---

[115] Hrvat, 19. marec 1914, št. 217.

[116] F. Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja ..., 204, 206, 215.

[117] Arhiv Hrvatske, Zapuščina V. Spinčića. — Prim. tudi diplomsko delo Branimirja Nešovića (Filozofska fakulteta v Ljubljani 1976) »Zapuščina Vjekoslava Spinčića v času od 1910—1913«. (Građa o radu Hrvatskoslovenskog kluba u Carevinskom vijeću u Beču.)

kjer da so jima »skoro rekli da su veleizdajnici.«[118] Značilno je Krekovo stališče: »Ili ide Cuvaj ili ne, to nije u naših rukah. Naša zadaća je, da dobro delujemo kod pučanstva. Sve zakulisne akcije su bez uspjeha.« — Krek je torej zavračal, da bi delovanju kluba prisojali pretiran pomen in je skušal poudariti pomen delovanja v bazi. Še posebej je zavrnil račune na zakulisne akcije, zavrnil je torej predvsem Šušteršičevo taktiko. Predlagal pa je kompromis: »*Rad naših zastupnika u proračunskom odboru ima se uzeti zahvalno na znanje. Istotako uzima se zahvalno na znanje postupak naših delegata u delegaciji. Glede odlučivanja za obstrukciju od dana na dan, a ne načelno.*« Spinčić je v svojem zapisku prav ta odstavek podčrtal, kar je po njegovi navadi pomenilo, da je to klubov sklep. Tudi iz poznejših zapiskov je videti, da se je klub odločil obstruirati, vendar ne enkrat za dalj časa, temveč sproti, od dne do dne. Kreka je podprl Laginja, Prodan pa je nastopil tudi proti udeležbi članov kluba v delu delegacij in zavrnil tudi vsakršen ozir na vlado. (»Ako nije avstrijska vlada kadra u toj godini otpoklicati Cuvaja, onda nek ide, nije vredna svoga položaja.«) Poudaril je, da vsi Hrvati postajajo srbofili, bil pa je vendarle še mnenja, da bi bilo treba poskusiti tudi pri državnih vrhovih. (»Nek bi se kod kompetentnih krugova, i najviših, bilo putem koga, još u zadnjem momentu upozorilo.«)

Šušteršič se je znašel v kočljivem položaju, kajti vedel je, da ne odloča Stürgkh, temveč cesar. 15. novembra si je Jeglič zabeležil, kar mu je Šušteršič pripovedoval o političnem položaju: »Cesar je ministru Stürgkhu obljubil, da do 5. novembra Cuvaj pojde: toda pregovorili so ga Madžari in je obljubo preklical. Kako madžarski framazoni cesarju lažejo; kar preslepili so ga; dobrih mož neče poslušati, samemu prestolonasledniku je obrnil hrbet, ko mu je začel razlagati razmere na Hrvaškem«. Obstruirati proti Stürgkhu je v tem položaju pomenilo nastopiti proti cesarju. Tega Šušteršič ni hotel prevzeti na svojo osebo. Videl je, da obstrukcije ne more preprečiti, odločil se je za skrajno sredstvo. Na seji kluba 12. novembra 1912 je ponudil odstop od predsedništva kluba! Nekateri so bili presenečeni, Krek pa je to ponudbo zagrabil in priporočil za predsednika Dulibića. Le-ta je odklonil, češ da za to ni sposoben. Poleg Kreka je le Jarc podpiral Šušteršičev odstop. Posebno odločno so proti Šušteršičevemu odstopu bili hrvaški predstavniki. Značilno je stališče Laginje: »Moramo biti iskreni. Nije uvjek pristajao (Laginja) na sve što je dr. Šušteršič govorio i radio. Njegova odluka bila bi početak propasti našega kluba ... Čitava akcija u parlamentu vezana je na ime dr. Šušteršiča. Ako ne bi bio već načelnik, prekinuta bi bila tradicija onoga što je s predsednici (vlade) govorio.«

Medtem ko so poslanci iz Štajerske s Korošcem vred, omahovali, je Krek nastopil naravnost proti stališču Laginje: »Što to Laginja govori je politika čustva, a ne politika realnog rada. Misli da je dobro, da se sada izabere Dulibić predsjednikom. On prosi Šušteršiča da ostane kod svoje odluke.«

Položaj so začasno rešili tako, da so izvolili vodstvo, ki bi predsedovalo klubu v času odsotnosti Šušteršiča (Dulibić, Jarc, Gostinčar, Krek, Spinčić, neimenovani Štajerc). Šušteršič je dosegel, kar mu je bilo trenutno potrebno. Odvrnil je od sebe osebno odgovornost za klubovo obstrukcijo. To taktiko je v naslednjih tednih še uporabljal. Šlo je za vprašanje, ali naj klub obstruira tudi proti vojaškemu proračunu. 5. decembra 1912, tik pred odločilno parla-

[118] Korošec je v delegacijah rekel glede Jugoslovanov: »Mi hočemo ostati i nadalje monarhiji zvesti. Toda monarhija mora Jugoslovanom to stališče olajšati s tem, da jim ustvari kulturni in politični centrum. Ako pa se to ne zgodi, se utegne proti naši volji zgoditi, da se bodo oči mnogih obračale proti centru izven naše države ...« Slovenec, 7. november 1912, št. 256.

mentarno sejo, je Šušteršič klub brez pojasnila in soglasja članov zapustil, tako da se je moralo odločati brez njega. Čeprav je ta taktika Šušteršiču trenutno omogočala, da se ne kompromitira pred cesarjem, je v nadaljnjem razvoju prav to njegovo ravnanje omogočilo Kreku, da doseže, da predsedstvo kluba prevzame Korošec (4. marec 1914).

Hrvatsko-slovenski klub je obstruiral. Širil pa je politične razloge za obstrukcijo. Upiral se je tudi ustanoviti italijanske univerze v Trstu. O tem beremo pri Erjavcu: »V noči od 16. do 17. decembra je govoril poslanec Gostinčar v proračunskem odseku zdržema skoro 14 ur, za njim pa dr. Korošec prav do plenarne seje, ki je trajala potem brez presledka 56 ur. Ker pa so bili Slovenci v tem boju skoro osamljeni, je večina vendarle sprejela vse vladne predloge.«[119]

Drugače pa je bilo glede Cuvaja. Na seji kluba 20. decembra si je Spinčić zabeležil: »Doktor Šušteršič zna pozitivno da ide Cuvaj na dopust s kojega (se) već ne vrne. — Naš nastup k tomu pomogao kod najmerodavnijih krugova. — Stürgkh je najviše za to radio. U najnovije vrijeme Conrad — Hötzendorf.«

Za Šušteršiča je bilo odločilno stališče cesarja, bil je v stikih s predsednikom vlade Stürgkhom, vdajal pa se je pritisku opozicijskega razpoloženja kluba.

Dobro je znano, da je Šušteršič s svojim člankom z dne 7. decembra 1912 v »Slovencu« nastopil proti splošnemu toku pisanja slovenskega klerikalnega glasila v zvezi z balkansko vojno. Podprl je cesarjevo zunanjo politiko. In tako je tudi po tej plati reševal svoje osebno razmerje do vladarja. O tem si je 10. decembra zapisal Jeglič v dnevnik: »Položaj politični je še izredno napet: skoraj gotovo bo vojska. Naš »Slovenec« je preveč pisal v prilog Srbije proti avstrijski diplomaciji, kar so nam zgoraj jako zamerili; zato je minule sobote deželni glavar Šušteršič napisal vanj jako lep članek o »položaju«, ki naj vse prepriča, da smo Slovenci zares lojalni . . .«

Kljub škofovi zadovoljnosti pa Šušteršičevo pisanje vendarle ni spremenilo splošnega razpoloženja, ki ga je list izražal. Tako je »Slovenec« 9. decembra odločno zavračal tendence vojaških krogov po vojni proti Srbiji (»Znamenja časa«). Pa tudi sicer je vztrajal pri zavračanju turkofilstva. Dne 21. decembra je zavrnil prizadevanje sarajevskega »Hrvatskega dnevnika«, »da bi turkofilstvo postavljal za politično dogmo katoliškega pravaškega hrvatstva in sploh vseh avstrijskih Jugoslovanov zaradi ozirov do Muslimanov v Bosni.« Strinjal se je z Laginjo, ki je izrekel podobno kritiko. Dokazoval je, da imajo tudi Muslimani v Bosni vse razloge, da žive v slogi z vsemi Jugoslovani in da ne žalujejo za propadlo Turčijo. V celoti je uredništvo vztrajalo tudi pri svoji zavrnitvi glasila nemških krščanskih socialcev »Reichspost«, ki je očitalo »Slovencu« balkanskim zaveznikom prijazno pisanje.

Pri obravnavanju zveze pravašev s Slovensko ljudsko stranko ni prav preskočiti seje hrvatsko-slovenskega izvršilnega odbora, ki je bila 10. januarja 1913 v Opatiji. V svojem vabilu je Starčević opredelil namen seje: »da pretresemo zajednički politički položaj i da se posvjetujemo za dalji zajednički politički rad.« Seje se ni udeležil predstavnik Bosne, ki je zbolel, pač pa je bil navzoč Drinkovićev namestnik in somišljenik Krstelj. Sklepi seje so bili zaupni, vendar je njihovo vsebino povzel Akačić v izjavi listu »Riječke novine«, po katerem so o vsebini seje poročali tudi drugi, med njimi »Slovenec«: Glede politike v banovini: Stranka prava ne bo spremenila svojega stališča do Ogrske, ostane v protinagodbeni poziciji, se z Madžari glede prevzetja vlade na temelju nagodbe ne bo dogovarjala. Držala se bo pri bodočih volitvah še naprej volilnega

[119] E. Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja . . ., 206.

pakta s koalicijo, kandidirala bo v vseh okrajih, kjer je imela doslej mandat. Glede avstrijske državne polovice: Taktika hrvatsko-slovenskega kluba v državnem zboru je opredeljena z izjavo Korošca v proračunskem odseku v imenu kluba, da je obstrukcija samo suspendirana. — Razmerje s Srbi: Akačić trdno upa, da se odslej Srbi ne bodo dali izrabljati proti Hrvatom in tudi ne Hrvatje proti Srbom na korist nasprotnikov.[120]

O seji obstoje Spinčićevi zapiski, ki potrjujejo Akačićeve izjave. Iz njih je videti, da med udeleženci ni bilo kakih nasprotnih stališč. Šušteršič je sicer opozarjal, da je treba v odnosih do koalicije biti previden, paziti, da se v primeru neuspeha vlade koalicije ne bi diskreditirala tudi Stranka prava, češ, mogli bi priti veliki dogodki. Priporočil je, naj bi koaliciji rekli: »Na nas ne spada odlučivati, hoće-li preuzet vladu ili ne — držati se pakta. A Stranka prava ostaje poštena opozicija.« Starčević in drugi so se strinjali. — Taktiko Hrvatsko-slovenskega kluba je Šušteršič pojasnil takole: »Naš klub je u jesen počeo oštru taktiku da upozori odlučujuće faktore na položaj u Hrvatskoj. Prestalo se je, kad se doznalo, da Cuvaj ide. Nek se dade vremena banovincima uzeti svoje stanovište. Da nismo prestali, bio bi zavladao paragraf 14.« Na izrecno Akačićevo vprašanje, kaj bi klub storil v primeru, »kad se ne bi u stanovito vrijeme promjenilo stanje (v banovini)«, je odgovoril: »Mi smo *za sad* obustavili obstrukciju.« Ni torej izključil možnosti, da bi z obstrukcijo znova začeli. Iz zapiska je videti, da je največ razpravljanja bilo o vprašanju, ki ga Akačić v svoji izjavi ni omenil: »Združenje svih jugoslovenskih zastupnika u Beču.« Prek Rybařa so slovenski, hrvaški pa tudi srbski poslanci, ki niso bili člani Hrvatsko-slovenskega kluba, postavili to vprašanje Šušteršiču. Njegov odgovor je bil v načelu pritrdilen, a s pridržkom, da bi v taki zvezi moralo veljati večinsko načelo. Razvila se je debata, v kateri se je pokazalo, da hrvaški člani sicer niso proti pridružitvi drugih poslancev v neko zvezo, vendar bi morali pri tem bodisi izjaviti, da »će s nami u državnopravnim pitanjima« (Laginja), ali da vsaj ne delajo neprilik. Temu je ugovarjal Krstelj: »Ne možemo zahtjevati od njih da se odreknu svojih principa.« Sprejeto je bilo Šušteršičevo stališče: »Načelno nije niko nas da zajedno ne radimo. Kako da se radi, o tem nek odluči Hrvatsko-slovenski klub.« Odbor je tudi govoril o razmerah v Dalmaciji, pri čemer je Šušteršič sumničil Trumbića, da se ponuja vladi, da bo napravil red. Krstelj je ugovarjal, češ saj Trumbić vladi ne more ničesar dati. — Nadalje je Starčević izrazil željo, da bi Hrvatsko-slovenski klub sestavil osnutek »o djelokrugu hrvatsko-slovenskog eksekutivnog odbora.« Podoben osnutek bi izdelal tudi izvršilni odbor Stranke prava. To je bilo sprejeto. — Razpravljalo se je tudi o razmerah v Primorju, o čemer pa v zapiskih ni podrobnosti. Posebno zanimiv je zapis o 6. točki dnevnega reda: »Zagorac priobćuje, da su mu razni prijatelji rekli, da bi Stranka prava dala izjavu obzirom na odnošaje na Balkanu. Proti svakoj takvoj izjavi: Krstelj, Spinčić, Starčević, Šušteršič i tako se odlučuje.« — To vprašanje torej ni bilo sporno: izjavi o balkanskih zadevah ni nasprotoval samo Šušteršič, temveč predvsem hrvatski člani skupnega odbora, na prvem mestu med njimi celo Drinkovićev somišljenik Krstelj! O skupni resoluciji, sprejeti v Ljubljani 20. oktobra 1912, se ni razpravljalo, bila pa je omenjena, ko je Akačić bral zapisnik prve seje izvršilnega odbora hrvatsko-slovenske stranke, tj. seje na Dunaju 9. oktobra 1912 ter v zapisniku prebral tudi »po odboru prihvaćenu rezoluciju«. Tudi tukaj najdemo potrdilo, da je resolucija bila skupna. Zapisnik je bil sprejet soglasno, vendar »opaskom Spinčića da smo Drinković i ja smatrali rezoluciju

[120] Slovenec, 13. januar 1913, št. 9.

stvorenu v Beču kao bazu razprave za skupštinu.« Ta odsev polemik v Ljubljani pa vprašanja ni znova odprl. Gledano v celoti je opatijski sestanek izvršilnega odbora hrvatsko-slovenske stranke pokazal soglasje stališč v vseh, tudi v najbolj kočljivih političnih vprašanjih. Bil je močno usmerjen k delovanju v prihodnosti in si je na Starčevićev predlog sklenil izdelati podrobnejša statutarna določila.

Sestanka v Opatiji se Krek in Korošec nista udeležila, ker sta isti dan prispela v Split, da bi predavala na političnem tečaju. Poročilo »Hrvatske krune« o predavanjih v Splitu je bilo polno navdušenja nad »ovakvim Slovencima«. Tu je bilo rečeno: »Najviše se pak dojmilo Splićana, što iz njihovih govora proističe žarka slavenska duša, a iz njihova rada: nesebična volja da pomognu istinski narodu. Oduševljenje je bilo veliko, kad se čulo iz usta njihovih, a u prvom redu od dr. Kreka onaki entuziazam za balkansku braću Crnogorce, Srbe i Bugare. Njihov pak entuziazam ne proističe iz časovitih razloga stanovitoga raspoloženja, već je osnovan na dubokom i tačnom poznavanju prilika u Srbiji i u Bugarskoj.«[121] Krek je svoje predavanje priostril v okrepljen klic po državnopravni osamosvojitvi Jugoslovanov habsburške monarhije in kot prvi korak zahteval pridružitev Bosne in Hercegovine jugoslovanski enoti. Ni govoril o interesih monarhije, ki da takšno rešitev zahtevajo, marveč je govoril že kar o njeni eksistenci.[122]

Mile Starčević je v istem času pokazal manjšo odločnost. V intervjuju za »Slovenca« je dejal: »Pričakovati je, da se bo velika važnost hrvaških in slovenskih dežel in narodov v bodočnosti po pravi vrednosti in zaslugah vedela ceniti tudi od strani dinastije ter da se bo zato hrvaško-slovenskemu narodu dalo, kar mu gre v prirodnem in zgodovinskem pravu.«[123]

Še v istem mesecu se je pokazalo, da politično povezovanje strank na Hrvatskem s slovenskimi ni le strankarsko političnega značaja, marveč da gre tukaj za proces v reševanju širšega vprašanja. To je bilo vprašanje, ali se bo svoboda hrvatskega naroda in Srbov v hrvatskih deželah uresničila v povezavi z narodnim gibanjem Slovencev, ali je to svobodo sploh mogoče doseči brez pridružitve Slovencev. Zgodilo se je namreč, da je glasilo Svetozarja Pribičevića »Srbobran« odklonilo predlog »Slovenskega naroda« za konferenco jugoslovanskih liberalnih strank v Trstu. Obrazložitev odklonitve je »Slovenec« komentiral z besedami: »Srbi od koalicije se sploh principielno boje političnega edinstva s Slovenci.«[124] Tega elementa jugoslovanskega gibanja Mirjana Gross ne upošteva.

Izhajajoč od razglabljanja velikoavstrijske politike prestolonaslednika in njegovega kroga in v prikazovanju neuspeha te politike v hrvatskih deželah v letih 1912—1914, neuspeha, ki naj bi hkrati pomenil polom temeljnega motiva pravaško — slovenskoklerikalnega združenja v Ljubljani 20. oktobra 1912,

---

[121] Hrvatska kruna 11. in 18. januar 1913, št. 4. in 6.
[122] Slovenec, 18. januar 1913, št. 14.
[123] Slovenec, 28. januar 1913, št. 22.
[124] Slovenec, 28. januar 1913, št. 22. — »Srbobran« je, po tem poročilu, pisal: Za skupni sestanek s slovenskimi liberalci ni dovolj liberalizem, potrebna je istovetnost pogleda na srbsko-hrvatsko vprašanje, a te ni. Bosenski Srbi na sestanek ne bi prišli. Takšna manifestacija bi se »u velikom političkom svietu shvatila kao manifestacija za austrijsku centralističku politiku. Drugo je nešto organizovati zajednički rad s Dalmatincima, koji pripadaju Hrvatskoj ili zajednica sa Srbima i Hrvatima iz Bosne, a sasvim bi drugo značenje imao sastanak sviju austro-ugarskih južnih Slavena. Kako stvari danas stoje, bio bi takav sastanak samo imitacija pravaške akcije, te bi ga naši protivnici iscrpili u svoje svrhe protiv nas, a nama ne bi donio nikakove stvarne koristi«.

daje Mirjana Gross največjo težo dvema dogodkoma. Prvi so manifestacije v Splitu in Šibeniku v začetku novembra 1912 z vsemi posledicami, zlasti zborovanje deželnozborskih poslancev vseh hrvaških in srbskih dalmatinskih strank ter predstavnikov 90 dalmatinskih občin 24. novembra v Zadru. Drugi je seja vrhovne uprave in vrhovnega sveta Stranke prava 27. in 28. marca 1913 v Opatiji.

O položaju neposredno po dalmatinskih dogodkih pravi Mirjana Gross: »Sada je doista bilo jasno, da su se i najgore slutnje Franje Ferdinanda o zaokretu »vazda vjernih« Hrvata obistinile. Njegov oslon nije uobče funkcionirao.«[125] »Oslon«, to je seveda »hrvatsko-slovenska svepravaška organizacija«. Prestolonaslednik, oziroma njegova okolica naj bi ob dalmatinskih dogodkih, po njenem, začeli opuščati svoje tradicionalno stališče, da je treba s pomočjo nemadžarskih narodov primorati Madžare k pokorščini, začelo da je pri vseh teh faktorjih rasti prepričanje, da so južni Slovani v monarhiji nevarnejši od Madžarov.

Puščamo ob strani vprašanje, kakšno je bilo razpoloženje Hrvatov. Ne dvomimo o značaju manifestacij v Dalmaciji. Kočljiva stran prikazovanja, ki ga ponuja Mirjana Gross, je v tem, da ustvarja vtis, da so se tudi slovenskim klerikalcem — analogno Francu Ferdinandu — podrli upi, da bi pravaško-klerikalno strankarsko zvezo skovali kot »oslon« za prestolonaslednikove (njegovega kroga) načrte. Takšno prikazovanje s takšnim smislom si avtorica omogoča le tako, da v svoji razčlembi ne upošteva nekaterih važnih elementov. Iz razčlembe dosledno izpušča delovanje Hrvatsko-slovenskega kluba na Dunaju. Gre mimo vseh znamenj, ki govore za dejstvo, da v razpoloženju širokih množic volilcev VLS (vključno glasilo stranke »Slovenec«) na eni strani in pa v razpoloženju Dalmatincev na drugi, ni bilo bistvenih razlik, posebno ne v novembru 1912. Takšne razlike se niso odprle niti po Šušteršičevem intervencijskem članku v »Slovencu« 7. decembra. Tudi po tem članku položaj v slovenskem klerikalnem taboru ni ustrezal sliki, ki jo daje Mirjana Gross: »U ujedinjenoj Stranci prava većinu su imali Starčevićanci, dok je među slovenskim klerikalcima odlučivao istomišljenik frankovaca Šušteršič.«[126] Videli smo, da je Šušteršič moral tvegati celo predsedniški položaj v Hrvaško-slovenskem klubu, da ne bi svoje osebe kompromitiral v očeh vladarja. Šušteršič se je moral prilagajati radikalnejšemu razpoloženju množic in dela svojih strankarskih tovarišev in zato v tem času slovenska stran (tudi Šušteršič) v hrvatsko-slovenski stranki ni imela vloge zavirača. Videli smo že, da sestanek skupnega izvršilnega odbora 10. januarja 1913 v Opatiji to potrjuje.

Ob robu še to-le: Če nas prestolonaslednikova politika res že toliko zanima, potem ne smemo izpustiti izpred oči vsaj še tistega, že omenjenega, njegovega pisma zunanjemu ministru Berchtoldu z dne 1. februarja 1913. Pismo je napisano dobra dva meseca po dalmatinskih dogodkih in bi v njem že morali zaslediti tisto veliko spremembo v njegovi oceni položaja na jugu monarhije, ki jo predpostavlja Mirjana Gross. Pa nič.[127]

In kako je z drugim ključnim dogodkom, z marčno pravaško konferenco v Opatiji? (Gre za dvojni sestanek vrhovne uprave in vrhovnega sveta SP.) Predvsem dokument te skupne konference, komunike. Mirjana Gross pravi, da je sestavljen v duhu starčevićanske struje pravašev. »Opatijska je rezolucija posve jasno naglasila da Stranka prava ne može biti oruđe velikoaustrijskih krugova«. V dokaz citira prvi in sklepni odstavek komunikeja: — »Po-

[125] M. Gross, Povjest pravaške ideologije, 402.
[126] M. Gross, navedeno delo, 400.
[127] Glej op. 29.

sljednih šest mjeseci naši po jeziku srodnici i susjedi Srbi i Bugari zamjernom požrtvovnošću u nizu krvavih bitaka odkupiše krvlju svoju braću po vjeri i narodnosti i oživotvoriše svoje davne ideale. Te pobjede izazvale su i u srdcu hrvatskih otačbenika iskreno oduševljenje ne samo za to, što u njima vide pobjedu narodnog i historičkog prava, nego i za to, što te pobjede dokazuju snagu i malenih naroda kad su organizovani i prožeti živom narodnom svešću. Ta radost nad balkanskim uspjesima, to iskreno oduševljenje i zanos morali bi da budu novim poticalom na ustrajan rad za oživotvorenje hrvatskog historičkog državnog prava i hrvatskog narodnog ujedinjenja.« — »Podučeni gorkim izkustvom, ne polažemo svoje nade u bilo koga izvan hrvatskog naroda, odbijajući svaki pokušaj, da hrvatski narod bude bilo čije sliepo protunarodno oruđe, stupajmo napred na dosadanjem svojem državnopravnom i narodnom programu, uzdajući se samo u Boga i Hrvate!« Njen splošni komentar pa je: »Vjerovatno su Starčevićanci u vodstvu Stranke prava htjeli u Opatiji ispraviti dojam što ga je izazvala »služničkа« »bečka« rezolucija ljubljanske konferencije od 20. listopada 1912.«[128] Tudi v svoji knjigi je podobnega mnenja: »Priopćenje Vrhovne uprave sa sastanka bilo je potpuno u starčevićanskom duhu... Izjava je izrazila starčevićanski stav prema balkanskim saveznicima koji je bio potpuno oprečan duhu Ljubljanske deklaracije... Jasno i odrešito starčevićanska rezolucija osudila je i »služničtvo« dinastiji«. Potem ko še citira navedeni zaključni stavek o zaupanju samo v boga in Hrvate, meni: »Bio je to više nego jasan otkaz Franji Ferdinandu...«[129]

Nikakor ne mislimo reči, da hrvaški udeleženci pravaške konference v Opatiji, vsaj njihova starčevićanska večina, res niso stali na stališču suverenosti hrvatskega naroda. Opozarjamo samo na to, da tega ni mogoče postavljati, vsaj neposredno ne, v oprečnost niti z Vseslovensko ljudsko stranko niti z ljubljanskim hrvatsko-slovenskim sestankom in celo s Šušteršičem samim ne. Čeprav se navidezno vse tako lepo ujema in čeprav se zdi komunike opatijskega sestanka tako lep sklepni kamen v celotni njeni zgodovinski konstrukciji, pa bi avtorica verjetno stvar drugače prikazala, če bi vzela v roke dostopne vire o konferenci.

»Slovenec« je objavil opatijski komunike v celoti. Objavil je še več. Natisnil je tudi sklepe od skupne konference ločene seje vrhovne uprave SP v Opatiji. Ti sklepi so zadevali politiko stranke v banovini, razmere v stranki v Dalmaciji, jezikovno vprašanje v Istri ter Bosni in Hercegovini, pozitivno stališče do Muslimanov v Bosni in Hercegovini. Zadnji sklep pa se je glasil: »Stranka prava z zahvalnostjo priznava domovinsko požrtvovalno delo Hrvatsko-slovenskega kluba v državnem zboru za odstranitev izvenzakonskega stanja v banovini in vidi v tem prve uspehe pristopa bratov Slovencev v Stranko prava.«[130]

Aprila istega leta, ko je že silil spor med pravaši v javnost, je VLS v svojem glasilu nekajkrat opredelila stališče do Srbov. V polemiki proti trditvam »Slovenskega naroda« je »Slovenec« zapisal: Glede Srbov »je od nekdaj tradicija katoliških Slovencev, da so zastopali stališče, da so Hrvatje in Srbi en sam narod, dasi zastopajo Hrvatje in Srbi popolnoma različni državnopravni cilj. Vendar pa smo vedno naglašali, da treba najti kako skupno podlago med Hrvati in Srbi, da se onemogoči izrabljanje enih proti drugim, kakor je to princip dualistične politike. Kako se bodo Hrvatje in Srbi zedinili, to je pa drugo vprašanje. Med pravaši samimi glede na srbski problem ne vlada popolna

[128] M. Gross, Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga..., 58—59.
[129] M. Gross, Povjest pravaške ideologije..., 403.
[130] Slovenec, 29. in 31. marec 1913, št. 71. in 72.

enotnost; eni srbske narodnosti na Hrvatskem niti ne priznavajo, drugi pa vneto zagovarjajo slogo z njimi na podlagi enakopravnosti. Naloga Slovencev je kolikor mogoče posredovati.«[131] V nadaljevanju polemike povzema »Slovenec« svoja pozitivna stališča do Srbov od leta 1876 naprej. Zanimivo je, kako opredeli razliko med svojim stališčem v aneksijski krizi in pa v času balkanskih vojn. V aneksijski krizi je »le obsojal politično strujo velikosrbstva, ki je hotela na škodo hrvatstva doseči svoje državnopravne cilje, ne pa srbskega naroda. Danes, ko je Srbija s staro Srbijo deloma saturirana, deloma pa obrača svoje oči na albansko Adrijo, stoje stvari drugače. Danes je sodelovanje Hrvatov in Srbov v mejah Avstrije lažje mogoče.« To vsekakor niso bila stališča frankovskega pravaštva.[132] Celo »Slovenski narod«, ki si je prizadeval, da bi svoje klerikalne nasprotnike in njihovo nastopanje v Opatiji kar moči očrnil, je zdaj priznaval: »Naši klerikalci kot Jugoslovani... (so) spremenili svoje stališče nasproti Srbom, jih naenkrat (!) jeli kot enakovredne člane prištevati jugoslovanski zajednici.«

Še bolj neposreden pogled v stališča, izražena na opatijski konferenci in v tista vprašanja, ki so v resnici bila sporna, pa daje dokumentacija, ki je na voljo v Zagrebu. Zopet Spinčićevi zapiski. Listki nimajo originalne numeracije, zato je njihov vrstni red nejasen in je za razpored potrebno upoštevati napovedani dnevni red. Ni namen tukaj prikazati in razčleniti celotno, dokaj obsežno razpravljanje. Opozorili bomo samo na momente, ki so pomembni za problematiko pravaško-slovenskoklerikalne zveze.

Zanimiv je Zagorčev uvodni referat, ki podaja historiat pravaškega zedinjenja in tudi označuje pomen zedinjenja z VLS: »Prije 1 1/2 godine dezolatno stanje — raztvorenost. 25/7 11. ujedinila se Stranka prava. Polonyi i Khuen-Hed. cikli prsti i počeli denuncirati. U veljači 1912 predan memorandum kabinet kancelariji i FFdu. — Da su u Beču slušali i razumjeli taj memorandum, nebi sad monarhija doživljala blamažu za blamažom. — Još bi se što dalo spasiti i kad bi se oživotvorile želje memoranduma — Došao Cuvaj ban — Probuđenje — Osveštenje. Pakt sa koalicijom. — Komisarijat. Razne skupštine. — Na upit Šušteršiča obećaje Stürgkh zauzeti se, da se ukine komisarijat. — U oktobru sjedinjenje Slovenaca za ideje Stranke prava. Zastup. u Beču, Hrvatsko-slovenski klub je veliki uspjeh, (odstranjenje Cuvaja, ako i ne definitivno). Rieči Koroščeve, da nećemo pred nikim žacati. — Došao čas: da *zahtjevamo* svoja prava. Nećemo više moljakati. Zagorac ufa u skoro oživotvorenje. — Prestolonasljednik je rekao prošlih dana u Slavoniji (?), da treba srediti odnošaje u Ugarskoj in Hrvatskoj. — Već godina traje neustavno stanje. Nije se dizala bura — kako se je svisoka htjelo. Sve smo učinili, da ne dođe do bure. *Za dalje ta peremo ruke. Nećemo miriti.* — Nas će nastojati sada oslabiti intrigama — što nisu mogli silom. *Stranka prava hoće se razciepati* u Hrvatskoj i Slavoniji...« Zagorac nato razpravlja o razmerah v banovini, poudarja, da se je treba držati pakta s koalicijo pa tudi dobrega razmerja z Muslimani v Bosni. Stranka prava naj protestira proti vladajočim razmeram in odkloni odgovornost za dogajanje v prihodnosti, če se njenim zahtevam ne bo zadovoljilo.

Iz Zagorčevega izvajanja nedvomno izhaja med drugim sledeče: Še vedno stoji na stališču trialističnega memoranduma; stik Šušteršiča s predsednikom

[131] Slovenec, 7. in 9. april 1913, št. 78 in 80.

[132] V praški »Union« je po opatijski konferenci Stjepan Zagorac pisal o vplivu balkanske vojne na Jugoslovane in dopuščal možnost samostojne države habsburških Jugoslovanov, ki bi bila v zvezi z Balkansko zvezo! V vsakem primeru pa je ugotavljal, da je zdaj »velesrbskih aspiracij« konec. — Slovenski narod, 29. marec 1913, št. 71.

vlade Stürgkhom, ko ta (najbrž aprila 1912) obljubi zavzeti se za odpravo komisariata v banovini, omenja kot pozitivno in neproblematično dejstvo; v celoti prišteje k pozitivni bilanci zedinjenje s Slovenci v Ljubljani; kot velik uspeh ocenjuje delovanje Hrvatsko-slovenskega kluba na Dunaju, pri čemer vidi odstranitev Cuvaja kot posledico njegovega delovanja; skliče se na radikalno izjavo slovenskega predstavnika. Njegov politični sklep je, da je treba svoje pravice zahtevati, ne več zanje prosjačiti, ostaja pa slej ko prej na stališču trializma. Problem so zanj razmere v banovini, kjer se kažejo znamenja za bodoči razcep Stranke prava.

Zelo značilno je izvajanje neimenovanega predstavnika Dalmacije o razmerah v tej deželi. Njegov glavni poudarek je širjenje srbofilstva tudi med pravaško mladino, pri čemer je zaskrbljen za idejo hrvatskega državnega prava in prihaja do sklepa: »Pogibel nam preti sa Balkana, od Srba!« Rešitev vidi v radikalizaciji politike Stranke prava: »Omladina primila bi ruku Stranke prava kad bi njoj ju ova pružila. Ako vidi omladina, da se mi borimo za ideale i da ćemo se do pet, deset, sto godina, ona će uz nas. Mi treba da stvaramo resolucije za rad u budućnosti — a nikakva moljakanja.« Oglasi se Dulibić in opozarja: »Ima u Dalmaciji ne samo srbofilske, nego i struje koja je nezadovoljna sa savezom sa Slovencima. Preporuča, da se što u resoluciji naglasi.«

Sodeč po dnevnem redu je Šušteršič govoril za temi izvajanji. To lahko sklepamo tudi iz nekako tolažilnega tona njegovih besed, ki so se nanašale na perspektivnost hrvatskega državnopravnega programa. V začetku svojega nastopa je Šušteršič apeliral na potrpežljivost pri odpravljanju razlik, zaradi katerih ne kaže biti nervozen: »Ne možemo na jedan put svi biti jednaki. Samo imajmo pred sobom program dr. Ante Starčevića.« V nadaljevanju obžaluje da so se Slovenci svojčas odločili za lasten knjižni jezik. Glede najnovejšega časa pa meni: »Od kad su u zajednici Slovenska pučka stranka i Hrvatska stranka prava, sve je jače uvjerenje, da Hrvati i Slovenci mogu (pač: moraju) zajedno živjeti ili umrjeti. Hrvatsko-slovenski klub je izraz te ideje.« Mimogrede omenja, da se je klub »više bavio sa hrvatske stvari nego li slovenske.« Takoj za tem prehaja Šušteršič na osrednjo politično temo: »Pitanje glede događaja na Balkanu i gibanja u narodu za srpsku ideju. Tu moramo jasno izraziti stanovište. Mi smo u znamenitoj historičkoj fazi. Može se napraviti sudbonosnih pogrešaka. Omladina na svem jugu, i med Slovenci, je kao i hrvatska, te stoji uz srpstvo, uz Balkan. — Naprama tomu valja uzeti stanovište i valja bit jasno, makar pojedini ne bi bili zadovoljni. Prije svega: mi svi smo narodna i državnopravna stranka. Versko osvjedočenje nečini zapreke. Bio koji vjernik, dobro nam je došao, ako je narodan i za hrvatsko državno pravo. Pozdravlja prvoga Muslimana u našem krugu. Mi smo slobodnimi u pravom smislu rieči. Pitanje srbstva i hrvatstva je najznamenitije. — Srb kao Srb narodno nije naš protivnik, može biti pravaš, tako i Srb pravoslavni. Srbska državnopravna ideja, ta izključuje hrvatsku državnu ideju. — Mi bi mogli reći: hrvatska državna ideja je propala, mi smo državnopravno Srbi. Ili pak, hrvatska državna ideja nije propala, hoćemo hrvatsku državu. To nije proti Srbiji niti Crnoj Gori. U hrvat. zemljah nek valja hrvatsko pravo, hrvatska država. Prijateljstvo sa Srbi dà, ali ne zato biti Srbi. Dr. Šušteršič nije izgubio nadu u hrvatsku državu, jer ima pouzdanja u hrvatski i slovenski narod. Slovenska pučka stranka izvojevala je pobjedu nad svimi protivnici. I hrvatska javnost bila je proti nam. Mi smo se oslonili na najjači element: seljački i radnički. Mi smo uz borbu i uztrpljivost pobjedili, a tek posle 20 godina. Tako se može dignuti i hrvatski narod pod svim zemljama. *Ne čekajmo od nikud*

dobrota, od nijednog stranca. Ne razbijajmo si glave, što je koja visoka osoba rekla, samo zanašajmo se nase, i radimo za narod. Organizirajmo ga. Povedati jasno: naš cilj je, da dosežemo hrv. nar. individualnost. Izključuje one, koji su za srpsku ideju. Slovenci pučke stranke idu u redovima hrvatske Stranke prava. Pridružili su se ujedinjenoj hrvatskoj Stranki prava.« (Podčrtal J. P.)

V vsem tem izvajanju vzbuja največjo pozornost dejstvo, da Šušteršič v zaključnih stavkih izraža zelo jasno prav tisto, kar je prebrati tudi v zaključku komunikeja opatijske konference in kar se ocenjuje kot odločilna politična misel tega zborovanja. Prav slovenska stran (poleg Šušteršiča sta na konferenci bila navzoča tudi Krek in Brejc) je torej izrekla tisto, kar velja kot odpoved politiki prestolonaslednika! Sicer pa je poglavitna misel v Šušteršičevem izvajanju docela v skladu tudi s siceršnjimi stališči slovenske klerikalne stranke tistega časa: opredelitev za hrvatski državnopravni program, obenem pa priznanje Srbov in Muslimanov v narodnem in verskem smislu ter sporazum z njimi na temelju njihovega priznanja hrvatske državnosti. Vse to v pozitivnem razmerju tako do Srbije kot Črne Gore. Tudi to stališče je v popolnem skladu s tistim, kar je vseboval komunike opatijske konference.

Iz zapiskov je videti, da se je debata med udeleženci razvila predvsem o razmerah v Bosni, kjer neki Hrvatje postajajo srbofilski. Govorili so tudi o sporu v Dalmaciji in še posebej v Dubrovniku. Za naše razpravljanje je zanimivo, da je Akačić, ko je govoril o splošnem položaju v monarhiji, izrazil stališče, da se je treba šele prepričati, da so te razmere »našim odlučnim krugovom izpile mozak.« Spinčić dodaja v oklepaju svoj komentar: »Dakle prijatelj Akačić još nije uvjeren!« Ta moment bo treba upoštevati pozneje, ko spregovorimo o tkim. trialističnem memorandumu.

Iz navedenega je gotovo vsaj eno: komunike opatijske konference ne izraža nasprotovanja političnemu konceptu Vseslovenske ljudske stranke, njegova odločilna misel se krije z besedami, ki jih je na konferenci izrekel prav predstavnik te stranke.

V zadevi memoranduma je najbolje navesti prikaz Mirjane Gross: »Protivnički je tisak mnogo pisao o nesuglasicama na samoj konferenciji i o zaključku, da se prestolonasljedniku preda promemoria. Pravaški i klerikalni tisak demantirao je postojanje takva zaključka. Vjerojatno je to bila istina. Ne može se pretpostaviti da bi ista konferencija prihvatila rezoluciju kojom odbija pravo dinastije da isključivo po svom nahođenju rješava hrvatsko pitanje i da se onda u posebnoj predstavci ipak obrati dinastiji. U godinu dana razmaka od zagrebačkog »trijalističkog« sabora na početku 1912. do opatijskog sastanka evolucija starčevićanaca onemogućila je ponavljanje tadašnjeg memoranduma dinastiji. Nema međutim sumnje, da je takva predstavka doista postojala, ali, čini se, kao ograda manjine od načelnog starčevićanskog »otkaza« prijestolonasljedniku. Nemački nacionalni organ »Grazer Tagblatt« objavio je tekst te »trijalističke« predstavke što ju je Šušteršič predao prestolonasljedniku.[133] Nepoznati su se potpisnici memoranduma pojavili kao »posljednji predstavnici onog naraštaja koji teži za jamstvom našem nacionalnom opstanku u okviru Habsburške monarhije i služi se prilikom da svog budućeg vladara o tome obavijesti.«[134] V svoji zgodnejši razpravi je avtorica dodala komentar: »To

[133] Tu je podatek graškega dnevnika rahlo prilagojen avtoričini izhodiščni tezi: Šušteršič memoranduma ni izročil kar prestolonasledniku, marveč le njegovi pisarni. — Grazer Tagblatt. Morgen-Ausgabe, 5. april 1913, št. 92. — Iz Spinčićevih zapiskov razberemo, da je v ta graški list dopisoval frankovec Sachs.

[134] M. Gross, Povjest pravaške ideologije, 405.

je bio karakterističnі ton što su ga pravaši i slovenski klerikalci često upotrebljavali da bi »urazumili« vrhove monarhije.«[135]

Iz navedenega ostaja vtis, da so slovenski klerikalci, osebno tudi Šušteršič, bili važen faktor pri sestavljanju memoranduma, in da so torej oni bili tudi med tistimi, ki so se hoteli distancirati od starčevićanske odpovedi prestolonasledniku. Že v luči navedenih Spinčićevih zapiskov ta domneva ni utemeljena. Sta pa še dva momenta, ki to neutemeljenost dodatno potrjujeta. Najprej je to vsebina samega memoranduma, kakor je bil objavljen v »Grazer Tagblatt«. V njem namreč o slovenskih deželah, o Slovencih in njihovem vprašanju, ni besede. Čisto neverjetno je, da bi Slovenci svojega problema v njem ne omenili, da ne bi izrabili priložnosti, da spet opozorijo na svoje stališče, da naj tudi slovenske dežele postanejo del bodoče jugoslovanske državnopravne enote. Drugi moment pa je okoliščina, da se odločilne besede o »poslednji generaciji« docela ujemajo z izjavo, ki jo je dal Cezar Akačić na hrvaško-slovenski konferenci 19. oktobra 1912 v Ljubljani in ki jo poznamo iz Spinčićevih zapiskov: »Mi smo možda poslijedna generacija koja želi u okviru ove monarhije ostvariti svoje težnje.« Če temu dodamo že znano dejstvo, da je na opatijski konferenci Akačić še upal na zdravo pamet »odločilnih krogov« monarhije, potem je pač upravičeno domnevati, da je prav on eden avtorjev te spomenice.

Opatijska konferenca torej ne more služiti kot sklepni kamen konstrukciji o emisarskih naklepih VLS nasproti HSP.

In končno, še nekaj o obnašanju VLS v času secesije frankovcev od združene Stranke prava. Mirjana Gross pušča vprašanje, »jesu li franko-klerikalci dogovorili raskol s kršćanskim socialima i generalima,« odprto.[136] Razkola v HSP si pa le ne more razložiti brez tuje zarote: »Kad se pokazalo da svepravaška organizacija ne izvršava svoju ulogu prijestolonasljednikova oslonca pojavila se 1913. koordinirana djelatnost za njezino razbijanje, *kao što je 1910—1911 postojalo slično nastojanje za njezino ostvarenje.* (Podčrtal J. P.)[137] Ali so pri razbijanju vsepravaške organizacije imeli prste vmes tudi Slovenci oziroma famozni Šušteršič? Verjetno avtorica tega ne misli. V nadaljevanju namreč pravi, da se »Šušteršičeva koncepcija poklapala, doduše, sa frankoklerikalnom, no vjerojatno je bilo na čisto s stime da je frankoklerikalna struja među hrvatskim pravašima u manjini i da je igračka u rukama bečkih ‚visokih osoba'« Avtorica pravilno ugotavlja, da slovenski klerikalci niso hoteli sodelovati s krščanskimi socialci zaradi njihovega nemškega nacionalizma. A vzrok za ravnanje VLS je tudi Šušteršič kot premeten izvajalec velikoavstrijske politike: »Međutim, dr. Šušteršič nije na to gledao tako jednostavno kao »Reichspost«, niti se slagao sa podupiranjem frankoklerikalne struje protiv starčevićanske. Premda je on ... uvjek bio na strani »okviraške« struje u pravaštvu, očigledno je shvaćao da velikoavstrijski krugovi ne mogu staviti sve na jednu kartu, t. j. na frankoklerikalce, jer bi tako izgubili svaki utjecaj na hrvatsku politiku u kojoj starčevićanci imaju važno mjesto.«[138] Z drugimi besedami, Šušteršič bi torej v vprašanju odnosa do razcepa v HSP bolje zastopal interese velikoavstrijskega kroga (prestolonaslednika) kot pa ta krog sam!

Gotovo je bilo za starčevićance pomembno, kakšno stališče zavzame VLS ob razdoru v Stranki prava. Cezar Akačić je o tem pisal Spinčiću 26. maja 1913: »Juće odaslasmo Mile i ja pismo dr. Šušteršiču u kome ga pozivljemo

---

[135] M. Gross, Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga, 59.
[136] M. Gross, Povjest pravaške ideologije, 408.
[137] M. Gross, isto delo, 406.
[138] M. Gross, Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga ..., 61.

na sjednicu uprave u Trst dne 1 i 2. lipnja, molbom, da na istu pozove i svoje slovenske drugove iz hrvatsko-slovenskog eksekutivnog odbora. Njihova je prisutnost poradi naše javnosti vrlo nuždna, pa Vas stoga ovime u ime prijatelja i u ime svoje molim, da ih nagovorite, da dođu na sjednicu uprave.«[139] Že to pismo dokazuje, da so milinovci izključevali možnost, da bi Šušteršič ali sploh slovenski člani skupnega izvršilnega odbora stopili na stran frankovskih secesionistov!

Še ko je »Slovenec« prvič poročal o razkolu v Stranki prava, je bilo očitno, da ni stal na strani secesionistov: »Frankovci da nameravajo nov kurs pod gesli »čistega hrvatstva« in absolutnega antisrbstva po intencijah Raucha.«[140] List je tudi v celoti objavil izjavo Mileta Starčevića z dne 22. maja kot predsednika vrhovne uprave Stranke prava o okoliščinah secesije.[141] Iz celotne politike VLS do tega časa bi se dalo sklepati, da je bil razdor v Stranki prava zanjo nezaželen. Državnopravna akcija je bila z razdorom oslabljena. Šušteršič je moral računati, da bo njegov politični položaj na Dunaju kot predstavnika združenih slovenskih klerikalcev in hrvaških pravašev s tem oslabljen. Nedvomno je bilo za VLS politično kočljivo, da so frankovci svoje milinovske nasprotnike skušali prikazati kot srbofile. Šušteršič pa ni reagiral tako, da bi se od milinovcev distanciral. Nasprotno, nastopil je v njihovo obrambo in je pred javnostjo skušal zbrisati z njih kočljivi »madež« srbofilstva. V tem smilu je napisal svoj znani članek v »Reichspost« (objavljen 30. maja 1913). Obenem je priporočal, naj tudi milinovci sami v tem smislu nekaj store. To razberemo iz pisma, ki ga je pisal 29. maja 1913 Janku Brejcu kot članu hrvatsko-slovenskega izvršilnega odbora. Pismo je že odmev Akačićevega vabila, naj se udeleži pravaške konference v Trstu. V njem piše: »Pravaši zborujejo v nedeljo 1. t. m. (pač: prihodnjega meseca) in ponedeljek 2. t. m. v Trstu — Excelsior Palace. Začne se v nedeljo ob 10 uri dopoldne. Silno želijo Slovencev zraven. Jaz bi šel, pa imam ministra tu, sedaj ne morem. Povše je bolan, Krek v hribih »unerreichbar«. Prosim te lepo, pojdi Ti gotovo doli in vzemi vse ad referendum. Prav je pa, da se, kakor nameravajo nekateri, sklene patriotična izjava za monarhijo. — *Mi* moramo gledati, da vsaj večino disidentov pritegnemo zopet v skupno organizacijo. Spor naj se po možnosti poravna. Pazi, kaj rečejo Bosanci.«[142]

Sestanek v Trstu Šušteršiču po vsem videzu ni dišal in je tja pošiljal druge. Njegova omemba o nedosegljivosti Kreka potrjuje znano okoliščino, da je v tem času Krek preživljal hudo politično in osebno stisko zaradi napadov proslule Kamile Theimer, pred katerimi je zbežal v gorsko zatišje na Prtovču. Stranko in njene probleme je prepustil drugim in tako tudi vprašanje odnosov s pravaši. Iz pisma je tudi očitno, da bi Šušteršič želel poravnavo pravaškega spora, da pa se je zavedal, da najhujši frankovci na to ne bodo pristali. Vlogo slovenskih predstavnikov v Trstu je omejeval na čisto informativnost, le v zadevi zavračanja frankovskega očitka starčevićanvem, da so srbofili, naj bi podprli zamisel nekaterih starčevićancev o patriotični izjavi za monarhijo.

Sestanka v Trstu sta se končno udeležila Korošec in pa Grafenauer. Korošec, ki se Šušteršič nanj ni obrnil, je s tem že prevzemal Šušteršičevo vlogo.

---

[139] Arhiv Hrvatske, Zapuščina V. Spinčića.
[140] Slovenec, 20. maj 1913, št. 113.
[141] Slovenec, 23. maj 1913, št. 115.
[142] Fran Erjavec, Zapuščina. Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani. Rokopisni oddelek.

Leto dni zatem je to dosegel tudi formalno, ko je namesto njega postal predsednik Hrvaško-slovenskega kluba.

»Slovenec« je o sporu v Stranki prava pisal malo, v glavnem le enkrat. V tem pisanju je izrazil podobna stališča kot jih je razložil tri dni pozneje Šušteršič v »Reichspost«. Povedal je, da se VLS v sporu ni opredelila, ker je »zadeva še premalo pojasnjena. VLS ni nikdar pripadala tej ali oni frakciji, temveč je stopila v zvezo le s celokupno, ujedinjeno SP.« Če bi razkol bil dokončen, bo pristojni forum VLS odločil o stališču. Zaenkrat se omejuje na to, da objektivno beleži dejstva o sporu, obenem pa želi, da bi se našli vsi pošteni pravaši. »Slovenec« je tudi, podobno kot pozneje Šušteršič v »Reichpost«, zavrnil pisanje nemških listov, češ ni res, da bi razlog spora bilo srbsko vprašanje: »Še opatijski sestanek je pokazal popolno edinost vseh pravašev cele monarhije v presoji srbskega vprašanja. Cela stranka — Hrvati in Slovenci — je slovesno, soglasno manifestirala za politično hrvatstvo zoper politično srbstvo.[143]

Mirjana Gross meni, da Šušteršičeva (in Slovenčeva) trditev, da ni bilo srbsko vprašanje razlog spora, ni točna ter da je razloge razkola »upravo on morao dobro poznavati.«[144] Vse v okviru izhodiščne teze o specialni vlogi Šušteršiča v zadevi hrvatskega pravaštva. Dokaza pa ni. Pri tem pa popolnoma drži, kar je trdil Šušteršič, da v Opatiji ni bilo med udeleženci nobenih divergenc kar zadeva opredelitev za hrvatsko državno pravo. Tisto, kar je »Slovenec« sam navedel kot razlog razkola, namreč frankovsko »čisto hrvatstvo« in absolutno antisrbstvo, se pa državnega prava ni tikalo. Tukaj so med pravaši samimi že nastajale globoke razlike, ki so ostale tudi še po tem, ko ni bilo več ne »okvira« ne habsburških dinastov.

Pozneje izpričana večja afiniteta Šušteršiča do frankovcev ni nastajala zaradi njihovega odnosa do Srbov, temveč zaradi odnosa do dinastije in njene države. Ta afiniteta se je zato udejanila šele v trenutku, ko se je vprašanje »okvira« prvič zares postavilo. Ta trenutek pa je bil šele sarajevski atentat. Tedaj so frankovci izrazili solidarnost s Šušteršičevim vojnopatriotskim in protisrbskim nastopom. Svoje mnenje, da je na Hrvatskem »edina pomenljiva stranka frankovska« je izražal škofu Jegliču šele 8. novembra 1915.

Nedvomno je nagnjenost k takšnim stališčem pri Šušteršiču obstajala že v letu 1913. Toda politično se ni aktivirala. Nasprotno, Šušteršič je bil v tem letu in vse do sarajevskega atentata v očitni defenzivi pred drugimi tokovi v SLS. Krek osebno je bil sicer tja do konca leta 1913 zaradi že omenjene afere Theimer politično in osebno skrhan, a si je vendarle opomogel. Tako si Jeglič že 10. novembra 1913 zapisuje v dnevnik, da ne more izpolniti svojega namena, da bi Kreka »porinil v pokoj« in to »radi dobrega imena, ki ga ima pri ljudstvu«. V letu 1914 do vojne je Šušteršič ohranjal svoj položaj načelnika stranke skoraj le še ob podpori škofa Jegliča. Kljub tej podpori je izgubil položaj predsednika Hrvaško-slovenskega kluba. Ko se je po Žitnikovi smrti izpraznil notranjski mandat, sta Andrej in Janez Kalan začela akcijo, da bi kandidaturo za ta mandat prevzel Janko Brejc, ki bi potem prevzel Šušteršičev položaj načelnika stranke.[145] Ta načrt se je izjalovil, ker Brejc na kandidaturo ni pristal in ker je posegel vmes sam škof. Janezu

[143] Slovenec, 27. maj 1913, št. 118.

[144] M. Gross, Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga, 61, in Povijest pravaške ideologije, 408.

[145] Pismo J. Kalana z dne 16. februarja 1914 Janku Brejcu. Zapuščina F. Erjavca, NUK. — Dr. Ignacij Žitnik je umrl 28. decembra 1913. Nadomestne volitve na Notranjskem so bile 19. maja 1914.

Kalanu je naravnost prepovedal politično delovanje in tako rešil Šušteršiča. Ni ga rešil kak prestolonaslednik![146] Šele smrt nadvojvode in vojna sta Šušteršiču omogočila, da spet zategne vajeti v stranki...

Najpomembnejše je to, da je VLS tudi potem, ko je razcep med banovinskimi pravaši postal dokončen, ohranila zvezo z združeno Stranko prava in s tem tudi s starčevićanci.[147] Nedvomno je eden prvih in najvažnejših razlogov za to bil Hrvatsko-slovenski klub na Dunaju. V nasprotnem primeru bi VLS prišla v nasprotje s stališčem hrvatskih članov kluba in ta bi se razbil. Dejstvo, da je klub ostal, je treba ocenjevati kot enega pomembnih dosežkov pravaško-slovenskoklerikalnega zedinjenja leta 1912. To je bil dosežek, na podlagi katerega se je potem razvila jugoslovanska državnopravna akcija v letih svetovne vojne.[148]

Že v začetku smo izrazili prepričanje, da je jugoslovanska politična izkušnja, ki so si jo po dejavnosti VLS v zvezi s HSP pridobile tako slovenske kot tudi hrvaške množice, pomemben dejavnik jugoslovanskega gibanja, ki je pripomogel k spremembi v stališčih nekdanjih nosilcev »novega kurza«, zlasti Trumbića in Supila, do Slovencev. Oba sta v pritegnitvi Slovencev in njihovega narodnega vprašanja konec 1914 in pozneje videla bistven pogoj za to, da more gibanje za jugoslovansko združitev zajeti tudi Hrvate in posebno še bansko Hrvatsko. V takšnem prepričanju ju je gotovo utrdilo še dejstvo, da je medtem svoje gledanje na vprašanje Slovencev spremenil tudi stari britanski poznavalec in propagandist jugoslovanskega vprašanja R. W. Seton-Watson. V svoji spomenici Foreign Officeu z dne 1. oktobra 1914 je v nasprotju s svojim pred vojno objavljenim mnenjem, da Slovenci pri jugoslovanski združitvi ne pridejo v poštev, razlagal nujnost, da ta združitev obseže tudi celoto Slovencev: »Nobena ureditev ne bo popolna, če bo prezrla Slovence... Oni morajo deliti usodo svojih hrvatskih in srbskih sorodnikov.« Za našo temo je zanimivo, kako Seton-Watson svoje novo stališče podkrepljuje: »Morda je najbolj čudovita poteza celotnega gibanja ravno način, kako je zajelo Slovence, ki so med vsemi južnimi Slovani zemljepisno najbolj oddaljeni od Srbije, ki govore različno narečje in ki so vedno bili posebno vdani katoliki, z ultramontanskimi nagnjenji. Pa vendar prekašajo ravno klerikalni Slovenci v svojem srbofilskem navdušenju in v svojih sanjah o združenju celo Hrvate.«[149]

Nedvomno je prav pod vtisom politične izkušnje iz zveze VLS s HSP nastal tisti aksiomatični poudarek, ki ga je vsebovalo med vsemi prvo pooblastilo, ki ga je Trumbić in njegov krog dobil iz domovine. Primorski slovenski in hrvatski politiki, ki z izjemo istrskega državnozborskega poslanca Matka Mandića niso pripadali zvezi VLS-HSP, so 11. februarja 1915 Trumbiću naročali, naj v svoji dejavnosti »pri vsaki priložnosti poudarja neločljivost vseh slovenskih in hrvaških pokrajin«.[150]

Tu je seveda še vrsta vprašanj, ki bi jih bilo treba v tej zvezi obdelati. Tu je vprašanje Krekovih nazorov glede pravice narodov do samoodločbe, tu je vprašanje, kaj pravzaprav pomeni hrvatsko-slovenski katoliški shod

[146] A. Jeglič, Dnevnik, 5. julij 1914.
[147] J. Pleterski, Trializem pri Slovencih..., 172.
[148] Janko Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914—1918 (Ljubljana 1971). — Srbohrvatska izdaja, Nolit, Beograd 1976.
[149] R. W. Seton-Watson, Korespondencija, 1, 184.
[150] Dragovan Šepić, Misija Carla Gallija u Trstu; v: Anali Jadranskog instituta 2 (Zagreb 1958), 74. — Isti avtor, Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914—1918 (Zagreb 1970), 48.

poleti 1913 v Ljubljani, tu je vprašanje radikalizacije v slovenskem in jugoslovanskem smislu v vrstah klerikalne dijaške in študentovske mladine, tu gre tudi za stališča slovenskega krščanskega socialnega delavstva, za stališča kulturnih delavcev tega tabora in še za marsikaj. To spada že v širšo zgodovinsko razčlembo. Že to, kar je bilo ugotovljeno v našem razpravljanju pa zadostuje za spoznanje, da je zvezo Stranke prava in Vseslovenske ljudske stranke treba raziskovati kot pojav v narodnem gibanju tako Hrvatov kot tudi Slovencev. Probleme hrvaškega kot tudi slovenskega narodnega gibanja je mogoče zadovoljivo pojasnjevati iz njihove lastne logike in iz družbenega značaja vodilnih sil ter njihovega dialektičnega razmerja do temeljnih množic. Kriterij more biti predvsem le odnos do teženj in interesov teh temeljnih množic naroda. Odnos do habsburškega »okvira« pride v poštev šele v funkciji prvega merila. Tudi »visoka politika« more pojasniti samo posamezne pojave v dogajanju, ne more pa pojasniti, kar izvira iz narave narodnega gibanja samega. Če pa se jemlje kot glavni motiv, mora pripeljati do popačene podobe.

10

Avstrija in Slovenci leta 1912—1913

Vsa naša zgodovinska dela o razvoju slovenskega narodnega in jugoslovanskega gibanja v času habsburške monarhije opozarjajo na velik vpliv, ki ga je na Slovence in slovensko politiko imela prva balkanska vojna v letih 1912—1913, četudi ji je za petami sledila še ena, preklavrna vojna med pravkaršnjimi zavezniki za delitev Makedonije in drugih ozemelj. Dušan Biber je slovenski politiki v času teh vojn posvetil posebno razpravo.[1] Vsa ta dela govore o velikem vzgonu, ki ga je slovensko narodno gibanje tedaj dobilo tako glede svoje ljudske baze kot glede opredelitve svojega cilja.[2]

Kako so avstrijske oblasti te pojave opažale in kako nanje reagirale? Nekaj odgovora na to vprašanje dobimo iz gradiva iz fonda avstrijskega notranjega ministrstva v avstrijskem upravnem arhivu na Dunaju (AVA MdI), serija predsedstvenih aktov, grupiranih pod predmetno skupino »22 in genere« (Aufstand. Revolutionen. Exzesse), in pa gradivo iz fonda poveljstva 3. korpusa Gradec v avstrijskem vojnem arhivu na Dunaju (KA 3. Korps Kom), predsedstveni spisi, posamično izbrani na podlagi pregleda predmetnih indeksov.

Prvo opozorilo, da se ob vojni na Balkanu v političnem razpoloženju Slovencev nekaj spreminja, je 11. novembra 1912 poslal iz Trsta cesarski namestnik v Primorju Hohenlohe. To je bilo poročilo vladnega predstavnika policijskega komisarja dr. Senekoviča s političnega zborovanja »Edinosti« dne 3. novembra 1912 v Narodnem domu v Trstu (AVA MdI Präs 11 373 ex 1912). Pred 1500 navzočimi je govoril dr Rybař dve uri o Italijanih in balkanski vojni, o Avstriji in balkanskem vprašanju in o stališču Slovencev do balkanske vojne, končno pa je bila sprejeta resolucija z veliko aklamacijo. Primerjava Senekovičevega poročila z objavo v listu »Edinost« pokaže, da gre za neposredni zapis navzočega Senekoviča, ki bolj poudarja tisto, kar se je zdelo njemu pomembno. Rybař je med drugim kritično omenil, da skuša italijanski tisk (»L'Indipendente«) uspehe balkanskih zaveznikov pripisati na rovaš posledic italijansko-turške vojne v Afriki, hkrati pa skuša »zanikati krvno sorodnost Slovencev z balkanskimi Slovani.« Glede Avstrije in Balkana je Rybař govoril o zgrešenosti avstrijske politike v preteklosti, o absurdnosti avstrijske zahteve po ohranjevanju statusa quo na Balkanu, priporočal je Avstriji, naj bo previdna do Italije in Nemčije, naj se zbliža z Rusijo in Srbijo. »Avstrija mora postati balkanska država ali pa bo sploh prenehala biti država.« Glede stališča Slovencev je Rybař trdil, da stoje na stališču dr. Kramaře: »Če bi se Avstrija spozabila in bi nastopila proti slovanskim balkanskim državam, je veliko vprašanje, kdo bi pri tem propadel.« Opozoril je, da bi Italija takoj poskusila uresničiti svoje zahteve po Primorju, pri čemer bi primorski in tržaški Slovenci postali žrtev Italijanov.[3] Avstrija pa se mora naučiti drugače ravnati s svojimi lastnimi

[1] D. Biber, Jugoslovanska ideja in slovensko narodno vprašanje v slovenski publicistiki med balkanskimi vojnami 1912—1913. Zbornik »Istorija XX veka«, I, Beograd 1959.

[2] F. Zwitter, Slovenci in habsburška monarhija, Zgodovinski časopis, XXI, 1976, str. 63—64.

[3] Rybařevo opozorilo pa ni veljalo samo Avstriji. Naslavljal ga je tudi na tiste med južnimi Slovani (šlo je pač za avtorje »novega kurza« v Dalmaciji in drugih hrvatskih deželah), ki so sicer zahtevali združitev Dalmacije z bansko Hrvatsko, a vprašanja odstranitve dualistične meje od Sotle do Istre niso načenjali, oz. so v drugačni situaciji celo računali na naklonjenost Italije in pri tem kazali priprav-

južnimi Slovani kot doslej, sicer si ne bo nikoli pridobila simpatij in zaupanja Srbov in Črnogorcev. Kakor se ni dalo preprečiti nastanka velike Nemčije in zedinjene Italije, tako ne bo mogoče preprečiti tistega, kar želijo Jugoslovani. »Če ne bo prišlo do ‚Jugoslavije' z Avstrijo na čelu, bo prišlo do nje zoper Avstrijo.« — V resoluciji so zbrani Slovenci pozdravljali osvobodilni boj balkanskih narodov, izražali prepričanje, da tega boja ne bo preprečevala nobena država, tudi Avstrija ne, poudarjali, da je treba obnoviti ustavno stanje v Hrvatski-Slavoniji in izjavili, da je »usoda Slovencev identična z usodo južnoslovanskih balkanskih držav in da upajo, da tržaški Slovenci ne bodo pri bodočem federiranju jugoslovanskih dežel ločeni od drugih jugoslovanskih narodov.« — Pristojni referent v dunajskem notranjem ministrstvu je ob poročilu o zborovanju tržaške »Edinosti« zapisal: »Stališče tržaških Slovencev k vprašanju uresničevanja teritorialnih aspiracij balkanskih držav je analogno stališču Slovencev na Kranjskem.« (AVA MdI Präs 11 062 ex 1912)

Ministrstvu za notranje zadeve na Dunaju in poveljstvu 3. korpusa v Gradcu je bila kmalu »signalizirana« vrsta avstrijski politiki neljubih pojavov med Slovenci ob vojni na Balkanu, ki so jih te oblasti v glavnem označevale kot »srbofilske«. V pregledanem gradivu[4] je najti naslednje:

V Ljubljani je Franc Medic 12. decembra 1912 širil vznemirljive novice (AVA MdI Präs 2658 ex 1913). V Gorici so 15 decembra 1912 bile srbofilske demonstracije. Skupina 12 do 15 fantov, ki je spremljala vpoklicane rezerviste, je popoldne vzklikala na korzu »Živela Srbija«; tri so aretirali takoj, štiri pa našli pozneje. Demonstracija je bila tudi pred železniško postajo v Gorici. Tu je bilo aretiranih šest demonstrantov, med njimi k vojaški službi vpoklicani rezervni predmojster trdnjavskega topniškega polka št. 5 Jožef Prinčič, ki je vzklikal »Živio Petar!« Okrajno glavarstvo in policija sta po mnenju vojaškega štacijskega poveljnika ukrepala dovolj energično (AVA MdI Präs. 240 in 1818 ex 1913). — Učitelj v Logu pod Mangartom Izidor Koch je po poročilu okrajnega glavarstva Tolmin z dne 19. januarja 1913 zbiral v Logu in tudi Rajblju na Koroškem prispevke za srbski Rdeči križ in bil kaznovan. Cesarski namestnik v Trstu Hohenlohe je notranjemu ministru ob tej priložnosti zagotovil: »V celoti bom potrdil kazenski sklep okrajnega glavarstva Tolmin, da bi preprečil

---

ljenost prepustiti ji Primorje s Trstom, ne da bi prizadete Slovence pa tudi istrske Hrvate upoštevali kot samostojen subjekt. »Povsod se čita«, je dejal Rybař, »kjer se piše o združenju Jugoslovanov, da pač mora priti do tega združenja, a povsod prihajajo samo do Istre, kjer se vsi ustavijo, nas pa prepuščajo na milost in nemilost Nemcem (oz. Italijanom). Mi Slovenci naj bi bili potemtakem žrtev, da pridejo drugi Jugoslovani do tistega cilja, ki ga nosijo v svojih srcih. To je žalostno!« (»Edinost«, 7. novembra 1912, št. 311).

[4] Kot že omenjeno, je bilo za fond 3. korpusa mogoče iskati in naročati le posamezne akte po predmetnih indeksih, kar je že samo po sebi dovolj nezanesljivo. Vrh tega jih od naročenih znatno število ni bilo mogoče dobiti, ker niso bili na označenem mestu. Fond še ni sistematično pregledan. V dobljenem gradivu za leto 1913 je bilo pod oznako srbofilstva na desetine aktov, ki jih nisem utegnil podrobneje pregledati. Nanašajo se na izjave posameznikov, predvsem vojaških oseb. Med naročenimi a ne dobljenimi akti za leto 1913, so takšni-le: »Grossserbische Propaganda im Korpsbereiche (313 — 3—5/3), Staatsfeindliche Ausschreitungen in Görz (3173 — 3 — 16/16), Evidenthaltung und Überwachung der Antimilitaristen (4541 — 16—2/11), Demonstrationen bei Liepzigfeier am 18/10. in Laibach (4737 — 3.—8/1), Politische Lage in Görz (1134 — 16—2/6), Heeresergänzung, Waffenübung der als ‚politisch unverlässlich, bezeichneten Wehrpflichtigen in BH (2939 — 10—8/3), Predigt des Feldkurat Monsig. Kozak Rafael gelegentlich der Custozzafeier (3318 — 11—11/1), Einberufung für den Kriegsfall »B«. Vorbereitung (2173 — 71—9/1), Serbophile Zeitungs — und sonstige Berichte (231 — 49—12/6), Politische Verlässlichkeit von Reserveoffizieren für den Grenzschutzdienst. Anzeigen (1461 — 16—5/1), Politische Unverlässlichkeit von Einj. Freiwilligen (5287 — 16—5/2).

ponavljanje takšnega zbiranja, ki ima vselej v svojem temelju narodno dejavnost, ki presega dovoljeno mero.« (AVA MdI Präs 1818 ex 1913). — Kranjski deželni predsednik Schwarz je 5. januarja 1913 poročal o posameznikih, ki so odšli kot prostovoljci v Srbijo ali Črno goro: Rajmund Peterlin, Evgen Vavken, Blaž Lipar in Mihael Čop iz Dobrave, »nazadnje pisar v neki advokatski pisarni v Celovcu« (AVA MdI Präs 5775 ex 1914). — V Krškem je dr. Ivan Dimnik 27. januarja 1913 govoril v gostilni enoletnim prostovoljcem nemške narodnosti: »Vi niste naše krvi in zato tudi ne boste branili naših interesov; toda boste že videli, do kam vse to pride; Srbi, Hrvatje in Slovenci smo eno. Se boste že še naučili slovenski!« Na zahtevo 3. korpusa je graško državno pravdništvo začelo postopek proti Dimniku (AVA Mdl Präs 2657 ex 1913). — O slovenskih zdravnikih, ki so odšli pomagat v Srbijo, je poročal kranjski deželni predsednik Schwarz 9. in 16. julija 1913 (AVA MdI Präs karton 2042 ex 1913). — Poveljstvo 3. korpusa je tudi obvestilo notranje ministrstvo o primerih, ki zadevajo Slovence: — Infanterist 87. pehotnega polka Anton Struby je 1. decembra 1912 v neki gostilni v Celju vzkliknil »Živela Srbija!«. — Rekrut istega polka Rojnik je 24. decembra 1912 v neki gostilni v Braslovčah napovedoval razdelitev Avstrije in ustanovitev velikosrbske države. — Podobno je izjavljal ob isti priložnosti infanterist istega polka Jurak. — V srbofilskem smislu je ogovarjal vojake Kobal v Vipavski dolini. — V Gorici so vojaki peli »Hej Slovani«. — V Prvačini so vojaki vzklikali »Živela Srbija!« — Konec novembra 1912 je v Judenburgu neki vojak 17. bataljona poljskih lovcev (17. F. J. Baon.) dejal: »Če pride danes do vojne s Srbijo, ne bom streljal proti svojim bratom, temveč bom nameril puško v nebo; če pride do vojne proti Rusiji, pokažem belo zastavo.« — Ferdinand Pinter, vojak topniškega skladišča v Kotoru je izjavil, da bo streljal v zrak, ne na sovražnika (AVA MdI Präs 240 ex 1913). — Cesarski namestnik za Primorsko je 20. marca 1913 poročal o manifestacijah za Srbijo in Bolgarijo v Biljani v goriških Brdih. Notranje ministrstvo je Hohenloheju svetovalo, naj odstrani v Biljani občinskega tajnika Kožlina (AVA MdI Präs 3480 ex 1913).

Že v letu 1912 je poveljstvo 3. korpusa v Gradcu izvedelo za zbiranje denarnih prispevkov za Srbijo in ukrepalo proti temu (KA 3. KorpsKom Präs 5411—3-13/3). Elaborat ministrstva za notranje zadeve iz februarja 1913 o državi in vojski sovražnem gibanju pa je ugotavljal, da se je z novo mednarodno napetostjo takšno gibanje vnovič začelo zlasti na Češkem, v Dalmaciji in na Kranjskem, da ima izrazito Avstriji sovražen značaj in da podpira Srbijo (AVA MdI Präs 2928 ex 1913).

Najznamenitejši politični dogodek na Slovenskem v zvezi z balkansko vojno je predavanje Ivana Cankarja 12. aprila 1913 v Ljubljani »Slovenci in Jugoslovani«. V njem je Cankar z izrazito močjo umetnika povedal, kaj je zmagovita vojna balkanskih držav proti Turčiji pomenila za vznik osvobodilnih teženj pri Slovencih; tu je nadvse razločno opredelil jugoslovansko vprašanje kot politično in izrekel besede, ki pomenijo najvišji vzpon slovenske politične misli pred prvo svetovno vojno: »Če mislijo ti štirje[5] narodi, da so si sorodni in da bi najlažje in najbolje živeli, če bi bili združeni, naj se zgodi po njihovi želji, naj si zgrade zvezno republiko jugoslovansko!« Znano je, da je že 19. aprila 1913 kranjski deželni predsednik Schwarz razpustil socialdemokratično društvo Splošna delavska zveza »Vzajemnost«, ki je Cankarjevo predavanje priredilo, in da je samega Cankarja, ki ga je branil dr. Anton Dermota, kranjsko deželno sodišče dne 21. avgusta 1913 na tajni razpravi obsodilo na teden dni zapora. Obtožba, ki jo je sodišče sprejelo, je temeljila na dejstvu, da je Cankar

[5] Cankar je mislil na Slovence, Hrvate, Srbe in Bolgare.

v svojem predavanju izrekel besede, ki so pri objavi predavanja v »Zarji« bile izpuščene: »Mi, kar nas je, mi vsi smo te misli, da je naš edini cilj, da dosežemo jugoslovansko republiko« in pa »Pustimo Avstrijo v njenem lastnem dreku. Bodimo kakor Mazzini v Italiji!« Obtožnica je bila mnenja, da Cankarjeve izjave »sicer ne spodbujajo k določenim dejanjem, ... a spodbujajo v bolj splošnem smislu k dejanjem, ki so usmerjena k republikanski državni ureditvi in ki so zato po zakonu prepovedana in nemoralna.« (Laibacher Zeitung, 22. avgust 1913, št. 192. Predavanje in prepoved Vzajemnosti — Zgodovinski arhiv KPJ, knj. V, Beograd 1951, str. 257—263). Kar je novega, je to, da se je za Cankarjevo predavanje pozanimal tedaj prestolonaslednik Franc Ferdinand in sicer prek poveljstva 3. korpusa v Gradcu. (KA 3. Korps Kom Präs, Nr. 2355, 2422, 2824 in 4025 ex 1913—3—6/3, 2—5)

Dunajski dnevnik »Neue Freie Presse« je namreč 22. aprila 1913 objavil novico »Ukrepanje proti nacionalnim demonstrantom na Kranjskem«, ki je omenila primer dr. Ivana Dimnika v Krškem, nato pa nekoliko obširneje pisala o prijavi državnega pravdništva proti Ivanu Cankarju.[6] Novica je vzbudila pozornost v prestolonaslednikovi vojaški pisarni (»Militärkanzlei«), v t. i. belvederski vladi. 4. maja je ta pisarna po prestolonaslednikovem nalogu prosila pojasnila od poveljstva 3. korpusa. Graško poveljstvo je sicer vedelo za primer I. Dimnika, kajti šlo je za zadevo, ki je neposredno zadevala vojaške osebe in je o njej prestolonaslednikovi pisarni bilo že rutinsko poročano 15. februarja 1913. Glede Cankarja pa je bilo presenečeno. Zato je najprej 6. maja zaupno terjalo o njem poročila od vojaškega poveljstva v Ljubljani, hkrati pa je vsem vojaškim in domobranskim poveljstvom na svojem območju še enkrat zabičalo, da morajo »nemudoma in kar najpodrobneje poročati o vsakršnem srbofilskem primeru, ne oziraje se na to, ali so vanj zapletene vojaške ali civilne osebe«.

Ljubljansko vojaško štacijsko poveljstvo je že 7. maja 1913 sporočilo, kar je zvedelo o Cankarjevi zadevi pri deželnem predsedstvu, pri policijski direkciji in pri preiskovalnem sodniku. Od nadrobnosti bi bilo omeniti opozorilo, da je v »Zarji« predavanje objavljeno v zmernejši obliki, da je na predavanju bilo navzočih kakih 250 oseb in da je bila razpuščena celotna organizacija »Vzajemnosti«, in sicer poleg ljubljanske osrednje še 21 podeželskih podružnic. Zanimiv je tudi način, kako to poročilo govori o političnem jedru Cankarjevega predavanja: »Nato pa je sledilo razvijanje fantastične politične utopije, ki je kulminirala v združitvi vseh južnih Slovanov z namenom ustanoviti jugoslovansko republiko.« 29. maja je ljubljansko poveljstvo poslalo prepis prijave, ki jo je bil 13. aprila proti Ivanu Cankarju vložil pri ljubljanski policijski direkciji policijski konceptni praktikant Johann Gogola, navzoč pri predavanju kot vladni zastopnik. Priložilo je tudi nemški prevod predavanja, kakor je bilo priobčeno v »Zarji«. Prijava vsebuje zapis Cankarjevega predavanja, kakor si ga je

[6] »Državno pravdništvo je vložilo tožbo zaradi veleizdaje proti slovenskemu pisatelju Ivanu Cankarju, ki je v javnem predavanju o »Slovencih in Jugoslovanih« — imel ga je v Mestnem domu — zašel v zelo ostre izpade proti avstroogrskim diplomatom in proti obstoječemu upravnemu sistemu in se zavzemal za čimprejšnjo ustanovitev jugoslovanske republike. V zvezi s to zadevo je bilo razpuščeno slovensko delavsko društvo ‚Vzajemnost' v Ljubljani.« — V aktih je tudi izrezek iz »Grazer Tagblatt« z dne 25. aprila 1912, št. 112, ki pod naslovom »Jugoslovanske stvari s Kranjskega« poroča o kazenskih postopkih proti finančnemu pazniku Česniku v Kočevju, odvetniku dr. Dimniku v Krškem, železniškem uradniku Mandelcu v Ljubljani in končno o preiskavi proti Ivanu Cankarju. Tu so omenjene Cankarjeve inkriminirane izjave s pripombo: »Gotovo ni brez določenega mika dejstvo, da vidimo tudi socialdemokratske mirovne apostole, kako sodelujejo pri jugoslovanskem čarovniškem plesu.«

Gogola sproti beležil. V njem so v slovenskem jeziku zabeleženi posamezni stavki, ki je zaradi njih bil Cankar pozneje obsojen.

Graško poveljstvo je vse te informacije sporočilo prestolonaslednikovi pisarni 9. maja in 6. junija 1913. Končno je 6. septembra 1913 sporočilo tej pisarni še Cankarjevo obsodbo, povzeto po novici v »Laibacher Zeitung« z dne 22. avgusta 1913, ki jo je prejelo od ljubljanskega poveljstva. Prestolonaslednik je menda s poročanjem in ukrepi proti Ivanu Cankarju bil zadovoljen, saj ni videti, da bi zahteval še kakih dodatnih pojasnil in ukrepov. Vsekakor je to eden redkih, če ne edini primer, da se je neposredno pozanimal za politično dogajanje med Slovenci, glede katerih se je sam in sploh ves avstrijski državni vrh obnašal tako, kot da oni kakih državnopravnih zahtev, ki bi jih bilo treba jemati resno, sploh ne morejo postaviti.

Interpelacija dr. Karla Verstovška dne 27. decembra 1912 v državnem zboru, slovenskega klerikalnega poslanca, izvoljenega v volilnem okraju Marenberg ob severni jezikovni meji na Štajerskem, sicer člana Hrvatsko-slovenskega kluba, o postopanju političnih in sodnih oblasti proti slovenskemu prebivalstvu sodnega okraja Gornja Radgona na Štajerskem,[7] je bila povod za obsežnejše poročilo cesarskega namestnika na Štajerskem z dne 15. februarja 1913 notranjemu ministru o vplivu vojne na Balkanu na štajerske Slovence (AVA MdI 2051 ex 1913).

Štajerski namestnik Clary je v podrobnostih priznal točnost Verstovškove interpelacije, zatrdil pa je, da politične oblasti pri teh preganjanjih niso udeležene, temveč le sodne. Na koncu je dodal opravičevalno informacijo: »Kar zadeva učinek vojnih dogodkov na Balkanu na prebivalstvo slovenskega dela dežele, ni bilo ob začetku s tem v zvezi opaziti kakega gibanja, posebno ne na podeželju. Med potekom vojne pa se je ob rastočih uspehih balkanske zveze začela, zlasti v mestnem in političnem okraju Ptuj, načrtna agitacija slovenske inteligence, usmerjena pa je bila v prvi vrsti k bujenju slovanskega narodnega čustva. Na videz se je te agitacije udeleževala samo slovenska liberalna stranka, agitirali pa so — četudi ne tako odkrito in demonstrativno — tudi predstavniki klerikalne smeri. Gibanje je vzdrževal zlasti slovenski tisk, ki sploh ni prikrival svoje simpatije za slovanske balkanske narode in specialno za Srbijo; bistveno

[7] Abgeordnetenhaus Protokolle, Anhang 1912—1913, Sitzung 128—141, 3036/I. Verstovšek je v interpelaciji navedel, da je v gornjeradgonskem sodnem okraju »določena klika renegatov uprizorila vrsto veleizdajalskih procesov, spodbudila oblasti z izmišljenimi denunciacijami k preiskavam in s tem povzročala veliko vznemirjenje med kmečkim prebivalstvom. Oblasti po teh denunciacijah postopajo in uprizarjajo preiskovanja za nekakšen hrvatski Friedjungov proces, ne da bi za to imele pravnega temelja. Če v gostilni kdo govori o vojni, že so udeleženci pogovora pritegnjeni v preiskavo. V več primerih so vključili v preiskavo kmete, ki so bili prijavljeni, da so vzkliknili ‚Živela Srbija' ali ‚Živela Bolgarija'. Čisto očitno je,« je poudarjal Vestovšek v interpelaciji, »da so ti ljudje s temi klici samo izrazili svojo simpatijo za bojevnike proti polmesecu, da o kaki veleizdaji ne more biti govora, saj Avstrija vendar ni v vojni s Srbijo ali Bolgarijo...« Interpelacija navaja nadalje: »Preiskave so po hišah delali celo ponoči, ko je orožništvo iskalo srbske časopise. Preprostim kmetom so trdili, da so širili srbsko propagando... Pri županu v Boračovi g. Veberiču so delali hišno preiskavo vso noč, našli seveda niso ničesar. V Okoslavcih je bila seja odbora kmetijskega društva... zdaj pa vodijo proti odbornikom preiskavo, češ da so imeli zarotniški sestanek... 17. decembra so aretirali kmeta Franca Bračiča iz Boračove. V gostilni se je bil sprl s pristaši Štajerčeve stranke zaradi vojne balkanskih držav s Turčijo. Nasprotniki so ga nato denuncirali pri oblasti, da je hujskal ljudstvo in da je dejal, da ne bo streljal na Srbe in pod.« — Končno opozorilo interpelanta Verstovška, »takšno postopanje more usmrtiti patriotična čustva« v slovenskem ljudstvu, bi pač lahko vzbudilo tudi dvom o trdoživosti teh »čustev«.

je pripomogel k vplivanju na čustva slovenskega prebivalstva v tem smislu. Ko je razmerje med Avstro-Ogrsko in Srbijo postajalo vse bolj neprijazno, se je med slovenskim prebivalstvom vedno bolj širila misel, ki je sicer javno niso izražali, da je v razmerju do Srbije kriva monarhija in da je treba po možnosti preprečiti vojno med tema dvema državama. V mesecu novembru in decembru je bilo na Ptuju in okolici blizu 10 shodov z dnevnim redom: ‚Balkanska vojna in Slovenci', skoraj vse je priredila slovenska liberalna stranka in vsa so imela zgolj omenjeni cilj. Govori, ki so jih imeli pri tem, so bili vsi sestavljeni po nekem splošno dogovorjenem konceptu in niso predstavniku vlade, ki je bil povsod navzoč, dali povoda za intervencijo. Da bi pridobili prebivalstvo, ki je znano po zvestobi cesarju, so shode večkrat sklenili z izjavo lojalnosti. Posledica te propagande je bila vse bolj naraščajoča simpatija za Srbe. Oklic slovenskih časopisov za zbiranje prispevkov za Rdeči križ slovanskih balkanskih držav je bil sprejet z zadoščenjem in marsikje je dosegel živahno udeležbo pri zbiranju. V mestu Ptuju je zbiranje prineslo pomembno vsoto 600 kron. Ko je bila monarhija prisiljena okrepiti čete na mejah, in ko so zato bili vpoklicani številni rezervisti, je spričo skrbi za lastne svojce opazno popustilo Srbom posebno prijazno razpoloženje med slovenskim prebivalstvom. Vojaškim vpoklicem so se povsod točno odzvali. Po 1. januarju t. l. so omenjeni shodi popolnoma prenehali. — Pri nemškem prebivalstvu spodnje Štajerske, ki je s svojimi simpatijami stalo popolnoma in v celoti na strani monarhije in proti Srbiji in ki je bilo deloma prav željno vojne, so sprejemali slovenske manifestacije simpatij sa slovanske balkanske države in še zlasti za Srbijo kot pravcato veleizdajalstvo in to je bilo vzrok za številne patriotične manifestacije.«

Claryjevo poročilo očitno ni imelo namena samo informirati, ampak je bilo nekakšno dokazovanje upravičenosti preganjanj, ki je o njih govorila interpelacija. Dogajanje, ki o njem govorita interpelacija in poročilo in pa sam ton Claryjevah izvajanj že kažeta obrise tistega vala preganjanj, ki se je dvignil proti Slovencem na Štajerskem ob začetku svetovne vojne dobro leto pozneje.

Tudi naddeželno državno pravdništvo v Gradcu, pristojno za Štajersko, Koroško in Kranjsko, je kakor vsako leto, tudi za leto 1912 in 1913 poročalo o kazenskih primerih in motnjah javnega miru iz verskih, socialnih in nacionalnih vzrokov. V obeh poročilih je najti odmeve balkanskih vojn. Referent v ministrstvu za notranje zadeve si je izpisal iz poročila za l. 1912 (AVA MdI 1833 ex 1913): »Maribor. [...] Tisk je imel ob dogodkih na Balkanu obilo snovi za izjave, ki so se pogostoma obračale proti Nemcem in Slovanom in prav tako proti prizadetim religijam.« — »Celje. [...] Po izbruhu balkanske vojne se je posrečilo brezvestnemu ščuvanju posameznih agitatorjev, ki so se dozdaj znali umakniti pregonu, da so privrženci (slovenske) radikalne stranke v obravnavanju grozeče nevarnosti vojne celo dajali uporniške, državi sovražne in veleizdajalske izjave.« — »Kranjska. [...] Dogodki na Balkanu so povzročili v zadnjih mesecih l. 1912 silovito in trajno razburjenje slovenskega prebivalstva. Spričo zmag zaveznikov nad Turki so mnogi pozabljali, da so avstrijski državljani; posebno v tisku so se strastno postavljali na stran Srbije in proti Avstriji. Zbirka prispevkov za Rdeči križ balkanskih narodov je prinesla nad 49.000 kron. V celem je slovensko prebivalstvo menda darovalo za balkanske Slovane veliko več kot 100.000 kron.« [...] »Tako je razveseljiva slika, ki jo vzbuja poročilo o razpoloženju nemškega dela prebivalstva, skaljena po pojavih na Kranjskem in deloma na spodnjem Štajerskem, ki jih je treba vzeti zelo resno, četudi se tukaj med slovenskim prebivalstvom še vedno najdejo državi zvesti elementi.«

Za leto 1913 je naddeželno državno pravdništvo v Gradcu ugotavljalo med drugim (AVA MdI 2044 ex 1914): »Maribor. [...] Manifestacije simpatij za balkanske države so uplahnile zaradi medsebojnega boja med njimi.« [...] »Koroška. [...] Pretežni del nemškega in slovenskega prebivalstva je miroljubnega značaja. Nasprotja so se največ vnemala v tisku, večkratne nepatriotične izjave po § 305 drž. zakonika pa so izvirale iz potrebe nepomembnih ljudi po ugovarjanju.« [...] »Kranjska [...] Razburjenje Slovencev, ki je narastlo zaradi balkanskih dogodkov, odseva v razbrzdanosti tiska ‚Preporod' in ‚Dan'. ‚Preporod' je že prenehal izhajati. [...] Zaradi avstrijske zunanje politike, ki se ne ozira na južnoslovanske želje, je prišlo do vehementnih napadov na dunajsko zunanje ministrstvo oz. na ces. kr. zunanjega ministra grofa Berchtolda, kar je vodilo h konfiskacijam. Iz navedb o konfiskacijah, kolikor zadevajo samo slovenske tiskovine ... izhaja, da javno življenje Kranjske napolnjujejo sovražni izpadi proti dinastiji, državi in Nemcem [...] Zmagam slovanskih bratov je v letu 1914 treba pripisati še 4 nove kazenske zadeve ...«, se ironično glasi konec poročila naddeželnega državnega pravdništva.

V obdobju balkanskih vojn je dunajsko notranje ministrstvo dobilo iz Trsta dve pregledni poročili o jugoslovanskem gibanju v slovenskih in hrvatskih deželah. Sestavil ju je izvedenec za dogajanja na jugu monarhije namestnik predsednika tržaške policijske direkcije Anton Mahkovec,[8] odposlal pa v svojem imenu cesarski namestnik Hohenlohe. Trst je bil politična opazovalnica širokega obzorja. Prvo poročilo (AVA MdI Präs 7906 ex 1912) je datirano z 22. julijem 1912, drugo (AVA MdI 11924 ex 1913) pa z 22. novembrom 1913. Časovni razpon je takšen, da poročili v polni meri pokažeta spremembe, ki so v jugoslovanskem gibanju oz. v slovenski politiki nastopile v času balkanskih vojn v primerjavi s položajem pred temi vojnami, seveda, kakor jih je videl visok uradnik avstrijske policije v Trstu.

V prvem poročilu je med drugim rečeno: »Med Jugoslovani se je v zadnjem času pokazalo gibanje, ki si je postavilo za cilj, da usmeri jugoslovansko politiko na čisto nov tir. Nosilec tega gibanja je jugoslovanska akademska in sploh mladina iz izobraženih krogov, brez razlike narodnosti.« Ta mladina je nezadovoljna z dozdajšnjimi voditelji in hoče iti po svoji poti. »Njen cilj je zedinjenje vseh Jugoslovanov pod enim samim imenom, eno zastavo, v enem državnem organizmu. To čisto nacionalistično gibanje baje samo po sebi ni usmerjeno proti monarhiji, marveč celo upa, da mu habsburška dinastija, pod katere žezlom je že večina Jugoslovanov, ne bo nasprotovala in ga ovirala, temveč da ga bo raje uporabila za povečanje svojega vpliva in sfere svoje moči na Balkanu. Na čelu [...] stoji hrvatska mladina iz Hrvatske in Slavonije, iz Bosne in Hercegovine in pa iz Dalmacije, pridružil pa se ji je že tudi velik del slovenske liberalne inteligence.« [...] »Dejanski vodniki tega gibanja so prežeti s pristnimi mladostnimi ideali in se predajajo upanju, da so našli pot, ki mora v doglednem času pripeljati do nacionalnega zedinjenja vseh južnih Slovanov pod imenom ‚Jugoslovani'.« Poročilo opozarja na zborovanje 300 predstavnikov vseh balkanskih slovanskih narodov v Pragi ob vsesokolskem zletu konec

[8] Anton Mahkovec je bil Slovenec, rojen 19. julija 1855 v Reki pri Trebeljevem (Litija), pravnik. Od 14. novembra 1884 konceptni pripravnik pri namestništvu v Zadru, 1887—1894 v politični službi v Kotoru in Dubrovniku, od 1895 pa na policijski direkciji v Trstu (R. Andrejka, Zaslužni slovenski upravni juristi, Pol stoletja društva »Pravnik«, Ljubljana 1939, str. 100). Dodati bi bilo, da je A. Mahkovec kot študent bil član akademskega društva »Slovenija«. V aktih notranjega ministrstva je iz vseh teh let večje število njegovih poročil o gibanju v Dalmaciji in tudi o političnih razmerah v Črni gori in v Albaniji.

junija 1912, kjer je Slovenec, predstavnik slovenskega akademskega društva Ilirija, »razčlenil cilje in prizadevanja novega gibanja« in navzočim dejal: Ne bomo več Srbi, Hrvatje in Slovenci, krstim vas za Jugoslovane. — »Srbi v (habsburški) monarhiji gledajo na to gibanje s simpatijo in vlada prepričanje, da se bodo temu gibanju v doglednem času brez pridržkov pridružili tudi tisti v Črni gori in Srbiji ter da bo iz tega samo po sebi izšlo tudi politično in državno približanje obeh južnoslovanskih držav (habsburški) monarhiji. — Kar pa zadeva Slovence, ni nobenega dvoma, da se bodo privrženci liberalne stranke enodušno postavili v službo nove ‚Jugoslavije'. Klerikalna ljudska stranka to gibanje najbrž odklanja, predvsem že zaradi tega, ker bi nacionalistični značaj gibanja odrinil katoliško versko stališče stranke v ozadje, ona sama pa bi se znašla v nevarnosti, da izgubi neomejeno hegemonijo, ki jo zdaj ima vsaj na Kranjskem in južnem Štajerskem, a tudi zato, ker naj bi težišče novega gibanja na Kranjskem bilo v organizacijah Sokola . . .«. Kot protiutež Sokolu je SLS že ustanovila organizacijo Orlov. »Toda (SLS) bo postavljena pred težavno dilemo glede na primorske (t. j. istrske, tržaške in goriške) Slovane, za katere se že leto in dan trudi, da bi si jih pridobila, še bolj pa glede na hrvatsko stranko prava, s katero združena deluje za zedinjenje slovenskega in hrvatskega naroda, kajti zdi se, da se hočejo Hrvatje vsakršnih strank pridružiti novemu gibanju.«

Takšno oceno položaja je cesarski namestnik Hohenlohe ponudil dunajski vladi malo pred začetkom balkanskih vojn. Poglavitna značilnost ocene je, da sicer opaža nastop radikalno nacionalističnega gibanja študentovske mladine pri Hrvatih, Slovencih in Srbih monarhije, a da še vedno ocenjuje, da to gibanje ni brezpogojno protiavstrijsko.

Posebno zanimivo je opozorilo na zadrego slovenske klerikalne stranke glede na Slovence in Hrvate v Primorju in pa glede na zedinjeno hrvatsko Stranko prava. Avtor poročila je dobro opažal, da je v stranki zedinjenih pravašev bila tedaj že močno občutna jugoslovanska usmeritev, pretiraval pa je, ko je to usmeritev pripisoval kar vsem frakcijam te stranke.

Drugo poročilo obnovi izvajanja z dne 22. julija prejšnjega leta in doda še ugotovitev po tridesetletnem opažanju političnega razvoja na jugu monarhije, namreč da se je »poleg nazadovanja romanskega elementa v Dalmaciji in na Primorskem izvršil tudi premik v slovanskih strankarskih razmerah«, tj. da so radikalne usmeritve toliko narastle na račun zmernih in klerikalnih, da je »le še s težavo mogoče spoznati konture prejšnje južnoslovanske miselnosti.« To velja tudi za Primorsko. Le na Kranjskem zaradi močnega naraščanja klerikalne stranke ni v zadnjem času opaziti krepitve slovensko-liberalne smeri. Nasprotno, klerikalna stranka se je zaradi svojih uspehov oprijela misli, da si izvojuje hegemonijo med vsemi južnimi Slovani (Avstro-Ogrske). Temu uvodu sledi jedro poročila:

»V politični usmeritvi južnih Slovanov je prišlo do čisto posebnega preobrata spričo zadnjih dogodkov na Balkanu. Medtem ko so še pri sokolskem slavju v Pragi težišče postavljali na Jugoslovane (»Jugoslaven«) monarhije in so samo upali, da se bodo zunanji Srbi temu gibanju pridružili, so povzročile zmage južnih Slovanov na Balkanskem polotoku tolikšno navdušenje in tolikšen preobrat v miselnosti avtroogrskih sonarodnjakov, da so morali celo najbolj zmerni in najbolje misleči voditelji in stranke zelo korenito spremeniti svojo politiko in način izražanja, da bi si obdržali svoje privržence in svoj vpliv. — V Trstu samem in v Primorju se je ta obrat kajpada izrazil manj in se je omejil na zbiranje denarja v korist ranjencev — zbrane so bile zelo pomembne

vsote — na pozdravne resolucije na javnih shodih in na ovacije državljanom vojskujočih se držav, ko so potovali na bojišče. Četudi se pri tem ni dogajalo nič takega, kar bi prekoračilo meje po zakonu dovoljenega, posebno ker so oblasti že od začetka ukrenile vse potrebno, da bi gibanje obrzdale, je bilo vendarle mogoče občutiti v vseh govorih in manifestacijah prikrite poudarke, ki so dotlej bili tuji slovanskim shodom na tukajšnjem upravnem ozemlju.« Poročilo nadaljuje: »Treba je omeniti prepričanje, ki se je izrazilo v celotnem južnoslovanskem tisku vseh strankarskih usmeritev, namreč da zmaga Slovanov v vojni proti Turčiji ne bo ostala brez učinka na politične razmere v (habsburški) monarhiji; omeniti je treba tudi, da se tisk prav tako soglasno postavlja na stališče, da nikakor ne sme priti do oborožene intervencije monarhije, ne oziraje se na njene interese v celoti. — Posebne pozornosti je vredno dejstvo, da se slovenski klerikalni tisk pri tem postavlja na še radikalnejše stališče kot pa pansrbsko misleči (slovenski) liberalni listi. Sklicuje se na to, da gre za boj krščanstva proti islamu; vsekakor pa je k temu prisiljen zaradi taktičnih razlogov, kajti poprej omenjeni boj med liberalnimi in klerikalnimi Slovenci oz. med katoliško ljudsko stranko in narodno liberalno stranko na Kranjskem, ki že leta divja z brezobzirno silovitostjo, se bo glede na sedaj opravljeno strnitev vseh Srbov in Hrvatov po koncu sedanje balkanske vojne vsekakor razvnel še srditeje kot kdaj poprej.« Poročilo omenja zvezo slovenske klerikalne stranke s stranko združenih pravašev in izjavo z dne 20. oktobra 1912 v Ljubljani o politični enotnosti slovensko hrvatskega naroda in opozarja, da je ta izjava zelo neprijetna slovenskim liberalcem, hrvatsko-srbski koaliciji in dalmatinski narodni stranki, strogo zvezani s Srbi, »ker v tem vidijo veliko okrepitev katoliške ljudske stranke in njene v strogo avstrijskem smislu vodene politike.« Po tej omembi se poročilo vrača k pisanju slovenskega klerikalnega tiska: »Klerikalni tisk hoče vnaprej zavrniti očitek, da žrtvuje slovanske interese interesom svoje stranke in zato ta tisk ne sme pri zagovarjanju interesov vojskujočih se slovanskih bratov zaostajati za liberalnim, čeprav je krepitev pravoslavja znotraj meja monarhije ali onstran njih pravzaprav toliko kot krepitev njenih najostrejših nasprotnikov.« Ob koncu obravnavanja južnoslovanskih razmer pravi poročilo: »Gotovo je, da bo zaradi vojne okrepljena srbska samozavest močno učinkovala tudi na slovanske narode na jugu monarhije.« V nadaljevanju, ko piše o albanskih razmerah in pa o obnašanju Italijanov v Primorju, pove še podrobnost, ki osvetljuje položaj Slovencev v Trstu in sploh v Primorju. Tudi tržaško politično društvo »Associazione Pro Patria« je izdalo oklic za zbiranje prispevkov za ranjence, glasilo italijanske nacionalne stranke v Trstu »Indipendente« pa je »ta oklic pozdravilo z zadoščenjem, toda v komentarju je grobo napadlo slovenski narod, kateremu je odreklo vsakršno skupnost s Slovani balkanske zveze.«

Pristojni referent v dunajskem ministrstvu za notranje zadeve je bistveno vsebino poročila iz Trsta povzel takole: »Ideja zedinjenja vseh južnih Slovanov v samostojnem državnem telesu, ki se že dalj časa uveljavlja v južnoslovanskih deželah monarhije ob istočasnem umikanju konservativno-dinastične usmeritve, je z uspehi balkanskih držav dobila nove hrane, še več, na južnoslovanskih področjih se uveljavlja pravcati protiavstrijski tok, ki ga je treba pripisati okrepljeni privlačni moči balkanskih držav. Tudi slovenski klerikalci delijo navdušenje za slovanske balkanske države, da ne bi izgubili svojega političnega vpliva, čeprav pomeni krepitev pravoslavnih južnoslovanskih držav slabljenje katoliške cerkve.«

Zapetljaji druge balkanske vojne v vseh teh poročilih niso pustili sledu in očitno je ocena o stopnji jugoslovanske usmeritve med Slovenci, kakršno

je namestnik Hohenlohe poslal v drugem poročilu, veljala za potrebe dunajske vlade vse do začetka svetovne vojne.

Tu sta še dva dokumenta, ki govorita v času balkanskih vojn o političnem razpoloženju Slovencev, in sicer izseljencev v ZDA. V teh letih je izseljevanje prek morja na višku in v ZDA živi kakih 200 000 Slovencev, po veliki večini rojenih in doraslih še v stari domovini.[9] Velik del med njimi ima še avstrijsko državljanstvo in so še živo — tudi po političnih pogledih — zvezani z življenjem domače dežele. Če še upoštevamo, da se je v ZDA njihovo politično razpoloženje izražalo drugače sproščeno kot v Avstriji, je gotovo, da poročila o njem povedo tudi nekaj o tistem razpoloženju Slovencev v domovini, ki bi zaradi avstrijskih razmer lahko ostalo prikrito.

Predsedstvo avstrijske vlade je v začetku leta 1913 obvestilo notranje ministrstvo, da je srbski honorarni konzul profesor Mihajlo Pupin organiziral 14. decembra 1912 v New Yorku veliko protestno zborovanje z naslovom »Slovanski narodi Avstrije proti avstroogrski monarhiji.« Udeležili so se ga predvsem Čehi in Srbi, niso se ga udeležili Poljaki, Ruteni (Ukrajinci) in »večji del« Slovencev in Slovakov. (AVA, MdI/Präs 2546 iz 1913) — »Manjši del« Slovencev se je torej zborovanja udeležil, čeprav njegov naslov slovenskemu položaju ni ustrezal in večine gotovo ni mogel pritegniti. Lahko si mislimo tudi za tiste, ki so se ga udeležili, da so to storili bolj iz čustva solidarnosti z balkanskimi zavezniki in v želji odvrniti avstrijsko intervencijo.

Zanimivejši je drugi dokument, poročilo avstrijskega konzulata v Clevelandu Nr. CDVI z dne 30. junija 1913 avstro-ogrskemu zunanjemu ministrstvu (prepis v KA, 3. KorpsKom Präs 4168 — 30-4/31). To je obsežno (8 tipkanih strani) poročilo o slovenski naselbini v Clevelandu in sploh v državi Ohio, o številu, organizacijah, tisku itn. V njem najdemo odstavek, ki je bil povod za to, da je zunanje ministrstvo s poročilom seznanilo poveljstvo 3. korpusa v Gradcu: »Čeprav so Slovenci v velikem delu Avstriji oz. (avstrijski) vladi sovražnega mišljenja, so vendar z ljubeznijo navezani na domovino. Število vojaških ubežnikov med njimi je v sorazmerju z drugimi narodnostmi sicer nekaj manjše, česar pa najbrž ne smemo razlagati z vnetostjo za izpolnjevanje dolžnosti ali z zvestobo (avstrijski) domovini, temveč bolj z osebnim ponosom in z ljubeznijo do vojaških stvari.« Graško poveljstvo je ta vznemirljiva politična ocena tako zbodla, da je izvedlo sistematično anketo prek podrejenih poveljstev o razmerah v slovenskih nabornih okrajih, posebno še glede števila izseljenih vojaških obveznikov. — Poročilo clevelandskega konzulata ne razčlenjuje posebej, od kod in od kdaj takšno protiavstrijsko oz. protivladno razpoloženje med slovenskimi izseljenci, pove pa v zvezi z mestom Clevelandom: »Cleveland je sedež enega izmed najbolj branih slovenskih časnikov v Ameriki, »Clevelandske Amerike«. List izhaja dvakrat na teden, urejuje ga J. L. Pirc. Že dostikrat je list pritegnil pozornost s svojimi močnimi izpadi proti monarhiji in s svojo prijaznostjo Srbom; treba pa je priznati, da objavlja tudi nič manj osorne članke proti ameriški vladi, če se mu to zdi primerno. List tudi ne izpusti nobene številke, da ne bi spodbujal Slovence, naj si pridobe ameriško državljanstvo... List je glasilo liberalne stranke... ima baje 15 000 naročnikov. — Društveno življenje je med Slovenci močno razvito... Odbori društev se sestajajo ob določenem času, povprečno tri do štirikrat na leto in se posvetujejo o stališčih v političnih in narodnih vprašanjih.« Takšni podatki so dajali splošni oceni konzulata o močnem protiavstrijskem mišljenju slovenskih izseljencev še večjo tehtnost, saj je bilo očitno, da je to mišljenje oprto

[9] Anton Melik, Slovenija, Ljubljana 1936, str. 633.

na trdno organizacijsko in politično zrast (strukturo). Verjetno pa so aktualni politični dogodki na Balkanu in obnašanje Avstro-Ogrske takšno mišljenje še okrepili.

Avstrijske civilne in vojaške oblasti so proti t. i. antimilitarističnim. tj. protivojnim in pa proti specifičnim protidržavnim pojavom nastopile tako v smislu vnaprejšnjega preprečevanja kot hitrega sprotnega potlačenja. Vse seveda še v okviru mirnodobskega režima. Vojaška oblast je že iz časa aneksijske krize imela tudi za področje 3. korpusa izdelan načrt interniranja politično sumljivih oseb za primer vojne pripravljenosti (»Allarmfall«) in seveda tudi za primer vojne v kateri koli smeri (»Kriegsfall R« — vojna z Rusijo in »Kriegsfall J« — vojna z Italijo), zadevno povelje poveljstva 3. korpusa z dne 24. aprila 1909 je imelo število Präs. Nr. 1943 (K). Iz indeksa registrature 3. korpusa je videti, da so sezname politično osumljenih sestavljali, dopolnjevali in popravljali vsa ta leta do 1912. Kolikor sem dobil vpogleda, so ti seznami bili sestavljeni posebej za politično osumljene iz nacionalnih razlogov (za iredentiste-Italijane, za »srbofile« ali »panslaviste«) in posebej za antimilitariste — socialdemokrate (npr. leta 1908 »Sozialisten Evidentführung« oziroma leta 1911 »Antimilitaristische Bewegung Evidenthaltung«, vse pod splošnim geslom »Upor« — »Aufruhr«). Imena politično osumljenih so sporočale orožniške postaje vojaškim štacijskim poveljstvom, ta pa so sestavljala pregledne sezname.

Civilne oblasti so pobijanje protivojne dejavnosti štele med svoje redne tekoče obveznosti, uporabljale pa so seveda vse »normalne« policijske ukrepe. Ministrstvo za notranje zadeve je v tem smislu že pred vojno na Balkanu dajalo navodila deželnim šefom, ob začetku vojne pa je »glede na sedanji napeti položaj naročilo vsem deželnim šefom, da ne dopuste antimilitarističnih manifestacij in demonstracij«, in sicer z okrožnicami Z. 11861, 11681 ex 1912 (tako omenjeno v AVA MdI Präs 240 ex 1913).

16. decembra 1912 je poveljstvo 3. korpusa v Gradcu izdalo povelje o »postopku pri upornem obnašanju vojakov« (Präs. No. 5565/K). Povelje, ki zapoveduje najostrejše in takojšnje ukrepanje, pravi: »V zadnjem času so se dogodili primeri, da so se vojaki, verjetno pod vplivom panslavističnih agitatorjev, uprli poveljem svojih nadrejenih ali pa so govorili izjave puntarske vsebine.« Verjetno so mišljeni predvsem uporniški dogodki na Češkem, na kar kaže tudi oznaka »panslavistična« agitacija, saj je na jugu tehnični izraz bil »srbofilska«. Ni pa dvoma, da so vojaške oblasti 3. korpusa na svojem področju pooblastila iz tega povelja uporabljale proti pojavom »srbofilstva«. Na to povelje se je poveljstvo 3. korpusa sklicevalo nasproti vojnemu ministrstvu, ko je od tega terjalo ostro ukrepanje proti antidinastičnim in »srbofilskim« pojavom med civilisti; priložilo ga je kot dokaz, da je »na svojem območju že ukrenilo potrebne ukrepe«.

Gre za intervencijo, o kateri je vojno ministrstvo obvestilo notranje 4. januarja 1913. Potem ko navede vrsto primerov »jugoslovanske nacionalne agitacije« na področju 3. korpusa, zahteva graško poveljstvo »energično postopanje, zlasti sodišč . . ., da bi proti osebam, prepuščenim civilnim sodiščem, uporabili zakon s polno ostrostjo« (AVA, MdI Präs. 240 ex 1913).

Pobuda graškega poveljstva za ostro postopanje je seveda veljala tudi vojaškim sodiščem. 20. januarja 1913 je poslalo okrožnico garnizijskim sodiščem v Gradcu, Mariboru, Celovcu, Ljubljani in Trstu, ki je v njej ukazovalo »v prihodnje takojšnje poročanje o prispelih kazenskih prijavah, ki zadevajo puntarsko upiranje ali izjave puntarske, ščuvalne ali sploh državi sovražne (slavo ali italofilske) vsebine«. Z zapovedjo, da je treba takoj po končanem postopku

predložiti kazenske akte, je poveljstvo korpusa nedvomno hotelo nadzorovati, ali sodišča postopajo dovolj hitro in ostro. (KA, 3. KorpsKom Kräs. 280 — 3-1/1).

Poveljstvo 3. korpusa v Gradcu se ni zadovoljilo z že ustaljenimi, rutinskimi ukrepi. Da bi »ti ukrepi ustrezali konkretnim vojnim pripravam« in pa »zdajšnjemu političnemu položaju,« je že 10. decembra 1912 predlagalo z dopisom Präs. Nr. 5428 vojnemu ministrstvu, naj bi se izdala natančneje opredeljena navodila za interniranje in odgon politično sumljivih v primeru vojne na področju korpusa. Vojno ministrstvo je z dopisom Abt. 10, Nr. 1793 res. z dne 13. januarja 1913 tem predlogom pritrdilo. In tako je graško poveljstvo 17. januarja 1913 razposlalo nova strogo zaupna navodila o interniranju (KA, 3. KorpsKom Präs. Nr. 260 — 77-1/1). V primeru vojne pripravljenosti ali vojnega primera »R« je treba »iz jasnih razlogov« aretirati in odgnati »*samo* politično nezanesljive osebe *slovanske* narodnosti«. Seveda pa je treba prijeti brez ozira na narodnost vse osebe, osumljene špijonaže in agitatorje, nevarne vojaškim interesom ali siceršnje sumljive posameznike. V zvezi s tem je treba sestaviti sezname politično sumljivih ločeno za vojne primere R in J. Ta navodila so bila poslana samo poveljstvom v slovenskem, hrvatskem in italijanskem oz. obmejnem delu področja 3. korpusa (Beljak, Tolmin, Kanal, Krmin, Gradiška, Tržič-Monfalcone, Gorica, Trst, Poreč, Rovinj, Kötschach, Trbiž, Šmohor, Celovec, Ljubljana, Pulj), obveščena pa so bila deželna orožniška poveljstva Trst, Ljubljana, Celovec in pa deželni predsedniki v Celovcu, Ljubljani in Trstu. Izvzeta je bila torej Štajerska.

Že 24. januarja 1913 se je oglasilo tržaško deželno orožniško poveljstvo in opozorilo, da je na njegovem območju le zelo majhno število oseb, ki bi jih bilo treba v smislu navodil »postaviti na hladno« v vojnem primeru R. »Dosti prej pa bi iz narodnih vzrokov takšne osebe prišle v poštev v vojnem primeru B.« Zato je predlagalo, naj bi se zanje vodili posebni seznami, tako da bi nastali seznami treh vrst, torej za primer vojne z Italijo, z Rusijo in na Balkanu. Korpusno poveljstvo v Gradcu je ta predlog sprejelo in 3. februarja 1913 izdalo novo navodlio (Pras. Nr. 474). Orožniško poveljstvo v Trstu pa je 7. februarja 1913 opozorilo, da tudi novo navodilo ni popolnoma jasno, predvsem da ne pove razločno, *da je skupino političnih osumljencev B treba aretirati v vsakem vojnem primeru.* Menilo je tudi, naj bi za politične osumljence B raje uporabljali označitev s črko A, »da bi se izognili morebitnim zamenjavam z vojnim primerom B. ki dozdaj glede aretacij politično sumljivih iz nacionalnih razlogov še ni bil vzet v poštev«. Ta pripomba orožniškega poveljstva v Trstu kaže, da dotlej kake posebne internacije Slovencev in Hrvatov v primeru izolirane vojne na Balkanu niso izrecno predvidevali. Smatrali so jo pač za samoumevno. Korpusno poveljstvo v Gradcu je zdaj to »pomanjkljivost« nemudoma odpravilo. Dne 17. februarja 1913 je izdalo dodatno navodilo vsem že omenjenim podrejenim vojaškim poveljstvom (Präs. Nr. 761/K/), ki pravi: »Da bi ti ukrepi (tj. internacija in odgon politično sumljivih) ustrezali konkretnim vojnim pripravam, so bili prilagojeni normaliziranim vojnim primerom. V vojnem primeru »J« je treba internirati vse politično sumljive italijanske narodnosti in ustrezno zdajšnjemu političnemu položaju tudi vse navedene pod »B«, v vojnem primeru »R« tiste *slovanske* narodnosti (v splošnem torej tudi tiste, imenovane pod »B«), in končno v vojnem primeru »B« vse politične sumljive slovenske in hrvatske narodnosti. — Treba je torej sumljive razdeliti v kategorije, ki jih je treba internirati v vojnem primeru »J«, v vojnem primeru »R« in v vojnem primeru »B«. — *Sumljive* posameznike pa je treba napraviti neškodljive v vseh okoliščinah.« (KA, 3. Korps Kom. Präs. 761 — 77-1/1. 2. 3.).

S tem je bil na področju 3. korpusa ustvarjen sistem, po katerem so Slovenci in Hrvati imeli »privilegij«, da so osumljence iz njihovih vrst zanesljivo aretirali v vojni pripravljenosti ali v vojnem primeru vsake vrste. Vsekakor svojevrstno priznanje okrepitve nacionalnega gibanja Slovencev in njihove jugoslovanske usmeritve v času prve balkanske vojne. Sistem, ki je v letu 1913 ostal le pripravljen, so praktično uporabili že leta 1914, po napadu na Srbijo. Tedaj se je pokazalo, da je samo po sebi umevno bil namenjen tudi Štajerski.

Medtem so se vrtela tudi kolesja civilnih oblasti. Notranje ministrstvo je glede predloga 3. korpusa, naj sodišča dobe navodila o ostrem postopanju, presodilo, da je to v pristojnosti pravosodnega ministrstva. Samo pa je »zaradi zdajšnjega napetega položaja naročilo vsem deželnim šefom, da ne smejo trpeti antimilitarističnih manifestacij in demonstracij«. To je storilo z akti Z.11861 in 11681 MI še pred koncem leta 1912. Še posebej pa je 3. februarja 1913 zahtevalo od deželnih šefov v Trstu in Gradcu poročila o jugoslovanskih oz. »velikosrbskih« demonstracijah in agitacijah ter zbiranju prispevkov za srbski Rdeči križ, o katerih je javljal 3. korpus. (AVA MdI Präs. 240 ex 1913). Tudi pravosodno ministrstvo je ustreglo želji vojaških krogov in izdalo 14. februarja 1913 strogo zaupen odlok (Z. 55) vsem naddeželnim državnim pravdništvom, ki jim je naročal, naj postopajo strogo in hitro in nikakor ne formalistično (AVA MdI Präs. 2928 ex 1913).

Najbrž pod vtisom teh navodil in spričo sumljivosti slovenske socialne demokracije po Cankarjevem predavanju je kranjsko deželno predsedstvo dalo l. 1913 prepovedati prvomajski sprevod v Ljubljani, medtem ko je prvomajski shod v Idriji bil razgnan, ker je tam Anton Kristan govoril proti vojaščini in kritiziral avstrijsko notranjo politiko. Ministrstvo za notranje zadeve se s prepovedjo sprevoda v Ljubljani ni strinjalo (AVA MdI 3480 ex 1913). Vladno politiko do socialne demokracije je pač pojmovalo širše. Morda je k temu pripomoglo tudi obnašanje socialnih demokratov na Koroškem, o katerih je posvetovanje vojaških in koroških civilnih oblasti dne 20. januarja 1913 v Celovcu ugotovilo: »Protivojaška propaganda. Delavstvo je sicer res socialističnega mišljenja in ima tudi svoje organizacije, toda ni niti državi sovražno niti protimilitaristično. V zadnjem času še posebno ni bilo opaziti nobenih takih pojavov.« (KA 3. KorpsKom Präs 422 — 16—4/1).

Ne brez presenečenja so avstrijske oblasti, civilne in vojaške, videle, da se pod vplivom zmagovite vojne balkanskih držav krepi in ostri pri Slovencih narodno in »srbofilsko« t. j. državnostno jugoslovansko gibanje. V reagiranju avstrijskih oblasti ni najti sledu kakega spoznanja ali pripravljenosti, da bi naraščajoči radikalizem ublažile z večjim upoštevanjem slovenskih nujnosti. Velik pomen tega gibanja so priznale le s tršim njegovim zatiranjem in z novo opredelitvijo smeri in cilja poglavitnega političnega udarca. Avstrijski oblastniki so se pripravili le na »zdravljenje« z operacijo. V letih 1912—1913 je v njihovih aktih najti že vse elemente in značilnosti tistega širokega napada na znamenja in na nosilce državnostnih slovenskih prizadevanj, ki se je sprožil leto pozneje ob začetku prve svetovne vojne. Ta napad tako ni bil improvizacija, zrastla iz vročičnosti in živčnosti prvih tednov vojne, bil je pripravljen obračun.

11

Trst v slovenski politični misli do prve svetovne vojne

Obči zgodovinski problem odnosa med mestom in njegovo okolico, problem njunih gospodarskih, socialnih in civilizacijskih razmerij, se je v primeru Trsta postavil tudi kot nacionalni problem, kot vprašanje razmerja tradicionalno italijanskega mesta do ožje in širše slovenske okolice in zaledja. Glede na to, da leži Trst zelo blizu etnične meje med slovenskim in italijanskim življem, t. j. meje ob Soči med strnjeno italijansko in strnjeno slovensko agrarno naselitvijo, se je vprašanje tržaškega mesta vključilo tudi v problem globalne razmejitve nacionalnih ozemelj. V splošnem se je v 19. st., ko gre za dokončno politično (državno) oblikovanje evropskih narodov, takšno vprašanje postavljalo na številnih področjih Evrope, na katerih so se stikali in tudi prežemali različni nacionalni elementi. Z nastopanjem italijanskega risorgimenta se je isto vprašanje najavljalo tudi v stičnih področjih med Italijani in južnimi Slovani. Prav dejstvo, da je bil, zaradi zgodovinskih ekonomsko-socialnih faktorjev, italijanski živelj na področjih vzhodno od Soče skoraj izključno le mestni, medtem ko so množice prebivalstva na podeželju bile strnjeno slovenske (ali hrvatske), se je problem razmejitve kompliciral.

Na ozemlju Italije same se vprašanje razmerja med mestom in vasjo ni postavljalo kot etnično vprašanje, saj etničnih razlik med obema ni bilo. Seveda pa se je tudi tukaj pojavljalo splošno vprašanje odnosa mesta in vasi, pri čimer se je v Italiji že zdavnaj uveljavila tradicija, po kateri se mesto smatra kot naravno središče civilizacije, katerega usodi naj sledi tudi podeželje. Takšno praktično-politično tradicijo so prevzemali tudi italijanski meščani Trsta, zlasti potem, ko se je tudi v Trstu samem (po l. 1861) udomačil iredentizem. V dejanskih etničnih razmerah Trsta in zaledja pa je takšna analogija mogla ustvarjati le konflikte.

Pri Slovencih (in Hrvatih) je bilo pojmovanje tega vprašanja ravno nasprotno. V procesu socialnega in političnega razvoja slovenskega naroda se je uveljavilo načelo — tako nasproti italijanskemu kot tudi nasproti nemškemu mestnemu prebivalstvu — da mora politična meja narodnega ozemlja slediti etnični meji, t. j. meji kompaktne slovenske agrarne naselitve in da morajo mesta — enklave znotraj teh meja — slediti etničnemu značaju svoje okolice.[1] To načelo je slovenskemu nacionalnemu razvoju nalagal življenjski položaj, ko o se iz stanja »nehističnega« naroda, politično neenakopravnega, omejenega, zlasti v mestih, na socialno, politično in kulturno podrejene plasti prebivalstva, naglo dvigali v narod s kompletno socialno strukturo. V podobnem položaju so bili tudi Čehi, Romuni na Ogrskem, Ukrajinci, Slovaki, Nemci na zahodnem Ogrskem (današnji Burgenland-Gradiščanska), Poljaki v zgornji Šleziji in delih Pruske, Letonci, Estonci, Belorusi. Na zahodu deloma Flamci. In le zato, ker se tam etnični narodi niso razvili v politične, se podobni problemi niso pojavili pri Valižanih, Bretoncih, Baskih in drugih etničnih skupnostih. Tudi nacionalna emancipacija Slovencev ni bila mogoča brez mest na slovenskem ozemlju, brez njihove etnično-politične prilagoditve. Še bolj zgodovinsko upravičena pa je bila tam, kjer je neslovenska plast meščanov svojo politično vladajočo po-

[1] Prim. skupne teze italijanskih in jugoslovanskih zgodovinarjev o italijansko-jugoslovanskih odnosih v l. 1860—1920. Objavljene v italijanskem jeziku v reviji Cultura e scuola, Gennaio-Marzo 1971, N. 37. V srbohrvatskem v Jugoslovenski istorijski časopis (Beograd 1977) br. 3—4, 85—124.

zicijo ohranjevala predvsem z obrambo političnih privilegijev, s postavljanjem ovir demokratizaciji političnega sistema. V takšnem razmerju do slovenskega političnega gibanja so bila skoraj vsa pomembnejša mesta na slovenskem ozemlju, celo Ljubljana sama je bila izjema le deloma. Tako se vprašanje Trsta za slovensko politično gibanje ob njegovem nastopu v l. 1848, po svojem tipu ne postavi kot nekaj izjemno novega.

Zanimivo v zvezi s temo posvetovanja je dejstvo, da je ravno dr. Henrik Tuma to praktično načelo slovenskega političnega gibanja utemeljeval tudi v širših sociooloških dognanjih. Tako je na X. zboru Jugoslovanske socialdemokratske stranke 25.—26. decembra 1917 dejal: »Za vse enake (jezikovne) otoke (kot sta Maribor in Celje), ali so že slovenski, laški in nemški, velja načelo francoskega sociologa Morgana: da je pri mešanih pokrajinah merodajna večina kmečkega prebivalstva, ki kompaktno objema mesto in kateremu služi za gospodarski centrum.«[2] Kmalu za tem je isto načelo uveljavila tudi teritorialna organizacija Sovjetske Zveze.

Zamisel Zedinjene Slovenije kot poglavitne točke prvega slovenskega narodnopolitičnega programa — formuliran je bil v času marčne revolucije l. 1848 — vključuje celotno slovensko etnično ozemlje, pojmovanje po prej omenjenem načelu, torej tudi Trst. Podobno kot je ideja Zedinjene Slovenije zakoreninjena v zgodovinski izkušnji Napoleonovih Ilirskih provinc, je v tisti dobi zakoreninjena tudi izkušnja z zahodno mejo te nove politične tvorbe, z mejo na Soči in s politično vključitvijo Trsta. Ali je le naključje, da je v istem letu 1811, ko je Valentin Vodnik objavil svojo politično pesnitev »Ilirija oživljena«, član razsvetljenskega »Kabineta Minerve« v Trstu Fanul de Weissenthurn tamkaj izdal italijansko-slovensko slovnico z Vodnikovim posvetilom?[3]

Najpomembnejši načrt za etnično federalizacijo Avstrije, ki ga je rodilo leto 1848, t. j. »program (nemške) levice avstrijskega državnega zbora« — Nemškemu društvu na Dunaju ga je predložil sudetsko-nemški liberalni politik dr. Ludwig Löhner — je kot federalno enoto poleg nemške, češke in poljske Avstrije predvideval tudi ustanovitev italijanske in slovenske Avstrije. Italijanska Avstrija naj bi obsegla Trentino, Istro, Trst, italijanski del Goriške in Dalmacijo.[4] Ob tem je slovenski liberalno usmerjeni publicist in geograf (avtor zemljevida Slovenije) Peter Kozler še isto leto napisal brošuro, v kateri je nastopil proti takšni razmejitvi, ker da ni v skladu z etničnim načelom, izraženim v prvi točki programa (vsakemu narodu avtonomija v okviru jezikovnih meja, ne oziraje se na obstoječe kronovine).[5] Dalmacijo je treba pridružiti k Hrvatski, ali pa naj bo samostojna federalna enota; celotno Ilirsko Primorje (Goriška kresija, mesto Trst, Istra z otoki) pa naj se pridruži slovenski Avstriji, kateri bi »ob popolni izvedbi načela nacionalnega zedinjenja« morali pripasti tudi Slovenci v »delegaciji Videm«, t. j. beneški Slovenci. Kozler zavrača Dantejeve verke o Kvarnerju kot meji Italije, meni, da bi izločitev italijanskih delov Primorja — med njimi našteje: okraje Tržič, Gradiška, Krmin in mesta oz. trge Gorica, Trst, Milje, Koper, Piran, Izola, Umag, Buje, Poreč, Rovinj, Vodnjan, Labin, Buzet — bila nepraktična z geografskega vidika; dopušča njihovo avto-

[2] Zgodovinski arhiv KPJ, V. knjiga: Socialistično gibanje v Sloveniji, Beograd 1951, str. 313.

[3] Vincenc Franul de Weissenthurn (1771—1817), Saggio grammaticale italiano-crangnolino. Izbrane pesmi Valentina Vodnika. Izbral in uredil Alfonz Gspan, Ljubljana 1958, 75, 199.

[4] Rudolf Wierer, Der Föderalismus im Donauraum. Graz-Köln 1960, 34—35.

[5] Peter Kozler, Das Programm der Linken des Österreichischen Reichstages mit Rücksicht auf Slovenisch und Italienisch Österreich. Wien 1849.

nomijo na ravni municipijev in okrajev, a ne na deželni. Italijani na Primorskem bodo avtonomni v šoli, cerkvi, občini, okraju in okrožju. Kozler sicer predvideva, da se bodo upirali takšni ureditvi, a odgovarja: če niso zadovoljni z enakopravnostjo, potem imajo skrite misli, žele podkopati načelo enakopravnosti.

Do kakega stika ali celo dialoga med slovenskimi politiki in pa Italijani v Trstu v l. 1848 ali 1849 ne pride, čeprav je tedaj tudi v Trstu občutiti mazzinijansko misel o osvobodilnem sodelovanju z južnimi Slovani in njihovi enakopravnosti. Poglavitni vzrok je pač pozni nastop slovenskega političnega gibanja in razmere, ki so ga usmerile k iskanju zaslombe v državi Habsburgov. Eden izmed elementov omenjenih razmer je bil povezan ravno s Trstom. Velika Nemčija, ki jo je terjala nemška levica, bi se morala združiti v mejah Nemške zveze, na jugu torej vključno s slovenskim ozemljem in Trstom. Argumenti niso bili samo zgodovinskega, temveč predvsem tudi gospodarsko-političnega značaja. Trst naj bi bil južno pristanišče Velike Nemčije in pot do njega mora biti Nemčiji zagotovljena. Pot iz Nemčije do Trsta je vodila čez slovensko ozemlje, kar pomeni, da so zagovorniki takšne Nemčije neogibno odklanjali slovenska prizadevanja po politični osamosvojitvi. Celo tisti redki liberalni Nemci, ki so Slovence poznali in jim bili naklonjeni, so ravno z argumentom Trsta in poti do njega zavračali možnost osamosvojitve Slovencev. »Na vsa poželenja (Slovencev) po ločitvi,« je 3. julija 1848 v »Klagenfurter Zeitung« pisal nemški koroški pesnik, zmerno liberalni publicist in občudovalec Prešernovega pesništva Vinzenz Rizzi, »imamo eno samo besedo odgovora, žalostno-neizprosno: politična nujnost. Posest Trsta in poti do njega, je življenjsko vprašanje Nemčije — to je njeno edino južno pristanišče.« — To je tisti »Drang nach Süden«, brez katerega ni mogoče prav razumeti povezanosti procesa slovenske emancipacije s svobodo Trsta (in obratno!).

Prvi politični stik tržaških italijanskih narodnjakov z južnoslovanskim zaledjem in z vprašanjem njegove razmejitve z Italijo se izvrši šele desetletje pozneje. Medtem je tržaška demokratska in republikanska »mladina iz leta 1848 dozorela v može« in tudi Pacifico Valussi se v »Porta Orientale« pokaže v novi luči. Namesto domačih Italijanov, Slovencev in Hrvatov kot enakovrednih subjektov, nastopi le en sam — »Italija«, v njenem imenu se začrtajo meje, domače ljudstvo postane objekt, ne gre več za sožitje, temveč za nadvlado, za Slovence in Hrvate se kot »izhod« postavi načelo asimilacije. Že po porazu Avstrije izda v letu 1859, sozačetnik hrvaškega pravaštva Evgen Kvaternik, v Parizu brošuro »La Croatie et la confédération italienne«, v kateri zahteva za Hrvatsko (ki po pravaškem pojmovanju obsega tudi slovenske dežele) celo Istro in okrožje Gorice. Po posredovanju Tommasea objavi nato v Valussijevem listu »Perseveranza« (6. april 1860) članek, s katerim želi začeti diskusijo v mejnem vprašanju in kjer brani z etničnimi argumenti mejo na spodnjem toku Soče, čeprav se zaveda vprašanja Trsta in istrskih obalnih mest. Edini odziv je pripomba uredništva: edina prava in možna meja Italije je tista, kot jo za Rimljani postavlja Dante — na Kvarnerju . . .[6]

Mejno vprašanje se odpre znova v letu 1866. Slovensko časopisje se zavzema za etnično mejo, od Beneške Slovenije do izliva Soče. Priključitev beneških Slovencev Italiji — prvo znamenje, da grozi slovenskemu ozemlju v dobi nastajanja nacionalnih držav splošno meddržavno razkosanje — je bila nagib za znano »taborsko gibanje« (1868—1871), ki naj bi pokazalo opredelitev Slo-

[6] Ivo Juvančič, Pojav italijanskega iredentizma in vprašanje asimilacije. »Razprave in gradivo«, Institut za narodnostna vprašanja v Ljubljani, 1960, št. 1, 135—149.

vencev za Zedinjeno Slovenijo. Tudi zdaj se v to enoto redno vključuje tržaška okolica, večidel tudi mesto samo, a vselej obenem z zahtevo po upravni ločitvi mesta od okolice; s tem posredno izraža priznanje posebnega socialnega in etničnega značaja mesta ter njegova avtonomija. Pojavljajo se tudi mnenja (program pisatelja in filozofa Janka Pajka leta 1869), naj bo od okolice ločeni Trst svobodno mesto s posebnim deželnim zborom.[7]

Soseščina novozedinjene Italije in njene ozemeljske težnje so med Slovenci vedno znova porajale misel, da je avstrijska država zainteresirana na njihovem narodnostnem razvoju, ker bi se s tem okrepila meja nasproti Italiji. Pa vendar avstrijski državni vrhovi niso nikoli sprejeli misel, da bi zaradi Italije bilo umestno ugoditi zahtevi po slovenski avtonomiji. Čisto izjemen in epizoden dogodek je bilo srečanje notranjega ministra dr. Giskre s slovenskim prvakom dr. Bleiweisom februarja 1869 v Ljubljani, ko vsebina pogovora sicer ni bila objavljena, a so na Dunaju časniki trdili, da je Giskra dejal, da bi upravno združenje Slovencev moglo postati potrebno glede na mejne razmere.[8]

Prvi skupno od Slovencev, Hrvatov in Srbov (z ozemlja habsburške monarhije) sprejeti jugoslovanski program (Ljubljana, 1.—3. december 1870) je urednik v Trstu izhajajočega »Primorca« Vekoslav Raič izrecno povezal s Trstom, ki naj bo del Jugoslavije.[9] Raič je sicer poudarjal, »nevarnejši sovražnik od Laha je Nemec« in je združenje vseh južnih Slovanov — tudi Srbov in Bolgarov — postavljal proti tej nevarnosti, toda glede Italijanov v Trstu in sploh v Primorju se je vendarle izražal zelo oblastno. V podobnem tonu mu je odgovorilo glasilo tržaških mazziniancev »Il Vessilo rosso«, češ, Slovenci nimajo ne Danteja ne Macchiavellija, so barbari, avstrijsko ozemlje si razdelita Italija in Nemčija, ki ne bo dopustila, da bi Slovani gospodovali na Jadranu.[10] Bilo je več kot očitno, da kake pripravljenosti na dogovor ni bilo v stališčih nobene strani.

Vprašanje razmerja Slovenije in Trsta se tisti čas ni presojalo enako v vsej slovenski politiki. Neposredno proti stališču »Primorca« se je v mladoslovenskem »Slovenskem narodu« oglasil dopisnik iz Maribora, ki je menil, »Slovenija ne sme svoje roke stegniti po Trstu«. Jeseni 1871 pa je zmerno liberalni Radoslav Razlag — ravno tedaj ga je Hohenwartova vlada potrdila kot deželnega glavarja na Kranjskem — naznanil, da hoče v Ljubljani v nemškem jeziku izdajati list z značilnim naslovom »Adria«, ki bo »obdeloval politiko, narodno gospodarstvo in društveno življenje s posebnim ozirom na jugoslovanske kraje jadranskega morja in bližnje dežele.«[11] Edina izdana številka ni še najdena. Obris Razlagovega koncepta pa je mogoče zaznati v podatku, da je 26. marca 1874 predlagal v državnem zboru ustanovitev »internacionalne univerze južnih dežel v Ljubljani« s predavanji v nemškem, slovenskem, italijanskem in »ilirskem« jeziku.[12]

Za splošni odnos Slovencev do protiavstrijskih Italijanov na Primorskem v teh letih liberalno-germanizacijskega režima so značilne okoliščine dveh procesov proti italijanskim iredentistom septembra 1878 v Ljubljani. Ljubljanska porota je bila izbrana na zahtevo državnega pravdništva v Trstu. Deželni predsednik Kallina je vznemirjeno poročal predsedniku vlade Auerspergu, da vlada

[7] Janko Pajk, Izbrani spisi, 19—22. Cit. po: Jera Vodušek, Koncepti zedinjene Slovenije od 1848 do 1873 (diplomsko delo, Filozofska fakulteta v Ljubljani).
[8] Isto delo J. Voduškove.
[9] Primorec, Trst, 1. januar 1871, št. 1.
[10] Primorec, 15. januar in 16. april 1871, št. 2 in 8.
[11] Primorec, 10. september 1871.
[12] Slovenski biografski leksikon, 9. zv., str. 53—55 (Silvo Kranjec).

v Ljubljani atmosfera, v kateri ne bo hotel noben porotnik slediti pričakovanjem državnega pravdništva. Zagovor enega obeh obtožencev v drugem procesu (Felice Benattija iz Kopra, pozneje italijanskega istrskega poslanca v državnem zboru) je prevzel dr. Valentin Zarnik, vodilna glava Mladoslovencev. Po vladnem poročilu je Zarnik v svojem zagovoru »šel tako daleč, da je trdil, da hoče skupni zatiralec napraviti iz Slovencev rablje Italijanov, kar pa se ne bo nikdar zgodilo«. Porota je zavrnila obtožbo veleizdaje. Po sodbi so oproščena obtoženca sprejeli v ljubljanski Čitalnici s petjem Garibaldijeve himne, na železniško postajo pa ju je pospremilo »več sto ljudi iz najbolj izbrane ljubljanske družbe«.[13]

V času Taafejeve vlade (1879—1893), ko je v slovenski politiki zahteva po Zedinjeni Sloveniji iz razlogov oportunosti potisnjena v ozadje, ostaja v ozadju tudi zanimanje za razmerje Slovenije in Trsta. Tudi v teh letih pa dokazuje Fran Podgornik, liberalec, ki vidi v narodnostni federalizaciji Avstrije in kulturnem vseslovanstvu bodočnost za Slovence, da spada Trst po načelu narodne avtonomije »v okrožja večjih kompaktnih mas«, t. j. v slovensko oz. jugoslovansko federalno enoto (1889).[14]

Aktualizira se vprašanje razmerja s Trstom za slovensko politiko zopet pred koncem stoletja, ko se ob izkušnji z Badenijevo krizo pri Slovencih okrepi jugoslovanska državnopravna orientacija. Razmišljanja pa dajejo zdaj Trstu nov pomen. Ta čas je v mestu samem asimilacija slovenskega elementa že močno zastala, tu je zdaj med slovenskim urbanim prebivalstvom razraščena že razvejana socialna struktura, od meščanstva do proletariata, izražena tudi v razredno ločenih političnih, kulturnih in gospodarskih organizacijah. Slovenski element v Trstu je zdaj sposoben samostojno participirati na izjemnem gospodarskem razvoju mesta v funkciji zaledja. Ob tem naglem vzponu se pri mladem slovenskem meščanstvu z novim optimizmom obnovi Raičevo zaupanje, da čas in razvoj delata za odločilno uveljavitev Slovencev, a tudi Hrvatov v Trstu. Zdelo se je, da se potrjuje prognoza Pacifica Valussija iz l. 1856, ko je kot prvi Italijan takole slikal bodoči razvoj v Primorju za primer, da se asimilacija Slovencev in Hrvatov ne bi nadaljevala: »... Nastala bi tekma med obema sosednima, različnima civilizacijama, v kateri bi ena stran skušala nadvladati drugo. Toda v tem primeru bi se tekma končala vselej v prid manj civilizirane stranke, bolj delavne, bolj vztrajne v naporih...«[15] Pojavi se torej misel o Trstu kot poglavitnem gospodarskem, postopoma pa tudi kulturnem in političnem središču za Slovence, središču, ki bo tudi vozlišče njihovih jugoslovanskih povezav. Z nasprotnega razrednega stališča, a s podobnimi preudarki, vidi tudi slovensko delavstvo zase perspektivo družbeno osvobodilnega boja s Trstom kot središčem. Njegova prednost v primerjavi z meščanskim konceptom je mednarodna solidarnost z italijanskim delavstvom, idejno in družbeno utemeljena perspektiva socialistične, nekonfliktne rešitve nacionalnega vprašanja v tem mestu.

V narodnostni politiki je idejo o novi vlogi Trsta prvi izrazil 20 septembra mladi hrvatski politik Stjepan Radić, ki ni imel samo bogate izkušnje iz stikov s slovenskimi študenti v Pragi, temveč je pravkar tudi diplomiral na Visoki šoli za politične vede v Parizu s tezo »La Croatie actuelle et les Slaves du Sud«.

---

[13] L(avo) Č(ermelj), Proces proti italijanskim iredentistom v Ljubljani. Misel in delo, V., junij-julij 1939, št. 6—7. Avtor se naslanja na članek, ki ga je objavil Giovanni Quarantotti v La Porta Orientale, maj-junij 1939.

[14] Janko Pleterski, Jugoslovanska misel pri Slovencih v dobi Taaffejeve vlade. Zgodovinski časopis XXIX, 1975/3—4, št. 265—268. Besedilo 3 v tej knjigi.

[15] Glej op. 6.

S. Radić je ugotavljal, da Slovenci omahujejo: eni utrjujejo Ljubljano kot središče, drugi iščejo opore pri Čehih in Poljakih, tretji vidijo rešitev v Veliki Hrvatski. On pa jim svetuje: kot središče izbrati Trst in sporazumeti se vsaj z istrskimi Hrvati; tu okrog naj se zbero vse slovenske dežele; ne zanašati se na druge, opirati se neposredno na slovensko ljudstvo, a iskati si zaveznikov in prijateljev.[16] V slovenski publicistiki beremo prvo opredelitev osrednje vloge Trsta v reviji radikalno narodnih študentov »Jug«, ki je izhajala v l. 1901 na Dunaju (Franc Derganc, med sodelavci Niko Zupanič). V prvi številki je »dr. X« najprej apeliral na avstrijsko vlado, naj spozna in politično prizna pomen Slovencev za zavarovanje Trsta (»Avstrija mora izročiti Trst — avstrijske Termopile — Slovencem . . .«), nato pa pravi: »Sicer pa imamo tudi mi Slovenci sami dovolj povoda, da napnemo vse moči, da čimprej dobimo Trst popolnoma v svoje roke . . . Slovenci živimo v srcu Evrope, na obali Jadranskega morja, kjer se križajo interesi vseh evropskih držav, ker se bo tu koncentrirala v bližnji bodočnosti vsa trgovina na Sredozemskem morju; Slovenci smo najbližje Balkanu, hvaležnemu odjemališču vseh industrijalnih izdelkov. Tako nam narava sama kaže pot v bodočnost, pot trgovine in obrtnije . . . Priskrbeti moramo našim trgovcem in obrtnikom najprej primerno središče, od koder se bodo svobodno gibali na vse strani, priskrbeti jim moramo zavod, kjer se bo vzgajal krepak, zaveden naraščaj. To središče bodi — Trst, ta zavod bodi — slovenska trgovska akademija v Trstu. Zato moramo Slovenci postaviti v svoj gospodarskopolitični program na prvo mesto Trst in združiti vse moči, da pride skoro v roke slovenskih trgovcev in podjetnikov.«[17] V svojem mladostnem optimizmu si ta slovenski meščan ni belil glave z vprašanjem, kako z italijanskim življem v Trstu, vprašanje slovenskega ljudstva, ki je nanj opozarjal S. Radić, pa je indetificiral s samim seboj; njegova jugoslovanska usmeritev je utilitarno-racionalistična.

Najzgodnejši in najbolj stvarni izraz usmeritve k Trstu kot središču opazimo v slovenskem delavskem gibanju. Neposredno po narodno-organizacijski osamosvojitvi slovenskih socialnih demokratov v posebno Jugoslovansko socialno demokratično stranko (JSDS) l. 1896, se glasilo stranke »Delavec« preseli v Trst. Tukaj izhaja potem do l. 1905 tudi njegov naslednik »Rdeči prapor«. Tudi sam izvršilni odbor JSDS se l. 1900 preseli v Trst. Iz razmer v Trstu izrastejo tudi nekatere izvirne misli v JSDS. To so predvsem ideje voditelja stranke Etbina Kristana o kulturni avtonomiji narodov, zasnovani na osebnem načelu, ki rastejo iz tržaških pa tudi istrskih razmer.[18] Generalna stavka l. 1902 v Trstu, z vsemi njenimi dramatičnimi dogajanji, ni bila samo stvar italijanske socialne demokracije v Trstu, temveč je bila tudi največji razredni spopad slovenskega proletariata v dobi habsburške monarhije. Lloydovi kurjači, ob katerih se spopad začne, so bili večidel Slovenci, pa tudi med 14 padlimi žrtvami represije je večina Slovencev. Tržaška generalna stavka in njen dramatični razplet sta bila v slovenski javnosti in pri slovenski socialni demokraciji sprejeti kot tudi njuna stvar.[19] Po tržaški stavki se gibanje širi v slovenskem in hrvatskem zaledju, nekaj tednov pozneje je velika stavka gradbenih delavcev v Ljub-

[16] Slovansky Přehled, II, 1900, str. 36.
[17] Jug, Dunaj, 1. januar 1901, št. 1, str. 11—14.
[18] D. K. (Dušan Kermavner), O političnem liku Etbina Kristana, Naši razgledi, 5. december 1953, št. 24. — Janko Pleterski, Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1894—1904. Zgodovinski časopis, 31, 1977, str. 12—13. Besedilo 4 v tej knjigi.
[19] D. Foretić, Generalni štrajk radnika v Trstu u povodu štrajka Lloydovih ložača god. 1902. Pomorski zbornik, II, 1962, str. 1674—1698.

ljani, v kateri sodelujejo tudi italijanski delavci.[20] Povezanost Trsta in zaledja v delavskem gibanju, njegova središčna vloga, sta očitno dejstvo.

V letu 1903 je Trst začetnik drugega velikega političnega gibanja, ki seže v Slovenijo in Dalmacijo. S tržaškim slovensko-hrvatskim protestnim shodom se začne množično solidarnostno gibanje proti vladnemu nasilju v banski Hrvatski. Vrsté se veliki protestni shodi potem še v Ljubljani, Gorici, Šempetru, Nabrežini, Celju, Slovenj Gradcu in še drugih, manjših krajih. V tem gibanju sodelujejo vse slovenske stranke, posebno iniciativo tudi JSDS; prav ona spodbuja slovensko meščansko politiko k večji radikalnosti v odporu proti vladni politiki. To gibanje, na čelu s Trstom, je bilo nepričakovano močan izraz jugoslovanske usmerjenosti Slovencev, ki je zelo vznemiril dunajsko vlado, monarha in tudi vojsko. V Dalmaciji pa je vse to dogajanje sprožilo pobudo za tako imenovani »novi kurs« hrvatske politike.[21]

»Novi kurs« temelji na preudarku, da poglavitna nevarnost ne preti od Madžarov, marveč od nemškega imperializma in Dunaja kot njegovega predstavnika; proti tej nevarnosti naj se združijo vsi, ki so ogroženi, Hrvatje in Srbi, madžarska opozicija, protiavstrijsko usmerjeni Italijani tako v Dalmaciji in sploh v Avstriji kot tudi v Italiji. »Novi kurs« poskusi operacionalizirati obstoj nemškega »Drang nach Süden«, k Trstu, za sporazum z iredentisti v Italiji o delitvi sfer v avstrijskem Primorju, pri čemer prepušča Trst z okolico, zahodno Istro, Furlanijo, priložnostno tudi Gorico, italijanski strani. Ne upošteva Slovencev kot enakovrednega subjekta. Izogiba se tudi Italijanov v Primorju, ker odklanjajo vsakršno delitev in ker odklanjajo misel na zagotovila narodnostnega obstoja primorskim Slovencem in Hrvatom, če bi pripadli Italiji. V začetku l. 1906 pride na pobudo »novega kursa« v Trst predstavnik iredentistov iz Italije, neki profesor Racca, z namenom dobiti od tržaških Slovencev in istrskih Hrvatov pristanek na pripadnost Italiji. Odgovor je odločen »Ne!« Slovenci in istrski Hrvatje ne morejo biti »kompenzacijski objekt!« Sporazum je možen, a ne brez nas![22] — Negativna izkušnja z »misijo profesorja Racca« v letu 1906 je utemeljila drugačno stališče nekdanjih voditeljev »novega kursa«, predvsem samega dr. Anteja Trumbića, do Slovencev in glede etnične meje Jugoslavije na Soči pičlo desetletje pozneje, ob »misiji Carla Gallija« v začetku leta 1915.

Na podoben način, vendar s pozitivnim predlogom slovenske stranke v Trstu, se je končal drug poskus doseči sporazum z avstrijskimi Italijani. Marca 1904 je Slovanska zveza v državnem zboru (predsednik dr. Ivan Šušteršič) po posredovanju Čehov, ki so želeli okrepiti opozicijski blok z glasovi italijanskih poslancev, začela pogajanja z le-temi. Tržaški Slovenci tedaj (1897—1907) v državnem zboru niso imeli poslanca, a tudi sicer o pogajanjih niso bili obveščeni. Šlo je za sporazum na sledečih elementih: italijanski poslanci bodo delali za ustanovitev slovenske pravne fakultete v Ljubljani, jugoslovanski za italijansko pravno fakulteto v Trstu; Italijani privolijo v ustanovitev posebnega okraja za tržaško okolico, v ustanovitev slovenskih razredov na nemški gimnaziji v Trstu, jamčijo prosto uporabo slovenskega jezika v tržaškem občinskem svetu in tudi hrvatskega v istrskem deželnem zboru. »Edinost« je

[20] Jože Šorn, Stavka ljubljanskih stavbnih in mizarskih delavcev v maju 1902. Kronika, XV, 1967, št. 3, str. 121—128. — J. Pleterski, delo navedeno v op. 18, str. 13—14.

[21] J. Šidak, M. Gross, Karaman, D. Šepić, Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914., Zagreb 1968, str. 214—215. — Janko Pleterski, Politika »novog kursa«, jadranski kompromis i Slovenci, Jugoslovenski istorijski časopis, 1975, br. 3—4, str. 50—52. Besedilo 7 v tej knjigi.

[22] J. Pleterski, delo navedeno v op. 21, str. 75—77.

takšne temelje sporazuma zavrnila z opozorilom, da te »koncesije« glede Trsta sploh niso v kompentenci avtonomnih oblasti, kjer odločajo Italijani, temveč vlade, od katere bi si jih bilo treba šele izbojevati. Ni pa sporazuma brez tistega, kar je v resnici v kompetenci tržaške občine, t. j. brez slovenske osnovne šole v mestu. »To je naš postulat nad vsemi postulati!« — Italijanski nacionalni voditelji v Trstu in Istri (Venezian, Cleva, Bartoli) so sploh odklanjali samo idejo sporazuma. Drugače tržaški Slovenci: Izredni občni zbor »Edinosti« je 27. marca 1904 poudaril: »Nil de nobis sine nobis«. Obenem pa je sprejel Rybařevo stališče, da je za Primorje najboljša rešitev avtonomija, kakršno je za celo Avstrijo tedaj predlagal socialdemokrat Springer (dr. Karl Renner). Primorje naj se ne deli teritorialno, temveč se naj tu uveljavi avtonomija vseh narodnosti na personalnem načelu. Konkretno je to seveda pomenilo šolsko avtonomijo Slovencev oz. Hrvatov v Trstu in drugih mestih z italijansko večino, v državnopravni perspektivi pa pridružitev nedeljenega Primorja slovenski oz. jugoslovanski enoti. To je bila konkretizacija za celo Primorje formule, ki jo je »Edinost opredelila že jeseni l. 1903 glede Istre: To ni samo italijanska hiša, marveč tudi slovanska in sporazum ne sme pomeniti ločitev, temveč skupno življenje v isti hiši, v kateri morajo biti gospodarji eni in drugi in morajo oboji imeti recipročne pravice na istem ozemlju.[23]

Uveljavljanje tržaških Slovencev in Trsta kot subjekta v slovenski in dalmatinski politiki je tedaj vendarle doseglo že vidna priznanja. Prvi shod slovenskih narodnoradikalnih študentov 5. do 8. septembra 1905 si je za kraj sestanka izbral Trst in na tem shodu je nastopil tudi dr. Josip Smodlaka iz Splita. Slednji je ugotovil: »Če je težko, da bi bil Trst samo naš, pa moremo vendar doseči, da bomo poleg tujega Trsta imeli tudi svoj Trst, t. j. da se osamosvojimo v mestu, kjer nas danes gledajo kot osovražene tujce.« Pomembno je še Smodlakovo dopolnilo: »Ko govorim o našem Trstu, mislim na slovenski Trst — kajti le na slovenski podlagi bo Trst rešen za Jugoslavijo.«[24]

Konsolidacijo in politično uveljavitev slovenskega elementa v Trstu so tedaj registrirale tudi avstrijske oblasti, zdaj politično najbolj direktne, t. j. vojaške. Poveljstvo 3. armadnega zbora v Gradcu je 16. aprila 1907 vladi obširno poročalo o položaju na Primorskem, v Dalmaciji in na južnem Tirolskem, z vidika pobijanja iredentizma. Glede Trsta je razčlenilo socialno strukturo njegovih nosilcev: revnejši razredi prebivalstva se še drže starih krajevnih tradicij in pri njih je še občuten nekdanji odpor proti Benetkam; premožnejši ljudje, izobraženci in polizobraženci, uradniki, učitelji in podobni simpatizirajo skoraj v celoti z Italijo. Velik del priseljencev iz Italije so preprosti delavci in ti se nagibajo k socialističnim idejam. Poveljstvo ni govorilo posebej o stališču socialnih demokratov. Ugotovilo je pa, da so oni v mestu namočnejši politični tabor, da v mestnem svetu še niso primerno zastopani, da je delavstvo dobro organizirano, da vodi uspešne stavke, da je med avstrijskimi mesti Trst morda mesto z najbolj številnimi stavkami, da bi v primeru vojne v tem mestu utegnili povzročiti nemire tudi socialni demokratje. — O Slovencih v Trstu je poročalo med drugim: »Še pred malo desetletji so jih Italijani obravnavali kot docela manjvredne, v zadnjih letih pa so začeli utrjevati in širiti svoje pozicije ter se čutiti enakovredne, za kar posebno uspešno deluje nekaj denarnih zavodov. Z ustanovitvijo Narodnega doma so začeli Slovence uspešno odtegovati amalgamiranju. V bližnji prihodnosti je mogoče računati že s približno 50.000 Slovenci (torej več kot v Ljubljani), ki bi pod ustreznim enotnim vod-

[23] J. Pleterski, isto delo, str. 60—63.

[24] Iz naroda za narod. I. shod narodno-radikalnega dijaštva od 5.—8. kimovca 1905 v Trstu, Ljubljana 1905, str. 120—124.

stvom mogli odločilno poseči v krajevne razmere.« V tem vojaškem poročilu še malo ni kakega predloga, naj bi avstrijska politika podprla Slovence proti Italijanom. Vojaške oblasti predlagajo le, da je treba vsem avstrijskim oblastem in uradnikom naložiti ostro in odločno ukrepanje in kaznovanje, vsekakor to, kar je bilo militaristični miselnosti najbližje.[25] Izredno zanimivo je reagiranje zunanjega ministra Aerenthala, ki je v zvezi s predlogi vojaškega poveljstva pisal 1. januarja 1908 notranjemu ministru Bienerthu: »Ne zapiram oči pred preudarkom, da bo komaj kaj uspeha, če ostanemo zgolj pri uveljavljanju državne moči. To moč bi pač morali podpreti tako, da bi začeli s politiko ustrežljivosti, ki bo nagnjena k temu, da po možnosti izpolnjuje upravičene želje naših italijanskih podanikov. — Ne vdajam se utvari, da se nam bo z lahkoto posrečilo iztrebiti iredentizem, pa vendar verjamem, da se bomo približali svojemu cilju — doseči normalne razmere v zadevnih obmejnih okrajih — če bomo začeli reševati vprašanje italijanske univerze. Dokler bo to vprašanje ostalo odprto, bodo naši Italijani imeli tehten razlog za nezadovoljnost.« — O kaki misli, igrati na slovensko karto, ni niti sledu.[26]

Socialna nasprotnost je pač bila razlog za to, da Aerenthal ni bolj poudaril protiiredentizma socialne demokracije v Trstu. Ta protiiredentizem se je v tisti dobi še posebno močno in manifestativno izrazil na znani konferenci socialističnih strank Italije in Avstro-Ogrske, maja 1905. Ta konferenca seveda ni bila pobuda italijanskih in slovenskih socialdemokratov v Trstu samem, a bila je velikega pomena za utrditev mednarodne usmeritve obeh tržaških delavskih strank. Vobče pa je mogoče ugotoviti, da je tedaj protiiredentizem italijanskih socialistov izviral predvsem iz protimilitarističnega, protivojnega stališča, da ni bil izraz kake posebne politične ali teoretične poglobitve v nacionalno problematiko prizadetih obmejnih dežel Avstrije in samega Trsta.

Najbolj temeljit in politično najbolj premišljen odgovor na vprašanje Trsta in Slovenije, kakor so ga v teh letih odpirali jugoslovansko gibanje, iredentizem, delavsko gibanje, posebno občutno pa poskusi »novega kursa« za jadranski kompromis, so bili članki in nato brošura dr. Henrika Tume »Jugoslovanska ideja in Slovenci«, februarja in marca 1907. Tudi Tuma je izhajal iz nevarnosti imperialističnega pritiska morebitne Velike Nemčije na jug, na Trst. A to mu ni bila edina nevarnost. Poleg Scile je ugotavljal tudi Karibdo — Veliko Italijo in »Karibdico« — Ogrsko. Vsi ti nevarni imperialistični interesi, je ugotavljal, se križajo na južnoslovanskem ozemlju na vzhodnem obrežju Jadrana; bližnja smrt Turčije jih bo le okrepila, če se pravočasno ne najde generalno zdravilo. To pa je politična samostojnost in posebna gospodarska organiziranost podonavsko-balkanskega prostora, konkretno, velike avstrijske države, narodnostno federalizirane v kulturnih vprašanjih ter gospodarsko in politično naslonjene na kulturno in gospodarsko socialno združene jugoslovanske narode. Ti se naj organizirajo okrog treh mest kot gospodarskih središč: Trsta, Soluna in Carigrada. Posebno trdna mednarodna vez v tem podonavsko-balkanskem prostoru, strnjenem proti nemškemu imperializmu, bodo tesno internacionalno povezane delavske stranke. Pa vendar bi po Tumovi zamisli delavstvo bilo le nekakšna varščina ali korektiv, kajti vodilna družbena sila in nosilec narodnega vprašanja je slej ko prej meščanstvo. Razumljivo, tudi Tuma je v času, ko to piše, še meščanski politik. Zato je glede slovenskega vprašanja, ki ga pri vsem tem vendarle najbolj zanima, iskal rešitev tako, da je »učil sloven-

[25] Allgemeines Verwaltungsarchiv, Wien, Ministerium des Innern Präs. Nr. 1037/M. I. ex 1908, karton 2017.

[26] Isti fond, pismo Aerenthala z dne 11. januarja 1908, 76/4/I. B. notranjemu ministru Bienerthu.

sko buržoazijo, kakšen pomen ima zanjo Trst kot velik trgovski emporij srednje Evrope«. Zato je zanj poglavitna stvar »vprašanje možnosti in sposobnosti slovenske buržoazije za gospodarsko konkurenco«.[27]

Že zdaj lahko rečemo, da se takšno Tumovo gledanje ni bistveno spremenilo niti potem, ko je pristopil k socialni demokraciji. — Največji neposredni politični pomen tega Tumovega publicističnega nastopa je odklonitev poskusov novega razmejevanja v Primorju, potrditev Slovencev kot popolnoma enakopravnega subjekta pri vsakršni odločitvi, ki jih prizadeva, vztrajanje na statusu quo nasproti Italiji. Posebej glede Trsta in njegovega razmerja do Slovenije je važno to, da je Tuma videl v njem torišče slovenske in jugoslovanske gospodarske in kulturne dejavnosti, ne pa tudi nekakšnega državnega osvajanja, čeprav je omenjeno dejavnost povezal s krepitvijo slovenskega in hrvatskega življa v mestu. Državno-politično je obravnaval Trst, podobno kot tudi uresničenje jugoslovanske ideje, v zvezi s podonavsko-balkanskim prostorom. Videl je torej idealno podobo, ni pa videl, da za uresničitev te pogodbe ne zadošča samo delovanje splošnih integrativnih, gospodarskih in socialnih faktorjev, temveč da je prvi pogoj zanjo politična samoodločba narodov tega prostora. Zato ga še nista vznemirili niti vprašanje demokratične revolucije niti vprašanje sposobnosti nacionalnih meščanstev zanjo. Bilo je še precej daleč do njegove bojevite ugotovitve v letu 1913: »Preporod Avstrije iz nje same, po državni upravi in dinastiji je torej izključen... Boj absolutizmu, reakciji in fevdalizmu avstrijskemu!« Vprašanja, kakšen boj in kdo ga naj vodi, v zavezništvu s kom, pa tudi tedaj še ni načel.

Velika zmaga tržaških socialdemokratskih strank na prvih državnozborskih volitvah po sistemu splošne in enake volilne pravice, ko so vsi štirje mestni mandati prišli z italijansko-slovenskimi glasovi v delavske roke, je nagnila dr. H. Tuma, da pristopi k Jugoslovanski socialno demokratski stranki. S tem je misel o Trstu kot središču dobila v socialističnem taboru najbolj vnetega in sistematičnega zagovornika, ki ji je ostal zvest vse do konca habsburške monarhije. Ob Tumi se je v tem smislu pojavljal tudi dr. Karl Slanc, zlasti v letu 1910 z vrsto člankov v celjskem Narodnem dnevniku, s skupnim naslovom »Avstrijski Jugoslovani in morje« (izšlo l. 1912 v knjižni obliki).[28] Dr. Slanc, ki je pač resnično »tudi kot socialist ostal v bistvu liberalen prosvetitelj«,[29] je v tem spisu (ki vsebuje poskus marksistične koncepcije slovenske zgodovine) analiziral slovenski položaj po aneksiji Bosne in Hercegovine. Tudi on vidi v reformirani Avstriji ščit pred imperializmom Nemčije, Slovence pa kot »avstrijsko Črno goro« proti Italiji. Njegove realne zamisli se gibljejo v okviru dualizma t. j. gradi na povezanosti Slovenije z Dalmacijo in Istro. Ne govori o kakem državnopravnem programu, vse polaga na gospodarsko-kulturno utrditev in povezavo. Po Slančevem prepričanju »... smo avstrijski Jugoslovani narod, kateri ima dosti življenjskih moči v sebi, toliko, da ustvari na obalah Adrije veliko kulturo, veliko bogastvo, da bomo potrdili to kulturo ali sami, ali v zvezi z domačimi Italijani...« V prvi vrsti je priporočal ožjo zvezo med avstrijskimi Jugoslovani, a tudi aktivnost v Trstu. Pri tem je upošteval, da so »Italijani na našem obmorju še vedno vodilni trgovci, še vedno merodajni meščani v marsikateremu mestu na slovanskem jugu.« Zahteval je od vlade jugoslovansko-italijansko univerzo in tehniko v Trstu. Zanimivo je njegovo

[27] Edvard Kardelj (Sperans), Razvoj slovenskega narodnega vprašanja (II. izdaja), Ljubljana 1957, 293.

[28] Narodni dnevnik, Celje, 1910, št. 225—247. — Karl Slanc, Avstrijski Jugoslovani in morje. Uvod Vladimir Knaflič, Gorica 1912.

[29] Dušan Kermavner v Slovenskem biografskem leksikonu, 10. zvezek, str. 354.

pričakovanje glede integracijskega učinka obeh ustanov: »Naši bi se igraje učili italijanščine in Italijan bi tudi poskusil, ako premore naučenje hrvaščine (Slanc je tu novoilirskega prepričanja). Imeli bi Italijane in Jugoslovane — — profesorje, obe šoli bi složili laški in slovenski element v prid svojih narodov in korist državi.« In Slančev sklep?« Trst mora postati nas vseh avstrijskih Jugoslovanov glavno mesto!« Če smo kaj vredni, v boj za nadvlado na jadranski obali in na morju!« Razume se, vse to v avstrijski državi.

Misel o Trstu kot gravitacijskem središču narodnostnega razvoja Slovencev v zvezi z drugimi južnimi Slovani ni bila v letih pred svetovno vojno samo stvar Tume in socialne demokracije, temveč se je dokazovala tudi v drugih slovenskih političnih taborih. Tu gre zlasti za mlajše narodno radikalne in leve liberalce. Gre za krog »Našega lista« ki je l. 1905 z jugoslovanskega stališča nastopil proti dezinteresu »novega kursa« za Slovence in ki je l. 1907 objavil omenjene Tumove članke iz splitske »Slobode«.[30] Gre za dr. Bogumila Vošnjaka (pozneje član Jugoslovanskega odbora, ki si posebno prizadeva odvrniti nevarnosti »londonskega pakta«), ki je v letu 1906 izražal skepso do stikov z Riccottijem Garibaldijem.[31] Gre za krog, ki je l. 1911 začel v Gorici izdajati revijo »Veda«, kateremu je poleg B. Vošnjaka in drugih zelo vidnih intelektualcev, pripadal dr. Vladimir Knaflič. Prav ta je v letu 1912 objavil »Spomenico slovenski javnosti« z zgovornim naslovom »Vseučilišče v Trst!«[32]

Skličujoč se na Tumo in Slanca in pričakujoč, da bo v kratkem v Trstu ustanovljena italijanska pravna fakulteta, se Knaflič izreka proti »oficialnemu« slovenskemu programu, ki je glede Trsta na negativističnem stališču (»Nam vseučilišče v Ljubljano, Italijanom pa vseučilišče kamor koli, le ne v Trst!«) in ki je, po njegovem mnenju, oprto na »pretiran strah pred italijanskimi vseučiliščniki kot narodnimi agitatorji.« Knaflič meni: tudi Slovenci naj dobe pravno fakulteto in pozneje celo univerzo v Trstu. Italijanska zahteva »Trieste o nulla« naj bo Slovencem le v opomin, da tudi oni zahtevajo svoje v Trstu, ne pa vir strahu. Kajti: »Oni (Italijani) dobe v svoji fakulteti moč, ki jim le nekaj ohranja, kar že imajo. Mi pa hočemo dobiti nekaj, česar še nimamo, kar pa moremo imeti, če hočemo, da se uresniči naša bodočnost... Trst rabimo, zato mora postati naš. Vseučilišče mora v Trst... Strogo imperialistično vzeto — kar se pa malemu narodu ne poda — bi se morala glasiti naša zahteva: Nam vseučilišče v Trst, Lahom v Trento. To pa je dejansko nemogoče... Ne načeloma (t. j. po načelu, da mora univerza stati sredi čistega narodnostnega ozemlja, italijanska torej v Trentu. Op. J. P.), marveč iz praktičnih vzrokov priznavamo Lahom Trst za sedež njihove fakultete, načeloma pa zahtevamo Trst za sedež naše fakultete. Med obojimi pa mora ostati junktim.« V nadaljnjem dokazuje Knaflič z zgodovinskimi in statističnimi podatki: »Slovenija teži v Trst, prejšnja asimilacija je končana, v Trstu raste ugledna slovenska manjšina, ki je že danes ‚največje slovensko mesto' z okrog 70 000 rojaki.« Slovensko vseučiliško vprašanje je del jugoslovanskega vprašanja, piše Knaflič. »Sila kuje nas Jugoslovane v eno telo. Bili smo pred Avstrijo, bomo tudi po njej, če ne bo šla z nami... Poraja se nova politična ideja, jugoslovanska, ki ima troje temeljnih črt: Industrializacijo, demokracijo, samoupravo... Ta emporium Carsiae et Carnioliae (Trst) je obenem severozapadno okno Balkana, je skupen jugoslovanski emporij in predmet jugoslovanski kolonizaciji, jugoslovanskemu gospodarstvu — vreden sovrstnik Varne, Carigrada in Solu-

[30] J. Pleterski, delo navedeno v op. 21, str. 70—72, 80.

[31] Bogumil Vošnjak, Latinsko pleme in Jugoslovani, Ljubljanski zvon 1906, str. 562—566, 595—599.

[32] Vladimir Knaflič, Vseučilišče v Trst! Spomenica slovenski javnosti, Gorica 1912.

na.« — Knaflič tukaj razmerje Trsta in Slovenije postavlja v širši okvir, ki ima kar precej potez tistega stališča, kakršno se po njegovem lastnem mnenju Slovencem ne poda, namreč, imperialističnega. Kar je pomembno, je to, da Knaflič italijanskega elementa v Trstu ne le ne zanika, marveč da vidi v njem posebno prednost: »V sožitju narodov raste kultura,« piše. »Nemška je, ki nas je doslej dojila. Ali nekoliko romanske bi nam koristilo. Bližja nam je, lažje razumljiva ... Dubrovnik je zacvetel pod laškim činkvečentom. Mi moramo zacvesti v moderni kulturi germansko-romansko-slovanski, sledeč češkemu vplivu. In: ‚Malemu narodu treba širokega obzorja!' Le v mestu, kakor je Trst, si ga more mladenič pridobiti, ali pa mora v tujino.«

Vse to je bilo napisano še pred balkanskimi vojnami. Zmagoslavje Srbije, Črne gore, Bolgarije z Grčijo v vojni proti Turčiji je dalo novo kvaliteto jugoslovanskim prizadevanjem tudi na Slovenskem. In zopet se je pokazalo, da je Trst v tem s svojim slovenskim zaledjem ne le povezan, temveč da prednjači. Že 3. novembra 1912 je dr. Otokar Rybař na političnem zborovanju Edinosti v Trstu s posebnim poudarkom zavračal zunanjepolitično linijo Avstrije, priporočal Avstriji, naj se zbliža z Rusijo in Srbijo in jo opozarjal, da ji grozi propad, če bi nastopila proti slovanskim balkanskim državam. Kakor se ni dalo preprečiti nastanka Nemčije in Italije, tako tega ne bo mogoče preprečiti Jugoslovanom. »Če ne pride do ‚Jugoslavije' z Avstrijo na čelu, bo prišlo do nje zoper Avstrijo.« V resoluciji so zborovalci (bilo jih je 1500) izjavili, da je »usoda Slovencev identična z usodo južnoslovanskih balkanskih držav in da upajo, da tržaški Slovenci — ob bodočem federiranju jugoslovanskih dežel — ne bodo ločeni od drugih jugoslovanskih narodov.« — Vnema zborovalcev je bila tudi odgovor na stališče dela italijanskega tiska v Trstu samem (L'Indipendente), ki je ob uspehih balkanskih zaveznikov zanikal sorodnost Slovencev z balkanskimi Slovani. — Da je na Slovenskem in še posebno v Primorju tudi po oceni avstrijskih oblasti nastopil nov moment, se vidi po tem, da je poveljstvo 3. armadnega zbora v Gradcu izdalo novo tajno navodilo, koga je treba aretirati v različnih vojnih primerih. Od aneksijske krize je veljalo, da je treba aretirati itn. italijanske osumljence v primeru vojne z Italijo, slovenske in hrvatske pa v primeru vojne na Balkanu ali proti Rusiji. Po novem (3. februar 1913) pa je bilo ukazano, da je treba slovenske in hrvatske osumljence aretirati v *vsakem* primeru vojne, torej *tudi v primeru vojne z Italijo!*[33] Tako so avstrijske oblasti na svoj način povezale vprašanje svobode Trsta z vprašanjem svobode Slovencev in Hrvatov.

V letih pred svetovno vojno je Trst tema, o kateri govori predvsem slovenska liberalna in slovenska socialdemokratska politika. Slovenski klerikalizem je od Trsta odrezan, ker v njem skorajda nima svojih oporišč. S tem še ni rečeno, da se za Trst ne bi zanimal in o njem razmišljal in to tudi v sklopu lastnih zamisli o reševanju narodnega vprašanja. Dr. Ivan Šušteršič je v svojem znanem trialističnem memorandumu, poslanem 25. julija 1909 prestolonasledniku Francu Ferdinandu, vključeval v predvideno jugoslovansko državno enoto celotno Primorje, torej tudi Trst, čeprav o njem posebej ni govoril.[34] Tudi vodilna cerkvena osebnost v slovenskem klerikalizmu, ljubljanski škof dr. Anton B. Jeglič, je aktivno mislil na Trst: po njegovem posredovanju je bil konec l. 1910 na položaj tržaškokoprskega škofa imenovan Slovenec dr. Andrej Karlin.[35] In tudi dr. Janeza E. Kreka je usoda Trsta (med vojno) baje zelo

---

[33] Janko Pleterski, Avstrija in Slovenci leta 1912—1913. Kronika, 23, 1975, str. 110—120. Besedilo 10 v tej knjigi.

[34] Ivan Šušteršič, Moj odgovor. 1922, str. 63—65.

[35] Jože Jagodic, Nadškof Jeglič, Celovec 1952, str. 273, 394.

skrbela.[36] Pa vendar je za slovensko klerikalno stranko to mesto v glavnem ostalo tisto, kar je opredelil »Slovenec« že 9. aprila 1910: »Naša temna točka — Trst.«[37]

Novi pojav v slovenski politiki pred vojno, narodno revolucionarno ali »preporodovsko« gibanje, novo ne v idejnem, temveč v protiavstrijsko-jugoslovanskem smislu, se glede Trsta ni posebej opredeljevalo. V slovenskem zgodovinopisju se je v zadnjem času odnos »Preporoda« do Trsta različno tolmačil. Lojze Ude meni, da so »nekateri preporodovci to tržaško premočrtno zaverovanost (ki je, ali računala na ohranitev habsburške monarhije in njene meje nasproti Italiji, ali pa se je vdajala upom, da bo Trst v vsakem primeru prišel v meje Jugoslavije) velikega dela slovenskih izobražencev in političnega vodstva napadli, ker se jim je zdela nevarna za premočrtno revolucionarno usmerjenost.«[38] Takšno tolmačenje bi seveda pomenilo, da so preporodovci za poglavitni cilj — Jugoslavijo — bili pripravljeni žrtvovati delnega — Trst. Dušan Kermauner temu ugovarja z dvojnega stališča. Najprej: »Ob takšni povezavi mora bralec sklepati, da je bila takrat med Slovenci ... struja, ki je že razmišljala o razsulu Avstro-Ogrske in zato zavračala lokacijo zahtevane univerze v Trstu, ... sprejemajoč, da ob razpadu Avstrije (Trst) ne bo prišel v meje Jugoslavije.« In nato: »Toda prav noben takšen preporodovec ... ni prišel do besede v Preporodu.« Temu potem — v zvezi s Slovenci sploh — previdneje dodaja pod črto: »Iz izjem kajpak ne moremo delati pravila!«[39] — Kategoričnost zanikanja ne odpravlja s sveta niti »struje« niti problema samega. Vprašanje ostaja odprto. Glede »Preporoda« samega bo treba upoštevati, da je v svojem realnem delu na Trst vsekakor računal, da je prav v Trstu spomladi 1914 začel izhajati dnevnik z zgovornim naslovom »Jugoslavija«, ki je preporodovsko gibanje podpiral, da je incident na tržaški »Revoltelli«, marca 1914, močno razburil javnost in še posebej študentovsko mladino ne le na Slovenskem, temveč tudi na Hrvatskem, v Srbiji in v vseh univerzitetnih središčih, kjer so študirali jugoslovanski študentje.[40]

Tik pred vojno, prav na dan sarajevskega atentata, je IX. zbor Jugoslovanske socialno demokratične stranke razpravljal o preselitvi izvršilnega odbora stranke iz Ljubljane nazaj v Trst. Izkazalo se je, da sprejema tudi stranka Tumovo koncepcijo glede Trsta, kljub dovolj številnim ugovorom. »Ni krivda primorskih sodrugov,« je več kot pol stoletja pozneje zapisal Ivan Regent, eden najvnetejših podpornikov Tumovega predloga, »če je prišlo kmalu potem do svetovne vojne in če je dunajska vlada prepovedala (slovenski) socialistični dnevnik in da se izvršilni odbor v Trstu ni mogel tako razviti, kakor je bilo pričakovati in kakor je bilo potrebno.«[41]

---

[36] Vinko Brumen, Srce v sredini. Življenje, delo in osebnost Janeza E. Kreka. Buenos Aires 1968, str. 158, 427.

[37] Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem. Ljubljana 1928. str. 300.

[38] Lojze Ude, Slovenci in jugoslovanska skupnost. Maribor 1972, str. 49 in 59.

[39] Dušan Kermauner, O slovenskih zadevah v knjigi D. Jankovića »Srbija i jugoslovensko pitanje 1914—1915. godine«. Jugoslovenski istorijski časopis, 1974/3—4, str. 223—224.

[40] Preporodovci proti Avstriji. Uredil Adolf Ponikvar. Ljubljana 1970. Glej zlasti spremno besedo Frana Zwittra in prispevek Franja Periča, Preporodovci v Trstu. Str. 5—9 in 293—310. — Glej tudi: Branko Marušič, Dogodki na tržaški »Revoltelli« marca 1914, Zbornik: Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat. Urednik Vasa Čubrilović. SANU. Beograd 1967, str. 513—520.

[41] Ivan Regent, Spomini, Ljubljana 1967, str. 284.

12

Položaj Slovencev pred prvo svetovno vojno

Gospodarski in socialni položaj Slovencev pred prvo svetovno vojno je vprašanje, ki še ni sistematično proučeno. Dotaknilo se ga je nekaj del, ki so nastala v glavnem še v času pred prvo svetovno vojno ali pa neposredno po njej. Med njimi je na prvem mestu socialdemokratska brošura »Narodno vprašanje in Slovenci« iz leta 1908, ki jo je spisal Etbin Kristan; leta 1911 je izšla študija J. Mačkovška »Statistika Slovencev v zborniku L. Niederla »Slovanski svet; med prvo svetovno vojno leta 1916 je izšla študija Janeza E. Kreka v knjigi »Kroaten und Slowenen«, izdani v Jeni, ki jo je napisal skupno z A. Milčinovićem; ob koncu prve svetovne vojne je izšla knjiga Bogumila Vošnjaka »A bulwark against Germany, The fight of the Slovenes the Western branch of the Yugoslavs, for national existence« in sicer v ameriško-angleški izdaji leta 1919. V Jugoslaviji je potem izšla leta 1923 knjiga Frana Erjavca »Slovenci«, ki obravnava zemljepisni, zgodovinski, politični, kulturni, gospodarski in socialni pregled do konca leta 1922 in katere težišče je na obdobju do prve svetovne vojne. Na statističnih podatkih iz časa pred prvo svetovno vojno sloni tudi članek Ljudmila Hauptmana pod geslom »Slovenci« v četrti knjigi S. Stanojevića, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, Zagreb 1929. Od poznejših del vsebuje demografske podatke o Slovencih, ki ločeno upoštevajo tudi čas pred prvo svetovno vojno, posebej še izseljevanje in narodnostne razmere, »Slovenija« Antona Melika, izšla v Ljubljani leta 1936. Zlasti pomembna je monografija Frana Zwittra »Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni, izšla v Ljubljani leta 1936, ki posebej obravnava tudi razvoj do začetka prve svetovne vojne in ki v širokih potezah rekonstruira ves socialno gospodarski razvoj slovenskega ozemlja od XVIII. stoletja do obsežna in podrobna razprava Vasilija Melika »Volitve na Slovenskem 1861 do prve svetovne vojne in v letih po njej. V najnovejšem času (1965) pa je izšla obsežna in podrobna razprava Vasilija Melika »Volitve na slovenskem 1861 do 1918«, ki obravnava tudi politični položaj Slovencev v času pred prvo svetovno vojno.

Vse naštete študije, razen zadnjih dveh monografij, pa se bodisi še sploh ne naslanjajo na podatke zadnjega uradnega avstrijskega ljudskega štetja iz leta 1910 ali pa se jih dotikajo le mimogrede. Prav to štetje pa je tisto, iz katerega lahko največ izvemo o gospodarskem in socialnem položaju slovenskega prebivalstva pred letom 1914, ker je bilo prvo, pri katerem so podrobneje kombinirali in objavili podatke o gospodarski in socialni pripadnosti prebivalstva v zvezi z občevalnim jezikom. Naš namen je zato predvsem izrabiti podatke štetja l. 1910, na druga področja pa seči le toliko, kolikor je potrebno za zaokroženje podobe.[1]

Za presojo splošnega položaja Slovencev pred prvo svetovno vojno je dobro najprej pogledati, kolikšen je bil delež slovenskega prebivalstva od vsega prebivalstva na slovenskem narodnostnem ozemlju, pri čemer s tem mislimo ozemlje z mejami, do koder je sredi 19. stoletja slovensko agrarno prebivalstvo bilo strnjeno naseljeno. B. Grafenauer je za leto 1846 izračunal, da je na tem

[1] V rokopisu je še študija Živka Šifrerja »Statistični podatki o izseljevanju s slovenskega ozemlja«, I. del: Doba od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne, Ljubljana 1964, 215 tipkanih strani.

ozemlju tedaj bilo 1,330.000 prisotnega prebivalstva. Od tega je bilo po uradnih podatkih Slovencev 1,147.422 (86 %), s potrebnimi korekturami, ki rezultate štetja bolj približajo dejanskemu stanju, pa 1,182.300 Slovencev ali 88,9 % vsega prebivalstva. Preostalih 11,1 % prebivalstva so bili Nemci in Italijani predvsem v mestnih središčih, enih in drugih pa okrog 73.000. (B. Grafenauer, »Zgodovina slovenskega naroda«, 5. zv., Ljubljana 1962, stran 172—173) Podobnega izračuna za leto 1910 nismo našli, kar pa je bilo objavljenega, se nanaša bodisi na prebivalstvo celotne avstrijske državne polovice (brez Slovencev na Ogrskem to je v Prekmurju in Porabju, in brez Slovencev v Italiji t. j. beneških Slovencev), ali pa le na Slovence v tkim. notranji Avstriji (L. Hauptmann), kar je ozemeljsko vsekakor preširoko zajeto. Po B. Gruafenauerjevi metodi, pri čemer smo se glede slovenske Koroške naslonili na njegovo razpravo (»Narodnostni razvoj na Koroškem od srede 19. stoletja do danes«, Koroški zbornik, Ljubljana 1946, stran 117—248) smo izračunali, da je po podatkih uradnih ljudskih štetij na slovenskem narodnostnem ozemlju leta 1910 bilo 1,724.519 navzočih prebivalcev, od tega pa s slovenskim občevalnim jezikom 1,325.278 ali 76,9 %; oseb z nemškim občevalnim jezikom je bilo 208.367, z italijanskim občevalnim jezikom pa 190.874.

Nedvomno je delež Slovencev oziroma prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom po podatkih avstrijskega ljudskega štetja premajhen, kar je za Koroško dokazal že B. Grafenauer in kar bi se na podoben način dalo dognati tudi za slovensko Štajersko in za druga slovenska področja, vendar se tukaj omejujemo le na uradne podatke, ki po svoje vendarle realno dokumentirajo dejanski podrejeni položaj Slovencev, spričo katerega se pri uradnih ljudskih štetjih ni izkazalo niti njihovo pravo število. (Na slovenskem Koroškem je npr. uradno ljudsko štetje ugotovilo med 172.927 navzočih prebivalcev le 81.410 oseb s slovenskim občevalnim jezikom, medtem ko je po izračunu B. Grafenauerja na osnovi cerkvene statistike tega leta na slovenskem Koroškem bilo 118.589 Slovencev ali za 37.179 več kot po uradnem štetju.) *V času od 1846 do 1910 je torej število prebivalcev na Slovenskem zraslo za 394.519 oseb, število Slovencev oziroma oseb s slovenskim občevalnim jezikom pa le za 177.856, tako da se je delež slovenskega prebivalstva skrčil za 12 %, od 88,9 na 76,9.*

F. Zwitter je primerjal razvoj celotnega prebivalstva na Slovenskem v času od 1846 do 1910 in ugotovil, da so med posameznimi deželami, v katerih so živeli Slovenci, precejšnje in značilne razlike (zelo počasno naraščanje prebivalstva na Kranjskem, nekoliko hitrejše na Koroškem in Štajerskem, pri čemer pa slovenski deli dežele zaostajajo za nemškimi, hitro naraščanje prebivalstva na Primorskem, predvsem v Trstu in deloma v Istri). Glede števila Slovencev oziroma oseb s slovenskim občevalnim jezikom v avstrijski polovici habsburške monarhije sploh pa je ugotovil, da se je v letih 1846 do 1910 to število povečalo za 18,8 %, medtem ko se je vse navzoče avstrijsko prebivalstvo Cislajtanije povečalo za 57,5 % in da so Slovenci med vsemi osmimi glavnimi jezikovnimi skupinami avstrijske državne polovice imeli v tem obdobju daleč najmanjši dejanski prirastek. Ko je raziskoval vzroke tako počasnega naraščanja števila Slovencev v Avstriji je sicer priznal pomembnost takih faktorjev kot so krčenje etničnega ozemlja (na severnem obrobju in pa v obliki nemških in italijanskih jezikovnih otokov) kakor tudi priznano nezanesljivost avstrijskih ljudskih štetij glede jezika prebivalstva, poudaril pa je, da takšni dejavniki niso poglavitni. Opozoril je, da so se ne le Slovenci, ampak da se je sploh prebivalstvo na Slovenskem v tem obdobju množilo tako počasi, kakor malo kje v Evropi. Ugotovil je, da temu ni vzrok premajhna

nataliteta oziroma prevelika smrtnost prebivalstva, ampak da je bila »doba med revolucijo 1848 in med prvo svetovno vojno najbolj izrazita doba izseljevanja v slovenski zgodovini«. F. Zwitter je tudi orisal gospodarske vzroke izseljevanja oziroma počasnega naraščanja prebivalstva na Slovenskem. Med njimi je v prvi vrsti to, da je tehnična revolucija, gradnja železnic in industrije uničila tradicionalne prevozniške obrti in brodarstvo po rekah, domače obrti so skoraj izginile, posebno tekstilne, propadlo je fužinarstvo, tekstilni in kovinski izdelki so se začeli uvažati in slovenske dežele so postale v resnici pretežno agrarne. Pomembno je to, da glavnega dobička od vsega tega razvoja niso imela domača mesta, ki ne uživajo več nekdanje gospodarske avtonomije, ampak velika tuja industrijska in prometna središča, ki začno s svojo konkurenco ogrožati tudi male meščanske obrti. Vrh tega tudi zemljiška odveza ni prinesla kmetu na Slovenskem posebnega olajšanja, ker je v novem kreditnem sistemu kmalu prišel pod vpliv oderuhov, ki so grozili v drugi polovici 19. st., da kmečki stan na Slovenskem popolnoma uničijo. »Vsa ta dejstva«, pravi F. Zwitter, »nam morejo pojasniti, zakaj je nastalo po letu 1848 tako ogromno izseljevanje in tak zastoj v razvoju prebivalstva«. Opozoril je tudi na izjemni položaj Trsta, Istre in dela Goriške na robu slovenskega ozemlja v tem času. Te pokrajine so ogromno pridobile zaradi razvoja pomorstva in industrije, obenem pa sta obe tamkajšnji glavni agrarni kulturi, to je vinska trta in oljka, dobivali vedno več odjemalcev in se je prebivalstvo zato hitro množilo in v glavnem ne izseljevalo.

Že iz našega prejšnjega izračuna o relativnem upadanju števila Slovencev na slovenskem ozemlju pa vidimo, da našteti dejavniki gospodarskega razvoja, niso delovali na vse prebivalstvo na Slovenskem v enaki meri, da so posebno težke nasledke imeli predvsem za slovensko prebivalstvo. Res je dejanski prirastek celotnega prebivalstva na Slovenskem bil v letih 1846 do 1910 majhen (29,7 %) v primerjavi s prirastkom cele avstrijske državne polocice (57,7 %), a še vedno znatno večji kot prirastek slovenskega prebivalstva v avstrijski državni polovici (18,8 %). Z drugimi besedami, v gospodarskih razmerah, zaradi katerih se je moralo prebivalstvo na Slovenskem tako močno izseljevati, se je izseljevalo v prvi vrsti prebivalstvo s slovenskim jezikom, saj je v tistem času prebivalstvo z nemškim in italijanskim jezikom na slovenskem ozemlju naraščalo dosti hitreje kot pa število Slovencev. (Dejanski prirastek nemškega prebivalstva 185 %, italijanskega pa 162 %!) Tudi če upoštevamo izjemni položaj Primorske s Trstom in podatke za njo odštejemo, tako da ostane v našem področju le še področje, ki je bilo izrazito prizadeto z omenjenimi gospodarskimi dejavniki, spet ugotovimo to nesorazmerje med slovenskim in nemškim dejanskim prirastkom; na slovenskem ozemlju brez Primorske je leta 1846 bilo 1,059.000 prebivalcev, leta 1910 pa 1,290.000, tako da dejanski prirastek znaša 231.000 prebivalcev ali 21,8 % kar je sicer več kot odstotek dejanskega prirastka slovenskega prebivalstva v vsej avstrijski polovici. Več kot polovico tega prirastka pa gre na račun naraščanja prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom (119.000, kar pomeni dejanski prirastek 18,9 %!)

Prvi vzrok za takšno nesorazmerje je gotovo ta, da je z novimi gospodarskimi razmerami bilo prizadeto predvsem prebivalstvo na podeželju, kjer se je začel beg v mesta in industrijska središča, medtem ko so mesta od tega procesa pridobila. Nenavadno pa je, da slovenski delež v mestih na Štajerskem in Koroškem zaradi tega skoraj ne narašča. Kolikšna je bila migracijska pasiva za Slovence v tem obdobju, bo težko, če ne nemogoče, točno izračunati, na vsak način pa presega število 200.000, ki ga navaja A. Melik samo za izselje-

vanje v Združene države Amerike. Ž. Šifrer je za leta 1870 do 1910 izračunal, da je migracijska pasiva prebivalstva današnjega ozemlja SR Slovenije znašala 236.000 oseb. V celem pa *lahko rečemo, da je v obdobju 1846 do 1910, ko se je moralo več kot 200.000 Slovencev izseliti v evropske ali čezmorske dežele, na slovenskem ozemlju naraslo nemško in italijansko prebivalstvo za enako število, če ne še za več.* Tega dejstva pa seveda ni mogoče v celoti pojasniti z delovanjem splošnih gospodarskih faktorjev, ampak je treba pojasnilo zanj očitno iskati v posebnem položaju slovenskega prebivalstva, v posebnostih njegove gospodarske, poklicne in socialne strukture, v posebnostih njegovih posestnih razmer, izobrazbi itd.

O socialni, gospodarski, politični in drugačni podrejenosti Slovencev v habsburški monarhiji se je dosti pisalo, a le bolj splošne ugotovitve, naslonjene na neposredno izkušnjo in opazovanje, manj pa na podatke statistike. Avstrijska statistika je prvič izrabila štetje l. 1900, da bi ugotovila, kakšna je gospodarska (poklicna) in socialna struktura prebivalstva različnih občevalnih jezikov in je zato izračunala kombinirane podatke, objavila pa le sumarične rezultate za celo avstrijsko državno polovico; podrobnejši izračuni po deželah oz. območjih trgovskih zbornic so bili izdelani le v rokopisu, ki ga doslej še ni bilo moči zaslediti (izvleček za Štajersko je po tem rokopisu objavil R. Pfaundler v Statistische Monatschrift, N. F. XII, 1907, str.559.) Podrobneje, po deželah, so takšni podatki prvič bili priobčeni šele za štetje l. 1910. Posamezne analize gospodarske in socialne strukture prebivalstva na Slovenskem so posegale le v nekatere pokrajine tako za Koroško F. Zwitter in B. Grafenauer, a brez kombiniranja z občevalnim jezikom, za Štajersko pa R. Pfaundler. Za celoto je te elemente slovenskega narodnega vprašanja že leta 1908 poskusil razčleniti E. Kristan v omenjeni brošuri, pri čemer se je seveda lahko naslonil šele na podatke štetja iz l. 1900. Njegov poskus je po metodi pomanjkljiv, v izračunu pa ponekod tudi napačen, tako da se na to analizo ne moremo opreti in moramo, če hočemo primerjati štetji 1900 in 1910, znova razčleniti tudi podatke za leto 1900.

Položaj Slovencev pred prvo svetovno vojno je razčlenjeval tudi L. Hauptmann v omenjeni študiji. Ugotovil je, da se je število Slovencev v Notranji Avstriji (Štajerska, Koroška, Kranjska, Primorje) od relativne večine v letu 1846 skrčilo do leta 1910 na 2/5 vsega prebivalstva, da največji delež tega relativnega krčenja odpade na Štajersko in Koroško (tu gre celo že za absolutno manjšanje števila Slovencev) in da neznatni dejanski prirastek Slovencev na Štajerskem v desetletju 1900—1910 (+ 153) napoveduje tudi tukaj začetek enake krize kot na Koroškem. Z analizo poklicne (gospodarske) pripadnosti Slovencev v celoti (za leti 1900 in 1910) in posebej na Koroškem in Štajerskem (za leto 1910) v primerjavi s podatki za Nemce v celi Avstriji je ugotovil, da kljub naglemu odhajanju slovenskega prebivalstva z dežele ne narašča sorazmerno hitro tudi slovensko mestno prebivalstvo (ne meščanstvo ne proletariat) in da gre ves pičli prirastek slovenskega mestnega prebivalstva na račun Slovenije od Save do morja, medtem ko Koroška in Štajerska, kljub temu, da zajemata 40 % vsega slovenskega naroda, nista k naraščanju slovenskega mestnega prebivalstva prispevali skupaj skoraj ničesar. S kombinacijo podatkov o migracijskem izviru prebivalstva in o občevalnem jeziku je ugotovil, da se je velikanska večina Slovencev s Koroškega in Štajerskega, ki so se priselili na Dunaj, prištela l. 1910 k nemškemu občevalnemu jeziku (95,52 %), skoraj enako tudi l. 1900 slovenski priseljenci v nemškem delu Štajerske (90,06 %) in da je ponemčevanje slovenskih priseljencev v domača mesta na slovenskem Štajerskem (Maribor, Ptuj, Celje) bilo l. 1900 le malo manjše (65,37 %). Ta

proces v domačih mestih je le bežno razložil z etnično socialno plastovitostjo — nemški trgovec, obrtnik in industrijalec, čeprav odvisni od slovenskega kupca, naročnika in delavca, se ne slovenizirajo, ampak, nasprotno, ponemčujejo Slovence — posebej pa poudaril učinek enostranske ideološke usmeritve slovenskega narodnega gibanja, t. j. »tisti konfesionalizem slovenske kulture, ki je slovenskega meščana odbijal in ga pripravljal za odpadništvo.« — Naprej od tega tudi L. Hauptmann ni šel.

Ne bo odveč, če se bomo v nadaljnjem bolj podrobno pomudili pri tem, kar nam o položaju Slovencev pred prvo svetovno vojno povesta štetji l. 1900 in 1910. Pdatke, ki govore o slovenskem prebivalstvu (tukaj seveda lahko obravnavamo kot slovensko le tisto, ki ga zajema kriterij avstrijskega štetja t. j. po občevalnem jeziku) pa bomo zato, da bi jih laže vrednotili, navajali obenem z relativnimi podatki iste vrste za nemško in italijansko prebivalstvo. Zakaj ravno z njimi, pač ni treba posebej utemeljevati spričo očitne pomembnosti nemških in italijanskih sosedov v habsburški monarhiji za položaj Slovencev. Priložnostno bomo primerjavo razširili tudi na Čehe kot na narod, ki je za Nemci v tedanji skupni državi bilo gospodarsko in socialno politično najbolj razvit, obenem pa v političnem razmerju do Nemcev bil v podobnem, čeprav dosti ugodnejšem, položaju kot Slovenci.

Tabela 1 a — Gospodarska (poklicna) pripadnost slovenskega prebivalstva l. 1900 in 1910.

štetje	A Kmetijstvo in gozdarstvo	B Obrt in industrija	C Trgovina in promet	D Javne službe in prosti poklici	A—D
1900	896.080	159.445	42.059	90.722	1,188.306
1910	847.347	187.380	86.912	131.509	1,253.148
v ‰					
1900	754	134	35	77	—
1910	676	150	69	105	—
‰ za nemško prebivalstvo					
1900	335	383	134	148	
1910	300	364	165	171	
‰ za italijansko prebivalstvo					
1900	501	234	127	138	
1910	475	234	149	142	
‰ za vse prebivalstvo na slovenskem ozemlju l. 1910[2]					
Vseh	566	182	117	135	
Brez Trsta	638	160	79	122	

V tabelah je upoštevano samo slovensko prebivalstvo, ki je bilo ob štetju navzoče na Kranjskem, Štajerskem, Koroškem in Primorskem, v drugih deželah avstrijska statistika slovenskega jezika pri tej kombinaciji ni upoštevala, razlika pa je neznatna, saj je zunaj teh dežel v avstrijski državni polovici l. 1900 bilo le še 4.474 oseb s slovenskim občevalnim jezikom.

[2] (Po A. Meliku, *Slovenija I*, str. 256—257).

Iz preglednice se dobro vidi veliko zaostajanje Slovencev v poklicni strukturi za Nemci in Italijani. Slovensko prebivalstvo se leta 1900 in tudi l. 1910 preživlja od treh četrtin do dveh tretjin od kmetijstva in gozdarstva, vse neagrarne panoge skupaj pa preživljajo le eno četrtino do ene tretjine tega prebivalstva. Pri Nemcih je položaj že leta 1900 ravno obraten, le 1/3 prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom živi od kmetijstva in gozdarstva, 2/3 pa od neagrarnih panog. Leta 1910 je v agrarnih panogah le še 30 % prebivalstva. Tudi Italijani kažejo daleč boljšo poklicno strukturo kot slovensko prebivalstvo, saj pri njih živi od kmetijstva in gozdarstva leta 1900 samo polovica prebivalstva, leta 1910 pa že manj od polovice, druga dobra polovica pa od industrije in obrti, trgovine in prometa, oziroma je zaposlena v javnih službah in prostih poklicih. K preglednici so po *A. Meliku* dodani tudi podatki o poklicni strukturi prebivalstva na slovenskem ozemlju leta 1910. Že na prvi pogled vidimo, da se celotno prebivalstvo na slovenskem ozemlju po svoji poklicni strukturi znatno in ugodno razlikuje od zgolj prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom. V agrarnih panogah je le še dobra polovica prebivalstva (566 ‰), že skoraj v ravnovesju z drugim delom, zaposlenim v neagrarnih panogah. Jasno je, da takšno izboljšanje nastaja zaradi izrazito neagrarne strukture drugorodnega prebivalstva na slovenskem ozemlju, predvsem nemškega in italijanskega. Že tukaj se torej srečamo z znamenjem, ki govori o za Slovenijo in Slovence značilnem pojavu, da razlike v jezikovni pripadnosti pomenijo v veliki meri tudi razliko v poklicni strukturi, pri čemer je tujerodno, neslovensko prebivalstvo zastopano predvsem v neagrarnih, večidel mestnih poklicih. *A. Melik* je ločeno izračunal tudi vrednosti za slovensko ozemlje brez Trsta, te največje urbanske aglomeracije na Slovenskem in ti podatki takoj pokažejo znatno manj ugodno poklicno strukturo prebivalstva, ki se že precej približuje poprejšnjim podatkom za samo slovensko prebivalstvo; pa vendar so razlike še tako znatne, da opozarjajo na pojav etnične poklicne plastovitosti, o katerem smo pravkar govorili.

Razlika v ‰ gospodarske pripadnosti oseb posameznih jezikov od štetja 1900 do 1910 je povzeta v naslednji preglednici:

jezik	A	B	C	D
nemški	— 35	— 19	+ 31	+ 23
češki, slovaški	— 46	+ 6	+ 21	+ 19
poljski	— 55	+ 7	+ 32	+ 16
ukrajinski	— 21	+ 2	+ 3	+ 16
slovenski	— 78	+ 16	+ 33	+ 29
srbski, hrvaški	— 25	+ 7	+ 6	+ 12
italijanski, ladinski	— 26	—	+ 22	+ 4
romunski	— 25	+ 11	—	+ 17
madžarski	— 27	+ 6	+ 9	+ 12

Takoj vidimo, da se pri vseh jezikih manjša delež prebivalstva, ki živi od kmetijstva in gozdarstva. Vse druge, neagrarne gospodarske panoge pa naraščajo, z izjemo panoge obrti in industrije pri nemškem občevalnem jeziku, ki zaznamuje relativni padec za 19 ‰. Pomembno pa je, če pogledamo posebej položaj slovenskega jezika, da le-ta izkazuje med vsemi jeziki avstrijske državne polovice največji relativni padec skupine A in največji relativni pri-

rastek vseh treh drugih skupin. Prav gotovo je to pomemben podatek, ki govori o tem, da je *na začetku 20. st. tudi Slovence zajel proces gospodarskega razvoja, ki je spreminjal razmerja med posameznimi gospodarskimi panogami v modernem smislu in da je ta proces med vsemi avstrijskimi jezikovnimi skupinami pri Slovencih bil relativno najhitrejši.* To pa seveda še ne pomeni, da bi Slovenci lahko pričakovali, da se bo njihov gospodarski položaj v kratkem bistveno izboljšal in približal oziroma dohitel stopnjo, ki je bilo na njej nemško ali tudi italijansko sosednje prebivalstvo. Kljub relativni intenzivnosti gospodarskega razvoja bi trajalo kar pet desetletij, da bi Slovenci npr. dosegli razmerje 300:700 med agrarnimi in neagrarnimi gospodarskimi panogami, kakršno je nemško prebivalstvo v Avstriji imelo leta 1910.[3]

Štetje 1910 je prvič pokazalo *poklicno strukturo prebivalstva v zvezi z občevalnim jezikom* ne le za celo avstrijsko državno polovico skupaj, ampak tudi po posameznih deželah. V *tabeli I b* smo zbrali absolutne in relativne podatke za slovenski jezik in druge občevalne jezike v vseh slovenskih deželah.

Tabela I b

		A	B	C	D	A—D	A	B	C	D
Kranjska	sl.	310.755	84.800	35.905	59.513	490.973	632	172	73	121
	n.	13.416	4.466	2.958	7.011	27.878	481	160	106	251
Štajerska	sl.	317.434	42.709	14.412	35.088	409.643	774	104	35	86
	n.	437.339	252.343	120.707	172.847	983.236	444	257	123	176
Koroška	sl.	57.671	12.710	2.859	8.996	82.236	701	155	35	109
	n.	143.316	68.907	39.502	52.591	304.316	470	226	130	173
Trst	sl.	7.905	20.151	19.836	9.016	56.908	138	354	349	158
	n.	46	1.861	5.150	4.793	11.850	4	157	435	404
	it.	1.093	40.558	46.797	30.575	119.023	9	341	393	257
Goriško	sl.	110.154	21.120	10.682	12.581	154.537	713	137	69	81
Gradiščansko	n.	164	459	894	2.964	4.481	36	102	200	661
	it.	41.504	26.790	11.382	10.505	90.181	460	297	126	116
Istra	sl.	43.169	4.658	2.630	4.950	55.407	779	84	47	89
	sh.	131.651	17.531	8.852	9.932	167.966	784	104	53	59
	it.	69.723	36.656	19.230	21.777	147.386	473	249	130	148

Že prvi pogled na tabelo pove, da so med posameznimi deželami v strukturi prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom bile velike razlike. Po deležu prebivalstva v kmetijstvu in gozdarstvu sta pod slovenskim povprečjem edinole Trst in Kranjska. Trst je pač izjemen primer, saj gre za visoko urbanizirano področje. Na Štajerskem, Koroškem, Goriškem in v Istri pa izkazuje slovensko prebivalstvo daleč nadpovprečne deleže agrarnega prebivalstva. Če pogledamo zdaj razlike med strukturo slovenskega in pa drugorodnega prebivalstva v posameznih deželah, ugotovimo še bolj razločno pojav gospodarsko-etnične stratifikacije, ki smo ga že omenjali. Celo v osrednji slovenski deželi, na Kranjskem, je ta pojav viden, čeprav ne v vseh gospodarskih panogah: boljšo strukturo

[3] Po štetju 1. 1961 je razmerje med prebivalstvom v agrarnih in neagrarnih panogah v SR Sloveniji bilo 322 : 678, prebivalstvo v današnji avstrijski republiki pa je medtem doseglo razmerje 163 : 837.

ima nemški občevalni jezik v primerjavi s slovenskim v panogi kmetijstva in gozdarstva in pa v zadnjih dveh neagrarnih panogah, trgovini in prometu ter javnih službah in prostih poklicih; v panogi industrija in obrt je relativni delež prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom nekoliko manjši od deleža pri slovenskem prebivalstvu.

Posebno izrazit je ta pojav na stiku z nemškim jezikovnim področjem, na Štajerskem in Koroškem, kjer so razlike izredno velike in v korist strukture nemškega prebivalstva. Seveda je na Štajerskem in Koroškem zajeto celotno deželno ozemlje, tako da ti podatki ne govore neposredno o razmerah, ki so vladale prav na slovenskem ozemlju. Delitev po političnih okrajih pa omogoča, da za Štajersko skoraj celotno slovensko ozemlje ločimo od nemškega (Glej spodaj tabelo III c), tako da lahko izračunamo približne vrednosti za gospodarsko strukturo prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom na teritoriju slovenskega dela Štajerske: delež kmetijstva in gozdarstva pri tem prebivalstvu je bil 167, industrije in obrti 316, trgovin in prometa 274, prostih poklicev in javnih služb pa 243. Predvsem vidimo, da gre za prebivalstvo, ki živi od poklicev, značilnih za mestna naselja, torej prav v tistem delu gospodarstva, ki je v njem prebivalstvo slovenskega jezika bilo veliko slabše zastopano. Dejstvo, da je pri nemškem prebivalstvu najmočneje predstavljena skupina industrije in obrti, pomeni, da je tudi precejšen del delavstva v mestih na slovenskem Štajerskem kot svoj občevalni jezik zapisal nemščino.

Edino za Štajersko imamo (po *R. Pfaundlerju*) za primerjavo tudi ustrezne podatke za leto 1900. Razmerje vseh štirih gospodarskih panog je tedaj pri nemškem jeziku bilo 499:265:87:149, pri slovenskem pa 808:102:21:69. Razlike do leta 1910 so torej pri nemškem jeziku bile A: —55, B: —8, C: +36, D: +27, pri slovenskem pa A: —34, B: +2, C: +14, D: +17. Po stopnji manjšanja deleža agrarnega prebivalstva Slovenci na Štajerskem tako močno zaostajajo za slovenskim povprečjem (—78), da bistveno zaostajajo tudi za Nemci v deželi. Splošno boljšanje slovenske strukture v tem desetletju, ki smo jo zgoraj ugotovili, velja torej samo v povprečju, nikakor pa ne za Štajersko, kjer so pričakovanja za Slovence neugodna. Na tem dejstvu ne more kaj dosti spremeniti okoliščina, da delež obrti in industrije pri slovenskem jeziku malenkostno narašča, daleč manj kot v slovenskem povprečju (+16), pri nemškem pa upada. Takšno upadanje pri nemškem jeziku je, kakor smo že videli, splošen pojav v vsej Avstriji in je celo na Štajerskem dosti manj občutno kot v povprečju (—19). To postane še bolj očitno, če pogledamo absolutne vrednosti: število nemškega prebivalstva v tej panogi je namreč v tem desetletju kljub relativnemu padcu narastlo za 13.234 oseb, slovenskega pa le za 915.

Če pogledamo še dežele na stiku z italijanskim jezikovnim področjem, moramo seveda ločeno obravnavati Trst zaradi njegovega mestnega značaja. Pa vendar tudi tukaj opazimo, da je v agrarnem sektorju zastopano izključno slovensko prebivalstvo, kar potrjuje slovenski značaj neposredne tržaške okolice. Značilno je, da ima med vsemi tremi jeziki gospodarska panoga industrije in obrti največji delež ravno pri slovenskem jeziku, kar govori o močno prolatizirani oziroma obrtniški strukturi slovenskega tržaškega prebivalstva. Izredno mali delež te gospodarske skupine pri nemškem jeziku potrjuje že znano dejstvo, da Nemci v Trst niso prihajali toliko kot delavci in obrtniki, ampak bolj kot trgovci in uradniki, o čemer se prepričamo, če pogledamo podatke za tretjo in četrto gospodarsko panogo, ki dosezata pri nemškem jeziku daleč največje deleže. Pri italijanskem prebivalstvu doseza največji delež tretja gospodarska panoga, trgovina in promet, nato pa si sledita druga in četrta panoga. Zanimivo je, da deleži v nobeni gospodarski panogi pri italijanskem jeziku

ne dosezajo prvega mesta v primerjavi z drugima dvema jezikoma. Delež trgovine in prometa pri slovenskem prebivalstvu je sicer manjši kot ta delež pri nemškem in italijanskem, vendar je za slovenske razmere še vedno zelo visok in govori o tem, da se je slovensko prebivalstvo v Trstu v tej panogi dosti močno uveljavljalo. Razmeroma najmanj pa so Slovenci bili predstavljeni v skupini javnih služb in prostih poklicev.

Na Goriškem se spričo zelo majhnega števila prebivalcev nemškega jezika, katerega daleč največji delež najdemo ravno v uradniški skupini, lahko omejimo na primerjavo med slovenskim in italijanskim jezikom. Tukaj gre za dve precej jasno ločeni agrarni področji, slovensko in italijansko oziroma furlansko in pa za narodnostno mešano mestno središče Gorico. Pri slovenskem jeziku najdemo zelo visok odstotek agrarnega prebivalstva, medtem ko je delež tega pri italijanskem jeziku že znatno pod polovico; v enakem smislu najdemo razlike tudi pri vseh treh neagrarnih gospodarskih skupinah, ki beležijo pri italijanskem jeziku znatno večje deleže kot pri slovenskem. Posebno občutna razlika v korist italijanskega jezika je v panogi obrt in industrija. Zanimivo je, da te razlike skoraj izginejo, če pogledamo absolutne podatke o številu prebivalstva tega ali onega jezika v vseh treh neagrarnih gospodarskih panogah.

In končno še Istra, kjer nastopa slovensko prebivalstvo poleg hrvaškega in italijanskega. Tako hrvaško kot slovensko prebivalstvo imata zelo visoke deleže, največje med vsemi naštetimi deželami, v agrarnem sektorju, medtem ko je delež tega sektorja pri italijanskem prebivalstvu približno enak kot na Goriškem. Temu primerno so seveda vse tri neagrarne panoge razmeroma veliko slabše zastopane pri slovenskem oziroma hrvaškem prebivalstvu kot pri italijanskem in še slabše pri Slovencih kot pri Hrvatih z izjemo skupine javnih služb in prostih poklicev, kjer je razmerje za Slovence ugodnejše.

Razdelitev slovenskega prebivalstva po *aktivnosti v poklicu* pri štetjih 1900 in 1910 pokažeta razpredelnici II a in II b.

Tabela II a: Štetje 1900

Slovenci	A	B	C	D	A—D
Aktivni	603.928	79.173	18.789	65.218	767.108
Svojci	290.753	78.405	21.621	20.892	411.671
Hišni posli	1.399	1.867	1.649	4.612	9.527
Skupaj	896.080	159.445	42.059	90.722	1,188.306
Slovenci (v %0)	A	B	C	D	A—D
	674	497	447	719	646
	324	491	514	230	346
	2	12	39	51	8
Nemci (v %0)	630	468	424	626	540
	364	509	535	316	435
	6	23	41	58	25
Italijani (v %0)	546	468	410	518	506
	451	519	555	425	17
	3	13	35	57	17

Tabela II b: Štetje 1910

Slovenci	A	B	C	D	A—D
Aktivni	534.644	94.187	40.022	96.119	764.972
Svojci	311.085	91.292	43.517	29.840	475.734
Hišni posli	1.618	1.901	3.373	5.550	12.442
Skupaj	847.347	187.380	86.912	131.509	1,253.148
Slovenci (v %0)	A	B	C	D	A—D
	631	503	460	731	610,5
	367	487	501	227	379,6
	2	10	39	42	9,9
Nemci (v %0)	647	499	477	645	565,0
	348	486	485	303	413,2
	5	15	38	52	21,8
Italijani (v %0)	553	495	440	562	523,9
	444	497	534	395	462,9
	3	8	26	43	13,2

Ločevanje avstrijske statistike med aktivnimi in neaktivnimi v poklicu je bilo neenotno zlasti pri kmetijstvu in gozdarstvu, kjer je o vprašanju, kdo je »pomagajoči« in kdo pa »vzdrževani« član družine odločala predvsem krajevna miselnost in manj enotni števni kriterij. Ker v naših deželah veljajo kmečke gospodinje kot pomagajoči družinski člani, enako kot otroci, ki so pravkar odrasli šoli, je število vzdrževanih svojcev nizko (avstrijsko povprečje 540:443:18. Vendar pa ta okoliščina sama še ne more pojasniti zanimivega dejstva, da je *pri štetju leta 1900 prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom imelo med vsemi jeziki avstrijske državne polovice največjo kvoto aktivnih in najnižjo kvoto svojcev in to v vseh poklicnih razredih*, na kar izrecno opozarja tudi avstrijska statistična služba. Poskušala je celo pojasniti ta pojav in pri tem upoštevala, da izkazuje prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom od leta 1880 naprej najmanjši dejanski prirastek in sicer kot nasledek zelo močnega odseljevanja. Tu gre za čezmorsko emigracijo in za preseljevanje znotraj države; čezmorska zajema dostikrat po cele družine, notranja pa bolj posameznike, največ moške. Obe vrsti emigracije delujeta tako, da se delež aktivnih veča, delež vzdrževanih svojcev pa manjša, kajti pri odhodu mož narašča aktivnost žensk in otrok. Po mnenju avstrijske statistične službe takšen sklep potrjuje tudi podatek o spolu aktivnih oseb v poklicu, po katerem imajo Slovenci zelo visoke kvote aktivnih žensk v vseh poklicnih razrednih (Die Österreichische Statistik, knjiga LXVI, stran CXLVIII). Podobno je to posebnost poklicne strukture pri Slovencih tolmačil tudi *E. Kristan* v navedenem delu.

Za leto 1910 avstrijska statistika ni več preračunavala podatkov po aktivnosti prebivalstva v zvezi z občevalnim jezikom podrobno po gospodarskih panogah, zaradi primerjave pa smo izračunali takšne podatke za slovenski, nemški in italijanski jezik. Iz njih vidimo, da se je razmerje med aktivnim in neaktivnim slovenskim prebivalstvom do leta 1910 nekoliko približalo povprečnim vrednostim za Avstrijo (560,7:422,8:16,5), ker se je zmanjšal delež aktivnih in povečal delež vzdrževanih oseb. Zlasti močan je ta premik bil v panogi kmetijstva in gozdarstva, tako da izkazuje slovensko prebivalstvo zdaj tukaj večji delež vzdrževanih, neaktivnih oseb kot pa nemško prebivalstvo; celo v pano-

gah industrija in obrt in pa trgovina in promet je slovenski delež vzdrževanih zdaj večji kot nemški. Zaradi velikega absolutnega prevladovanja agrarnega prebivalstva pri Slovencih, pa je povprečno razmerje med aktivnimi in neaktivnimi pri njih še vedno dosti bolj v prid aktivnih kot pri prebivalstvu nemškega in italijanskega občevalnega jezika. Najmanjši delež neaktivnega prebivalstva imajo Slovenci l. 1910 tudi v primerjavi s podatki za vse druge jezike avstrijske državne polovice, imajo celo manj neaktivnih kot skupina tujih državljanov, ki pomeni izrazito migracijsko prebivalstvo, kar pokaže preglednica:

	Čehi, Slovaki	Poljaki	Ukrajinci	Srbi, Hrvatje	Romuni	Madžari	Tujci
aktivni	546,3	529,0	604,0	577,0	571,9	576,9	570,6
svojci	438,4	454,8	390,9	417,5	417,7	420,3	386,7
hišni posli	15,3	16,2	5,1	5,5	10,4	2,8	42,7

Če se zanesemo na razlago avstrijske statistične službe, da takšno nenavadno razmerje med aktivnim in neaktivnim prebivalstvom pri Slovencih nastaja zaradi izjemno močnega izseljevanja, potem bi nekoliko izboljšane vrednosti v tem razmerju pri štetju v 1910 pomenile, da se je v tem desetletju izseljevanje s slovenskega ozemlja zmanjšalo. O tempu in ritmu izseljevanja ni pravih podatkov in pri različnih avtorjih najdemo tudi različna mnenja. *A. Melik* pravi za čezmorsko izseljevanje, da se je pri Slovencih stopnjevalo v 80. letih, višek pa je doseglo v dobi 1890 do 1914, ko so ga šele izredne vojne razmere ustavile (Slovenija I, stran 632); *F. Gestrin* pa pravi, da je izseljevanje doseglo višek v desetletju 1890 do 1900, torej pred desetletjem, ki ga zajema štetje 1910 (*Slovenska zgodovina 1813 do 1914*, Ljubljana 1950, stran 130). Do takšnih razlik prihaja najbrže zato, ker avtorji ocenjujejo izseljevanje po posrednih podatkih ali celo samo cenitvah in pri tem ne upoštevajo vselej tudi izseljevanja s slovenskega ozemlja v druge dežele habsburške monarhije. Študija *Ž. Šifrerja*, ki proučuje izseljevanje s slovenskega ozemlja do srede 19. st. naprej in sicer na osnovi demografskih bilanc, daje podatke iz katerih lahko vidimo, da je negativni migracijski saldo za ožje slovensko ozemlje (današnja SR Slovenija), torej predvsem brez velikih obrobnih mest Trsta, Gorice in Celovca, od leta 1870 pa do prve svetovne vojne absolutno nenehno naraščal, čeprav v desetletju 1901—1910 nekoliko počasneje kot v prejšnjih dveh desetletjih (33.000, 46.669, 74.573, 81.729). Ker pa se je hkrati večalo število navzočega prebivalstva, je relativna vrednost tega odseljevanja kljub naraščanju v absolutnih vrednostih vsaj v zadnjem desetletju bila že znatno manjša. Letna stopnja naraščanja prebivalstva na slovenskem ozemlju je med štetji 1857, 1869, 1880, 1900 in 1910 po Ž. Šifrerju, znašala: 0,53 %, 0,56 %, 0,49 % 0,42 % in 0,81 %. Vidimo torej, da se je v desetletju 1901—1910 dejanski letni prirastek prebivalstva na upoštevanem slovenskem ozemlju povečal. Vsi ti podatki bi govorili o tem, da je *izseljevanje s slovenskega ozemlja v primerjavi s prejšnjimi obdobji v desetletju 1901—1910 relativno že ponehavalo* in da v tem smislu lahko tudi razumemo spremembe v razmerju med aktivnim in neaktivnim slovenskim prebivalstvom, ki jih je ugotovilo štetje 1910.

Ostane še razčlemba podatkov o socialnem položaju v poklicu aktivnega slovenskega prebivalstva po vseh štirih gospodarskih panogah.

Najprej tabela III a za štetje 1900:

	A	B	C	D	A—D
Samostojni	148.558	20.199	5.448	49 034	223.239
uslužbenci	291	336	1.346	5.822	7.795
delavci	79.174	52.301	7.533	10.287	149.295
dninarji	43.564	2.742	3.520	25	49.851
pomag. svojci	332.341	3.595	942	50	336.928
Skupno z neaktivnimi	886.174	159.445	42.059	90.722	1,188.306

V %O od vsega *slovenskega* prebivalstva v gospodarski panogi:

	A	B	C	D	A—D
Samostojni	166	127	130	541	188
uslužbenci	0,3	2	32	64	6
delavci	88	328	179	113	126
dninarji	49	17	84	0,2	42
pomag. svojci	371	23	22	0,4	284

Pri *nemškem* prebivalstvu:

Samostojni	158	85	150	442	171
uslužbenci	3	13	54	93	27
delavci	172	343	146	89	222
dninarji	65	13	59	1	35
pomag. svojci	233	14	15	0,5	85

Pri *italijanskem* prebivalstvu:

Samostojni	173	118	139	349	180
uslužbenci	0,5	7	63	85	21
delavci	55	310	119	83	127
dninarji	23	8	72	—	23
pomag. svojci	294	25	17	1	155

In še tabela III b za štetje 1910:

Slovensko prebivalstvo:

	A	B	C	D	A—D
Samostojni	160.106	24.199	11.601	73.587	266.293
uslužbenci	205	655	2.681	8.176	11.717
delavci	71.690	62.789	18.049	14.220	166.748
dninarji	32.102	4.265	3.862	81	40.310
pomag. svojci	273.741	2.279	3.829	55	279.904
Skupno z neaktivnimi	847.347	187.380	86.912	131.509	1,253.148

V %o od vsega *slovenskega* prebivalstva v gospodarski panogi:

	A	B	C	D	A—D
Samostojni	188	129	133	559	213
uslužbenci	0,2	3	31	62	9
delavci	84	335	208	108	133
dninarji	37	23	44	1	32
pomag. svojci	323	12	44	—	223

Pri *nemškem* prebivalstvu:

Samostojni	191	84	160	462	193
uslužbenci	3	19	61	93	34
delavci	179	375	205	89	238
dninarji	59	15	17	2	27
pomag. svojci	215	8	34	—	73

Pri *italijanskem* prebivalstvu:

Samostojni	206	115	154	363	—
uslužbenci	0,5	9	59	99	199
delavci	39	314	144	100	25
dninarji	28	42	50	1	128
pomag. svojci	280	15	32	—	31

Podatke iz teh dveh tabel je treba pregledovati obenem s tabelama II a in II b.

Tukaj se omejujemo na razčlembo in primerjavo podatkov te vrste 1900 do 1910 za celotno slovensko prebivalstvo, vrednosti po posameznih deželah, ki so bile objavljene za štetje l. 1910, se ne bomo lotevali. Le za slovenski del Štajerske, kjer je to mogoče, bomo izračunali posebej še strukturo tamkajšnjega nemškega prebivalstva, ker nam bo to pomagalo pri obravnavanju etnično socialne plastovitosti prebivalstva. Podatke o nemškem prebivalstvu na slovenskem Štajerskem dobimo, če od vrednosti za celotno prebivalstvo tega dela dežele (politični okraji Celje mesto, Maribor mesto, Ptuj mesto, Celje okolica, Konjice, Ljutomer, Maribor okolica, Brežice, Slovenj Gradec) odštejemo vrednosti za slovensko prebivalstvo na Štajerskem. Razlika, ki ostane, gre na račun nemškega prebivalstva v slovenskem delu dežele. Seveda so ti podatki le približni, ker imamo podatke po jeziku samo za *celo deželo;* a ker zunaj slovenskih okrajev štetje registrira le malo Slovencev (10.890), je natančnost izračuna še dovolj velika. Tako nastane *tabela III c, socialni položaj in gospodarska pripadnost nemškega prebivalstva na slovenskem Štajerskem l. 1910:*

Tabela III c

	A	B	C	D	A—D
Samostojni	1.508	2.360	2.387	5.400	11.655
uslužbenci	118	406	960	1.724	3.208
delavci	2.783	6.535	4.473	415	14.206
dninarji	1.160	425	261	28	1.874
pomagajoči svojci	1.784	194	420	6	2.404
hišni posli	3.721	10.647	9.221	6.219	29.808
Skupaj	11.235	21.215	18.431	16.318	67.199

v ‰

A	B	C	D	A—D
134	111	130	331	173
11	19	52	106	211
248	308	243	25	211
103	20	14	2	28
159	9	23	—	36
331	502	500	381	444
167	316	274	243	

Če primerjamo celotne podatke o strukturi posameznih gospodarskih panog po položaju aktivnih oseb v poklicu v okviru slovenskega obveščevalnega jezika s podatki iste vrste v okviru nemškega oziroma italijanskega občevalnega jezika, lahko dobimo približno sodbo, kako so te panoge razvite pri slovenskem, nemškem oziroma italijanskem prebivalstvu. Na to možnost opozarja že avstrijska statistika (»Österreichisches Statistik«, knjiga LXVI, 1. zvezek, stran CLVIII in naslednje), ki pravi, da je treba med primerjanimi jeziki za vsako gospodarsko panogo posebej ugotoviti, kako se po velikosti svojega relativnega deleža vrstijo posamezni jeziki v kategorijah samostojnih, uslužbencev in delavcev. Po tej metodi je za slovenski, nemški in italijanski jezik izdelana za štetji 1900 in 1910 primerjalna *tabela III d* in sicer za tri gospodarske panoge: kmetijstvo in gozdarstvo, industrija in obrt in pa trgovina in promet.

Tabela III d

Samostojni		Uslužbenci		Delavci	
Kmetijstvo in gozdarstvo 1900 in 1910					
it.	1	nem.	1	nem.	1
slov.	2	it.	2	slov.	2
nem.	3	slov.	3	it.	3
it.	1	nem.	1	nem.	1
nem.	2	it.	2	slov.	2
slov.	3	slov.	3	it.	3
Industrija in obrt 1900 in 1910					
slov.	1	nem.	1	nem.	1
it.	2	it.	2	slov.	2
nem.	3	slov.	3	it.	3
slov.	1	nem.	1	nem.	1
it.	2	it.	2	slov.	2
nem.	3	slov.	3	it.	3
Trgovina in promet 1900 in 1910					
nem.	1	it.	1	slov.	1
it.	2	nem.	2	nem.	2
slov.	3	slov.	3	it.	3
nem.	1	nem.	1	slov.	1
it.	2	it.	2	nem.	2
slov.	3	slov.	3	it.	3

S pomočjo vseh teh preglednic pridemo do naslednjih ugotovitev:

A. Kmetijstvo in gozdarstvo

Kvota samostojnih v tej gospodarski panogi je znak za stanje agrarne posesti. Kjer je kvota samostojnih največja, gre za najbolj razdrobljeno kmetijsko posest, kjer najmanjša, za najbolj koncentrirano. V tabeli III d vidimo, da pri obeh štetjih največji delež samostojnih izkazuje italijanski jezik. Avstrijska statistika je opozarjala, da je to posledica kolonatskega sistema. Najmanjši delež samostojnih izkazuje leta 1900 nemški jezik, slovenski pa je v sredini; presenetljivo je, da se leta 1910 ta vrstni red spremeni in da ima najmanjšo kvoto samostojnih v tej primerjavi slovenski jezik. Kvota samostojnih se je pri tem tako za nemški kot za slovenski jezik povečala, pri slovenskem od 166 na 188, pri nemškem pa od 158 na 191, torej kar za veliko več. Kje je vzrok? Če pogledamo absolutne vrednosti vidimo, da gre v obeh primerih tudi za absolutno naraščanje števila samostojnih: pri slovensem jeziku za 11.548 (ali 7,76 %), pri nemškem za 84.530 (ali za 17,42 %). To naraščanje spremlja pri obeh jezikih upadanje števila pomagajočih svojcev in dninarjev. Pomembna razlika pa je, da pri nemškem jeziku narašča število delavcev in uslužbencev, medtem ko njihovo število pri slovenskem jeziku upada; obratno upada pri nemškem jeziku število neaktivnih svojcev, medtem ko se pri slovenskem jeziku takšni svojci množijo. Očitno gre za dva precej različna procesa agrarnega razvoja, ki je za slovensko agrarno strukturo vsekakor neugodnejši: slovenski je umerjen predvsem v drobitev, nemški pa je bolj diferenciran. Tudi italijanski razvoj ima posebnosti, ker tam ob naraščanju števila samostojnih upada število delavcev, dninarjev, pomagajočih svojcev in neaktivnih svojcev, medtem ko neznatno narašča le število uslužbencev. V bistvu gre najbrž za podoben pojav kot v okviru slovenskega jezika, kjer naraščanje števila svojcev (kot edine rastoče nesamostojne skupine) pomeni najbrž le delno normalizacijo družinske strukture kmečkega prebivalstva, prizadete po hudem izseljevanju do leta 1900. — Uradni komentar o štetju leta 1900 ugotavlja, da je kvota delavcev, torej nečlanov družine, v kmetijstvu močneje zastopana le pri nemškem, češkem in slovenskem jeziku, pri le-tem pa omenja, da je to opaziti zlasti na Štajerskem in Koroškem, ne da bi o tem bili objavljeni podatki.

B. Industrija in obrt

Kvota samostojnih med prebivalstvom, ki pripada tej gospodarski panogi, je po opozorilu avstrijske statistike odvisna od stadija industrijskega razvoja. Najbolj razviti izkazujejo najmanjše kvote samostojnih, visoke kvote, med drugimi tudi pri Slovencih, pa pomenijo prevladovanje obrtniškega obrata, ki vrh tega zaposluje malo pomočnikov oziroma vajencev. Kvote delavcev so v določenem razmerju s kvotami samostojnih in sicer, kolikor manjša je kvota samostojnih, toliko večja je kvota delavcev in narobe. Ekstremna primera v obeh smereh sta leta 1900 bila češki in ukrajinski jezik. Primerjava podatkov za slovenski, nemški in italijanski jezik pokaže, da je slovenski po kvoti samostojnih pri obeh štetjih na prvem mestu, italijanski na drugem, nemški pa na tretjem, torej najugodnejšem mestu. Industrijski razvoj v okviru slovenskega občevalnega jezika je torej leta 1900 še na zelo nizki stopnji, v desetletju do 1910 pa pokaže relativno in absolutno veliko neugodnejšo teedenco od nemškega in italijanskega področja. Število samostojnih abso-

lutno in relativno narašča, medtem ko pri nemškem in italijanskem jeziku absolutno narašča veliko počasneje, relativno pa celo pada, kar je znak dosti intenzivnejšega razvoja v smeri industrializacije kot pa pri Slovencih. Navidezno anomalijo v smislu zgoraj omenjenega pravila o razmerju »samostojni« — »delavci« pomeni dejstvo, da je kvota delavcev pri slovenskem jeziku razmeroma večja kot pa bi pričakovali, sicer manjša kot pri nemškem, a večja kot pri razvitejšem italijanskem področju. Pojasnimo pa si jo lahko s tem, da je industrijski kapital na slovenskem ozemlju v veliki meri bil v tujih (nemških oz. italijanskih) rokah in da je zato normalno razmerje v gospodarsko socialni in jezikovno socialni strukturi moteno. Z drugimi besedami, velik del slovenskega proletariata ni delal v slovenskih, pač pa v nemških oziroma italijanskih industrijskih podjetjih. Ločeni podatki za nemško prebivalstvo na slovenskem Štajerskem za leto 1910 ta sklep potrjujejo, saj je kljub temu, da izkazujejo manjšo kvoto samostojnih od slovenskega in italijanskega povprečka (torej višjo povprečno stopnjo razvoja nemške industrije na Štajerskem), naštejejo od vseh najnižjo kvoto delavstva z nemškim občevalnim jezikom, kar pomeni, da je nemška industrija na slovenskem Štajerskem v veliki meri zaposlovala slovenske delavce. Tako tudi lahko razumemo, zakaj izkazuje slovensko industrijsko prebivalstvo v primerjavi z vsemi drugimi narodi Avstrije nenavadno visoko kvoto delavcev, kar je leta 1900 opazila celo avstrijska uradna statistika (n. d., stran CLXIX). Po kvoti delavcev namreč zaostaja slovenski jezik tega leta le za češkim in nemškim povprečjem, neznatno še za italijanskim, sicer pa je pred vsemi drugimi avstrijskimi narodi (češki 764, nemški 731, italijanski 663, slovenski 661). Če pogledamo posamezne industrijske veje, lahko ugotovimo dve (kemična industrija in papirna in usnjarska industrija), kjer je slovenska kvota delavcev sploh največja v vsej Avstriji, tri, kjer je na drugem mestu (rudarstvo in železarstvo, lesna industrija in pa izdelava pijač ter gostinstvo), pri treh pa je na četrtem mestu, za češko, nemško in italijansko kvoto (industrija kamna in zemlje, stavbinstvo, prehrambna industrija). — Dosti večja kvota uslužbencev italijanskega jezika in še neprimerno večja uslužbencev nemškega jezika v celotnem povprečku jasno govori o večji razvitosti nemške oziroma italijanske industrije, kajti veliki obrati so tisti, ki to kvoto povečujejo. Če pogledamo ločene podatke za nemško prebivalstvo na slovenskem Štajerskem, znova ugotovimo anomalijo, ki se pojasnjuje s posebnostmi etnične, socialne plastovitosti: kvota samostojnih je znatno večja od kvote le-teh pri celotnem nemškem povprečku (111 : 84), kar bi govorilo o nekoliko manjši razvitosti nemške industrije na slovenskem ozemlju, kvota uslužbencev pa je tu in tam enaka. Vsekakor gre za nacionalno izključnost nemških podjetij, ki kljub temu, da delujejo v večinsko slovenskem okolju in v veliki meri s slovenskim delavstvom, zaposlujejo izključno uslužbence z nemškim občevalnim jezikom, zaradi česar je ta socialna skupina v okviru nemškega industrijskega prebivalstva na slovenskem Štajerskem posebno izrazita.

C. Trgovina in promet

Tudi tukaj govori manjši delež samostojnih, obenem z večjim deležem uslužbencev in delavcev v splošnem o stopnji razvitosti oziroma koncentracije te gospodarske panoge. A to velja le do neke mere in sicer za razvitejše in v sebi zaokrožene jezikovne skupnosti, kjer so zastopane vse socialne plasti. Kajti sicer bi iz preglednice morali zaključiti, da je skupina slovenskega občevalnega jezika v tej panogi najrazvitejša, saj ima pri obeh štetjih najmanjše

kvote samostojnih in največje kvote delavcev! Dejstvo, da pa ima obenem daleč najnižje in še padajoče kvote uslužbencev, opozarja, da gre za poseben primer, ki ga ni mogoče kar naravnost meriti s kriteriji za nemški, češki in italijanski jezik. Kajti težko si je misliti, da bi Slovenci imeli velika (ker maloštevilna) transportna in trgovska podjetja z velikim številom slovenskih delavcev in nemškimi uslužbenci. Razlaga je kajpak čisto drugačna in vzroki so podobni tistim v panogi industrije in obrti, le da so tukaj še bolj izraziti. Število slovenskih samostojnih podjetnikov v tej panogi je v razmerju s številom slovenskih delavcev veliko premajhno in presežek slovenskih delavcev dela pač v nemških in italijanskih podjetjih. Niso pa vse veje te gospodarske panoge enakega značaja in pomena in bomo pregledali poglavitne posamič.

Najpomembnejša je veja blagovnega prometa. V primerjavi z Nemci, Čehi in Italijani imajo Slovenci leta 1900 v njej najnižjo kvoto samostojnih (499, 537, 482, *451*, in največjo kvoto delavcev (321, 291, 241, *383*) in spet najmanjšo kvoto uslužbencev (85, 51, 185, *37*). Tudi leta 1910 je razmerje v enakem smislu, le da še veliko bolj izrazito. Delež samostojnih je pri slovenskem jeziku najmanjši (408, 467, 419, *375*) enako delež uslužbencev (129, 82, 93, *55*), delež delavcev pa največji (347, 299, 313, *407*), a razlika je zdaj tako poudarjena, da slovenski jezik edini izkazuje manjši delež samostojnih od deleža delavcev, medtem ko je še leta 1900 tudi pri Slovencih bil delež prvih večji od deleža drugih.

V veji kopenskega prometa (železnica in Ptt) ima slovenski jezik leta 1900 poleg ukrajinskega, največjo kvoto delavcev, in spet najnižjo kvoto (poleg ukrajinskega) uslužbencev. (Uslužbenci: nemški — 235, češki — 205, italijanski — 265, *slovenski — 160;* delavci: 668, 701, 534, *736).* V letu 1910 so pri štetju prometno vejo drugače delili, na železnice in pa na ostali promet na kopnem in na vodi, tako da neposredna primerjava ni mogoča. Tega leta je razmerje uslužbenci — delavci bilo takšno: delež uslužbencev v nemškem jeziku — 151, v češkem — 93, v italijanskem — 185, *v slovenskem — 70;* delež delavcev: 830, 851, 721, 843. Vidimo spet najmanjšo kvoto uslužbencev pri slovenskem jeziku, medtem ko je z največjo kvoto delavcev tukaj češki jezik, slovenski pa za njim. Znana je germanizacijska vloga železnic na Slovenskem in najbrž je zato manj delavcev, ki so zapisali za občevalni jezik slovenščino, kot pa bi pričakovali. Če pa k delavcem prištejemo še socialno najnižjo in najmanj kvalificirano kategorijo — dninarje, potem dobimo spet staro podobo za slovenski jezik: najnižjo kvoto uslužbencev in največjo kvoto delavcev in dninarjev: nemški jezik — 847, češki — 898, italijanski — 815, *slovenski — 929.*

Nerazvitost industrijskega in trgovskega kapitala pri Slovencih v primerjavi z Nemci in Italijani, ki smo jo ugotavljali spredaj, potrjuje tudi pregled veje denarništva in zavarovalništva, kjer so najpomembnejši podatki o številu samostojnih in uslužbencev. (tab. IV).

Tabela IV

1900 jezik	samostojni	uslužbenci	vseh aktivnih	delež jezika v gosp. veji v %	delež jezika v Avstriji
nemški	1.293	13.150	17.619	614	351
češki	208	3.439	4.548	158	277
italijanski	100	702	1.129	39	28
slovenski	14	148	236	18,2	45
Avstrija	2.100	21.261	28.626		

1900 jezik	samostojni	uslužbenci	vseh aktivnih	delež jezika v gosp. veji v %	delež jezika v Avstriji
1910					
nemški	1.092	22.733	28.724	553	348
češki	198	8.282	10.034	193	225
italijanski	64	1.557	2.314	45	27
slovenski	20	469	928	17,9	44
Avstrija	2.131	40.734	51.843		

Zaradi velikanskih razlik v absolutnih vrednostih med posameznimi jeziki, predvsem ker so slovenska števila tako majhna, da iz njih ne moremo dobiti pravih predstav o notranjih relacijah v okviru jezika in jih primerjati z drugimi jeziki, si bomo tukaj absolutna števila raje ogledali naravnost in končno samo ugotovili, koliko je posamezni jezik zastopan v tej gospodarski veji v primerjavi z njegovim deležem pri celotnem avstrijskem prebivalstvu.

V oči bode skrajno majhno število aktivnih slovenskega jezika v avstrijskem denarništvu in zavarovalništvu tako med samostojnimi kot med uslužbenci pri obeh štetjih. Vidna je koncentracija tega dela gospodarstva v nemških rokah, ki se obdrži še pri štetju leta 1910, kljub temu da so v tem obdobju v tej veji napredovali tudi drugi jeziki. Nemški jezik kaže pri obeh štetjih veliko večje deleže v tej gospodarski veji kot pa je njegov delež v avstrijskem prebivalstvu. To velja tudi za italijanski jezik, čeprav ta v absolutnem merilu ne pomeni dosti. Češki jezik se sicer v absolutnem merilu v tej panogi dokaj uveljavlja, vendar je njegov delež še vedno veliko manjši kot pa je delež češčine med avstrijskim prebivalstvom. Za slovenski jezik pa je poleg absolutne neznatnosti značilno zelo močno zaostajanje relativnega deleža v gospodarski veji za deležem med avstrijskim prebivalstvom. Medtem ko se je do leta 1910 položaj češkega in italijanskega jezika absolutno in relativno močno okrepil, je slovenski jezik kljub absolutnemu naraščanju v tej gospodarski panogi v relativnih razmerjih ostal na enako slabem položaju kot pred desetimi leti.

D. Javne službe in prosti poklici

V tej panogi najdemo podatke, ki govore predvsem o strukturi vojske in pa o udeležbi posameznih jezikov v javni upravi skupaj z nekaterimi prostimi poklici. Ustavili se bomo pri drugi kategoriji te panoge. V veji ‚dvorna, državna in drugačna javna služba' so leta 1900 šteli poleg javne uprave od osrednjih do občinskih organov tudi šolstvo, višjo in nižjo zdravstveno službo, duhovništvo, advokaturo, notariat, orožništvo in policijo. Torej precej raznovrstne službe in poklice, kjer so samostojne osebe lahko nastopale samo v šolski upravi (lastniki učnih zavodov in učno osebje brez stalne namestitve), v zdravstvu (zdravniki, babice, maserji itd.), kakor tudi pri advokaturi in notariatu. Drugod pa nastopajo samo uslužbenci in ker ni ločenih podatkov, nam razmerje med samostojnimi in uslužbenci v okviru posameznega jezika ne pove dosti, kvečjemu nekaj o deležu poklicev, kjer lahko najdemo samostojne osebe. Zato je bolj zanimiv pregled, kolikšen je delež samostojnih oziroma uslužbencev posameznega jezika med vsemi samostojnimi in uslužbenci te gospodarske veje in primerjava teh deležev z deleži posameznega jezika v celotnem avstrijskem prebivalstvu. Za jezike, ki nas predvsem zanimajo, to pokaže naslednja razpredelnica (tab. V)

Tabela V

1900 jezik	% samostojnih	(+,—)	% uslužbencev	(+,—)	% jezika v avstrijskem prebivalstvu
nemški	492	+ 141	490	+ 139	351
češki	173	— 54	211	— 16	227
italijanski	42	+ 14	40	+ 12	28
slovenski	21	— 24	28	— 17	45
1910					
	481	+ 133	461	+ 113	348
	187	— 38	218	— 7	225
	29	+ 2	37	+ 10	27
	13,9	— 30	28	— 16	44

V tej gospodarski veji, ki pomeni ne-le udeležbo pri organih izvršne oblasti, ampak tudi zelo pomemben del v tkim, nadstavbi družbe vsakega naroda, se zaostajanje Slovencev in njihov podrejeni položaj še posebno očitno pokaže. Skoraj polovica vseh samostojnih in uslužbencev v tej veji je leta 1900 pripadala nemškemu jeziku, veliko več kot pa je bil delež tega jezika v avstrijskem prebivalstvu. Dominantni položaj nemškega jezika je do leta 1910 nekolikanj nazadoval, vendar ne bistveno. Veliko ugodnejši položaj kot bi to sicer bilo po njegovem deležu v avstrijskem prebivalstvu, je v tej gospodarski veji imel tudi italijanski jezik, vendar pa je svoj ugodni položaj zlasti med samostojnimi v tej gospodarski veji do leta 1910 že precej izgubljal. Delež češkega jezika je med samostojnimi in uslužbenci od leta 1900 do 1910 narastel, vendar pa je pri obeh štetjih še vedno povsod bil manjši od deleža jezika v avstrijskem prebivalstvu. Razlike pa so se manjšale in zlasti delež uslužbencev je leta 1910 že skoraj dosegel povprečje češkega jezika v avstrijskem prebivalstvu. Položaj slovenskega jezika je že leta 1900 bil skrajno slab, do leta 1910 pa se je v celem še poslabšal. Delež slovenskih samostojnih in uslužbencev leta 1910 med avstrijskimi pripadniki upravnega aparata in prostih poklicev, šolstva in zdravstva je leta 1900 bil daleč pod deležem slovenskega jezika v avstrijskem prebivalstvu. Do l. 1910 je delež slovenskih uslužbencev ostal enak, razlika nasproti deležu slovenskega jezika v avstrijskem prebivalstvu pa se je neznatno zmanjšala, a le na račun tega, da je celotno slovensko prebivalstvo v avstrijskem okviru relativno nazadovalo. Če bi pri uslužbencih lahko govorili o stagnaciji na starem nizkem nivoju, ugotovimo pri slovenskih samostojnih do leta 1910 močno poslabšanje. Bistveno se je zmanjšal njihov delež v okviru gospodarske veje, v primerjavi z deležem slovenskega jezika med avstrijskim prebivalstvom pa se je od pičle polovice skrčil skoraj le na 1/4.

Pregledani položaj slovenskega jezika v neagrarnih gospodarskih panogah v letih 1900 do 1910 pomeni, da je kljub naglemu upadanju agrarnega deleža in naraščanju neagrarnih poklicev imel pri Slovencih ta v splošnem pozitivni razvoj močne negativne poteze. Tudi ob novem industrijskem prebivalstvu se ohranja na slovenskem ozemlju etnična plastovitost, slovenski jezik je nesorazmerno močno zastopan pri delavstvu, medtem ko je med podjetniki in uslužbenci močnejši nemški in italijanski element. Le malo in dosti prepočasi narašča delež prebivalstva, ki govori o razvoju slovenskega finančnega in

industrijskega kapitala, javna uprava in prosti poklici so na Slovenskem še vedno domena drugorodnega življa, tendenca razvoja je tukaj deloma celo negativna. Po razvoju svoje socialne strukture Slovenci ne dohajajo svojih močnih in veliko razvitejših nemških in italijanskih sosedov, ki tudi v moderni družbeni stavbi na Slovenskem znova uveljavljajo svoj podedovani privilegirani položaj.

Ali pa ni demokratizacija javnega življenja, zlasti uvedba splošne volilne pravice, omogočila Slovencem, da končno po politični poti izboljšajo svoj položaj in vsaj v perspektivi zagospodarijo na svojem narodnem ozemlju, kjer vzlic izgubam v preteklosti še vedno pomenijo ogromno večino prebivalstva? Kakšne so bile te možnosti, pokaže podoba zastopanosti Slovencev v osrednjem avstrijskem predstavniškem telesu in pa v deželnih zborih dežele, kjer Slovenci žive. Tudi pri tem lahko govorimo le o slovenskem ozemlju v Avstriji, saj Slovenci v Prekmurju in v Beneški Sloveniji političnega zastopstva sploh niso imeli. Politično zastopstvo Slovencev v Avstriji je raziskal V. Melik in naš sumarni pregled se naslanja na njegovo delo.*

Do reforme volilnega reda za državni zbor leta 1907 so Slovenci v tem osrednjem avstrijskem predstavniškem telesu imeli 15 mandatov (3,5 %), kar je bilo manj kot delež slovenskega prebivalstva (4,5 %). Reforma tega leta jim je priznala 24 mandatov (4,6 %), kar bi po številu slovenskega prebivalstva v celem pomenilo ustrezno zastopanost. Niso pa bili primerno zastopani Slovenci iz vseh dežel, zlasti ne s Koroškega, Štajerskega in Goriškega. Na Koroškem so v razmerju z nemškim prebivalstvom dobili 1 mandat in na Štajerskem 2 mandata premalo, na Goriškem pa nasproti italijanskemu prebivalstvu 1 mandat premalo. Veliko bolj kot to številčno nesorazmerje pa je bila škodljiva zlasti na Koroškem in Štajerskem določitev teritorialnih volilnih okrajev. Na Koroškem je bil le manjši del slovenskega ozemlja zajet v slovenskem volilnem okraju, večji del pa je bil razparceliran in dodan šestim nemškim volilnim okrajem z velikimi nemškimi večinami, tj. priznan kot nemška politična posest. Na Štajerskem so bila vsa pomembnejša mestna in gospodarska središča slovenskega ozemlja izločena iz slovenske okolice v dva samostojna nemška volilna okraja, s čimer bi bila posest mest politično zagotovljena nemški vrhnji plasti tudi v prihodnosti.

Še slabši je bil položaj za Slovence v deželnih zborih, kjer se je oblikoval pomemben del njihovega življenja, posebno v šolskih, deželnih, gospodarskih in jezikovnih zadevah. Čeprav so volilni redi za deželne zbore tja do prve svetovne vojne bili povsod reformirani, vanje ni prodrlo načelo splošne in enake volilne pravice. Ohranili so značaj s splošno kurijo nekoliko omiljenega stanovskokurialnega zastopstva, pri čemer so bili nesorazmerno močno zastopani ravno stanovi, kamor slovenski element sploh še ni mogel prodreti (veleposest — z izjemo Goriške) ali pa se je uveljavljal le na Kranjskem (trgovina, obrt in industrija) in pa mestna kurija, kjer so zunaj Kranjske Slovenci lahko dosegli le še po 1 mendat na Štajerskem in Goriškem. Poseben primer je Trst, kjer se mestni svet ni volil po kurialnem sistemu. Zastopanost Slovencev v deželnih zborih pred prvo svetovno vojno pokaže razpredelnica (tab. VII).

Slovenci torej nikjer niso mogli doseči niti približno tistega števila mandatov, ki bi jim po njihovem deležu v prebivalstvu pripadalo. Večino so imeli

---

* Vasilij Melik, »Volitve na Slovenskem 1861 do 1918«, Ljubljana, 1965; deloma so podatki vzeti tudi iz rokopisa disertacije istega avtorja »Volilni sistem na Slovenskem«, Ljubljana, brez letnice.

Tabela VII

Kurija	Štajerska			Koroška			Kranjska			Goriška			Istra			Trst		
	Posl.	Slov.	%	Posl.	Slov.	%	Posl.	Slov.	%	Posl.	Slov.	%	Posl.	Slov.	%	Posl.	Slov.	%
Veleposest	12	—	—	10	—	—	10	—	—	6	3	50	5	—	—	—	—	—
Trg. obrtna zbornica	6	—	—	3	—	—	2	2	100	2	—	—	2	—	—	—	—	—
Mesta	28	1	4	10	—	—	10	9	90	5	1	20	14	—	—	—	—	—
Kmečke občine	28	10	36	15	2	13	16	16	100	10	7	70	15	2	13	—	—	—
Splošna	10	2	20	4	—	—	11	11	100	6	3	50	8	1	12	—	—	—
Vseh voljenih poslancev	84	13	16	42	2	5	49	38	78	29	14	48	44	3	6	80	12	15
Slovencev po občevalnem jeziku 1910	—	—	29	—	—	21	—	—	94	—	—	62	—	—	14	—	—	25

le v kranjskem deželnem zboru, povsod drugod so bili v hudi manjšini, tudi tam, kjer so sami (Goriška) ali skupaj s Hrvati (Istra) tvorili večino prebivalstva.* Najslabše je bilo na Koroškem in ne dosti boljše na Štajerskem. Omeniti bi bilo treba, da je v Trstu bilo še 7 socialdemokratskih občinskih, na Štajerskem pa en socialdemokratski deželni poslanec, ki so jih izvolili tudi volivci slovenske narodnosti in ki jih ni moč brez pridržka prišteti italijanski oz. nemški večini, seveda pa tudi ne k slovenski manjšini. Če seštejemo vse voljene deželne (v Trstu mestne) poslance v deželah, kjer so Slovenci živeli, ugotovimo, da *so pred prvo svetovno vojno Slovenci od 328 deželnih mandatov imeli 82, ali 25,8 % medtem ko je delež slovenskega prebivalstva v teh deželah znašal 39,9 % in bi slovenskih mandatov proporcionalno moralo biti 131.* Takšen položaj je poleg drugih političnih in pa gospodarskih in socialnih vzrokov bil predvsem rezultat volilnega sistema. A tudi, če bi deželni volilni redi nekoč morda postali docela demokratični, bi Slovenci bili obsojeni na položaj manjšin na Štajerskem, Koroškem in Trstu, kjer je živela skoraj polovica slovenskega naroda! V sistemu avstrijskih kronovin bi Slovenci svojega vprašanja nikoli ne mogli rešiti.

*

Sklep, ki ga je moč razbrati iz vseh teh statističnih podatkov, se pač ujema s splošno izkušnjo zgodovinskega razvoja na Slovenskem.

Gospodarski napredek slovenskega ozemlja postaja v letih pred prvo svetovno vojno hitrejši, splošne možnosti zaposlitve prebivalstva se večajo, izseljevanje v tujino se začne manjšati. Delež agrarnega prebivalstva naglo upada, kar je sicer v skladu z gospodarskim razvojem, a razdrobljenost kmečkega gospodarstva je vedno večja. Novo neagrarno slovensko prebivalstvo se na domačih tleh zaposluje v veliki meri pri podjetjih nemškega in italijanskega kapitala in zapada močnemu raznarodovanju — posebno še na Štajerskem in Koroškem — razmeroma hitreje kot narašča njegovo število. Zato je končna relativna bilanca za Slovence negativna, smer razvoja pa ogroža obstoj slovenskega naroda v prihodnosti. V tekmi z razvitejšimi sosedi, Nemci in Italijani, za vsestranski enakomeren gospodarski in socialni razvoj, Slovenci brez faktorja političnega ozemeljskega zedinjenja in upravne osamosvojitve nimajo pravega upanja na uspeh in trajen obstanek. Velikanski napor za lastno nacionalno formiranje in emancipacijo v družbenem, kulturnem in gospodarskem oziru, ki so ga zmogli v stoletju razvoja narodnega gibanja, je Slovence sicer potrdil in oblikoval kot narodno individualnost, a vendar ne zadošča, da bi v razmerah, ki so v začetku dvajsetega stoletja vladale v habsburški monarhiji, tej individualnosti zagotovil obstoj, kaj šele enakopravnost. Vse bolj nujno se kaže potreba odločilnega političnega preboja, to pa je za Slovence pomenilo predvsem spoznanje in izbojevanje pravice do samoodločbe.

*

LITERATURA je navedena v besedilu. Tabele, ki se nanašajo na avstrijska uradna ljudska štetja iz l. 1900 in 1910, so izračunane, če ni drugače navedeno, na podlagi podatkov v uradni publikaciji centralne avstrijske statistične komisije *Österreichische Statistik* in sicer za štetje 1900 knjiga LXVI., zvezki 1 do 6; za štetje 1910 pa knjiga 1., nova vrsta, zvezek 2., in knjiga 3., nova vrsta, zvezki 1, 4, 5, 6.

---

[5] Skupaj s Hrvati so Slovenci imeli v istrskem deželnem zboru 19 poslancev ali 43 %, delež hrvaškega in slovenskega prebivalstva v Istri pa je bil 55 %.

13

Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje

Potrebna je vsaj najkrajša opredelitev pojma trializem, kakor ga uporabljam. Referat se nanaša na desetletje 1908—1918, govori pa o trializmu pri slovenskem klerikalnem taboru. Mislim, da je vsebinsko treba ločevati trializem, ki o njem govore velikoavstrijski reformatorji monarhije, od trializma, ki se o njem govori in zanj dela v slovenski politiki. Prvi izhaja od težnje obnoviti z njim enotnost monarhije in utrditi položaj krone na osnovi nekakšnega kompromisa med federalizmom in centralizmom, drugi je sicer tudi dinastičen in klerikalno usmerjen, a njegova osnovna misel je, najti rešitev slovenskega narodnega vprašanja v političnem zedinjenju južnih Slovanov, ki žive v mejah habsburške države. Misel na krepitev katoliške monarhije je sekundarna. Beseda trializem, kakor je bila v splošni rabi v Avstro-Ogrski, za oznako vsebine, ki jo je pojav imel v slovenski politiki, sploh ni bila primerna. Ni primerna po svoji semantični osnovi, saj trializem pri Slovencih ni izključeval splošne federalizacije oziroma preosnove v zvezo tudi večjega števila držav, ampak je tak razvoj celo pričakoval. In ni primerna po svojem stvarnem obsegu. Trializem v splošni rabi meri največkrat le na antidualistično reformo položaja jugoslovanskih dežel onstran meje z Ogrsko, praviloma z udeležbo Dalmacije, večidel tudi Istre, a le izjemoma upošteva tudi slovenske dežele. V trializmu pri Slovencih pa je osnovno ravno to, da v njem vidijo politično formulo, ki naj zagotovi vključitev Slovencev v južnoslovansko državno tvorbo v monarhiji. Ta slovenska trialistična politika nenehno dokazuje na osnovi narodnega in pomožno tudi zgodovinskega načela — hrvaškega državnega prava — pripadnost Slovencev in nujnost njihovega političnega državnopravnega zedinjenja s Hrvati in Srbi. Trializem na Slovenskem dejansko pomeni obliko jugoslovanskega gibanja, prilagojenega idejnim in političnim okvirom klerikalnega tabora. Beseda sama se za slovensko rabo že tedaj ni zdela posebno primerna in se je upirala, uporabljali so jo predvsem v vnanjih nastopih, doma pa je bil govor kar o hrvaško-slovenski in sploh jugoslovanski skupnosti. »Vsi vemo,« piše Koroščeva »Straža« v novoletni številki 1913, »katero vsebino ima beseda trializem, a mi iz lastnega nagiba načeloma ne rabimo tega izraza, ker je iznajden le v svrho, da odbija druge slovanske avstrijske politike od federalistične ideje, ki je v njem izražena... Na dnevnem redu stoji dandanes avstroogrsko *jugoslovansko* vprašanje...«

Nič novega ni, a koristno je ponoviti, da moramo tudi pri raziskovanju slovenskega trialističnega jugoslovanskega gibanja ves čas upoštevati družbeno in politično kompleksnost formacije klerikalne stranke, ki je njegov nosivec. Upoštevati moramo obstoj obeh osnovnih smeri v stranki, ki sta nekoliko poenostavljen izraz te kompleksnosti. Ena je vodilna, v svojem bistvu nedemokratična in družbeno konservativna smer, ki načelno in dosledno išče identifikacijo slovenskega narodnega interesa z interesom katoliške habsburške dinastije in njene države in katere najvidnejši predstavnik je načelnik stranke, predsednik parlamentarnega kluba in deželni glavar Kranjske, dr. I. Šušteršič, ki je pri tem do preloma v letu 1917 deležen vse podpore ljubljanskega škofa. Druga je po svojem pristopu demokratična, po svojem konceptu krščansko socialna smer, ki s svojim vztrajnim množičnim delom in modernimi metodami pravzaprav pridobi klerikalni stranki v času

splošne enake volilne pravice in v tekmi ne le z liberalno, ampak v perspektivi predvsem s socialdemokratsko, znano politično prepoderanco na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem, se z »novostrujarji« uveljavi na Goriškem in ima nedvomen ugled tudi pri tržaškem in istrskem narodnjaštvu. Ta smer se povezuje predvsem z imenom dr. J. E. Kreka; pozneje se nanjo nasloni tudi dr. A. Korošec, vendar z drugačnimi ambicijami, ki gredo predvsem v smeri prenovitve stranke kot učinkovitega sredstva oblasti. Prav dejavnosti te druge smeri je treba pripisati zaslugo za tisto značilnost slovenskega trialističnega jugoslovanskega gibanja, ki se mi zdi najbolj pomembna, namreč za praktično demokratičnost, obrnjenost k ljudskim množicam. V svoji jugoslovanski dejavnosti izpričuje ta smer na vsakem koraku prepričanje, da je s politično vzgojo množic in s parlamentarnimi metodami kot najvažnejšim orožjem, moč postopno doseči državnopravno zedinjenje habsburških Jugoslovanov. Glede Ogrske ni njeno glavno in ne edino upanje avtoritativna ustavna intervencija monarha, ampak upa predvsem na učinek uvedbe splošne in enake volilne pravice. Pod vplivom dejavnosti te smeri ima slovensko trialistično jugoslovansko gibanje, kljub dinastičnim izjavam in zatrdilom njegovih nosilcev, nedvomno tisti ljudski značaj, pred kakršnim svari 17. junija 1910 major Brosch prestolonaslednika Franca Ferdinanda: »Ne bi se smeli igrati z geslom trializma, *če prihaja od spodaj* (podč. JP). To bi utegnilo imeti sila neprijetne in nepredvidene posledice.«[1]

Primerno je treba oceniti tudi dejstvo, da imamo pri trialističnem nastopu slovenskih klerikalcev v letu 1908/09 in pozneje opravka s prvo širše zasnovano in z veliko energijo na različnih ravneh, od delegacij, dunajskega parlamenta, kranjskega deželnega zbora do ljudskih shodov izvedeno akcijo za državno združenje Jugoslovanov v mejah monarhije. Za oceno stvarnega pomena te akcije se mi zdi važno dejstvo, da je niso kot jugoslovansko, tj. tudi Slovence obsegajočo, v celoti odklonile samo nemške stranke liberalne usmeritve, ampak tudi nemški krščanski socialci, ki so se šteli kot pravi nosilci trialističnih reformnih zamisli in kot stranka prestolonaslednika. »Če že pride do trializma,« je 16. junija 1909 v državnem zboru z velikim poudarkom izjavil govornik krščanskih socialcev Miklas, »potem to na noben način ne sme biti mišljeno tako ... da bi bile k trialistični velikohrvatski državi prištete tudi Kranjska, Primorska, južna Štajerska itd. Nasledek tega bi bil, da bi se resničnim nosilcem državne misli, ki na njih sloni moč cesarstva, to so alpske in sudetske dežele, zaprla pot k morju.«[2]

Pozornosti vredno se mi zdi tudi dejstvo, da so nekatere okoliščine te akcije 1908/09 podobne okoliščinam nastanka majniške deklaracije in politične akcije na njeni osnovi. Ne gre samo za to, da se v obeh primerih izrazi misel o državnopravni samostojni enoti južnih Slovanov monarhije (pri čemer dikcija »južni Slovani« leta 1909 gotovo ne izključuje političnega upoštevanja Srbov), tudi ne samo za to, da se v obeh primerih na prvem mestu naglaša narodno načelo in končno tudi ne samo za to, da oboje vsebuje tudi zvestobo habsburški dinastiji, čeprav je to 1917 bilo že drugačnega pomena kot 1909. Posebno pomembno se mi zdi, da so tudi 1909 kot 1917 takšen jugoslovanski program podprli ne samo istrski Hrvatje in dalmatinski pravaši, ampak tudi slovenski in dalmatinski liberalci in Srbi. (Narodna zveza 25. 11. 1908 — koalicija obeh klubov, obseže vseh 37 jugoslovanskih poslancev). Okoliščine,

[1] Vladimir Dedijer, »Sarajevo 1914«. Ljubljana 1966, str. 197.

[2] Fritz Csoklich, Das Nationalitätenproblem in Österreich-Ungarn und die Christlich-soziale Partei, Rok. disertacija, Wien 1952, str. 162.

ki vplivajo na to zbližanje strank, so kritičen mednarodni položaj ob aneksiji Bosne in Hercegovine, ki je avstrijsko jugoslovansko vprašanje vsak čas lahko spremenil v mednarodno. Na Slovenskem pa vrh tega zaostritev nemškega pritiska in septembrske žrtve v Ljubljani. Tudi te okoliščine v malem spominjajo na okoliščine v letu 1917. Opozicijska taktika, ki jo je združena jugoslovanska državnozborska delegacija v duhu takega jugoslovanskega programa v zvezi z drugimi opozicijskimi skupinami vodila aprila 1909 za demokratizacijo režima v Bosni in Hercegovini, je bila s simpatijami sprejeta pri nemški avstrijski socialni demokraciji in JSDS, čeprav je slednja pripravljala samostojen jugoslovanski program. Tu je morda neka podobnost tudi z razdvojenostjo slovenskih socialdemokratov ob majniški deklaraciji in deklaracijskem gibanju.

Pomemben moment pri slovenskem trialističnem jugoslovanskem gibanju se mi zdi aktivnost Vseslovenske ljudske stranke (VLS) pri iskanju stikov s sorodnimi političnimi strankami oziroma skupinami na Hrvaškem in pri ustvarjanju realnih zvez čez sicer nepremagljivo vmesno mejo dvojne monarhije. Pri tem so bili najbolj dejavni ravno predstavniki krščansko socialne smeri, predvsem sam Krek, pa tudi Korošec. To izročilo ni bilo brez pomena v letih 1917—1918 pri dejavnosti za pridobivanje strank na Hrvatskem in v Bosni in Hercegovini za jugoslovanski program majniške deklaracije in ustanovitev Narodnega veča, ko so v avstro-ogrskih vladnih krogih to gibanje imenovali kar »die Korošec-Bewegung«.[3] Čeprav je slovenska klerikalna stranka že leta 1898 stopila v tesnejši stik s hrvaškimi pravaši in se v imenu Slovencev pridružila njihovemu državnopravnemu programu, se v naslednjih letih, ko so stiki s pravaši oslabeli, ni omejevala samo nanje. Do hrvatsko-srbske koalicije je VLS bila zadržana, pač zaradi liberalne usmerjenosti koalicije, a tudi zaradi njene ekskluzivnosti nasproti Slovencem, ki je izvirala tudi iz težnje po sporazumu z Italijani, in zaradi njene protidunajske orientacije in paktiranja z madžarsko opozicijo. Tudi to najbrž ni bilo brez nasledkov za položaj 1917/18. Pač pa je VLS nekaj časa upala najti političnega partnerja v Radićevem gibanju, tako zaradi njegovih avstroslavističnih konceptov kot njegovega smisla za ljudsko-demokratično politično in gospodarsko delo. Leta 1911, po začasnem zedinjenju hrvaških pravašev, se vsa pozornost VLS omeji nanje in višek sodelovanja je zborovanje 20. oktobra 1912 v Ljubljani, ki proglasi hrvaško-slovensko narodno enotnost in združitev obeh strank. Ta dogodek še ni dovolj preučen in ocenjen ne s strani hrvaškega ne slovenskega zgodovinopisja. Obstaja celo teza, da je to bilo dejanje Šušteršiča kot agenta prestolonaslednikove velikoavstrijske politike, da bi tej politiki ustvaril oporo na Hrvaškem.[4] Za to ni nobenega dokaza in tudi razbor okoliščin govori proti taki trditvi. Mislim, da je najvažnejše dejstvo dobro zapazil italijanski zgodovinar Valiani, ko pravi, da je ta zveza predrla diafragmo, ki je ločevala Slovence v avstrijski polovici od Hrvatov.[5] Dejstvo je, da je zveza ostala tudi pozneje, ko se je leta 1913 pravaška stranka dokončno razcepila, dejstvo je, da si je Mile Starčevič, ko je tedaj nastopil proti frankovski secesiji, za glasilo

[3] Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914—1918) (Miklós Komjáthy), Budapest 1966, str. 683.
— Prim. tudi: Nikola Petrović, Zajednički austro-ugarski kabinet i jugoslovensko pitanje, zbornik Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat, Beograd 1967.

[4] Mirjana Gross, Erzherzog Franz Ferdinand und die kroatische Frage. Ein Beitrag zur gross-österreichischen Politik in Kroatien. — Österreichische Osthefte, VIII, 1966, 4. zv. Prim besedilo 9 v tej knjigi.

[5] Leo Valiani, La dissoluzione dell'Austria-Ungheria, Milano 1966, str. 58.

izbral ravno »Slovenca«, da je k obračunu v Trstu s secesionisti povabil predstavnike VLS in da je zveza med njim in VLS obstajala tja do prve svetovne vojne tudi formalno. Tudi to ni bilo brez vpliva na usmeritev Starčevićeve stranke prava med prvo svetovno vojno in za njeno podporo majniški deklaraciji.

Koncept in dosežene faze jugoslovanske politike VLS je »Straža« 3. januarja 1913 takole povzela: »Vseslovenska ljudska stranka, zajedništvo z istrskimi in dalmatinskimi Hrvati, ustanovitev Stranke prava za vse hrvaške in slovenske pokrajine avstroogrske monarhije, zraven slovenska obstrukcija v Gradcu, hrvaška v Zadru, hrvaškoslovenska na Dunaju.«

Seveda je ta politika imela svoje močno negativne strani, med njimi gotovo poglavitna — iluzija o nameri prestolonaslednika, da bo, opiraje se na vojsko, oktroiral reformo monarhije v smislu trializma; vrh tega so že tedaj vse okoliščine govorile za to, da Slovenci, tudi če bi do take reforme prišlo, na to ne morejo računati. Ta iluzija je bila načelnega značaja toliko, kolikor je splošna usmeritev slovenskega klerikalnega tabora bila zasnovana na katoliški politični doktrini, ki je vsebovala tudi načelo dinastične zvestobe; narodnopolitičnega značaja pa je bila toliko, kolikor si ta tabor prihodnosti Slovencev zunaj meja monarhije ni mogel zamišljati; za zadnje je med zelo važnimi preudarki vselej navzoča skrb zaradi teritorialnih aspiracij Italije.

Druga negativna stran je bila izrecno programsko omejevanje na hrvaško-slovensko skupnost brez definiranja stališča do Srbov. Gotovo so tukaj imeli vlogo pomisleki zaradi pravoslavja, a v bistvu je bila to koncesija pravaški ideologiji, namenjena javnemu izražanju. Demokratična smer VLS je do Srbov imela pozitivnejši odnos, na pravoslavje pa gledala kot na politično vprašanje. Znani so v tem oziru Krekovi pogledi. Manj znano je, da je »Slovenec« februarja 1912, torej precej pred balkansko vojno in takrat ko se je pripravljala hrvaško-slovenska pravaška združitev, objavljal v podlistku razpravljanje izvedenca VLS za jugoslovanska in balkanska vprašanja Mazovca. Ta ugotavlja, da je za Slovence, ki si morajo najti zaveznikov, rešitev samo v slogi in notranjem konsolidiranju balkanskih narodov, v slogi med pravoslavnimi in katoliškimi Jugoslovani, pa tudi v slogi z muslimani, ki se bodo v Bosni in Hercegovini ohranili ne zgolj kot verska, ampak kot narodna manjšina; ta spis navaja mnenje, da je osrednji problem jugoslovanstva srbsko-hrvaško zedinjevanje. V podobnem smislu, čeprav nekoliko previdneje, je pisal Mazovec tudi v »Času«. — Nerazčiščeno razmerje do Srbov — vsaj v oficialni politiki VLS — je bilo hipoteka za poznejši razvoj in je v svetovni vojni lajšalo Šušteršičevo politiko in njegov protisrbski nastop ob njenem začetku. Značilno pa je, da je ravno v vprašanju razmerja do Srbije (čeprav to seveda ni identično z razmerjem do Srbov v monarhiji) prišlo do konflikta med Krekom in Šušteršičem ob srbofilskem pisanju »Slovenca« ob prvi balkanski vojni. Tudi to je še učinkovalo v razvoju med svetovno vojno.

V letu 1914, še pred sarajevskim atentatom in začetkom svetovne vojne, pomeni izsiljeni odstop Šušteršiča kot predsednika parlamentarnega kluba in izvolitev Korošca prvi resni uspeh smeri Krek-Korošec na poti k osamitvi Šušteršiča. Odslej je njegova moč utesnjena bolj na kranjsko deželo. Pomen tega uspeha se je očitno pokazal leta 1917 ob ustanavljanju Jugoslovanskega kluba. — Krepitev pozicij smeri Krek-Korošec kajpada ne pomeni kake načelne spremembe v osnovnem stališču VLS glede prihodnosti Slovencev v okviru habsburške monarhije, a vendar pomeni poglabljanje demokratičnosti političnih razmišljanj v VSL, ki vedno bolj izrazito postavljajo za izhodišče

interes slovenskega naroda, kakor ga pač sami pojmujejo, vse manj pa zidajo na navidezno ujemanje tega interesa z eksistenčnimi interesi dinastije. Zavedajo se možnosti razpada monarhije, čeprav ga ne želijo, tudi ker računajo, da bi to pomenilo razkosanje slovenskega narodnega ozemlja. Za tisti del Slovencev, ki bi se ob razpadu monarhije vendar lahko zedinil s Srbi in Hrvati pa se boje premoči pravoslavja; to manj iz čisto verskih razlogov kot iz pričakovanja, da bi se Srbi zvezali z liberalci na Slovenskem in Hrvaškem in jim pripomogli do prevlade nad klerikalnim taborom. Iz zadnjega razloga tudi ne žele, da bi se habsburška monarhija širila čez obstoječe državne meje in si prisvojila Srbijo. Rešitev vidijo v federalistični preosnovi Avstrije, pri kateri bi se združili vsi tukajšnji Jugoslovani v eno državno enoto s pretežnim slovensko-hrvaškim značajem, ki bi pa v njej Srbom bilo treba priznati politično in versko enakopravnost. S takšno zahtevo prihajajo seveda v neposredno nasprotje s frankovskimi pravaši na Hrvatskem, katerih protisrbsko »vsehrvaško« in »samohrvaštvo« odkrito zavračajo.[6] Dejansko to ni samo kritika frankovskega brezpogojno dinastičnega in izključno hrvaškega nacionalizma, ampak tudi že kritika Šušteršičeve apriorne absolutne zvestobe katoliški habsburški dinastiji kot osnove vse slovenske politike. Šušteršičeva smer je v teh predvojnih mesecih bila odrinjena v politično obrambni položaj, svoj protinapad si je lahko privoščila šele v posebnih političnih razmerah po sarajevskem atentatu. Šele takrat je Šušteršič lahko nastopil s svojim zloglasnim protisrbskim govorom in si podredil »Slovenca«, da 23. julija 1914 izjavi: »Samo v Veliki Hrvatski, v okviru mogočnega habsburškega cesarstva leži naša narodna prihodnost, nikdar pa ne v srbstvu ali v meglenem jugoslovanstvu.«

V mesecih pred sarajevskim atentatom, posebno v času srednješolske stavke, se je pri katoliški mladini močno širil vpliv narodno revolucionarnega gibanja. »Slovenec« je to gibanje zavračal in Ušeničnik v »Času« učil, da je narodno načelo nemoralno, če je v nasprotju z zvestobo državi, da narod nima pravice uničiti države, ki v njej živi, ali se od nje odcepiti, razen seveda, če država zaradi posebnih zgodovinskih dogodkov brez njegove krivde razpade. A katoliška mladina se je v narodnem radikalizmu in jugoslovanskem navdušenju ni ločevala od splošnega razpoloženja slovenskega dijaštva. Še večkrat pozneje navajajo avstrijske politične analize kot dokaz, kako je še pred sarajevskim atentatom prodiral jugoslovanski duh v katoliško dijaško mladino, besede iz zaplenjene številke (junij 1914) »Zore«: »Prenehajmo že enkrat pri vsaki priložnosti zagotavljati, kakšni zvesti državljani smo, da smo tem zvestejši, bolj ko nas tepejo, da od Avstrije proč niti nočemo niti ne bomo hoteli itd.; povejmo raje pri vsaki priložnosti, da nam je prav malo za obstoj takšnega nestvora kot je današnja monarhija, kjer moramo biti le gnoj nemški in madžarski nenasitnosti, v času dragih vojsk, ki jih moramo največ sami plačati, pa biti zgolj topovska hrana! Povejmo jim resnico v obraz! Čemu to večno klečeplazenje? In tudi to jim povejmo, da se bomo za svoje pravice zavzeli s tistimi sredstvi, s kakršnimi so drugi narodi to že uspešno storili! Če kaj dosežemo, dobro, če ne, naj nas ustrele! Bolje je, da umremo z nožem v roki kakor pa kot podložni, sestradani hlapci!«[7] Takšnih pogledov tudi Šušteršičevi nasprotniki iz smeri Krek-Korošec gotovo

[6] Aleš Ušeničnik, Čas, junij 1914, str. 289. — Slovenec 5. in 18. april 1914.

[7] Poročilo kranjskega deželnega predsednika (Zl. 165/Mob od 11. januarja 1916) poveljstvu jugozahodne fronte o političnih razmerah na Kranjskem: Arhiv Slovenije (AS).

niso delili. Bili so pa tudi v tem starejšem rodu posamezniki, ki so jim bili zelo blizu. Med takšnimi ugotovimo dr. Leopolda Lénarda, leta 1914 kaplana v Borovnici, pozneje med vojno župnika na Slapu pri Vipavi. Svojčas je Lénarda poslal Jeglič študirat na katoliško univerzo v Lvov, leta 1906 je izdal brošuro »Der Panslavismus«, ki v njej odklanja kot nepraktično zgolj jugoslovansko usmerjenost in priporoča nekakšen katoliški neoslavizem, ki naj pripelje do ločitve slovanske Avstrije od Nemčije in do njene zveze z bodočo Poljsko in Rusijo, kar bo temelj evropskega miru. Leta 1914 najdemo Lénarda kot sodelavca v Munihovem tržaškem dnevniku »Jugoslavija«, ki je izhajal marca in aprila, širil misel o razpadu habsburške monarhije, odločno podpiral srednješolsko narodnorevolucionarno gibanje, se skliceval na Krekove besede o jugoslovanstvu in izražal upanje, da bo bodoča vojna zbrisala državne meje in se končala v korist Slovanom. Tu je Lénard opisal, kako ga je prva balkanska vojna spreobrnila v praktičnega Jugoslovana. Njegove besede, objavljene v »Slovencu« 14. marca — »Čemu še vlagati prošnje in se pritoževati zoper krivice? Saj vam je znana povest o pritožbi, katero so snedle miši!« — pa so pripomogle, kot beremo pri Kolarju, k solidarnemu sklepu Preporodovcev in Katoliškega narodnega dijaštva o protestni stavki.[8] Že 9. oktobra 1914, dva meseca pred niško izjavo srbske vlade, naslavlja Lénard skupaj z Munihom prek ruskega konzulata v Benetkah na srbsko zunanje ministrstvo memorandum, ki oriše slovensko narodno ozemlje in zagovarja politično združenje Slovencev s Hrvati in Srbi v bodoči Jugoslaviji. V njej bi Slovenija imela do Srbije podobno razmerje kot v Nemčiji Bavarska do Prusije. Le v primeru, da mednarodni položaj tega ne bi pripuščal, naj bi Slovenija ostala neodvisna pod varstvom velesil, dokler ne bi prišel primeren trenutek za združitev z Jugoslavijo.[9]

Zadnji Krekov nastop pred svetovno vojno o jugoslovanskem vprašanju je njegov govor 17. maja 1914 na koroškem slovenskem ljudskem taboru v Šmihelu pri Pliberku, kjer je dejal: »Na jugoslovansko vprašanje imamo mi odgovor: Kar nas je narava po isti krvi, po isti zemlji in pa po isti govorici nekdaj spravila skupaj in nas je usoda postavila v našo državo ..., vsi skupaj, pa je jugoslovansko vprašanje rešeno ... Moja pesem ... v državnem zboru in v deželnem zboru kranjskem je bila vedno ta: rešite jugoslovansko vprašanje tako, da boste dali katoliške Hrvate in Slovence skupaj pod avstrijskim cesarstvom in potem bo država močna, da boste vedno imeli prosto pot po morju. Na Balkanu vas Srb, Črnogorec, Bolgar, Romun ne bo več sovražil, ampak bo rekel: Tam je prostost doma, politična, gospodarska, tam se da naprej priti, pojdimo in združimo se mi pod dvoglavim orlom. To pa je mogoče, *če se prej reši* naše avstrijsko jugoslovansko vprašanje ... Mi vemo, da je to mogoče in smo prepričani, da to mora priti, ker sicer ni v nevarnosti naš narod, ampak naša država.« V tem nastopu so strnjeni Krekovi pogledi na jugoslovansko vprašanje zadnjega desetletja, poudarjeno je narodno načelo, ni omenjeno hrvaško državno pravo, hrvaško-slovenska državna skupnost je utemeljena s katoliškega političnega stališča in kot stopnja gospodarsko močne, politično demokratične Avstrije za pridobitev zaupanja drugih južnih slovanskih in sploh balkanskih narodov. Značilna pa je sklepna misel, da bo narod, če njegovo vprašanje ne bo rešeno, preživel državo, ki tega ne bo

[8] Ivan Janez Kolar, Preporodovci 1912—1914, Kamnik 1930, str. 122.

[9] Memorandum dr. L. Lénarda in A. Muniha, Benetke, 9. oktober 1914 srbskemu ministrstvu zunanjih zadev v Nišu. Prepis iz arhiva Jugoslovanskega odbora, Zagreb, mi je ljubeznivo oskrbel dr. Dragovan Šepić. Prim. tudi: D. Šepić, Slovenci in tajni londonski pakt, Primorski dnevnik, 16. maja 1965.

storila, pri čemer je menil, kot izhaja iz besedila, tudi dinastijo. Druga značilnost tega programa pa je dejstvo, da ga je Krek na velikem shodu prenašal neposredno med ljudske množice. V vsem naslednjem času, tja do odprtja parlamenta maja 1917 je Krek v domači javnosti molčal. Ne on ne njegovi sodelavci pa v tem gluhem času niso bili nedejavni niti niso bili brez lastnega stališča. O uveljavljanju posebne Krekove smeri v jugoslovanskem vprašanju nasproti Šušteršičevi politiki lahko ugotovimo zaenkrat le nekaj drobcev.

Krek se s protisrbskim in vojnohujskaškim nastopom Šušteršiča 5. julija 1914 in seveda z vso njegovo politiko v tem duhu ni strinjal in je na ta nastop, kot je zabeležil Jeglič, skušal tudi vplivati. Svetoval je Šušteršiču, naj v govoru sicer ožigosa atentat, obenem pa naj pove, da je vlada s svojo politiko kriva širjenja srbofilstva in zoper to vladno politiko naj nastopi. Šušteršič se za to ni zmenil in to je Kreku še konec oktobra 1916 bil argument, da je odklanjal vsako spravo z njim.[10]

Takoj po začetku vojne so avstrijske oblasti začele preganjati zavedne Slovence. Medtem ko se je preganjanje na Kranjskem usmerilo spričo priganjaške in denunciantske politike Šušteršiča predvsem na liberalce in socialiste, to preganjanje v drugih deželah, zlasti na Štajerskem in Koroškem, ni delalo nobenih razlik. Po podatkih avstrijske vladne komisije je v času od 27. julija 1914 do 1. decembra 1914 bilo na Štajerskem in Koroškem aretiranih 910 slovenskih civilistov od tega 117 duhovnikov.[11] Korošec je pozneje, 1917, dejal, da je prav ob tem preganjanju v prvem času vojne v Kreku dozorela misel o nujnosti državne osamosvojitve Slovencev, Hrvatov in Srbov, da je zavrgel vse strankarske vezi in začel s tem namenom iskati zvez, ki obsegajo »ves jugoslovanski narod«.[12]

V kritičnem stališču do Šušteršiča Krek ni bil osamljen, o čemer govori že Jegličeva beležka z dne 25. 3. 1915 o odporu in hudem negodovanju katoliških slovenskih izobražencev zaradi politike ljudske stranke; ti ljudje politično mislijo enako kot liberalci: vneti so za slovansko Rusijo in grajajo pisanje proti pravoslavju, namesto tega pa terjajo pisanje proti nemškemu protestantizmu, saj ta je Slovencem v resnici nevaren.

Vsekakor še pod vtisom Krekove dejavnosti pred vojno je 24. januarja 1915 Trumbić iz Italije prosil Kreka, naj zaščiti emigraciji hrbet in naj zaupa njenemu patriotizmu, na kar je Krek menda odgovoril pritrdilno.[13] Vendar do kakšnega nadaljnjega stika ni prišlo in tudi na hrvaško-slovenski sestanek nekaterih koalicijskih, pravaških, istrskih, hrvaških in slovenskih liberalnih politikov, ki se je sestal na Trumbićevo pobudo kmalu za tem v Trstu, Krek ni bil povabljen. Niti ga niso vabili na drugi tak sestanek 18. aprila, a tedaj so sklenili, da bo vabljen prihodnjič.[14] Vendar do novega sestanka zaradi vojne z Italijo sploh ni več prišlo. Avstrijakantska in denunciantska akcija kranjske SLS pod vodstvom Šušteršiča je prehudo kompromitirala celotno slovensko klerikalno stranko, da bi sklicatelji sestankov bili pripravljeni

[10] Jegličev dnevnik, prepis v arhivu CK ZKS, Ljubljana.

[11] Allgemeines Verwaltungsarchiv, Dunaj (AVA), fond Ministrstva za notranje zadeve, »Beschwerden der Südslawen-Kommissionsbericht«, karton 2081.

[12] Slovenec, 14. oktober 1917; prim. tudi poročilo dež. predsednika Attemsa (Zl. 2849/Präs. — 19. 10. 1917). AS. Razvoj slovenske politike na domačih tleh izčrpneje obravnava avtorjeva knjiga »Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo« (Ljubljana 1971).

[13] Milada Paulova, Jugoslavenski odbor, Zagreb 1925, str. 23.

[14] Nav. delo in Silvo Kranjec, Slovenci na poti v Jugoslavijo. Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 47.

diferencirano obravnavati Kreka in njegov krog. Res je tudi, da se Krek od Šušteršičevega početja javno ni na noben način distanciral, če ni mislil, da je to že storil s svojim molkom. Navzven je VLS tedaj bila še enotna.

Vzporedno z dejavnostjo hrvaško-slovenskih liberalcev oziroma narodnjakov je v začetku 1915 potekala tudi dejavnost pravašev in VLS. Ni se sicer uresničila zamisel hrvaških pravašev sredi januarja, naj bi se čimprej v Ljubljani ali Zagrebu sestala vrhovna uprava skupne hrvaško-slovenske stranke,[15] a dejansko se je 4. februarja v Ljubljani sestala parlamentarna komisija hrvaško-slovenskega državnozborskega kluba pod predsedstvom Korošca, ob udeležbi Dulibića, Kreka, Fona, Grafenauerja in tudi Šušteršiča. Zaželela je, da bi se državni zbor sklical vsaj za nekaj dni, »da bi ljudski zastopniki, ki stoje na politično najbolj ogroženi točki monarhije, v tem za monarhijo in razvoj hrvaško-slovenskega naroda odločilnem času povedali svoje mnenje«.[16]

Spomenica papežu konec marca 1915 je tudi bila — po Koroščevem predavanju — še skupna akcija obeh smeri VLS obenem s Hrvati. Tekst spomenice ni znan, najzgodnejši povzetek vsebine pa je pri Jegliču 31. marca 1915. Za primer avstrijske zmage prosi za politično zedinjenje vseh hrvaških in slovenskih dežel v okviru Avstrije, »da nas ne bodo tlačili Nemci in Madžari«, za primer avstrijskega poraza pa želi zedinjenje Hrvatov in Slovencev v posebnem hrvaškem kraljestvu. V prvem primeru torej trialistična zamisel, očitno v okviru predvojnih državnih meja brez kakega pridruževanja Srbije, v drugem pa državna samostojnost hrvaškoslovenskega kraljestva. Koroščev spominski povzetek po dobrem desetletju (»da ostanemo Slovenci in Hrvati skupaj, če pa kam pademo, da pademo skupaj«), ki bi samostojnost izključeval, dopuščal pa možnost jugoslovanskega zedinjenja ali morda celo priključitve k Italiji, je najbrž pod vplivom poznejšega dejanskega razvoja. Vsekakor pa je spomenica dokaz, da so slovenski klerikalni politiki že tedaj računali tudi z možnostjo poraza in razpada Avstro-Ogrske.

Zdi se, da je prva Krekova samostojna politična akcija njegov odhod na zasedanje hrvaškega sabora 14. do 16. junija 1915. Lampe in Štefe sta ga ob tem tožila Jegliču, ker da je v Zagrebu »nahuškal neko stranko za skrajni odpor«, da so »govori dotične stranke: Radić etc. bili kar prekucijski«, da je Krek medtem bil na galeriji »in se Hrvatom kazal«. Stranka, ki o njej govori Jeglič, je pač pravaška Mileta Starčevića, »prekucijski« govori pa protidualistične izjave za hrvaško-slovensko državno zedinjenje na temelju narodnega načela in državnega prava.[17] 29. julija 1915 je Krek Jegliču že dokazoval, da mora Šušteršič odstopiti kot poslanec, vodstvo stranke pa prepustiti Brejcu. Globoka razlika med Krekovo in Šušteršičevo usmeritvijo se je pokazala 8. novembra 1915, ko je na zaupnem sestanku, ki se je zbral pri Jegliču na željo tržaškega škofa Karlina in so se ga udeležili tudi Šušteršič, Lampe in prelat Kalan, zmagalo mnenje, da se morajo proti nemškemu in madžarskemu nacionalizmu Slovenci zediniti s Hrvati, a da tam prihaja v poštev samo Frankova stranka, druge pa ne.[18]

Nasprotje med obema tokovoma v SLS na Kranjskem je imelo tudi svojo socialno podlago, ki jo je vojna še bolj poudarila, to je nasprotje med pre-

---

[15] Slovenec, 27. januarja 1915, št. 21.
[16] Slovenec, 5. februar 1915, št. 28.
[17] Ferdo Šišić, Dokumenti o postanku kraljevine SHS 1914—1919, Zagreb 1920, str. 37—39.
[18] Jegličev dnevnik.

možnejšimi konservativnimi kmeti na deželi, ki so denarno pridobili zaradi visokih cen kmetijskih pridelkov in med delavskimi in sploh socialno šibkimi življi v mestih, ki so zaradi draginje bili hudo prizadeti. Medtem ko je »Domoljub« stal na strani navijalcev cen, sta Krekova »Naša moč« in Gostinčarjev »Glasnik tobačne zveze« proti agrarcem ostro nastopala. V Ljubljani so bile 8. maja 1915 podobno kot v Trstu, Kopru in Izoli nekaj dni prej[19] demonstracije delavskih žena ob uvedbi krušnih kart, zaradi katerih je bilo več aretiranih, štiri pa so bile obsojene. Poročilo ljubljanskega državnega pravdništva za leto 1915 je na te pojave opozorilo, obenem pa menilo, da to ne bo povzročilo razcepa v SLS spričo trdne strankarske discipline.[20]

Ne oziraje se na pojavljajoče se razlike med obema tokovoma v klerikalni stranki glede vsebine zahteve po hrvaško-slovenskem zedinjenju, so avstrijske *oblasti* te zahteve v *celoti* zatirale. V poročilu »Slovenca« o seji hrvaško-slovenskega kluba 28. oktobra 1915 v Mariboru je bilo do malega cenzurirano vse; iz zaplenjenega teksta izvemo, da je klub izjavil, da stoji slej ko prej na stališču zedinjenja hrvaškega in slovenskega naroda v eno državnopravno skupnost v okviru habsburške monarhije.[21] Ko je 19. decembra 1915 vrhovno armadno poveljstvo (AOK) na osnovi neke ankete optimistično sodilo o avstrijskem patriotizmu Slovencev spričo italijanske nevarnosti in predlagalo nekaj Slovencem prijaznih ukrepov, ki naj bi jih utrdili v odporu proti italijanskemu iredentizmu, je to vzbudilo vnete ugovore nemških visokih upravnih uradnikov, ki so se trudili dokazati nezanesljivost Slovencev in posameznih slovenskih politikov, med njimi Kreka in Šušteršiča, prav z opozarjanjem na trialistična prizadevanja, ki vsebujejo misel o etnični sorodnosti s Srbi in nepatriotično pospeševanje bratenja Slovencev s Hrvati. Kranjski predsednik Attems je v tej polemiki 16. avgusta 1916 med drugim zapisal: »... vprašam se, ali je z resnično patriotično mislijo sploh združljiva ustanovitev kakšne jugoslovanske državne tvorbe v okviru monarhije, ki bi brez dvoma prej ali slej hotela postati popolnoma politično neodvisna, dotlej pa bi vedno pomenila slabljenje monarhije.« Višje državno pravdništvo v Gradcu pa je 23. junija 1916 svarilo: »Čut skupnosti in solidarnosti vseh Južnih Slovanov se je pred vojno v slovenskem narodu pregloboko zakoreninil, da bi lahko kar ugasnil. Vztrajno ponavljanje istovetnosti med Hrvati in Slovenci tudi v vojni ni prenehalo in misel trializma se po zaslugi preventivne cenzure sicer ne oglaša, a še nikakor ni odpravljena.«[22]

Seveda pa tudi vojaška oblast sploh ni mislila na kako državnopravno koncesijo Slovencem, ampak v bistvu le na lepše ravnanje z njimi v okviru danega sistema. Kako malo je imela smisla za problem Slovencev kot naroda, kaže zamisel o nekakšni vojaški meji, tj. širokem pasu ozemlja ob primorski meji nasproti Italiji, s čisto ločenim, vojaškim režimom in sistematično kolonizacijo starih bojevnikov. Ustanovili bi jo po zmagoviti vojni. Vojaška meja bi kajpada pomenila novo delitev in ponemčevanje slovenskega ozemlja. Načrt je bil izdelan na pobudo nadvojvode Evgena 1. 9. 1916.[23]

---

[19] AVA, Dunaj, Ministrstvo za notr. zadeve Präs. Nr. 8820/M. I., 1. maj 1915.

[20] AS, Fond Min. za notranje zadeve 15.720/M. I., 15. 7. 1916, poročili naddeželnega državnega pravdništva Gradec za l. 1914 in 1915.

[21] AS, Fond Min. za notr. zadeve, 24.093/M. I., 13. 11. 1915.

[22] AS, Fond Min. za notr. zadeve, 27.505/M. I. 28. 12. 1915, 18.267/M. I. 16. 8. 1916, 15.720/M. I. 15. 7. 1916.

[23] AVA, Fond Min. za notr. zadeve, 27.285/M. I. 28. 11. 1916. (Grenzschutzzone, Verwaltung des Grenzgebietes«.)

Že do konca leta 1915 je spor v LS med Krekovo smerjo in Šušteršičem dobil načelen pomen in sicer prav v vprašanju slovenske narodne usmeritve. Na to je Šušteršič prav razločno opozoril Jegliča v pismu okrog 14. decembra 1915: »Ob tej resni uri pa pribijem ... da je *avstrijsko* in samo avstrijsko vprašanje tisto, ki je privedlo do fronde. Brezpogojna zvestoba do dinastije ... je pa temeljni program SLS, s katerim stojim in padem.«[24] Pred božičem 1915 so se že ločeno sestajali slovenski klerikalni državnozborski poslanci brez Šušteršiča in njegovih. Samostojno, mimo Šušteršiča, so intervenirali v raznih zadevah pri vladi.

V letu 1916 sta obe smeri skušali uveljavljati vsaka svojo politiko tudi v vprašanju koncentracije slovenskih strank. Pobuda je prišla od tržaških slovenskih poslancev prek škofa Karlina konec februarja 1916, namreč za posvet vseh slovenskih poslancev v Iki. Lampe je pobudo zavrnil in sploh misel, da bi bilo treba izdelati kak program za prihodnost, ker ta je še čisto nejasna. Pot do uspeha je samo to, da »bi vpliven mož kaj dosegel tam, kjer se snuje naša bodočnost«. — S takšnim stališčem pa se v SLS niso vsi strinjali (npr. Kalan).[25] Sredi aprila 1916 so v kuvertah krožili pozivi, očitno iz teh vrst SLS, ki terjajo od slovenskih poslancev, naj se sestanejo in »napravijo jasne načrte za prihodnost« in svare: »Ako ne storite svoje dolžnosti, bo ob svojem času prišla strašna sodba ljudstva!«[26] To gibanje je zabeležil tudi obveščevalni urad generalštaba v začetku maja 1916.[27] V javnosti je koncentracijo od 11. junija 1916 naprej ponovno terjala tržaška »Edinost«, kjer je dr. Wilfan naglašal, da morajo tudi Slovenci opredeliti svoj narodnopolitični program in zanj nastopiti enotno, o njem se naj dogovori zaupno posvetovanje slovenskih politikov, ki naj zanj poziv pride iz Ljubljane. Koroščeva »Straža« v Mariboru je to pobudo takoj podprla, Šušteršič pa se je na razne načine izmotaval in upiral. Šele 18. septembra 1916 je v »Slovencu« objavil članek, ki je vzbujal vtis, da do koncentracije še ni prišlo, ker liberalne stranke niso pristale na oba poglavitna pogoja VLS: 1. absolutna zvestoba dinastiji in skupni odpor zoper vsako strujo, ki bi se pojavila v nasprotnem smislu ali bi bila v tem nejasna; 2. spoštovanje naukov in naprav katoliške cerkve in popolne svobode njenega gibanja.[28] Prvo točko so vsi razumeli kot denunciacijo in ker o zvestobi dinastiji tedaj ni bilo moči javno razpravljati, se je kritika usmerila na drugo točko, ki je pomenila podreditev liberalcev. 28. novembra 1916 se v Gradcu sestanejo na Krekovo in Koroščevo pobudo poslanci hrvaško-slovenskega kluba, med sklepi sta poglavitna: zahteva po sklicanju državnega zbora in zahteva po koncentraciji vseh slovensko-hrvaških političnih moči. O sklepih so obvestili slovenske liberalne poslance, »Straža« pa je pisala za koncentracijo zgolj na podlagi narodnopolitičnih zahtev, ki so skupne vsem strankam, brez Šušteršičeve »verske klavzule«.[29]

S postopno izolacijo Šušteršiča v državnozborski delegaciji, ki jo je dosegla smer Kreka-Korošca, je bila odstranjena važna ovira za koncentracijo slovenskih meščanskih strank in sploh za združitev vseh slovenskih, hrvaških in srbskih poslancev avstrijske državne polovice v Jugoslovanskem klubu. Na

[24] Jeglič, dnevnik 14. 12. 1915.
[25] Prav tam.
[26] AVA, Fond Min. za notr. zadeve, 9900/M. I. 8. 5. 1916.
[27] AVA, Fond Min. za notr. zadeve, 9917/M. I. 8. 5. 1916. (Evidenzbureau des k. u. k. Generalstabes.)
[28] Jeglič, dnevnik 30. 9. 1916; AS, Fond Min. za notr. zadeve 24.608/M. I. 28. 10. 1916.
[29] AVA, Fond Min. za notr. zadeve 29.169/M. I., december 1916; Jos. Puntar, Majniška deklaracija, str. 13; Straža, 5. 1. 1917, št. 2.

združevanje sta pospeševalno vplivala dva momenta. Spričo spoznanja, da sklica parlamenta ne bo mogoče odlašati do konca vojne, so se nemške stranke trudile doseči uveljavitev svojih nacionalnih zahtev še pred sklicem s pomočjo cesarskega oktroaja. Pogovori v tem smislu, ki jih je vodila Clamova vlada, so se pospešeno razvijali od februarja do srede aprila, a veljali so le češko-nemškemu vprašanju, medtem ko se o slovenskem na protest alpskih Nemcev sploh ni govorilo. Dogovor o slovenskem narodnopolitičnem programu je postal tako še bolj nujen. Revolucija v Rusiji je preprečila načrte z oktroiranimi uredbami, hkrati pa pospešila sklic parlamenta in s tem terjala tudi od slovenskih meščanskih strank, da ne odlašajo več.[30] Adresa starčevićanske opozicije v hrvaškem saboru 22. februarja in izjava SLS 25. maja 1917 ne omenjata še Srbov in ostajata formalno v okviru koncepcije hrvatsko-slovenskega naroda, vendar odločna zahteva prve po državnopravnem zedinjenju in osamosvojitvi hrvaško-slovenskih dežel tudi na osnovi narodnega načela in zahteva druge po složnem nastopu vseh hrvatsko-slovenskih strank naznanjata prodor radikalnejših teženj. Priznanje Srbov v majniški deklaraciji kot enakopravnega elementa jugoslovanske državnopravne enote je premagalo ekskluzivno pravaško hrvaško-slovensko tolmačenje te enote. Izpolnitev tega neogibnega pogoja za združitev vseh jugoslovanskih državnih poslancev, je bila tudi vidni učinek vedno večjega prevladovanja smeri Krek-Korošca in utesnjevanja Šušteršiča. Restriktivno geslo zgolj hrvaško-slovenske enotnosti označuje odslej konservativni element v slovenskem klerikalnem taboru, a spričo naraščajoče popularnosti majniške deklaracije, ga uporablja le še redko. V »Slovencu« je bila zadnja priložnost za to 4. julija 1917, ko je list še pod Šušteršičevim vplivom in ko ob napovedani krfski konferenci in proti Jugoslovanskemu odboru zakliče: »Naš program je (cenzurirano) združitev Hrvatov in Slovencev pod habsburškim žezlom!« Komaj nekaj dni za tem odtegne A. Kalan list Šušteršičevemu vplivu. A še tik pred koncem vojne Šušteršič v »Resnici« 19. oktobra 1918 brez pridržka in v celoti pozdravlja izjavo frankovske stranke prava, ki terja ustanovitev hrvaške države in pridružitev Slovencev.

Gotovo gre pri tem za globoke načelne razlike v politični usmeritvi, toda omejujoče zgolj hrvaško-slovensko geslo jih ne more dovolj učinkovito izraziti. Predvsem je vplivala okoliščina, da avstrijska vlada, še posebno pa nemške stranke niso bile voljne to razliko priznati in niso o nacionalnem vprašanju na jugu monarhije bile pripravljene razpravljati na osnovi ne te ne one variante, ne jugoslovanske in tudi ne hrvaško-slovenske. Druga okoliščina pa je bila v dejstvu, da so široke množice, pač pod vplivom tradicije demokratične trialistične smeri, pod obema gesloma razumele več ali manj isto. Očiten primer za to so na smrt obsojeni radgonski uporniki, ki so svoj nacionalni radikalizem izražali z vzkliki »živela Italija, živela Slovenija in Hrvaška!«[31]

Za razmejitev med obema tokovoma v SLS je bilo treba najti drugačno geslo. In to je bilo znano geslo o majniški deklaraciji kot minimu ali maksimu. Ker je to razlikovanje bilo problem diferenciacije v SLS, nas zato ne sme presenečati, da je poudarek na majniški deklaraciji kot minimu bil prvič izrečen ravno v »Slovencu« že 28. julija 1917 in ne morda v glasilu ali iz ust predstavnika kake druge stranke z bolj izrazitimi tradicijami narodnega ra-

[30] Felix Höglinger, Ministerpräsident Heinrich Graf Clam-Martinic, Wien 1964, str. 109—147.

[31] Dušan Kermavner, Delo 8. 6. 1968.

dikalizma. Treba je namreč opozoriti, da je privajena predstava, kot da gre v polemiki o minimu in maksimu kar za habsburški okvir, zmotna. Tega okvira se ta polemika tiče le posredno. Šlo je namreč za antidualistično bistvo majniške deklaracije. Deklaracija kot minimum, to je pomenilo potrditev temeljne teze, da je jugoslovansko vprašanje v okviru monarhije rešljivo le z odpravo dualizma, podobno kot tudi češkoslovaško. Deklaracija kot maksimum pa je pomenila pripravljenost dualizem priznati in se sprijazniti z rešitvami v njegovem okviru, kakor so to na Hrvaškem tedaj z različnih izhodišč bili pripravljeni storiti frankovci, Radić in vsaj navidez tudi koalicija. Na Slovenskem pa je na kompromis v tem smislu, da bi Slovenci ostali v avstrijski državni polovici in se zadovoljili s kakršnokoli narodno avtonomijo, bil pripravljen Šušteršič. Takšno rešitev je namreč že ves čas vsiljevalo ne samo stališče nemških strank, ampak tudi za Šušteršiča posebno važno dejstvo, da je novi cesar že zdavnaj prisegel na ogrsko ustavo. Kritični moment za Jugoslovanski klub je nastal ravno tedaj, ko se je ob tej dilemi moral hitro odločiti. Ni šlo toliko za glasovanje v prid novi Seidlerjevi vladi za proračunskih provizorij, kolikor za to, da je klub hkrati sklenil sodelovati tudi v ustavnem odseku, ki je zanj bilo jasno, da lahko razpravlja le v okviru dualizma o ustavi avstrijske polovice. To je povzročilo konflikt s Čehi in izstop Tresića-Pavičića in sploh krizo v klubu. Vse to in še novica o krfski deklaraciji je pospešilo odločitev za diferenciacijo z razglasitvijo gesla o deklaraciji kot minimu in za radikalizacijo taktike Jugoslovanskega kluba, sklenjeno 8. avgusta 1917, ki se stopnjuje jeseni in pozimi 1917/18. Šušteršič je tako prisiljen 18. septembra 1917 razglasiti svoje tolmačenje majniške deklaracije kot maksimalnega programa, povezano s poudarjeno zvestobo habsburški klavzuli.

Takšno in nadaljnje dogajanje je treba seveda gledati ne samo na ozadju vojnega in mednarodnega dogajanja, ki ima v njem najpomembnejšo vlogo oktobrska revolucija v Rusiji, ampak posebno kot odsev socialne, politične in nacionalne radikalizacije v razpoloženju slovenskih množic. Manifestacije tega razpoloženja so še vse premalo raziskane. Tukaj se moramo zadovoljiti s hipno osvetlitvijo z nekaj odlomki iz avstrijskih policijskih in vojaško obveščevalnih poročil. Kljub temu, da je Šušteršič vpregel mogočno SLS v vojno agitacijo na Kranjskem, ugotavlja poročilo notranjega ministrstva v začetku leta 1915 lapidarno: »Razpoloženje v deželi: apatično.«[32] Omenili smo že, da se je položaj spremenil po vstopu Italije v vojno, tako da je prišlo do optimističnih ocen vrhovnega vojaškega poveljstva in do njihovega polemičnega zanikanja po političnih oblasteh v letih 1915—1916. Za leto 1917 pa imamo za čas od junija do oktobra strnjeno mesečna poročila vojaškega cenzurnega urada, sestavljena na podlagi razčlembe pisem vojaških in civilnih oseb. *Junij:* v splošnem še vedno lojalno razpoloženje. *Julij:* pri Slovencih skrajno stopnjevano hrepenenje po miru, a upanje nanj kopni; tu in tam pričakovanje, da bo mir prinesla ruska revolucija. *Avgust:* priložnostna politična razmišljanja, ki si obetajo pravico do samoodločbe tudi za slovenski narod. Splošne izjave, ki se ujemajo tako s krfsko kot majniško deklaracijo; jasno se izraža splošno prepričanje, da je ruska revolucija močno okrepila jugoslovansko gibanje in da bo vojna *morala* prinesti zadovoljivo končno rešitev jugoslovanskega vprašanja, bodi v tej bodi v drugi omenjeni smeri. *September:* Posamezno se najdejo politična razmišljanja o izgledih samostojne jugoslovanske države. *Okto-*

[32] AVA, Fond Min. za notranje zadeve, 3294, 14. 2. 1915 (Staatspolizeiliches Bureau.)

ber: iz celotne korespondence izhaja, da Jugoslovani ne računajo več s kakim status quo, vedno se izraža težnja k novemu oblikovanju jugoslovanskih razmer... Ideja zedinjenja vseh Jugoslovanov monarhije se očitno širi tudi v nižjih plasteh ljudstva. K temu veliko prispevajo begunci iz Dalmacije, Istre in Bosne, Slovenci iz Kranjske in Trsta...[33] Takšne so torej, ugotovitve še iz časa pred oktobrsko revolucijo!

Po vsem tem je vprašanje, kdo je komu sledil, ali politiki razpoloženju množic, ali množice njihovim političnim geslom, pravzaprav odveč. Res je oboje. In dejstvo je, da je vztrajanje na majniški deklaraciji kot minimu od avgusta 1917 naprej tj. na njenem antidualističnem temelju, ki so ga pa vsi vladni in nemški politični faktorji vse do konca vojne dosledno odklanjali in izrecno še Slovencem zanikali udeležbo v jugoslovanski rešitvi, moralo konec koncev utrditi prepričanje, da jugoslovansko vprašanje v okviru monarhije ni rešljivo in da ga je moč doseči samo zunaj nje. To tako pri množicah kot pri politikih, ki se od njih niso hoteli osamiti in to ne glede na to, kako je kdo spočetka intimno gledal na vprašanje iskrenosti habsburške klavzule. Zgodilo se je tisto, v kar avstrijski birokratje o Slovencih trmasto niso hoteli verjeti in nič čudnega ni, da so na koncu bili iskreno prepričani, da so vsi podpisniki majniške deklaracije, morda z izjemo Šušteršiča, že od vsega začetka habsburško klavzulo obravnavali samo kot etiketo, ki naj zavaruje njihovo protidržavno akcijo. Če beremo poročila deželnih predsednikov oziroma namestnikov iz Ljubljane, Trsta, Gradca in Celovca, se lahko o tem prepričamo. In tudi osrednja vlada je bila enakega mnenja, kar nam dokazujejo zapisniki skupne avstro-ogrske vlade iz vojnega časa.

Deklaracijsko gibanje in sploh pozneje jugoslovansko gibanje na Slovenskem ni samo prestreglo dobršnega dela protivojnega razpoloženja množic in njihovih socialnih teženj, ampak se je vanj vključila poleg jugoslovanskih teženj drugih strank in skupin tudi tradicija demokratičnega dela predvojnega trialističnega gibanja VLS, močno mu je koristila izkušnja in spretnost množičnega dela nekdanjega plebejskega krila te stranke. Sama misel državne samostojnosti avstro-ogrskih Jugoslovanov pa je doživela preobrazbo in se uresničila konec koncev v ustanovitvi Narodnega veča in razglasitvi neodvisne Države Slovencev, Hrvatov in Srbov. Nastal je de facto nov mednarodnopravni subjekt, kakršen Jugoslovanski odbor v emigraciji ni mogel biti, in kot takšen je vsaj navidez lahko bil partner Srbiji in Črni gori kot izvrševalec narodne samoodločbe in zedinjenja v novo jugoslovansko državo. Kako za takšno nalogo v resnici ni bil sposoben, je pokazala že izjalovitev poskusa z ženevskim sporazumom, a prašanje je, če bi brez takšnega subjekta bil možen 1. december 1918 in ali se ne bi morda uresničil le minimalni program srbske vlade.

---

[33] AVA, Fond Min. za notr. zadeve, 23.690/M. I. 3. 12. 1917; 14.234/M. I. 27. 7. 1917; 16.724/M. I. 24. 8. 1917; 19.384/M. I. 2. 10. 1917; 21.657/M. I. 3. 11. 1917; 24.925/M. I. 19. 12. 1917.

14

Slovenci v politiki dunajske vlade in dvora med prvo svetovno vojno

Svojo sodbo o politiki avstrijskih vlad in habsburškega dvora do slovenskega vprašnja so Slovenci nedvoumno izrekli že 29. oktobra 1918. Oprli so jo na zgodovinsko izkušnjo in na vse, kar je o tej politiki prišlo v javnost in je od tedaj opora tudi zgodovinskemu raziskovalnemu delu. Nekatere posameznosti so bile razkrite tudi v naslednjih letih, a šele v zadnjem desetletju, ko so postali dostopni arhivi osrednjih organov habsburške države, je nastala možnost, dobiti popolnejšo in zanesljivejšo podobo o politiki državnih vrhov monarhije v času prve svetovne vojne. Nekaj tega gradiva je bilo že objavljenega, izšla so dela, ki se naslanjajo na nove vire.[1] V splošnem pa lahko rečemo, da je sistematično raziskovalno delo v fondih dunajskih osrednjih oblasti za čas prve svetovne vojne (podobno kot sploh za čas modernega političnega življenja monarhije) za Jugoslovane nujna naloga, ki je še skoraj v celoti pred nami. Prav ima ameriški filozof in matematik Alfred North Whitehead, ko pravi v svojem eseju o zgodovinskem predvidevanju, da lahko isti splošni zakoni pogojujejo različne alternative v zgodovinskem dogajanju. Zato bo poznanje dejstev vedno imelo prvo mesto v delu zgodovinarja.

Evropa se poleti 1914 še ni zavedala, da se je z izbruhom svetovne vojne končalo véliko stoletje liberalizma in da bo optimizem, značilen za meščansko politično misel stoletja, doživel hud udarec. Med milijonom Evropejcev, meni Albert Jourcin,[2] bi tedaj komaj našli enega, ki ne bi bil prepričan, da bo svet, brž ko bo vihra minila, postal spet to, kar je bil, če ne še boljši. Ko bi ta francoski zgodovinar poznal Slovence, bi zanje moral napraviti izjemo. Slovenci niso imeli vzroka, da bi bili optimisti.

Začetek svetovne vojne je na Slovenskem, posebno v narodnostno najbolj ogroženih deželah, na Štajerskem in Koroškem, sprožil takšen val nemškega nacionalizma in oblastvenih preganjanj v znamenju gesla o odločilnem boju med germanstvom in slovanstvom, da je narodna prihodnost Slovencev postala še veliko bolj vprašljiva kot dotlej. Na Kranjskem, kjer je deželna avtonomija slovenskemu obstoju bila v oporo, pa je vojnohujskaški in ovaduški »furor patrioticus« klerikalne stranke pod vodstvom dr. Šušteršiča jemal temu obstoju osebnost in notranjo etično upravičenost. Nad Primorsko je legla

[1] Dozdaj najpomembnejša objava virov so zapisniki skupne avstroogrske vlade 1914—1918, ki jih je izdal M. Komjathy v Budimpešti leta 1966. Zbirke virov za splošno politično dogajanje med vojno je izdal na Dunaju R. Neck. Zelo pomembne so monografije, ki so rezultat novih raziskav in v katerih najdemo številne dokumente. Avstrijski avtorji starejšega rodu so zastopani zlasti z deli H. Hantscha o Berchtoldu, O. Regeleja o Arzu von Straussenburgu, R. Lorenza o cesarju Karlu, mlajši rod pa z deli H. Rumplerja o Hussareku in o Karlovem manifestu, Ch. Führa o vrhovnem armadnem poveljstvu in njegovi vlogi v notranji politiki Avstrije v času vojne, F. Höglingerja o Clamu Martinitzu. Omenjamo še neobjavljeni disertaciji A. Fusseka o Stürgkhu in K. Kosnetterjeve o Seidlerju. Med neavstrijskimi avtorji je posebnega pomena knjiga italijanskega zgodovinarja L. Valianija zaradi dognanj in zaradi izčrpnih bibliografskih podatkov ter velike razvedenosti v arhivskih fondih. Od jugoslovanskih avtorjev, ki se dotikajo tukajšnje teme in ki se deloma naslanjajo tudi na dunajske fonde, omenjamo H. Kapidžiča, B. Krizmana, N. Petrovića, B. Stullija, L. Udeta.

[2] Prologue à notre siècle 1871—1918, Paris 1968, Larousse, str. 347.

grozljiva senca italijanskega imperializma, ki pa avstrijske uprave ni motila, da tudi tukaj ne bi preganjala slovenskega in hrvatskega življa. Cesarski namestnik v Trstu Fries Skene govori o 230 aretacijah Jugoslovanov ob začetku vojne, ki jih je ugotovil v aktih svojega predhodnika, »prijatelja Jugoslovanov« in »rdečega princa« Konrada Hohenloheja.[3] Zmaga centralnih držav je napovedovala Slovencem, da bodo pokopani pod plazom nemškega imperializma. To je bil vzrok, da se je že prve tedne vojne v dobršnem delu slovenske politike vseh taborov utrdilo spoznanje, da morajo Slovenci v vsakem primeru doseči državnopravno osamosvojitev, in to v skupnosti s Hrvati in drugimi Jugoslovani, sicer izgube vsak up na narodno prihodnost. Vprašanje, koliko sta vlada in dvor bila pripravljena rešiti jugoslovansko in z njim obenem slovensko vprašanje, koliko sta dopuščala protidualistično reformo monarhije, je tako postalo odločilno za usmeritev slovenske politike. Vprašanje, koliko morejo v monarhiji pričakovati zagotovljeno narodno prihodnost, je za Slovence postalo še posebno pomembno po vstopu Italije v vojno, ko je s tem tudi zmaga Antante naznanjala za Slovence življenjsko nevarnost.

Stürgkhova vlada, ki je z njo Avstrija stopila v vojno in ki se je že prej namenila vladati absolutistično, brez parlamenta, je bila tista, ki je ukrenila vse potrebno za uvedbo tako imenovanega vojaškega absolutizma in pod njenim okriljem so Slovenci doživeli veliki politični pretres ob preganjanjih. Ugotovljeno je, da je Stürgkh bil predvsem človek zaupanja starega cesarja in da kot cesar tudi on ni imel nobenega programa za ozdravljenje monarhije, da je njene probleme le odlagal.[4] Bil pa je vsestransko obziren do želja nemškega meščanstva, da vojno izkoristi za dokončno utrditev svojega vladajočega položaja. Po teh željah se je ravnal tudi v odnosu do zaveznice Nemčije. Bil je trdno odločen, da vse do konca vojne parlamenta ne skliče in da spremeni ustavo avstrijske državne polovice po željah nemškega meščanstva z oktroajem.

Res je Stürgkh postavljal neke meje absolutizmu vrhovnega armadnega poveljstva, zlasti na Češkem, a njegovo zaupno navodilo deželnim predsednikom konec julija 1914 je dalo vladnemu apratu med Čehi in Slovenci zavest, da se njegova preganjavska vnema ujema z željami najvišjih faktorjev države.[5] Sprejemal je tudi slovenske predstavnike, toda njegove obljube, da se bo položaj izboljšal, so bile prazne.[6] Njegov zaupno izraženi pogled na pomen vojne proti Srbiji pojasnjuje takšno ravnanje. Na dan sarajevskega atentata se je izjavil za vojno proti Srbiji ne le v smislu pojmovanja vojne kot nadaljevanja zunanje politike z drugimi sredstvi, ampak predvsem kot možnost nadaljevanja notranje politike z drugimi sredstvi. V vojni je videl možnost, da se, kot je dejal, »pretrgajo vezi med slovanskimi strankami v Avstriji in veliko-

[3] Pismena izjava Friesa Skeneja dne 7. januarja 1918 v Trstu vladni komisiji (»Kommission Alexy«), Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Dunaj, ministrstvo za notranje zadeve Präs. Z. 23680/M. I. ex 1918. Vojni režim v avstrijskih deželah, tudi v slovenskih, obravnavajo Josef Redlich, Österreichische Regierung und Verwaltung im Weltkriege, Wien 1925; Christoph Führ, Das k. u. k. Armeeoberkommando und die Innenpolitik in Österreich 1914—1917. Graz—Wien—Köln, 1968; Oskar Regele, Gericht über Habsburgs Wehrmacht, Wien—München, 1968.

[4] Prim. Alexander Fussek, Ministerpräsident Karl Graf Stürgkh, rokop. disertacija, Univ. Wien 1960, str. 119.

[5] Ch. Führ, o. c. str. 27.

[6] Prim. pismo dr. Evgena Lampeta dr. Janku Brejcu z dne 9. septembra 1914 in pismo dr. Antona Korošca istemu z dne 23. aprila 1915. NUK Ljubljana, rokop. odd. zapuščina Franca Erjavca.

srbskim in jugoslovanskim gibanjem.«[7] Interpretacija pomena teh besed v ukrepanju oblasti je bila: Slovenci nimajo pravice do jugoslovanske povezave. Celo najbolj patriotični trializem je nedopustna, kar veleizdajska zahteva, kajti tudi to je oblika pridruževanja jugoslovanskemu gibanju. Nedopustno je kršenje dualizma, ki Slovence ločuje od drugih Jugoslovanov. Slovenske dežele morajo ostati v nemški državni sferi zaradi starih pravic, posebno pa še, ker čeznje vodi pot k južnemu nemškemu pristanišču, k Trstu.

Že v prvih mesecih vojne so Slovenci doživeli še drugo zloveščo izkušnjo z Dunajem. Cesarsko zunanje ministrstvo je stopilo v pogajanja z Italijo in skušalo z ozemeljskimi ponudbami, ki so sprva obsegale samo Trentin, zagotoviti njeno nevtralnost. Te ponudbe pa so se postopoma večale in so 9. maja 1915 že ustrezale tistemu, s čimer bi se Italija, po sodbi Lea Valianija, zadovoljila v začetku aprila. Toda bilo je prepozno, saj je londonski pakt medtem bil že sklenjen. Zadnji seznam avstrijskih ponudb, je poleg Trentina, vseboval popravek meje na Soči in tudi že prepustitev Gorice Italiji. Trst, gotovo z neposredno slovensko okolico, bi postal svobodno mesto, sicer še v okviru Avstroogrske, a z italijansko mestno in univerzitetno avtonomijo.[8] Razume se, da predstavnikov prizadetega slovenskega naroda dunajska vlada o tem ni obvestila, kaj šele vprašala za svet. Barantanje za slovenska ozemlja je prišlo v javnost v času, ko je nevarnost via facti minila, tj. po vstopu Italije v vojno. Ostal je mučen vtis. Hrvaški tisk in za njim tudi slovenski ga je porabil, da podkrepi zahteve po reformi monarhije v smislu hrvaško-slovenskega državnopravnega zedinjenja.[9]

Ni pa res, da tedaj dunajska vlada ne bi bila mislila tudi na Slovence. Skrbelo jo je, kako se bodo Slovenci obnašali ob italijanskem napadu! Prek tržaškega namestništva je izvedla anketo, koliko je možen italijansko-slovenski sporazum in tudi, ali kaže ustanavljati slovenske prostovoljske strelske oddelke. Tržaško namestništvo jo je obvestilo o vznemirljivih tajnih italijansko-slovenskih stikih za skupno stališče ob italijanski vojni napovedi, torej o akciji Carla Galija, a tudi o Trumbičevem nasvetu tržaškim Slovencem in Splitčanom, naj se z orožjem upro italijanski zasedbi in o tem, da so Slovenci proti italijanskim aspiracijam.[10] Do nekih sprememb v praktični politiki do Slovencev je prišlo v tej zvezi pri vrhovnem armadnem poveljstvu. 19. decembra 1915 je predložilo vladi nekaj ukrepov, ki naj bi Slovence spodbudili v odporu proti italijanskemu ogrožanju njihovega ozemlja. To seveda ni bil kak predlog za rešitev slovenskega vprašanja, ampak je šlo le za nebistvene koncesije: olajšanje pritiska cenzure na slovenski tisk, dopustitev slovenske zastave, obzir do narodnega čustvovanja in podobno.[11] Nagibi vrhovnega poveljstva so bili čisto utilitaristični, njegovo zanimanje je veljalo le za čas vojne. Slovenskemu političnemu gibanju, celo še v jugoslovanskem smislu, je slej ko prej bilo popolnoma sovražno. Ni prenehalo podpirati represij ljudi, osumljenih, da so s takšnim gibanjem v zvezi. Zato je razumljivo, da je prek ministrstva

---

[7] Haus-Hof-u. Staatsarchiv, Dunaj, Nachlass Macchio, Momentbilder aus dem diplomatischen Leben des Botschafters A. D. Freiherrn von Macchio (pogl. VIII). Cit. po Leo Valiani, La dissoluzione dell'Austria-Ungheria, Milano, 1966, str. 127.

[8] L. Valiani, o. c., str. 97 sl.

[9] Slovenec, 16. junij 1915, št. 134.

[10] Arhiv Slovenije (AS), fond. min. za notr. zadeve, vrsta aktov, med njimi Präs. Z. 9045/M. I. 4. maj 1915 (poročilo policijske direkcije iz Trsta). O italijansko slovenskih stikih v Trstu govore tudi akti notranjega ministrstva v AVA, Dunaj (Präs. Z. 10863/M. I. 28. maj 1915, 15273/M. I. 20. julij 1915).

[11] AS, min. za notr. zadeve Präs. Z. 27505/M. I. 28. december 1915.

obrambe interveniralo spomladi 1918 tudi proti dopuščanju deklaracijskega gibanja, še posebno, ker je v njem videlo enega izmed vzrokov za slovenske vojaške upore.[12]

Tudi potem, ko se je izkazalo, da je strah pred naglim italijanskim vdorom prazen, Stürgkhova vlada še pomislila ni na kako revizijo politike do Slovencev. Pač pa je puščala proste roke nemškim nacionalnim strankam, da so z njeno vednostjo in njenim odobrenjem pripravljali program za utrditev nemškega vladajočega položaja v avstrijski državni polovici, program, ki so ga kljub prepovedi političnega delovanja potem neovirano objavili o Veliki noči 1916.[13] To so sloviti »Deutsche Belange«, uresničeni pa bi bili z oktroiranimi ustavnimi spremembami. V zunanji politiki so »Belangi« pomenili najtesnejšo zvezo z Nemčijo, v notranji ohranitev dualistične strukture monarhije obenem z odstopom Dalmacije Ogrski in Galicije bodoči poljski državi, v smislu starega linškega nemško nacionalnega programa. To bi nemškemu elementu zagotovilo večino v državnem zboru. Druge zahteve »Belangov« so se vse gibale v smeri utrditve gospodujočega položaja nemštva, z uvedbo nemškega državnega jezika, z razdelitvijo čeških dežel in z nadaljnjim utrjevanjem nemške prevlade v slovenskih deželah, katerih edina naloga je, da služijo nemški poti do Trsta in njihova prihodnost pa je germanizacija.[14] Izoliranje slovenskih dežel od jugoslovanskega problema se krije z vztrajanjem pri dualistični strukturi monarhije in pomeni nepremakljivo postavko vseh načrtov nemških strank in tudi kombinacij, o katerih razpravljajo vladni krogi. Sporadično se v teh krogih tedaj pojavlja sicer tudi misel o nekakšnem tetralizmu, to je o reformi monarhije v štiri zvezne države, Avstrijo, Ogrsko, Poljsko in Ilirijo. O takšnem načrtu je že konec januarja 1916 govoril notranji minister princ Konrad Hohenlohe državnozborskemu poslancu in članu hrvatsko-slovenskega kluba prof. Vjekoslavu Spinčiću. O tem načrtu je govoril tudi zunanji minister Burian z vrhovnim dvornim mojstrom in zaupnikom cesarja Franca Jožefa Berchtoldom sredi maja istega leta. Toda vselej z izrecnim poudarkom, da bi Ilirija obsegla le Hrvatsko, Slavonijo, Bosno in Hercegovino in Dalmacijo, medtem ko bi Istra in Trst, s tem tudi slovenske dežele, morale ostati pri Avstriji. »Trst in Pulj potrebujemo mi!« je Hohenlohe brez ovinkov pojasnil zaprepaščenemu Istranu Spinčiću.[15]

Ne nasilna smrt predsednika vlade Stürgkha 21. oktobra 1916, ne smrt starega cesarja Franca Jožefa 21. novembra 1916, ne nastop Körberjeve in kmalu zatem Clam-Martinicove vlade, ne zavladanje novega cesarja Karla, vse to ne pomeni preloma v prizadevanjih za oktroa nemških zahtev. Novi cesar se ne ravna po zamisli svojega predhodnika, prejšnjega prestolonaslednika Franca Ferdinanda, ki je nameraval prisego na ogrsko in avstrijsko ustavo odložiti, da bi si obdržal proste roke za preosnovo državne ureditve, ampak priseže na ogrsko ustavo in s tem potrdi dualistični sistem. Odgodi pa prisego na avstrijsko ustavo in si s tem obdrži možnost, oktroirati ustavne spremembe v avstrijski državni polovici.[16] To je čisto na črti nemških prizadevanj za oktroa v okviru dualizma.

---

[12] AS, min. za notr. zadeve, Präs. Z. 12152/M. I. 28. maj 1918.

[13] Paul Molisch, Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Österreich von ihren Anfängen bis zum Zerfall der Monarchie, Jena, 1926, str. 239 sl.

[14] P. Molisch, o. c. 242 sl.

[15] Spinčićev dnevnik, listek 505, Arhiv Hrvatske, Zagreb; Hugo Hantsch, Leopold Graf Berchtold, Graz—Wien 1963, II, str. 770.

[16] Prim. Felix Höglinger, Ministerpräsident Heinrich Graf Clam-Martinic, Graz—Köln, 1964, str. 111.

Nov moment nastopi le zaradi splošnega poteka vojne, ki zmage ne obljublja še nobeni strani in zaradi diplomatske iniciative ZDA za sporazumen mir. To je čas, ko je tudi v Avstriji v dnevnem tisku objavljena nota Antante o vojnih ciljih. Mogoče jo je razumeti, da hoče Antanta monarhijo razbiti, a za Slovence in Hrvate vsebuje sila problematično delitev jugoslovanskega vprašanja v srbski in črnogorski problem, z obnovo in povečanjem obeh držav, na eni strani in v osvoboditev Slovanov, po zadovoljitvi italijanskih zahtev, na drugi strani.[17] Ne moremo razpravljati o pomenu, ki ga je ta, za Slovence in Hrvate tako kočljivi antantni program imel za izoblikovanje državnopolitičnega programa Jugoslovanov v monarhiji, ugotoviti pa moramo, da so se vrhovi habsburške monarhije v tem trenutku usmerili k prizadevanju za sporazumen mir, kar je pomenilo realno perspektivo za ohranitev monarhije. Še preden je o tem spregovoril Wilson, je na seji skupne vlade, 12. januarja 1917, pod predsedstvom cesarja Karla, zunanji minister Czernin formuliral pojem miru brez zmagovalcev in premaganih.[18] Ta seja se je prvič nekaj bolj ustavila ob jugoslovanskem vprašanju. V ospredju je bilo vprašanje, ali naj monarhija na zamišljenih mirovnih pogajanjih terja aneksijo Srbije in Črne gore ali vsaj mejne korekture ali ne. Sklep skupne vlade je bil, da je vojni cilj monarhije predvsem ohranitev integritete njenega dotedanjega državnega ozemlja. Predsednik vlade Clam-Martinic je sicer govoril o nezadržnem prizadevanju Jugoslovanov po koncentraciji in da bi torej bilo bolje doseči jugoslovansko zedinjenje v okviru monarhije z aneksijo Srbije in Črne gore in tudi Czernin je izrazil mnenje, da se bo težnja Jugoslovanov k enotnosti prebila z elementarno silo »bodisi z nami, bodisi proti nam«, vendar nobena beseda na tej seji ne upravičuje domneve, da bi tudi le od daleč imeli v mislih kako revizijo dualističnega sistema in kako državnopravno zedinjevanje avstroogrskih Jugoslovanov, vključno Slovence, v trialističnem smislu. Če je kdo od navzočih že tedaj mislil na kako konkretno rešitev jugoslovanskega vprašanja, seveda brez Srbije in Črne gore, v okviru monarhije, morda kot antitezo omenjeni zavezniški noti, potem je to moglo biti izključno v okviru subdualizma, tj združenja hrvaških dežel z Bosno in Hercegovino v posebno avtonomno enoto pod suverenostjo ogrske krone, brez Slovencev in Istre. O tem, kaj je Clam-Martinic v resnici imel v mislih, govori njegov elaborat o jugoslovanskem vprašanju, ki ga je še isto leto sestavil novembra meseca kot vojaški guverner v Črni gori.[19] Tu je ponovil misel, da je treba iskati poti za združenje Jugoslovanov znotraj meja habsburške monarhije z aneksijo Srbije in Črne gore, in sicer v obliki subdualistične pridružitve nove »Serbokroatie« ogrski državi. Za našo temo pa je najbolj pomembno, kako poudari, da je slovensko vprašanje najtežje rešljivo vprašanje jugoslovanskega kompleksa, saj gre za črto Maribor—Trst. Pod vplivom politike Jugoslovanskega kluba skuša najti vsaj delno zadovoljitev Slovencev s tem, da bi južni del Primorja, tj. Istra, pripadel »Serbokroatiji«, da bi Trst postal državno pristanišče, drugim Slovencem pa bi bila

[17] Prim. tolmačenje note po »Manchester Guardian« v Slovenskem narodu, 23. januar 1917, št. 18; prim. tudi Victor S. Mamatey, The United States and the dissolution of Austria-Hungary, Journal of Central European Affairs, X, oktober 1950, št. 3; prim. tudi Dragoslav Janković, Jugoslovensko pitanje i krfska deklaracija 1917. godine, Beograd, 1967, str. 14 in sl.

[18] Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichnisch-Ungarischen Monarchie (1914—1918), Eingeleitet und zusammengestellt von Miklos Komjathy, Budapest, 1966 (odslej: Komjathy), str. 440 sl.; že pred izidom te zbirke je o jugoslovanskem vprašanju v zapisnikih avstroogrske skupne vlade pisal Nikola Petrović (Zbornik Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat, Beograd, 1967, str. 725—788).

[19] F. Höglinger, o. c., str. 210—215.

dana nacionalna avtonomija. Torej jugoslovanska enota brez Slovencev. Zato ni upravičeno videti v seji avstroogrske vlade 12. januarja 1917 nekakšen vir majniške deklaracije in dokaz, da je bila dana po zamisli in pobudi dvora in vlade.[20]

Vse gradivo o politiki dunajske vlade in dvora do Slovencev tja do konca svetovne vojne docela zavrača domneve, ki se ponavljajo do najnovejšega časa, da je majniška deklaracija Jugoslovanskega kluba plod dvorske in vladne iniciative.[21] To gradivo dokazuje, da je Lojze Ude leta 1960 upravičeno opozarjal na dvomljivost teh domnev in jim ugovarjal.[22] Novi viri povedo, da se je akcija za jugoslovansko državnopravno izjavo, ki naj bi bila dana vzporedno v hrvaškem saboru in v dunajskem državnem zboru, akcija, ki je potem rodila adreso opozicije v saboru februarja 1917 in izjavo Jugoslovanskega kluba 30. maja 1917 v državnem zboru na Dunaju, začela po atentatu na Stürgkha in

---

[20] Tako sodi npr. N. Petrović v navedenem delu, str. 741.

[21] Na znanstvenem zboru, ki ga je JAZU priredila 27.—28. decembra 1968 v Zagrebu ob 50-letnici nastanka Jugoslavije je prof. Vasa Čubrilović to vprašanje pustil odprto (»Danas je vrlo teško utvrditi koliko je čuvena Deklaracija od 30. maja 1917 ponikla iz sredine jugoslovenskog poslaničkog kluba u Rajhstagu u Beču, a koliko je to radjeno u sporazumu s austrijskom vladom i carem Karlom«). Vendar je dejansko z zmotnim poudarjanjem, da je avstroogrska vlada pod cesarjevim predsedstvom razpravljala o jugoslovanskem vprašanju 30. maja 1917 (pravilno 30. maja 1918), torej domnevno »istog dana, kada su jugoslovenski poslanici u austrijskom Rajhstagu postavili zahtev etc«, okrepil vtis o dvornem in vladnem izviru majniške deklaracije. Želel pa je temu vtisu vzeti njegovo dozdajšnjo politično ost in postaviti v ospredje objektivni zgodovinski pomen deklaracije kot stopnje h končnemu jugoslovanskemu zedinjenju (»Međutim, to nije za nas toliko ni važno. Za nas je glavno da je još za života Austro-Ugarske počelo postupno okupljanje jugoslovenskih zemalja Monarhije.«) — (Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada austro-ugarske monarhije i stvaranja jugoslavenske države, Zagreb 1969, str. 91—92).

Isti avtor je tudi opozoril na pomen majniške deklaracije in slovenske politične akcije za premagovanje ozko hrvatske trialistične zamisli v bosensko-hercegovski politiki v smislu širšega, jugoslovanskega koncepta, ki je bosenskim politikom bil bližji in sprejemljivejši. (»Ova usko hrvatska zamisao rešenja jugoslovenskog pitanja na trialističkoj osnovi dobija poslednjih godina rata širi jugoslovenski vid. Vrlo uticajni slovenački politički krugovi u Monarhiji tražili su da se stvori ne jedna Hrvatska, nego jugoslovenska federativna jedinica Monarhije... Ovakav stav zauzeli su jugoslovenski poslanici u Bečkom rajhstagu svojom deklaracijom od 30. maja 1917. — Kako se rat primicao kraju, tako je sve više pobeđivala jugoslovenska zamisao rešavanja položaja jugoslovenskih naroda i njihovih zemalja u Habzburškoj Monarhiji... Narodno Veće SHS... proglasilo je svoje zemlje kao Državu Srba, Hrvata i Slovenaca (prav.: Slovenaca, Hrvata i Srba. Op. J. P.). Bio je to korak, stepen, njihovom ujedinjavanju sa Srbijom i Crnom gorom. — I bosanski politički ljudi učestvuju u ovim političkim kretanjima na slovenskom jugu. Jugoslovenska zamisao pri ujedinjavanju jugoslovenskih zemalja Habsburške Monarhije bila im je bliža i pristupačnija od usko hrvatske zamisli.«) — »Prilozi«, IV, Sarajevo 1968, br. 4, str. 34 — Za dejstvo, da se je tudi v Bosni in Hercegovini uveljavila zamisel jugoslovenskega zedinjenja prek Države SHS in ne preprosta priključitev Srbiji v velikosrbskem smislu, je torej jugoslovanska politična akcija na temelju majniške deklaracije bila zelo pomembna (Prim. tudi: Hamdija Kapidžić, Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom, Sarajevo 1968).

[22] L. Ude, zbirna recenzija nekaterih novih del o nastanku Jugoslavije, Zgodovinski časopis, XIV, 1960. D. Janković v navedeni knjigi pregleduje obstoječe teze o izvoru majniške deklaracije, upošteva tudi opozorila L. Udeta in sklene: »Zaista je teško, na osnovu izvornog materiala kojim se razpolaže, utvrditi da li je doista bečki dvor dao konkretnu inicijativu za izdavanje Majske deklaracije (stvari takve vrste se uopšte vrlo teško utvrđuju) kao što je isto tako teško ustanoviti da li su uoči otvaranja Parlamenta t. j. izdavanja Majske deklaracije postojale veze, i kakve veze između bečkog dvora odnosno dvorskih krugova i tvoraca Deklaracije« (str. 124).

smrti starega cesarja, in sicer v političnih stikih med Hrvaško-slovenskim klubom, starčevićanskimi pravaši in Radićevo stranko v Zagrebu, da je bila akcija konkretno sklenjena na sestankih 26. in 28. novembra 1916, torej dosti pred sejo skupne vlade 12. januarja 1917 in da gre torej za samostojno politično iniciativo. Novi dokumenti nadalje pokažejo, kako je Clamova vlada do zadnjega trenutka majniški deklaraciji nasprotovala in končno pokažejo, da sta dunajska vlada in dvor vse do zadnjega, dokler je še mogoče govoriti o integriteti njune notranje politike, Slovence vedno izključevala iz obravnavanja jugoslovanskega vprašanja, ki sta ga dopuščala le kot srbohrvaško in podrejeno dualistični strukturi monarhije.[23] Preučevanje politike dunajskih vlad in krone do slovenskega vprašanja opozarja, da je treba politiko Jugoslovanskega kluba in njemu bližnjih strank na Hrvaškem, starčevićanskih pravašev, Radića, disidentov koalicije, gledati z resnično jugoslovanskega, tj. tudi Slovence in njihovo pravico do samoodločbe upoštevajočega stališča in dosledno opustiti nehistorično osvetljevanje z izključnega vidika opredelitve za antanto ali za centralne države. Jugoslovanska usmeritev, kot rešitev slovenskega obstoja, je determinanta slovenske politike med vojno, toda problem slovenske samoodločbe ni preprosta alternativa med protiavstrijstvom in oportunizmom, ampak ima, zlasti zaradi imperialističnega postavljanja jadranskega vprašanja, svojo specifiko.[24] Historiografija, ki hoče biti jugoslovanska, mora to specifiko poznati in upoštevati.

Usmeritev cesarja Karla in skupne vlade, 12. januarja 1917, k ohranitvi državne integritete po sporazumnem miru brez zmagovalcev in premagancev, ni rodila kake pripravljenosti, da bi habsburškim Jugoslovanom dopustili zedinjenje in državnopravno osamosvojitev v okviru monarhije. Vse kaj drugega. Navzven se začno tajna pogajanja z antanto o posebnem miru, navznotraj pa se ravno tedaj zelo okrepijo priprave za oktroa nemških zahtev v avstrijski državni polovici, v želji, ustvariti izvršeno dejstvo še preden bi prišlo do premirja in mirovne konference. Misel na možnost oktroaja sta cesar in vlada Clama-Martinica opustila šele sredi aprila 1917. Na seji vlade 16. aprila je zunanji minister Czernin ta obrat obrazložil s tremi poglavitnimi razlogi: 1. spričo revolucije v Rusiji ničesar storiti, kar nasprotuje demokratičnim tendencam; 2. ker bo treba poslati socialnodemokratske predstavnike v Stockholm, ne storiti ničesar, kar bi zanje bilo nesprejemljivo ali kar bi Rusom dokazovalo, da so Slovani v Avstriji zatirani; 3. izogniti se vsemu, kar bi kazalo na tesno povezanost z Nemčijo, kajti vojna je postala križarski pohod proti Nemčiji. Zadnji razlog odseva vojno napoved ZDA Nemčiji. Zamisel oktroaja je postala neaktualna, ni pa še bila odpravljena. Tudi po obnovitvi parlamentarnega življenja je cesar opustil prisego na avstrijsko ustavo in si ohranil proste roke, da oktroa uresniči pozneje.[25]

Za Slovence je pomemben podatek, da v vsej razpravi med vlado in nemškimi meščanskimi strankami o vsebini oktroiranih ustavnih uredb, posebno

---

[23] To so poglavitni sklepi še neobjavljene razprave avtorja (J. P.) o nastanku majniške deklaracije. Zdaj v knjigi »Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo (Ljubljana 1971).

[24] Na specifiko vprašanja slovenske narodne samoodločbe med prvo svetovno vojno je opozoril že Sperans (E. Kardelj) v »Razvoju slovenskega narodnega vprašanja«, Ljubljana 1939, str. 201—202. V novejšem času je o tej specifiki največ pisal Dušan Kermavner, zlasti v knjigi »Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918«, Ljubljana 1968.

[25] F. Höglinger, o. c., zlasti str. 111, 136—145, 147; Milada Paulova, Tajny vybor (Maffie) a spoluprace s Jihoslovany v letech 1916—1918, Praha, 1968, str. 185—186.

še o razdelitvi dežel po nacionalnih okrožjih, na izrecno zahtevo predstavnikov alpskih Nemcev sploh niso govorili o slovensko-nemških deželah, ampak so razmejitev po nacionalnih okrožjih predvideli zgolj na Češkem. Možnost kaskega slovenskega okrožja na Štajerskem in Koroškem, ki bi dalo Slovencem vsaj neko varstvo pred majorizacijo, je bila izključena. Nemcem v slovenskih deželah je zadoščal že stari položaj obenem z njihovim okrepljenim položajem v državi kot celoti.

Deklaracija jugoslovanskega kluba 30. maja 1917, ki je zahtevala državnopravno zedinjenje vseh Slovencev, Hrvatov in Srbov na ozemlju monarhije in tako obenem z deklaracijo Češkega svaza terjala odpravo dualizma, se je s politiko vlade in dvora ujemala le v eni točki: v priznanju habsburškega monarha kot državnega poglavarja. Ta točka se je ujemala s tedaj temeljnim političnim ciljem vlade in dvora, tj. z mirovnimi pogajanji doseči ohranitev integritete habsburške monarhije. V vseh drugih točkah je majniška deklaracija bila v nasprotju z intencijami vlade in dvora, ki pa sta se za zdaj zadovoljila s poglavitnim dejstvom, da je Jugoslovanski klub priznal jugoslovansko vprašanje kot notranje vprašanje monarhije. Na tem področju pa sta dvor in vlada računala s starimi možnostmi.

Po odprtju parlamenta skušata vlada in dvor brez resničnih koncesij pomiriti Čehe in Slovence in jih pridobiti za oportunistično taktiko v parlamentu, da bi antanto, kjer je Rusija še vedno upoštevanja vreden dejavnik, prepričala o svoji notranji moči in povečala svojo tehtnost na morebitnih mirovnih pogajanjih. Izjave cesarja in predsednika vlade v parlamentu pomenijo odklonitev jugoslovanske in češke državnopravne izjave, toda odstavitev Clama-Martinica, mandat novemu predsedniku Seidlerju, ki v svojo vlado na lastno pobudo pokliče uradnika Žolgerja kot prvega Slovenca v vsej zgodovini monarhije, posebno pa še 2. julija 1917 izdana amnestija za politične zapornike, to so bili ukrepi, ki naj bi odtehtali vztrajanje pri dualizmu, odklanjanje priznanja narodne samoodločbe in nedoločnost izjav o vsebini nacionalne avtonomije.[26] In res pride v Jugoslovanskem klubu do omahovanja, posebno še, ko konec julija 1917 vlada ustanovi oddelek za ustavno reformo, seveda le za avstrijsko državno polovico. Pod vplivom ostre kritike oportunizma Jugoslovanskega kluba pri čeških politikih in pa v klubu samem in vsekakor tudi pod vplivom krfske deklaracije srbske vlade in Jugoslovanskega odbora se uveljavi radikalnejša taktika. Jugoslovanski klub proglasi majniško deklaracijo kot minimum, tj. nobenega odstopanja od njenega protidualističnega bistva in razširi svojo politično dejavnost na Hrvaško in v Bosno in Hercegovino. Ljubljanska izjava 15. septembra je uvod v deklaracijsko gibanje v tem smislu.[27] Radikalizacija taktike Jugoslovanskega kluba in Šušteršičev poraz na Kranjskem Seidlerjeve vlade nič ne omajeta v njenem stališču, da je reforma ustave možna le na temelju dualizma, za Slovence pa bi se dalo govoriti le o avtonomiji v okviru kronovin. Niti ta avtonomija ne bi temeljila na ustanovitvi narodnostnih okrožij na Štajerskem in Koroškem, ampak le na personalnem načelu.[28]

---

[26] F. Höglinger, o. c., str. 183—186; Christine Kosnetter, Ministerpräsident Dr. Ernest Seidler, rokop. disertacija Univ. Wien, 1963, zlasti str. 43—45.

[27] Prim. J. Pleterski, Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje, ZČ, XXII, 1968, str. 181—182; D. Kermavner, o. c., poglavje »O radikalizaciji in demokratizaciji slovenske meščanske politike v letu 1917«.

[28] Helmut Rumpler, Das Völkermanifest Kaiser Karls vom 16. Oktober 1918, München 1966, zlasti str. 22 in 65—73.

Jeseni in pozimi 1917/18 utrdi vrsta dogodkov nepopustljivost vlade in cesarja. V oktobrski revoluciji vidijo centralne države predvsem izločitev Rusije iz antante. Tu je zmaga pri Kobaridu in prodor na Piavo, tu je naraščajoči vpliv Nemčije in pritisk nemških strank v državi. Vtis vojne napovedi ZDA Avstro-Ogrski, ki je do nje končno prišlo 7. decembra 1917, je omiljen z objavo 14 Wilsonovih točk in pa z izjavo angleškega premiera Lloyda Georgea komaj mesec dni za tem, ki obe zanikata, da bi vojni cilj antante bil razbitje habsburške monarhije. Čeprav torej vlada in dvor prav nič ne odstopata od svojega odklanjanja majniške deklaracije in januarja 1918 še stopnjujeta pritisk na češke in jugoslovanske predstavnike,[29] se vsekakor zaradi ozirov na vtis v tujini vendar ne odločita za nove represivne ukrepe in spočetka trpita razmah jugoslovanskega deklaracijskega gibanja.[30] Toda gibanje vnese v politični položaj nov, nepredviden element. Slovensko vprašanje ni več le vprašanje taktiziranja med vlado in strankarskimi voditelji, deklaracijsko gibanje je gibanje množic, ki vnašajo v jugoslovansko vprašanje čisto novo dimenzijo. Iz slovenskih dežel prihajajo dunajski vladi svarilni klici in prošnje za intervencijo od cesarskih namestnikov in deželnih predsednikov.[31] Temu se pridruži vtis kongresa zatiranih narodov Avstro-Ogrske v Rimu v začetku aprila 1918 in istočasni izbruh Sixtove afere z razkritjem ponudb cesarja Karla za poseben mir. Pritisk Nemčije in nemških strank naraste in avstrijska vlada ter cesar se odločita, da jugoslovansko deklaracijsko gibanje potlačita. Izjava predsednika vlade Seidlerja 3. maja 1918, da tudi v primeru, če pride do kake jugoslovanske države, v tej državi prav gotovo ne bo ozemlja, ki leži na poti do Jadranskega morja in je povezano z nemškim ozemljem, tj. slovenskega ozemlja, in grožnja da bo vlada v tem smislu nastopila z vsemi zakonitimi sredstvi, je naznanila konec dopuščanja deklaracijskega gibanja. Slovenske vojaške upore, ki so se dogodili prav v teh dneh, so avstrijske oblasti razumele ne le kot izraz radikalizacije mirovnega in socialnega gibanja pod vplivom oktobrske revolucije, ampak tudi kot neposreden učinek deklaracijskega gibanja.[32] 25. maja 1918 je obnovitev nemškega kurza potrdil sam cesar, ko je sprejel zastopnike Nemcev in nemškutarjev iz slovenskih dežel, jim zagotovil nerazdeljivost kronovin in zavarovanje nemške poti do Jadrana, izključil možnost, da bi se slovenske dežele pridružile jugoslovanski državi in obljubil ostre ukrepe.[33]

V tem položaju se 30. maja 1918 sestane pod predsedstvom cesarja skupna avstro-ogrska vlada z edino točko dnevnega reda: jugoslovansko vprašanje.[34] Vsi so vznemirjeni zaradi silovitosti jugoslovanskega gibanja, vsi so si edini, da je treba jugoslovansko agitacijo zatreti in tudi, da je treba za jugoslo-

---

[29] Prim. Dragovan Šepić, Oktobarska revolucija i jugoslavensko pitanje u Austro-Ugarskoj 1917—1918, Historijski zbornik, XI—XII, 1958/59.

[30] Prim. Lojze Ude, Deklaracijsko gibanje na Slovenskem (navedeni zbornik »Naučni skup...« Zagreb 1969); referat istega avtorja na kongresu zgodovinarjev v Ohridu, septembra 1969.

[31] Zlasti konvolut min. za notr. zadeve 7859/M. I. ex 1918 v AS s poročili deželnih predsednikov oz. namestnikov iz Trsta, Kranjskega in Koroškega. Tudi akti v fondu istega ministrstva v AVA Wien.

[32] Prim. op. 12; a tudi mnenje min. preds. Hussareka v pismu škofu Jegliču dne 24. septembra 1918 (cit. v: Jože Jagodic, Nadškof Jeglič, Celovec 1952, str. 223 do 225; delo je bilo napisano že leta 1940; dalje Helmut Rumpler, Max Hussarek, Nationalitäten und Nationalitätenpolitik in Österreich im Sommer des Jahres 1918, Graz—Köln, 1965, str. 87).

[33] Glej dnevni tisk.

[34] Komjathy, str. 661—669.

vansko vprašanje pripraviti nek program. Ne morejo se zediniti, kakšnega. Medtem ko so madžarski predstavniki za delno subdualistično rešitev tako, da bi se avtonomija Hrvatske razširila tudi na Dalmacijo, Bosna in Hercegovina pa bi bili neposredno priključeni Ogrski, govori Seidler v smislu združenja vseh hrvaških dežel ter Bosne in Hercegovine v trialistično državnopravno enoto. Toda v eni točki so vsi edini: Slovenci morajo ostati izključeni iz kakršnekoli jugoslovanske države, njihovo vprašanje je treba rešiti v okviru Avstrije. Kako, o tem, razen o represivnih ukrepih, ni nobene predstave.

Neuspeh pomladanskih ofenziv centralnih držav prisili cesarja, da se odreče Seidlerju in zaupa vlado Hussareku. Ta bi naj našel z navidezno večjo spravljivostjo pot, ki bi pripeljala monarhijo neokrnjeno do neizogibne mirovne konference. Hussarek pošlje skupnega finančnega ministra Spitzmüllerja na Hrvaško in v Bosno, da bi vzbudil vtis, da namerava pripraviti rešitev jugoslovanskega vprašanja.[35] Glede Slovencev pa ostane pri starem: oni niso del jugoslovanskega vprašanja. 15. avgusta 1918 so se sicer v tisku pojavili neki načrti za ustavno reformo, v smislu preobrazbe Avstrije v konfederacijo nacionalnih držav. Na odločen ugovor nemških strank se ministrski predsednik takih zamisli javno odreče.[36] Znano Hussarekovo pismo škofu Jegliču 24. septembra 1918, ki v njem svari, da slovenska politika ne sme odstopiti s prave patriotične poti in terja od Jegliča, naj skrbi, da jugoslovansko gibanje ne zdrsne v nelojalne kolesnice, je bilo pred kratkim povod za sodbo avstrijskega zgodovinarja Helmuta Rumplerja, ki jo bomo navedli: »Hussarek se je popolnoma zavedal najglobljе neiskrenosti v srečanju dunajske vlade s Slovenci. Hussarek se je jedru problema hote izognil. Da je jugoslovanski problem zelo težaven ... da radikalni elementi dobivajo vedno več vpliva, vse to je knezoškof vedel sam in je tudi obžaloval. Speljati gibanje — po besedah Hussareka — v tisti vir, ki bo zagotovil državo ohranjujoči in dinastiji zvesti razvoj, vse to pa ni bilo odvisno od škofa, ampak od dunajske in tudi budimpeštanske vlade. A dunajska vlada je upala, da bo Hrvate s tem, da jih bo zadovoljila, izvabila iz jugoslovanskega gibanja in osamila Srbe in Slovence. Ne en sam samcat med dunajskimi državniki, pa čeprav so se kot Hussarek zavzemali za federalistično rešitev jugoslovanskega vprašanja, ni pri tem nikoli pomislil, da je treba upoštevati tudi slovenske zahteve. Zdi se, da je prva akcija za ustvaritev lastne jugoslovanske države prišla iz Ljubljane.«[37] K tej sodbi bi pripomnili, da ne cesar ne vlada nista imela v tem času moči, tudi, če bi imela spoznanje in voljo, rešiti probleme, ki jih monarhija ni mogla rešiti od marčne revolucije naprej. In bilo je tudi že zdavnaj prepozno. Ko je 11. oktobra 1918 cesar Karl poklical predsednika Jugoslovanskega kluba dr. Korošca in mu nakazal, da bi lahko prišlo v monarhiji do ustanovitve jugoslovanske države, tudi z udeležbo Slovencev, mu je Korošec odgovoril: »To, kar se je zgodilo, je dovolj za naše nezaupanje.«[38]

Po kapitulaciji Bolgarije 26. septembra in po postopnem razkroju fronte na Balkanu v Avstro-Ogrski ni bilo več učinkovite notranje politike. Zadnja seja skupne vlade 22. oktobra 1918, ki ji je predsedoval cesar Karl,[39] je bila pod vtisom Wilsonovega odgovora, da morajo narodi sami odločiti, kakšno dejanje avstro-ogrske vlade bo zadovoljilo njihove težnje. Bila je tudi pod

[35] Prim. H. Rumpler, Max Hussarek, str. 98—100.
[36] H. Rumpler, Das Völkermanifest, str. 15—16.
[37] H. Rumpler, Max Hussarek, str. 87.
[38] Vladimir Ravnihar, Mojega življenja pot, rokopis spominov, AS Ljubljana.
[39] Komjathy, str. 695—703.

vtisom ustanovitve Narodnega veća in sklepa o jugoslovanskem zedinjenju. Zato tudi sklep te seje, da je treba »misliti na rešitev jugoslovanskega vprašanja v smislu zedinjenja vseh jugoslovanskih ozemelj v okviru monarhije«, pri čemer še vedno ni bilo pojasnjeno, ali naj se to zgodi v subdualistični obliki ali kako drugače, ni imel na praktični potek dogodkov nobenega vpliva več. Prav tako tudi ne znani manifest cesarja Karla objavljen 16. oktobra. Znano je, da je tudi ta manifest ostajal v okviru dualizma in tako zapiral Slovencem pot v jugoslovansko skupno državo, znane so tudi vse druge za Slovence nesprejemljive postavke tega manifesta. Kar so raziskovanja ugotovila novega, je to, da so Karlovi motivi pri izdaji manifesta bili izključno zunanjepolitični, tj. želja vplivati na Wilsonov odgovor, in pa, da se je manifest rodil iz načrta, ki so ga predlagali nemški poslanci 10. oktobra 1918. Njihovi motivi nikakor niso bili kaka uvidevnost nasproti drugim narodom, ampak račun, da bodo s poudarjanjem pravice do samoodločbe in državnosti na nacionalnem ozemlju podkrepili zahteve po priključitvi nemških ozemelj na Češkem Nemški Avstriji.[40]

Avstrijski vojaški zgodovinar Oskar Regele je raziskoval, koliko je bilo v zadnjih dneh oktobra možnosti, da bi feldmaršal Borojević, poveljnik armadne skupine na jugozahodni fronti, uresničil namen, ki ga je po lastni izjavi tedaj imel, namreč, da bi zasedel Dunaj in rešil cesarja in njegovo oblast. Ugotovil je, da je tedaj zaradi jugoslovanskega prevrata prišlo že do popolnega zloma zaledne organizacije Borojevićeve armadne skupine in da se je Borojević moral, kot pravi Regele, že 1. novembra ukloniti dejstvu narodnih svetov v Zagrebu in Ljubljani in opustiti sanje o ponovitvi Jelačićevega pohoda na Dunaj.[41] Ta epizoda je svojevrsten izraz temeljnih sprememb, ki so se dogodile v tem prostoru v sedmih desetletjih, med letom 1848 in 1918.

[40] H. Rumpler, Das Völkermanifest, str. 39—40.

[41] Oskar Regele, Gericht über Habsburgs Wehrmacht, Letzte Siege und Untergang unter dem Armee-Oberkommando Kaiser Karls I. — Generaloberst Arz von Straussenburg, Wien—München, 1968, str. 166.

15

Slovenci (1848—1918)

Začetke modernega družbenega razvoja, ki je pripeljal k nastanku slovenskega naroda, je treba iskati najpozneje v 16. stoletju (»slovenska kmečka vojna« 1515, izid prve slovenske knjige 1550 kot uvod k velikopotezni književni dejavnosti slovenskih protestantov, veliki hrvatsko-slovenski upor 1573 s svojimi državnopravnimi zahtevami).[1] Dejstvo, da so prve v slovenskem jeziku tiskane besede (1515) zapis bojnih klicev upornih kmetov, je na svoj način značilno za celotno narodno nastajanje Slovencev: To je bil upor novih moči proti zgodovinsko pogojenemu položaju, v katerem je bil slovenski živelj omejen na spodnje socialne, politično brezpravne temeljne plasti, vrhnje, vladajoče pa so bile narodnostno tuje. To je bil položaj družbene etnične stratifikacije. Še dve stoletji družbene rasti in vedno bolj zavestnega jezikovno kulturnega ustvarjanja je bilo treba, da je čas razsvetljenstva ustvaril prvo znanstveno koncepcijo slovenske zgodovine, utemeljene na slovenskem ljudstvu kot njenem združujočem nosilcu (Anton Tomaž Linhart 1788).[2] Še nadaljnjih šest desetletij je moralo poteči, morali so še priti vplivi obstanka Ilirskih provinc in pa hrvatskega ilirizma, da so Slovenci 1848 izrekli svoj prvi politično narodni program.[3]

1. Federalistični program iz leta 1848

Predvsem kmetje so bili tisti, ki so pri Slovencih reagirali na marčno revolucijo na Dunaju s širokim revolucionarnim gibanjem; hoteli so nemudoma odstraniti fevdalne odnose. To gibanje je trajalo do septembra 1848, ni pa imelo skoraj nobenih stičnih točk s politično akcijo slovenske inteligence, v katere vrstah je nastal narodni program Slovencev: Zedinjenje vseh slovenskih ozemelj, ne oziraje se na obstoječe kronovinske meje, v eno avtonomno ozemeljsko enoto (Zedinjena Slovenija); znotraj te enote naj bi slovenski jezik imel enake pravice kot nemški v nemških deželah. »Zedinjena Slovenija«, ki naj bi kmalu stopila tudi v zvezo s Hrvatsko, je bila zamišljena v okviru Avstrije, vendar ne bi bila vključena v Nemško zvezo. Ta program, ki se je pri Slovencih oblikoval pod vplivom liberalnega toka, je postavil svoje nosilce ne le v nasprotje s konservativnimi močmi monarhije, marveč tudi proti nemškim liberalcem. Ti so namreč v vsakem primeru vztrajali na stališču, da slovensko ozemlje po zgodovini pripada Nemški zvezi. Svojo

[1] Prim. Friedrich Engels, Der deutsche Bauernkrieg; v: Karl Marx in Friedrich Engels, Werke VII (Berlin/Ost 1960) 370. Peter Radics, Ein ‚windisches' Reich; v: Die Reform 9 (1870) 1630 sl. Bogo Grafenauer, Boj za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem (Ljubljana 1974). Edvard Kardelj, Die Vierteilung. Nationale Frage der Slowenen (Wien—Frankfurt—Zürich 1971).

[2] Fran Zwitter, Prva koncepcija slovenske zgodovine; v: Glasnik muzejskega društva Slovenije 20 (1939) 355—372.

[3] Isti avtor, Les origines de l'illyrisme politique et la création des Provinces Illyriennes; v: Le Monde Slave 2 (1933) 91 sl. Fran Petrè, Poizkus ilirizma pri Slovencih (1835—1849) (Ljubljana 1939) 308 sl. Bogo Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda V (Ljubljana 1974) 202 sl.

zgodovinsko terjatev so podpirali z argumentom, da Nemčija potrebuje Trst in pot k temu pristanišču zase.[4]

Sredi 19. st. je bilo slovensko jezikovno ozemlje v celoti v okviru habsburških vladarskih meja, politično pa ni obstajalo in bilo je, kljub svoji majhnosti, še gosto presekano z mejami kronovin in razbito na več kraljevin. Na Kranjskem, ki je pomenilo jedro slovenskega ozemlja, je živelo samo 36 % celotnega slovenskega prebivalstva; velika gmota je živela v sosednjih ozemljih Štajerske, Koroške in Primorskega. Še naprej od teh dežel je segalo slovensko naselitveno ozemlje v mejno Ogrsko (pokrajina med rekama Muro in Rabo v Železni in Zalski županiji) in pa na Beneško v severnovzhodnem delu videmske province (Beneška Slovenija). To je bilo ozemlje, ki je bilo kar zadeva kmečko prebivalstvo, v celoti naseljeno z ljudmi slovenskega jezika, strnjeno in zaokroženo, z jasnimi jezikovnimi mejami. Njegova severna, nemško-slovensko jezikovna meja, se je izoblikovala v 15. st., po koncu srednjeveške germanizacije bolj severnih ozemelj; potekala je od zahoda proti vzhodu poprek skozi Koroško in Štajersko in razločevala slovensko podeželje (znano pri sosedih nemškega jezika že od nekdaj s pojmom »das Windische«), od nemškega. Na severovzhodu je tekla jezikovna meja z madžarsko soseščino. Jezikovna meja na zahodu, nasproti furlanskim oz. italijanskim ozemljem, se je že od prvih stoletij slovenske naselitve odlikovala po svoji jasnosti in trajnosti. Vzhodna meja slovenskega ozemlja se je južno od Mure ujemala z mejo med avstrijskimi in ogrskimi deželami, do kraja nedaleč severno od Reke, kjer je ta slovensko hrvatska meja zavila proti zahodu k ustju Dragonje na zahodni istrski obali.

Znotraj teh jezikovnih meja ni bilo skoraj nobenih neslovenskih agrarnih naselbin. Izjema je bil jezikovni otok kočevskih Nemcev, izjema je bila tudi koroška Kanalska dolina, kjer so si izmenoma sledile nemške in slovenske občine in v nadaljevanju tudi gorenjska občina Bela peč. Če ne upoštevamo nekaterih izjem na istrski zahodni obali, tudi ni bilo nobenih italijanskih agrarnih naselij pa tudi nobenih madžarskih v Prekmurju znotraj slovenskih jezikovnih meja. A vendar Slovenci na tem svojem naselitvenem ozemlju niso živeli sami med seboj. V letu 1846 je to ozemlje štelo približno 1 330 000 prebivalcev, med njimi 1 182 000 Slovencev (88,9 %), a tudi 73 000 Nemcev in 73 000 Italijanov (skupaj 11,1 %).[5] Plemstvo in uradništvo, to je bilo nemško; toda tudi največji del meščanov ni bil slovenski: bil je nemški, v obalnih mestih večidel italijanski. Čeprav sta se tudi pri Slovencih meščanstvo in inteligenca že pomembno razvila, so v tistem času višje socialne plasti še vedno bile po večini nemške oziroma italijanske, v majhnem delu tudi madžarske.

Nemci in Italijani so bili na slovenskem naselitvenem ozemlju po številu manjšina; bili pa so družbeno, gospodarsko, kulturno in — zlasti Nemci — tudi politično izredno pomembni in mogočni. Vtisnili so mestom in deloma tudi trgom, nemški oz. italijanski značaj, celo tam, kjer so med prebivalci

[4] Jos. Apih, Slovenci in 1848. leto (Ljubljana 1888) 63 sl. Fran Zwitter, Slovenski politični preporod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike; v: Zgodovinski časopis 18 (1964) 75 sl. Vasilij Melik, Elementi revolucionarnosti v slovenski politiki 19. stoletja; v: Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem (Ljubljana 1973) 30 sl. Janko Pleterski, Narodna in politična zavest na Koroškem. Narodna zavest in politična orientacija prebivalstva slovenske Koroške v letih 1848—1914 (Slovenska matica. Razprave in eseji 7, Ljubljana 1965) 9 sl.

[5] Grafenauer, Zgodovina V 270 sl.

mesta po številu bili manjšina. Služeči »navadni« prebivalci mest so bili večidel Slovenci, meščanstvo samo pa zelo pogosto dvojezično, četudi je zanj jezik kulture in poslov nedvomno bil nemški. Kako so se oblikovala jezikovna razmerja med nemškim veleposestnikom ali tovarnarjem in pa slovenskimi delavci, je mogoče razbrati iz izjave nekega nemškega meščana na južnem Koroškem v letu 1861: »Saj ima vendar slehernik nesporno pravico določati, v katerem jeziku bo govoril v svoji lastni hiši. In tako mora biti vsakemu gospodu prosto dano, da govori s svojimi poljskimi ali tovarniškimi delavci po nemško. Če hoče, da ga razumejo, mora tudi uporabiti v ta namen potrebna sredstva, to pomeni, vzel bo samo takšne delavce, ki nemški razumejo . . .«[6]

Slovenski program iz leta 1848 je bil, kot je opazil Robert A. Kann, prvi federalistični program v zgodovini monarhije, ki se je utemeljeval izključno na etnične danosti.[7] Nemški živelj višjih plasti na slovenskem ozemlju je tedaj in pozneje vselej odločno zavračal »upostavitev čisto novega kraljestva, ki bi svoje državljane združevalo na temelju Magne charte neke gramatike« (Anastasius Grün).[8] Temu ustrezno je bilo tudi stališče splošne nemške meščanske politike v Avstriji. Predlog nemške levice (Ludwig Löhner) iz leta 1848, ki je predvideval tudi ustanovitev »Slovenske Avstrije«, je ostal epizoda, enako kot podobna ideja Richarda Charmatza v letu 1904.[9] Temeljno stališče Slovencev nasproti temu zavračanju je posrečeno izrazil še pred začetkom ustavnih posvetovanj v Frankfurtu dr. Jožef Kranjc, pozneje znani sistematik avstrijskega privatnega prava. Najprej je pripomnil, da se Slovenci ne bodo sami ubili iz golega strahu pred smrtjo, nato pa je nadaljeval: »Nobenemu narodu ni mogoče odrekati, da sme varovati svoje temeljne pravice, pa naj so komu drugemu še tako nevšečne, kajti če je moja hiša sosedu previsoka, je ta še vedno nima pravice podreti, da bi si pridobil boljši razgled.«[10]

2. Politizacija temeljnih plasti

V času obnovljenega absolutizma je dobilo slovensko gibanje na zunaj zopet skoraj izključno značaj kulturnega gibanja. Vsi politični časopisi so prenehali izhajati, ostale so samo stare »Novice« (dr. Janez Bleiweis) kot gospodarsko kulturni časopis in pa cerkveno glasilo »Zgodnja Danica« (Luka Jeran). V letu 1852 so oblasti prepovedale izid »Zemljevida slovenske dežele in ozemlja«, ki ga je Peter Kozler pripravljal od leta 1848; avtorja so sodno preganjali.[11] Pičlo število liberalno misleče inteligence se je posvetilo jezikovno kulturni dejavnosti. Radikalnejše svobodomiselne ideje tega kroga je izrazil pesnik Simon Jenko. Kmečko prebivalstvo pa je bilo prepuščeno samo sebi s problemi postopka zemljiške odveze.

[6] Stimmen aus Innerösterreich 1 (1861) 29.

[7] Robert A. Kann, Das Nationalitätenproblem der Habsburgemonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918 I (Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft Ost 4, Graz—Köln 1964) 304.

[8] Breda Požar, Anastasius Grün in Slovenci (Maribor 1970) 46.

[9] Rudolf Wierer, Der Föderalismus im Donauraum (Schriftenreihe des Forschungsinstituts für den Donauraum 1, Graz—Köln 1960) 34, 112 sl. Apih, Slovenci 241.

[10] Gratzer Zeitung, 10. Junij 1848 Nr. 92, Priloga društva »Slovenija«. Prim. Stane Granda, Graška Slovenija v letu 1848/49, ZČ 28 (1974) 64.

[11] Valter Bohinec, Peter Kozler in prvi zemljevid slovenskega ozemlja (Ljubljana 1975) 12 sl.

Ko je vlada zavrgla načelo jezikovne enakopravnosti, se je obnovila izključna veljava nemškega jezika v upravi, slovenski jezik je bil dovoljen za ustno občevanje s slovenskimi strankami, ki nemškega jezika niso znale. Slovenski konservativci so načelno pritrdili konkordatu. Ker pa je konkordatna šola pod vplivom slovenske duhovščine v veliki meri ustregla načelu osnovnošolskega pouka v materinskem jeziku, so tudi nekonservativni Slovenci v njem videli izboljšanje v primerjavi s prejšnjimi razmerami. Tako je v šolskem letu 1864/65 v osnovnih šolah slovenskega podeželja v glavnem veljala slovenščina kot učni jezik, le na Spodnjem Štajerskem je poleg 82 slovenskih obstajalo še 143 utrakvističnih šol. Na slovenskem jezikovnem ozemlju Koroške pa je obstoj 73 slovenskih osnovnih šol poleg petih utrakvističnih in devetih nemških sploh pomenil najvišjo točko, ki ga je osnovnošolski pouk v materinem jeziku sploh kdaj dosegel v zgodovini te dežele.[12] Okoliščina, da je šlo za konkordatne šole, je v naslednjih letih olajšalo nemško liberalni večini na Koroškem izvesti utrakvizacijo vseh slovenskih šol.[13]

Od političnih pridobitev leta 1848 je obveljalo uradno priznanje etnične celotnosti Slovencev pod tem imenom; stara nemška etnična oznaka »Windische« je živela naprej le še v ljudski rabi, toda pozneje so jo nasprotniki slovenske enakopravnosti pobrali in politično zlorabili.[14]

Z obnovo ustavnega življenja je oživelo tudi slovensko politično gibanje s svojima obema tokovoma. Znova se je oglasila zahteva po »Zedinjeni Sloveniji«; kmalu pa se ji je pridružilo prizadevanje, da bi politični program Slovencev vskladili s programom »federalistične desnice«. V centralizmu februarskega patenta so Slovenci videli predvsem nevarnost nadvlade nemškega meščanstva in zlasti še nemške birokracije, saj je prav ona v 50. letih »najbolj temeljito osmukala zeleno drevesce slovenskih upov«.[15] Zato so poglede usmerjali k federalističnim Tirolcem, Čehom, Poljakom in Hrvatom, ki pa niso zastopali etničnegea federalizma, marveč federalizem zgodovinskih enot. V Celovcu je Andrej Einspieler menil, da je našel rešitev: oblikoval je »zgodovinsko pravno« zahtevo po obnovitvi nekdanje deželne skupine »Notranja Avstrija« (Štajerska, Koroška, Kranjska, Primorska). »Notranja Avstrija« bi ob ohranitvi starih dežel združila vse Slovence (razen beneških in ogrskih) v eni višji politični enoti. V tej tvorbi, ki bi imela splošni deželni zbor in dvorno pisarno, bi Slovenci predstavljali samo relativno večino (poleg italijanskih, nemških in istrsko-hrvatskih »notranjih Avstrijcev«), bi pa mogli, tako kot tudi druge narodnosti, odločati o svojih lastnih narodnih potrebah v narodnih kurijah in mogli bi se čutiti domače v jezikovno zaokroženih administrativnih okrožjih. Pojavile so se še druge zamisli (obnovitev predmarčnega »Kraljestva Ilirije«, ki bi mu bilo treba pridružiti še slovensko spodnjo Štajersko), toda le Einspielerjeva »Notranja Avstrija« je prišla 25. septembra 1865 uradno v razpravo kot »mariborski program«. Ta program

---

[12] Detail-Conscription der Volksschulen in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern (Wien 1870). Prim. Vladimir Schmidt, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem III (Ljubljana 1966) 279 sl.

[13] Lojze Ude, Zgodovina slovenskega pouka na koroških osnovnih šolah; v: Osnovna šola na Slovenskem 1869—1969 (Ljubljana 1970) 180 sl.

[14] Die Wahrheit über Kärnten. Eine Abwehrschrift gegen die Verunglimpfung unseres Heimatlandes durch die südslawischen Gegner (Klagenfurt 1914) 52 sl. Lojze Ude, Teorija o vindišarjih — »Windische« (Celovec 1956) 24 sl. Pleterski, Narodna in politična zavest 205 sl.

[15] Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848 do 1895 I (Ljubljana 1955) 65.

je naletel na strastno zavračanje pri nemških liberalcih, ni vzbudil nobenega soglasja pri federalistih, vrh tega pa je izzval tudi ugovore pri slovenskih zagovornikih narodnopravno utemeljenega programa »Zedinjene Slovenije«, to je pri »Mladoslovencih« (liberalcih).[16]

Od prvih deželnozborskih volitev v letu 1861 do januarskih volitev 1867 je trajalo oblikovanje slovenske narodne stranke. Ta stranka je obsegla oba že v letu 1848 nakazana politična tokova, liberalnega in konservativnega. Glede na to, da so bili duhovniki poglavitna opora organizacijskega delovanja, so bili liberalci vzdržni pri javnem zagovarjanju svojih nazorov, da bi tako zagotovili pristajanje konservativcev na program narodne enakopravnosti. Klerikalna prizadevanja pa v 60. letih v slovenski narodni stranki niso bila odločilna.[17]

Politično delovanje se je razvijalo predvsem v čitalnicah, ustanovljenih po hrvatskem vzgledu. Razširile so se od Trsta (1861) čez vse slovensko ozemlje. V glavnem so bile po mestih in trgih (v letu 1867 jih je bilo skupno 57: na Kranjskem 16, Goriškem 16, Tržaškem 8, Istri 2, Štajerskem 13, Koroškem 2). Bistveno so prispevale k okrepitvi politične slovenske narodne zavesti med tistim delom prebivalstva, ki je imelo politične pravice, četudi so le bolj obstransko delovale tudi v podeželskih občinah. Odločilni prodor je dosegla slovenska stranka pri deželnozborskih volitvah leta 1867, ko je zmagala v volilnem razredu podeželskih občin skoraj celotnega jezikovnega ozemlja; v mestni kuriji (volilnem razredu) je bila uspešna samo na Kranjskem pa tudi na Goriškem, kjer so po zaslugi reforme deželnega volilnega reda iz leta 1866, Slovenci lahko pridobili celo tri mandate v volilnem razredu veleposestev. Kranjski deželni zbor je prvič dobil slovensko večino. V vseh deželah skupaj je bilo izvoljenih 44 slovenskih poslancev (1861 jih je bilo 22) in prvič je bilo dokazano, da se je tudi slovenski kmet odločil za enakopravnost svojega jezika in za narodni program. To je bil dokaz, »da je slovenski narod v resnici na svetu, da živi, da se zrelo politiško giblje, da nismo samo narodopisen pojem«, kakor je tedaj vzkliknil Mladoslovenec dr. Valentin Zarnik.[18] Obseg te politične predstavljenosti je ostal v bistvu nespremenjen do leta 1914, z izjemo, da je mestna kurija na Kranjskem dokončno volila slovensko šele od leta 1883 naprej, da je volilni okraj podeželskih občin v slovenskem delu Istre šele od leta 1881 in vsaj en volilni okraj podeželskih občin na Koroškem šele od leta 1880 naprej nepretrgoma volil slovenske kandidate.[19]

3. Plebiscitarna predstavitev narodnega vprašanja

Leto 1866 in evropska kriza tja do leta 1871, ki jo je v Avstriji spremljala še ne presežena misel na povračilno vojno proti Prusiji, ustanovitev dualizma

---

[16] Isto delo II (Ljubljana 1956) 106 sl. Vasilij Melik, Die slowenische Politik am Anfang des Dualismus (1867—1870); v: Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867. Materialien der internationalen Konferenz in Bratislava 28. 8.—1. 9. 1967, izd. L'udovit Holotik in Anton Vantuch (Bratislava 1971) 607 sl.

[17] Isto delo 627 sl.

[18] Ferdo Gestrin in Vasilij Melik, Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918 (Ljubljana 1966) 150.

[19] Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem 1861—1918 (Ljubljana 1965) 203 sl. Isti avtor, O razvoju slovenske nacionalno-politične zavesti 1861—1918; v: Zgodovinski časopis 24 (1970) 39 sl.

in sprejem decembrskih ustavnih zakonov,[20] vse to je dalo pobudi Mladoslovencev velik zamah in gibanju za Zedinjeno Slovenijo dotlej nesluteno dinamiko. Ko je odstopila Benečijo, je Avstrija Italiji prepustila tudi »Beneško Slovenijo«. To dejstvo je vzbudilo pri Slovencih bojazen pred nadaljnjo medržavno delitvijo slovenskega ozemlja in tudi pred možnostjo, da bi bilo priključeno Nemčiji. To je bil povod za mogočen val velikih ljudskih zborovanj pod milim nebom (imenovanih tabori) po vseh slovenskih deželah. Prvi tabor se je zbral 9. avgusta 1868 v Ljutomeru na vzhodnem Spodnjem Štajerskem, zadnji pa 6. avgusta 1871 v Zgornjih Buhljah v bližini Celovca. Po svoji poglavitni zahtevi so bila ta ljudska zborovanja plebiscit za Zedinjeno Slovenijo; služila naj ne bi samo rešitvi slovenskega vprašanja v Avstriji, marveč bi naj pomenila tudi dokaz pred Evropo o obstoju lastne narodne individualnosti, preprečila naj bi nevarnost mednarodnih barantij s slovenskimi ozemlji. V štajerskem in goriškem deželnem zboru so vložili interpelacije v smislu zahteve po Zedinjeni Sloveniji, v kranjskem deželnem zboru, ki je edini imel slovensko večino pa so v tem smislu sprejeli adreso. Kongres hrvaških, srbskih (iz Hrvatske in Vojvodine) in pa slovenskih politikov v Ljubljani od 1.—3. decembra 1870 je programsko poudaril misel politične solidarnosti in skupnosti usode Slovencev, Hrvatov in Srbov monarhije. Taborsko gibanje, ki je obsegalo tudi jugoslovansko misel, so v letu 1871 končale prepovedi Hohenwartove vlade. Ko je tako prenehala nujna potreba, da enotno nastopajo na ljudskih zborovanjih, se je pokazalo, kako globoko je medtem že napredovala ideološka cepitev v slovenski stranki.[21]

Že v začetku občutne, a vedno spet potlačene razlike, so postajale v času sprejema liberalnih zakonov in odstranitve konkordata vedno močnejše. Ko je pod vladnim pritiskom prenehal izhajati časopis »Slovenec«, ki ga je od leta 1865 izdajal v Celovcu Andrej Einspieler in v katerem so se mogli oglašati tudi Mladoslovenci, so le-ti ustanovili 1868 v Mariboru svoje lastno glasilo »Slovenski narod«. List je izrazil negodovanje spričo dualizma, ki je Slovence ločil od Hrvatov in jih politično izročil Nemcem. Po drugi strani je prišlo do zbližanja med slovenskimi in nemškimi klerikalnimi zagovorniki konkordata; na Kranjskem, Štajerskem, Goriškem, na Spodnjem Štajerskem in Koroškem so bila ustanovljena katoliška društva na nadnacionalni podlagi. Glede na to, da so tudi Mladoslovenci v nemških klerikalcih videli zaveznike v boju za izvršitev ustavnega člena 19, ki je govoril o enakopravnosti narodov v deželah, so bili v konkordatnem vprašanju še zelo zadržani. Ko pa se je postavilo vprašanje neposredne priključitve Slovencev avstrijski Pravni stranki (1872), liberalni Mladoslovenci niso več popuščali. Sklicali so se na to, da bi takšna priključitev pomenila podporo fevdalni in cerkveni reakciji, torej nekaj, kar bi Slovencem, pri katerih je ogrožena narodnost, ne pa vera, moglo samo škoditi.

Državnozborske volitve leta 1873 so Slovence zatele ločene v dve stranki. Mladoslovenci so nastopili v smislu Zedinjene Slovenije z enim samim osrednjim volilnim odborom za celotno slovensko ozemlje, konservativni Staro-

[20] Fran Zwitter, Vzroki in posledice avstrijsko-ogrskega sporazuma; v: Zgodovinski časopis 22 (1968) 1 sl. Gerald Stourzh, Die Gleichberechtigung der Nationalitäten und die österreichische Dezemberverfassung von 1867; v: Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Vorgeschichte und Wirkungen, izd. Peter Berger (Wien—München 1967) 186 sl. Stourzh govori o vlogi slovenskega poslanca Dr. Lovra Tomana pri pripravljanju čl. 19.

[21] Prijatelj, Kulturnopolitična zgodovina III (Ljubljana 1958) 96. Vasilij Melik, Slovensko narodno gibanje za časa taborov; v: Zgodovinski časopis 23 (1969) 75 sl.

slovenci pa so nastopili v vsaki deželi posebej. Od 8 izvoljenih državnozborskih poslancev so bili 4 Mladoslovenci. Ostali so v državnem zboru samostojni (tkim. divjaki) do konca 1874, tedaj pa so se tudi oni pridružili opozicijskemu Hohenwartovemu klubu, kateremu so Staroslovenci pripadali že od začetka (Sigmund grof Hohenwart je bil celo izvoljen kot kandidat Staroslovencev na Kranjskem). Poglavitni vzrok te obnovitve »narodne sloge« in skupne slovenske stranke je bil germanizacijski pritisk nemškoliberalne vlade in njene birokracije.[22] To je tisti čas, ko je kranjski deželni zbor zopet dobil nemško večino po nemški zmagi v veleposesti, mestni kuriji in pa v trgovski in obrtni zbornici (1877), čeprav je ljudsko štetje 1880 na Kranjskem ugotovilo samo 6,5 % nemško govorečega prebivalstva.

4. Taaffejevo meddobje

Padec nemškoliberalne vlade v letu 1879 je Slovencem prinesel določeno olajšanje.[23] Že samo dejstvo, da je notranji minister Taaffe ob julijskih državnozborskih volitvah uradništvu naročil, naj se ne vmešava, je omogočilo Slovencem pridobiti 13 državnozborskih poslancev (prej 8). Med temi je bilo tudi pet nemških aristokratov (zopet tudi Hohenwart), od katerih so slovenski politiki pričakovali, da bo slovenska delegacija z njimi dobila večjo veljavo pri vladi. Poleg tega so takšne kandidature dokazovale, da slovenska stranka svoje zahteve po narodni enakopravnosti nikakor ni izenačevala z izključitvijo Nemcev na slovenskem ozemlju. To je bilo jasno vidno tudi v slovenskem osnutku jezikovnega zakona (1882): ta zakon je za vsa slovenska ozemlja, vključno Kranjsko, zahteval samo priznanje slovenskega kot zunanjega uradnega jezika poleg nemškega oz. italijanskega, pri čemer bi položaj nemškega kot edinega notranjega uradnega jezika v vseh teh ozemljih ostal docela nedotaknjen.[24]

Slovenci so se kot člani Hohenwartovega kluba in del »federalistične« večine v državnem zboru od leta 1879 omejevali na neposredno dosegljive drobne zahteve. Zedinjena Slovenija, slovenska univerza, polna jezikovna enakopravnost, vse te tradicionalne temeljne zahteve so praktično odrinili na stran kot nedosegljive ideale daljnje prihodnosti. Ta oportunistična taktika (drobtinčarska politika) seveda ni mogla zagotoviti nikakršne celovite rešitve slovenskega vprašanja. Pridobila pa je od Taaffejeve vlade manjše koncesije, ki so seštete pomenile pomembno utrditev slovenskih položajev — predvsem na Kranjskem, po drugih deželah manj, ali pa sploh ne, kot npr. na Koroškem. Prvič (in tudi zadnjič) je postal Slovenec (Andrej Winkler) deželni predsednik na Kranjskem; tisti uradniki, ki so se najbolj izpostavili v svojih germanizacijskih prizadevanjih, so bili s Kranjskega prestavljeni drugam; slovenski uradniki in profesorji, ki so prej morali delati v oddaljenih kronovinah, so se mogli vrniti spet v svojo domovino, slovenskemu jeziku je bila priznana večja

[22] Prijatelj, Kulturnopolitična zgodovina III 230. Vasilij Melik, Razcep med staroslovenci in mladoslovenci; v: Zgodovinski časopis 26 (1972) 85 sl. Isti avtor, Slovenska politika v drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja; v: ZČ 28 (1974) 269 sl.

[23] Prijatelj, Kulturnopolitična zgodovina V (Ljubljana 19) 55 sl. Dušan Kermavner, Slovenska politika v letih 1879 do 1895. Političnozgodovinske opombe k peti knjigi Ivana Prijatelja: Slovenske kulturnopolitične in slovstvene zgodovine 1848—1895 (Ljubljana 1966) 171 sl.

[24] Slovenski narod 30. marec 1882.

veljava v šoli, pri uradih in sodiščih. To so bili sadovi prvih let Taaffejeve vlade in pri tem je tudi ostalo. Na temelju novih volitev sta dobila trgovska in obrtna zbornica Kranjske (1881) in pa ljubljanski občinski odbor (1882) slovensko večino. Nemška večina v kranjskem deželnem zboru je s tem postala le še utvara. Pa vendar je dopustil Taaffe nove deželne volitve šele potem, ko je poteklo celotno mandatno obdobje in tako je šele 1883 kranjski deželni zbor dobil dokončno slovensko večino. Nemška stranka na Kranjskem, ki so jo slovenski »nemško usmerjeni« meščani in vaški veljaki zapustili, je kopnela in se je kmalu odrekla kandidiranju v kurijah podeželskih in mestnih občin, z izjemo Kočevja, obdržala pa je vse mandate veleposesti. Že leta 1880 je opustila svoj dnevnik, leta 1893 tudi svoj tednik. Dejansko pa so Nemci na Kranjskem ostali še naprej nesorazmerno močno vpliven dejavnik, ne samo spričo svojih nedotaknjenih postojank v gospodarstvu in svojega splošnega položaja v državi. Nemška deželnozborska frakcija namreč nikakor ni bila politično izolirana manjšina; v letih 1896—1908 je bila v zvezi s slovenskimi liberalci celo vladajoča večina. Tudi obnovljeni volilni red in pa deželna ustava iz leta 1908 sta ji zagotovili možnost veta proti vsakršnim nezaželenim novim spremembam sistema.[25]

5. Problemi obstoja

Po podatkih ljudskega štetja iz leta 1910 je štelo navzoče prebivalstvo na istem ozemlju, na katero se nanašajo v začetku navedene številke iz leta 1846, okroglo 1 724 000 ljudi. Število oseb s slovenskim občevalnim jezikom med tem prebivalstvom pa je znašalo 1 325 000 ali 76,9 %, z nemškim občevalnim jezikom 208 000, z italijanskim občevalnim jezikom 191 000. Delež Slovencev v prebivalstvu tega ozemlja se je torej zmanjšal od 88,9 na 76,9 %.[26] Medtem ko se je v avstrijski polovici monarhije prebivalstvo med leti 1846 in 1910 pomnožilo za 57,5 % pa je število Slovencev, po preračunu Frana Zwittra, naraslo samo za 18,8 %, tako da je bil njihov prirastek daleč najmanjši med vsemi osmimi poglavitnimi jezikovnimi skupinami avstrijske državne polovice.[27]

Poglavitni vzrok za tak razvoj, po mnenju istega avtorja, ni bila germanizacija ali italijanizacija, marveč dejstvo, da se je prebivalstvo na slovenskem jezikovnem ozemlju v tem času v splošnem tako počasi množilo, kot le v malokaterem drugem področju Evrope. Tega si pa ni moči pojasniti s premajhnim številom rojstev ali s preveliko smrtnostjo, marveč je prvi vzrok izredno močno izseljevanje. Le še Irska in Luksemburg sta imela do leta 1910 med evropskimi deželami z urejeno statistiko, nižjo stopnjo prirastka kot ga je imelo prebivalstvo na slovenskem jezikovnem ozemlju. Res obstajajo razlike med posameznimi deželami tega ozemlja. Najslabši je bil položaj na Kranjskem, kjer se je v 65 letih število navzočega prebivalstva povečalo samo za 11,3 % (negativni migracijski saldo je znašal približno 150 000 oseb pri 472 431 oz. 525 925 navzočih). Nekaj bolje je bilo na Koroškem (plus 22,4 %)

[25] Allgemeines Verwaltungsarchiv, Dunaj: Ministerium des Innern, Präsidium Z. 2752/MI ex 1906.

[26] Janko Pleterski, Položaj Slovencev pred prvo svetovno vojno; v: Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat, izd. Vasa Čubrilović (Srpska akademija nauka i umetnosti, posebna izdanja 416, Odeljenje društvenih nauka 61, Beograd 1967) 762 sl.

[27] Fran Zwitter, Prebivalstvo na Slovenskem od 18. stoletja do današnjih dni (Ljubljana 1936) 59 sl.

in v slovenskem delu Štajerske (plus 27,6 %; celotna Štajerska plus 42,5 %, znamenje veliko ugodnejšega razvoja v nemškem delu dežele!). Bistveno bolje pa je bilo na Goriškem (plus 39 %), a le Istra (plus 69,6 % se je povzpela nad avstrijsko povprečje. Izjema je seveda bil Trst s svojo vrtoglavo stopnjo rasti (plus 182 %). V obeh nazadnje omenjenih ozemljih pa je prebivalo v letu 1910 samo 8,9 % vseh Slovencev in tako je mogel tamkajšnji razvoj splošni rezultat za Slovence le neznatno izboljšati.

Vzroki tega kritičnega demografskega položaja so v splošnem gospodarskem razvoju tega časa, predvsem v ostrini splošne agrarne krize ravno na slovenskem ozemlju.[28] Po zemljiški odvezi je na slovenskem področju Avstrije prišlo skoraj celotno poljedelsko zemljišče — 97,5 % — v lastnino kmetov, nekaj manj v ogrskem Prekmurju (75 %). Izjema so bila tista področja na Goriškem in v okolici Kopra ter Pirana, kjer je obstajal kolonat, kajti tega zemljiška odveza ni zajela.

Prodor individualnega kmečkega gospodarstva je bil povezan s težkimi obremenitvami zaradi izplačila odškodnine nekdanjim zemljiškim gospodom. Zlasti vaško prebivalstvo z malo zemlje je bilo težko prizadeto, ker je izgubilo svoje ugodne servitutne pravice. Vzporedno z ogrožanjem obstoja te plasti se je že v 50. letih začel prvi val izseljevanja s slovenskega podeželja. Obremenitev zemljiške posesti z davki — sorazmerno je bila največja na Kranjskem in večja v slovenskem kot v nemškem delu Štajerske — je nedvomno eden najpomembnejših dejavnikov hude agrarne krize v slovenskih deželah ob koncu 19. st., četudi se je položaj potem zaradi revizije katastra nekoliko izboljšal in so bili davki na Kranjskem in v Istri zmanjšani.

Druge prvine krize so bile splošni padec cen za agrarne pridelke in pa uničenje vinogradov zaradi trtne uši, še posebno pa izpad nekdanjih nekmetijskih stranskih virov dohodka kmetovalcev po gradnji železnice. Odpadel je dohodek iz prevozništva in ladjarstva pa tudi iz kmečke trgovine. Konkurenca tujega blaga je povzročila propad domače obrti in presahnil je zaslužek iz majhnih krajevnih industrij, ki so tudi propadle. Okrepila se je agrarna prenaseljenost. Obseg agrarne proizvodnje se je sicer stalno večal, vendar ne dovolj, da bi izenačil odpadle neagrarne dohodke. Že v 60. letih je začela hitro naraščati hipotekarna zadolžitev; po gospodarski krizi leta 1873 pa je prišlo že do skokovitega naraščanja. Okrog 1890 je znašal dolg, vpisan na kmečka posestva na slovenskem ozemlju, že približno 120 000 000 goldinarjev, kar ustreza približno polovici vrednosti teh zemljišč, preračunano po katastrskem dohodku. Po nekem preračunu iz leta 1902 je imelo kmetijstvo na Kranjskem vsako leto približno 5 milijonov kron izgube. Spričo naraščajočega zadolževanja kmečkih posestev je prihajalo vedno pogosteje do tega, da so zemljišča prešla v roke neagrarnih posestnikov. To je pomenilo v območju severne etnične meje in v okolici istrskih obalnih mest tudi prehod v neslovenske roke. Res se je okrepila kapitalistična posest na vasi, vendar je ta proces spremljala drobitev kmečke posesti. V letu 1910 je ustvarilo poljedelstvo z živinorejo približno 60 % narodnega dohodka slovenskega jezikovnega ozemlja, delež oseb, ki so pripadale poljedelstvu med tistimi, ki so plačevali davek na dohodek pa je znašal samo še 6,6 %. Beg z dežele je povzročil od leta 1880 naprej stalno absolutno manjšanje agrarnega prebivalstva. Ta beg pa je imel v pretežni meri obliko izseljevanja v tuje, največkrat čezmorske dežele in izčrpal je večino slovenskega naravnega prirastka. Agrarna

[28] Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, izd. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer, Sergej Vilfan I (Ljubljana 1970) 631 sl.

kriza se je tako v desetletjih po letu 1873 že spreminjala v krizo obstoja slovenskega naroda.

Industrijski razvoj je bil prešibak, da bi mogel v večji meri zaposlovati delovne moči, ki so prihajale z dežele. Slovenska področja lahko veljajo kot posebno značilen primer za nek splošnejši pojav, namreč ta, da je industrijski razvoj v Avstriji v času med letom 1869 in 1910 le še poglobil razliko med starimi industrijskimi in neindustrijskimi področji.[29] Seveda je tudi na slovenskem področju vendarle absolutno naraščalo neagrarno gospodarstvo. V desetletju 1900—1910 je upadel delež agrarnega prebivalstva pri Slovencih celo najmočneje med vsemi jezikovnimi skupinami Avstrije.[30] Po propadu starih železarn in po dolgotrajni prehodni dobi, ki je pahnila delavce v najhujšo bedo, so postali železarstvo, rudarstvo in lesna industrija vodilne gospodarske veje, če merimo velikost investicij, koncentracijo proizvodnje in število zaposlenih. Na Kranjskem in v slovenskih delih Štajerske je naraslo število industrijskih delavcev med letom 1852 in 1912 od 6000 na 36 000, število zaposlenih v obrti pa od 22 700 na 42 300.[31]

Poseben problem slovenskega narodnega razvoja je narodna oziroma ozemeljska pripadnost kapitala. Po neki cenitvi je znašalo okrog leta 1914 razmerje med slovenskim in neslovenskim (nemškim, italijanskim) kapitalom, investiranim v industrijo slovenskih dežel približno 1:10.[32] Razmerje med domačim in tujim (v slovenskih deželah in zunaj njih domiciliranim) kapitalom v veliki industriji, rudarstvu in bankah pa se je po neki drugi razčlembi razvijalo takole: do 1873 je bilo 1:2, blizu leta 1914 pa 1:8.[33] Razmere, ki jih izražata oba številčna podatka, so rojevale probleme tako v območju mednarodnostnih odnosov kot tudi glede nadaljnjega gospodarskega razvoja, kajti tuji kapital je v veliki meri odvajal sadove dela v tujino.

Ta problematika odseva tudi v razvoju podatkov o gospodarski in socialni pripadnosti prebivalstva v zvezi z občevalnim jezikom na slovenskem etničnem ozemlju.[34] Slabe strani gospodarskega položaja in dogajanja so imele

---

[29] Herbert Matis und Karl Bachinger, Österreichs industrielle Entwicklung; v: Die Habsburgermonarchie 1848—1918 (Wien 1973) 229 sl. Toussaint Hočevar, Economic determinants in the development of the slovene national system (Referat na Louisiana State University, New Orleans 1973). Prim.: Isti avtor, The Structure of the Slovenian Economy 1848—1963 (New York 1965).

[30] Poklicna pripadnost prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom (v promilah)

	Kmetijstvo in gozdar.	Industrija in obrt	Trgovina in promet	Javne službe, prosti poklici
1900	754	134	36	77
1910	676	150	69	105
Poklicna pripadnost vsega prebivalstva na Slovenskem				
1910	566	182	117	135

Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 Heft 1: Hauptübersicht (Österreichische Statistik, Neue Folge 3/1, Wien 1916) 88. Isto delo Heft 4—6: Steiermark, Kärnten und Krain, Küstenland und Dalmatien (Österreichische Statistik, Neue Folge 3/4—6, Wien 1915).

[31] Bogo Grafenauer, Slovenija — Gospodarstvo; v: Enciklopedija Jugoslavije, izd. Miroslav Krleža VII (Zagreb 1968) 357 sl. (z literaturo). Ferdo Gestrin, Oris gospodarstva na Slovenskem v prvem obdobju kapitalizma; v: Kronika 17 (1969) 129.

[32] Isto delo 131.

[33] Jože Šorn, Nacionalno poreklo velikega kapitala v industriji in bančništvu na slovenskem ozemlju; v: Jugoslovenski istorijski časopis 8 (1969) 136.

[34] Pleterski, Položaj Slovencev 766 sl.

za slovensko prebivalstvo težje posledice kot pa za prebivalstvo nemškega oz. italijanskega jezika v teh deželah. Kar zadeva agrarno krizo, je to lahko razložiti, saj je agrarno prebivalstvo tega ozemlja bilo skoraj izključno slovensko. V primerjavi z nemškim oz. italijanskim agrarnim prebivalstvom celotne Avstrije pa se že kažejo razlike v tem smislu, da je smer razvoja na Slovenskem šla predvsem v drobljenje kmečke posesti, medtem ko je pri nemškem in italijanskem agrarnem prebivalstvu v splošnem ta smer bila bolj diferencirana in za koncentracijo agrarne posesti bolj ugodna.

Bolj očitne so bile te razlike v primeru slovenskega neagrarnega prebivalstva. To je bilo videti že v okoliščini, da se je njegovo število množilo toliko počasneje kot pri sodeželanih nemškega oz. italijanskega jezika, ki v tem času niso poznali nobenih migracijskih izgub. Analiza številk ljudskih štetij iz leta 1900 in 1910 kaže, da se je tudi v času modernega gospodarskega razvoja do svetovne vojne vedno znova obnavljal za Slovence tradicionalni pa tako neugodni pojav etnične stratifikacije v neagrarnem gospodarstvu. Že takrat je avstrijska statistična služba opozorila na dejstvo, da pomeni slovensko industrijsko prebivalstvo med vsemi v Avstriji bivajočimi narodi poseben primer, kajti pri njem je delež delavcev nenavadno velik.[35] Slovenski delavci, kolikor jih je statistika s svojim merilom občevalnega (ne materinskega) jezika sploh izkazovala, so v velikem številu delali v podjetjih neslovenskega kapitala pod neslovenskim vodstvom. Zapadali so, zlasti na Štajerskem in Koroškem, procesu germanizacije in sicer sorazmerno hitreje kot pa je raslo njihovo število. Do neke mere drugačen je razvoj v Trstu, kjer je bila na začetku 20. st. italijanizacija bistveno zadržana. Tudi v gospodarski panogi trgovine in prometa je ostalo število samostojnih slovenskih podjetnikov veliko premajhno v primerjavi s številom slovenskih delavcev. V blagovnem prometu, v najpomembnejši skupini te panoge, je izkazoval edinole slovenski jezik manjši delež samostojnih kot pa delež delavcev, kar glede na okoliščino, da Slovenci niso imeli v lasti kakih velikih, koncentriranih transportnih in trgovskih podjetij, znova priča o etnični stratifikaciji. Drug obraz istega pojava lahko najdemo v dejstvu, da je izkazoval slovenski jezik pri kopenskem prometu (železnica in pošta), poleg ukrajinskega, najmanjši delež pri nameščencih in hkrati največji delež pri delavcih.

Tudi podatki o denarništvu in zavarovalništvu pričajo o stopnji gospodarske in socialne premajhne razvitosti slovenskega naroda. Položaj slovenskega prebivalstva, če ga merimo po deležu slovenskega jezika v panogi »javne službe, prosti poklici«, je bil že 1900 skrajno neugoden. Do leta 1910 pa se je še poslabšal. Gledano v celoti, niso mogli Slovenci dohiteti svojih gospodarsko bolje razvitih nemških in italijanskih sosedov in tudi ne sodeželanov. V tej konkurenci je bila relativna bilanca, ugotovljiva in občutna na začetku 20. st., celo negativna, smer razvoja pa je bila takšna, da je bil obstoj slovenskega naroda v prihodnosti očitno ogrožen.

[35] Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1900 1: Analytische Bearbeitung und Reichsübersicht (Österreichische Statistik LXVI/1, Wien 1904) cxlii sl. Isto delo 4—6; Steiermark, Kärnten und Krain, Triest und Gebiet, Görz und Gradisca und Krain (Österreichische Statistik LXVI/4—6, Wien 1903). Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrate vertretenen Königreichen und Ländern I/2: Die Bevölkerung nach der Gebürtigkeit, Religion und Umgangssprache in Verbindung mit dem Geschlechte, nach dem Bildungsgrade und Familienstande; die körperlichen Gebrechen; die soziale Gliederung der Haushaltungen (Österreichische Statistik, Neue Folge 1/2, Wien 1914). Berufsstatistik 1910 1, 4—6 (Österreichische Statistik, Neue Folge 3/1, 4—6).

Nenavadno intenzivno organizirana gospodarska samopomoč, posebno še velikopotezna akcija slovenskih krščanskih socialcev, je zmogla pomembne gmotne storitve. V letu 1912 je obstajalo 952 slovenskih zadrug (Kranjska 424, Štajerska 254, Koroška 36, Trst z okolico 47, Gorica 135, Istra 56), med njimi največ kreditnih zadrug, pa tudi potrošniške (konzumne) zadruge (47), poljedelske (274) in obrtne (29).[36] Kapital kreditnih zadrug je že v prvih letih 20. st. prekoračil vsoto 200 milijonov kron, kar je ustrezalo približno celotnemu kapitalu industrijskih delniških družb s sedežem v slovenskih deželah (vključno Trst). Te pomembne denarne vsote pa so lahko le malo ublažile posledice agrarne krize.[37] Mladoliberalna stran je kritično opozarjala na dejstvo, da ta kapital (zaradi statutarnih določil) ni uporaben za investicije v industrijo.[38] Na področju pravega bančništva so Slovenci nastopili šele 1900 s pomočjo češkega kapitala (»Ljubljanska kreditna banka«) in 1905 skupaj s hrvatskim kapitalom na Primorskem (»Jadranska banka« v Trstu). Ljubljanska ustanova je odprla svoje podružnice v Celovcu, Trstu, Gorici, Celju, Splitu in Sarajevu. Slovenski bančni kapital je v Trstu že leta 1903 dosegel polovico vrednosti italijanskega, merjeno po vlogah in prometu, še celo več.[39]

Kljub temu sta ostajala splošna podoba in občutek mračna. Neposredno pred prvo svetovno vojno ni bilo tako nenavadno javno govoriti o »agoniji našega naroda«.[40] Dejansko so imeli Slovenci kot narod brez tiste zaščite in pospeševanja, ki sta ga mogli dati politično teritorialno zedinjenje in lastna državnost, le malo upanja, da bi mogli biti trajno uspešni v boju za obstoj. Ta cilj je skušalo doseči slovensko narodno gibanje in njegovi vodilni politiki. Rešitve pa niso iskali v protiavstrijskem smislu, marveč v tem, da bi dosegli državno priznanje slovenskega naroda v okviru monarhije. Ravno v tem pogledu pa se je znašlo slovensko narodno gibanje vedno pred najbolj odločnim »non possumus« nemške in avstrijske državne politike. Zlasti slovenska mladina je prihajala zaradi tega že do drugih narodnopolitičnih sklepov.

6. Kulturni razvoj

Izobraževanje in kulturna dejavnost v slovenskem jeziku sta imeli za narodni razvoj Slovencev večji pomen kot pa je to bilo pri drugih narodih. Ta pomen je nastajal že zaradi okoliščine, da se je slovensko gibanje utemeljevalo predvsem in skoraj izključno na dejstvo jezikovne skupnosti — najbolj očitne etnične danosti. Pripadnost jeziku in pripadnost narodu sta se v slovenskem političnem mišljenju popolnoma pokrivali. Izobraževanje temeljnih plasti ljudstva v njegovem slovenskem materinskem jeziku so spoznali pač že v času razsvetljenstva kot pedagoško smotrnost[41] in pozneje vedno znova navajali kot poglavitni argument za slovenski učni jezik. V tako utemeljenem izobraževanju pa je bila vrhu tega tista pot, ki je edina mogla pripeljati do

[36] Andreas Milčinović und Johann Krek, Kroaten und Slowenen (Jena 1916) 79 sl.

[37] Gospodarska in družbena zgodovina I 639.

[38] Prim. npr. Naš list 24. februar 1906 8.

[39] Gestrin, Oris 137.

[40] Tako npr. najuglednejši kulturni delavec klerikalnega tabora dr. Izidor Cankar v: Dom in svet (1914) 126.

[41] Glej predlog Blaža Kumerdeja (korepetitor prava na Orientalni akademiji na Dunaju, učenec Josefa Sonnenfelsa) iz leta 1772 vladi. Schmidt, Zgodovina šolstva in pedagogike I (Ljubljana 1963) 167—172.

takšne vertikalne socialne mobilnosti, kakršna edina je bila pogoj za izoblikovanje slovenske družbe v nacionalno veliko skupino (makrogrupo) v modernem sociološkem smislu. To je bila pot k premagovanju socialno etnične stratifikacije od spodaj navzgor. Zaradi tega sta odklanjala slovenski meščan (on sam je nemški jezik pač zadostno obvladal) in slovenski izobraženec (tudi on je v vsakem primeru bil vešč nemškega jezika) tisto rešitev, ki so jo tako vztrajno ponujali nemški »naprednjaki«, namreč da bi socialni vzpon trajno povezali z izobraževanjem v nemškem jeziku. Nemški koroški pesnik in publicist Vinzenz Rizzi, bistroumni kritik in prevajalec Prešerna,[42] je ugotovil že leta 1850 ob tej dozdevni možnosti: slovenskega ljudstva v masi ni mogoče germanizirati; človek, ki se je v družbi povzpel s tem, da se je ponemčil, pa je za svoje ljudstvo izgubljen; »in rod, ki v vsakem izobražencu šteje ubežnika, je izključen od vsakršnega izobraženja, ostaja surov in zaostaja daleč za drugimi rodovi«.[43]

Naravno hotenje po socialni enakopravnosti se ravno v slovenskem izobraževanju in v slovenski kulturi posebno očitno povezuje s prizadevanji za nacionalno osamosvojitev. Ta povezava je dala slovenski kulturi njen izrazito demokratični značaj in vodila je k pomembnim storitvam.

Po eni strani je literarno delovanje v slovenskem jeziku dobilo največji nacionalni pomen in vzbujalo je zanimanje v najširših ljudskih plasteh. Pesniki in pisatelji so postali politično pomembne osebnosti. V njihovih najboljših delih odseva ustvarjalnost procesov narodne in socialne emancipacije. Najboljši med njimi so postali utemeljitelji politične misli in politične morale slovenskega ljudstva, ki je globinsko učinkovala še dolgo potem ko so umrli. Če imenujemo le najpomembnejše, štejejo k takim dr. France Prešeren (1800—1849), Fran Levstik (1831—1887), Josip Jurčič (1844—1881), dr. Ivan Tavčar (1851—1923) in Ivan Cankar (1876—1918). Šele veliko pozneje, potem ko so njihova dela prevedli v druge jezike, jih je priznalo tudi evropsko duhovno okolje kot polnovredne člane. Če bi pa bili pisali v nemškem jeziku — in vsi so ga popolnoma obvladali — pa jih ne bi bralo njihovo ljudstvo.

Po drugi strani je rodilo presenetljive sadove prizadevanje, da bi vse plasti naroda izobraževali z deli v slovenskem jeziku, jih krepili v narodni zavesti in jim vzbujali kulturno potrebo. Najpogosteje navajamo primer družbe sv. Mohorja v Celovcu, katere število udov je naraslo od 1116 v letu 1860 na 85 789 v letu 1910 in ki je do leta 1914 razširila med ljudstvo več kot 15 milijonov knjig.[44] To pa ni bil edini primer takšnih storitev. Če je v predmarčni dobi lahko izhajal samo en slovenski časopis, jih je bilo v letu 1874 22, v letu 1912 pa že 122 (12 od teh je izhajalo v ZDA). Štirje dnevniki so izhajali v nakladah od 10—30 000, oba tednika za podeželsko prebivalstvo sta vsak imela naklade nad 50 000. Knjige leposlovne pa tudi znanstvene vsebine za višje izobražene plasti, npr. knjige Slovenske Matice, so izhajale v nakladi po 4800 izvodov.[45] Izredno intenzivno je bilo delovanje izobraževalnih društev vseh političnih smeri. Samo Slovenska krščansko-socialna zveza je štela v letu 1912 476 izobraževalnih društev z 42 000 člani, pri čemer niso všteta

[42] Slovenski biografski leksikon, izd. Alfonz Gspan III/9, (Ljubljana 1960) 108 sl.

[43] Deutsche Monatsschrift aus Kärnten 5 (1849—1851) 160—166.

[44] Janko Moder, Mohorska bibliografija (Celje 1957).

[45] Milčinović-Krek, Kroaten und Slowenen 102. Bogumil Vošnjak, A Bulwark against Germany (New York—London 1919) 279. Jože Munda, Bibliografija Slovenske Matice 1864—1964 (Ljubljana 1964).

številna pevska, glasbena in telovadna društva.[46] Ni bila torej prazna beseda, če je v istem letu 1912 italijanski socialist Angelo Vivante zavračal zahtevo italijanskih nacionalistov, da se morajo Slovenci na Primorskem asimilirati (sklicevali so se na visoko italijansko kulturo in civilizacijo) s tem, da je opozoril na demokratični značaj slovenske kulture. Ta kultura je razširjeno in vedno bolj razširjajoče se premoženje temelja naroda, je pisal Vivante, medtem ko je italijanska last samo njegove elite.[47]

Seveda je treba videti nekaj splošnih pogojev tega intenzivnega kulturnega razvoja tudi v širšem avstrijskem okviru. To so bile predvsem splošna raven civilizacije, visoke norme ustvarjanja in pa socialnih odnosov znotraj te monarhije. Že samo prizadevanje, postaviti slovensko kulturo enakovredno ob stran kulture nemških sodržavljanov in na ta način podkrepiti zahtevo po političnem priznanju, je bilo sadonosno. Bili so pa tudi dejavniki, ki so neposredno spodbujali, dejavniki, ki so rasli iz splošnega napredka v Avstriji. Dober primer je šolska zakonodaja iz leta 1869, ponos nemško-avstrijskega liberalizma. Ta šolski sistem je pomenil tudi za Slovence velikanski napredek in je bistveno prispeval k tisti visoki stopnji pismenosti in izobraženosti, na katero so bili Slovenci sami prav upravičeno ponosni.[48] Vendar je imel tudi ta imenitni šolski sistem ravno za Slovence zelo problematična, naravnost nevarna določila. O učnem jeziku namreč ni odločala materinščina otrok, marveč deželna šolska oblast po zaslišanju dejavnikov, ki so šolo vzdrževali. To je pomenilo na Štajerskem v mnogih, na Koroškem pa v skoraj vseh primerih, da so nemške večine v okrajnih zastopstvih (Štajerska) in v občinskih svetih določili v jezikovno slovenskih okrajih in občinah nemščino za učni jezik. Te večine so največkrat nastajale zaradi volilnega reda, ki je dajal prednost socialno višjim, premožnejšim (»inteligentnejšim«) elementom, četudi so ti bili največkrat le majhna manjšina prebivalstva. Bili so dostikrat nemški, največkrat pa nemško usmerjeni. Nemško liberalno glasilo na Koroškem je čisto odkrito zavrnilo predlog, »da ne bi prepuščali odločitve o nemškem oz. slovenskem učnem jeziku občinskim svetom, sestavljenim iz inteligentnejših prebivalcev neke občine, marveč celotnim občinam«; uredništvo je bilo prepričano, da tak predlog dokazuje namero, »da bi bil nemški jezik v celoti izgnan«.[49] Na drugi strani slovenskega narodnostnega ozemlja, v Trstu, so se Slovenci vse do konca monarhije brez uspeha bojevali za ustanovitev slovenske ljudske šole v mestu proti vetu italijanske nacionalne stranke v mestnem svetu, katere večina je zopet bila možna samo zaradi zastarelega volilnega reda. Zunaj Avstrije, v Italiji in na Ogrskem pa Slovenci sploh niso imeli slovenskih šol.

V srednjih šolah je bil slovenski pouk samo na nižji stopnji, višja stopnja je ostala pretežno nemška (z izjemo gimnazije v Gorici); na Koroškem je slovenščina sploh veljala samo kot predmet za slovenske srednješolce na sicer popolnoma nemških gimnazijah. Kako vroči so bili boji za in proti uvedbi

---

[46] Fran Erjavec, Slovenci (Ljubljana 1923) 177.

[47] Angelo Vivante, Irredentismo Adriatico (Firenze 1912; ponatis Giulia 1945).

[48] Vasilij Melik, Slovenci in ‚nova šola'; v: Osnovna šola na Slovenskem 1869 do 1969 53 sl. Odstotek nepismenih med nad 10 let starimi Slovenci je znašal 1910 14,65 %; po deželah: Istra 46,61 %, Koroška 23,26 %, Goriška 14,75 %, Trst 12,86 %, Kranjska 12,46 %, Štajerska 11,54 %. Volkszählung 1910 1/2: Bevölkerung nach Gebürtigkeit, Religion, Umgangssprache und Bildungsgrade (Österreichische Statistik, Neue Folge 1/2).

[49] Freie Stimmen, 30. julij 1871 75. Pleterski, Narodna in politična zavest 197. Ude, Zgodovina slovenskega pouka 180 sl.

slovenskega učnega jezika celo na nižji stopnji, dokazuje padec koalicijske vlade Windischgrätz v letu 1895 zaradi nižjih slovenskih gimnazijskih razredov v Celju. Za slovenske dijake je prišlo pred letom 1914 v poštev 22 srednjih šol, od teh je bilo 7 nemško-slovenskih in ena sama čisto slovenska.[50] Velikega pomena je bila slovenska obrtna šola, ustanovljena leta 1911 v Ljubljani.

Stremljenju po slovenski univerzi vlada nikoli ni ustregla, četudi je priložnostno priznala upravičenost te zahteve, ki je bila med vsemi nacionalnimi zahtevami slovenskemu ljudstvu morda najbolj pri srcu. Prosvetni minister Wilhelm von Hartel je ustanovil 1901 določeno število štipendij za habilitacijo bodočih slovenskih univerzitetnih učiteljev. Sadove te akcije pa je bilo mogoče požeti šele po 1918. Na nemških visokih šolah namreč ti štipendisti niso mogli doseči habilitacije; načrt, da bi ustanovili slovenske sekcije na češki univerzi v Pragi pa se je izjalovil zaradi finančnih vprašanj.[51] Reciprociteta univerze v Zagrebu ni bila priznana (njene diplome niso veljale v Avstriji) in slovenska mladina je še naprej študirala kot jeto bilo že tradicionalno, na Dunaju in v Gradcu, od konca 19. st. tudi v Pragi in deloma v Krakovu.

Tudi v tem času so izšli iz slovenskega ljudstva pomembni učenjaki. Najbolj poznani so slavista dr. Franc Miklošič in dr. Matija Murko, fizik dr. Jožef Stefan, že omenjeni jurist dr. Jožef Kranjc, geograf in kartograf Blaž Kocen. Le-ti in tudi drugi pa so mogli svojo dejavnost razvijati samo zunaj slovenske družbe in bogati sadovi njihovega dela veljajo kot prispevki h kulturi v nemškem jeziku. Na domačih tleh so se mogli z znanostjo ukvarjati samo praktiki, to je srednješolski profesorji, sodniki, advokati, zdravniki, duhovniki in podobni.

Med javnimi napravami je prispeval k razvoju slovenske znanosti skoraj samo deželni muzej Kranjske (Rudolfinum). V letu 1898 je ustanovila mestna občina ljubljanska arhiv in biblioteko, ki sta postopoma prevzemala vlogo narodnega arhiva in nacionalne biblioteke in pripomogla k utrditvi vloge mesta kot narodnega kulturnega središča.[52] Na tem področju kot tudi na mnogih drugih, so morali Slovenci seči po samopomoči. Praviloma niso mogli računati na velikopotezno mecenstvo. Tako so združevali razpršene majhne moči. V letu 1864 so ustanovili Slovensko Matico kot pospeševalko in založnico znanstvenih del in spisov višje kulture. Do svetovne vojne, ko so jo oblasti razpustile in njeno premoženje zaplenile, je izdala 226 knjig v mnogih stotisočih izvodov.[53]

Znanstvene izsledke so objavljali tudi v slovenskih strokovnih časopisih: v pravnem od 1881, v muzejskem od 1891, v zgodovinskem od 1904, v več pedagoških od 1861. Družbene vede so imele prostor v časopisih različnih strankarskih usmeritev: v klerikalnem »Času« s predhodniki od 1888, v liberalni »Vedi« in »Napredni misli« od 1911 oz. 1912, socialdemokratski pa so bili »Naši zapiski« (od 1902). Literarno zgodovinska in slavistična dela so izhajala v revijah kot »Ljubljanski zvon«, s predhodniki od 1870, in »Dom in svet«

---

[50] Erjavec, Slovenci 168. Milčinović-Krek, Kroaten und Slowenen 105.

[51] Janko Polec, Ljubljansko višje šolstvo v preteklosti in borba za slovensko univerzo; v: Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929 (Ljubljana 1929) 110, 139. Fran Zwitter, Višje šolstvo na Slovenskem do leta 1918; v: Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani (Ljubljana 1969) 50 s.

[52] Lev Pipan, Slovenci — Nauka; v: Enciklopedija Jugoslavije VII 313. Zmago Bufon, Naravoslovje v slovenskem narodnem prebujanju; v: Zbornik za zgodovino naravoslovje in tehniko, izd. Fran Dominko I (Ljubljana 1971) 15—77, II (Ljubljana 1974).

[53] Slovenska matica 1864—1964, izd. Francè Bernik (Ljubljana 1964) 25.

od 1888. Znanstveno publicistiko je bilo mogoče brati tudi v študentovskih časopisih »Zora« od 1895, »Omladina« od 1904 in drugih. Bibliografija vseh slovenskih publikacij za čas od 1550 do 1912 (tekoče od 1868), je izhajala do 1913. Celotni pregled pokaže, da so bile družbene vede bolje zastopane kot pa realne tehnične, naravoslovne in medicinske. Specifični problem za slovensko kulturno dejavnost je seveda pomenilo majhno število slovenskega naroda. Ta okoliščina je večkrat navajala na skepso Slovence same in bila je poglavitni argument njihovih nasprotnikov. Toda življenjska moč in volja sta bili močnejši in manjkajoča širina plasti izobražencev se je dopolnjevala z oživljanjem in pritegovanjem temeljnih plasti naroda. Bila pa je še ena spodbudna okoliščina, ki je ne smemo prezreti; slovenski jezik govori sicer majhno število ljudi, toda to ni kak izoliran jezik. Sorazmerna lahkota občevanja z drugimi slovanskimi kulturami, je bila vedno mogočen faktor slovenske samozavesti in spodbuda lastnemu ustvarjanju. Po drugi strani pa se niso Slovenci — gotovo v njihovo korist — nikoli zapirali pred nemško kulturo. Kar so občutili kot moreče, je bila majhna pripravljenost za komunikacijo pri njihovih severnih in zahodnih sosedih.

7. Politične smeri in stranke

Slovenci so šli v razvoju političnih smeri in strank podobno pot kot drugi narodi srednje Evrope, zlasti Nemci in Čehi. Ob podobnostih pa vidimo tudi pomembne posebnosti.

Najprej pregled.[54] Okrog leta 1884 se je pojavil v slovenskem političnem življenju moderni politični katolicizem in povzročil ostro politično diferenciacijo dotedanjega skupnega narodnega »slogaštva«. Leta 1892 je bila ustanovljena Katoliška narodna stranka na Kranjskem (od 1905 se je imenovala Slovenska ljudska stranka). Potem ko se je 1894 ustanovila še liberalna Narodno napredna stranka na Kranjskem, je dokončno pripadlo preteklosti skupno nastopanje slovenskih konservativcev in liberalcev v eni narodni stranki (slogaštvo). Ni pa bilo tako v vseh slovenskih deželah. Takšno strankarsko ločitev so opravili samo še goriški (1899) in štajerski (1906) Slovenci. V Trstu je živela še naprej skupna »Edinost«, stranka, ki so jo nosili mestni liberalni elementi; ta okoliščina je učinkovala tudi na ohranitev starega slogaštva v skupni hrvatsko-slovenski stranki v Istri. Na Koroškem je ostala slovenska stranka, potem ko se je 1891 ločila iz skupnosti z nemškimi koroškimi konservativci, tudi enotna; vendar pa so tukaj njeni nosilci bili kmečki elementi in bila je konservativno oz. klerikalno usmerjena. Največji del liberalnih ljudi slovenskega jezika na Koroškem pa je stalno prehajal k vladajočim nemškim liberalcem oz. nacionalcem, postal je »nemškega mišljenja« in se je za Slovence politično izgubil. Kljub počasnemu razvoju industrije so potekali nastanek in notranji tokovi v delavskem gibanju slovenskih dežel v splošnem istočasno in enako kot v celotni Avstriji. Posebnost je bila povezava delavskega društva v Ljubljani z demokratičnim obrtniškim gibanjem v začetku 80-tih let. V tem mestu se je utrdil radikalni tok; to je pripeljalo do udara oblasti (»krvavški« proces in obsodba Franceta Železnikarja 1884 v Celovcu). Na hainfeldskem kongresu sta slovenske socialiste zastopala dva delegata. Drugo središče slovenske socialne demokracije se je že tedaj izobli-

[54] Bogo Grafenauer, Slovenci; v: Enciklopedija Jugoslavije VII 253 sl.

kovalo v Trstu. Narodna strankarska osamosvojitev slovenskih socialistov pa se je izvršila v letu 1896.

Uvedba splošne (1896) zlasti pa še enake volilne pravice (1907) za državnozborske volitve je imela za Slovence v celoti ugoden učinek: dobili so svojemu številu ustrezno predstavništvo v državnem zboru. To pa vendar ni veljalo v enaki meri za vse dežele. Na Koroškem je bil največji del slovenskega jezikovnega ozemlja po kosih priključen sosednjim volilnim okrajem z nemškimi večinami in zavrnjena je bila zahteva po drugem slovenskem volilnem okraju, ki bi združil omenjene razbite kose. Nasprotno temu pa je na Kranjskem dobil mali nemški jezikovni otok Kočevje lasten volilni okraj. Na Kranjskem je bila razdelitev volilnih okrajev ugodna Slovenski ljudski stranki v nasprotju z Narodno napredno. Razen na Goriškem, kjer so bili liberalci tudi močni med kmeti, so klerikalci gospodovali na podeželju, medtem ko so v mestih prevladovali liberalci (na južnem Štajerskem večidel, na južnem Koroškem pa izključno nemški liberalci).[55] Pri državnozborskih volitvah 1911 so bili oddani glasovi takole razdeljeni:

*

Razdelitev glasov oddanih na Slovenskem pri državnozborskih volitvah 1911

	Slov. kler.	Slov. lib.	Nem. ali it. lib.	Soc. dem.
Kranjska	54 033	18 865	3 167	6 979
Južna Štajerska[a]	29 903	10 858	11 792	6 303
Goriška[b]	8 716	5 408	—	2 150
Gorica-mesto	1 166		2 225	244
Trst	10 653		14 337	10 236
Koroška[c]	4 117		2 430	1 546
Istra[d]	3 490		—	—

a) Slovenski volilni okraji vključno nemški volilni okraji Maribor-mesto, Ormož... Celje in Stainz... Ptuj (slov. del); nemškim liberalnim so prišteti glasovi »Štajerčeve« stranke (nemško usmerjeni Slovenci).
b) Slovenski volilni okraji (Gorica, Ajdovščina, Tolmin).
c) Slovenski volilni okraj (Borovlje).
d) Slovenski volilni okraj (Podgrad).

Viri: Die Ergebnisse der Reichsratswahlen in den im Reichsrate vertretenen Königreichen und Ländern im Jahre 1911 (Österreichische Statistik, Neue Folge 7/1, Wien 1913); delo Vasilij *Melik*, Volitve na Slovenskem 1861—1918 (Ljubljana 1965) je uporabljeno za natančnejšo določitev strankarske pripadnosti oddanih glasov.

*

V deželnih zborih je kurialni sistem obveljal naprej in zato je bilo tukaj za Slovence bistveno težje dobiti njihovemu deležu prebivalstva ustrezno število poslancev. Od skupno 328 voljenih deželnozborskih poslancev Štajerske, Kranjske, Koroške in Primorske je odpadlo na Slovence tik pred vojno 82, to je 25 %, medtem ko je pomenilo prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom v skupnem številu prebivalstva teh dežel 39,9 odstotkov.

Slovenski liberalizem je dal svoje najpomembnejše in najbolj izvirne prispevke na področju politike in ideologije v letu 1848 (revolucionarni program Zedinjene Slovenije, dejavnost v državnem zboru na Dunaju in v Kromeřižu) in pa dve desetletji pozneje, v času taborskega gibanja, v akciji za demokratično utemeljitev idej iz leta 1848. V naslednjih desetletjih je ostal ustvarjalen

[55] Melik, Volitve 100 sl., 296 sl.

zlasti na področju gospodarstva, kulture, umetnosti, kritike. V vseh letih do 1914 je pospeševal misel slovanske, zlasti pa južnoslovanske vzajemnosti. Ljubljana s svojim županom Ivanom Hribarjem je postala okrog leta 1908, poleg Prage, drugo središče neoslavističnega gibanja. Glede na strankarsko politično dejavnost pa se slovenski liberalizem ni povzpel do tiste socialno aktivne preobrazbe v ljudsko stranko, ki jo je bilo takrat mogoče opazovati pri nemško avstrijskem liberalizmu. Zlasti na Kranjskem je okostenel pri obrambi svojih starih položajev v mestih in trgih; v podeželskih občinah se je umikal pred svojo nasprotnico, Katoliško narodno stranko oz. Slovensko ljudsko stranko. Pri tem se je trudil kolikor mogoče dolgo zavleči demokratizacijo volilnih redov za državni zbor, deželni zbor in za občine. Vzlic temu je slovenski liberalizem ohranil pomen politično aktivnega in razvoja zmožnega faktorja v boju za uveljavitev slovenskega življa v mestih in trgih Spodnje Štajerske, posebno pa še v Trstu in Gorici.[56]

Gibanje »narodnoradikalnega dijaštva« (njegovo glasilo je bilo od leta 1904 mesečnik »Omladina«) je skušalo v začetku 20. st. uveljaviti nove metode tkim. »realnega drobnega dela«. S tem je ta mladina razumela tudi utrjevanje realnih stikov z drugimi južnimi Slovani, vključno s Srbi onstran meje. Ob aneksijski krizi so njeni vodilni člani večidel stopili v liberalno stranko. S tem so pripomogli k nastanku tkim. »mladoliberalnega krila« v njenem okviru (dr. Vladimir Ravnihar, dr. Gregor Žerjav). »Stare liberalce« je predstavljal dr. Ivan Tavčar — pomemben pisatelj slovenskega realizma — ki je 1910 stopil na Hribarjevo mesto kot župan v Ljubljani, potem ko je cesar Hribarju ob njegovi šesti ponovni izvolitvi odrekel potrditev. V širšem smislu pripada liberalnemu taboru tudi gibanje nacionalnorevolucionarne mladine.[57]

Moderni politični katolicizem je nastopil pri Slovencih — podobno kot npr. pri nemških Avstrijcih — najprej v smislu obrambe družbenih in političnih postojank cerkve pred (nemškim) liberalizmom.[58] Kmalu pa je usmeril glavno zanimanje k omejevanju socialne demokracije, v kateri je videl svojega najpomembnejšega zgodovinskega nasprotnika. Protiliberalna nota je očitna v prvih nastopih tega klerikalizma (dr. Anton Mahnič v Gorici je bil njegov visoko izobraženi in udarni ideolog) v 80-tih letih, tem bolj, ker mu je šlo v tistem času za razbitje stare simbioze s slovenskimi liberalci v narodni — dotlej edini — stranki. Že v tej prvi fazi je bila izrečena zamisel politično organizirati celotno slovensko ljudstvo, pri čemer so njeni snovalci upali, da bodo Katoliški narodni stranki v prid obrnili vse tiste demokratične politične možnosti, ki jih je vseboval meščanski politični sistem. Izraba prav teh možnosti naj bi omogočila izpodkopavanje postojank liberalizma. Po prvem slovenskem katoliškem shodu (1892), ko je bila dokončno izvršena »ločitev duhov« na meščanski strani, se je poglobila akcija političnega katolicizma v smeri socialnega delovanja. Zavzel se je za probleme gospodarske samopomoči kmečkega stanu in začel je z lastnim organiziranjem delavstva

[56] Prim. Prijatelj, Kulturnopolitična zgodovina passim. Dragotin Lončar, Politično življenje Slovencev (Ljubljana 1921). Gestrin-Melik, Slovenska zgodovina. Fran Zwitter, Narodnost in politika pri Slovencih; v: Zgodovinski časopis 1 (1947) 31—69.

[57] Gestrin-Melik, Slovenska zgodovina 271—327. Janko Pleterski, Vprašanje nacionalne in socialne revolucionarnosti v letih 1896—1918; v: Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem (Ljubljana 1973) 39 sl. Isti avtor, Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1894—1904; v: Zgodovinski časopis 31 (1977) 17 sl.

[58] Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem (Ljubljana 1928).

mimo socialdemokratske stranke. Ideološko in praktično so si jemali za vzor delovanje avstrijskih krščanskih socialcev pa tudi čeških somišljenikov. Posebnost razvoja je bila v tem, da so slovenski nosilci tega gibanja že od vsega začetka imeli polno podporo škofov, predvsem ljubljanskega škofa dr. Jakoba Missije (pozneje kardinala in goriškega nadškofa). Strankarsko politično je bil zato slovenski katoliški tabor ves čas enoten in Katoliška narodna stranka je prišla že sredi 90-tih let pod vodilni vpliv krščansko socialnega toka. Že v tem času je škof Missija preprečil odcepitev krščansko socialnega delavstva v posebno krščansko socialistično stranko (1896). Krščansko socialno dejavnost je vodil in navdihoval predvsem semeniški profesor v Ljubljani dr. Janez Evangelist Krek.[59] Z močjo svoje osebnosti je znal vselej vzdrževati stik Katoliške narodne stranke oz. Slovenske ljudske stranke s temeljnimi plastmi ljudstva, navduševal je študirajočo mladino, imponiral je nasprotnikom.

Katoliška narodna stranka oz. Slovenska ljudska stranka je ustvarila po 1894 široko mrežo ljudskih prosvetnih organizacij in že omenjeno gosto mrežo zadrug po vsem slovenskem ozemlju (»drugo obdobje« slovenskega zadružništva, ki je sledilo »prvemu«, liberalnemu obdobju). Ustanovili so pomembno število »katoliških« delavskih društev, ki so se v letu 1909 združila v Jugoslovanski strokovni zvezi. To sindikalno organizirano delavstvo si je zagotavljalo v stranki ves čas določeno avtonomijo, imelo je tudi določen vpliv, vendar pa je vedno priznavalo blažilno avtoriteto dr. Kreka. Naj v tej zvezi še omenimo, da je bil ustanovitelj avstrijske krščansko-socialne organizacije delavske mladine Anton Orel privržen vzgledu dr. Kreka.[60]

Zamisel, voditi gibanje organiziranega slovenskega ljudstva, je približevalo stranko političnega katolicizma tudi narodnim prizadevanjem tega ljudstva. Konec stoletja se je Katoliška narodna stranka pridružila programu narodne avtonomije in zahtevi po slovenski univerzi. V istem smislu se je pridruževala Slovenska ljudska stranka v trenutkih zaostritev narodnega vprašanja skupnemu narodno političnemu stališču in sicer v letih 1903 (slovensko solidarnostno gibanje ob zatiralskih ukrepih na Hrvaškem), 1908 (septembrske demonstracije v Ptuju in Ljubljani) in pa 1909 (aneksijska kriza). Ta politični tabor pa je izvajal tudi samostojne akcije. Tako je skušal delovati proti ponemčevalnemu pritisku v severnih slovenskih ozemljih, na Koroškem in Štajerskem; znana je postala obramba pred kolonizacijsko akcijo Südmarke v področju severno od Maribora.[61] Nacionalnega pomena je bila ustanovitev zasebne škofijske slovenske gimnazije v Ljubljani (1905), ki je ostala v Avstriji edina popolna srednja šola s slovenskim učnim jezikom (državna slovenska gimnazija v Gorici, ustanovljena 1910, se ni mogla več v celoti razviti do napada Italije 1915). Tudi literarna, publicistična in znanstvena dejavnost, ki jo je spočenjal ta tabor, je v svojih najboljših storitvah obogatila slovensko kulturno ustvarjanje.

Glede na to, da je ta moderna akcija katoliške cerkve imela opravka z malo razvito družbeno strukturo politično nesamostojnega slovenskega naroda, ki je prav tedaj doživljal hudo razvojno krizo, je imela možnost doseči

[59] Janez E. Krek, Izbrani spisi, izd. Ivan Dolenc 4 zv. (Ljubljana 1923—1933). Ruda Jurčec, Krek (Ljubljana 1935). Vinko Brumen, Srce v sredini. Življenje, delo in osebnost J. E. Kreka (Buenos Aires 1968).

[60] Zapuščina Antona Orla, Dunaj: Ustna izjava dr. Ernesta Josepha Görlicha avtorju.

[61] W. Heinz, Siedlungsland in Südmark; v: Südmark-Kalender (1915) 110 sl. Jan Šedivy, Borba za šentiljsko trdnjavo; v: Kronika 17 (1969) 92 sl.

posebno močne učinke. Klerikalizem je dosegel pri Slovencih najširši politični vpliv; on sam je smatral desetletje 1908—1918 kot čas svoje dokončne zmage. Vsekakor je ustvaril položaj, v katerem se je socialistično gibanje znašlo pred izredno težkimi vprašanji.

V teku narodnostne delitve avstrijske socialne demokracije in zaradi reševanja specifičnih problemov socializma na Slovenskem[62] je bila 1896 v Ljubljani ustanovljena Jugoslovanska socialno demokratična stranka. Izhajajoč od misli, da je na jugu monarhije za razvoj socializma potreben »skupen boj vseh jugoslovanskih siromakov«, so ustanovitelji hoteli organizirati enotno stranko za vsa južnoslovanska ozemlja, in to se je izrazilo tudi v imenovanju stranke. Jugoslovanska misel je s tem dobila moderno, demokratično in socialno vsebino. Dejansko je Jugoslovansko socialno demokratična stranka zajela samo glavnino slovenskega narodnostnega ozemlja, zunaj tega samo še Istro in začasno tudi Dalmacijo. Medtem ko je JSDS nastopala v Trstu, Pulju in Gorici vzporedno k italijanski socialdemokratski stranki in z njo skupaj delovala (to skupno nastopanje je pospeševalo dejstvo, da je italijanska delavska stranka na Primorskem nasprotovala italijanskemu iredentizmu) pa so se razmere v severnem jezikovnem ozemlju oblikovale bistveno drugače. Nemško-avstrijska socialdemokratična strankarska organizacija, ki se je že ustalila v celotnem slovenskem jezikovnem ozemlju Koroške in tudi v večjem delu slovenske spodnje Štajerske, je onemogočila, da bi se Jugoslovanska socialdemokratska stranka organizirala do severne jezikovne meje.[63] Stranka je segla na severozahodu samo do deželnih meja Kranjske, na severovzhodu pa v štajersko ozemlje v neposredni soseščini Kranjske, predvsem v premogovne revirje Trbovelj in Hrastnika.

Izhajajoč iz razmer v Trstu in Istri in iz prepričanja o neposrednem odmrtju države po zmagi socializma, je odrekel Etbin Kristan, vodilna osebnost Jugoslovanske socialno demokratične stranke, narodnemu vprašanju politično, državnopravno naravo in je že 1898 zastopal načelo, da naj bo kulturna avtonomija narodov zgolj osebno, ne ozemeljsko zasnovana.[64] Njegovi praktični predlogi so bili podobni predlogom dr. Karla Rennerja, četudi so njihova izhodišča bila različna. Misli Etbina Kristana so dale glavne poteze programu jugoslovanske socialistične konference v Ljubljani (1909).[65] Narod-

[62] Za razvoj socialne demokracije in delavskega gibanja pri Slovencih glej: Prijatelj, Kulturnopolitična zgodovina V 346 sl. Kermavner, Slovenska politika 559 sl. z literaturo. Isti avtor, Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884—1894 (Ljubljana 1963). Za Štajersko: Franc Rozman, Socialistično gibanje na slovenskem Štajerskem do leta 1889; v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 13 (1973) 53 sl. Isti avtor, Socialistično gibanje na slovenskem Štajerskem do 1914 (Ljubljana 1979). Za Koroško: Janko Pleterski, Koroška socialna demokracija in slovensko nacionalno vprašanje na Koroškem do 1914; v: Zgodovinski časopis 16 (1962) 212 sl. Isti avtor, Narodna in politična zavest 391 sl. Za Primorsko: Fran Zwitter, Delavsko gibanje; v: Slovensko Primorje in Istra (Beograd 1953) 108 sl. Ivan Regent, Poglavja iz boja za socializem III (Ljubljana 1961) 7 sl. Boris Gombač, Ustanovitev Jugoslovanske socialdemokratske stranke v Trstu; v: Jadranski koledar (Trst 1976) 198 sl.

[63] Pleterski, Narodna in politična zavest 395 sl. Rozman, Socialistično gibanje do 1914.

[64] Dušan Kermavner, O političnem liku Etbina Kristana; v: Naši razgledi, 5. decembra 1953 24. Pleterski, Nekaj vprašanj 25 sl.

[65] Jugoslovanska socialno demokratična konferenca v Ljubljani; v: Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije 5 (Beograd 1951) 192 sl. Franc Rozman, Tri pisma o tivolski resoluciji 1909; v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 13 (1973) 239 sl. Prim. Fran Zwitter, Zlom avstromarksizma pri Slovencih; v: Zgodovinski časopis 26 (1972) 109.

nemu vprašanju Slovencev in drugih jugoslovanskih narodov so odrekli državnopravni značaj, namesto tega pa zahtevali kulturno avtonomijo ter zagovarjali jugoslovanski unitarizem, tj. jezikovno in kulturno stopitev vseh teh narodov. Bila pa so tudi drugačna mnenja. Najjasneje je nasprotno tezo izrekel pisatelj Ivan Cankar aprila 1913: kot cilj je označil federativno republiko enakopravnih jugoslovanskih narodov. Ta ideja se je uveljavila v teku svetovne vojne tudi pri Kristanu (tedaj izseljenem v ZDA) in pri opozicijski socialistični »mladini«.

Pri državnozborskih volitvah 1907 in 1911 je Jugoslovanska socialdemokratična stranka dosegla v celotnem slovenskem narodnostnem ozemlju 9 oz. 10 % glasov vseh volilnih upravičencev. Po veljavnem volilnem sistemu to stranki nikoli ni zadostovalo za dosego državnozborskega mandata. Njen vpliv je vzlic temu stalno naraščal in delavsko stranko je bilo občutiti kot novo politično in duhovno moč v narodovem življenju. Pridružil se ji je del mlade inteligence, ki je stala pod vplivom Masarykovega realizma, zlasti krog zbran ob reviji »Naši zapiski« (1902—1914).

8. K novim sklepom

K novim sklepom je prišla na prelomu stoletij tudi meščanska politika. Odločilni momenti so bili: padec koalicijske vlade v letu 1895 ob vprašanju slovenskih gimnazijskih razredov v Celju, h kateremu so poleg nemških nacionalcev prispevali tudi nemški krščanski socialci; enotno in v času Badenijeve krize očitno izpričano nasprotovanje vseh nemških meščanskih strank načelu narodne enakopravnosti in celo združitev teh strank na podlagi »binkoštnega programa« v letu 1899. Ta program je nedvoumno odrinil vsa slovenska prizadevanja. Vse to je pripeljalo celo v slovenskem katoliškem taboru do tega, da so začeli opuščati pričakovanja in upe, da bo mogoče med nemškimi konservativnimi ali klerikalnimi strankami najti zaveznike za rešitev slovenskega vprašanja. Politika vseh slovenskih meščanskih strank se je vidno obrnila k lastnim močem in, preziraje dualistično vmesno mejo, k Hrvatom in Srbom. Opustili so ozire na zgodovinski federalizem (federalizem zgodovinskih političnih individualnosti), znova so povzdignili zahtevo po nacionalni avtonomiji in jo vedno in ponovno povezovali z mislijo jugoslovanskega državnopravnega zedinjenja. Medtem ko je Katoliška narodna stranka to misel naslanjala deloma na zgodovinsko hrvaško državno pravo (stranka ga je uradno prevzela leta 1898), deloma pa etnično naravno pravo, pa so pri liberalcih, ki so narodnemu vprašanju načelno prisojali prvo mesto, bile v ospredju etnično načelo in simpatije za jugoslovanska državnopravna prizadevanja v smislu Strossmayerjevega jugoslavizma in pa ljubljanskega programa iz leta 1870. Liberalna stranka pa sama ni sestavila kakega natančnega državnopravnega programa. V letu 1909 je podprla predlog klerikalne stranke v kranjskem državnem zboru, da je treba aneksijo Bosne in Hercegovine videti kot »prvi korak k zedinjenju vseh Jugoslovanov naše monarhije v enem državnopravnem samostojnem organizmu pod žezlom habsburške dinastije«.[66] Tudi v državnem zboru je podpirala pobudo slovenskih klerikalcev v letu 1909 za združitev vseh jugoslovanskih poslancev v enotno klubsko zvezo, ki je ta program zastopala.

[66] Lončar, Politično življenje Slovencev 80. Poročilo kranjskega deželnega predsednika Schwarza notranjemu ministru 17. januarja 1909. Allgemeines Verwaltungsarchiv: Ministerium des Innern 765/MI ex 1909.

V temelju vseh teh prizadevanj so delovali avstroslavistični preudarki, ki so postali še močnejši zato, ker se je bilo treba ozirati na italijanske iredentistične zahteve na Primorskem. Te zahteve bi v primeru razpada monarhije, to je bilo jasno, pomenile hudo in neposredno nevarnost. Upanja na notranjo reformo monarhije so zlasti pri Slovenski ljudski stranki krepili trialistični načrti, ki so jih pripisovali prestolonasledniku in njegovemu krogu, čeravno ni bilo nobenih zanesljivih znamenj, da takšni načrti dejansko obstajajo. Nemška krščanskosocialna stranka se je, nasprotno, čisto jasno upirala možnosti, da bi Slovenci mogli postati del morebitne trialistične jugoslovanske države. Kljub temu je Slovenska ljudska stranka spodbudila široko gibanje in iskala zaveznike najprej pri Hrvatski pučki seljački stranki Stjepana Radića, potem pa pri med tem znova združeni Hrvatski stranki prava. Dvajsetega oktobra 1912 se je izvršila združitev obeh strank (SLS in HSP) na temelju skupnega hrvatsko-slovenskega državnopravnega programa. Pod vplivom prve balkanske vojne se je kmalu nato hrvatski del razcepil v Čisto stranko prava in pa v Starčevićevo stranko prava, ki se je nagibala k priznanju Srbov kot polnopravnih partnerjev. V slovenskem delu ni prišlo do odkrite cepitve. Toda razpoka med dvema usmeritvama znotraj Slovenske ljudske stranke je postajala vedno razločnejša. Ni šlo samo za ločene simpatije za obe stranki prava na Hrvatskem, šlo je že za razlike v temeljnih političnih vprašanjih. Usmeritev načelnika stranke, predsednika parlamentarnega kluba in deželnega glavarja Kranjske dr. Ivana Šušteršiča je bila po svojem bistvu avtoritativna in konservativna; interese slovenskega naroda je bila pripravljena zastopati samo v soglasju z interesi dinastije. Usmeritev socialnega reformatorja dr. Janeza E. Kreka pa je bila demokratično naravnana; tudi ona je seveda bila zvesta dinastiji, vendar je videla v ohranitvi in prostem razvoju Slovencev kot (katoliškega) naroda avtonomno vrednost po sebi, kar jo je približalo misli o narodni samoodločbi.[67]

Preobrazba Srbije v letu 1903 v ustavno parlamentarno monarhijo z novimi zunanjepolitičnimi usmeritvami je pospešila v vrstah že omenjene narodno radikalne mladine misli in korake, ki so bili v nasprotju s tradicionalnim avstroslavizmom. Udeležba pri slavnostih kronanja v Beogradu, na jugoslovanskem mladinskem kongresu v istem mestu, je naznanjala vznik misli, da bo mogoče rešitev slovenskega narodnega vprašanja doseči proti habsburški monarhiji z naslonitvijo na Srbijo. Takšnim ciljem primerno radikalno politiko pa vendarle ni vodil nihče. To je vedno treba razumeti v vzročni zvezi z zahtevami italijanskega iredentizma.[68] V tem času pomeni »neoilirizem« (dr. Fran Ilešič) poskus, da bi nadomestili to pomanjkanje prave politične akcije v jugoslovanskem smislu in sicer s tem, da bi Slovence pripeljali k srbohrvatskemu knjižnemu jeziku.[69]

[67] Janko Pleterski, Jugoslovanska misel pri Slovencih v dobi Taaffejeve vlade; v: Zgodovinski časopis 29 (1974) 270 sl. Isti avtor, Jugoslovanski problem pri Vseslovenski ljudski stranki do leta 1917; v: Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske monarhije i stvaranja jugoslavenske države, izd. Vasa Čubrilović, Ferdo Čulinović in Marko Kostrenčić (Zagreb 1969) 121 sl. Isti avtor, Der Trialismus bei den Slowenen und die jugoslawische Einigung; v: Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum, izd. Richard Georg Plaschka in Karlheinz Mack (Schriftenreihe des Österreichischen Ost und Südosteuropa-Instituts 3, Wien 1970) 195 sl.

[68] Isti avtor, Politika ‚novega kursa', jadranski kompromis i Slovenci; v: Jugoslovenski istorijski časopis 14 (1975) 49 sl.

[69] Lojze Ude, Slovenci in jugoslovanska ideja v letih 1903—1914; v: Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat 887 sl.

Kot odločno narodnorevolucionarno je stopilo v slovensko politično življenje tkim. »preporodovsko« gibanje, imenovano po časopisu »Preporod«. To gibanje je nastalo v letih 1911—1912 pod vplivi iz Dalmacije in Bosne. Njegovi nosilci so bili srednješolci in študentje. Ta mladina je izhajala od preudarka, da v monarhiji brez oboroženega boja nikoli ne bo prišlo do ustanovitve kake jugoslovanske državne enote in da je bolje nasilna sredstva, če so že neizogibna, uporabiti kar za končni cilj, za splošno jugoslovansko zedinjenje, kot pa za delni cilj. Preporodovsko gibanje so vse stranke ne oziraje se na strankarske razlike, odločno odklanjale. Svoj vpliv pa je kmalu prav močno razširilo med mladino, ne oziraje se na strankarske razlike, in to dejstvo se je izrazilo v solidarnem stavkovnem gibanju srednješolcev spomladi 1914 (povod je bila prepoved prireditve ob 500-letnici zadnjega ustoličenja vojvode na Koroškem).[70] To gibanje je imelo posamezne privržence tudi v starejši generaciji. Krepko ga je podpiral dnevnik »Jugoslavija«, ki je izhajal spomladi 1914 v Trstu.

9. Skozi svetovno vojno

Na začetku svetovne vojne sta opredeljevali položaj Slovencev dve posebni okoliščini (poleg temeljne — vojne same): politična preganjanja in ozemeljska poželenja Italije.[71] V vseh deželah — zlasti pretresljivo na Štajerskem in Koroškem — je zajel Slovence val aretacij in drugih oblik strahovanja, brez razlike, ali so bili klerikalno, liberalno ali socialnodemokratsko usmerjeni. Pod pretvezo pobijanja srbofilskih in veleizdajskih stremljenj je Avstrija vojno izrabila kot priložnost za pretrganje vseh jugoslovanskih povezav slovenskih strank (izjava ministrskega predsednika Karla grofa Stürgkha).[72] Pod nemškonacionalnim vplivom pa so civilne in vojaške oblasti na Štajerskem in Kranjskem tvegale še več: poskušale so sploh odstraniti slovenska politična prizadevanja. Sam notranji minister Karl von Heinold je svareče posegel vmes z zaupnim pismom (Oblasti so šle predaleč, piše v njem, »tako da so že v vsakem pripadniku slovenskega naroda videle politično sumljivega individua«. Temu se je treba izogniti, »kajti sicer lahko dosežemo nasproten učinek in z nepravičnim ali nespretnim ravnanjem preženemo narodno stranko naravnost v nasprotni tabor«).[73] Javno se je za preganjane v teh dveh deželah, zlasti za duhovščino, zavzel kardinal dr. Piffl (pridiga v cerkvi sv. Štefana na Dunaju 5. oktobra 1914).[74]

[70] Ivan Janez Kolar, Preporodovci (Kamnik 1930). Dušan Biber, Jugoslovanska ideja in slovensko narodno vprašanje v slovenski publicistiki med balkanskimi vojnami 1912—1913; v: Istorija XX. veka 1 (1959) 285 sl. Ernest Turk, Značilnosti preporodovskega gibanja na Slovenskem v zadnjih dveh letih pred prvo svetovno vojno; v: Razprave Slovenske Akademije znanosti in umetnosti, razred za zgodovinske in družbene vede 5: Hauptmannov zbornik (Ljubljana 1966) 389 sl. Preporodovci proti Avstriji, izd. Adolf Ponikvar (Ljubljana 1970). Vladimir Dedijer, Sarajevo 1914 (Ljubljana 1966). Janko Pleterski, Avstrija in Slovenci leta 1912—1913; v: Kronika 23 (1975) 110 sl.

[71] Isti avtor, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo (Ljubljana 1971; v srbohrvatskem jeziku Beograd 1976). Dušan Kermavner, Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918 (Ljubljana 1968).

[72] Leo Valiani, La dissoluzione dell'Austria-Ungheria (Milano 1966) 127. (Angleška izdaja The End of Austria, Hungary, London 1973).

[73] Allgemeines Verwaltungsarchiv, Ministerium des Innern: Präsidium Z. 11816/MI ex 1914. Pleterski, Prva odločitev 27.

[74] Allgemeines Verwaltungsarchiv, Ministerium des Innern: Präsidium Z. 13255/MI ex 1914. Wiener Zeitung, 6. Oktober 1914. Pleterski, Prva odločitev 20 sl.

Po drugi strani so se razširile novice o avstrijskih ponudbah Italiji, ki so bistveno prizadele tudi Slovence, ne da bi ti bili kakorkoli vprašani za mnenje. Obe okoliščini sta pospešili želje po državnopravni osamosvojitvi in sklep, da je treba začeti za ta smoter že nemudoma delati.

Primorski Slovenci in mladoliberalci s Kranjskega so poslali februarja 1915, skupaj s hrvaškimi politiki, pooblastilo emigrantskemu krogu pod vodstvom dr. Anteja Trumbića v Rimu. Pooblastili so ga, da deluje za pridobitev antantnih vlad za ustanovitev Jugoslavije. Na dveh tajnih konferencah aprila 1915 so se v Trstu posvetovali, kako bi bilo mogoče delovati proti zahtevam Italije na Primorsko in Dalmacijo. Odposlali so dva državnozborska poslanca kot svoja delegata v tujino (oba sta se pridružila Jugoslovanskemu odboru pod predsedstvom dr. Anteja Trumbića). Slovenska ljudska stranka je znova oživila program hrvatsko-slovenskega državnopravnega zedinjenja. Dr. J. E. Krek se je udeležil tajnega posveta hrvatskih duhovnikov marca 1915 na Reki, kjer so sestavili spomenico na papeža v smislu zahteve po nedeljivi skupnosti Hrvatov in Slovencev. Udeleženci konference pa so bili tudi pripravljeni sprejeti — kot sredstvo proti italijanskim zahtevam po slovenskih in hrvatskih ozemljih — celo državno zedinjenje s Srbijo pod dinastijo Karadjordjevićev. To so tajno sporočili ruskim zastopnikom v Rimu in pa dr. Trumbiću. Kakega uspeha pri antantnih vladah ni bilo.[75]

S tajno pogodbo Anglije, Francije in Rusije z Italijo v Londonu 26. aprila 1915 je postala državna delitev slovenskega ozemlja eden izmed vojnih ciljev antante. Apatično razmerje slovenskega prebivalstva do vojne se je na soški fronti občutno spremenilo v večjo vojno pripravljenost, tisti krogi, ki so simpatizirali z antanto, predvsem mladoliberalci pa so bili politično ohromljeni. Po drugi strani je zaviral politično pobudo Slovenske ljudske stranke razdor v njenih vrstah med dr. Janezom E. Krekom in načelnikom stranke dr. Ivanom Šušteršičem, ki ni hotel odnehati od stališča, da mora stranka med vojno ostati politično nedejavna.[76]

Ko so nemške stranke leta 1916 objavile svoj program zahtev in silile vladarja k oktroiranju ustavnih sprememb v njihovem smislu, je to pospešilo koncentracijo slovenskih strank in pripravljanje skupnega narodno političnega programa. In ko je državni zbor pod vplivom februarske revolucije v Rusiji in vstopa ZDA v vojno končno znova začel delati, so se vsi jugoslovanski poslanci združili v en klub in 30. maja 1917 dali svojo programsko izjavo (Majniška deklaracija). Ta je zahtevala na temelju narodnega načela in pa hrvatskega državnega prava zedinjenje vseh ozemelj monarhije, na katerih žive Slovenci, Hrvati in Srbi v eno državnopravno telo, prosto vsake tuje nadvlade, vendar pod žezlom habsburško-lotarinške dinastije. Omemba žezla je nedvomno bila kompromisna. Do srede julija 1917 je to kompromisno pripravljenost krepilo prepričanje, da stremi novi vladar po skorajšnjem sporazumnem miru za monarhijo in da hoče kot bistven del svoje mirovne akcije neposredno začeti temeljno notranjo reformo narodnostnih odnosov v monarhiji. Ko pa se je izkazalo, da so takšna pričakovanja neutemeljena, se je Jugoslovanski klub odločil za opozicijsko politiko: poudaril je, da je majska

---

[75] Milada Paulová, Jugoslovenski odbor (Zagreb 1925). Ista avtorica, Tajna diplomaticka hra o Jihoslovany za svetove valky (Praha 1923). Ista avtorica, Tajny vybor (Maffie) a spoluprace s Jihoslovany v letech 1916—1918 (Praha 1968). Glej Dragovan Šepić, Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914—1918 (Zagreb 1970).

[76] Pleterski, Prva odločitev 33 sl., 49 sl., 56 sl.

deklaracija minimalni program, ki ga mora vsaka vlada, ki računa na podporo jugoslovanskega kluba, v celoti sprejeti kot svoj lasten program. Na takšno radikalizacijo je vplivalo in jo krepilo sodelovanje s Čehi, delovanje jugoslovanske politične emigracije (Krfska deklaracija, številni slovenski prostovoljci v srbski armadi)[77] in pozneje tudi oktobrska revolucija v Rusiji. V istem času je Slovenska ljudska stranka tudi premagala svojo notranjo razcepljenost s tem, da je izločila in postopoma politično osamila dr. Šušteršiča. Ta stranka se je na ta način pod vodstvom predsednika Jugoslovanskega kluba dr. Antona Korošca uspešno vključila v naraščajoči tok gibanja, ki se je oblikovalo v slovenskih deželah v podporo politiki Jugoslovanskega kluba. Od izjav strank, društev, občin, prek zbiranja stotisočih podpisov, do velikih ljudskih zborovanj v vseh slovenskih deželah (samo na Koroškem so takšna zborovanja bila prepovedana) spomladi 1918, je to svojevrstno gibanje naraslo v mogočno družbeno moč, tudi zato, ker se je v njem izrazila splošna želja po končanju vojne. Po določenem, deloma zaradi levosocialističnih pomislekov pogojenem obotavljanju, se je temu gibanju priključila tudi Jugoslovanska socialno demokratična stranka. Gibanje je zaneslo misel jugoslovanskega državnega zedinjenja in osamosvojitve »do zadnjega gorskega gnezda«, tako da je ta misel »zajela slovensko ljudstvo v celoti« (deželni predsednik Kranjske Heinrich grof Attems),[78] da je »pri vseh njih elementarno prodrla« (namestnik Primorske Alfred von Fries-Skene).[79] Stvarno in vzročno so s tem gibanjem bili povezani trije upori slovenskih vojakov v dolini reke Mure sredi maja 1918, najpomembnejši na avstrijskih tleh, pri katerih pa je na vsak način zelo bistvena bila tudi vloga povrnjencev iz ruskega vojnega ujetništva.[80]

»Habsburška klavzula« majske deklaracije se je državnim vrhovom zdela veliko premalo pomembna, da bi zaradi nje kakorkoli resneje obravnavali ta program. Vzrok je bil pač predvsem v kategoričnem nasprotovanju, da bi dopustili državnopravno ločitev slovenskih ozemelj od Avstrije. Vztrajanje pri avstro-ogrskem dualizmu je temu odklanjanju zelo dobro služilo, saj je bistvo majske deklaracije bilo protidualistično. V letu 1916 so v vladnih krogih priložnostno sicer razmišljali o ustvaritvi nekakšne Ilirije, toda vedno izključujoč slovenska ozemlja. Prisega novega cesarja na ogrsko ustavo je pričala o vztrajanju pri dualizmu. Odklonilno stališče vlade proti majski deklaraciji, zlasti pa še izrecna izjava ministrskega predsednika Ernsta Seidlerja z dne 3. maja 1918, da morajo slovenska ozemlja brezpogojno ostati v zvezi z nemškimi deželami, in temu sledeča prepoved deklaracijskega gibanja, vse to je pričalo o trdni odločnosti, da Slovencem ne bodo dopustili pravice do samoodločbe. Zadnje razočaranje je vsem tistim, ki so še zaupali Habsburžanom, pripravila cesarjeva obljuba Nemcem iz slovenskih ozemelj, da ta

---

[77] Dragoslav Janković, Srbija i jugoslovensko pitanje 1914—1915. g. (Beograd 1973). Isti avtor, Jugoslovensko pitanje i krfska deklaracija 1917. g. (Beograd 1967).

[78] Allgemeines Verwaltungsarchiv, Ministerium des Innern: Präsidium Z. 23327/MI ex 1918.

[79] Prav tam Z. 23856/MI ex 1918.

[80] Karel Pichlík, Z ruskeho zajeti do boje proti valce (Praha 1966, slovenska izdaja Ljubljana 1968). Lojze Ude, Upori slovenskega vojaštva v avstro-ogrski armadi; v: Zgodovinski časopis 23 (1969) 185 sl. Richard Georg Plaschka, Horst Haselsteiner in Arnold Suppan, Innere Front. Militärassistenz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918, 2 Bde. (Veröffentlichungen des Österreichischen Ost- und Südosteuropa Instituts 8 und 9, Wien 1974), zlasti I, poglavje »Die grossen Empörungen« 324 sl.

ozemlja ne smejo na noben način biti ločena od nemško avstrijskih dežel in da to pomeni učinkovit boj proti jugoslovanskemu gibanju med Slovenci.[81]

Neposredno zatem je sledila izjava vseh slovenskih strank z dne 27. maja 1918, da namreč slovenski narod vztraja na pravici do samoodločbe in da ni pripravljen napraviti samomora. To je bil začetek končne faze habsburške vladavine, ustanovitve prvega elementa lastne državnosti, Narodnega sveta v Ljubljani (16. avgust 1918) in njegovih pokrajinskih odborov v Mariboru, Celovcu, Gorici in Trstu in tudi krajevnih odborov. Narodni svet v Ljubljani se je že vnaprej razglasil kot del bodočega skupnega Narodnega sveta v Zagrebu. Ta je bil ustanovljen šele 6. oktobra 1918, njegov predsednik pa je postal Slovenec dr. Anton Korošec. S tem je bila že vnaprej določena pripadnost Slovencev »Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov«, ustanovljeni 29. oktobra 1918 v Zagrebu. Istega 29. oktobra je bila razglašena tudi v Ljubljani, v dosegu soške armade, na velikem ljudskem zborovanju, ki ga je izsilil ljudski odbor proti želji Narodnega sveta, ločitev Slovenije od habsburškega cesarstva in njeno državno zedinjenje s Hrvati in Srbi.[82]

---

[81] Janko Pleterski, Slovenci v politiki dunajske vlade in dvora med prvo svetovno vojno; v: Zgodovinski časopis 24 (1970) 177. Aleksander Fussek, Ministerpräsident Karl Graf Stürgkh, phil. Diss. (Wien 1960). Helmut Rumpler, Max Hussarek. Nationalitäten und Nationalitätenpolitik in Österreich im Sommer des Jahres 1918 (Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie 4, Graz-Köln 1965) 87.

[82] Dragoslav Janković in Bogdan Krizman, Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I.—20. XII. 1918) (Beograd 1964). Pleterski, Prva odločitev 242 sl. Momčilo Zečević, Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje 1917 do 1921. Od Majske deklaracije do Vidovdanskog ustava (Beograd 1973).

16

Lenin in nacionalno vprašanje v Rusiji v času oktobrske revolucije in formiranja Sovjetske zveze

Ob branju novega Leninovega zbornika o nacionalnem vprašanju*

Že pred začetkom svetovne vojne so Leninova dognanja o pomenu nacionalnega vprašanja za revolucionarni boj delavskega razreda in njegove stranke, o teoretičnih in praktičnih vidikih tega vprašanja v obdobju imperializma dobila značaj izdelanega sistema. Na »poletnem« posvetovanju CK Ruske socialdemokratske delavske stranke s strankinimi delavci v avstrijski poljski vasi Poronin (6.—14. oktobra 1913) jih je Lenin sintetično formuliral v resoluciji o nacionalnem vprašanju in poudaril vidno mesto, katero je to vprašanje v tistem času zavzemalo v Rusiji.

V resoluciji na prvem mestu poudarjena potreba popolne enakopravnosti vseh narodov, pri čemer je kot posebno nujen pogoj navedena široka pokrajinska avtonomija. Ponovljena je kritika gesla kulturno-nacionalne avtonomije, naglašena je potreba enotnih delavskih organizacij in jasno je formulirano geslo o pravici narodov do samoodločbe, tj. na odcepitve in ustanovitve lastne države. Končno podčrtuje resolucija, da mora delavska stranka vprašanje samoodločbe reševati v vsakem posameznem primeru popolnoma samostojno s stališča interesov družbenega razvoja in interesov svojega razrednega boja (Zbornik, str. 94—96).

Ni naš namen slediti skozi zbornik Leninovemu publicističnemu in političnemu boju v prvih letih vojne za ohranitev načelne, jasne internacionalistične orientacije v mednarodnem in ruskem delavskem gibanju, ustvarjalnemu boju, v katerem so nastali klasični spisi kot »O pravici narodov do samoodločbe«, »Socialistična revolucija in pravica narodov do samoodločbe«, »Rezultati diskusije o samoodločbi«, »O karikaturi marksizma ali o ‚imperialističnem ekonomizmu'« in drugi. Potrebna bi bila obsežna in podrobna študija, če bi hoteli vsestransko raziskati idejni razvoj Leninovega obravnavanja nacionalnega vprašanja sploh in še posebej v Rusiji v prvih letih svetovne vojne do padca carizma. Že na prvi pogled pa je očitna evolucija v Leninovih stališčih o dveh poglavitnih vprašanjih, ki sta tudi v poznejši praksi oktobrske revolucije in oblikovanja Sovjetske zveze stali na pomembnem mestu: o vprašanju centralistične ali federativne ureditve socialistične države in pa o vprašanju samoodločbe zatiranih narodov oziroma pravice do odcepitve v pogojih zmage socialistične revolucije v deželi zatirajočega naroda.

Tedanji Leninovi pogledi na vprašanje centralizma oziroma federacije se posebno jasno vidijo iz njegove korespondence z armenskim revolucionarjem Šaumjanom. Oktobra 1913 je Lenin poslal poroninsko resolucijo Šaumjanu s prošnjo, naj mu ta sporoči svoje mnenje. Šaumjan je v interesu centralizma ugovarjal proti geslu avtonomije in branil staro strankino tezo o oblastni samoupravi. Lenin mu je odgovarjal: »Spomnite se Engelsovega pojasnila, da centralizacija nikakor ne izključuje krajevne ‚svobode'. Zakaj bi naj priznali Poljski avtonomijo, Kavkazu, Jugu, Uralu pa ne? Saj *meje* avtonomije določa osrednji parlament! Mi smo brezpogojno za demokratični centralizem. Mi

* V. I. Lenin, O nacional'nom i nacional'no-kolonial'nom voprose. Gosudarstvenoje izdatel'stvo političeskoj literatury, Moskva 1956.

smo proti *federaciji*. Mi smo za jakobince proti žirondincem. Toda bati se avtonomije — v Rusiji... prosim lepo, to je smešno! To je reakcionarno.« V nadaljevanju svojega pisma je Lenin zavrnil Šaumjana, ki je pravico do samoodločbe (v interesu ohranitve velike države) tolmačil kot pravico na federacijo in na avtonomijo, in še jasneje razložil svoj pogled na vprašanje federacije: »Mi smo v načelu proti federaciji, ker slabi gospodarsko povezanost in ker ni primeren tip za enotno državo. Torej se hočeš odcepiti? Kar pojdi k vragu, če lahko pretrgaš gospodarsko povezanost, ali pravilneje, če je zatiranje in če so trenja ‚sožitja' takšna, da *kvarijo* in pogubljajo stvar gospodarske povezanosti. Ali se nočeš odcepiti? Tedaj oprosti, ne odločaj *namesto* mene, ne misli, da imaš ‚pravico' na federacijo (Zbornik str. 98). Lenin postavlja torej alternativo: ali odcepitev ali enotna centralistična država, v kateri uživajo avtonomijo *vse* narodnosti, kot pojasnjuje v istem pismu. »Avtonomija je *naš* načrt ustroja demokratične države« (prav tam; prim. tudi: G. S. Akopjan, Korespondenca V. I. Lenina in S. G. Šaumjana o nacionalnem vprašanju, Voprosy Istorii 1956, št. 8).

Lenin je federativno državo razumel tako, kot jo je opisal Engels na podlagi švicarskega primera, namreč, da ima v njej vsaka država članica federacije svojo samostojno civilno in kazensko zakonodajo, svoje vodstvo in da ima poleg narodne skupščine še skupščino držav, v kateri ima vsaka država enako glasovalno pravico, ne glede na to, ali je velika ali majhna (prim. Lenin, Država in revolucija, 4. izd. zbranih del v ruščini, zv. 25, str. 418). Kasneje, po revolucionarnih izkušnjah prvih vojnih let je Lenin spremenil svoje stališče do federacije in že avgusta—septembra 1917, ko je pisal razpravo »Država in revolucija«, je posebno poudarjal, da sta Marx in Engels, čeprav sta načelno sicer s stališča proletariata in proletarske revolucije zagovarjala demokratični centralizem, enotno in nedeljivo republiko, dopuščala v nekaterih posebnih pogojih tudi federativno republiko kot »korak naprej« in med temi posebnimi pogoji naglašala nacionalno vprašanje (smatrala sta federativno republiko štirih narodov na britanskih otokih kot korak naprej) (Prav tam, str. 418). Videli bomo kasneje, kako je Lenin končno zahteval federativno združitev sovjetskih republik v Sovjetsko zvezo v nasprotju z načrtom »avtonomizacije«.

Ni mogoče dvomiti o tem, da je pri tem razvoju svojega gledanja na vprašanje federacije Lenin izhajal iz analize razvoja na ozemlju carske Rusije v vojnih letih, kjer je silovito naraščanje separatističnih teženj pri neruskih narodnostih grozilo, da bo prišlo v revolucionarni krizi do odcepitve teh narodnosti pod vodstvom meščanskih nacionalnih gibanj od revolucionarne Rusije. To pa je moglo resno ogroziti samo rusko revolucijo. Saj je Lenin že maja 1914 vedel in pisal: »Vnaprej določiti vsa mogoča razmerja med buržoaznimi osvobodilnimi gibanji zatiranih narodov in proletarskim osvobodilnim gibanjem v zatirajočem narodu (in to je problem, zaradi katerega je nacionalno vprašanje v današnji Rusiji tako težavno) je nemogoče« (Zbornik, str. 217). Dobri dve leti pozneje, avgusta—oktobra 1916, pa je Lenin v polemiki z »imperialističnim ekonomizmom« ugotavljal in predvideval: »V tem ko proletariat razvitih dežel strmoglavlja buržoazijo in odbija njene kontrarevolucionarne poskuse, nerazviti in zatirani narodi ne čakajo, ne nehajo živeti, ne izginjajo. Če izrabljajo za vstajo (kolonije, Irska) že táko, v primeri s socialistično revolucijo povsem neznatno krizo imperialistične buržoazije, kakršna je vojna leta 1914—1916, potem ni dvoma, da bodo *veliko krizo* državljanske vojne v razvitih deželah tem bolj izrabili za vstaje« (Zbornik, str. 392).

Lenin zaradi te nevarnosti ni šel morda po poti omejevanja pravice narodov na samoodločbo. Nasprotno, še bolj jo je poudarjal. V istem spisu jo je celo povezal z nekim drugim zaključkom, kateremu daje novi zbornik poseben poudarek: z zaključkom o različnosti poti raznih dežel in narodov k socializmu. »Kajti v resnici ne vemo in ne moremo vedeti, koliko bo zatiranih narodov, ki se jim bo zdela v praksi potrebna odcepitev, da bi vnesli svoj prispevek v različnost *oblik* demokracije in oblik prehoda k socializmu« (Zbornik, str. 402). To je pravica do odcepitve ne samo zaradi pravice do samostojnega nacionalnega, temveč tudi do samostojnega socialističnega razvoja.

To so bila nekatera spoznanja in zaključki, do katerih je Lenin prišel v obdobju do padca carizma in s katerimi je opremil boljševiško stranko za ravnanje v nacionalnem vprašanju v sledečem revolucionarnem obdobju. To obdobje je obenem pomenilo praktično preizkušnjo pravilnosti teh stališč. Od trenutka, ko se je Lenin po vrnitvi v Rusijo neposredno vključil v burno revolucionarno dogajanje, ni mogel imeti več časa, da bi nove izkušnje obširno teoretično osvetlil! Lenin je vedel, da za tako analitično-sintetično delo še dolgo ne bo imel časa. Toda to ga ni motilo. Sam je dejal, da je »prijetneje in koristneje pridobivati si ‚izkušnjo revolucije' kot pa o njej pisati (Lenin, Zbr. d., zv. 25, str. 462). To je vzrok, da je slika Leninovega obravnavanja nacionalnega vprašanja na ruskem področju, kolikor jo dajejo objavljeni dokumenti, od oktobrske revolucije pa do njegove smrti bolj fragmentarna. Drugi vzrok je najbrž tudi v tem, da je po delitvi posameznih področij dela med vodilnimi sovjetskimi revolucionarji praktično izvajanje nacionalne politike bilo v rokah Stalina. Šele v svojih zadnjih pismih, ki so bila lani prvič uradno objavljena, je Lenin izrazil obžalovanje in zaskrbljenost zaradi tega, da ni utegnil osebno bolj poseči v teoretično in še bolj pa v praktično obravnavanje sovjetske nacionalne politike.

Takoj ko je začasna vlada prevzela oblast, je 20. marca 1917 z dekreti odpravila vso omejitveno zakonodajo carskega režima glede narodnostnih manjšin in uvedla pravno enakost vseh državljanov ne glede na vero, raso ali nacionalno poreklo. Storila je tudi nekaj administrativnih korakov, ki bi se lahko tolmačili kot priprava za uvedbo narodnostne avtonomije. Odklanjala pa je vse zahteve po novi ureditvi odnošajev med narodnostmi Rusije, češ da je to kompetenca bodoče ustavotvorne skupščine. To stališče seveda ni moglo zavreti razmaha nacionalnih gibanj, ki so dejansko privedla do postopnega razkroja ruskega imperija. Že poleti 1917 je morala začasna vlada priznati pod pritiskom ukrajinske Rade Ukrajino kot posebno administrativno enoto. Bilo je pričakovati, da bo poostrena politična kriza v času socialistične revolucije vsaj spočetka še okrepila separatistične težnje in pospešila proces odcepljanja oziroma razpadanja ruske države na narodnostne dele. Proti koncu leta 1917 se je to tudi dejansko zgodilo. Ko je torej Lenin po svoji vrnitvi v Rusijo 16. aprila 1917 uveljavil najprej v okviru CK, nato pa še na sedmi partijski konferenci boljševikov svoje aprilske teze o orientaciji na boj proti začasni vladi in na socialistično revolucijo, je bilo treba zavzeti določeno stališče tudi v nacionalnem vprašanju. Petrograjsko vodstvo boljševikov, v njem tudi Stalin, vse do Leninovega prihoda ni še usmerilo politike stranke na prehod k socialistični revoluciji. S tem v zvezi je Stalin sicer postavljal agitacijsko zahtevo po mirovnih pogajanjih med vojskujočimi se državami na načelu pravice narodov do samoodločbe, v ta namen pa je samo pozival množice, naj z mitingi in demonstracijami prisilijo začasno vlado, da bi drugim

vladam predložila taka pogajanja (prim. članek Stalina »O vojni«, Zbr. dela, zv. 3, str. 8). Petrograjsko boljševiško vodstvo na ta način tedaj še ni povezovalo vprašanja o miru z vprašanjem o oblasti in seveda tudi ni insistiralo na geslu o pravici narodov do samoodločbe z vidika socialistične revolucije, stoječe neposredno pred vrati (prim. članek E. N. Burdžalova, O taktiki boljševikov v marcu—aprilu 1917. leta, Voprosy Istorii 1956, št. 4). Ko je Lenin dosegel sprejetje svojih aprilskih tez, se je moral obenem zavzeti tudi za sprejetje svojega stališča neomajnega priznavanja pravice narodov do samoodločbe v položaju izbruha socialistične revolucije pri zatirajočem, tj. ruskem narodu. V brošuri »Naloge proletariata v naši revoluciji«, ki jo je dokončal 23. aprila 1917, po formuliranju svojih aprilskih tez, je Lenin ponovno naglasil načelo pravice zatiranih narodov do odcepitve in zapisal: »Proletarska stranka sicer teži k ustvaritvi kolikor mogoče velike države, ker je to koristno za delovne ljudi, ona teži k zbližanju in nadaljnjemu zlivanju narodov, toda tega cilja noče doseči z nasiljem, marveč izključno s svobodno, bratsko zvezo delavcev in delovnih množic vseh narodov« (Zbornik, str. 441). Kakor usmeritev k socialistični revoluciji tako je tudi potrditev pravice narodov do samoodločbe tedaj naletela na odpor. Pjatakov, Džeržinski in drugi so bili za odstop od tega osnovnega gesla boljševiške nacionalne politike, ker so vedeli, da bi revolucionarna sovjetska Rusija to pravico morala tudi dejansko priznati.

Na VII. konferenci boljševiške stranke (7.—12. maja 1917) je Lenin s podporo Stalina premagal odpor proti priznanju pravice do samoodločbe. Kot je videti iz Stalinovih izvajanj sta se Pjatakov in Džeržinski postavila na stališče, da je vsako narodnostno gibanje (pač z ozirom na revolucionarno perspektivo, op. pis.) reakcionarno. V tem času je bilo pereče vprašanje Finske, ki je od začasne vlade zahtevala priznanje suverenih pravic. Nekaj dni pred začetkom VII. konference je CK RSDRP razpravljal o prošnji finskih socialnih demokratov za pomoč njihovemu boju za nacionalne pravice Finske in za odgovor o skupni taktiki v tem boju. Lenin je tedaj brez obotavljanja dejal, da boljševiki smatrajo začasno vlado za imperialistično in da je ne podpirajo: »Menimo, da je treba dati polno avtonomijo, dopustiti celo odcepitev, toda ponuditi take pogoje, da bo Finska želela ostati.« (Iz neobjavljenih dokumentov arhiva Instituta marksizma-leninizma, citirano po navedenem članku Burdžalova). Tudi na VII. konferenci je Lenin govoril: »Če se Finska, če se Poljska, Ukrajina odcepijo od Rusije, ni v tem nič slabega. Kaj naj bi bilo tu slabega? Kdor govori to, je šovinist« (Zbornik, str. 445). Stalin, ki je pojasnjeval in branil Leninov načrt resolucije o nacionalnem vprašanju, je izrazil prepričanje, da se po odpravi carizma 9/10 zatiranih narodov ne bo hotelo odcepiti. Resolucija konference je za te neodcepljene neruske predele predvidela pokrajinsko avtonomijo. Stalin je kot primere navedel Zakavkazje, Turkestan, Ukrajino (Zbornik, str. 447 in Stalin, Zbr. d. zv. 3, str. 53). Lahko bi iz tega zaključili, da ne Lenin ne Stalin tedaj nista predvidevala odcepljenja neruskih narodnosti v tako veliki meri, kakor se je pozneje to zgodilo, in da zaradi tega Lenin takrat še ni videl neposredne potrebe za prehod od sistema avtonomije k federativnemu sistemu ureditve sovjetske države.

Lenin ni hotel, da bi zanikanje pravice do samoodločbe oslabilo vpliv ruskega delavskega razreda na široke množice Poljakov, Ukrajincev itd. Tako je podprl zahtevo Centralne ukrajinske Rade po avtonomiji. Zahteval je, naj ruski delavski razred s svojo prakso pri vprašanju samoodločbe doseže, da se bodo za carizma zatirani narodi prostovoljno pridružili novi sovjetski državi:

»Čim svobodnejša bo Rusija, čim bolj odločno bo naša republika priznala nevelikoruskim narodom svobodo do odcepitve, tem bolj si bodo drugi narodi prizadevali skleniti z nami zvezo, tem manj bo trenj, tem redkejši bodo primeri resnične odcepitve, tem krajši bo čas, za katerega se bodo morda nekateri narodi odcepili, tem bolj tesna in trdna bo — konec koncev — bratska zveza ruske proletarsko-kmečke republike z republikami kateregakoli drugega naroda«, je pisal Lenin takoj po VII. konferenci (Zbornik, str. 452). Tukaj najdemo že Leninov pogled na vprašanje, kako reševati odnose do že odcepljenih narodnosti, vprašanje, ki je pozneje postalo tako velikega praktičnega pomena. Vidimo, da je Lenin predvideval dve obliki: prostovoljno pridružitev po krajšem času samostojnosti k ruski sovjetski republiki in pa tesno, enakopravno zvezo ruske republike z drugimi (sovjetskimi) republikami. Torej zveza, ki bi najbrž lahko bila tudi federativna. Da je Lenin imel pred očmi res le zvezo s sovjetskimi republikami, lahko razberemo iz njegovega dela »O reviziji partijskega programa« (19. do 21. oktobra 1917), kjer pravi: »Hočemo revolucionarno združitev, zato ne postavljamo gesla o združitvi vseh in vsakršnih držav na splošno, kajti socialna revolucija stavlja na dnevni red *samo* združitev tistih držav, ki so prešle ali ki prehajajo k socializmu, osvobojujočih se kolonij itd.« (Zbornik, str. 458). Seveda takrat ni mogel predvideti, da razvoj ne bo šel »tako premočrtno, kot smo to pričakovali«, da ne bo prišlo do evropske revolucije, da bo sovjetska Rusija močno omejena v svojih možnostih izbiranja zavezniških republik. Takrat je bilo pač mogoče pričakovati, da bo v ruski soseščini le malo držav, ki bi dalj časa lahko ostale izven splošnega poleta revolucije. Zato je treba Leninova gesla o nacionalni politiki tembolj ceniti, ker so se obnesla v tako utesnjenih razmerah.

V novem Leninovem zborniku najdemo tudi njegove spise, ki zadevajo nacionalno vprašanje v času od 15. maja 1917 pa do 18. marca 1919, medtem ko v prejšnjem zborniku iz tega skoraj dveletnega obdobja ne najdemo ničesar. A to je vendar čas same oktobrske revolucije, praktične izkušnje te revolucije z neruskimi nacionalnimi gibanji, čas formiranja ruske sovjetske federativne socialistične republike, čas državljanske vojne, nemškega pritiska in intervencije. To je čas, ko je zaradi odcepljenja ogromnih ozemelj od revolucionarne Rusije, osamljene, ker pričakovane evropske socialistične revolucije ni hotelo biti, znova nastopil dvom oziroma nesoglasje v vodstvu boljševiške stranke o pravilnosti priznanja narodom pravice do samoodločbe.

Že 19.—21. oktobra 1917 je Lenin v zgoraj omenjenem delu o reviziji partijskega programa predlagal značilno spremembo. »Namesto besede samoodločba, ki je dostikrat dala povod za napačne razlage, postavljam popolnoma natančen pojem: ‚pravica do svobodne odcepitve'. Po izkušnji pol leta revolucije 1917. leta je komaj mogoče ugovarjati temu, da mora partija revolucionarnega proletariata Rusije, partija, ki deluje v velikoruskem jeziku, priznati pravico do odcepitve. Kakor hitro bi mi osvojili oblast, bi isti trenutek priznali to pravico tako Finski kot Ukrajini, Armeniji in vsaki narodnosti, ki jo je zatiral carizem (in velikoruska buržoazija).« Kakor vselej je dodal tudi drugi del teze: »Vendar mi z naše strani nikakor nočemo odcepitve. Mi želimo kolikor mogoče veliko državo . . .« (Zbornik, str. 458). Ni bilo mogoče napačno razumeti Leninovega stališča. Ponovil ga je v Dekretu o miru na drugem vseruskem kongresu sovjetov v samem trenutku oktobrske revolucije (8. novembra 1917), ponovil ga je v »Deklaraciji pravic narodov Rusije« 15. novembra 1917, ponovil ga je tudi 5. decembra 1917 na prvem vseruskem kongresu vojne mornarice, tik pred odcepitvijo Finske, v času, ko je ukrajinska cen-

tralna Rada začenjala odkrito nastopati proti sovjetski oblasti: »Pravijo nam, da se bo Rusija razdrobila in razpadla na posamezne republike, toda nam se tega ni treba bati. Naj bo še toliko samostojnih republik, ne bomo se tega ustrašili. Za nas ni važno, kje teče državna meja, marveč to, da bi očuvali zvezo med delovnimi ljudmi vseh narodov za boj z buržoazijo katerih koli narodov« (Zbornik, str. 465).

Dejansko pa je kljub proletarskemu internacionalizmu sovjetske oblasti prišlo do odcepljenja ogromnih delov ruske države. Litva in Finska sta proglasili svojo neodvisnost decembra 1917, kmalu nato Letonska. Poljska, ki je bila pod nemško okupacijo, je bila priznana kot samostojna država v Brest Litovsku, prav tako Ukrajina; Estonija se je odcepila februarja 1918, eseri so ustanovili samostojno sibirsko republiko in pa Jugovzhodno zvezo, v kateri so bila kozaška področja severnega Kavkaza in Ural, Zakavkazje so okupirale nemške in turške čete itd. Ni namen tukaj slediti temu razvoju v vseh delih ruske države, vendar lahko rečemo, da je nastal sila zamotan položaj, v katerem so se resnična narodna gibanja prepletala s protirevolucionarnimi vojaškimi nastopi carskih generalov in lokalnih meščanskih politikov. Stalin je 15. januarja 1918 na III. kongresu sovjetov takole označil nastali položaj: »Samo sovjetska oblast je (v razliko od Kerenskega, op. pis.) odkrito razglasila pravico vseh narodov do samoodločbe vse do odcepitve od Rusije. Nova oblast se je v tem oziru pokazala celo bolj radikalna kot same nacionalne skupine znotraj nekaterih narodov. Pa vendar je prišlo do cele vrste konfliktov med Sovjetom ljudskih komisarjev in obrobnimi deželami. Toda ti konflikti niso nastajali okrog vprašanj nacionalnega značaja, marveč okrog vprašanj oblasti« (Stalin, Zbr. delo, zv. 4, str. 31). V takem položaju so za vodstvo revolucije bili možni razni zaključki. Najbolj logičen sklep je bil boj za sovjetsko oblast v odcepljenih deželah, kjer so oblast prevzele protirevolucionarne sile. Za to je bila na razpolago enotna organizacija RSDRP. Dejstvo, da se je državljanska vojna vodila ne glede na narodnostne meje, je seveda tudi lahko pripomoglo k zmagi lokalnih revolucionarnih sil. Dopolnilni zaključek k temu prvemu sklepu je bil, uporabiti federacijo kot privlačnejšo obliko združevanja narodov, odcepljenih ali ne, v skupno sovjetsko socialistično državo, kakor pa je bil centralizirani sistem pokrajinskih avtonomij. V tem času boljševiki proglase federacijo kot obliko državne organizacije sovjetske revolucionarne države, 16. decembra 1917 je Lenin v tako imenovanem »Ultimatumu« napisal ukrajinski Radi: »... Mi, Sovjet ljudskih komisarjev, priznavamo ljudsko Ukrajinsko Republiko, njeno pravico popolnoma odcepiti se od Rusije ali zaključiti pogodbo z Rusko Republiko o federativnem ali temu podobnem razmerju med njima« (Stalin, Zbr. dela, zv. 4, str. 415). V Leninovi Deklaraciji pravic delovnega in izkoriščanega ljudstva v začetku januarja 1918 pa piše: »Sovjetska ruska republika je urejena na osnovi svobodne zveze svobodnih narodov kot federacija Sovjetskih nacionalnih republik.« V tej federaciji je prepuščeno delavcem in kmetom vsakega naroda, da na svojem lastnem zboru Sovjetov odločijo o tem, ali želijo in na kakšnih osnovah, sodelovati v zvezni vladi in v drugih zveznih sovjetskih ustanovah (Zbornik, str. 467—469). To je bila elastična formulacija, ki je dopuščala razne stopnje federativnega, avtonomnega oziroma centralističnega odnosa do osrednje sovjetske oblasti. In v resnici je postopno formiranje RSFSR bilo kombinacija teh raznih oblik. Federacija kot prehodna oblika od carskega unitarizma k socialističnemu unitarizmu (po Stalinovi formulaciji, Zbr. delo, zv. 4, str. 78) je bila torej po vsem videzu zasnovana zaradi

potrebe, olajšati boj za sovjetsko oblast v odcepljenih deželah in njihovo ponovno pridružitev sovjetski Rusiji. Tak revolucionarni »protinapad« vsekakor ni bil v nikakršnem nasprotju z Leninovim dotedanjim stališčem o vprašanju o samoodločbi. Zato kaže ameriški zgodovinar Richard Pipes, ki v svoji knjigi o formiranju Sovjetske zveze v podrobnostih opisuje te dogodke, nerazumevanje, ko sodi, da je ta boj pomenil popolno kršenje načela o samoodločbi narodov in da je Lenin s tem prelomil svoje prejšnje obljube (R. Pipes, The formation of the Soviet Union, str. 108). Očitno pozablja na to, da je Lenin že vedno poudarjal, da mora proletariat vselej samostojno, s stališča svojih revolucionarnih interesov opredeljevati svoje stališče pri vprašanju o samoodločbi. Odcepitev ni bila nikoli proglašena kot cilj. Lenin je insistiral na tej pravici kot na edini poti k mednarodni solidarnosti in zaupanju delovnih ljudi, ki jih vežejo skupni politični in gospodarski interesi.

Poleg takih, lahko bi rekli, revolucionarnih zaključkov, kakor smo jih pravkar opisali, pa so se pojavile tudi težnje, pravico do samoodločbe kar zanikati. Sicer ne direktno, pač pa z določeno kvalifikacijo to pravico tako omejiti, da bi se praktično reducirala samo na upoštevanje stališč in ocene partije. Že 12. decembra 1917 je Stalin v članku »Odgovor tovarišem Ukrajincem v zaledju in na fronti« najprej iz pojma naroda skušal izločiti buržoazijo (»Ukrajinski in ruski narod kakor tudi drugi narodi Rusije se sestoje iz delavcev in kmetov, iz vojakov in mornarjev«), nato pa napisal: »Mi smo za samoodločbo *narodov* (podčrtal Stalin), toda mi smo proti temu, da bi se pod zastavo samoodločbe pritihotapila samodržavnost Kaledina« (Stalin, Zbr. dela, zv. 4, str. 8), 15. januarja pa je v svojem referatu na III. vseruskem kongresu sovjetov to misel formuliral popolnoma določno: »Vse to (primer Rade, op. pis.) kaže, kako nujno je tolmačenje načela o samoodločbi kot o pravici do samoodločbe ne buržoazije, temveč delovnega ljudstva določenega naroda. Načelo samoodločbe narodov mora biti sredstvo boja za socializem in mora biti podrejeno načelom socializma« (prav tam str. 32). Nedvomno Lenin ni delil Stalinovega mnenja, da v pojem naroda sodijo samo delavci in kmetje, saj je še tri mesece pred tem v že omenjenem spisu o reviziji partijskega programa pisal: »V razliko od buržoaznih demokratov proglašamo geslo ne bratstva narodov, marveč bratstva *delavcev* vseh narodov, kajti buržoaziji vseh dežel ne zaupamo in jo smatramo za sovražnika« (Zbornik 459). Tudi pozneje je tako pojmovanje čisto določno ponovil. Vendar pa ni javno polemiziral proti Stalinovi novi formulaciji pravice narodov do samoodločbe, najverjetneje zaradi tega, ker bi taka razprava v vrtincu državljanske vojne in nemškega pritiska bila zgolj akademskega značaja. Nekoliko pa morda tudi zato, ker je šlo za biti in ne biti sovjetske revolucije in ker tudi Leninu ni bila tuja misel, »da so osvobodilni interesi nekaterih velikih in največjih evropskih narodov pred interesi osvobodilnega gibanja majhnih narodov«, kakor je zapisal oktobra 1916 v Rezultatih diskusije o samoodločbi (Zbornik, str. 332).

Po kapitulaciji Nemčije in po umiku nemških okupatorjev je naraščala obrambna moč sovjetske države, padec hetmana Skoropadskega v Ukrajini, zavzetje Harkova, Kijeva, Rige, Kerzona itd., vse to je naznanjalo, da se utegne vojaški položaj kljub povečani intervenciji zahodnih sil odločno obračati v korist revolucije. Lenin je položaj takrat takole označil: »Na vsej črti smo se lotili socialistične graditve, razbili smo prvi naval, ki nam je grozil . . .« (Zbornik, str. 477). Tedaj je Lenin izbral VIII. kongres boljševiške stranke 8. do 22. marca 1919 za priložnost, da znova odpre jasen pogled na vprašanja od-

nosov med narodi Rusije, da zavrne prizadevanja, da bi tem narodom ne bila priznana pravica do samoodločbe. Ta prizadevanja sta takrat zastopala Buharin in Pjatakov: zahtevala sta diferenciranje med buržoazijo in proletariatom in priznavala pravico samoodločbe samo le-temu. Lenin je v svojem načrtu programa RKPb, izdelanem za kongres, med osnovne naloge postavil zbliževanje in zlitje proletariata in delovnih ljudi vseh narodov (Rusije) v revolucionarnem boju za zmago nad buržoazijo, ugotavljal je, da izginja nezaupanje neruskih narodnosti do velikoruskega proletariata, vendar da pri vseh narodih še ni popolnoma izginilo. Zato je dejal, da je nujno potrebna, zlasti s strani velikoruskega proletariata, posebna opreznost v odnosu do nacionalnega čustvovanja, skrbno izvajanje enakosti in dejanske svobode odcepljanja narodov, da bi nezaupanje izgubilo tla in da bi dosegli prostovoljno najtesnejšo zvezo Sovjetskih republik vseh narodov (Zbornik str. 473—474). V svojih nastopih na kongresu je zavrnil zahtevo, da se naj samoodločba prizna samo delovnim množicam, in opozarjal, da je treba upoštevati stvarnost, stvarnost pa je ta, da so delovne množice na oblasti samo v Rusiji. Niti v najnaprednejših državah, kot je Nemčija, še ni prišlo do diferenciacije med proletariatom in buržoazijo. Na primeru Finske je pokazal, kako je prav po zaslugi priznanja pravice do samoodločbe proces te diferenciacije bil olajšan. Zahteval je previdnost, da ne bi z vmešavanjem v stvari drugih narodov zavrli tisti proces diferenciacije proletariata, ki bi ga morali pospešiti. Proti nestrpnosti Buharina, ki je zahteval direktno intervencijo pri zaostalih narodih, ki so pod vplivom muslimanske duhovščine, je Lenin postavljal: »Počakati moramo, da se tak narod razvije in se proletariat diferencira od buržoaznih elementov, kar je neizbežno.« »Naš program ne sme govoriti o samoodločbi delovnih ljudi, ker to ni res. Govoriti mora o tem, kar je. Narodi so na različnih stopnjah razvojne poti od srednjeveških razmer do buržoazne demokracije in od buržoazne demokracije... Na tej poti je pri nas v Rusiji zelo mnogo vijug. Vsakemu narodu moramo priznati pravico do samoodločbe in prav to bo olajšalo samoodločbo delovnih množic.« Poudarjal je, da gre razmejevanje proletariata od buržoazije v raznih deželah po svoji poti in da je treba velike previdnosti, »kajti nič ni hujšega kakor nezaupanje naroda«. Zlasti pomembno je Leninovo opozorilo, da sovjeti, kakršni obstoje v Rusiji, še ne pomenijo sovjetskega tipa nasploh, saj ta postaja mednaroden, s čimer je povedal, da je treba dopuščati tudi samostojen prispevek k obliki sovjetov pri drugih narodih: »Pustiti jim moramo možnost, da se jim izpolni skromna želja, organizirati sovjetsko oblast bolje kakor pri nas.« Lenin je zavrnil »dekretiranje iz Moskve« in kot način boja za revolucionarno mednarodno enotnost dopuščal samo boj »s propagando, z vplivanjem partije, z ustanavljanjem enotnih strokovnih organizacij«. Ni ljudi brez nacionalnih posebnosti, zato preko nacionalnega vprašanja ni mogoče iti, »socialistične družbe na drug način sploh ni mogoče zgraditi« (Zbornik, str. 476—485), je Lenin zaključil svoja izvajanja.

Kongres je sprejel program, ki hoče razpršiti nezaupanje delovnih množic zatiranih dežel in proglaša popolno enakopravnost vseh narodnosti in vsem narodom prizna pravico do odcepitve. Kot prehodna oblika k popolni enotnosti je predvideno federativno zedinjevanje držav s sovjetsko ureditvijo. Nosilec volje pri izražanju samoodločbe je odvisen od zgodovinske razvojne stopnje določenega naroda. Osmi kongres je priznal samostojni obstoj sovjetskih republik Ukrajine, Letonije, Litve in Belorusije, ohranil pa je enotno organizacijo boljševiške stranke z enotnim vodstvom na vsem tem področju,

centralnim komitejem KP Ukrajine, Letonije, Litve je bila priznana pravica pokrajinskih komitejev RKPb.

Po Leninovem prizadevanju je tako bilo potrjeno načelno stališče glede pravice narodov do samoodločbe, očrtana je bila popolnoma jasna perspektiva boja za revolucionarno mednarodno enotnost narodov Rusije, določene so bile metode boja za to enotnost. Treba je reči, da je R. Pipes v omenjenem delu znova pokazal nerazumevanje za resnični problem, ko pride na koncu svoje analize VIII. kongresa do zaključka, da je tedaj bila opuščena pravica narodov do samoodločbe, kakor jo je Lenin razlagal pred letom 1917, in da je z njo umrlo srce boljševiškega nacionalnega programa; Pipes meni, da je prvotno načelo samoodločbe narodov počivalo na razrednem sodelovanju in da je imelo za cilj ustanovitev nacionalne države (op. cit. str. 109 in 111).

Razume se, da so slej ko prej v ospredju vse dejavnosti stali napori za obrambo pred kontrarevolucionarnimi in intervencionističnimi napadalci in da je v ta namen bilo potrebno združenje vseh sil. Prav ob tem prizadevanju je tudi prišlo do prvega koraka k faktičnemu zedinjevanju sovjetskih republik — do resolucije 18. maja 1919 o zedinjenju vojaških sil vseh sovjetskih republik in, po privolitvi drugih sovjetskih vlad, do dekreta VCIK »O zedinjenju Sovjetskih republik: Rusije, Ukrajine, Letonije, Litve, Belorusije za boj s svetovnim imperializmom« 1. junija 1919. Dekret je predvideval ne samo zedinjenje vojaške organizacije, osredotočenje poveljstva, marveč tudi osredotočenje vodstva osnovnih gospodarskih panog v rokah enotnih organov (Zbornik, str. 588). Lenin je v tem času insistiral na pravilnem postopku v narodnostnih odnosih. Ko je bila oktobra 1919 poslana v Turkestan komisija VCIK in Sovnarkoma, da bi popravila storjene napake v nacionalni politiki v Turkestanu, je Lenin v pismu »Tovarišem komunistom Turkestana« opozarjal na to, da ima ureditev pravilnih odnošajev med Rusko SFSR in narodi Turkestana »gigantski, svetovnozgodovinski pomen« kot vzgled vsej Aziji in vsem kolonialnim narodom (Zbornik, str. 488 in 587). V svojem referatu na II. kongresu komunističnih organizacij narodov vzhoda je naglašal, kako pozitivne posledice za razvoj intervencije proti sovjetski revoluciji je imelo priznanje in spoštovanje samostojnosti Finske (Zbornik, str. 496). Ne moremo tukaj slediti vsestransko Leninovim stališčem in intervencijam na področju mednarodnostnih odnošajev, tudi zbornik nam o tem ne pove dosti, ni pa mogoče mimo dveh dokumentov, ki kažeta Leninov prijem, kar zadeva odnošaje z Ukrajino.

Novembra 1919 je Lenin v »Načrtu resolucije CK RKPb o sovjetski oblasti v Ukrajini« postavil na prvo mesto vztrajanje na priznanju samostojnosti Ukrajine. Seveda se bo RKPb trudila za ustanovitev federativne zveze med RSFSR in USSR, in sicer na že dani podlagi obojestranske privolitve za zedinjenje vojaških sil. Toda Lenin je zahteval kar najbolj previden odnos do nacionalnih teženj ukrajinskih množic, preprečevanje vseh rusifikatorskih poskusov in vzgojo zaradi spoznanja skupnih interesov delovnih ljudi obeh dežel. Določitev oblike bodoče zveze med obema deželama je prepustil odločitvi ukrajinskih delavcev in delovnih kmetov (Zbornik, str. 501—503). Drugi dokument je znano »Pismo delavcem in kmetom Ukrajine ob zmagah nad Denikinom« z dne 4. januarja 1920, v katerem je Lenin razložil svoj pogled na problematiko odnosov med obema sovjetskima socialističnima republikama. Iz kompleksa tega izredno zanimivega dokumenta naj povzamemo samo to, kako je Lenin z največjo odločnostjo prepričeval, da je prvi pogoj za reševanje vprašanja unije ali federacije med obema republikama boj za za-

upanje ukrajinskih delovnih množic. Vprašanje, ali bo Ukrajina neposredno zedinjena z Rusijo ali bo z njo v federativni zvezi ali pa se bo odločila za kako tretjo rešitev, ne sme biti za boljševike vprašanje, na katerem bi se razhajali. Možno bi bilo celo preizkusiti vse tri oblike. Edino pomembno in nujno pa je doseči enotnost v boju za ohranitev sovjetske oblasti. Podčrtal je, da boljševiki hočejo *prostovoljnega* zavezništva narodov, zasnovanega na kar najbolj popolnem zaupanju, da takega zavezništva ni mogoče doseči takoj, da ga je treba doseči z delovanjem in največjo potrpežljivostjo, da je treba biti previden, strpen in odjenljiv nasproti preostankom nacionalnega nezaupanja pri tlačenem narodu, da morajo velikoruski komunisti z največjo strogostjo preganjati v svoji sredi tudi najmanjše pojave velikoruskega nacionalizma. V nasprotnem primeru bodo kapitalisti mogli zadaviti in zadušiti tako Sovjetsko Ukrajino kot Sovjetsko Rusijo (Zbornik, str. 504—510).

Misel o neogibni potrebi, pridobiti si zaupanje delovnih množic zatiranih narodov, doseči resnično prostovoljno združevanje v boju za sovjetsko oblast in za graditev socializma, vse bolj izstopa iz njegovih del kot rdeča nit, brez katere vse ostalo nima pravega pomena. Kot antiteza tej vodilni misli pa se pojavljajo, kakor smo deloma že videli, poskusi, reševati nacionalno vprašanje od zgoraj in avtoritativno z izhodišč velikodržavnega velikoruskega nacionalizma, oziroma izrazi protisovjetskega nacionalizma pri posameznih narodih. Ti dve nasprotni tezi nista bili lastni samo času državljanske vojne in intervencije, do najmočnejšega izraza sta prišli celo prav po zmagi nad kontrarevolucijo in intervencijo konec leta 1920.

V letih 1920 in 1921 so bile med Rusko RSFSR in drugimi sovjetskimi republikami zaključene zavezniške delavsko-kmečke pogodbe. Sistem združenih ljudskih komisariatov„ ki je nastal na osnovi teh pogodb, je faktično obstajal v tem, da se je dejavnost nekaterih ruskih komisariatov razširila na druge sovjetske republike. Nacionalne sovjetske republike niso imele oblikovanega predstavništva v ruskih komisariatih. »Obstajala je možnost, da se ta sistem popači v duhu birokratske centralizacije in velikodržavnosti. Hkrati je bilo pred uveljavljanjem odlokov zveznih organov potrebno, da republiški organi te odloke »registrirajo«, kar je spet predstavljalo nevarnost, da bi nacionalistični elementi v posameznih sovjetskih republikah popačili politiko sovjetskih oblasti« (V. V. Pentkovskaja, Vloga V. I. Lenina v formiranju ZSSR, Voprosy Istorii 1956, št. 3). Prehod od vojne k mirnemu delu za razvoj socialistične družbe pa je zahteval, da se odnosi med sovjetskimi republikami jasno in določno opredele.

Že junija 1920 se je Lenin v prvotnem osnutku tez o nacionalnem vprašanju za II. kongres Komunistične internacionale zavzemal za vedno tesnejšo federativno zvezo med sovjetskimi republikami zaradi obrambe pred kapitalističnim svetom, zaradi gospodarske obnove in zagotovitve blagostanja delovnih ljudi in pa kot korak k enotnemu načrtnemu svetovnemu gospodarstvu (Zbornik, str. 515). X. kongres RKPb marca 1921 je v tem smislu na osnovi referata Stalina sklenil nadaljnje federativno združevanje sovjetskih republik v eno državno zvezo in pri tem poudaril kot neogiben pogoj zaupanje in prostovoljno soglasnost vseh republik, ki se pridružujejo. Kongres je obsodil tako tendence velikodržavnega šovinizma kot tendence lokalnega nacionalizma. Kot glavno nevarnost je označil velikodržavnost.

V smislu teh sklepov in v istem duhu so pisana Leninova pisma v Zakavkazje (2. in 10. marca ter 14. aprila 1921), ki so ga zasedle sovjetske čete. V prvem je priporočal gruzinskim komunistom, naj se ne drže ruske šablone,

naj uporabljajo gibčno in pametno taktiko, zasnovano na veliki popustljivosti malomeščanskim elementom. V drugem je naročal vodstvu XI. armade, da mora delovati strogo v sporazumu z lokalnim revolucionarnim komitejem in da mora pokazati posebno spoštovanje do suverenih organov Gruzije. V tretjem priporoča komunistom Azerbajdžana, Gruzije, Armenije, Dagestana in Gorske republike, naj v svojem delu upoštevajo posebnost svojega položaja, zlasti dejstvo, da so kavkaške sovjetske republike imele politično in v manjši meri tudi vojaško podporo s strani RSFSR, in naj temu posebnemu položaju prilagodijo tudi svojo taktiko (Lenin, Zbr. delo, zv. 32, str. 137, Zbornik, str. 532 in 533). 28. novembra 1921 je Lenin izdelal načrt predloga za ustanovitev federacije zakavkaških republik, kasneje potrjen po CK RKPb. V njem je načelno odobraval zamisel federacije, njeno takojšnjo ustanovitev pa je imel za prezgodnjo, opozarjal je, da je potreben še premislek, propaganda, da je treba to zamisel postaviti na diskusijo partiji in delavskim ter kmečkim množicam, da jo je treba izvajati preko kongresov sovjetov vsake republike in takoj obvestiti CK RKPb o morebitnem pojavu resnejše opozicije (Zbornik, str. 539). Znano je, da se opolnomočenec CK za Kavkaz Ordžonikidze pozneje ni držal teh navodil, da je zaradi tega prišlo do resnih zapletljajev, ki so bolnega Lenina primorali, da je osebno interveniral.

Po XI. kongresu RKPb marca 1922 je vprašanje ureditve odnošajev med sovjetskimi republikami, oziroma način njihovega tesnejšega združenja, postalo še posebno pereče. Postavilo se je v obliki, kako preurediti dejansko že obstoječo federacijo sovjetskih republik v enoten ustavni sistem. Misel o potrebi še tesnejših državnih vezi je dobila že splošno priznanje. O načinu uresničenja tega tesnejšega povezovanja pa so bila mnenja deljena. Nekateri so menili, da se naj samostojne sovjetske republike vključijo v Rusko SFSR s pravico avtonomnih republik. To je bila zamisel tako imenovane »avtonomizacije«. Nekateri so bili celo mnenja, da se naj vse republike zlijejo v eno enotno Rusko sovjetsko republiko, ki naj sploh izgubi federativni značaj, drugi so spet zastopali mnenje, da se naj že obstoječe federacije (ruska, zakavkaška) razpuste in da se naj vse republike, bodisi doslej avtonomne ali samostojne, združijo v federacijo ali konfederacijo.

To je problematika, ki nas pripelje do zadnjih Leninovih del v novem zborniku, med katerimi so pač najpomembnejša lansko leto prvič objavljena Leninova pisma, znana pod skupnim naslovom »K vprašanju o narodnostih ali o ‚avtonomizaciji'«. Pisma sama in nekaj okoliščin njihovega nastanka ter objave so naši javnosti že znani.* Bistveno dopolnilo tem podatkom pa je že omenjeni članek V. V. Pentkovske, ki temelji na še neobjavljenih dokumentih iz Arhiva IMELS in Centralnega državnega arhiva oktobrske revolucije.

Po naročilu CK RKPb je Stalin izdelal načrt tez o zedinjenju sovjetskih republik, posebna narodnostno mešana komisija jih je 23. do 24. septembra 1922 sprejela. Teze so predvidevale »avtonomizacijo«: »Priznati, da je smotrna sklenitev pogodb med sovjetskimi republikami Ukrajino, Belorusijo, Azerbajdžanom, Gruzijo, Armenijo in RSFSR o formalnem vstopu prvih v sestavo RSFSR, vprašanje Buhare, Horezme in DVR (Daljnovzhodna republika) pa pustiti odprto in se omejiti na to, da se sklenejo z njimi pogodbe o carinskih zadevah, zunanji trgovini, zunanjih in vojaških zadevah itd.« (Iz Arhiva IMELS, citirano po V. V. Pentkovski). Po tem načrtu bi osrednji organi RSFSR v najvažnejših zadevah gospodarskega in političnega življenja delovali

* Glej v tej knjigi objavljeno besedilo 17, »Lenin o nacionalizmu in internacionalizmu velikih in malih narodov«.

kot splošnofederalni organi. CK KP Gruzije je izjavil, da je zedinjenje v obliki avtonomizacije preuranjeno, CK Armenije in Azerbajdžana pa sta načrt podprla. CK Ukrajine je dal nejasno in izmikajočo se sodbo, CK Belorusije pa je predlagal, naj že obstoječa oblika razmerja med RSFSR in Ukrajino postane obvezna za vse ostale samostojne republike. Zamisel avtonomizacije očividno ni odgovarjala potrebam položaja. Pentkovskaja pravi, da »pristaši načrta komisije CK RKPb niso smatrali za potrebno, doseči takšno obliko zedinjenja, ki bi izključevala vsako možnost pojavljanja velikoruskega šovinizma v dejavnosti osrednjih organov države«. Proti zamisli »avtonomizacije« je nastopil Lenin in predložil svoj načrt ustvaritve Zveze sovjetskih socialističnih republik kot prostovoljne zveze enakopravnih in suverenih nacij, zasnovane na načelih proletarskega internacionalizma.

Vse gradivo o tem vprašanju je bilo poslano Leninu v Gorke, kjer se je zdravil. Po preučitvi gradiva je Lenin 27. septembra 1922 poslal pismo članom politbiroja CK RKPb (pismo ni objavljeno, a Pentkovskaja podaja njegovo vsebino). V njem je Lenin pisal, da je vprašanje zedinjenja sovjetskih republik izredno pomembno, da je treba načrt skrbno premisliti. Odločno je nastopil proti takšni poti zedinjenja, kakršno si je zamislila komisija, predložil je popravke, ki so korenito spremenili načrt. Prva točka resolucije naj bi se formulirala tako, da sovjetske republike ne bi vstopile v RSFSR, marveč da bi se zedinile v novo državno tvorbo na osnovi popolne enakopravnosti. Lenin je pisal, da bi bilo treba ustvariti federacijo enakopravnih republik, ki bi označevale »novo etažo« njihovega zedinjenja. Dal je še popravke k drugim točkam resolucije, vse z izhodišča, da se republike ne smejo »avtonomizirati«, marveč zediniti z enakimi pravicami. — Isti dan se je Lenin pogovarjal o tem problemu tudi s Stalinom, ki ga je obiskal v Gorkih. Ta pogovor je omenjen v kronoloških podatkih v Stalinovih zbranih delih, izostala pa je omemba v 4. izdaji Leninovih zbranih del.

Komisija centralnega komiteja je sestavila novo resolucijo na osnovi Leninovih pripomb in predlogov, 6. oktobra 1922 jo je sprejel plenum CK RKPb. Kaj je bila v tem trenutku glavna misel in skrb bolnega Lenina, ki se plenuma ni mogel udeležiti, je videti iz njegovega kratkega sporočila tega dne politbiroju: »Velikoruskemu šovinizmu napovedujem boj, ne na življenje, temveč na smrt! ... *Absolutno* je treba vztrajati na tem, da bi v zveznem CIK predsedovali po vrsti Rus, Ukrajinec, Gruzin itd. *Absolutno!*« (Zbornik, str. 544).

Znano je, da sta tako Lenin kot Stalin smatrala federacijo kot prehodno obliko k enotni socialistični državi, pri čemer je Lenin vselej poudarjal, da to ni birokratska enotnost in da ne izključuje resnične pokrajinske (nacionalne) samouprave. Na tej misli je počivalo tudi geslo poroninske programske resolucije o avtonomiji. V času, ko je tekla razprava o zedinjenju sovjetskih republik, je, kot smo videli, že obstajala dejanska, čeprav formalno nedognana federacija sovjetskih republik. Idejo »avtonomizacije« bi si lahko razlagali kot »levičarski« poskus, napraviti nadaljnji korak od federacije k enotni državi. Po vsem videzu je avtorjem te ideje bila pred očmi bolj birokratsko kot pa moralno politično enotna sovjetska država. Lenin pa je videl, da taka vrsta zedinjenja vodi k pospeševanju velikoruskega šovinizma, k neenakopravni in neprostovoljni zedinitvi republik in da gre na roko centralistično birokratskim težnjam. Zato je zahteval izgradnjo federativnega sistema, ki naj za daljši čas zajamči enakopravni socialistični razvoj sovjetskih republik. Tiste dni (27. oktobra 1922) je Lenin v intervjuju dopisniku »Observerja« in »Manchester Guardiana« dejal, da petletna izkušnja sovjetske nacionalne

politike prepričljivo uči, da je edino pravilni odnos do narodov v taki mnogonacionalni državi »njihova maksimalna zadovoljitev in ureditev pogojev, ki izključujejo vsako možnost konfliktov na tej osnovi«, a to je »samo velika pozornost nasproti interesom raznih narodov«, le ta je sposobna ustvariti »tisto zaupanje ... brez katerega so absolutno nemogoči tako mirni odnošaji med narodi kot količkaj uspešni razvoj vsega tistega, kar je dragocenega v sodobni civilizaciji« (Zbornik, str. 545).

Zaplet dogodkov v Zakavkazju, kjer je Ordžonikidze z nedemokratičnimi metodami forsiral oblikovanje Zakavkaške federacije, podpora, ki jo je njegovim metodam dala komisija CK RKPb, tendence Stalina (kateremu je Lenin pripisoval politično odgovornost za vso akcijo), da kljub sprejetju načela federacije v praksi dejansko uveljavlja birokratske prijeme »avtonomizacije«, vse to je navedlo bolnega Lenina, da je 30. in 31. decembra 1922 zdiktiral svoja pisma o narodnostnem vprašanju (Zbornik, str. 456—552). Zelo zgovoren je začetek njegovega pisanja: »Zdi se, da sem zelo kriv pred delavci Rusije zato, ker se nisem dovolj energično in dovolj ostro vmešal v slovito vprašanje avtonomizacije ...« V pismih opozarja Lenin na nevarnost faktične neenakopravnosti sovjetskih narodov, zahteva dejansko prijateljstvo velikih in malih narodov, opozarja na različni značaj nacionalizma velikih in malih, zatirajočih in zatiranih narodov, kritizira Stalinovo prenagljenost in njegovo strast po administrativnem načinu dela, svari pred čezmernim centralizmom, pred birokratskim popačevanjem, priporoča veliko obzirnost do malih in prej zatiranih narodnosti, skratka, zavzema se za resnično prostovoljno zedinjenje v sovjetsko zvezo ne samo na osnovi formalne enakopravnosti, temveč vsestranskega zaupanja. Ta pisma so bila namenjena delegatom XII. kongresa RKPb, zelo verjetno pa so bila članom politbiroja znana že prej.

Kako potrebna in aktualna so bila ta Leninova opozorila, se je pokazalo še pred XII. kongresom. Po sklepu prvega kongresa sovjetov ZSSR, ki je sprejel načelo federativnega zedinjenja, je januarja 1923 posebna podkomisija pripravljala načrt ustave ZSSR. »Prisotnost birokratskih in velikodržavnih šovinističnih elementov v partijskem in državnem aparatu je pomenila resno nevarnost stvari zedinjenja republik na načelih proletarskega internacionalizma. Del šovinistično razpoloženih partijskih in sovjetskih delavcev je gledal na Zvezo SSR ne kot na zvezo enakopravnih državnih enot, ki naj zagotovi svobodni razvoj nacionalnih republik, marveč kot na začetek formiranja ‚enotne in nedeljive Rusije'. Tendenca k birokratski centralizaciji je vtisnila svoj pečat tudi na delo podkomisije za izdelavo ustave ZSSR,« piše Pentkovskaja v svojem članku. Ona nas tudi informira, da je odraz teh teženj najti tudi v pripravljalnem delu za XII. kongres RKPb. Teze o nacionalnem vprašanju, ki jih je pripravil Stalin, so govorile o lokalnem nacionalizmu in velikoruskem šovinizmu kot dveh enakovrednih nevarnostih. Ni znano, ali je Lenin te teze dobil v roke. Pri njem se je začel nov napad bolezni. Vendar pa je politbiro CK RKPb postopal v duhu Leninovih priporočil, ko je revidiral Stalinov načrt tez in v novi formulaciji opozarjal člane partije na posebno škodljivost in posebno nevarnost velikoruskega šovinizma.

Aprila 1923 se je sestal XII. kongres RKPb — brez Lenina. V ozadju vsega dela pa so stala njegova pisma, med njimi tudi pisma o narodnostnem vprašanju. Kakšno dejansko upoštevanje so Leninova priporočila doživela pač najbolje ilustrira dejstvo, da so pisma šele leta 1956 smela zagledati beli dan v sovjetski javnosti. Ni torej bilo brez razloga, ko je Lenin leta 1916 ponovno opozarjal na Engelsovo prepričanje, da »ekonomski činitelj« nikakor ne bo

sam po sebi in neposredno odpravil vseh težav, in ko je to prepričanje postavljal nasproti »smešnemu ‚imperialističnemu ekonomizmu', ki si domišlja, da bo proletariat po zmagi v razvitih deželah ‚avtomatično' brez posebnih *demokratičnih* ukrepov vsepovsod odpravil nacionalno zatiranje« (Zbornik, str. 343 in 391). Ni se tudi motil, ko je v svojem zadnjem članku v neki drugi zvezi takole presodil odpor birokratskega aparata: »Vem, da bo pri tem pravilu težko vztrajati in ga uporabiti v naši stvarnosti. Vem, da si bo skozi tisoče lukenj pri nas prebijalo pot ravno nasprotno pravilo. Vem, da bo odpor prav gotovo gigantski, da bo nujno potrebno pokazati vražjo vztrajnost, da bo delo tukaj v prvih letih hudičevo nehvaležno; pa vendar sem prepričan, da lahko samo s takšnim delom dosežemo svoj cilj ...« (Lenin, Zbr. delo, zv. 33, str. 448).

Lenin sam tega dela ni mogel dokončati. Tudi že doseženega ni mogel več braniti.

17

Lenin o nacionalizmu in internacionalizmu velikih in malih narodov

V letošnji junijski (deveti) številki teoretične in politične revije CK KPSZ »Komunist« so bili objavljeni nekateri doslej sovjetski javnosti prikrivani dokumenti V. I. Lenina. To so, kot je znano, zlasti njegova pisma XII. partijskemu kongresu z nasveti o sestavi centralnega komiteja, tj. njegov tako imenovani testament, dalje pismo o podelitvi zakonodajnih funkcij Gosplanu in končno pismo o narodnostih ali o »avtonomizaciji«. Objavo dokumentov spremlja kratek uvod, v katerem so na kratko povzeti zaključki, ki jih bralec lahko tudi sam napravi na osnovi branja samih dokumentov. Ta uvod ter tri kratke in ena nekoliko daljša pripomba pod črto je vse, kar je Inštitut marksizma-leninizma pri CK KPSZ storil za pojasnitev zgodovinskih okoliščin, v katerih so dokumenti bili napisani in hranjeni.

Vsaka od treh skupin dokumentov obravnava poseben kompleks vprašanj iz zgodovine Sovjetske zveze in VKPb, vsi zahtevajo pojasnil, ki jih lahko da le resen zgodovinski študij. Morda bo v novi verziji učbenika o zgodovini KPSZ, katerega potrebo poudarjajo po XX. kongresu, že kaj storjenega tudi v tej smeri. V nadaljnjem pa se bomo omejili samo na tretjo skupino dokumentov, na tiste, ki govore o nacionalnem vprašanju, kajti prav o teh dokumentih nam je nekaj več znanega že od prej. Besedilo teh dokumentov in zgodovina njihovega nastanka so namreč glavna vsebina zadnjega poglavja zgodovinskega dela o nastanku Sovjetske zveze, ki ga je leta 1954 objavil ameriški zgodovinar Richard Pipes.[1] (Na lanskem mednarodnem kongresu za zgodovinske vede v Rimu je bil R. Pipes med predstavniki ameriške zgodovinske znanosti; sovjetski delegati so se z njim zapletli v stvarno diskusijo). Avtentičnost teksta Leninovih pisem, objavljenih v omenjeni Pipesovi knjigi, je zdaj z objavo v »Komunistu« dokončno dokazana za vse neverne Tomaže. Obenem s tem je potrjena vrednost tudi drugih stvarnih ugotovitev v tej knjigi o genezi teh zadnjih Leninovih pisem o nacionalnem vprašanju.

Po vojaški osvoboditvi Zakavkazja se je začel proces vključitve tega področja v sovjetsko državo. Mnogonacionalna sestava Zakavkazja in posebne zgodovinske ter gospodarske okoliščine so narekovale najprej njegovo strnitev v zakavkaško federacijo, ki naj bi se kot celota vključila v sovjetsko državno zvezo. Nalogo, organizirati in voditi ta proces, je imel Kavkaški biro (Kavbiro) ruske KP, na čelu katerega je stal Ordžonikidze. Zakavkaška federacija je bila ustanovljena 12. marca 1922 z imenom Federativna zveza sovjetskih socialističnih republik Zakavkazja (FSSSRZ). Ustanovni akt Zakavkaške federacije je določal znatno samoupravo za federirane republike (tudi lastno zastopstvo v tujini, carinske in denarne pravice itd.), določitev odnosa z Rusko SFSR pa je prepuščal posebni pogodbi. V teku leta 1922 je na pobudo Kavbiroja vrsta pogodb prepustila znaten del teh pravic Ruski SFSR (predstavljanje v tujini, vključitev v enoten carinski in denarni sistem itd.). Kot rezultat tega razvoja je bila decembra 1922 FSSSR Zakavkazja spremenjena v Zakavkaško sovjetsko federativno socialistično republiko (ZSFSR), katere ustava je določala tesnejšo zvezo med republikami in večjo centralizacijo oblasti. Ker je bila

[1] Richard Pipes. The formation of the Soviet Union, Communism and nationalism, 1917—1923. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1954.

v najkrajšem času predvidena odločitev o obliki bodoče zveze sovjetskih socialističnih republik, je tudi nova ustava pustila odprto vprašanje odnosa do Ruske SFSR.

Ob vprašanju, v kakšni obliki naj se združijo Ruska SFSR, Ukrajinska SSR, Beloruska SSR in Zakavkaška federacija v enotno državno tvorbo, se je rodila ideja »avtonomizacije«, to pomeni, da naj bi se Ukrajina, Belorusija in Zakavkazje enostavno vključili kot avtonomne republike v Rusko SFSR. Kot pove pripomba Inštituta marksizma-leninizma, je taka avtonomizacija bila osnovna ideja v načrtu resolucije o odnošajih med Rusko SFSR in neodvisnimi republikami, katerega je predlagal Stalin in katerega je septembra 1922 sprejela komisija CK, ki naj bi to vprašanje pripravila za plenum CK. V pismu z dne 27. septembra 1922, naslovljenem na člane politbiroja, je Lenin ta načrt ostro kritiziral in predlagal načelno popolnoma drugačno rešitev, namreč prostovoljno zedinjenje vseh štirih sovjetskih republik, med njimi tudi Ruske SFSR v Zvezo sovjetskih republik na temelju popolne enakopravnosti. Plenum CK je oktobra 1922 predelal načrt resolucije v smislu Leninovega kritičnega predloga in 30. decembra 1922 je prvi kongres Sovjetov vseh sovjetskih republik ta načrt sprejel in s tem sklenil ustanovitev Zveze sovjetskih socialističnih republik.

Leninovo načelo enakopravnega zedinjenja je tako zmagalo proti Stalinovi centralistični zamisli avtonomizacije, tj. enostavnega razširjenja Ruske SFSR na področje ostalih treh sovjetskih republik. V času dejanskega pripravljanja za ustanovitev Zveze sovjetskih socialističnih republik je bil Lenin bolan in je le od daleč mogel posegati v ta proces. Dejanski organizator in realizator je bil Stalin, ki je v tem času zavzemal ključne funkcije generalnega sekretarja CK ruske KP in s tem tudi člana politbiroja in orgbiroja, kakor tudi predsednika komisariata delavske in kmečke inšpekcije. Stalinova zamisel avtonomizacije zaradi ogromne Leninove avtoritete sicer ni mogla biti direktno uresničena, pač pa so Stalin in njegovi sodelavci uveljavljali centralistične administrativne metode v praksi. Najostreje je to prišlo do izraza v Zakavkazju, oziroma v odnosih med Kavbirojem in gruziskimi komunisti na terenu. Ti vznemirljivi pojavi, katerih Inštitut marksizma-leninizma ne omenja, so dali pobudo na posteljo priklenjenemu Leninu, da je prav v času zasedanja prvega kongresa Sovjetov, torej prav tedaj, ko je njegova načelna zamisel ustanovitve ZSSR na podlagi enakopravnega, prostovoljnega združenja dobila najvišje javno potrdilo, začel diktirati svoje zadnje pripombe k vprašanju o nacionalnostih ali o »avtonomizaciji«, »prisojajoč izreden pomen pravilnemu izvajanju nacionalne politike in praktičnemu uresničevanju Deklaracije in Pogodbe (o ustanovitvi ZSSR, op. prev.), kateri je sprejel kongres Sovjetov.« (Citirano iz pripombe Inštituta).

Kateri pa so bili ti pojavi v Zakavkazju? Kot rečeno, je bil v CK ruske KP za izvedbo procesa formiranja Zakavkaške federativne republike in njenega vstopa v zvezo sovjetskih republik odgovoren Ordžonikidze. On sam, kakor tudi Stalin, je bil Gruzinec. Nasproti svojim rojakom pa je nastopil brezobzirno, z administrativnimi metodami, kljub Leninovemu priporočilu, da naj ravna z največjo taktnostjo in v sporazumu z georgijskimi komunisti. Ordžonikidze je, med drugim, združil zakavkaško železniško omrežje, ne da bi se sploh posvetoval z gruzinsko sovjetsko vlado. Decembra 1921 je Maharadze v imenu CK gruzinske komunistične partije napisal memorandum, naslovljen na CK ruske KP, v katerem se je med drugim pritožil, da je Kavbiro ignoriral gruzinski CK in Revkom in da tako ni pridobil simpatij gruzinskega prebival-

stva za sovjetsko oblast, da Ordžonikidze ni upošteval Leninovih navodil glede obzirnega ravnanja z domačim prebivalstvom, glede ustanovitve gruzinske Rdeče armade in zmerne gospodarske politike ter da se sploh ni posvetoval z gruzinskim CK glede nameravane federacije. Ker se metode Kavbiroja oz. Ordžonikidzeja niso spremenile, je oktobra 1922 celotni gruzinski CK odstopil. Ta dramatična demonstracija je vzpodbudila Lenina, da je kljub svoji bolezni posvetil pozornost razmeram v Zakavkazju. V Tiflis je bila poslana komisija, sestavljena iz Džeržinskega, Mickeviča-Kapsukasa in Manuilskega, torej samih Nerusov, da bi raziskali gruzinski partijski spor. Komisija se je postavila na stran Ordžonkidzeja oziroma Stalina. V svojem poročilu je oprostila krivde Kavbiro in obtožila gruzinski CK, da skuša zavirati politično in gospodarsko zedinjenje Zakavkazja. Kot posledica tega poročila so bili gruzinski »socialnacionalisti« Maharadze, Mdivani, Cincadze in Kavtaradze poklicani v Rusijo. Razvoj tega »gruzinskega incidenta« je dal pobudo Leninu, da je dne 30. in 31. decembra zdiktiral sledeče pismo:

K VPRAŠANJU O NACIONALNOSTIH ALI O »AVTONOMIZACIJI«
30. decembra 1922

Zdi se, da sem zelo kriv pred delavci Rusije zato, ker se nisem dovolj energično in dovolj ostro vmešal v slovito vprašanje avtonomizacije, ki je uradno menda imenovano vprašnje o zvezi sovjetskih socialističnih republik.

Poleti, ko se je to vprašanje postavilo, sem bil bolan, kasneje, jeseni, pa sem se preveč zanašal na ozdravljenje in na to, da bom na oktobrskem in decembrskem plenumu imel priložnost, vmešati se v to vprašanje. V resnici pa nisem mogel biti prisoten niti na oktobrskem plenumu (o tem vprašanju) niti ne na decembrskem in na ta način je vprašanje šlo skoraj popolnoma mimo mene.

Uspelo mi je edinole porazgovoriti se s tov. Džeržinskim, ki je pripotoval s Kavkaza in mi povedal, kako je s tem vprašanjem v Gruziji. Utegnil sem tudi spregovoriti nekaj besed s tov. Zinovjevim in izraziti mu svoje bojazni glede tega vprašanja. To, kar je sporočil tov. Džeržinski, ki je bil na čelu komisije, katero je Centralni komite poslal »preiskat« gruzinski incident, je moglo vzbuditi v meni samo največje bojazni. Če je stvar prišla tako daleč, da je Ordžonikidze posegel celo po fizičnem nasilju, o čemer me je obvestil tov. Džeržinski, potem si lahko predstavljamo, v kakšno blato smo padli. Očitno je ves ta domislek »avtonomizacije« bil v korenini nepravilen in neprimeren.

Pravijo, da je bila potrebna enotnost aparata. Od kod so izvirala takšna mnenja? Mar ne iz istega ruskega aparata, katerega smo si, kakor sem že pokazal v eni izmed prejšnjih številk svojega dnevnika, izposodili od carizma in ga komaj šele malce pomazilili s sovjetsko miro?

Nedvomno, počakati bi bili morali s tem ukrepom dotlej, ko bi mogli reči, da jamčimo za svoj aparat kot za lastnega. A zdaj moramo odkrito reči nasprotno, da namreč imenujemo za svojega aparat, ki nam je v resnici popolnoma tuj in ki predstavlja buržoazno in carsko mešanico, kakršne nikakor ni bilo mogoče premagati v petih letih brez pomoči drugih dežel in spričo preobilice vojaških »poslov« ter boja z lakoto.

V takih pogojih je zelo naravno, da se geslo: »Svoboda izstopa iz zveze«, s katerim se opravičujemo, izkaže kot kos papirja, nesposobnega zaščititi

druge narodnosti v Rusiji pred nasiljem tistega pristno ruskega človeka, Velikorusa, šovinista, v bistvu podleža in nasilneža, kakršen je tipični ruski birokrat. Ni dvoma, da bo neznatni odstotek sovjetskih in sovjetiziranih delavcev utonil v tem morju šovinistične velikoruske sodrge kot muha v mleku.

V obrambo tega ukrepa govore, da so posebej izvzeli narodne komisariate, ki se bavijo neposredno z narodnostno psihologijo, z nacionalno prosveto. Toda tu se postavlja vprašanje, ali je mogoče take komisariate popolnoma izvzeti, in drugo vprašanje, ali smo dovolj skrbno ukrepali, da bi resnično zaščitili drugorodce od pravega ruskega žandarja — Deržimorde. Mislim, da takih ukrepov nismo storili, čeprav bi mogli in bili dolžni to storiti.

Mislim, da sta tu odigrali usodno vlogo Stalinova prenagljenost in strast po administrativnem načinu dela, kakor tudi njegova zagrizenost proti razvpitemu »social-nacionalizmu«. Zagrizenost igra sploh v politiki običajno najslabšo vlogo.

Bojim se tudi, da se je tov. Džeržinski, ki je potoval na Kakvaz raziskovat zadevo o »zločinih« teh »social-nacionalistov«, tudi tam odlikoval samo s svojim pristno ruskim razpoloženjem (znano je, da poruseni tujerodci vselej pretiravajo glede pravega ruskega razpoloženja) in da je nepristranost vse njegove komisije dovolj označena z Ordžonikidzejevim »birmanjem«[2]). Menim, da z nobeno žalitvijo ni mogoče opravičiti takšnega ruskega birmanja in da je tov. Džeržinski nepopravljivo kriv tega, da je to birmanje vzel lahkomiselno.

Ordžinikidze je pred vsemi ostalimi državljani na Kavkazu predstavljal oblast. Ordžonikidze ni imel pravice do razdražljivosti, na katero sta se sklicevala on in Džeržinski. Nasprotno, Ordžonikidze je bil dolžan obnašati se s takšno vzdržnostjo, kakršne ni sicer dolžan pokazati noben navadni državljan, še posebno ne tak, ki je obdolžen »političnega« zločina. Kajti v bistvu so social-nacionalisti bili državljani, obtoženi političnega zločina, in vse okoliščine te obtožbe so jo samo tako mogle kvalificirati.

Tukaj se že pojavlja pomembno načelno vprašanje: kako je treba razumeti internacionalizem.

Nadaljevanje zapiska 31. decembra 1922

V svojih delih o nacionalnem vprašanju sem že pisal, da nič ne koristi abstraktno postavljati nacionano vprašanje nasploh. Nujno je potrebno razlikovati nacionalizem zatirajočega naroda od nacionalizma zatiranega naroda, nacionalizem velikega naroda od nacionalizma malega naroda.

Glede drugega nacionalizma smo mi, pripadniki velikega naroda, v zgodovinski praksi skoraj vselej krivi brezkrajne množine nasilja, in kar je še huje od tega — brezkrajno množino nasilstev in žalitev izvajamo, ne da bi mi sami kaj opazili — treba se je samo spomniti mojih spominov z Volge o tem, kako pri nas ravnajo s tujerodcem, kako Poljaka ne imenujejo drugače kot »poljačiška«, kako Tataru zmerom posmehljivo rečejo »knez«, Ukrajincu ne drugače kot »hohol«, Gruzincu in drugim kavkaškim drugorodcem »kavkaški človek«.

Zatorej mora internacionalizem s strani zatirajočega ali tako imenovanega »velikega« naroda (čeprav je velik samo po svojih nasiljih, velik tako, kot je velik žandar Deržimorda) temeljiti ne samo v spoštovanju formalne enakosti narodov, temveč tudi v takšni neenakosti, ki bi s strani zatirajočega naroda,

[2] V originalu »rukoprikladstvo«, kar je sicer izraz iz stare ruske pravne terminologije, v prenesenem smislu pa ironično pomeni klofuto, analogno našemu »birmanju«. Op. prev.

velikega naroda, zamenjala neenakost, do katere dejansko prihaja v življenju. Kdor tega ni razumel, ta ni razumel resnično proletarskega odnosa do nacionalnega vprašanja, ta je v bistvu ostal na malomeščanskem gledišču in zato mora vsako minuto zdrkniti na buržoazno gledišče.

Kaj je važno za proletarca? Za proletarca ni samo važno, temveč je celo bistveno, da si zagotovi maksimum zaupanja v proletarsko razredno borbo s strani tujerodcev. Kaj je za to potrebno? Za to ni potrebna samo formalna enakost. Za to je potrebno odškodovati tako ali drugače s svojim obnašanjem ali popuščanjem nasproti drugorodcu tisto nezaupanje, tisto sumničenje, tiste žalitve, katere mu je v zgodovinski preteklosti prizadejala vlada »velikodržavnega« naroda.

Menim, da boljševikom, komunistom tega ni treba še naprej in podrobneje pojasnjevati. In menim tudi, da imajo v pričujočem problemu, v odnosu do gruzinskega naroda, tipičen primer, ko resnično proletarski odnos do stvari zahteva z naše strani dvojno previdnost, ustrežljivost in odjenljivost. Tisti Gruzinec, ki zanemarja to stran stvari, ki lahkomiselno razsipa z obtožbami o »social-nacionalizmu« (medtem ko je sam ne samo pravcati in resnični »social-nacionalist«, temveč tudi grobi velikoruski žandar Deržimorda), tisti Gruzinec v bistvu škodi interesom proletarske razredne solidarnosti, kajti nič bolj ne zadržuje razvoja in trdnosti proletarske razredne solidarnosti kot nacionalna nepravičnost, in »užaljeni« domorodci niso v ničemer tako občutljivi kot v občutku enakosti in spričo kršitve te enakosti, pa čeprav je prišlo do nje iz nemarnosti ali v besedah v šali s strani njihovih tovarišev proletarcev. Zaradi tega je v danem primeru bolje preveč soliti v smislu odjenljivosti in blagosti nasproti nacionalnim manjšinam, kot pa premalo soliti. Prav zaradi tega zahteva v danem primeru interes proletarske solidarnosti in s tem proletarske razredne borbe, da nacionalnega vprašanja nikoli ne obravnavamo formalno, temveč vedno upoštevajoč razliko v odnosu proletarca zatiranega (ali malega) naroda od zatirajočega (ali velikega) naroda.

Nadaljevanje zapiska 31. decembra 1922

Kakšne praktične ukrepe je treba sprejeti v nastalem položaju?

Prvič, treba je obdržati in okrepiti zvezo socialističnih republik; o tem ukrepu ne more biti dvoma. Potreben nam je, kot je potreben svetovnemu komunističnemu proletariatu za boj s svetovno buržoazijo in za obrambo pred njenimi spletkami.

Drugič, treba je obdržati zvezo socialističnih republik, kar zadeva diplomatski aparat. Lahko rečemo, da je ta aparat izjemen v sestavu našega državnega aprata. V njem nismo pustili niti enega količkaj vplivnega človeka iz starega carskega aparata. V njem je celoten kolikor toliko avtoritativni aparat sestavljen iz komunistov. Zato si je ta aparat že priboril (to lahko pogumno rečemo) naslov preverjenega komunističnega aparata, očiščenega v nesorazmerno večji meri od starega carskega, buržoaznega in maloburžoaznega aparata, kot pa je tisti, s katerim smo prisiljeni delati v ostalih narodnih komisariatih.

Tretjič, treba je eksemplarično kaznovati tov. Ordžonikidzeja (to govorim s tem večjim obžalovanjem, ker osebno spadam k številu njegovih prijateljev in sem z njim delal v tujini v emigraciji) in tudi do kraja preiskati ali vnovič raziskati vse gradivo komisije Džeržinskega kot zgled za popravo velikanske množice nepravilnosti in pristranskih sodb, katere tam nedvomno so. Politično

odgovornost za vso to v resnici velikorusko nacionalistično kampanjo je seveda treba prisoditi Stalinu in Džeržinskemu.

Četrtič, treba je postaviti najstrožja pravila glede uporabe nacionalnega jezika v drugonacionalnih republikah, ki so del naše zveze, in posebno skrbno preveriti ta pravila. Ni dvoma, da bo pod pretvezo enotnosti železniške službe, pod pretvezo fiskalne enotnosti itd. pri nas, v našem sodobnem aparatu, prihajal do množice zlorab pristno ruskega kova. Za boj s temi zlorabami je potrebna posebna iznajdljivost, da niti ne govorimo o posebni iskrenosti tistih, ki bodo za ta boj določeni. Tu bo podroben kodeks, katerega lahko kolikor toliko uspešno sestavijo samo pripadniki nacionalnosti, ki žive v določeni republiki, pri čemer se nikakor ne kaže že v naprej zareči, da se po vsem tem delu na sledečem kongresu Sovjetov ne bomo vrnili nazaj, tj. obdržali zvezo sovjetskih socialističnih republik samo v vojaškem in diplomatskem oziru, v vseh drugih ozirih pa obnovil popolno samostojnost posameznih narodnih komisariatov.

Treba je računati na to, da drobitev narodnih komisariatov in nevsklajenost njihovega dela z ozirom na Moskvo in druga središča lahko zadostno paraliziramo s partijsko avtvoriteto, če jo bomo uporabljali s kolikor toliko zadostno obzirnostjo in nepristranostjo. Škoda, ki lahko nastane za našo državo zaradi tega, ker nacionalni aparati ne bi bili združeni z ruskim aparatom, je neizmerno manjša, neskončno manjša od škode, ki nastaja ne samo za nas, temveč tudi za vso internacionalo, za stotine milijonov narodov Azije, ki bodo nastopili na zgodovinskem prizorišču v bližnji prihodnosti, takoj za nami. Bil bi nedopustljiv oportunizem, če bi tik pred tem nastopom Vzhoda in v začetku njegove prebuje rušili svojo avtoriteto pri njem, čeprav z najmanjšo grobostjo in neupravičenostjo nasproti našim lastnim drugorodcem. Ena stvar je nujnost strnitve proti imperialistom Zahoda, ki branijo kapitalistični svet. Tu ne more biti dvomov, in ni mi potrebno reči, da brezpogojno odobravam te ukrepe. Druga stvar pa je, kadar mi sami padamo, pa čeprav le v malenkostih, v imperialistični odnos do zatiranih narodnosti, podiraje s tem popolnoma vso svojo načelno iskrenost, vso svojo načelno obrambo boja z imperializmom. A jutrišnji dan v svetovni zgodovini bo ravno tak dan, ko bodo vstali prebujeni narodi, katere zatira imperializem, in ko se bo začel odločilni dolgi in težki boj za njihovo osvoboditev.

Lenin

31. XII. 1922
Zapisal M. V.

Inštitut marksizma-leninizma pripominja: »Pismo V. I. Lenina je bilo prebrano na seji voditeljev delegacij XII. kongresa RKPb, ki se je sestal aprila 1923. Kongres je sprejel resolucijo »o nacionalnem vprašanju«, v osnovo katere so bila vključena »leninska opozorila«.

Zanimivo pa je s to trditvijo primerjati znani govor, ki ga je imel Stalin na tem kongresu. V njem je ostro napadel gruzijski CK, še posebej kot zatiralca negruzinskih narodnosti, niti z besedico ni omenil delovanja Ordžonikidzeja, ne izrazil nobenega pomisleka ob izsledkih komisije Džeržinskega, v zaključku svojega referata pa je polemiziral z Leninovim pismom, čeprav je bilo znano le ožjemu krogu delegatov: »Toda za nas kot komuniste je jasno, da je osnova vsega našega delovanja delo za utrjevanje oblasti delavcev in šele za tem se postavlja pred nas drugo vprašanje, sicer zelo važno vprašanje, toda podrejeno prvemu — nacionalno vprašanje. Govore nam, da ne smemo delati krivice nacionalnim prebivalcem republik. To je popolnoma pravilno, strinjam

se s tem — ne smemo jim delati krivic. Toda delati iz tega novo teorijo o tem, da je velikoruski proletariat treba postaviti v položaj neenakopravnega v odnosu nasproti bivšim zatiranim narodnostim — to pomeni govoriti nesmisel. To, kar je pri tovarišu Leninu retorična fraza v njegovem članku, to je Buharin spremenil v celo teorijo. Toda jasno je, da politično podlago proletarske diktature tvorijo predvsem centralna industrijska področja, a ne obrobna področja, ki so kmečke dežele. Če bomo pretiravali v smeri kmečkih obrobnih področij na škodo proletarskih področij, potem se lahko pokaže razpoka v sistemu diktature proletariata. To, tovariši, je nevarno. V politiki se ne sme preveč soliti, prav tako, kot se ne sme premalo soliti.« (Citirano po zborniku Stalinovih del o nacionalnem vprašanju v izdaji Kulture, 1947, str. 181). Zanimiva je tudi ocena sklepov kongresa o tem vprašanju, kot jo beremo v kratki zgodovini VKPb: »Na kongresu so bili razkrinkani odklonovci v nacionalnem vprašanju in njihova velikodržavna politika v odnosu do nacionalnih manjšin. Takrat so nastopali proti partiji gruzinski odklonovci v nacionalnem vprašanju — Mdivani in drugi. Odklonovci v nacionalnem vprašanju so bili proti ustanovitvi Zakavkaške federacije, proti okrepitvi prijateljstva med narodi Zakavkazja. Odklonovci so se v odnosu do drugih nacionalnosti v Gruziji vedli kakor pravi velikodržavni šovinisti.« (Citirano po izdaji CZ, Ljubljana 1946, str. 255.)

Na koncu morda ne bo nezanimivo, če povemo, po kakšni poti je besedilo Leninovega pisma prišlo v knjigo ameriškega zgodovinarja. Prevedeno je po kopiji, ki jo je marca 1923 Lenin poslal Trockemu. Ta kopija se hrani v knjižnici ruskega raziskovalnega centra Harvardske univerze (arhiv Trockega, del »C«, snopič 13-h). Deloma pa je bilo objavljeno v menjševiškem glasilu »Socialističeski vestnik« decembra 1923 in citirano v Trockega knjigi o Stalinu. Habent sua fata ...

18

Polemika o Stalinu po februarski revoluciji

V drugi polovici 1957. leta je v Sovjetski zvezi začela izhajati kot organ Inštituta marksizma-leninizma pri CK KPSZ nova revija z naslovom »Voprosy istorii KPSS«. Posebna revija, posvečena vprašanjem zgodovine sovjetske komunistične partije, je gotovo potrebna spričo ogromnega raziskovalnega področja, ki še čaka zgodovinske obdelave. Ne samo obsežnost, tudi izredna pomembnost področja prve zmagovite socialistične revolucije in njene nadaljnje usode narekujeta potrebo, ustvariti temu specialnemu študiju posebno glasilo.

Že XX. kongres KPSZ je ugotovil, da je znanstveno raziskovanje zgodovine sovjetske partije eno najbolj zaostalih področij sovjetskega ideološkega dela. Nastop A. M. Pankratove, glavne urednice zgodovinske revije »Voprosy istorii«, ki je zahtevala dostop do dokumentarnih virov partijske zgodovine in njihovo uporabo pri obdelovanju zgodovinskega dogajanja, je kongres sprejel kot popolnoma umeven. »Voprosy istorii« so po kongresu res začeli z objavljanjem vrste člankov, ki so skušali na podlagi še neuporabljenega dokumentarnega gradiva na novo osvetliti nekatera vprašanja partijske zgodovine. Te prve poskuse pa je sovjetsko politično vodstvo ocenilo v glavnem negativno. Partijska organa »Kommunist« in »Partijnaja žizn« sta ostro kritizirala članke in redakcijo »Voprosov istorii«, dokler ni bil z marčno številko leta 1957 z majhnimi izjemami zamenjan ves uredniški odbor. Smrt glavne urednice A. M. Pankratove nekaj tednov za tem je prelom v vodstvu časopisa še poglobila. Vendar tudi tako prenovljena revija očitno ni zadoščala potrebam po preučevanju zgodovine KPSZ, saj so njene strani odprte vprašanjem celotne zgodovine, ruske in občne. Kakor že omenjeno, je začelo izhajati specialno glasilo za vprašanja sovjetske partijske zgodovine.

Obe reviji, tako »Voprosy istorii« v prvem pokongresnem letu kakor tudi zdaj »Voprosy istorii KPSS«, sta objavili precej zanimivega gradiva, ki nam pomaga k boljšemu poznavanju in razumevanju nekaterih vprašanj sovjetske revolucijske zgodovine. Čeprav gre v glavnem za krajše specialne študije, ni mogoče v kratkem s pridom pregledati vse problematike, ki jo obravnavajo. Omejili se bomo samo na en problem, ki je vzbudil največ nasprotnih mnenj in doživel dve posebni obdelavi. To je vprašanje o taktiki boljševikov v marcu-aprilu leta 1917, oziroma posebej o Stalinovi vlogi v tem odločilnem obdobju sovjetske revolucije in partije. Vprašanje samo je pri nas nakazal dr. M. Mikuž v svojem pregledu glavnih problemov oktobrske revolucije (Naši razgledi, 1957, str. 481 in 504), prva, tj. sporna izmed obeh sovjetskih obdelav — članek E. N. Burdžalova — pa je bila omenjena in upoštevana v članku o Leninu in nacionalnem vprašanju v oktobrski revoluciji (Besedilo 16 v tej knjigi).

E. N. Burdžalov je v četrti številki »Voprosy istorii« leta 1956 skušal na osnovi dokumentarnega gradiva osvetliti stališče boljševikov v prvih tednih po februarski revoluciji, tj. vprašanje, o katerem beremo v »Kratki zgodovini VKPb« sledeče: »Stalin, ki se je bil pravkar vrnil iz pregnanstva, Molotov in drugi so hkrati z večino partije zagovarjali politiko nezaupanja začasni vladi, nastopali so proti brambovstvu in pozivali na aktivno borbo za mir, na borbo proti imperialistični vojni. Del partijskih funkcionarjev je omahoval, odražajoč svojo politično zaostalost zaradi dolgotrajnega bivanja v ječi ali pregnanstvu. Čutilo se je, da ni voditelja partije — Lenina« (str. 179 slov. izdaje iz leta 1946). Tudi v Stalinovi kratki biografiji je rečeno, da sta Stalin in Molotov

branila politiko nezaupanja do začasne vlade v nasprotju z brambovci in s Kamenjevim, ki je zagovarjal politiko pogojne podpore začasni vladi (str. 58 ruske izdaje). O tem vprašanju boljševiške taktike do začasne vlade, ki je v svojem bistvu vprašanje o preraščanju meščansko demokratične revolucije v socialistično, je sam Stalin 19. novembra 1924 v svojem govoru »Trockizem ali leninizem« dejal, da je partija sprejela politiko pritiska na začasno vlado, kar zadeva vprašanje o miru, da se ni takoj odločila napraviti korak od starega gesla o diktaturi proletariata in kmetov k novemu geslu o oblasti sovjetov. Ta napačna pozicija je množila pacifistične iluzije, vplivala je v prid brambovstvu in zavirala je revolucionarno vzgojo množic. »To napačno pozicijo sem tedaj delil z drugimi partijskimi tovariši, nje sem se v celoti odrekel šele sredi aprila, ko sem se pridružil Leninovim tezam« (J. V. Stalin, Zbr. d., zv. 6, str. 333). Na osnovi arhivskih dokumentov in sodobnega tiska ugotavlja Burdžalov, da so zahtevo po odstranitvi začasne vlade in po koncentraciji vse oblasti v rokah sovjetov vse do sklica ustavotvorne skupščine prve postavile množice viborškega rajona. Oba tedanja vodilna organa komaj legalizirane, še ne konsolidirane boljševiške partije, biro CK in petrograjski komite, sta zavzela drugačno stališče. Biro CK je sicer tudi sprejel sklep o boju proti buržoazni začasni vladi za postavitev začasne revolucionarne vlade, ni pa določil konkretnih oblik tega boja, niti ni v njem opredelil vloge in mesta sovjetov. Petrograjski komite je kljub prizadevanjem Molotova v imenu biroja CK sprejel sklep o podpori začasni vladi »toliko, kolikor« bodo njena dejanja odgovarjala interesom proletariata in demokratičnih ljudskih množic. Kar zadeva vprašanje o vojni pa sta oba vodilna organa zavzela enako stališče, namreč proti tako imenovanemu revolucionarnemu brambovstvu, in poudarjala, da se imperialistični karakter vojne ni nič spremenil. »Pravda« kot glasilo obeh vodilnih organov je zastopala to stališče o vojni, ni pa načenjala vprašanja o preraščanju v socialistično revolucijo, o prehodu vse oblasti na sovjete, čeprav je razkrivala razredni značaj začasne vlade in pozivala k razvijanju revolucije do konca. Sredi marca, po vrnitvi Kamenjeva in Stalina iz pregnanstva, pa je prišlo do spremembe v taktični liniji boljševikov in v pisanju »Pravde«. Kljub odporu biroja CK in petrograjskega komiteja si je glavno vlogo pri določanju linije »Pravde« prisvojil Kamenjev. Branil je politiko pogojne podpore začasni vladi in se obenem zavzemal za vztrajno obrambo na frontah, vse dokler začasna vlada pod revolucionarnim pritiskom ne bo začela z mirovnimi pogajanji. V tem okviru so se v bistvu gibali tudi članki, ki jih je v tem času v »Pravdi« objavljal Stalin, tudi član redakcije. Decembra 1924 je Stalin v predgovoru k zborniku »Na poti k Oktobru« o teh člankih dejal, da se v njih »zrcalijo določena omahovanja večine naše partije, kar zadeva vprašanja o miru in oblasti sovjetov, v marcu, aprilu 1917« in da je partija o teh vprašanjih tedaj ostala na pol poti. Ta del Stalinovega predgovora je bil kasneje v njegovih zbranih delih izpuščen. — Kamenjev je na vseruskem posvetovanju boljševikov od 28. marca do 2. aprila 1917 končno dosegel, da je bila v resolucijo sprejeta točka o nedopustnosti dezorganizacije armade in pa ugotovitev, da začasna vlada v glavnem izpolnjuje prevzete obveznosti. Na tej osnovi so se tedaj okrepile tendence po združevanju z menjševiki. Šele Leninova vrnitev v Rusijo in njegove Aprilske teze so naredile konec tem tendencam in dale boljševiški partiji jasno orientacijo za nadaljnje razvijanje socialistične revolucije in boja za mir. 6. aprila je o Leninovih tezah razpravljal biro CK. Burdžalov ugotavlja na osnovi zapisnika seje, da je glavni nasprotnik Leninovih tez bil Kamenjev, Stalin pa da je o njih dejal, da so shema, da v njih

ni dejstev in da zato ne zadovoljujejo. Partija je sprejela novo orientacijo brez večjih težav in pretresov že v kratkem času, ugotavlja Burdžalov in to pojasnjuje s tem, da jo je vsa njena preteklost pripravljala na boj za preraščanje meščansko-demokratične revolucije v socialistično. Že deset dni po Leninovi vrnitvi je petrograjska mestna konferenca boljševikov sprejela Leninovo resolucijo o razmerju do začasne vlade, odločilno vlogo za strnitev partije na osnovi leninskih tez pa je odigrala VII. vseruska konferenca RSDRP, ki se je začela 24. aprila, piše Burdžalov. Kamenjev je na tej konferenci v koreferatu v nasprotju z Leninom izražal mnenje, da še ni mogoče postavljati vprašanja o prehodu na socialistično etapo revolucije. Burdžalov na kratko omenja, da je Zinovjev nastopil proti Kamenjevu v obrambo Leninove linije in da je Stalin v tem času že zapustil pozicije Kamenjeva in podprl Leninove teze. Aprilska konferenca je sprejela Leninova stališča tako kar zadeva vprašanje nadaljnjega razvijanja revolucije, kakor tudi, kar zadeva vojno, agrarno, nacionalno in programsko vprašanje. Edino glede odnosa do internacionale še ni sprejela nedvoumnega stališča.

Članek Burdžalova je bil predmet ostre kritike v »Kommunistu« in »Partijni žiznji«. Nova redakcija »Voprosov istorii« pa se ga je odrekla v uvodniku k marčni številki leta 1957, češ da pomeni med vsemi članki, objavljenimi v reviji, največjo izgubo za znanstveno osvetlitev vprašanj zgodovine KPSZ. Burdžalovu je očitala, da se je pod videzom kritike kulta Stalinove osebnosti trudil poudariti vlogo Zinovjeva, da je v objektivističnem duhu obravnaval najvažnejša vprašanja idejnega in političnega boja boljševiške partije, da je z nevestnim izrabljanjem dokumentov skušal dokazati, da je partija do vrnitve Lenina stala v bistvu na polmenjševiških pozicijah, da je hotel sumarično očrniti Stalinovo dejavnost in enačiti njegovo stališče s stališčem Kamenjeva.

Veliki pomen, ki ga v SZ pripisujejo osvetlitvi vprašanj partijske taktike v tem obdobju, oziroma oceni Stalinove vloge, se kaže v dejstvu, da je nova revija »Voprosy istorii KPSS« kot prvi članek objavila študijo J. I. Bugajeva »K vprašanju o taktiki partije v marcu in začetku aprila 1917. leta«. Ta zelo podrobna študija se v glavnem opira na iste dokumente, ki jih je upošteval Burdžalov, ob nje pa izčrpneje postavlja Leninove sodbe in ocene ter zlasti še zajema iz množice dokumentov o široki revolucionarni dejavnosti nižjih boljševiških organizacij po vsej Rusiji in iz partijskega tiska. Ugotavlja, da je tempo februarske revolucije prehiteval partijske organizacije Petrograda, čeprav jih sama revolucija ni iznenadila. Množice so ustvarile sovjete, še preden je katerakoli stranka proglasila to geslo; toda sporazuma vodstva sovjeta z začasno vlado o predaji oblasti le-tej ni mogoče razložiti samo z organizacijsko šibkostjo boljševiške partije niti samo z oportunizmom voditeljev sovjeta, temveč z zaupljivim, premalo zavednim odnosom množic do vlade kapitalistov; to je bila politika množic, ki je zrasla na družbeno-gospodarski podlagi Rusije kot najbolj malomeščanski izmed vseh evropskih držav. Tak razpored razrednih sil je bil vzrok, da je biro CK smatral za potrebno, ne podpirati začasno vlado, vendar se tudi ne spuščati z njo v odprt boj, marveč delovati za utrditev sovjetov. Bugajev ugotavlja, da je Burdžalov nepopolno citiral dokument o stališču biroja CK o tem vprašanju 9. marca (tj. še pred vrnitvijo Stalina in Kamenjeva) in da je izpustil prav tisti del, ki govori o potrebi okrepitve sovjetov in nujnosti boja za začasno revolucionarno vlado diktature proletariata in kmetov. Razpoloženje širokih množic je bilo vzrok, da je biro CK sodil, da je mogoče uporabiti pritisk na začasno vlado. To napačno stališče je popravil šele Lenin. Tako stališče je sicer porajalo iluzije

glede začasne vlade, vendar sta partija in njen tisk na splošno intenzivno in na široko pripravljala množice tudi ob starem geslu o diktaturi proletariata na oboroženo revolucionarno borbo, praktično razkrivala razredni karakter začasne vlade in se tipaje približevala novi liniji. S tem sta dejansko pripravljala množice na sprejem leninskega gesla »Vso oblast sovjetom«! Bugajev opozarja na posebno vlogo, ki jo je imelo marčno posvetovanje partijskih delavcev (27. marca—2. aprila) v tem procesu formiranja partijske taktike. To posvetovanje je proglasilo prehod oblasti v roke proletariata kot edini način, da se konča imperialistična vojna, vendar se še ni ločilo od politike pritiska na začasno vlado. Stalinov referat na tem posvetovanju je že bil pod vplivom prvega Leninovega »Pisma iz daljave«, posebno njegova analiza razporeda družbenih sil. Stalin je tedaj dejal, da je vprašanje o podpori začasni vladi prazno in nesprejemljivo, toda tudi vprašanje o prevzemu oblasti še ni zrelo. Trenutno je treba utrditi centralni sovjet kot edini organ, ki lahko zavzame oblast. — Bugajev opozarja, da ni mogoče spoznati taktike partije od februarja do Leninovega prihoda, omejujoč se samo na vprašanji o vojni in oblasti. Treba je tudi pregledati, kako je partija delovala med množicami, kako jih je politično vzgajala ob konkretnih dogodkih, kako jih je ob njihovi lastni izkušnji prepričevala, da samo boljševiška linija izraža osnovne interese delovnih ljudi. Na osnovi svoje analize prihaja Bugajev do zaključka, da so v delu boljševikov v tem času res bile napake, da se partija ni takoj v celoti odločila preiti s starega gesla o diktaturi proletariata k novemu geslu o oblasti sovjetov, preračunanemu na zmago socialistične revolucije. »Toda pri vsem tem videti v politični liniji partije v tem obdobju samo pomanjkljivosti in napake, tendenca, ki se je npr. svoj čas pokazala v reviji ‚Voprosy istorii', pomeni hote ali nehote klevetati partijo, ignorirati pozitivno izkušnjo, ki si jo je nabrala v prvih tednih po zmagi februarske revolucije.«

Tudi Bugajev ugotavlja, da so Leninove Aprilske teze dale partiji novo orientacijo, jo oborožile s konkretnim načrtom boja za prehod k socialistični revoluciji. Ta načrt je bil preračunan na mirno preraščanje meščansko-demokratične revolucije v socialistično, ker so revolucionarne sile bile v premoči spričo dejstva, da buržoazija ni s silo nastopala proti ljudstvu. Šele njen napad na ljudstvo je boljševike prisilil poklicati delovne ljudi k orožju. Bugajev potrjuje, da del boljševikov spočetka ni v celoti podprl Aprilskih tez, toda svari pred pretiravanjem teh nesoglasij v partiji. Nezadostno razumevanje tez s strani večine boljševikov je Lenin upošteval in jih zato v »Pismih o taktiki« podrobneje razložil, tako da jih je partija navdušeno sprejela. Partija boljševikov se je pokazala dorastla položaju v kritičnem obdobju zaključuje Bugajev.

Študiji Burdžalova in Bugajeva se med seboj zanimivo dopolnjujeta in popravljata. Po vsem videzu si ne prva ne druga ne lastita končne sodbe o odprtih vprašanjih. Še teže bi seveda bilo tako sodbo izreči bralcu, kateremu pomenita tako rekoč šele prvi korak h globljemu poznavanju tega pomembnega oddelka sovjetske revolucije. Vendar branje te polemike vzbuja vtis, da Bugajev pri dokazovanju nepretrgane revolucionarne vloge in zrelosti boljševiške partije pojem »partija« nekoliko preveč istoveti s Stalinovo osebo, medtem ko bi Burdžalovemu ocenjevanju Stalina lahko očitali, da nehistorično Stalina očitno preveč izdvaja iz splošnih tedanjih pogojev in ga ocenjuje bolj pod vtisom poznejše njegove negativne dejavnosti in vloge. Tako prva kot druga tendenca preveč koreninita v tleh današnje politične problematike Sovjetske zveze, da bi dovoljevali res zgodovinsko pravično oceno Stalinove vloge marca in aprila 1917.

19

Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ - KPS

V naslovu naznačena snov je preobsežna, da bi jo mogel en sam referat, namenjen zgolj enemu znanstvenemu posvetovanju, vsaj približno izčrpati. Zato bo naše preučevanje nujno pomanjkljivo že pri izbiri obravnavanih problemov. Še manj pa si more lastiti cilj, da bi obdelavo izbranih vprašanj dognalo do konca. Treba je namreč ugotoviti, da je zgodovinska obdelava nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji, pa tudi teorije in politike komunistov Jugoslavije v tem vprašanju, šele v svojih začetkih. Ne bomo se še dalj mudili z naštevanjem težav, ki se pojavljajo ob delu s takšnim naslovom. Poleg stalne, vselej navzoče spremljevalke — časovne stiske, pa moramo omeniti vsaj še obe omejitvi, ki smo si ju postavili. Prva je načelnega, druga praktičnega značaja:

— gledišča komunistov na nacionalno vprašanje v Jugoslaviji zajeti in obravnavati toliko, kolikor je to potrebno za osvetlitev razmerja komunistov do vprašanja slovenskega naroda od leta 1919 do ustanovitve KPS aprila 1937 in Speransove knjige, z zaključnim pogledom na program V. državne konference KPJ oktobra 1940;

— upoštevati dokumentarno gradivo, dostopno brez večjega iskanja v Ljubljani. K drugi omejitvi, ki ji je botroval pač kratek rok, naj pripomnim, da se imam tudi za to, kar sem našel, v veliki meri zahvaliti pomoči nekaterih tovarišev.

Znano je, da je KPJ na začetku svojega obstoja 1919—1920 v svojih ustanovnih in prvih programskih tekstih gledala na Jugoslavijo kot na nacionalno državo in da je njeno raznorodnost priznavala samo v razmerju do narodnih manjšin. To se je pokazalo tudi v njeni organizacijski strukturi: medtem ko je statut, sprejet na ustanovnem kongresu aprila 1919 s tem, da je taksativno naštel, za katere pokrajine je treba ustanoviti strankine izvršilne odbore, vsaj na ta način do neke mere upošteval dejansko različnost in posebnosti posameznih delov na novo nastale države (»v Beogradu izvršilni odbor za Srbijo in Makedonijo (NB: ne za »Južno Srbijo«), v Novem Sadu za Bačko, Banat in Baranjo, v Zagrebu za Hrvatsko in Slavonijo, v Ljubljani za Slovenijo, v Sarajevu za Bosno, Hercegovino in Črno goro in v Splitu za Dalmacijo«),[1] je statut, sprejet na vukovarskem kongresu junija 1920 zabrisal še to sled raznorodnosti in zgodovinskih razlik. O teritorialni strukturi je kratko postavil pravilo: »... celotno državno področje bo razdeljeno po strankinih potrebah (!) na določeno število oblasti«.[2] To je bilo pač v duhu programskega stališča, da bo KPJ »še naprej ostala na braniku nacionalne enotnosti in enakopravnosti vseh narodnosti v deželi«.[3] Izraz »narodnosti« označuje tukaj narodno manjšino.

Znane so tudi splošne razlage, kako je prišlo do položaja, da je revolucionarna jugoslovanska delavska stranka ob živem zgledu revolucionarnega reševanja nacionalnega problema v sovjetski Rusiji ne le prezrla, ampak celo zanikala obstoj tega vprašnja v na novo ustanovljeni Jugoslaviji. (Navadno navajamo vpliv socialdemokratskega, zlasti avstromarksističnega gledanja na

[1] Zgod. arhiv KPJ, knjiga II, stran 17.
[2] O. c. stran 45.
[3] O. c. stran 42.

nacionalno vprašanje, vpliv meščanskega nacionalizma in nekaterih tradicij južnoslovanskega narodnoosvobodilnega boja.) Kardelj je opozoril tudi na »vpliv iskrenega, čeprav hkrati nerealnega in kratkovidnega revolucionarnega humanističnega kozmopolitizma, za katerega je obstajal samo delavski razred, ne pa tudi narod«.[4]

Ni treba dvomiti o učinku vseh teh vplivov, gotovo pa je treba upoštevati v tem oziru ne samo splošni položaj v pravkar nastali Jugoslaviji v celoti, ampak tudi konkretni položaj v vsaki jugoslovanski pokrajini, pri vsakem jugoslovanskem narodu posebej. Konkretne okoliščine tedanje zmage takšnega stališča pa so še vse premalo znane in raziskane.

V splošnem bi se dalo reči, da tudi socialdemokratska tradicija nikakor ni bila enotna in ne vsa v smeri zanemarjanja nacionalnega vprašanja in jugoslovanskega unitarizma. Za zdaj naj zadostuje, če omenimo, da imamo vsaj v okviru Jugoslovanske socialdemokratske stranke poleg tradicije etnično unitaristične in že v njenem času sporne in malo popularizirane tivolske resolucije tudi tako jasne in zrele poglede na bodočo državo južnih Slovanov kot federativno republiko enakopravnih narodov, kakor so to dobro znani Cankarjev in nekoliko manj znani federalistični koncept Socialistične Omladine iz marca 1918 (»V imenu samoodločevanja narodov zahtevamo federalistično državno ujedinjenje slovensko-hrvatsko-srbskih ozemelj.«)[5] v domovini in pa chicaška izjava, ki jo je sestavil Etbin Kristan 29. junija 1917, soglasno pa odobrilo kot program Slovensko republičansko združenje 11. in 12. avgusta 1917 v ZDA in ki je v domovini postala splošno znana najpozneje z objavo v Napreju 28. avgusta 1919 (zahteva rešitev slovenskega in jugoslovanskega vprašnja »v politični obliki jugoslovanske federativne republike«).[6] Srbska socialna demokracija je svojo pozornost usmerjala sicer bolj na Balkan in manj na probleme južnih Slovanov v okviru habsburške monarhije, vendar je na Balkanu zaznala obstoj makedonskega vprašanja, iskala njegovo rešitev v ustanovitvi balkanske zveze, zavzemala se je za popolno samoodločbo albanskega naroda (Dimitrije Tucović) in tudi sicer znala ločevati med osvobodilnimi težnjami narodov in pa med osvajalnimi težnjami srbskega meščanstva, npr. ob aneksiji Bosne in Hercegovine.[7]

Pri konkretni raziskavi nastanka prvega stališča KPJ do nacionalnega vprašanja tudi ni mogoče iti mimo usode vpliva revolucionarjev iz vrst jugoslovanskih narodov, ki so šli skozi šolo oktobrske revolucije in ruske komunistične partije boljševikov in ki so se kot organizirana skupina vrnili v domovino z namenom, da ustanovijo komunistično stranko, ali ki so pri njenem ustanavljanju dejansko tudi sodelovali. Njihova zamisel je bila socialistična večnarodna, federativna Jugoslavija.

Znano je, da se je že maja 1918 pri centralnem komiteju RKPb ustanovila Federacija inozemskih komunističnih skupin in da je 16. maja 1918 sklenila Južnoslovanska komunistična emigrantska partija, ki je tedaj vključevala tudi Bolgare, da vstopi v RKPb kot sekcija.[8] Bolgari so se ločili šele 15. oktobra 1918 in ustanovili svojo skupino. Komunisti jugoslovanskih narodov se v revo-

[4] Referat na slovesni seji CK ZKS 15. aprila 1967 (Delo, 16. aprila 1967).

[5] Demokracija marec 1918, št. 1—2. Ponatis v Zgd. arhivu KPJ, knjiga V, stran 330.

[6] Zgod. arhiv KPJ, knjiga V, str. 287—289.

[7] Pregled zgod. ZKJ, Ljubljana, str. 20—21.

[8] Podatki o organizaciji jugoslovanskih komunistov v Rusiji so predvsem iz knjige I. D. Očak, Jugoslavjanskije internacionalisty v borbje za pobjedu sovjetskoj vlasti v Rossiji (1917—1921 gody). Izdateljstvo moskovskogo universiteta 1966.

lucionarni Rusiji niso soočili le z nacionalnim vprašanjem v splošnem, kakor so ga reševali boljševiki, ampak so bili po svoji lastni izkušnji postavljeni tudi že pred konkretni nacionalni problem v Jugoslaviji. Številni med njimi so namreč izšli iz vrst tako imenovanih disidentov, to je prostovoljcev, ki so spomladi 1917 izstopili iz »srbskega« dobrovoljskega korpusa v Rusiji, ker se niso mogli sprijazniti z velikosrbskim političnim konceptom, ki ga je Pašićeva vlada na vso moč uveljavljala v tej jugoslovanski vojaški enoti. Disidenti so v bodoči neodvisni zedinjeni jugoslovanski državi zahtevali popolno narodno enakopravnost Srbov, Hrvatov in Slovencev v demokratični federativni Jugoslaviji.[9] Kako živo je bilo izročilo disidentov pri komunistih jugoslovanskih narodov v Rusiji, priča pisanje njihovega organa Svjetska revolucija 8. junija 1918, št. 1 o tem gibanju: »Disidentsko gibanje je bilo odmev ruske revolucije v srcih Jugoslovanov . . ., disidentstvo je bilo v svojem bistvu revolucionarno gibanje, pomenilo je strtje okovov nacionalističnih tradicij.«[10] Izkušnja tega gibanja je pač odvračala od vsakršnih unitarističnih koncepcij. V prvi programski formulaciji (Revolucija, št. 2, Moskva 1918, menda aprila) zahtevajo jugoslovanski komunisti sicer le jugoslovansko ljudsko republiko, to pa, da se južnoslovanska skupina že kmalu preimenuje, in sicer v RKPb — skupino Bolgarov, Srbov, Hrvatov in Slovencev, izraža v dokajšnji meri razumevanje narodne različnosti in enakopravnosti južnih Slovanov (z izjemo Makedoncev). Oktobra 1918 je eden ustanovnikov RKPb skupine BSHS Vukašin Marković, predlagal, naj bi se skupina preimenovala v »balkansko«, ali pa bi jo naj razčlenili na samostojne skupine — bolgarsko, srbsko, slovensko in druge, ki bi imele svoja ločena vodstva, vendar to ni bilo sprejeto.[11]

Izredna konferenca jugoslovanske komunistične skupine 5. do 7. novembra 1918 v Moskvi je sklenila ustanoviti komunistično stranko za novo jugoslovansko državo, za katero je ugotovila, da je proletariat tam ostal brez resnično revolucionarne stranke.[12] Na novo ustanovljena stranka, ki ni bila več del RKPb, se je imenovala Komunistična stranka (boljševikov) Srbov, Hrvatov in Slovencev in sprejela program in statut RKPb. 7. novembra 1918 je že bil ustanovljen tudi centralni komite, ki si je postavil kot glavno nalogo delovanje neposredno v jugoslovanskih deželah in zato sklenil organizacijo prenesti v Jugoslavijo. Najprej, 14. novembra 1918, je sklenil poslati v Jugoslavijo vodstvo. Dejansko je tedaj odšlo v domovino 13 vodilnih tovarišev, ki jih potem najdemo tudi v vodilnih organih SDSJk (V. Čopić, L. Vukičević). Februarja 1919 so z enakim namenom odšli še Matuzović, Vuk in Grulović. (Preostanek KPb SHS v Rusiji je nato spet nastopal pod starim imenom Jugoslovanska komunistična skupina RKPb). Kakšno je bilo njihovo stališče in program v nacionalnem vprašanju, lahko razberemo iz razglasa jugoslovanske komunistične skupine Delovnemu ljudstvu jugoslovanskih dežel ob sovjetski revoluciji na Ogrskem: preprečiti zadušitev Madžarske SSR in »slediti zgledu ruskih in madžarskih tovarišev in zrušiti kapitalistično tiranijo, organizirati

---

[9] France Klopčič, Ob petdesetletnici dveh deklaracij za zedinjenje Slovencev, Hrvatov in Srbov. Problemi V, maj 1967, št. 53, str. 718—729.
— ist, Prostovoljci — disidenti. Naši razgledi, 13. maja 1967, št. 9.

[10] I. D. Očak, o. c., stran 48.

[11] I. D. Očak, o. c., str. 92, 95 in 96.

[12] Zdi se, da so tedaj imeli v mislih »Državo SHS« pod vlado Narodnega viječa v Zagrebu, s katero je pod vplivom jugoslovanske skupine komunistov sovjetska vlada bila pripravljena urediti vrnitev vojnih ujetnikov. Prim. France Klopčič, Dokument iz Moskve leta 1918, namenjen Narodnemu veću SHS v Zagrebu. Sodobnost XIV, 1966, str. 1264—1269.

sovjete delavcev, kmetov in vojakov, prevzeti oblast v svoje roke in *proglasiti Jugoslovansko Socialistično Federativno Sovjetsko Republiko*« (podčrtal J. P. — Svjetska revolucija, 2. aprila 1919, št. 14).[13]

Kakšna je bila usoda tega revolucionarnega nacionalnega programa, ko so ga prinesli v Jugoslavijo? O tem zvemo nekaj iz spominskih zapisov vidnega člana jugoslovanskih komunistov iz sovjetske Rusije, že omenjenega Nikole Grulovića.[14] Skupina se je spotoma že v Budimpešti sestala s tajnikom Srbske socialnodemokratske stranke Filipom Filipovićem, ki jo je seznanil z napori za ustanovitev enotne revolucionarne delavske stranke v Jugoslaviji. Dogovorjeno je bilo, da povratniki ustanove legalno revolucionarno organizacijo samo v Vojvodini, kjer so ministerialisti še docela obvladovali položaj, po kongresu zedinjenja pa se bo ta organizacija, ki bo nosila ime Vase Pelagića, vključila v zedinjeno jugoslovansko stranko. 17. februarja 1919 so se predstavniki pelagićevcev sestali v Beogradu s člani glavne uprave Srbske socialdemokratske stranke, v kateri je v tem času revolucionarna smer pod vodstvom Filipa Filipovića dobila večino in pripravljala kongres zedinjenja. Na tem sestanku so prerešetali programsko deklaracijo pelagićevcev. Ob nacionalnem vprašanju so se pokazale razlike: »Dolgo smo se zadržali ob nacionalnem vprašanju in vprašanju državno-pravne ureditve,« se spominja Grulović. »Filip (Filipović) se je v nacionalnem vprašanju izrazil v dvojnem smislu. Dejal je, da se ne upira ugotovitvi, da so Srbi, Hrvati in Slovenci trije narodi, toda za Črnogorce in Makedonce je rekel, da niso nikakršne nacije in tudi, da je, kot večina, razpoložen za centralizem. Z njim so se strinjali tudi vsi drugi in nekateri so celo izjavljali, da bi bilo nepopularno ugotavljati obstoj več narodov. V glavnem je bilo sprejeto stališče, da so vsi narodi sprejeli nacionalno enotnost in da moramo v svoji deklaraciji to ugotoviti. Potem ko je (pelagićevec) Vukičević sprejel ta predlog, smo spremenili svoje *prvotno načelno stališče o federativni ureditvi* (podčrtal J. P.) in ga nadomestili s centralizmom.« Ustanovna skupščina pelagićevcev 2. marca 1919 v Stražilovu pri Sremskih Karlovcih je potem, ko jo je Vukičević obvestil o nasvetu Srbske socialdemokratske stranke, spremenila v programski deklaraciji prvotno formulacijo »o federativni ureditvi in nacionalnih pravicah« in namesto tega zahtevala: »Uničenje posameznih držav. Ena enotna jugoslovanska socialistična republika.«

Ta epizoda, ki smo jo podali malo bolj obsežno, govori o tem, da je stališče o enotnem jugoslovanskem narodu bilo pred kongresom zedinjenja zavestno uveljavljeno v vodstvu srbske socialne demokracije proti zamisli jugoslovanskih komunistov iz Rusije. To stališče vodstva srbske socialne demokracije, ki se v njem zlasti izraža nerazumevanje bistva jugoslovanskega gibanja na področju habsburške monarhije, nerazumevanje, ki se je ujemalo s politiko meščanstva v Srbiji, je pač bilo odločilno za postavitev — brez kake alternative — teze o nacionalni enotnosti pred kongres zedinjenja in pozneje na vukovarskem kongresu.[15]

---

[13] I. D. Očak, o. c., str. 135—139, 111.

[14] Nikola Grulović, Jugoslovenska komunistička revolucionarna grupa Pelagić. Matica srpska, zbornik za društvene nauke 22. Novi Sad 1959, str. 108—128; — isti, Osnivačka konferencija pelagićevaca. Četrdeset godina, knjiga I, Beograd 1960, str. 41—49.

[15] O gledanju srbske socialne demokracije na nacionalno vprašanje drugih jugoslovanskih narodov in posledicah za politiko KPJ, glej Vlado Strugar, Socialna demokracija o nacionalnem pitanju jugoslovenskih naroda. Beograd 1956, str. 75—81.

Zanimivo je v tej zvezi opozoriti, da je tudi po ustanovitvi Socialistične delavske stranke Jugoslavije (komunistov) mnenje v kominterni o nacionalnem položaju in vprašanju v Jugoslaviji bilo drugačno od uradnega stališča jugoslovanske stranke.

Še tik pred II. (vukovarskim) kongresom KPJ je izvršni komite KI izdal razglas Proletariatu balkansko-podonavskih dežel in tamkajšnjim komunističnim strankam in organizacijam, med njimi izrecno tudi jugoslovanski. Razglas najprej ugotavlja, da razpad Avstro-Ogrske in nova razmejitev v Podonavju in na Balkanu nacionalnega vprašanja nista razrešila, ampak sta ga še bolj zapletla. Vtem ko za vsako deželo opiše novi položaj, označi jugoslovanski položaj takole: »Proti težnji birokratsko-kapitalistične oligarhije iz Srbije po hegemoniji v državi vstajajo enako makedonski Bolgari, Albanci, Hrvatje, Črnogorci in Slovenci.« Nato ugotavlja za vse balkansko-podonavske dežele, da lahko samo proletariat s svojo zmago prepreči novo katastrofo (to je vojno) in osvobodi delavske in kmetske množice gospodarskega in nacionalnega zatiranja; samo kmetsko-proletarska diktatura »more zediniti v eno federativno sovjetsko socialistično balkansko podonavsko republiko vse bal kanske narode« in jih vsestransko osvoboditi. Posebej pa še opozarja komunistične stranke, naj skrbno upoštevajo komplicirani narodnostni položaj: »Razmere narekujejo komunistični stranki, da ima na balkanskem polotoku širšo vlogo kot v čisto nacionalnih kapitalističnih državah, kjer ne obstaja nacionalno vprašanje. K razumevanju te velike vloge komunizma na Balkanu morajo biti usmerjeni vsi napori balkanskih komunističnih strank.«[16]

Kakih naporov v smeri, ki jo je nakazovala KI, v sklepih vukovarskega kongresa, ni bilo. Nasprotno, vodstvo KPJ je komaj nekaj mesecev za tem poskrbelo, da dikcijo nekega drugega dokumenta mednarodnega komunističnega gibanja prilagodi tezi o nacionalni enovitosti Jugoslavije, z izjemo narodnostnih manjšin, h katerim prišteva tudi Makedonce. Gre za manifest Balkansko podonavske komunistične federacije, ki so ga 10. avgusta 1920 podpisali osrednji izvrševalni odbori komunističnih strank Jugoslavije, Bolgarije in Grčije. Manifest se vsebinsko naslanja na prej navedeni razglas KI in v prvi vrsti ugotavlja, da nacionalno vprašanje na Balkanu ni rešeno. Glede Jugoslavije pravi le: »Pod pestjo monarhizma in kapitalizma Jugoslavije stoje brezpravne množice Bolgarov, Turkov in Albancev v Makedoniji ... Madžarov in Nemcev v Vojvodini.« Načelo nacionalne enotnosti Jugoslovanov je izvedeno dosledno tudi na narodne manjšine jugoslovanskih narodov zunaj državnih meja: »Pod jarmom velike bojarske Romunije zdihujejo ... Jugoslovani v Banatu ... — Zunaj mej Jugoslavije so ostale pod italijansko oblastjo znatne in celotne jugoslovanske množice ...«[17] Razlika med koncepcijo obeh dokumentov je očitna in ne naključna.

Stališče komunistov iz Hrvaške in Slovenije o nacionalnem vprašanju v tem času je bilo doslej (1967) malo ali pa sploh nič raziskano. Gotovo je, da se je kongres zedinjenja sestal brez Slovencev, čeprav so seveda bili povabljeni in tako na stališče kongresa do nacionalnega vprašanja niso vplivali. Pred slovenskimi komunisti je tedaj kot najnujnejša naloga, kateri je bilo treba v interesu revolucionarne akcije podrediti vse drugo, bila naloga zedinjenja s stranko revolucionarnega delavstva vse Jugoslavije. Njihovo glasilo s po-

[16] Rdeči prapor, glasilo socialistične delavske stranke Jugoslavije (komunistov), 23. junija 1920, št. 8.

[17] Rdeči prapor, 11., 15. in 18. septembra 1920, št. 30—32.

menljivim naslovom Ujedinjenje je to nalogo v svojem programskem uvodniku obravnavalo realistično, toda z velikim poudarkom, kot prvi pogoj vsega nadaljnjega delovanja. »Nimamo nobenih pretiranih iluzij o resnični moči jugoslovanskega delavstva, ki se večidel komaj razredno kristalizira... Vemo pa, da je zlasti v sedanjih zgodovinskih in še posebej v naših jugoslovanskih razmerah prvi začetek vsake uspešne socialistične politike v organizaciji in ujedinjenju vsega jugoslovanskega proletariata. To je prvo, to je glavno...«[18] Nujnost te zgodovinske naloge, ki jo je bilo treba izvršiti v ostrem spopadu z reformističnim ministerializmom v slovenskem delavskem gibanju, je odrinila spoznavanje in postavljanje posebnega, nacionalnega vprašanja, za katero se je zdelo, da bo v revolucionarni Jugoslaviji, ki je stvar bližnje prihodnosti, rešeno samo po sebi. Toda tudi v tem položaju je zavest posebne odgovornosti slovenskih komunistov nasproti slovenskemu ljudstvu očitna. »S tesnim ujedinjenjem jugoslovanskega delavstva bo šele resnično ujedinjeno jugoslovansko ljudstvo... Slovenski delavec noče biti zadnji v krogu prebujenega ljudstva... On dela za novo socialno življenje in za kulturo slovenskega ljudstva.«

V tem času razpravlja D. Gustinčič v Ujedinjenju o centralistični ali pa federativni organizaciji Jugoslavije.[19] Obnavlja, kako si je med vojno emigrantsko glasilo v Švici Yougoslavie, ki sta ga izdajala skupaj s hrvaškim politikom Smodlako, zamišljalo federativno ureditev Jugoslavije, vendar ne na osnovi obstoja več narodov. Administracija naj ne bo centralizirana, ampak naj sloni na avtonomiji provinc, ki naj zedinjujejo gospodarsko in socialno podobne elemente — po religiji, tradicijah, intelektualni ravni; eno tako enoto naj bi tvorila Slovenija z Istro. To naj bo v korist uresničenja homogenitete narodovih elementov«, to je nacionalne enotnosti Jugoslavije. To zamisel iz leta 1917 Gustinčič zdaj potrjuje in še bolj poudarja nujnost »čimbolj specificirane uprave v Jugoslaviji«, to je, čim večjega števila avtonomnih provinc (predvideva tudi pridružitev Bolgarije, vendar ne kot nacionalne enote, ampak razdeljene v 3—5 provinc), da bi s tem bil odstranjen »historični, šovinistični serbizem in kroatizem« in da bi se »pokrajinstvo« nadomestilo »z novim patriotizmom, ki se bo naslanjal na socialne principe, na jugoslavizem«, ki naj izključi »plemenske prepire«. — Gre torej za pojmovanje, ki sicer vidi razlike med ljudstvi zedinjene Jugoslavije, vendar gleda v njih elemente enega naroda, s katerim je treba doseči njihovo novo homogenost, pri čemer priporoča federacijo avtonomnih upravnih pokrajin v nasprotju s centralizmom. Tako stališče ni bilo v nasprotju s tistim, ki ga je še nepopolno zedinjena komunistična stranka že pred tem sprejela. Ob neki poznejši priložnosti (leta 1927) je Gustinčič pojasnjeval, zakaj je v Yougoslavie zagovarjal načelo jugoslovanske narodne enotnosti: to je bilo storjeno spričo nujnosti boja za Jugoslavijo proti nemškim tezam in pa zato, da se ne bi list onemogočil pred srbskimi politiki, in končno, ker je bil list namenjen predvsem srbijanskemu in črnogorskemu dijaštvu v Švici, ki ga je bilo mogoče edino tako pridobiti za jugoslovansko misel. Zase pravi Gustinčič, da je bil tedaj še pod vplivom socialdemokratskega obravnavanja nacionalnega vprašanja in da še ni poznal Leninovega in Stalinovega gledišča. Le posredno pa odgovori na vprašanje, kako je glede tega bilo leta 1920, ko pravi: »Če bi imel to tedaj za sabo, bi bil kajpada tudi že v Švici postavljal vprašanje jugoslovanske narodnosti drugače, mnogo drugače in čeprav še ne tako, kakor ga postavljamo danes, za današnje razmere, za sedanji politični položaj! Ker

[18] Ujedinjenje, 13. marca 1920, št. 1.
[19] Ujedinjenje, 20. marca 1920, št. 2.

jasno je, da s stališča proletariata tudi narodno vprašanje ne more biti nikak petrefakt! Ono mora vedno služiti njegovemu glavnemu cilju...«[20]

Ni znano, ali so slovenski delegati na vukovarskem kongresu kaj razpravljali o nacionalnem vprašanju. Znan je drobec, da je delegat partijske organizacije iz Mežiške doline, Anton Metarnik, ki je na kongresu podpiral stališča levice, tam tudi prebral resolucijo svoje organizacije o koroškem vprašanju, ki jo pozneje Rdeči prapor povzema: »... komunistično orientirani proletariat na Koroškem odklanja plebiscit, ki nam ga je servirala pariška kapitalistična gospoda.« To resolucijo je kongres enodušno pozdravil.[21]

Po vukovarskem kongresu je Rdeči prapor zagovarjal centralistično strukturo stranke: »Ako bi dovolili posameznim provincam avtonomijo v strankinem delovanju, bi imeli prav gotovo na Hrvatskem in v Sloveniji komunizem svoje posebne vrste in to ne gre.« Potrebno je enotno vodstvo v revolucionarnem boju.[22] Kmalu zatem razpravlja o nacionalnem vprašanju, ki pa ga vidi le kot mejno vprašanje. Ugotovi, da ga buržoazija ne more rešiti, ampak le sovjetska revolucija. »Proletariat Jugoslavije bo kaj lahko rešil svoja vprašanja z bratskim italijanskim, nemškim in madžarskim proletariatom ter z ostalimi svojimi sosedi, ko bo prišel njegov čas.« Ta čas pa je zelo blizu.[23] V istem letu je s koroškim plebiscitom in z rapalsko pogodbo bilo slovensko narodno ozemlje dokončno razkosano. Znano je, da sta KPJ in KP Avstrije za plebiscit izdali geslo, da ga revolucionarni proletariat ne priznava in se zato vzdržuje glasovanja.[24] Po izidu plebiscita, negativnem za Jugoslavijo, je Rdeči prapor ugotovil polom slovenskega narodnjaštva in pokazal svojo rešitev: »... ves problem malega naroda je v tem, da postane velik v mednarodnosti, da dobi pravico za svoje osvobojenje takrat, ko zahteva in v delih pokaže, da je za svobodo vseh narodov. Proletariatu Jugoslavije pa je naložila besna jugoslovanska buržoazija poleg rešitve jadranskega problema še koroškega. S pomočjo mednarodnega proletariata bo jugoslovanski komunistični proletariat rešil tudi ta problem med proletarsko revolucijo — ki ni za gorami — na ta način, da bo z lica zemlje strl imperializem, nacionalni in socialni šovinizem... Živela svobodna sovjetska Koroška, Primorska, Dalmacija v okviru sovjetskih republik Podonavsko-balkanske federacije!«[25] V enakem smislu je slovensko glasilo KPJ pisalo tudi po podpisu rapalske pogodbe. (»Ko pridemo mi na oblast, bomo čez vse te reči naredili križ.«)[26]

Na osnovi tega bežnega pregleda lahko zaznamo, da so slovenski komunisti v letu 1920 gledali na nacionalno vprašanje v smislu vukovarskega programa, tako da so problem občutili predvsem kot problem meja, in sicer ob perečem dejstvu imperialističnega razkosanja Slovenije, ki ga niso priznali. Zavestno so prevzeli v imenu proletariata zgodovinsko nalogo, da ta problem

---

[20] Enotnost, 27. avgusta 1927, št. 32.

[21] Rdeči prapor, 18. avgusta 1920, št. 23; Lovro Kuhar, Borba komunista v Ravnama posle zabrane KPJ. Četrdeset godina, knjiga I., stran 163 (tu je vsebina resolucije po spominu posredno podana nekoliko drugače: »S tem je KPJ že takrat zahtevala, da se Koroška priključi Jugoslaviji in da se začne boj proti tamkajšnjim nasilstvom, proti raznarodovanju Slovencev.«).

[22] Rdeči prapor, 21. julija 1920, št. 15 (D. Gustinčič, Po Vukovarskem kongresu).

[23] Rdeči prapor, 21. avgusta 1920, št. 24 (D. Gustinčič, Rešitev narodnega vprašanja).

[24] I. Regent — J. Pleterski — I. Kreft, Progresivna Slovenija, Trst in Koroška. Murska Sobota 1964. str. 97—101.

[25] Rdeči prapor, 20. oktobra 1920, št. 41 (Bankrot slovenskega narodnjaštva — za narodov blagorjanstva).

[26] Rdeči prapor, 17. novembra 1920, št. 49.

rešijo obenem s proletarsko revolucijo, v sporazumu z zmagovitim proletariatom sosednjih dežel, ker je postalo očitno, da meščanstvo tega problema ne bo rešilo. V okviru Jugoslavije pa so predvsem poudarjali nujnost popolne enotnosti revolucionarne stranke jugoslovanskega proletariata in videti je, da so na vprašanje nacionalne enotnosti gledali predvsem politično, kot na izraz iskrenega proletarskega internacionalizma. Vsem tem stališčem je skupno to, da v nacionalnem vprašanju sicer vidijo odgovornost proletariata, ne pa že tudi nujnosti povezave tega vprašanja s procesom razvijanja svojega revolucionarnega boja.

II

Do konca leta 1923 so se gledišča in politika KPJ v nacionalnem vprašanju tako korenito spremenila, da je naravno vprašati se, kakšni so bili vzroki in vplivi in kakšna je bila pot za takšno spremembo, ki je ustvarila podlago dejavnosti in veljave komunistične stranke med narodi Jugoslavije v prihodnjem času. Dokaj dobro je znan in ocenjen končni rezultat, v katerem se je sprememba pokazala, to je sprejeta teza levice in zavrnjena teza Sime Markovića. Nastajanje te spremembe pa je bilo doslej še malo obdelano. Znani so splošni vzroki: Komunistična partija Jugoslavije, še nedavno ena največjih sekcij komunistične internacionale, je bila v letu dni po obznani in po zakonu o zaščiti države razbita, in sicer »ob popolni pasivni asistenci plemenskih in nacionalnih skupin«, kakor je trpko ugotovil referent o političnem položaju na drugi državni konferenci KPJ, maja 1923 na Dunaju.[27]

»Poraz 1920—21. leta,« pravi Edvard Kardelj, »je partijo naučil marsičesa, med drugim tudi tega, da se mora odtrgati od tradicionalnih jugoslovanskih buržoazno-nacionalističnih formul in si na področju mednacionalnih odnosov izoblikovati lasten revolucionarni in demokratični koncept.«[28] Kako pa je to »učenje« poteklo, o tem še malo vemo. Edino pri V. Strugarju najdemo povzetek nekdaj znamenite obravnave iz leta 1923 o nacionalnem vprašanju v partijskih glasilih.[29] K temu vprašanju bomo lahko v tem referatu prispevali le nekaj opozoril splošnega značaja, posebej pa nekaj o stališčih slovenskih komunistov v tedanjih razpravah.

V prvem obnovljenem komunističnem glasilu v Sloveniji Delavske novice v letih 1921 in 1922 ne najdemo kakšnega razpravljanja o nacionalnem vprašanju, vendarle pa nekaj značilnih omemb. Že uvodnik prve številke nastopa proti absolutističnemu centralizmu, ki se »vzdržuje na površju edinole zaradi razpaljenih šovinističnih strasti, ki jih podžiga plemenska in verska mržnja« in na ta način odvaja ljudsko energijo od razrednega boja. Proti absolutizmu postavlja list federativno načelo samouprave ljudstva, ki pa se ne sme enačiti z zahtevami po zgodovinski ali verski razdelitvi avtonomnih pokrajin. Enotna fronta ljudstva lahko doseže revizijo ustave v smislu federativne samouprave.[30] Neumevanje nacionalnega vprašanja in njegovega pomena je torej še nespremenjeno. Takšnih pogledov najdemo tedaj še več. Zanimivo je, da je list

[27] Referat na II. državni konferenci KPJ (Dunaj, maja 1923) Arhiv CK ZKS, KI LXXXIII/1032—1040.

[28] Delo, 16. aprila 1967.

[29] Vlado Strugar, Komunistična partija in rešitev nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji. Članek v Zborniku Pregled zgodovine ZKJ. Cankarjeva založba, Ljubljana 1959, str. 220—225. — V najnovejšem času je v Zborniku O nacionalnom pitanju Beograd 1967) bilo ponatisnjenih nekaj odlomkov iz te obravnave.

[30] Delavske novice, 28. oktobra 1921, št. 1.

v začetku leta 1922 ob »srbo-hrvaško-slovenskem sporu« opozoril, da je predvojna socialna demokracija bila za federativno ljudovlado Srbov, Hrvatov, Slovencev, Bolgarov in drugih balkanskih narodov, vendar iz tega nič ne sklepa za sodobnost, ampak ostane pri formuli federativne samouprave v ljudsko demokratični državi, ki »ni v interesu le delovnega ljudstva, ampak cele nacije . . .«[31] Pač pa je v prvomajski številki istega leta v polemiki z avtonomisti (ki trde, da za besedičenjem o enotnem jugoslovanskem narodu tiči le težnja za srbsko nadvlado) zahteval, da mora delavstvo voditi samostojno politiko, in sicer: konfederacija svobodnih republik južnih Slovanov, kjer bo vladalo delovno ljudstvo; to je realen cilj.[32] Najpomembnejši dogodek pa je nastanek Zveze delovnega ljudstva za občinske volitve v Ljubljani, protirežimske, to je proticentralistične koalicije komunistov okrog Delavskih novic s SLS (prek krščanskih socialistov) in socialisti (Zarja), in ko je predstavnik komunistov V. Fabjančič na shodu zveze 27. oktobra 1922 nastopil proti »centralizmu srbske buržoazije«, poudaril pravico »naroda slovenskega, naroda hrvaškega in naroda srbskega« do popolne samoodločbe in ugotovil: »Če večina slovenskega naroda zahteva kot neposredni, minimalni cilj avtonomijo ali federacijo, bo razredno zavedni proletariat podpiral boj zanjo, ker to ustreza njegovim načelom o nacionalnem vprašanju.«[33] Tako lahko že za leto 1922 ugotovimo težnje po novem formuliranju pogleda na nacionalno vprašanje.

Prva državna konferenca KPJ (3.—15. julija 1922, Dunaj) ni razpravljala o nacionalnem vprašanju. Tako je bilo mogoče, da je na novo ustanovljena Neodvisna delavska stranka Jugoslavije kot legalna organizacija KPJ v svojem nastopnem programu 14. januarja 1923 lahko še izjavila, da se bo »v težnji za narodnim edinstvom borila proti vsakemu nasilnemu in hegemonističnemu centralizmu, za samovlado delovnega ljudstva!« Tako je lahko »plemenske spore« razlagala z »nerešenim gospodarskim bojem raznih plemenskih središč«, samoodločbo narodov pa omenila le v zvezi z vprašanjem državnih meja (Jugoslavije). Za narodne manjšine, ki se »milom ali silom nahajajo v sestavu države«, je zahtevala »popolno politično in kulturno svobodo«.[34] V primerjavi z letom 1920 torej še prav nič novega.

Ne prva državna konferenca KPJ ne intervencija IV. kongresa kominterne (novembra 1922) nista rešili splošne krize v KPJ in še posebej ne v vodstvu in zato se je v letu 1923 zaostril frakcijski boj. In gotovo ni nepomembno, da je sovpadel z debato o nacionalnem vprašanju in ji dal še posebno potezo vnetosti. To je tisto obdobje, za katero pravi Tito, da je imel frakcijski boj »prva leta delno načelen značaj, kadar je šlo za razprave tudi o nacionalnem vprašanju . . .«[35]

Na skupščinskih volitvah marca 1923 so nacionalne, protihegemonistične stranke dosegle ogromen uspeh, posebno HRSS Stjepana Radića, ki je dobila 474 000 glasov (leta 1920 285 000). »Uspeh narodnih meščanskih strank na teh volitvah v Hrvatski, Sloveniji in Črni gori je vplival na komuniste, da so temeljito proučili stališče partije v narodnem vprašanju . . .«, gotovo pravilno ugotavlja Pregled zgodovine ZKJ.[36] Od 9. do 12. maja 1923 se je na Dunaju

[31] Delavske novice, 2. in 16. februarja 1922, št. 5 in 7 (L. K. Rudarski, Proletariat in srbohrvaškoslovenski spor).
[32] Delavske novice, 1. maja 1922, št. 17 (V. F., Centralizem in avtonomija).
[33] Delavske novice, 2. novembra 1922, št. 44.
[34] Glas svobode, 21. aprila 1923, št. 1.
[35] J. B. Tito, Govor na X. mestni konferenci ZK Beograda, Delo, 18. aprila 1967.
[36] Pregled zgodovine ZKJ, stran 86.

sestala druga državna konferenca KPJ, kjer so načeli tudi narodno vprašanje in opustili napačno stališče o narodni enotnosti. Na podlagi obravnave je konferenca sklenila, da spodbudi vse člane partije, ki se zanimajo za »nacionalno in plemensko vprašanje«, da o njem razpravljajo.[37] V že omenjenem referatu o političnem položaju je ugotovljeno, da politična kriza v državi, ki je do poloma KPJ imela pod vplivom komunistov in mednarodnega položaja v precejšnji meri socialno obeležje, dobiva zdaj kot glavno značilnost »spopad dveh plemenskih grupacij, srbske in hrvatsko-slovenske«. Bistvo tega spopada je konkurenčni boj meščanstva teh grupacij. Nacionalno in plemensko grupirane množice pomenijo gotovo močno odporno silo proti režimu belega terorja, toda zdaj so pod vplivom svojega meščanstva. Zato je glavna naloga KPJ, da izrabi to odporno silo, da pokaže izdajalstvo nacionalnega meščanstva in da s svojim geslom o pravici vsake nacije do samoodločbe glede ustanovitve posebne države prodre v množice, dalje, da sta edini nosilki tega gesla KI in KPJ in da edino ti dve moreta uresničiti popolno nacionalno in plemensko osvoboditev po revolucionarni poti v boju proti vsem buržoazijam. — Tako srečamo v istem poročilu še v eni sapi izraženi obe najznačilnejši tezi nasprotnih si strani v poznejši debati: prva, da je bistvo nacionalnega problema konkurenčni boj meščanstva, druga, da naj komunisti vprašanje rešujejo na osnovi gesla o pravici narodov do samoodločbe, s pravico do odcepitve.

Drug dokument te konference je resolucija o narodnem vprašanju v Jugoslaviji. V njej se najprej ugotavlja, da Jugoslavija ni produkt nacionalne revolucije in proste samoodločbe narodov, ampak produkt zmage imperialističnih držav antante in kršitve pravice narodov do samoodločbe, da sta v tej državi srbsko meščanstvo in monarhija vsilila vsem drugim narodom brutalno gospostvo, da odpor proti temu gospostvu združuje vse razrede hrvatskega in slovenskega naroda in da je v interesu revolucionarnega proletariata Jugoslavije, da podpira zatirane narode v njihovem boju proti srbskemu gospostvu in za njihovo pravico do samoodločbe, pravico do popolne odcepitve. V ta boj je treba pritegniti tudi celotno delovno ljudstvo Srbije, ki mu je treba pojasniti reakcionarni značaj tega gospostva in monarhije. Obenem je treba delovati tudi proti manevrom hrvatske in slovenske buržoazije, ki v svojem razrednem interesu težita h kompromisu s srbskim meščanstvom. KPJ naj se obrne na vse organizacije, ki se bojujejo za samoodločbo narodov in jim predlaga enotno fronto (omenjena je HRSS). »V Sloveniji bo komunistična stranka nenehno razkrinkavala dvolično politiko klerikalcev, ki so vselej pripravljeni izdati interese množice, brž ko bi srbsko meščanstvo in monarhija kaj popustili slovenski duhovščini in velikemu meščanstvu. Komunistična stranka bo nenehno zastopala ustvaritev enotne fronte za boj proti srbskemu gospostvu z vsemi delavskimi in kmečkimi organizacijami in jih bo spodbujala, da se osvobodijo vpliva meščanskih strank in se združijo z revolucionarnim proletariatom.« V nadaljevanju našteje resolucija gesla KPJ v boju za samoodločbo narodov: ustvaritev položaja, ko ne bo nobena sila mogla narodom preprečiti, da sami odločijo svojo usodo in si izberejo vlado po svoji volji; izbris vidovdanske ustave, katere revizija bi pomenila samo kompromis meščanstev na račun ljudskih množic vseh narodov; postavitev delavsko-kmečkih vlad za vsak narod in njihova prostovoljna združitev v zvezo delavsko-kmečkih republik. Obenem z bojem za uresničenje teh gesel se bo KPJ bojevala proti ločitvi narodov z neprehodnimi zidovi, kajti ločitev in sovraštvo je delo buržoazije. Resolucija končno opozarja, da Makedoncev ni moč obrav-

[37] O. c., str. 76—77.

navati kot nacionalno manjšino in da bo makedonsko vprašanje razčlenjeno v posebnem dokumentu.[38] V tej resoluciji najdemo torej že nova stališča in misli, ki pa jih je bilo treba šele uveljaviti, v obravnavi leta 1923 in še pozneje.

Začetek debate v partijskem tisku pomeni knjiga Sime Markovića Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma, ki je izšla leta 1923 v Beogradu in kateri avtor pripominja: »Iz obilnega gradiva, ki sem ga pripravil za obsežnejšo študijo o nacionalnem vprašanju, sem izbral tisto, kar se mi je zdelo potrebno, da *takoj* izide glede na popolno dezorientiranost, ki v tem vprašanju vlada v naši javnosti sploh.« Ob upoštevanju obsežne literature, posebej še Leninovih in Stalinovih del, je Marković obravnaval pojem naroda, nacionalnega boja, nacionalno načelo, nacionalno in imperialistično državo, pravico do samoodločbe, nacionalno avtonomijo, nacionalno vprašanje v ruski revoluciji, njegov odnos do socializma in položaj v Jugoslaviji. Ne glede na vse njegove zmote, ki so hitro doživele svojo zavrnitev, je treba reči, da je Markovićeva knjiga, ki se je naslonila predvsem na Stalinova dela, narekovala vsej obravnavi dokaj visoko raven. Markovićev namen je gotovo bil ne le najti odgovor na politična vprašanja, ki jih je pred komunistično stranko postavljal položaj v Jugoslaviji, ampak tudi utrditi svojo avtoriteto v stranki nasproti levi opoziciji. V svoji knjigi je odločil nekatera vprašanja, ki poslej v bistvu niso bila več sporna, predvsem vprašanje o enem ali treh narodih: dokazal je, da so se Srbi, Hrvati in Slovenci neodvisno drug od drugega razvili v tri moderne nacije in da je »srbska teorija o narodni enotnosti Srbov, Hrvatov in Slovencev samo krinka srbskega imperializma«. Načelno prizna Slovencem in Hrvatom pravico do samoodločbe in do samostojne državne eksistence, vendar hkrati te pravice praktično ne upošteva v prepričanju, da tega ne pri Slovencih ne pri Hrvatih nihče ne terja, ker ločitev ni v interesu ne slovenskega in hrvaškega meščanstva in ne proletariata. S tem pa se začenja sistem njegovega zmotnega naziranja, ki ni vzdržalo revolucionarne marksistične kritike: to so predvsem trditve, da je nacionalni boj izraz konkurenčnega boja meščanstva posameznih narodov, da je nacionalno vprašanje potemtakem možno rešiti z revizijo ustave in da bi to bilo v interesu proletariata, ki mu ni neposredno do nacionalnega boja, ampak samo toliko, kolikor ta boj ovira njegov razredni boj proti kapitalistični vladavini. Vse to je znano in je dobilo svojo antitezo že med obravnavo, posebno pa v resoluciji o nacionalnem vprašanju, ki jo je na predlog levice sprejela tretja državna konferenca KPJ v začetku januarja 1924 v Beogradu.[39]

Po V. Strugarju je Moša Pijade, ki je bil viden udeleženec v tej obravnavi, v nekem predavanju leta 1950 izjavil, da spodbuda za spremembo partijske linije ni prišla od zunaj, ampak od komunistov s terena.[40] Vse, kar smo videli do zdaj, potrjuje pravilnost te trditve. O pravilnosti se bomo še bolj prepričali potem, ko bomo pregledali prispevek slovenskih komunistov. Za zdaj pa naj še opozorimo, da seveda tudi kominterna ni bila ravnodušna ob obravnavi, ki se je razvila v okviru jugoslovanske partije in da je o tem imela svoje mnenje. Glas o tem je prodrl tudi v javnost v Jugoslaviji. V začetku poletja 1923, torej po II. državni konferenci KPJ, je bila seja razširjenega izvršnega komiteja KI, kjer je v sklepnem govoru Zinovjev govoril tudi o nacionalnem vprašanju. Zavrnil je izročilo druge internacionale, ki je pravico narodov do samoodločbe

[38] Resolution über die Nationalitätenfrage in Jugoslawien (maj 1923), Arhiv CK ZKS, KI LXXXIII/997—999.

[39] Zgod. arhiv KPJ, knjiga II., stran 60 in sl.

[40] V. Strugar, o. c., stran 220.

priznala le na papirju, in opozoril je, da je ta tradicija živa še v nekaterih strankah tretje internacionale. Med naštetimi je omenil tudi jugoslovansko. »V Jugoslaviji«, je preciziral Zinovjev, »se je posrečilo v veliki meri Radiću in drugim, da so zaradi nerazumevanja nacionalnega vprašanja s strani jugoslovanske stranke ulovili mnogo delavcev v svoje mreže nacionalistični (separatistični) elementi.« Nato pa je Zinovjev na naslov vseh omenjenih strank dejal: »Naše stranke morajo znati bojevati se ne le za 8-urni delavnik itd., ampak tudi za osvojitev množic v danih okoliščinah, one morajo vedeti, da je nacionalno vprašanje v mnogih deželah eno naših najmočnejših orožij za zmagonosen boj proti obstoječemu režimu. Naše stranke morajo nedvomno ostati delavske stranke, ali tudi te delavske stranke morajo znati pravilno odgovoriti na nacionalno vprašanje v vseh onih deželah, kjer je pereče. — Mi torej zahtevamo, da v onih deželah, kjer nacionalno vprašanje igra veliko vlogo, znajo naše stranke izkoristiti nacionalni element proti meščanskemu režimu.« Nato je Zinovjev še povedal kot zgled, kako so si ruski boljševiki pridobili ukrajinske nacionaliste proti Kerenskemu in zaključil: »Če pa bi mi, nasprotno, rekli: Predragi ukrajinski kmetje, Marx je rekel, da nima proletarec nobene domovine, zato nas ukrajinsko vprašanje ne zanima, bi to ne bil niti marksizem, niti internacionalizem, ampak navadna karikatura. In tak položaj imamo danes v mnogih državah . . .«[41]

Če zdaj pogledamo v Slovenijo, je najpomembnejši dokument v debati iz te problematike politična resolucija pokrajinske konference KPJ za Slovenijo, ki se je sestala verjetno proti koncu avgusta 1923. Druga točka resolucije govori o nacionalnem vprašanju. »Če hočemo ob današnjem položaju delavskih in kmečkih množic v nesrbskih pokrajinah sploh delati med množicami,« govori resolucija, »potem je edino možno stališče, da zahtevamo široko federacijo v smislu ruske sovjetske ustave. Čisto konkretno moramo zahtevati: samostojnost Slovenije, Hrvatske, Bosne in Hercegovine, Makedonije in Črne gore v okviru donavsko-balkanske federacije . . . Danes se čutijo vsa ta štiri plemena kot samostojne nacije (Srbi, Hrvati, Slovenci in Makedonci) in to njihovo prepričanje mora biti za nas odločilno . . . Odklanjamo pa vse zgodovinske in državnopravne programe, Veliko Srbijo, Veliko Hrvatsko itn., ker so v nasprotju z narodnim načelom . . .[42] Jasno je tu postavljeno nacionalno vprašanje kot pot k množicam za revolucionarni boj, nobenega dvoma ni glede narodnih individualnosti v Jugoslaviji, tudi ne glede Makedoncev, upoštevana je posebnost etnične strukture Bosne in Hercegovine, ki je predvidena kot samostojna republika, prav tako Črna gora, samoodločba je postavljena obenem s federativno združitvijo. Skratka, stališča, ki jih je zgodovina potrdila dosti pozneje in ki v dokumentih III. državne konference niso bila tako jasno uveljavljena. O geslu podonavsko-balkanske federacije, nekakšnem odmevu že omenjenega razglasa kominterne iz leta 1920, bomo še govorili.

Gotovo, da do takšnih pogledov ljudje niso prišli čez noč, na pobudo tega ali drugega foruma ali dogodka, ampak da so morali zoreti v glavah že dolgo časa. Zakaj se niso pokazali že prej? Že proti koncu obravnave decembra 1923, je bilo o tem Glasu svobode zapisano: »Do Markovićeve brošure smo imeli v naši stranki dve tendenci: srbijansko, tj. centralistično, kateri je bilo ‚narodno edinstvo' nedotakljiv aksiom, in pa izvensrbijansko, federalistično, ka-

[41] Glas svobode, 12. julija 1923, št. 13.

[42] Politična resolucija pokrajinske konference KPJ za Slovenijo (1923). Arhiv CK ZKS, KI LXXXIII/2039—2044 (original nemški).

tere se ni upal nikdo javno izpovedati in še manj učiti.«[43] Morda meje niso bile tako strogo potegnjene, vsekakor pa je to razlaga iz tega časa, zakaj se je obravnava o nacionalnem vprašanju začela tako pozno in potem sproščena dobila tak nenaden zagon.

Prvi se je na Slovenskem oglasil D. Gustinčič. Najprej je junija 1923 imel na Dunaju v jugoslovanskem marksističnem »Dijaškem klubu« predavanje, ki so se ga udeležili tudi Kosta Novaković, Pavle Pavlović in drugi vidni komunisti. Dokazovanje predavatelja, da so Slovenci, Hrvatje in Srbi »ravno tako narodi zase, kakor Nemci, Madžari, Romuni, Albanci in drugi narodi v Jugoslaviji in da torej ne gre govoriti samo o teh narodnostih v Jugoslaviji, je »vzbudilo splošno skepso in se je šele počasi udomačilo«. Odločen odpor pa je naletelo predavateljevo izvajanje o nujnosti (s stališča Slovencev in sploh zahodnega dela Jugoslavije, pa tudi gospodarskih in kulturnih interesov balkanskih narodov), da se geslo o balkanski federaciji razširi v smislu podonavsko-balkanske federacije, ki bi zajela tudi Čehoslovaško, Avstrijo in Madžarsko, katere enote ne bi bile strogo etnično razmejene, ampak bi bilo upoštevati tudi gospodarsko načelo in kjer bi jezik skupnih zadev bil nemški; v tej zvezi je predavatelj opozoril, da bi Slovenci lahko sprejeli zgolj balkansko federacijo samo kot zadnji izhod in da bi morala biti brez njih, »... ako bi se le osnovala v centralni Evropi kaka druga socialistična federacija«. Na poziv navzočih, naj svoje predavanje objavi, »da ne bi pozneje zanikal, kaj je govoril«, ga je priobčil julija 1923 v Glasu svobode z naslovom K problemu narodnega vprašanja v Jugoslaviji. Po kritiki v Borbi ga je še enkrat zagovarjal, odgrnil nekaj ozadja polemike med obema frakcijama (o vplivu »vetra iz Orienta«) in nastopil proti »izzivanju novih kontraverz« v stranki. Prav posebej pa je priporočal spoznavanje in tudi upoštevanje problemov Slovenije.[44]

Z gledišča razkosanosti Slovenije se je avgusta v obravnavi oglasil Vladimir Martelanc v članku K problemu Slovencev, ki so zaradi kapitalističnega versajskega miru postali sužnji laških kapitalistov. Ugotavljal je predvsem, kako se meščanskim nacionalističnim politikom v Nemčiji, Jugoslaviji, Julijski krajini in drugod posreči pridobivati si množice. V tej zvezi je s poudarkom ponovil besede Radeka, izrečene na neki seji izvršnega komiteja KI: »Toda mi mislimo, da ne spada večina nacionalno čutečih mas v tabor kapitala, ampak v tabor dela. Mi hočemo in moramo do teh mas poti iskati in jo najti...«[45]

Glas svobode je objavil tudi vse pripravljalne dokumente za III. državno konferenco KPJ oziroma NDSJ, ki je o njih tekla beseda in jim dodajal tudi priložnostne pripombe. Domnevati pa moramo, da je prispevek slovenskih komunistov, zlasti mlajših, v tej obravnavi bil večji, kot je najti v tem listu. Na to misel navaja poročilo o obravnavi, napisano za kominterno ob koncu leta 1923. Potem, ko najprej opiše stališče Sime Markovića, nadaljuje: »Drugi tovariši (Novaković, Jovanović) pravijo, da se mora partija v nacionalnem vprašanju držati federalistične pozicije v duhu drugih opozicijskih strank. *Ta pogled so v zadnjem času nekoliko spremenili mladi tovariši iz Hrvaške in Slovenije* (podrčtal J. P.). KPJ mora napraviti nacionalno vprašanje za izho-

[43] Glas svobode, 6. decembra 1923, št. 34.

[44] Glas svobode, 26. julija, 9. in 23. avgusta, 6. in 27. decembra 1923, št. 15, 17, 19, 34 in 37, 3. januarja 1924, št. 1; prim. tudi Enotnost, 27. avgusta 1927, št. 32.

[45] Glas svobode, 23. avgusta 1923, št. 19 (Peter Razbojnik — psevdonim za Vl. Martelanca).

dišče vseh prihodnjih nastopov partije, kajti ravno nacionalni konflikti ustvarjajo ugodna tla za revolucionarno gibanje. Ne sme se nacionalne konflikte odrivati v ozadje, ne jih zabrisati, ampak nasprotno, podčrtavati jih in zaostrovati jih, prenašati jih na razredna tla, prepričevati široke množice delovnega prebivalstva in malomeščanstva z agitacijo in propagando, da meščanske stranke nikakor ne morejo braniti njihovih interesov, paralizirati stranko Radića s spretno taktiko enotne fronte — takšen je strateški načrt nadaljnje dejavnosti partije, ki ga zagovarjajo najmlajši elementi partije,« zaključuje poročilo in še ugotavlja, da se je velika večina stranke v Sloveniji in na Hrvatskem izrekla za federalistično, nacionalno revolucionarno pozicijo.[46]

III

Resolucija III. državne konference v Beogradu, ki je bila sprejeta na predlog levice, pomeni, kot znano, odločilno zmago revolucionarnega, naprednega stališča v nacionalnem vprašanju. »Partija je z lastnimi silami zavrnila gledišča Sime Markovića kot mešanico velikosrbskih in socialnodemokratskih pojmovanj.«[47] Ugotovila je, »da država Srbov, Hrvatov in Slovencev ne more veljati za homogeno nacionalno državo z nekaj nacionalnimi manjšinami, ampak za državo, v kateri vladajoči razred enega (srbskega) naroda zatira druge narode«. Vsem narodom priznava pravico do samoodločbe, pravico do odcepitve, pri tem pa poudarja, da odcepitev ni obvezna. KPJ si pridržuje presojo v vsakem konkretnem zgodovinskem položaju z vidika interesov napredka in razrednega boja proletariata. Ker meni, da je zedinjenje srbskega, hrvatskega in slovenskega naroda v skupno državo v smeri zgodovinskega napredka in interesa razrednega boja proletariata, se bo bojevala za to, da se po poti svobodne odločitve vsakega naroda izvrši, glede na njihove narodne, zemljepisne in gospodarske razmere, njihovo prostovoljno federativno (zvezno) državno zedinjenje. Revizija vidovdanske ustave, to je sporazum nacionalnih buržoazij, ne more pomeniti izvršitve samoodločbe, ampak nasprotno. Za uresničenje samoodločbe je potrebno doseči oblikovanje močnega delavsko kmečkega bloka, ki bo izbojeval delavsko kmečke vlade in prostovoljno zedinjenje v zvezo delavsko-kmečkih republik.[48] V resoluciji je tudi še precej pomanjkljivosti, saj ne pozna makedonskega in črnogorskega naroda in povezuje boj za narodno enakopravnost v Jugoslaviji z nastajanjem federativne delavsko-kmečke republike na Balkanu, kar je bilo »preveč abstraktno« in ni moglo »pritegniti v akcijo širokih množic zatiranih narodov Jugoslavije«.[49] V resoluciji še odmevajo stara, jalova stališča, da je ustanovitev države SHS pomenila »ustvaritev pogojev za proces formiranja enega naroda iz treh sorodnih«, da je »proces njihovega nacionalnega zedinjenja bil ustavljen« zaradi diktature srbskega vladajočega razreda in da je šele po »procesu vse globljega nacionalnega razločevanja«, ko je ta »že toliko napredoval«, nastopilo stanje, ko Jugoslavije ni več moči obravnavati kot narodno enotno državo. Tako glede tega kot glede makedonskega in črnogorskega vprašanja smo videli, da so med obravnavo bila izražena že veliko jasnejša in zrelejša mnenja. Vse te pomanjkljivosti in vse te kompromisne formulacije pa vendarle ne zmanjšujejo

[46] Poročilo za KI o komunističnem gibanju v Jugoslaviji z dne 4. decembra (1923) Arhiv CK ZKS, KI LXXXIII/2125—2130 (dokument v ruščini).
[47] Pregled zgodovine ZKJ, stran 92.
[48] Zgod. arhiv KPJ, knjiga II, stran 67 in sl.
[49] Pregled zgodovine ZKJ, stran 93.

pomena osnovnega dejstva, da je ta prvi nacionalni program KPJ, ki je nastal kot važen sestavni del njenega revolucionarnega programa, vendarle postavil pravilne temelje, ki so v bistvu obveljali tudi v prihodnjih desetletjih. Za Slovence je v njem bilo pomembno tudi to, da je opozarjal na tisti del njihovega in hrvatskega naroda, katerega so »imperialistične mirovne pogodbe... izročile nasilju italijanskega imperializma«.

Precej je bilo že napisanega o tem, kako je v nadaljnjih mesecih in letih, tja do IV. kongresa KPJ leta 1928, potekal boj za utrditev stališč, sprejetih v začetku 1924, kako je posegla vmes kominterna na svojem V. kongresu, julija 1924, kako je nastopil Stalin v jugoslovanski komisiji IK KI marca 1925, kakšna je resolucija petega razširjenega plenuma IK KI aprila 1925 o jugoslovanskem vprašanju, nato resolucija predsedstva IK KI o jugoslovanskem vprašanju aprila 1926, pa tja do odprtega pisma IK KI članom KPJ maja 1928. Ti dokumenti so bili ponatisnjeni že leta 1949 in so vsakomur dostopni.[50] Iz obsežne in pomembne problematike, ki se je dotikajo, naj na kratko omenimo le dve okoliščini, ki sta posebno važni za nadaljnjo tematiko našega referata. Prvi je odnos do jugoslovanskega okvira kot izhodišča za revolucionarni boj KPJ, drugi pa zadeva neposredno slovensko oziroma hrvaško narodno vprašanje, to je vprašanje Julijske krajine.

V zvezi s prvo okoliščino naj samo ugotovimo, da je kominterna julija 1924 sicer potrdila in utrdila stališča, sprejeta na državni konferenci KPJ v začetku tega leta, vendar z zelo pomembnim dopolnilom oziroma spremembo, ki je imela daljnosežne nasledke: splošno geslo o samoodločbi narodov je konkretizirala z zahtevo, da se »mora izraziti v obliki izločitve Hrvatske, Slovenije in Makedonije in njihove ustanovitve kot neodvisnih republik«, to je, zavrženo je bilo stališče KPJ, da je zedinjenje jugoslovanskih narodov v skupni državi zgodovinsko napredno in da hoče KPJ doseči to, da se bo samoodločba teh narodov izvršila tako, da se bodo prostovoljno združili v federativni državi, v zvezi delavsko-kmečkih republik.

Stališče V. kongresa KI o obveznosti odcepitve je bilo v KPJ končno sprejeto šele po več fazah.

V začetku novembra 1924 je bila sprejeta tako imenovana Platforma sporazuma med CO Neodvisne delavske stranke Jugoslavije in opozicijo, dejansko med »levico« in »desnico« v KPJ. V njej se načelo samoodločbe narodov ni izražalo v geslu o obvezni odcepitvi. Plenum CK KPJ sredi novembra 1924 pa je to »platformo zavrnil in v svojem sklepu poudaril dolžnost partije, »da podpira gibanja zatiranih narodov s ciljem formiranja neodvisnih držav tako Hrvaške, Slovenije, Makedonije in Črne gore kot tudi zaradi osvoboditve Albancev«.[51]

Že pred tem se je sovjetska vlada izrekla za federativno preosnovo Jugoslavije na osnovi pravice narodov do samoodločbe (izjava sovjetske delegacije 12. avgusta 1924 na sklepni seji angleško-sovjetske konference).[52] 30. marca 1925 je Stalin v svojem znanem govoru o nacionalnem vprašanju v Jugoslaviji poleg svojega nauka o nacionalnem vprašanju kot v bistvu kmečkem vprašanju, jasno rekel, da vprašanje samoodločbe in odcepitve v Jugoslaviji sicer

[50] Istorijski arhiv KPJ, tom II. Beograd 1949, str. 417—468.

[51] Zgod. arhiv KPJ, II. knjiga, str. 331 in sl., str. 336 in sl.

[52] Dokumenty vnešnjej politiki SSSR, knjiga VII, Moskva 1963. str. 418—420; Delavskokmetski list, 28. avgusta 1924, št. 2; Jutro, 20. avguta 1924, št. 196; na ta dokument sovjetske diplomacije je že opozoril France Klopčič v članku Čičerin, ustvarjalec sovjetske diplomacije. Primorski dnevnik, 8. in 9. novembra 1966, št. 257 in 258.

nikakor ni akademsko in da ni stvar marksistov, da bi kakemu narodu branili odcepitev, če bi do tega prišlo, toda da pravice do odcepitve tudi ni treba razumeti kot dolžnost, kot obveznost odcepitve. Opozoril je na čisto realno možnost, da se v določenih razmerah posamezni narodi ne bodo želeli ločiti in da je za tak primer treba v programu imeti točko o avtonomiji s pogledom na »preobrazbo jugoslovanske države v federacijo avtonomnih nacionalnih držav na osnovi sovjetskega sistema«.[53] V tem duhu tudi resolucija V. razširjenega plenuma IK KI o jugoslovanskem vprašanju aprila 1925 zahteva le dosledno podporo uveljavljanju pravice narodov do samoodločbe, pri čemer dopušča vse oblike izvršitve te pravice, od pokrajinske avtonomije, do odcepitve in federativnega združenja nacionalnih držav; kot osnovno geslo pa postavlja zahtevo po federaciji delavsko-kmečkih republik na Balkanu.

V istem smislu so bili sklepi III. kongresa KPJ junija 1926 na Dunaju. Kongres je razpravljal pod vtisom sporazuma Radićeve HRSS z režimom in njegovega vstopa v vlado RR, ko je bila »prebita fronta zatiranih narodov, ker je iz njega trenutno izpadel glavni faktor — hrvatski kmetje«.[54] Tu se izrazi misel, da je treba v narodnih gibanjih, spričo sporazumarske politike meščanskih vodstev, podpirati nacionalno-revolucionarne tokove, »da bi se malomeščanska omahljiva nacionalna gibanja kmečkih in delavskih množic spremenila v odločen revolucionarni boj«. Naglašeno je geslo pravice do samoodločbe s pravico do odcepitve, težišče praktične politike pa je postavljeno na aktivno udeležbo v boju proti vsakdanjim konkretnim primerom in oblikam narodnega zatiranja. Tu ni izrecne zahteve po obvezni odcepitvi, kot osnovno geslo pa je postavljena zahteva po federaciji delavsko-kmečkih republik na Balkanu.

Dobri dve leti pozneje pa je IV. kongres KPJ (začetek novembra 1928), ki se je sestal kmalu po VI. kongresu kominterne, ugotovil, da je »številna in globoka nasprotja znotraj države SHS«, ki so nastala že s samo njeno ustanovitvijo, »mogoče rešiti samo z zlomom te državne tvorbe«.[55] KPJ usmerja boj proti glavnemu sovražniku, to je proti hegemonističnemu meščanstvu in njegovi vojaški monarhiji predvsem v Srbiji, kjer je osnova hegemonističnega režima, in tu deluje za priznanje pravice zatiranih narodov do odcepitve in za oboroženo vstajo proti nacionalnemu zatiranju. V drugih delih Jugoslavije podpira vse akcije množic, ki vodijo k odcepitvi in ustanovitvi neodvisne Hrvatske, neodvisne Črne gore, neodvisne in zedinjene Makedonije, podpira albanski nacionalno revolucionarni boj kosovskega komiteja in boj za neodvisno in zedinjeno Albanijo, priznava pravico madžarske manjšine v severni Vojvodini do odcepitve, hkrati pa jo svari pred Hortijevim režimom in jo usmerja k skupnemu boju z drugimi zatiranimi narodi Jugoslavije, in končno, poudarja geslo neodvisne Slovenije.

Takšna stališča in gesla v sklepih IV. kongresa so bila del široko zamišljenega revolucionarnega koncepta, ki je računal na razvoj revolucije v najbližji prihodnosti. Bile so sprejete tudi pod vplivom ocene VI. kongresa kominterne, »da je nevarnost vojne najznačilnejše obeležje celotnega današnjega položaja«. Razmerje do Jugoslavije, ki se je tedaj vojaško in politično tesno povezala s Francijo, se je v tej zvezi obravnavalo tudi z vidika »nevarnosti imperialistične vojne proti ZSSR v Jugoslaviji«.

---

[53] Zgod. arhiv KPJ, knjiga II, str. 430 in sl.
[54] Zgod. arhiv KPJ, knjiga II, str. 100—112.
[55] Zgod. arhiv KPJ, gradivo IV. kongresa KPJ, str. 145—218.

Geslo IV. kongresa KPJ o zlomu jugoslovanske države je bilo že povod za različna tolmačenja v vrstah zgodovinarjev, posebno o njegovem vplivu na politično učinkovitost nastopanja komunistov Jugoslavije. Ne nameravamo se spuščati v pretres o »pravilnosti« in »nepravilnosti« tega gesla, ki ga je pač treba razumeti iz tedanje zgodovinske perspektive, ali pa v pretres o tem, kaj je pravzaprav bilo tisto, kar je ohromilo dejavnost in politični uspeh KPJ v letih 1928/29 pa nekako do 1934/35.[56] (Nekaj o tem bomo povedali pozneje, v drugi zvezi.) Za zdaj se zadovoljimo s stvarno ugotovitvijo Pregleda zgodovine ZKJ, da je to geslo leta 1928 pomenilo »oslabitev pozicij delavskega gibanja in drugih jugoslovanskih demokratičnih sil v času, ko je bila nevarnost, ki je grozila neodvisnosti Jugoslavije iz tabora imperialističnih sil, vse bolj očitna«.[57]

V položaju, ko se je govorilo o odcepitvi, je preučitev problemov posameznih narodov — poleg vseh drugih razlogov — postala še bolj nujna. Razume se, da so slovenski komunisti morali odgovoriti na vrsto vprašanj v tej zvezi in da so spričo razkosanosti slovenskega ozemlja težili k temu, da o slovenskem vprašanju ne bi govorili samo v okviru KP Jugoslavije, ampak tudi sosednih držav, zlasti Italije. Pri tem so že od leta 1924 dosegli podporo kominterne, vsaj glede Italije: »V zvezi s hrvatskim in slovenskim prebivalstvom na ozemlju, ki ga je okupirala Italija«, je rečeno v resoluciji V. kongresa KI, »je Komunistična partija Italije dolžna voditi propagando in agitacijo v duhu prej omenjenih gesel (tj. samoodločbe s pravico do odcepitve idr. — opomba J. P.) *v sporazumu z bratsko KPJ*«. (Podčrtal J. P.)[58] Misel, da je treba rešiti slovensko narodno vprašanje v sporazumu s proletariatom sosednjih dežel, smo srečali pri slovenskih komunistih že prav v začetku. Zdaj jo je povzela tudi komunistična internacionala.

Potem, ko so bila dognana osnovna izhodišča in načela politike KPJ o nacionalnem vprašanju, je veljalo vse to pojasniti in vnesti med slovenske množice. Referendum o programskih resolucijah NDSJ v strankinem tisku leta 1924 v tem smislu ni zadostoval. Skupščinske volitve februarja 1925 so pokazale, da je politični kapital, ki si ga je ob pravem času pridobila SLS s svojim avtonomističnim programom, trdo dejstvo. Ni bilo dovolj opravičevati stare napake, da je »takoj po prevratu množice navdala vera v svetlo bodočnost in so šle skupno v boj brez ozira na narodnost: splošni razredni interesi so stali v ospredju . . .«, potem »pa je prišlo na dnevni red tako imenovano slovensko-hrvatsko-srbsko vprašanje« in so se »razšle po narodnostih«, val nacionalizma, »ker delavska stranka ni imela tu jasnega stališča pa je obsegel tudi precejšen del delavstva« in je »prevladal vpliv avtonomistične SLS . . .«[59] V Zapiskih Delavsko-kmetske matice je po volitvah ugotavljal D. Gustinčič: »Mi smo pač imeli že dalj časa prej pripravljene dobre resolucije o narodnostnem vprašanju, toda te resolucije so ostale v naših miznicah in je proletariat prav malo ali pa sploh nič vedel zanje.«[60]

---

[56] Prim. polemiko: J. Marjanović, Prilog izučavanju jugoslovenstva u ustanku 1941 JIČ 1962 št. 1, str. 1, str. 33—46; F. Klopčič O nacionalni politiki KP Jugoslavije. Naši razgledi XI. 1962, št. 2/241, stran 26; J. Marjanović, Još jednom o pitanju jugoslovenstva u ustanku 1941, JIČ 1963, št. 1, str. 47—54.

[57] Pregled zgodovine ZKJ, stran 117.

[58] Zgod. arhiv KPJ, knjiga II, stran 421.

[59] Delavsko-kmetski list, 12. marca 1925, št. 11.

[60] Zapiski Delavsko-kmetske matice 1925 (D. Gustinčič, K vprašanju volilne taktike Delavsko-kmečkega bloka v Sloveniji, str. 102—109).

Pri oblikovanju narodnega programa za Slovence je ta čas bilo še vedno veliko iskanja, eno pa postane ob vseh izraženih variantah že hitro jasno: osnova za vsakršno rešitev slovenskega narodnega vprašanja mora biti politično ozemeljsko zedinjenje slovenskega naroda.[61] Medtem ko je npr. leta 1920 v Rdečem praporu še bilo izraženo mnenje, da bi v primeru sovjetske revolucije v Italiji in Jugoslaviji sprememba mej ne bila več važna, ker bi Primorska pod italijansko upravo imela popolno avtonomijo, predvideva isti avtor v letu 1925 suvereno odločitev primorskega ljudstva o državni pripadnosti.[62] Vlado Martelanc pa je hkrati v svojem poglobljenem članku K vprašanju italijanske imperialistične politike na Jadranu in Balkanu ter k vprašanju Julijske krajine prišel do sklepa: »Ustanovitev samostojne delavsko kmetske republike Slovenije, kateri bi pripadali tudi primorski Slovenci, v okviru Podonavsko-balkanske federacije«.[63] V začetku leta 1926 je glasilo stranke že lapidarno ugotovilo: »Vprašanje enotnosti (to je zedinjenja — opomba J. P.) slovenskega naroda ne more tako dolgo z dnevnega reda, dokler ne bo ta enotnost dosežena.«[64] Geslo zedinjene Slovenije je bilo sprejeto tudi v centralnem komiteju KPJ in po njegovem navodilu je 1. julija 1926 PK KPJ za Slovenijo (ob ratifikaciji nettunskih konvencij) izdal poseben letak, ki sklene: »Za pravico do samostojne države vsakemu narodu na Balkanu! Za zedinjenje Slovencev v svobodno Slovenijo!«[65]

Tudi Koroška je bila del tega programa. Ob peti obletnici plebiscita je Delavsko kmetski list objavil kot uvodnik članek Lovra Kuharja, ki najprej z marksističnega stališča razčleni plebiscitno dogajanje in nato ugotovi, da je koroško vprašanje še vedno odprto in naloga revolucionarnega delavstva« »Mi... gremo... k delu za resnično socialistično rešitvijo narodnega vprašanja, ki je dosegljiva v čistem izvajanju marksističnih načel,« nadaljuje članek. »Naša naloga je, da z *avstrijskimi sodrugi rešimo in odstranimo koroško vprašanje s sveta* (podčrtal J. P.) v smislu naših načel, za kar imamo danes v svetu že zglede... da damo proletariatu pravo pojmovanje narodnega vprašanja... da ima slovenski narod pravico do integralnega edinstva in popolne samostojnosti...«[66] Glede Primorske pa najdemo že čisto konkretne poglede na način izvršitve samoodločbe: ne plebiscit, ampak suveren dogovor vseh treh narodov Julijske krajine za obliko sožitja ali odcepitve. Slovenci priznajo Italijanom (v Trstu, Reki, istrskih mestih) pravico do odcepitve in v tem primeru jamčijo, da ne bodo nastale težave kot pri Zadru, agitirali pa bodo v Trstu, naj postane samostojna republika v federativni zvezi z zalednimi deželami, enako tudi na Reki. Slovenci in Hrvati se priključijo Sloveniji in Hrvatski, ali pa »se pridružijo v posebnih republikanskih oblikah Trstu in Reki ali pa Italiji«, kajti piscu (D. Gustinčiču) je jasno, »da slovensko Pri-

[61] Prim. prispevek Franceta Klopčiča v obravnavi na posvetovanju o Osvobodilni fronti slovenskega naroda Ljubljana, 28.—30. aprila 1966. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1966.

[62] Rdeči prapor, 21. avgusta 1920, št. 24 (D. Gustinčič, Rešitev narodnega vprašanja) in Zapiski Delavsko-kmetske matice 1925 (D. Gustinčič, K taktiki o narodnostnem vprašanju na Primorskem, stran 28).

[63] Zapiski Delavsko-kmetske matice 1925. stran 125.

[64] Delavsko-kmetski list, 4. marca 1926, št. 9. Uvodnik Drobiž velikosrbske buržoazije ali Slovenci.

[65] Pregled zgodovine ZKJ, stran 113 (navedena napačna letnica!) in v op. 61 cit. prispevek F. Klopčiča.

[66] Delavsko-kmetski list, 8. oktobra 1925, št. 36 (L. K. G., Petletnica Koroškega plebiscita).

morje ne more in ne bo hotelo živeti brez Trsta in Reke, toda njegova stvar je, da si poišče obliko sožitja«.[67] Tudi slovensko Porabje se večkrat omenja.

Jasna je zavest o dejstvu, da so Slovenci popolnoma samostojen in poseben narod in da imajo vse suverene pravice, predvsem pravico do samoodločbe s pravico do odcepitve. Enotnost je konec 1926 v članku Kaj bomo zahtevali od izvoljenih poslancev naštela med drugim: »da se izjavijo za samoodločbo narodov do odcepitve, da zahtevajo za Slovence v Jugoslaviji in Italiji pravico do samostojne države, da zagovarjajo samostojno in zedinjeno Slovenijo«.[68] Pisec članka Dušan Kermavner se je moral zagovarjati pred sodiščem in je svoj zagovor izbral za marksistično utemeljitev te pravice za slovenski narod.[69] Omeniti je treba tudi članek Jožeta Dolenca v Svobodni Mladini, ki pravico do samoodločbe sistematično marksistično razloži in pove čisto stvarno, kaj pomeni za Slovence.[70]

Manj enotni so odgovori na vprašanje, kako se naj Slovenci odločijo, ko bodo samostojnost dosegli. To je razumljivo ne samo spričo že omenjenih splošnih stališč v KI oziroma KPJ, ampak predvsem zato, ker v tedanjih mednarodnih okoliščinah pač ni bilo mogoče še dati nedvoumnega odgovora (ocena mednarodnega položaja na VI. kongresu KI leta 1928!). Tako vidimo zelo različna mnenja: Slovenci spadamo v Srednjo Evropo, »čeravno so nas zaenkrat vtaknili na Balkan« (»Katilina« v Del.-kmet. listu), ali Balkanska federacija je ravno tako nepopularna kot samostojna Slovenija, zato Podonavsko-Balkanska federacija (D. Gustinčič), ali Slovenija pripada po zgodovinskem, gospodarskem in kulturnem izročilu podonavskemu kompleksu, v današnjem političnem položaju pa je navezana na usodo drugih balkanskih dežel (V. Martelanc). In končno, Jugoslavija naj nam prizna pravico do samoodločbe in jasno je, da bi se posamezni narodi potem ne odcepili, marveč bi upoštevali korist, ki jih nudi velika država malim narodom (J. Dolenc).[71]

Seveda je začenjala komunistična stranka v Sloveniji poleg omenjenega in še mnogega drugega teoretičnega razpravljanja tudi čisto konkretne akcije. Leta 1926, ob volitvah v oblastni skupščini, ki sta cepili jugoslovanski del Slovenije, je poudarjala svobodno in zedinjeno Slovenijo, povabila je socialiste, naj v skupnem letaku in pa v oblastni skupščini obenem s komunisti izjavijo, da so Slovenci samostojen narod, da so proti parcelaciji Slovenije in zahtevajo samoodločbo; leta 1927 je za skupen nastop s SSJ na skupščinskih volitvah postavljala pogoj, da se SSJ odreče centralizmu in nastopi za samoodločbo vseh zatiranih narodov, tudi slovenskega.[72] Vse to navajamo le kot primere, saj je to dejavnost treba šele dobro raziskati. Gotovo pa je, da je takšna dejavnost vplivala tudi na demokratično usmerjene ljudi v slovenskem kulturniškem krogu in je zato lahko prihajalo z njimi do publicističnega sodelovanja v Mladini (Svobodni Mladini) od leta 1925 do diktature.[73] V pisanju Lojzeta

---

[67] Zapiski Delavsko-kmetske matice 1925 (D. G., K taktiki o narodnostnem vprašanju na Primorskem, stran 28).

[68] Enotnost, 16. decembra 1926, št. 14.

[69] Enotnost, 27. aprila 1927, št. 16; Svobodna mladina 1928, str. 104—107.

[70] Jože Dolenc, Pravica samoodločbe do odcepitve. Svobodna Mladina 1928, str. 5—11.

[71] Delavsko-kmetski list, 2. oktobra 1924, št. 7; Zapiski Delavsko-kmetske matice 1925, stran 107; o. c., stran 49; Svobodna mladina 1928, stran 9.

[72] F. Klopčič, v prispevku cit v op. 61; Enotnost, 6. januarja 1927, št. 1 in 8. julija 1927, št. 25.

[73] Dušan Kermavner, O našem delu v krogu Mladine (Svobodna Mladina) v letih 1925—1928. Naši razgledi IX, 1960, št. 3 (194), str. 64—65 in Ludvik Mrzel, Srečko Kosovel in Mladina. Jezik in slovstvo 1959/60.

Udeta, najvidnejšega med temi, se zrcali dejstvo, da so slovenski komunisti postajali priznan dejavnik v boju slovenskega naroda. Tako je po »blejskem paktu« Ude ugotovil, da je končana »prva poprevratna faza borbe za samostojno združeno Slovenijo, v kateri je bila vodnica SLS« in da morajo v tem boju nastopiti »druge, revolucionarnejše sile«. Naslednje leto pa je zapisal, da je v revolucionarnem boju Slovencev za samoodločbo prostora za vse stranke, ki se zedinjujejo na tem kriteriju, stranka, »v kateri bi bili zbrani vsi mali in ponižani v borbi proti svojim gospodarsko-socialnim izkoriščevalcem« pa bi mogla postati »matica zbiranja«, ki bi prinesla »v politično življenje največ jasnosti«, s pogojem, da razrednega boja ne bi pojmovala preveč »mehanično in doktrinarsko«, temveč s »polnim umevanjem za konkretnost, individualnost slovenskega položaja in razmer«.[74]

Tako najdemo v času do šestojanuarske diktature začetne znake stališč in razmerij, ki so svojo novo ustvarjalnost in polno uveljavitev dosegle precej pozneje, v drugačnem zgodovinskem položaju. Vendar ni brez pomena, da najdemo štiri leta po uvedbi diktature, že na začetku novega obdobja, v marksistični Književnosti večkrat opozorila na to, kar je nekoč pisala Mladina.

IV

Diktatura, odpor komunistov, pretrganje celotnosti partijske organizacije v domovini, izselitev vodstev v tujino, vse to pomeni prelomno obdobje tudi v obravnavanju nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji v teoriji in politiki komunistov. Po vrnitvi iz ječ povzemajo organizirano revolucionarno delo v Sloveniji novi, predvsem mladi ljudje, ki jim je revolucija vse in ki hočejo z njenega vidika spoznati, oceniti in prevrednotiti vsa pereča družbena vprašanja Jugoslavije in jugoslovanskih narodov.[75] Narodno vprašanje, posebej slovensko narodno vprašanje, ki ga diktatura ob asistenci stranke slovenskega »naprednega« meščanstva sploh zanika, je na vrsti med prvimi. Že v prvi številki nove slovenske marksistične revije Književnost, proti koncu leta 1932, začne izhajati razprava dvaindvajsetletnega Toneta Brodarja — Edvarda Kardelja Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje. To je bil po Rdečem praporu in drugih tiskih še en viden in pomemben izraz dejstva, da je organizacija v Sloveniji ne le imela za seboj leto dni obnovljene dejavnosti, ampak tudi, da je že uspešno, v praksi uveljavljala novo, v bojevni izkušnji in v akcijskem stiku z ljudstvom pridobljeno usmeritev. Ta je med drugim zahtevala tudi to, da se stranka ne omejuje samo na vsakdanje akcije delavskega razreda, marveč da zaostri tudi ideološke in politične boje na vseh drugih področjih, posebno tudi na področju narodnega vprašanja, da postane ne le »vodnik delavskih množic«, temveč tudi »idejni faktor v celotnem nacionalnem življenju«.[76] Tukaj se torej začenja nova črta vzpona marksistične misli o nacionalnem vprašanju in tej bomo odslej predvsem sledili. Preden pa to storimo, si moramo na kratko predočiti še dejavnost v zvezi z nacionalnim vprašanjem, ki v teh letih poteka zunaj domovine in ki v bistvu raste še iz obdobja pred letom 1929. In to že zaradi tega, ker so nekateri rezultati te dejavnosti vplivali tudi na razvoj doma, tedaj in še pozneje.

---

[74] Lojze Ude, Značilnost zadnjega volilnega boja in današnji notranjepolitični položaj v svitu borbe za samostojno združeno Slovenijo. Mladina 1927—1928, str. 17—22; — isti Revizija ustave. Svobodna Mladina 1928, str. 132—134.

[75] Miha Marinko, Politično poročilo CK KPS na II. kongresu KPS. CZ, Ljubljana 1949, str. 36—39; Vlado Kozak, obravnava na II. kongresu KPS, o. c., str. 177—184.

[76] Edvard Kardelj, Po petindvajsetih letih. CZ, Ljubljana 1959.

Zamisli, da se je treba bojevati za možnost ali celo obveznost odcepitve zatiranih narodov Jugoslavije v neodvisne republike, je treba pripisati — vsaj z vidika Slovenije — tudi pozitiven učinek. Če bi naj geslo o odcepitvi Slovenije imelo kak realen politični pomen, ga seveda ni bilo moči ločevati od vprašanja zedinjenja med tri države razkosanega slovenskega naroda. Slovenski komunisti so se mednarodnega značaja slovenskega vprašanja zavedali že od začetka in trudili so se, da bi dosegli, da vodstvo KPJ preuči posebnosti slovenskega položaja in izdela program za njegovo rešitev. Podobna so bila tudi prizadevanja slovenskih komunistov v okviru KP Italije. Razumljivo, da so se trudili, da bi to težnjo uveljavili tudi v okviru kominterne in dosegli koordiniranje dejavnosti vseh prizadetih KP, predvsem jugoslovanske in italijanske, v slovenskem vprašanju. Gotovo je, da je za osvobodilni boj Slovencev, dokler je Jugoslavija veljala v ocenah komunistov kot stabilna državna tvorba, bilo vprašanje zedinjenja odmaknjeno v bolj oddaljeno prihodnost. Kakor hitro pa se uveljavi mnenje o nestabilnosti Jugoslavije ali pa celo misel o obveznosti odcepitve Slovencev in drugih zatiranih narodov, postane vprašanje koordiniranja politike KPJ in KPI (seveda tudi KP Avstrije) v slovenskem vprašanju čisto aktualna naloga (glede Makedonije, ki je bila ozemeljsko v celoti v območju posebne naddržavne balkanske regionalne skupnosti komunističnih strank, je takšno koordiniranje bilo že ves čas praksa). To je bil trenutek, ko so se prizadevanja slovenskih komunistov lahko uveljavila v KI. Gotovo ni slučajno, da prav ista resolucija kominterne, ki leta 1924 prva uveljavi misel o obveznosti odcepitve, tudi prvič naloži nalogo KP Italije, da se mora o vprašanju samoodločbe slovenskega in hrvatskega prebivalstva v Julijski krajini sporazumeti z jugoslovansko partijo.

Kolikor je znano, dogovarjanje med KPI in KPJ o problemu Julijske krajine tja do Aleksandrove diktature ni kaj bistveno napredovalo. V gradivu za teze o gospodarskem in političnem položaju v Sloveniji, ki so ga 15. marca 1933 poslali D. Gustinčič, I. Regent in K. Hudomalj kominterni oziroma vsem trem prizadetim partijam, je rečeno, da nobena teh partij do tedaj še ni izdelala analize političnih, gospodarskih in nacionalnih vprašanj Slovenije in tudi ne kakega programa dela med Slovenci, čeprav so slovenski tovariši k temu silili že od leta 1923 naprej in tudi pripravili gradivo za takšno konferenco. Tudi KPJ je uporabljala — tako je rečeno v tem dokumentu — v razmerju do Slovenije le splošna gesla in »kolikor je bilo doslej konkretne nacionalne politike na Slovenskem, so jo vodili slovenski komunisti na svojo pest«.[77] Po letu 1929, ko celotno vodstvo KPJ in veliko število posameznih komunistov odide v tujino, se povečata interes in dejavnost za obravnavo problemov posameznih narodov Jugoslavije, katere razpad se pričakuje. Ta dejavnost se kaže tako v uradnih medpartijskih odnošajih kot tudi v bolj ali manj individualnih stikih komunistov v emigraciji.

Tako imamo že 9. januarja 1930 posvetovanje med predstavniki komunističnih strank Italije in Jugoslavije o kordinaciji delovanja obeh strank na območju obeh bodočih zedinjenih in neodvisnih republik Slovenije in Hrvatske.[78] Maja istega leta pa je izšla že prva številka Dela kot na tem posvetovanju dogovorjenega skupnega glasila KPJ in KPI za Slovence v Jugoslaviji in

[77] Material für die Thesen zur wirtschaftlichen und politischen Lage in Slowenien. 15. marec 1933). Gustinčičeva zbirka v arhivu IZDG. Gradivo je bilo objavljeno v italijanskem prevodu v reviji KPI Stato Operaio. Prim. tudi I. Regent, Poglavja iz boja za socializem I. Ljubljana 1958, str. 426—427.

[78] Beratung zwischen der KP It. und der KP Jugoslawiens, 9. januar 1930. Arhiv CK ZKS, KI LVII/548—549.

Italiji. KPJ pošlje odprto pismo avstrijskim komunistom ob 10-letnici koroškega plebiscita, ki ga organ KPA Rote Fahne objavi 26. julija 1930.[79]

Član pokrajinskega komiteja za Slovenijo Lovro Kuhar, ki je tedaj v emigraciji na avstrijskem Koroškem, sodeluje z avstrijskimi komunisti v pripravah za akcije in za letak, v katerem se zahteva za Slovence pravica do samoodločbe s pravico do odcepitve od Avstrije in združitve v sovjetski Sloveniji.[80] Kakor hitro pride v emigracijo, začne Drago Gustinčič na Dunaju pripravljati gradivo za knjigo o slovenskem vprašanju, ki zanjo pozneje, v Moskvi, tudi izgotovi rokopis.[81] Poleti 1931 opozorijo posamezni slovenski komunisti v emigraciji vodstvo KPJ, da je diktatura sprožila v Sloveniji začetek nove razvojne faze v nacionalnem vprašanju, in predložijo posvetovanje o tem, vendar brez uspeha.[82]

Šele novo vodstvo KPJ, ki ga sredi leta 1932 s svojo avtoriteto postavi kominterna in ki je začelo nekoliko bolj živahno delovati v smislu navodil kominterne,[83] začne ukrepati tudi glede izdelave programa za slovensko vprašanje. Že leto nazaj je prejšnje, delno prenovljeno vodstvo, v smislu zamisli kominterne o narodno revolucionarnih gibanjih, pripravilo teko imenovano »platformo za boj hrvatskega naroda«. Izšla je januarja 1932 na Dunaju v knjižnici z naslovom Put k oslobodjenju hrvatskog naroda v izdaji Grupe hrvatskih nacionalnih revolucionarjev.[84] Končno sprejme CK KPJ januarja 1933 sklep tudi o obdelavi slovenskega vprašanja.

Obdelava naj bi najprej pripeljala do sestave resolucije o položaju v Sloveniji in o nalogah partije, potem pa do dveh brošur v slovenskem jeziku o slovenskem vprašanju: prva naj bi bila spisana »po nacionalno-revolucionarni liniji« po zgledu že omenjene hrvaške brošure, druga pa naj bi govorila o komunistih, kaj so in kaj hočejo.[85]

Začne se vneta dejavnost tako na Dunaju v krogu CK kot tudi v Moskvi v skupini slovenskih komunistov-emigrantov, ki ji da še poseben pospešek objava tako imenovanih »Koroščevih punktacij« v Sloveniji. Ta dejavnost, ki v okviru kominterne oziroma njenega balkanskega sekretariata obseže tudi italijansko in avstrijsko partijo, pripelje konec koncev do dveh pomembnih javnih dokumentov o slovenskem narodnem vprašanju. Prvi je namenjen Slovencem in to je Program slovenskega nacionalno-revolucionarnega gibanja v brošuri z naslovom Boj za osvoboditev in združitev slovenskega naroda. Osnutek zanjo je napisal Lovro Kuhar, izšla pa je še pred koncem leta 1933.[86] Drugi dokument je mednarodnega značaja in to je znana Izjava Komunističnih strank Jugoslavije, Italije in Avstrije o slovenskem vprašanju.[87]

Brošura SNR pomeni poskus programa KPJ za slovensko narodno vprašanje. Čeprav utesnjena v shemo »narodno-revolucionarnega gibanja«, je za-

---

[79] F. Klopčič, glej op. 61.
[80] J. Pleterski, delo navedeno v op. 24, str. 111 in 127—134.
[81] Korespondenca v zbirki I. Regenta v arhivu IZDG.
[82] Glej op. 77.
[83] Pregled zgodovine ZKJ, str. 139—140.
[84] Proleter, februar 1932, št. 23.
[85] Odluka CK KPJ o razrađivanju slovenačkog pitanja, 9. (?) januar 1933 arhiv CK ZKS, KI.
[86] Brošura sama nosi letnico 1933. Njen izid jeseni v tem letu je po spominu datiral tudi dr. Jože Vilfan (Prežihov zbornik, stran 108); z gotovostjo lahko datiramo vsaj pred 6. januar 1934, ker se njen izid omenja v dokumentu tega datuma (pismo CK KPJ avstrijski KP. Arhiv CK ZKS, KI LXXXIII/2806—2807).
[87] Prim. dokumentacijo iz fonda KI v arhivu CK ZKS in obe omenjeni zbirki (D. Gustinčič in I. Regent) v arhivu IZDG.

radi konkretnosti analize položaja na vsem slovenskem ozemlju in pa zaradi svojega ljudskega izraza bila privlačna. Poročilo PK za Slovenijo iz maja 1944 pravi, da ljudje brošuro »hlastno bero«, da posamezni izvodi »potujejo iz rok v roke« in da ima veliko vlogo pri rasti revolucionarnega razpoloženja tudi v malomeščanskih krogih.[88] Tudi poročilo PK za Slovenijo z dne 23. julija 1934 omenja to brošuro in pravi, da ima »sploh več uspeha kot pa ga je kdaj koli imela kakšna komunistična brošura«.[89]

Pomena izjave treh komunističnih strank o slovenskem vprašanju ne bomo posebej poudarjali, saj je splošno znan, še posebej njena mednarodna politična vloga za rešitev slovenskega narodnega vprašanja med drugo svetovno vojno in po njej.

Ob izjavi naj opozorimo le, da je prvotno »gradivo k tezam« med konkretnimi predlogi predvidelo, naj bi vse tri partije poleg izdelave skupnega programa za celotno Slovenijo, ustanovile tudi skupno agitrop-komisijo iz slovenskih in drugih komunistov s celotnega slovenskega ozemlja, ki bi pod nadzorstvom vseh treh strank pripravljala, koordinirala in vodila partijsko politično delo v Sloveniji! Ta predlog seveda ni bil sprejet, pač pa je SNR gibanje bilo zamišljeno kot enotna organizacija za celo slovensko ozemlje, brez ozira na državne meje, katerega središče bi bilo v jugoslovanskem delu Slovenije. V konkretnih navodilih pokrajinskemu komiteju za Slovenijo se v tej zvezi nalaga skrb tudi za Primorsko in Koroško. Razvoj med NOB ima torej že tu svojo anticipacijo.[90]

To so gotovo pozitivni rezultati, ki jih je dalo delovanje vodstva KPJ in posameznih slovenskih komunistov v tujini v okviru kominterne v letih 1929 do 1934 za politiko KPJ v nacionalnem vprašanju. Spričo splošnih slabosti delovanja vodstva KPJ v teh letih so zveze med vodstvom v tujini in organizacijami doma bile šibke in da so organizacije bile v svojem delovanju precej samostojne. Tako so lahko preizkusile in uveljavile novo orientacijo v partijskem delovanju. Seveda tudi vpliva in smernic vodstva v tujini ni mogoče izključiti, nasprotno, organizacije doma, zdaj govorimo o Sloveniji, so se mnogo trudile za njihovo uresničitev. Toda stvarne izkušnje z nekaterimi »abstraktnimi konstrukcijami« iz tujine (Revolucionarni sindikalni odbori RSO, Slovenski narodni revolucionarji SNR, Revolucionarni kmečki odbori) so pokrajinski komite, kot piše E. Kardelj, vrnile »na tla realnosti... Zato smo prejete direktive bistveno modificirane prilagodili realnim potrebam prakse«.[91]

Morda ne bo odveč, če skušamo v nekaj potezah prikazati tisto stran dejavnosti vodstva v tujini pri oblikovanju politike v nacionalnem vprašanju — poleg že omenjenih pozitivnih rezultatov — ki jo je bilo občutiti z vidika organizacije v Sloveniji.

Vodstvo v tujini je ves čas upravičeno govorilo o izredni pomembnosti nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji. Teze CK iz leta 1930 pravijo, kako morajo komunisti razumeti »celotno revolucionarno energijo, ki se nahaja v gibanjih zatiranih narodov Jugoslavije« in kako jo morajo znati usmeriti v

---

[88] Poročilo PK KPJ za Slovenijo, maj 1934; arhiv CK ZKS, KI LXXXIII/2920—2939.

[89] Poročilo PK KPJ za Slovenijo z dne 23. julija 1934. Arhiv CK ZKS, KI LXXXIII/2945—2953.

[90] Dokument iz op. 77; Pismo Dragi prijatelji! z dne 9. oktobra 1933. Arhiv CK ZKS, KI LXXXIII/2789—2790.

[91] E. Kardelj, o. c., str. 43—44.

»strmoglavljenje diktature srbske buržoazije, za pospešitev proletarske revolucije«, ki ne more zmagati, če ne bo proletariat dosegel bojevne zveze s kmetijskimi množicami.[92] Kakor so te ugotovitve bile utemeljene, tako malo je v njih bilo napotil za zares uspešen način uresničevanja. Priporoča se »najobsežnejša propaganda in agitacija«, ki naj »prepriča delovne mase zatiranih narodov Jugoslavije«, pri čemer priporoča stranki, da se »ne sme bati nastajajočih nacionalnih strasti«, kajti sicer ne bo »nikdar postala zmagovita voditeljica velikega ljudskega revolucionarnega gibanja«, ki se bo »porodilo iz revolucionarne kombinacije delavskega, kmetskega in nacionalnega gibanja«. Proti nevarnosti sporazumevanja nacionalnih buržoazij se priporoča upoštevati okoliščino, da nacionalna »gibanja nosijo v sebi nujno notranjo tendenco, da razbijejo okvir v Saint-Germainu ustvarjene države«. Nove teze CK KPJ iz leta 1932 O delu med zatiranimi narodi in pomoči narodno revolucionarnemu gibanju že »ugotavljajo«, da se narodno revolucionarno gibanje, ki se je na Hrvatskem začelo organizacijsko-ideološko oblikovati s tiskanjem »platforme« in izdajanjem lista (seveda v tujini — op. J. P.), že razvija »znotraj fronte narodnoosvobodilnega boja«, da se krepi na osnovi »skupnega revolucionarnega boja z delavskim razredom« in da boj proti nacionalnemu zatiranju v Jugoslaviji že »stopa v takšno etapo, ko nacionalno sporazumaškim vodjem ne uspeva več, da bi ga držali v okviru Jugoslavije, ampak se ta boj vse bolj razvija v gibanje za odcepitev in razbitje versajske Jugoslavije«.[93]

CK je tedaj začel izdajati Proletarca tudi v slovenskem jeziku. Prva številka, januarja 1933, je dala slovenski organizaciji navodilo za ustanavljanje skupin slovenskih nacionalnih revolucionarjev »na podlagi parole popolne samoodločbe slovenskega naroda do odcepljenja, parole združene in neodvisne Slovenije ter slovenske delavsko-kmečke vlade ter na podlagi vsakodnevne borbe proti vsem oblikam nacionalnega zatiranja«. Te skupine naj ne bi zajemale samo simpatizerjev komunistične stranke, ampak bi morale biti zasnovane »na široki nacionalno revolucionarni bazi«. Tja do leta 1934 imamo številna navodila, urgence, kritike, nasvete vodstva v tujini komunistom v Sloveniji za pospeševanje gibanja SNR.

Vendar pa je slovenska organizacija z ustvarjalnim »realnim modificiranjem« direktive o SNR dosegla pomembne uspehe. »Nacionalno revolucionarna aktivnost Partije se je izražala v sodelovanju z drugimi progresivnimi političnimi strujami in organizacijami v borbi za enakopravnost jugoslovanskih narodov, za priznanje nacionalne individualnosti slovenskega ljudstva in za njegove vsakdanje nacionalne, demokratične, kulturne in druge zahteve,« piše Edvard Kardelj.[94] Zanimivo je v tej zvezi omeniti, da je tudi ustanovitev Ljudske pravice bila plod tako prilagojene direktive o SNR.

Ugotovili smo dve črti zgodovinskega razvoja v praksi in gledišči na nacionalno vprašanje: prva pomeni nekakšno zaključevanje idej in prijemov izpred leta 1929, druga pa začetek novega vzpona revolucionarnega gibanja z novimi prijemi in iz domačih razmer izhajajočimi pogledi; obe potekata nekaj časa bolj ali manj vzporedno in šele splošni in domači zgodovinski razvoj v prihodnjih nekaj letih bo odločil o njuni upravičenosti in medsebojnem razmerju. Odločitev, ki je z današnje perspektive nedvoumna, je bilo treba šele izbojevati z neverjetno vztrajnostjo in energijo, pa tudi z ne-

[92] Prim. Teze KPJ o nacionalnem vprašanju. Delo, 20. julija 1930, št. 4.
[93] Teze CK KPJ o radu među ugnjetenim narodima i pomoći nacionalno revolucionarnom pokretu (1932). Arhiv CK ZKS, KI LXXXIII/2570—2576.
[94] E. Kardelj, o. c., str. 44.

omahljivim optimizmom in vero v prihodnost. Vse to diha iz dokumentov tedanjih let.

Za našo tematiko pomembni prvi vzpon nove črte je že omenjena študija Brodarja-Kardelja o nacionalnem vprašanju iz let 1932/33. Ta študija in pa še dva druga dokumenta izpod istega peresa, referat o »kmečko-nacionalni« politiki na pokrajinski konferenci v Goričanah in pa poročilo Bevca z dne 2. decembra 1934 o političnem položaju v Sloveniji, nam omogočajo dober vpogled v razvoj teoretične in politične misli pokrajinskega vodstva v Sloveniji o nacionalnem vprašanju.[95]

Študija v Književnosti Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje je bila napisana ob polemiki, ki se je v slovenski publicistiki razvila, potem ko je Josip Vidmar s knjigo Kulturni problem slovenstva na osnovi osebno domišljene ideologije nastopil v obrambo slovenske narodne individualnosti proti integralno »jugoslovanskim« težnjam režima. Študija ni nastopila proti Vidmarjevemu cilju, to je proti dokazovanju, da so Slovenci narod, ampak proti njegovemu načinu. Že z naslovom je utrdila, da je narod ne zgolj kulturni, ampak predvsem družbeni pojav, ki ga je treba obravnavati z znanstveno metodo proučevanja družbenih pojavov, to je z marksistično metodo. Razume se, da so razmere, predvsem ozir na režimsko cenzuro, branile, da bi bila uporabljena tudi marksistična terminologija in je bilo treba vse povedati po opisni poti. Vendar pa je tudi po tej poti bilo mogoče povedati vse bistveno. Tako tudi izhodišče, da je slovensko vprašanje »širok kompleks problemov, ki sega prek cele družbene nadstavbe in ki se ga da nazvati z edino pravim imenom — slovenski nacionalni problem . . .«.

V prvem delu razkrije pisec šibkosti Vidmarjevega sistema,[96] v drugem pa razvije marksistično-leninistično teorijo naroda. Obvezna Stalinova teza, da je nacionalno vprašanje postalo v bistvu kmečko vprašanje, je podana tako, da je deloma sproščena svoje toge socialne ozkosti (»je to predvsem problem slovenskega kmečkega in malomeščanskega ljudstva«) in tudi absolutnosti. Posebno pa opredeli stališče proletariata, ki ne samo nima nobenega interesa na nacionalnem zatiranju, ampak so mu znanstvena spoznanja nacionalnega problema postala »orožje . . . v boju za rešitev tega vprašanja . . .« Marksisti priznavajo pravico slehernega naroda do samoodločbe in se bodo postavili odločno na stran — katalonskega naroda proti Špancem, slovaškega naroda proti Čehom, ukrajinskega proti Poljakom, flamskega proti Valoncem, irskega proti Angležem itd. Samoodločba slovenskega naroda seveda ni mogla biti omenjena neposredno. Napovedana obravnava slovenskega nacionalnega problema, še posebej obljubljena analiza socialne strukture slovenskih političnih strank, je morala zaradi cenzure ostati le nakazana. Zasnutek najdemo v kratki skici zgodovinskega razvoja in v uvodnem delu študije (»Če diktira danes ekonomski interes slovenskemu industrialcu in finančnemu kapitalistu določeno orientacijo, diktira ekonomski interes slovenskemu malomeščanu skrajni oportunizem na eni strani ter politično malkontentstvo na drugi strani«). Ta misel je v zadnjem delu dopolnjena z ugotovitvijo, da »južni trg« vodi skrivno misel liberalne stranke, v katere okviru je malomeščanstvo ostalo, čeprav to ni bilo v njegovem interesu; tega se šele v zadnjih letih zaveda in

[95] Referat E. Kardelja na IV. pokrajinski konferenci Slovenije v Goričanah, september 1934). Delo pokrajinske organizacije o kmečkem in nacionalnem vprašanju. Arhiv CK ZKS — Izveštaj Bevca — 2—12—34. Arhiv CK ZKS, KI.

[96] Josip Vidmar sam je leta 1963 v predgovoru k ponatisu svoje knjige omenil, da je med kritikami »bila gotovo najtehtnejša sociološko dovolj negativna ocena Speransa«.

zato se je začela v slovenskem političnem življenju temeljita pregrupacija: slovensko malomeščanstvo se bliža klerikalni ideologiji, ki nasproti jugoslovanstvu postavlja slovenstvo, poglavitna označba njegove politike pa je — oportunizem. Toda svobodo je mogoče pribojevati le z vztrajno borbo delovnega ljudstva, kajti nacionalni problem je v svojem jedru socialni problem in zato se kot hegemon v tem boju vedno bolj uveljavlja proletariat.[97]

Mikavno pričevanje o pomenu Brodarjeve študije najdemo v poročilu PK za Slovenijo centralnemu komiteju sredi septembra 1935, kjer se ugotavlja: »Manjka nam temeljna knjiga o nacionalnem vprašanju. Imamo Anti-Dühringa za filozofijo, Kapital za ekonomijo, za nacionalno vprašanje pa nič drugega kot Simo Markovića in Brodarjev članek . . .«.[98] Študija v Književnosti je zbudila tudi pozornost vodstva v tujini. Rezultat te pozornosti je bila kritika, ki je dosegla tudi komuniste v Jugoslaviji.[99] Ravno v tem času so se v Moskvi brez uspeha ubadali z načrti, da bi napisali in izdali brošuro o nacionalnem vprašanju v Jugoslaviji![100]

Septembra 1934 se je sestala v Goričanah pokrajinska konferenca KP za Slovenijo, katere se je udeležil tudi Josip Broz-Tito kot predstavnik PB CK KPJ (kooptiran je bil avgusta istega leta, po vrnitvi iz ječe). Konferenca je pomenila izraz organizacijske konsolidacije KP v Sloveniji in utrdila je politični kurz, ki je že dajal resne rezultate.[101]

Organizacijsko poročilo je ugotovilo, da je »odtrganost od centralnega vodstva in od ostalih organizacij v državi povzročila, da so se v organizaciji in izven nje pojavile tendence po neki samostojni sekciji v centralnem vodstvu, proti katerim pa je strankino pokrajinsko provizorično vodstvo odločno nastopilo«.[102] O ustanovitvi nacionalne KPS v okviru KPJ se na tej konferenci še ni govorilo, čeprav je v tem času že nekaj časa obstajal načelen sklep o takšnem ukrepu.[103] Edvard Kardelj je poročal o delu glede kmečkega in nacionalnega vprašanja.

Poročilo je grajalo, da si pokrajinska organizacija KP in njeno članstvo glede nacionalnega vprašanja še ni na jasnem in da zato v tej smeri tudi ni bilo skoraj nobenega delovanja. Med konkretnimi napakami sta omenjena zanikanje važnosti nacionalnega vprašanja za delavski razred, kar pa se je pokazalo edino pri skupini intelektualcev na univerzi, in ugovor, da smo Slovenci premajhen narod in da zato geslo za združitev slovenskega naroda in odcepitev od versajske Jugoslavije ne more imeti nobenega uspeha, ker bi v tem primeru prišlo takoj do oborožene intervencije drugih držav in do novega podjarmljenja; ta ugovor je posebno razširjen v množici simpatizerjev in močno zasidran tudi v partijski organizaciji. Posebno močna in zanimiva stran poročila pa je konkretna razčlemba zatiranosti slovenskega ljudstva v Jugoslaviji na osnovi obsežnih statističnih podatkov o gospodarskem tla-

---

[97] Tone Brodar (Edvard Kardelj), Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje. Književnost I, 1932/1933, Ljubljana str. 5—9, 48—54, 73—79, 132—137, 163—168 in 236—243.

[98] Poročilo PK KPJ za Slovenijo CK (sredi septembra 1935). Arhiv CK ZKS, fond KI.

[99] Dr. Dušan Kermavner hrani prepis, ki ga je prinesel iz kaznilnice v Sremski Mitrovici in ki mi ga je prijazno posodil.

[100] Poročilo Izdavačke zadruge inostranih radnika u SSSR z dne 10. maja 1933 arhiv IZDG, zbirka I. Regent, mapa 4.

[101] E. Kardelj, Po 25 letih, stran 45.

[102] Arhiv CK ZKS, KI LXXXIII/465—473.

[103] Pismo CK KPJ Bistremu (Srdjan Prica) z dne 30. julija 1934. Arhiv CK ZKS, KI LXXXIII/273.

čenju in izkoriščanju Slovenije. Pretres te podobe bi gotovo bil važna in zanimiva naloga za naše gospodarsko zgodovinopisje! — Poglavje o analizi politične strukture Slovenije je v nekem smislu nadaljnja obdelava zasnutka iz Brodarjeve študije, usmerjena pa je predvsem k dokazovanju, da meščanstvo, tudi ne SLS, ne more več biti vodnik narodnoosvobodilnega boja. Tukaj lahko ugotovimo, da poročilo to ključno politično dejstvo dokazuje drugače, kot pa smo to videli v dokumentih vodstva v tujini: tam se je kot osnovni dokaz in kriterij, po katerem naj bi bila dosežena ločitev množic od »sporazumaških« vodstev, poudarjalo predvsem to, da nacionalne buržoazije nočejo odcepitve od Jugoslavije, v tem referatu pa je težišče na dokazovanju izdajstva meščanskih vodstev in njihovega sporazumevanja z diktatorskim režimom na račun čisto konkretnih in vsakdanjih interesov slovenskega, posebej še kmečkega ljudstva in zaradi strahu pred njegovim demokratičnim gibanjem. — Poročilo potem utemeljuje nujnost, da mora vodnik nacionalnega boja biti proletariat, da mora zajeti večino kmečkih množic, vendar ostaja formalno še v okviru teze o gibanju SNR. Med nalogami postavi na prvo mesto spoznavanje in populariziranje strankine linije v nacionalnem vprašanju in končno poudari, »kako silne važnosti je nacionalno in kmečko vprašanje za uspeh ali neuspeh proletarske revolucije«. — Naj pripomnimo le še to, da preseneča okoliščina, da v poročilu ni omenjena izjava treh partij o slovenskem vprašanju, sprejeta komaj pet mesecev poprej.

Kmalu po tej konferenci je Edvard Kardelj odpotoval k vodstvu v tujino in tam 2. decembra 1934 napisal obsežno poročilo o položaju v Sloveniji. V raziskovanju idejnega razvoja in spoznavnega procesa, ki je pripeljal do dozorelega Speransa, bo to Bevčevo poročilo moralo biti prav posebej upoštevano. Gotovo je, da pomeni izraz dozorelosti pogledov in spoznanj, ki jim sledimo od Brodarja naprej.

Poročilo se izrecno nasloni na referat iz Goričan. V prvem delu, kjer govori o splošnem političnem položaju v Sloveniji, poda zgodovinsko skico razvoja kapitalizma in meščanstva v Sloveniji in analizo razredne strukture slovenskih meščanskih strank. Govori le o jugoslovanskem delu Slovenije, vendar ob osnovni ugotovitvi, da je Slovenija nacionalno zatirana dežela, opozori na njeno razkosanje med tri države po svetovni vojni. Tukaj najdemo dokončno izdelano gospodarsko-družbeno analizo izvira in značaja politične usmeritve slovenskih meščanskih strank, posebno še v nacionalnem vprašanju (integralizem in avtonomizem). Poročilo ugotovi in podrobno razišče oportunizem klerikalne stranke in opozarja na njeno približevanje k režimu diktature, obenem pa na pojave diferenciacije v njej, ki so s tem v zvezi. V oddelku o nedokončani meščansko demokratični revoluciji govori najprej o narodnem zatiranju, nato pa o nerešenem agrarnem vprašanju. Pri razčlembi zatiranja postavi na prvo mesto gospodarski aspekt, potem politični in kulturni, pri čemer doseže prepričevalen prikaz. V njem najdemo zanimiv poudarek:

»Razume se, da komunisti nimamo interesa braniti slovenske kapitaliste pred srbskim velikim kapitalom, pa vendarle moramo ugotoviti ta dejstva, *ki konec koncev prizadevajo tudi delovno ljudstvo v Sloveniji* (podčrtal J. P.), kot oblike nacionalnega zatiranja.« — Jedrnato prikaže tudi agrarno vprašanje in poda impresivno podobo o življenju slovenskega kmeta in o položaju delavskega razreda. Kritično ugotavlja, da je poleg krivde slovenskega meščanstva tudi nepravilno stališče kompartije pripomoglo k temu, »da se je (po svetovni vojni) slovenski narod skoraj brez vsakega odpora in deloma celo z navdušenjem izročil velikosrbski buržoaziji . . .« Komunistična stranka,

pravi poročilo naprej, je šele pozno pravilno postavila nacionalno vprašanje in še pozneje, šele zadnji dve leti, je začela to stališče širiti med kmečkimi in malomeščanskimi množicami. Omenja uspehe klerikalne stranke, ki je s frazami o avtonomiji in federalizmu edina nastopala proti velikosrbskim centralističnim težnjam in ki je obresti tega naloženega političnega kapitala uživala celo desetletje po vojni in deloma še danes, leta 1934. Do diktature se je čutil celo priliv malomeščanov iz vrst liberalne stranke in šele potem, ko je Korošec stopil v vlado diktature, se je v kmečkih množicah začel proces odpadanja od klerikalne stranke. Nato opiše boj slovenske klerikalne buržoazije za množice in nadaljevanje procesa njenega krčenja zaradi pogajanj stranke z režimom. Naj iz vse bogate vsebine omenimo samo še značilni poudarek v splošnih političnih sklepih, da je namreč od sposobnosti KP odvisno, če in v kakšnem tempu si bo »pridobila delavski razred in vodstvo v boju kmetov in malomeščanov za njihove gospodarske in politične zahteve, to je v nacionalno-revolucionarnem boju«. — Gre torej predvsem za apel na lastne moči in sposobnosti!

S sklepom IV. državne konference KPJ 24. in 25. decembra 1934 v Ljubljani o ustanovitvi komunističnih partij Hrvatske in Slovenije v sklopu KPJ, »v najbližji prihodnosti« pa tudi Komunistične partije Makedonije, je sredi leta omenjeni zaupni »načelni sklep« — verjetno še nekaj mesecev starejši — postal veljaven in obvezen. Julija se omenjata le KP za Hrvatsko in Slovenijo,[104] misel o KP Makedonije je bila verjetno dodana šele med julijem in decembrom. Vsekakor gre tu za učinke nerazčiščenosti stališča do Makedoncev kot naroda v vrstah KP Bolgarije in tudi Grčije. Da ob tej priložnosti vsaj načelno ni bilo govora tudi o KP Črne gore navaja na misel, da tudi stališče do Črnogorcev kot naroda v vrstah KPJ ni bilo še docela dognano. In če ostanemo še v okviru domnev oziroma trditev, ki jih bo treba še raziskati, je za to priložnost gotovo primerno opozoriti, da ideja o ustanovitvi nacionalnih partij časovno sovpada z intenzivnimi obravnavami o slovenskem nacionalnem vprašanju v vodstvu KPJ samem in v okviru kominterne in da je zelo verjetno zrasla iz tedaj ustvarjenega razpoloženja in razmišljanja.

Sklep o ustanovitvi nacionalnih partij v okviru KPJ je bil utemeljen v dokumentu državne konference s tem, da je to potrebno »zaradi krepitve boja proti nacionalističnemu vplivu in hitrejšega razvoja lastnega kadra iz vrst delavcev, ki pripadajo zatiranim narodom«. Značaj nacionalnih partij v razmerju do KPJ pa je bil razložen, da »internacionalistični karakter in partijsko-politična in organizacijska enotnost KP, ki deluje na ozemlju države Jugoslavije, s tem sklepom ne bodo oslabljeni, ker bosta KP Hrvatske in KP Slovenije sestavna dela KP Jugoslavije, imeli bosta v njenem vodstvu predstavnike in se bosta podrejali skupnemu vodstvu CK KPJ«.[105] V enakem smislu je bilo to razloženo že v zaupnem pismu Bistremu julija 1934, kjer je med drugim tudi rečeno: »... to bo boljša protiteža nacionalnim reformistom in nacionalnim fašistom kot pa KP *Jugoslavije*... S stališča organizacijske strukture cele partije ne bo ta reorganizacija pomenila nobene bistvene spremembe. CK KPH in CK KPSl bosta imela znotraj (KPJ) enake pravice kot pokrajinski komiteji...«

Za Slovenijo, ki je že do tedaj imela na svojem ozemlju (v Jugoslaviji) eno samo pokrajinsko vodstvo, je bila stvar jasna. Malo drugače je bilo na Hrvatskem, kjer je Dalmacija imela samostojen pokrajinski komite. O tem je

[104] Glej op. 103.
[105] Zgod. arhiv KPJ, knjiga II, str. 230—231.

naročal politični biro Zembilju (delu CK v državi): »Dalmatincem smo v zadevi ustanovitve KPH poslali pismo. Ni nam znano, da bi se pri njih pokazala kakšna opozicija ali nasprotovanje izvedbi te naloge. Vam pa mora biti pri tem jasno, da potreba gibanja terja, da bo Dalmacija še naprej ostala vodilni center v partiji, tudi po formiranju KPH, katere sestavni del bo.«[106] Za Slovenijo se je vprašanje zastavljalo drugače: očitno je sklep o ustanovitvi KPS vzbudil misel, da gre za organizacijo na celotnem narodnostnem slovenskem ozemlju. Da bi odstranili vsak dvom, je uredništvo Dela (urednik Lovro Kuhar) k članku, ki v njem naznanja ta sklep, dodalo opombo: »Samo po sebi je razumljivo, da velja sklep IV. državne konference o ustanovitvi slovenske komunistične stranke samo za slovensko ozemlje, ki je pod Jugoslavijo, ne pa tudi za Primorsko in za južno Koroško.«[107] Dvomi so se pojavljali najbrž predvsem v krogu sosednjih partij. Najbrž ni naključno, da je ravno v tem času Lovro Kuhar, ki je imel nalogo potovati v Pariz zaradi sodelovanja z italijanskimi komunisti glede slovenskega vprašanja, poročal, da italijanska partija meni, da se dejavnost slovenske stranke ne more razširiti na Julijsko krajino in to ne samo iz tehničnih, ampak tudi iz političnih razlogov. Značilna za položaj je Kuharjeva pripomba: »V resnici bi to pomenilo likvidacijo partijskega dela v teh pokrajinah spričo sedanje šibkosti (italijanske) partije.«[108]

Centralni komite KPJ je hitro opozoril tudi slovenski delavski razred na njegove nove naloge v zvezi z ustanovitvijo KPS. V pismu, ki ga je 25. februarja 1935 naslovil neposredno komunistom v Trbovljah, Hrastniku in Zagorju, je med drugim rečeno: »Zato je potrebno, da se tudi številčno stanje vse organizacije v Sloveniji mnogo poveča, ker je to pogoj za stvoritev KSSl. Vi, kot najvažnejši industrijski center, imate sedaj neposredno dolžnost, da pojačate vašo organizacijo, da bo imela vsaj 100—150 članov in to v nekaj mesecih . . .«[109]

Splitski plenum CK KPJ 9. in 10. junija 1935 je sklenil, da je treba ustanovna kongresa KP Hrvatske in Slovenije izvesti v bližnjih mesecih in v tej zvezi je politbiro naročil Šmitu (Blagoje Parović), naj napiše izčrpno obrazložitev sklepa o ustanovitvi KPH in KPS.[110] Dejansko je kmalu nato izšel v Proleterju članek O stvaranju K. P. Hrvatske i K. P. Slovenije, ki pojasnjuje še nekatera vprašanja in s poudarkom razlaga »praktično politični pomen« tega sklepa tistemu »velikemu številu« tovarišev, ki ga niso razumeli, ampak so ga vzeli »kot teoretično politiziranje in dejansko zelo malo storili za praktično uresničenje . . .[111] Članek je v celoti pomemben izraz uveljavljanja nove usmeritve v delu KPJ in prihranilo nam bo veliko razlaganja, če malo bolj obsežno obnovimo njegove glavne misli.

Na prvo vprašanje, zakaj ustanavljamo KP Hrvatske in KP Slovenije, odgovarja: Zato, ker delovne množice Hrvatske in Slovenije zahtevajo, da njihova stranka nosi ime njihove narodnosti; da povemo zatiranim narodom, da njihovo narodno čustvo, to je njihova privrženost rodni grudi in domovini

[106] Pismo PB CK KPJ z Dunaja Zembilju z dne 8. avgusta 1935. Arhiv CK ZKS LXXXIII/3161—3162.

[107] Delo, januar-marec 1935, št. 1—2 (IV. Državna konferenca KSJ in njen pomen).

[108] Izvještaj Riharda (Lovro Kuhar) z dne 4. februarja 1935. Arhiv CK ZKS, KI LXXXIII/314—315.

[109] Pismo CK KPJ članom KPJ v Trbovljah, Hrastniku in Zagorju z dne 25. februarja 1935. Arhiv CK ZKS, KI LXXXIII/323—325.

[110] Seja PB CK KPJ, 18. junija 1935. Arhiv CK ZKS, KI LXII/470—471.

[111] Proleter, julij-avgust 1935, št. 7—8.

ni tuja proletariatu in njegovi partiji, zakaj mi ljubimo svoj narod in ne varčujemo s silami in žrtvami v boju za njegovo osvoboditev vsakega zatiranja in izkoriščanja. Tuj nam je buržoazni nacionalizem, sovražen nam je njegov šovinizem. V boju in zaradi boja proti narodnemu zatiranju, za medsebojno bratstvo vseh narodov, ustanavljamo KPH in KPS. Zato da bi hrvatskemu in slovenskemu delavcu in kmetu pokazali tudi s tem dejanjem, da srbski proletariat in delovni kmet, njihova avantgarda KP, nima ničesar proti njihovi privrženosti domači deželi. In še zato, da mobiliziramo pobudo hrvatskih in slovenskih delovnih množic; da z ničimer — in tudi ne zimenom njihove partije — ne bi te pobude slabili, zato da bi dali večjo možnost za razvoj domačih kadrov, da bi dali večjo pobudo za postavljanje hrvatskih in slovenskih zahtev v bojih, za mobilizacijo množic krog svojih voditeljev za svoje zahteve.

Na drugo vprašanje, zakaj ne ustanavljamo KP Srbije, odgovarja: Predvsem zato, ker delovne množice Srbije ne zahtevajo ustanovitve KP Srbije. Srbi so vladajoča nacija in ne občutijo nacionalnega zatiranja po drugi narodnosti in razredni boj nima oblike boja za nacionalno osvoboditev. Nadalje zato, ker z ustanovitvijo KPH in KPS ne gremo k ustanavljanju federativne partijske organizacije in to niti ne pomeni »partijskega razbijanja Jugoslavije«. Smo za svobodo in samoodločbo zatiranih narodov, toda ne zahtevamo razbitja Jugoslavije za vsako ceno. Če Hrvatje in Slovenci in drugi narodi, potem ko izbojujejo svobodo in pravico do samoodločbe, sklenejo svobodno, brez vsakega prisiljevanja ali prevare, da hočejo ostati v državni skupnosti (zvezi, federaciji, avtonomiji) s srbskim narodom, mi nismo proti temu, kakor tudi nismo proti odcepitvi, če je to edina pot k osvoboditvi teh narodov. Ime KP Jugoslavije pa nikakor ne pomeni priznanja kakšne neobstoječe »jugoslovanske« narodnosti. To ime preprosto označuje, da naša partija deluje na ozemlju države, ki se tako imenuje.

Parovićev članek (najbrž se ne motimo, če ga pripišemo njemu) nam pokaže še eno važno okoliščino, o kateri moramo spregovoriti: kako ustvarjalno je nova usmeritev KPJ — to je v bistvu usmeritev k boju za ljudsko fronto pri vsakem narodu Jugoslavije posebej in pri vseh skupaj, usmeritev, ki je bila na IV. konferenci komaj nakazana, na splitskem plenumu pa že krepko poudarjena — povzela idejo o ustanovitvi nacionalnih komunističnih partij v okviru KPJ in ji vdahnila življenje. Da je do uresničitve ideje prišlo šele leta 1937, to so zakrivili drugi dejavniki, nekateri objektivni, od subjektivnih pa ravno tisti, ki so se upirali novemu, resnično revolucionarnemu, samostojno k notranjim problemom Jugoslavije in njenega delavskega in demokratičnega gibanja obrnjenemu snovanju KPJ.

Znane so spremembe v mednarodnem položaju in razvoju v Jugoslaviji, ki so narekovale tudi spremembe v usmeritvi političnega dela KPJ. Tukaj bo zadostovalo, da jih le nakažemo. Zmaga nacizma v Nemčiji in njegova vse večja napadalnost, poraz socialdemokratskega delavstva v Avstriji in postopna fašizacija te dežele, ki dopolni fašistično obkolitev Jugoslavije na severu in zahodu in končno vzame sleherno možnost kake alternativne rešitve slovenskega in hrvatskega vprašanja, zunaj Jugoslavije, nastanek in zmaga ljudske fronte v Franciji, oblikovanje nove usmeritve v politiki kominterne proti koncu leta 1934, ki jo odločilno pospeši 2. maja 1935 sklenjeni pakt med Francijo in Sovjetsko zvezo in ki se uradno izrazi na VII. kongresu kominterne avgusta 1935 z ugotovitvijo fašizma kot glavne nevarnosti in z geslom boja za ljudsko fronto — to so najvidnejši dejavniki novega položaja. V Jugoslaviji še neuspeh režima diktature na majskih volitvah 1935 in temu sledeče spre-

membe v politični strukturi režima, za Slovenijo predvsem važen vstop Korošca v Stojadinovićevo vlado, spremembe v zunanjepolitični usmeritvi te vlade na fašistične države itd. Vse to je postopoma pripeljalo, kot znano, do sprememb v nekaterih stališčih KPJ. Nas tukaj zanima predvsem novo formuliranje stališča do jugoslovanskega okvira, to je do okvira jugoslovanske države, ki se naj v njem razvije nadaljnji demokratični in revolucionarni boj.

Omenili smo že, da se skuša v tem novem stališču do Jugoslavije in »politiki, ki je iz njega izhajala«, ugotoviti dejavnik, ki je »omogočil delavskemu razredu in njegovi stranki postopoma pridobiti si zaupanje širokih krogov delovnih množic, postaviti se na njihovo čelo in jih uspešno voditi v razredne spopade«.[112] Ob takšnem tolmačenju moramo ta zares pomembni prelom v stališču KPJ nekoliko osvetliti, sicer lahko zaidemo v nevarnost, da vzrok zamenjamo s posledico tudi mi.

Pokazali smo že, da je KPJ zlasti po letu 1928, v veliki, morda odločilni meri pod vplivom kominterne, podcenjevala stvarne interese jugoslovanskih narodov, ki so bistveno pripomogli k ustanovitvi Jugoslavije, in da je v raznih resolucijah preveč govorila o Jugoslaviji kot bolj ali manj nezaželenem produktu imperialistične delitve sveta. Ugotovili smo tudi že, da je KPJ v boju za množice z radikalnimi nacionalno revolucionarnimi gesli, predvsem z geslom o odcepitvi, ki vanj narodna meščanska vodstva nočejo privoliti, stopala s temi vodstvi v nekakšno tekmovanje, da pa se ji ločitev množic od vodstev s tem ni posrečila (to je bilo bistvo gibanj HNR, SNR in tudi zedinjene VMRO). Toda v enem je ta politika nedvomno imela prav, namreč v poudarjanju, da je za kakršnokoli že zvezo teh narodov neogiben pogoj prostovoljnost in medsebojno zaupanje in da tega ni mogoče doseči brez najpopolnejšega priznanja pravice do samoodločbe in do pravice odcepitve. Ni pa ostalo prikrito tudi to, da je odcepitev (čeprav obvezna) bila vedno mišljena le kot prehodna faza k višji stopnji, k federaciji teh ali pa še drugih narodov.[113] Omenili smo že, da takšno stališče do Jugoslavije ni bilo začetek, ampak le del, posledični del širšega političnega koncepta revolucionarnega boja v Jugoslaviji. Z vidika Sovjetske zveze pa je vprašanje odnosa do obstanka jugoslovanske državne tvorbe bilo tudi del splošnega ocenjevanja mednarodnega položaja v zvezi z nevarnostjo intervencijske vojne imperializma proti ZSSR, v prvi vrsti s strani držav, ki so ustvarile versajski sistem, katerega del je bila tudi Jugoslavija. Spremembe v meddržavnih odnošajih Sovjetske zveze po 1933/34 so spreminjale tudi njeno oceno Jugoslavije in ta je vplivala tudi na koncept KPJ.

Res je, da boj KPJ proti diktaturi leta 1929 ni dobil pričakovane množične podpore in da je KPJ v odporu bila osamljena in — razbita. Zakaj?

---

[112] Jovan Marjanović. Prilog izučavanju jugoslovenstva u stranku 1941, JIČ 1962 št. 1, str. 33—45 (cit. stran 39). To avtorjevo mnenje je še bolj jedrnato izraženo v angleškem povzetku, kjer pravi (v prevodu): »Pisec ... pride do sklepa, da si je (KPJ) začela pridobivati podporo širokih delov ljudstva od sredine tridesetih let naprej ravno zato, ker se je zavzela za nujnost in možnost, da to (to je nacionalno) vprašanje reši znotraj meja jugoslovanske države, ne pa z njeno razdelitvijo.« (Stran 45). — Prim. tudi polemiko navedeno v op. 49.

[113] Ali se ni v letih 1941—1943 pravzaprav ravno tako zgodilo? Seveda v čisto drugačnih okoliščinah, ko je bil razpad stare Jugoslavije predvsem rezultat fašistične agresije, federativna združitev pa rezultat narodnoosvobodilnega boja vsakega in vseh jugoslovanskih narodov, vključno srbskega, ki je, prav tako kot drugi, bil okupiran in neusmiljeno zatiran. In že leta 1944 je aktualno vprašanje federacije vsaj še z Bolgarijo, ki bi do nje po vsej verjetnosti tudi prišlo, če ne bi bilo intervencije zunanjega dejavnika.

Menda ne bo kdo trdil, da predvsem zaradi leta 1928 sprejetega stališča do Jugoslavije? Takšen bi namreč bil logičen sklep in zgoraj navedene teze. Zgodovinska in politična analiza očitno kaže na druge in globlje vzroke, v bistvu enake tistim, ki so omogočili tudi najnižjo točko v razvoju evropskega delavskega gibanja — zmago nacizma v Nemčiji. In seveda tudi na posebne vzroke, predvsem na subjektivne slabosti KPJ. Stališče do Jugoslavije je bilo le del teh dejavnikov in njegova negativnost tudi ni bila v vsakem času in povsod enako velika.[114] In čisto gotovo je, da tudi nova, uspešna politična usmeritev KPJ, ki se začrta sredi tridesetih let, katere nastajanje pa se začenja že dosti prej, ni bila »politika, ki je iz njega (to je iz pozitivnega stališča do Jugoslavije) izhajala«. Res je namreč ravno obratno, da je *pozitivna ocena jugoslovanskega okvira izhajala iz nove usmeritve, to je v bistvu iz boja za protifašistično ljudsko fronto pod vodstvom komunistov*, ki se je dejansko oblikovala in konkretno, akcijsko uveljavljala že nekaj let v okviru Jugoslavije, pri čemer so se komunisti usmerili na to, da postanejo zares vodilni nacionalni dejavnik v življenju vsakega naroda v Jugoslaviji posebej. Pri tem so dosegli že pomembne uspehe in dejansko obstoječa vzajemnost interesov teh narodov se je mogla uveljavljati šele na tej osnovi in odigrati svojo pozitivno vlogo v nadaljnjem razvoju. Isti dejavniki, ki so pripeljali k novi usmeritvi, so v osnovi torej povzročili tudi spremembo v stališču do Jugoslavije. Sprememba v tem stališču sama še ne bi mogla pomeniti nič bistvenega.

Vprašanje, ki smo ga načeli, bo mogoče zadovoljivo rešiti šele potem, ko bo dodobra preučen celotni proces uveljavljanja nove usmeritve KPJ, prizadevanja in uspehi za ustvaritev ljudske fronte. Dve okoliščini, pomembni za našo temo, pa izstopata že danes. Prvo smo že omenili, namreč, da se je konkretna akcija KPJ za ljudsko fronto lahko pri nesrbskih narodih uspešno razvijala predvsem v okviru vsakega naroda posebej. Uspehi komunistov posameznih narodov, da postanejo vodilni dejavnik v boju za napredne, demokratične interese množic vsak svojega naroda, so v svoji vsoti krepili revolucionarni vpliv in postojanke KPJ. To je bila tudi vsebina prizadevanj za izvršitev sklepa o ustanovitvi nacionalnih komunističnih strank. V takšnem razvoju protifašistične ljudskofrontne akcije je nakazana tudi poznejša pot zmage ljudske revolucije v narodnoosvobodilni vojni, ki je bila izbojevana v okviru vsakega naroda Jugoslavije posebej in vseh skupaj.

O prvi okoliščini je bilo že veliko in bolje povedanega, kot pa bi bilo to, kar bi tukaj ponavljali. Naj bo za oznako tedanjega pojmovanja dovolj, če ponovimo besede iz tistega časa, ki jih je izrekel Blagoje Parović na splitskem plenumu CK KPJ v političnem referatu: »Ni se treba bati besede narod, niti je ne postavljati kot nasprotno pojmu delavskega razreda. Proti vladajočemu režimu, vladajoči buržoaziji je danes ves narod (in ne samo delavski razred), tako hrvatski kot srbski in slovenski in tudi narodne manjšine. Naša bližnja revolucija je po svojem nacionalnem značaju ljudska revolucija. Na njeni prvi etapi bodo v tej revoluciji sodelovale ne samo proletariat in vaški siromaki,

[114] Ne smemo pozabiti, da v okviru meja stare Jugoslavije slovensko narodno vprašanje nikoli ne bi moglo biti rešeno, glede na razkosanost Slovenije, ki je po letu 1918 bila veliko hujša kot prej. Res je geslo o razbijanju Jugoslavije bilo v »ostrem nasprotju z vso tradicijo slovenske zgodovine« (E. Kardelj), toda hkrati je tudi res, da je vsa napredna slovenska politična tradicija slonela na geslu zedinjene Slovenije.

marveč najširše demokratične ljudske plasti. Zato se za nas postavlja kot eno najosnovnejših, vprašanje pridobivanja teh plasti za skupni boj.«[115]

Druga okoliščina je, da je pri spreminjanju stališča do Jugoslavije, enako kot pri uveljavljanju koncepta boja za ljudsko fronto pod vodstvom komunistov, treba upoštevati dve fazi: pred in po VII. kongresu kominterne.

Ob tej okoliščini naj omenimo, da je v prvi fazi težišče bilo na taktiki ustvarjanja demokratične fronte od spodaj, na neposrednem pridobivanju podpore množic. In tu je bilo treba upoštevati njihovo razpoloženje, ki, čisto realistično, ni bilo za kako opustitev Jugoslavije, ker je edina alternativa bil — fašizem sosednjih držav. Tega si pa ljudstvo ni želelo, čeprav nevarnost, da fašistična demagogija pridobi tudi slovenske in hrvatske množice, če znotraj Jugoslavije ne bi bilo demokratične rešitve, nikakor ni bila izključena (pomislimo samo na vznemirljive pojave leta 1938 in 1941!). In zato KPJ ni več poudarjala gesla odcepitve (v dokumentu, ki ga navajamo naprej, se govori celo o pogoju priznanja tega gesla) in zato je potem postavila geslo obrambe Jugoslavije pred nevarnostjo agresije fašističnih držav kot čisto konkreten del boja proti fašizmu. Začetno fazo najdemo dobro začrtano v dokumentih splitskega plenuma. V resoluciji o nalogah je v oddelku o boju za zaveznike in srednje sloje rečeno: »Korenito moramo spremeniti naš odnos do množic, ki gredo danes za Mačkom in za nacionalnimi sporazumaškimi voditelji, za meščansko opozicijo in socialdemokrati. Te množice niso ne fašistične ne sporazumaške. Naš ton, naš jezik in naš odnos do njih se morajo spremeniti. V sedanji etapi boja je za nas najvažnejše, da te množice z dejanji prepričamo, da smo njihovi prijatelji, da podpiramo njihove zahteve in da se trudimo in bojujemo zanje, namesto da jim neprestano zabijamo v glavo trditve, da so njihovi voditelji izdajalci in sporazumaši. Takšne trditve, naj bodo zgodovinsko še tako točne, danes odbijajo te množice od nas. Naša glavna in osnovna naloga v delu med temi množicami morajo biti vprašanja, ki te množice najbolj zanimajo, kot so to: zahteve proti rubežni, dolgovom, posamezne delne zahteve proti nacionalnemu zatiranju itd.... Nikakor ne smemo postavljati za sporazumevanje pogoja, da morajo priznati geslo neodvisne Hrvatske, Slovenije, sovjetske oblasti itd.«[116]

Druga faza nastopi po VII. kongresu kominterne, ki uveljavi taktiko ustvarjanja ljudske fronte in sicer zdaj tudi od zgoraj, to je s sporazumevanjem oziroma pridobivanjem vodstev (meščanskih) opozicijskih strank in skupin. Ni treba izgubljati besed o tem, da je v tej smeri bilo še veliko manj mogoče postavljati »pogoj« kake obvezne odcepitve, saj je že IV. državna konferenca ugotovila, da bi celo pri Hrvatih le zelo majhni, in sicer fašistično usmerjeni deli nacionalnega meščanstva, hoteli odcepitev, pri Slovencih pa še manj. Pri vodstvih srbskih opozicijskih skupin bi pa takšno geslo bilo sploh nesmiselno. Čisto razumljivo, da je to geslo bilo popolnoma opuščeno. Hkrati pa je bilo treba postaviti novo: resnično demokratično, to je prostovoljno in suvereno določitev medsebojnega razmerja narodov Jugoslavije kot v tem primeru in v takšnih okoliščinah zaželeno obliko izvršitve pravice do samoodločbe. Če pregledamo dokumente, ki pridejo od CK KPJ kot smernice za izvedbo sklepov VII. kongresa kominterne, se lahko o tem docela prepričamo.

---

[115] Zapisnik plenuma CK KPJ z dne 9. in 10. junija 1935. Arhiv CK ZKS, KI LXXXIII/46—57. Opozoriti je treba, da B. Parović nedvomno uporablja tukaj besedo »narod« v pomenu »nacija« in ne »ljudstvo«.

[116] Zgod. arhiv KPJ, knjiga II, stran 360.

Že dolgo je bil objavljen Sklep politbiroja CK KPJ o nalogah KPJ po VII. kongresu KI.[117] V njem so naštete tri glavne naloge Fronte ljudske svobode: 1. uničenje šestojanuarskega režima; 2. *enakopravnost med narodi Jugoslavije*; 3. preprečiti, da bi bremena krize padla na hrbet ljudstva ... Pomen druge točke je obsežno razložen: protifašistični boj množic mora uničiti nacionalno neenakopravnost ... In tukaj najdemo prvič formulirano novo stališče: »Komunisti ostajajo pri svojem načelnem pogledu samoodločbe narodov s pravico do odcepitve, jemljejo pa v poštev sedanji mednarodni položaj in se ob pogoju uničenja nacionalne neenakopravnosti, maksimalnih jamstev za svobodo hrvatskega in drugih narodov in proste privolitve teh narodov, ne izjavljajo za odcepitev tega naroda od današnje državne skupnosti — Jugoslavije.« V nadaljevanju se naštejejo zahtevana jamstva oziroma konkretni ukrepi za odstranitev neenakopravnosti. Ne bo odveč, če jih ponovimo: »Razveljaviti je treba vse zakone, ki se z njimi ovira svoboden razvoj nesrbskih narodov; razveljaviti umetno razdelitev države na banovine; dovoliti svobodno delovanje vsem hrvatskim, slovenskim, makedonskim in albanskim kulturno-prosvetnim in drugim nacionalnim društvom in ustanovam, izgnati iz Hrvatske in iz drugih narodno neenakopravnih dežel vse okupatorje, kolonizatorje in nosilce velikosrbske hegemonije; razveljaviti prepoved izobešanja hrvatske in drugih zastav, emblemov in napisov; odpraviti neenakost pri plačevanju davkov in pri razdelitvi kreditov; vrniti ljudstvu prečanskih dežel milijone, uropane pri zamenjavi krone v dinarje; prepovedati služenje vojaškega roka zunaj domače dežele; zagotoviti uporabo materinskega jezika v vseh javnih in državnih ustanovah; prenehati z demontiranjem industrije v nesrbskih področjih in s favoriziranjem gospodarskega razvoja samo v Srbiji; dati Črnogorcem del reparacij, dobljenih na njihov račun; prenehati nastavljati na važna mesta in položaje v državni upravi in vojski samo Srbijance, marveč zagotoviti tudi na tem področju enakopravnost vseh narodov. Komunisti se izrekajo za sklic in svobodno volitev skupščin za vsak narod v Jugoslaviji, v prvi vrsti hrvatskega sabora in potem slovenske, makedonske, črnogorske, bosanske in vojvodinske ljudske skupščine. Hrvatski sabor in druge ljudske skupščine morajo suvereno reševati vsa vprašanja.«

Takšni so torej bili pridržki in zahteve, ki so se ob njih jugoslovanski komunisti leta 1935 izrekli za ohranitev državne skupnosti — Jugoslavije.

V arhivih ZKJ imamo iz fonda kominterne še druge izredno pomembne dokumente, ki se tičejo istega problema v tem času. Predvsem je to okrožnica političnega biroja Zembilju in vsem članom CK KPJ, ki nosi arhivski datum 9. januar 1936, verjetno pa je nekaj starejša.[118] Okrožnica še podrobneje pojasnjuje sklepe o delu po VII. kongresu kominterne in potrjuje vse, kar smo o našem problemu do zdaj povedali. Posebno naglaša, kako morajo komunisti, čeprav nastopajo kot internacionalisti, nastopiti kot *komunisti Hrvati*, komunisti Slovenci itd. Napačno je, če se ne obnašajo kot dediči najboljših nacionalnih bojevnih tradicij svojega naroda in prepuščajo meščanskim in malomeščanskim politikom in celo fašistom prosto polje za ponarejanje narodnih tradicij in zgodovine. »Tukaj je treba napraviti popoln prelom. Jasno moramo pokazati, da smo ne samo pripravljeni braniti nacionalne interese in rodno grudo, ampak da smo zares v prvih vrstah boja zanje.« Okrožnica tudi opozarja na dolžnost komunistov v boju proti šovinizmu lastnega naroda, kjer

[117] Isto delo, str. 363—379.

[118] Okrožnica Zembilju i svima članovima CK KPJ z dne 9. januarja 1936 (datum slabo viden). Arhiv CK ZKS, KI LXXXIII/3600—3608).

komunistom vladajočega naroda pripada prva naloga, komunistom drugih narodov pa predvsem boj proti fašistom teh narodov. Na koncu svari pred fraziranjem proti sporazumaštvu in naglaša, da se morajo komunisti truditi za svoboden sporazum med svobodnimi narodi.

Za Slovenijo pa je prav posebnega pomena pismo političnega biroja CK KPJ pokrajinskemu komiteju z dne 11. novembra 1935, ki vse postavke konkretizira za Slovenijo ali za slovenski narod.[119] Pismo je obsežno in v njem je toliko pomembnih dejstev in misli, da lahko tukaj nanj v glavnem le opozorimo kot na ključni dokument za razumevanje nadaljnjega zgodovinskega razvoja v Sloveniji. Posvečeno je predvsem problemom uresničitve ljudske fronte, ki naj bi po predlogu v tem pismu nosila ime Slovenskega fronta. Glede na temo referata se omejujemo na tri okoliščine iz pisma.

V zvezi s posebnim pomenom, ki ga je geslo o odcepitvi imelo za ozemeljsko stran slovenskega narodnega vprašnja, pravi pismo: »Naše geslo ‚Zedinjena in osvobojena Slovenija' ostane še naprej izraz končne rešitve slovenskega narodnega vprašanja. Toda danes ne smemo premikati težišča naše politike v nacionalnem vprašanju na končno rešitev tega vprašanja. Glede na to: 1. da velika večina Slovencev in nobena izmed slovenskih narodnih organizacij danes ne zahteva odcepitve Slovenije; 2. da je mednarodni položaj danes takšen, da bi odcepitev Slovenije mogla pripeljati do imperialistične vojne — mi pa smo nasprotniki tega, da bi se narodno vprašanje reševalo z vojno in z naslonitvijo na druge imperialistične sile; 3. da je danes možno zediniti veliko večino slovenskega naroda okrog gesel, katerih uresničenje pomeni izpodkopavanje temeljev velikosrbske hegemonije in svoboden razvoj, glede na vse te momente se naša partija danes ne izreka za odcepitev Slovenije od Jugoslavije.« Nato našteje pogoje, ob katerih sprejme takšno stališče, v smislu že prej obnovljenega dokumenta. — Temu stališču pač ni potreben komentar.

Druga okoliščina zadeva politični odnos Slovenske fronte do gibanj drugih narodov v Jugoslaviji. Izraža se v predlaganem organizacijskem načelu o vodilnih osebnostih v fronti: »Na vodilnih mestih v Slovenski fronti so lahko samo Slovenci; ne dopuščati, da bi Slovenska fronta postala slepo orodje kateregakoli gibanja ali voditelja v drugih deželah Jugoslavije; na vodilna mesta v Slovenski fronti so lahko dopuščeni samo ljudje, ki se izrekajo za sodelovanje in za zvezo z narodnoosvobodilnimi, kmečkimi in svobodoljubnimi gibanji tako na Hrvatskem kot tudi v Srbiji in v drugih deželah Jugoslavije.« Tukaj imamo podano misel o realni vsebini jugoslovanske solidarnosti med narodi.

Tretja okoliščina pa se tiče letošnjega jubileja KPS in manifesta njenega ustanovnega kongresa. V pismu je rečeno, da morajo slovenski komunisti sami napisati manifest ustanovnega kongresa, ki se naj z njim KP Slovenije predstavi ljudskim množicam Slovenije. Ta dokument naj bo napisan v preprostem, jedrnatem in jasnem slovenskem jeziku, uporablja naj ljudska rekla in primere, ki so delavskemu razredu in ljudstvu dostopni in razumljivi! Ta dokument mora imeti privlačno silo, da bo govoril sam zase in da postane močno sredstvo agitacije Komunistične partije Slovenije.

VI

Minilo je še precej časa, leto in pol, preden se je sestal ustanovni kongres Komunistične stranke Slovenije in izdal Slovencem svoj manifest. Dogajanj

[119] Dragi prijatelji! PK za Slovenijo z dne 1. novembra 1935. Arhiv CK ZKS, KI.

v tem vmesnem obdobju, ki je decembra 1936 pripeljalo do vrnitve organizacijskega sekretariata CK KPJ z Josipom Brozom- Titom v državo in na njegovo prizadevanje, do prihoda Edvarda Kardelja v Slovenijo v začetku marca 1937, se bomo dotaknili le toliko, kolikor je nujno za temo referata.

Značilno je, da je na pobudo Gorkića brez vednost kominterne sklicani plenum aprila 1936 na Dunaju in v Pragi, poleg drugih kompromisov, sprejel tudi stališče glede nacionalnega vprašanja, ki je pomenilo umik s stališč sprejetih že v letu 1935, predvsem v odnosu do Jugoslavije. V sklepih tega plenuma se obsoja »napaka«, da posamezni tovariši stališče o Jugoslaviji tolmačijo tako, »da se partija in delavski razred že danes, pod režimom vojaško fašistične diktature in velikosrbske hegemonije, lahko izrečeta za državno enotnost Jugoslavije«.[120] Kominterna je sklepe tega plenuma razveljavila in junijsko posvetovanje vodilnega partijskega aktiva Jugoslavije v Moskvi istega leta, ki se ga je udeležil med drugim tudi že tovariš Kardelj, je potrdilo stališče v nacionalnem vprašanju iz leta 1935 in ugotovilo, da bi povezovanje nove taktike s pogojem, da se najprej likvidira sedanji režim v Jugoslaviji, »pomenilo nadaljevanje stare orientacije za odcepitev«. Obenem je ugotovilo tudi nepravilnost stališča v nekem drugem strankinem dokumentu, ki govori v prvi vrsti o potrebi ohranitve državnih meja Jugoslavije, boj proti nacionalnemu zatiranju, proti velikosrbski hegemoniji, proti prizadevanjem fašističnih sil v Jugoslaviji, pa odriva v ozadje.[121] Junijsko posvetovanje je konkretno zahtevalo sklicanje ustavodajne skupščine v Jugoslaviji, »ki bo svobodno in brez preglasovanja odločila o vseh vprašanjih, ki se nanašajo na medsebojne odnose raznih narodnosti znotraj svobodne, demokratične, federativne države«.[122]

V Proleterju je zahteva po konstituanti konkretizirana in sicer ob stališču Mačka in Svetozara Pribičevića, ki sta postavljala pogoj, da noben sklep v konstituanti ne more biti sprejet proti večini predstavnikov enega posameznega naroda in pri tem naštela le Hrvate, Srbe in Slovence. Članek se s tem pogojem strinja, dodaja pa: »Mislimo pa, da mora isto veljati tudi za Makedonce in Črnogorce. Vrh tega menimo, da imajo tudi prebivalci posameznih zgodovinskih pokrajin kot so Bosna in Hercegovina in pa Vojvodina, ravno tako pravico prosto opredeliti svoje razmerje in svoj položaj nasproti drugim narodom in nasproti državni celoti.«[123] Tukaj najdemo torej že obrise zamisli za federativno ureditev Jugoslavije, kakršna je bila pozneje tudi uresničena. Posebno pomembno je stališče o enakih pravicah Bosne in Hercegovine in pa Vojvodine. Utemeljeno je sicer z njihovim posebnim zgodovinskim značajem, vendar je — kakor se je pozneje jasno pokazalo — šlo v prvi vrsti za posebnosti njihove narodnostne strukture.[124] Kosovo in Metohija tukaj še ne nastopata.

Iz časa junijskega posvetovanja v Moskvi izvira tudi pismo, katerega pisec je najbrž Edvard Kardelj, o problemih Slovenske fronte.[125] Pismo med drugim naglaša značaj Slovenske fronte kot samostojnega nacionalnega gibanja, pred-

[120] Plenum CK KPJ, april 1936. Arhiv CK ZKS, fasc. Pokrajinski komite za Slovenijo 1934—1937. — Sklepi plenuma so objavljeni tudi v Zgod. arhivu KPJ, knjiga II, str. 380—389, ravno v citiranem odstavku pa je očitna tiskarska pomota.

[121] Zgod. arhiv KPJ, knjiga II, stran 399.

[122] Isto delo, stran 400.

[123] Proleter, julij-avgust 1936, št. 4—5 (Komunisti i konstituanta).

[124] Prim. govor Moše Pijadeja na ustanovnem kongresu KP Bosne in Hercegovine (gradivo izdano v Sarajevu 1950).

[125] Pismo Dragi prijatelj iz junija 1936. Arhiv CK ZKS, KI LXXXIII/3240—3244.

vsem v razmerju do Mačkovega vodstva, ki si je skušalo dobiti vpliv v fronti ali mimo nje ustanavljati na Slovenskem lastne organizacije. Poseben pomen daje pismo ugotovitvi: »Slovenske fronte si ne moremo misliti brez delavskega razreda.« Pismo opozarja ne samo na posredne, ampak tudi na *samostojne* zahteve delavstva nacionalnega značaja. »Temeljno vprašanje je, ali se bo delavstvo stvarno borilo za *svoje* zahteve narodnega karakterja in za zahteve, ki so mu skupne z drugimi slovenskimi ljudskimi akcijami.« — Ta misel gre dejansko čez okvir teze o zgolj posrednem interesu delavskega razreda do narodnega vprašanja. Prav izrazito je v tem smislu pisal tudi Proleter: »Delavci se bore za svoj narod ne le kot sestavni del naroda, marveč tudi zato, ker veleva to njihov razredni interes. Proletariat ne more osvoboditi sebe, ne da bi bil osvobojen njegov narod.«[126] Že tedaj se je tu dejansko izražalo spoznanje, da je nacionalno vprašanje »v svojem bistvu ... nedvomno vprašanje celotne družbe.«[127]

Stališče o popolni samostojnosti Slovenske ljudske fronte kot slovenskega narodnega gibanja je v tem času podprl tudi tovariš Tito, ki je o tem pisal 9. aprila 1937 med drugim: »Slovenska ljudska fronta se bo temu (Mačkovemu prizadevanju) uprla, kajti Slovenija ima ravno tako svoje nacionalne in kulturne potrebe kot Hrvatska, ona mora ravno tako zbrati vse nacionalne demokratične moči v eno fronto za boj za nacionalno osvoboditev, za demokracijo in pravice ljudstva Slovenije. Vendar pa Slovenska ljudska fronta želi najtesnejše sodelovanje s hrvatskim gibanjem v boju za nacionalno osvoboditev, za demokracijo in svobodo kot enakopravni politični faktor, ki zastopa interese vsega ljudstva Slovenije.«[128]

Manifest ustanovnega kongresa KP Slovenije je izpričal resnično zrelost pogleda na slovensko narodno vprašanje, posebej še na zgodovinsko vlogo delavskega razreda in njegove revolucionarne stranke kot edino možnega vodnika za njegovo rešitev, pokazal je pot, ki je v dneh največje stiske k tej rešitvi vodila. Ugotovil je strašno nevarnost, ki jo pomeni nemško-italijanska fašistična zveza in izrekel, da je jugoslovanski del, »četudi sam zatiran, danes matica slovenskega naroda, njegovo kulturno središče, iz katerega črpajo novih sil tudi Slovenci v Italiji in v Avstriji«, katerih boj za narodne pravice mora podpreti, »kajti slovenski narod se ne more in ne sme odpovedati svojega starega cilja: Združene in svobodne Slovenije.« — »Bodočnost slovenskega naroda in njegov narodni obstoj bosta zagotovljena le v svobodni zvezi bratskih narodov Jugoslavije v obliki zvezne države ... »Nalogo, združiti vse sile slovenskega naroda proti naklepom fašizma; imajo predvsem slovenski delavci.« Slovenski komunisti so svojo organizacijo preosnovali v Komunistično stranko Slovenije, »da bi s tem najjasneje podčrtali svojo pripravljenost boriti se za to, da bi tudi slovenski narod svobodneje zadihal ... S tem pa slovenski komunisti nikakor niso oslabili svoje povezanosti in čvrste enotnosti z bratskimi komunističnimi vrstami ostalih narodov Jugoslavije, temveč nasprotno, v boju proti skupnemu sovražniku se bodo te vezi še okrepile.«[129]

Manifest je bil dostojanstveno dejanje in zaobljuba hkrati. Naj tukaj ponovimo misel, ki jo je leta pozneje, sredi slovenske ljudske revolucije, zapisal

[126] Marko, Delavski razred in slovenski narod. Proleter, julij 1937, št. 8.
[127] Edvard Kardelj (Sperans), Razvoj slovenskega narodnega vprašanja. Ljubljana 1957, str. LXXIV.
[128] Poročilo Tita o položaju v Sloveniji z dne 9. aprila 1937. Arhiv CK ZKS, KI. LXXXIII/3634—3636.
[129] Manifest ustanovnega kongresa KP Slovenije. Zgod. arhiv KPJ, knjiga II, str. 404—409.

Boris Kidrič in ki je primerna zgodovinskemu pomenu ustanovnega manifesta: »Proletariat Slovenije je storil slovenskemu narodu čudovito uslugo. Iz razrednih pobud izvirajočemu izdajstvu protiljudske reakcije je postavil nasproti svoj boj za slovensko narodno enotnost in uspel. Hkrati s tem pa je tudi samemu sebi olajšal svojo zgodovinsko pot.«[130]

Akcija slovenske komunistične stranke za uresničenje programa iz manifesta ustanovnega kongresa je obsegala tudi široko zasnovano publicistično in znanstveno dejavnost za marksistično osvetlitev zgodovinskih in sodobnih problemov slovenskega narodnega gibanja in njegove usmeritve, dejavnost, ki je zdržema trajala že od Književnosti naprej (B. Kidrič, B. Ziherl, D. Kermavner, J. Vilfan, V. Martelanc in dr.). Najpomembnejše dejanje v tej smeri je pač knjiga Speransa — Edvarda Kardelja Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, ki je izšla leta 1939. V svojih obsežnih izpiskih in zapiskih — gradivu za knjigo — je Sperans marca 1938 med drugim zapisal: »Vprašanje se postavlja pred nas tako: ali naj nacionalno osvobodilni boj Slovencev postane naposled sestavni del napredka človeške družbe, ali pa naj bo nacionalistično drobničarstvo potegnjeno na stran reakcije, slovenski narod pa znova postane zavora napredka. V prvem slučaju je bodočnost slovenskega naroda zajamčena in zavarovana, v drugem pa je slovenski narod obsojen, da bo poginil pod razvalinami rušeče se stavbe današnje družbe. Drugega izhoda ni, o obeh pa odločamo mi sami, Slovenci.«[131]

Za odločitev v tej zgodovinski alternativi, ki se je postavljala pred slovenski narod, je Speransova knjiga bila dejavnik velikega in trajnega pomena.

1. in 2. avgusta 1937 je bil tudi ustanovni kongres Komunistične stranke Hrvatske. V njegovem razglasu je med drugim bilo rečeno: »Ustanovitev Komunistične stranke Hrvatske ni naključna, ampak izvira iz dolgotrajnega boja Komunistične stranke Jugoslavije, ki je branila ne samo interese delavskega razreda, ampak je imela na svoji zastavi vedno zapisano tudi idejo nacionalne svobode, enakopravnosti in bratstva med narodi... Med delavskimi interesi in pravimi interesi hrvatskega naroda ni in ne more biti neskladnosti, ker so delavci kot del svojega naroda krvno zainteresirani, da bo narod svoboden, da mu bo zagotovljen razvoj, da bo spoštovano vse, kar je lepega in naprednega v njegovih tradicijah in kulturi. V boju za te ideale se bojujemo tudi proti narodni zagrizenosti (šovinizmu), ker vemo, da sta pravi napredek in svoboda hrvatskega naroda zagotovljena samo v bratski slogi in sodelovanju z drugimi jugoslovanskimi narodi.«[132]

Ni naša naloga govoriti o političnem pomenu ustanovitve KP Slovenije in Hrvatske, treba pa je omeniti vsaj najnujnejše o nadaljnjem oblikovanju programa KPJ v narodnem vprašanju. Obenem z ustanovitvijo slovenske in hrvatske komunistične stranke, piše Pregled zgodovine ZKJ, je dozorelo spoznanje, da je treba še jasneje formulirati gledišča o narodnem vprašanju v celoti.[133]

»Takrat je v partiji prvič neposredno nastalo tudi vprašanje nacionalne usode srbskega naroda. Treba je bilo odstraniti ostanke nejasnosti in negoto-

[130] Boris Kidrič, Za enotnost delavskega razreda Slovenije. Zbrano delo I, stran 290.

[131] Arhiv CK ZKS, zbirka Edvard Kardelj — Gradivo za knjigo Razvoj slovenskega narodnega vprašanja.

[132] Zgod. arhiv KPJ, knjiga II, str. 409—414.

[133] Pregled zgodovine ZKJ, Ljubljana 1963, stran 186. Ves odstavek je povzet po tem delu.

vosti v pogledu njegove nacionalne perspektive, se odločneje omejiti pred stališči posameznih meščanskih strank, ki so v svoji politični propagandi dostikrat izenačevale srbski narod z velikosrbsko hegemonistično buržoazijo. Naglašeno je bilo stališče, da mora srbski narod z lastnimi silami zavrniti takšne obdolžitve in si v skupnem boju z drugimi jugoslovanskimi narodi priboriti svoje mesto v skupnosti enakopravnih narodov ter zagotoviti svoj svobodni nacionalni razvoj.«

Zdaj ni bilo več treba razčiščevati kakih načelnih vprašanj, ampak konkretizirati politiko KPJ z že uveljavljenih izhodišč. Politika novega vodstva s tovarišem Titom se — kot vseh drugih problemov — tudi te naloge ni lotevala akademsko, ampak postopno in primerno potrebam revolucionarne politične akcije. Ni šlo za sestavljanje lepih programov, ki bi ostali sami sebi namen, ampak za oblikovanje rešitev takrat, ko je položaj terjal njihovo rešitev. Tako najdemo npr. sredi junija 1939 v pismu tovariša Tita Dimitrovu tudi tale stavek: »Takoj moramo zavzeti jasno stališče glede nacionalnega vprašanja v Vojvodini, Bosni in Hercegovini, Črni gori in Makedoniji. Ta vprašanja so zdaj postala zrela iz notranjih in zunanjih političnih vzrokov.«[134] Osnovna stališča za celoten nacionalni problem v Jugoslaviji, ki so potem dokazala svojo upravičenost med narodnoosvobodilno vojno, so bila jedrnato formulirana v resoluciji V. državne konference 19. do 23. oktobra 1940 v Zagrebu. V celoti se glasijo:

»V teh usodnih dneh imperialističnega osvajanja, ko se z grobim nasiljem uničujejo ostanki svobode in neodvisnosti malih narodov in se špekulira z zatiranimi narodi posameznih držav za uresničevanje svojih osvajalskih namenov, se pred našo partijo v še ostrejši obliki postavlja ena izmed najpomembnejših in aktualnih nalog — boj za nacionalno enakopravnost zatiranih narodov in narodnih manjšin Jugoslavije:

a) boj za enakopravnost in samoodločbo makedonskega naroda proti zatiranju s strani srbske buržoazije, hkrati pa tudi vztrajno razkrinkovanje italijanskih in bolgarskih imperialistov in njihovih agentov, ki prav tako hočejo z demagoškimi objubami podjarmiti makedonski narod;

b) boj za enakopravnost in samoodločbo črnogorskega naroda, hkrati pa tudi odločen boj proti vodstvu federalistov, ki s pomočjo italijanskih imperialistov pripravljajo nov jarem črnogorskemu narodu;

c) boj za svobodo in enakopravnost albanskih manjšin na Kosovem, Metohiji in Sandžaku, hkrati pa tudi boj proti italijanskim agentom, ki skušajo v teh krajih z različnimi obljubami zavarati potlačene Albance in izzvati vojni spopad v tem delu Jugoslavije;

d) boj proti kolonizatorskim metodam srbske buržoazije v teh področjih in izgon vseh tistih koloniziranih elementov, ki z njihovo pomočjo srbska buržoazija zatira makedonski, albanski in druge narode;

e) boj za svobodo in enakopravnost madžarske, romunske, nemške in drugih nacionalnih manjšin v Vojvodini, hkrati pa tudi boj proti poskusom madžarskih, nemških in drugih reakcionarjev, da bi z imperialistično osvajalno vojno baje rešili nacionalno vprašanje v tem in drugih področjih;

f) boj proti poskusom srbske in hrvatske buržoazije, da bi si medsebojno delili Bosno in Hercegovino, ne da bi vprašali narode teh področji; komunisti

---

[134] Pismo Walterja (Tito) Georgiu (Dimitrovu) okrog 20. junija 1939. Arhiv CK ZKS, KI LXXXIII/3913.

menimo, da se morajo narodi Bosne in Hercegovine sami odločiti in najti rešitev za ureditev v teh področjih z avtonomijo ali podobnim;

g) boj za resnično rešitev nacionalnega vprašanja Hrvatov in Slovencev, toda proti zločinskemu dogovarjanju in sporazumevanju med srbsko, hrvatsko in slovensko buržoazijo na račun delovnega ljudstva teh dežel.«[135]

Na začetku vojnega časa, ki je pripeljal do narodnoosvobodilnega boja in ljudske revolucije, jugoslovanski komunisti glede vprašanja o razmerju med jugoslovanskimi narodi in o svoji vlogi v vrstah vsakega izmed njih, niso bili praznih rok.

---

[135] Resolucija V. državne konference KPJ. Proleter, januar 1941.

20

Komunistična partija Jugoslavije in nacionalno vprašanje v prvi jugoslovanski državi

Referat se naslanja predvsem na gradivo znanstvenega posvetovanja ob 50. obletnici Oktobrske revolucije in 30. obletnici ustanovnega kongresa komunistične partije Slovenije, ki je bilo v Ljubljani od 2. do 4. novembra 1967 (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, VII, 1967).

Temeljni dokumenti za to tematiko so javnosti lahko dostopni že dve desetletji (Istorijski arhiv KPJ) in so še danes poglavitno gradivo, ki se nanj naslanjajo naše razprave. Tako nastaja v nekem smislu nevarnost, da se koncentriramo predvsem na različne interpretacije istih dejstev in dokumentov.

Postavlja se tudi vprašanje natančnosti objave teh dokumentov, predvsem dokumentov kominterne, ki so bili prevedeni v srbohrvatski jezik v razmerah ilegalnega dela pred več kot štirimi desetletji in katerih originali so nam neznani. Glede resolucije V. plenuma komunistične internacionale o nacionalnem vprašanju v Jugoslaviji je npr. bil že izražen dvom o adekvatnosti prevoda v točki, ki govori o obveznosti odcepitve. (Prispevki, str. 272.)

Medtem je postala dostopna še večja količina dokumentov o delovanju KPJ iz arhivov kominterne. To dragoceno gradivo pa bo mogoče oceniti in pritegniti v historično sintezo šele, ko bodo dostopni dokumenti enega poglavitnih faktorjev oblikovanja politike komunistične partije, tj. dokumenti same kominterne. Ti so nam do sedaj znani le v zelo redkih fragmentih.

Politika KPJ v nacionalnem vprašanju je bila enotna. Vendar ima ta enotnost nekakšno dvojno strukturo: prvič, njena konkretizacija ni enkratna, ampak se uresničuje v več variantah na vsakem nacionalnem področju posebej; in drugič, izkušnje, pridobljene iz konkretizacije na posameznih nacionalnih področjih, vplivajo, posebno še v času prizadevanj za ljudsko fronto, na oblikovanje te enotne politične linije. Takšna dvojnost terja od raziskovalca, da se ne omejuje le na študij splošnih obrisov te politike, ampak mora obenem izhajati tudi iz študija njenega konkretnega uresničevanja na posameznih nacionalnih področjih. To je zato izrazito skupna naloga zgodovinarjev vseh naših narodov in narodnosti in v tem smislu za enega posameznika praktično nerešljiva. Upoštevanje takšne dvojnosti strukture politike komunistične partije v nacionalnem vprašanju pomaga tudi proti že omenjeni nevarnosti, da bi se preveč omejili zgolj na interpretiranje že znanih temeljnih dejstev in dokumentov.

Pristop v našem primeru je študij obče politike komunistične partije na temelju njene konkretizacije ob slovenskem nacionalnem vprašanju in vpliv izkušenj te konkretizacije na oblikovanja obče politike. Pregledovanje konkretizacij na drugih nacionalnih področjih je nezadostno, naslonjeno na literaturo in omejeno predvsem na nekaj komparativnih momentov.

Znana in nesporna so nekatera temeljna dejstva. Na začetku gleda KPJ na Jugoslavijo kot na nacionalno enotno državo, kjer se nacionalno vprašanje pojavlja le kot vprašanje nacionalnih manjšin (med katere v začetku prišteva tudi Makedonce) in kot vprašanje državnih meja. Čim večja enotnost delavskega razreda enotne jugoslovanske nacije za revolucionaren spopad z buržoazijo te nacije, to je poglavitna izhodiščna misel prvega obdobja. Ker en del

te buržoazije nacionalno enotnost razbija in s tem vnaša zmedo v jasne razredne fronte in posredno ogroža enotnost samega delavskega razreda, hoče KPJ nacionalno enotnost aktivno braniti.

V drugi stopnji, ki se začenja leta 1923, sprejme KPJ kot izhodišče svoje politike ugotovitev, da je Jugoslavija večnacionalna država z nerešenim nacionalnim vprašanjem, kjer meščanstvo enega naroda zatira druge narode. V notranji polemiki proti stališčem, ki v nerešenem nacionalnem vprašanju ne vidijo elementa revolucije, ampak zgolj vprašanje revizije ustave, se ob intervencijah komunistične internacionale uveljavi stališče o revolucionarnem značaju tega vprašanja, stališče, da je to vprašanje odločilnega pomena za stik revolucionarne delavske stranke z množicami in da je njegovo rešitev treba terjati na temelju pravice narodov do samoodločbe v vseh oblikah. Geslo o samoodločbi se končno, po več fazah, zaostri v zahtevo po obveznosti odcepitve, v dezinteres revolucionarne stranke za obstoj jugoslovanske države kot versajske imperialistične stvaritve. V najostrejši obliki izrazi to stališče IV. kongres KPJ novembra 1928, ko ugotovi, da je »številna in globoka nasprotja znotraj države SHS«, ki so nastale že s samo njeno ustanovitvijo, »mogoče rešiti samo z zlomom te državne tvorbe«.

Geslo o obveznosti odcepitve prevladuje v tretjem obdobju, ki je obenem čas najhujših udarcev Aleksandrove diktature revolucionarni stranki in čas krize v njenem vodstvu. Vodstvo KPJ forsira zamisel narodnorevolucionarnih gibanj, tj. zvezo partije z levimi krili nacionalnih gibanj v tekmi z meščanskimi nacionalnimi vodstvi.

In končno, četrto obdobje, ki je v znamenju politike ustvarjanja protifašistične ljudske fronte. Dve značilnosti se uveljavita: 1. komunistična partija izhaja iz spoznanja, da je zgodovinska naloga delavskega razreda prevzeti neposredno odgovornost za razrešitev nacionalnega vprašanja in da morajo komunisti zato postati vodilni dejavnik nacionalnih gibanj vsakega jugoslovanskega naroda; 2. komunistična partija izrazi spričo grožnje mednarodnega fašističnega imperializma skupno življenjsko potrebo vseh jugoslovanskih narodov, da posamezne interese svoje nacionalne osvoboditve in razvoja uresničijo v okviru že obstoječe skupne države. Njihovi medsebojni odnosi naj bodo urejeni na temelju suverenega, enakopravnega sporazuma. V imenu takšne izvršitve njihove pravice do samoodločbe so pripravljeni in dolžni skupno jugoslovansko državo braniti pred fašistično napadalnostjo, boj za uveljavitev pravice do samoodločbe pa na vsakem koraku povezovati z bojem za revolucionarno demokratično preosnovo Jugoslavije. Najvidnejši izraz nove usmeritve KPJ v nacionalnem vprašanju je ustanovitev nacionalnih komunističnih partij Hrvatske in Slovenije, v perspektivi pa tudi Makedonije. Boj za novo usmeritev se neposredno preplete z bojem za prenovitev strankinega vodstva, za njegovo definitivno vrnitev v domovino in za samostojno razreševanje problemov ljudskega boja v Jugoslaviji. Odločilna utrditev teh novih elementov je dosežena že pred fašističnim napadom na Jugoslavijo in se najpopolneje izrazi v delu V. državne konference jeseni 1940.

V razpravah med zgodovinarji se pojavlja vprašanje, ali je treba v naštetih stopnjah gledati predvsem razne faze revolucionarne taktike, prilagojene vsakokratnemu položaju, revolucionarno reagiranje na dialektiko družbenega razvoja, ali pa je treba v teh stopnjah videti tudi — ali celo predvsem — izraz določenega razvoja v spoznavanju mesta in nalog revolucionarne stranke delavskega razreda jugoslovanskih narodov pri razrešitvi trajnejših zgodovinskih problemov družbenega razvoja v tem delu Evrope. Najbolj se to vpra-

šanje pojavlja ob spremembah v odnosu KPJ do jugoslovanske države, v ocenah njenega zgodovinskega pomena in njenih možnosti kot okvira družbene revolucije.

Ne moremo globlje seči v to pomembno razpravljanje, toda ne moremo se tudi vzdržati misli, da se v teh stopnjah res izraža tudi postopnost spoznanja pri delavski revolucionarni stranki, da je samostojna izvršitev njenega zgodovinskega poslanstva nedosegljiva, če ne izhaja od upoštevanja obstoja in smeri gibanja narodov na tem terenu kot razmeroma trajnih splošnih dejstev družbenega razvoja. Ob tem se nedvomno poglablja tudi teoretično spoznanje o bistvu družbenega fenomena naroda.

Začetno stališče jugoslovanskih komunistov o Jugoslaviji kot nacionalno enotni državi je eno izmed vprašanj, ki terja še dosti konkretne raziskave. Treba bo upoštevati tudi manj znana dejstva, npr., da so si komunisti jugoslovanskih narodov, ki so se organizirano vrnili iz sovjetske Rusije v domovino, zamišljali Jugoslavijo kot socialistično, večnarodno, federativno državo. S takšno zamislijo je skupina »Vasa Pelagić« še pred kongresom zedinjenja stopila v diskusijo z vodstvom srbske socialne demokracije, to pa je uveljavilo stališče o enotnem jugoslovanskem narodu. — Črnogorski povrnjenec iz Sovjetske Rusije Vukašin Marković izraža stališče o federaciji še l. 1921. — Treba bo upoštevati, da je še po ustanovitvi KPJ kominterna izražala drugačno mnenje o nacionalnem položaju in vprašanju v Jugoslaviji (tako v proglasu »Proletariatu balkansko-podonavskih dežel« pred vukovarskim kongresom). Tudi splošno sprejeto tezo, da je takšno stališče izviralo predvsem iz socialdemokratske tradicije, je treba diferencirati, saj se pri analizi te tradicije pri posameznih jugoslovanskih narodih takoj pokažejo precejšnje razlike, predvsem pa dejsltvo, da nikakor ni bila vsa usmerjena k negiranju nacionalnega vprašanja in k jugoslovanskemu unitarizmu.

Pri Slovencih se je treba spomniti Cankarjevega pogleda na bodočo državo južnih Slovanov kot federativne republike enakopravnih narodov, potem federalističnega koncepta »Socialistične omladine« iz marca 1918, tkim. čikaške izjave na pobudo Etbina Kristana junija 1917 v ZDA, pa tudi federalističnih pogledov, ki jih je zastopal, čeprav ne na nacionalni podlagi, poznejši predstavnik levice v socialističnem gibanju v Sloveniji ing. Dragotin Gustinčič v reviji »La Yougoslavie«, ki jo je v letih 1917/1918 izdajal še z drugimi jugoslovanskimi emigranti v Švici v opoziciji tako nasproti srbski vladi kot tudi Jugoslovanskemu odboru. Spet drugačna je tradicija srbske socialne demokracije, ki je svojo pozornost usmerjala bolj na Balkan in manj na probleme južnih Slovanov v habsburški monarhiji in ki Jugoslavijo kot samostojen politični cilj, ne oziraje se na balkansko federacijo sprejme šele med prvo svetovno vojno. Tu je stališče Krste Popovića o Črni gori kot enakopravni enoti v balkanski konfederaciji iz leta 1911 in najbrž še več podobnega. Treba je misliti tudi na to, da pojmovanje jugoslovanske etnične unitarnosti ne pri srbski socialni demokraciji, ne pri socialističnih strankah drugih jugoslovanskih narodov že spočetka ni obsegalo Makedoncev. Nekateri so že pravilno spoznavali njihovo narodno individualnost (npr. Henrik Tuma pred vojno).

Tudi pojmovanje konkretne vsebine gesla o samoodločbi narodov pri socialistih jugoslovanskih narodov je potrebno konkretne analize. Medtem ko je za revolucionarno stranko v Rusiji načelo samoodločbe pomenilo v prvi vrsti pot k prostovoljni ohranitvi okvira nekdanje carske države kot okvira socialistične revolucije, se je pri jugoslovanskih narodih ob koncu svetovne vojne pravica do samoodločbe predstavljala v političnem življenju predvsem kot

pravica na njihovo državno *zedinjenje* in razbitje državnih sklopov, ki to zedinjenje preprečujejo. Vtis, da je z zedinjenjem ravno ta pravica *izrabljena* za ustanovitev nove države, ki jo mora proletariat le prevzeti, je bil naraven. Tudi za slovenske komuniste ugotovimo, da so na ustanovitev Jugoslavije in samoodločbo gledali v tem smislu in da so nacionalno vprašanje močno občutili le kot mejno vprašanje, ki je za Slovence bilo tako pereče.

Okoliščina, da se je po sklepu II. državne konference in po izidu knjige Sime Markovića razprava o nacionalnem vprašanju v Jugoslaviji in o stališčih KPJ tako naglo razrasla, opozarja na dejstvo, da se je v vrstah jugoslovanskih komunistov že dalj časa pojavljala pobuda za revizijo stališč v nacionalnem vprašanju. Po trditvah iz tistega časa, je vodstvo partije dotlej takšno diskusijo zadrževalo (Glas svobode, 6. december 1923, št. 34). Moša Pijade in Živko Jovanović sta že februarja 1921 izdelala (na temelju resolucije II. kongresa kominterne o nacionalnem vprašanju, ki pa se položaja v Jugoslaviji neposredno ni dotikala) svoj predlog resolucije o nacionalnem vprašanju, katerega pa vodstvo ni nikoli dalo v diskusijo, »jer se izbegavalo da se o tom pitanju donese odredjeno partijsko gledište« (Radnik — Delavec, Beograd, 11. november 1923, št. 90; ponatis v M. Nikolić — David Atlagić, O nacionalnom pitanju, Beograd 1967). Pobuda za revizijo stališč o nacionalnem vprašanju je prihajala tudi iz vrst slovenskih in hrvaških komunistov.

Knjiga Sime Markovića je vzlic svojim zmotam že na začetku diskusije o nacionalnem vprašanju tako rekoč že vnaprej odločila nekatera vprašanja, ki poslej v bistvu niso bila več sporna. Predvsem vprašanje o enem ali več narodih v Jugoslaviji in o hegemonističnem bistvu teorije o narodni enotnosti. Tudi načelno priznanje pravice na samoodločbo in samostojno državno eksistenco Slovencem in Hrvatom je bilo pomembno. Šele prakticistično zanikanje te pravice nesrbskim narodom, nemarksistična razlaga bistva nacionalnega vprašanja in nacionalnih gibanj, je bilo tisto, kar ni zdržalo kritike in je bilo zavrnjeno na tretji državni konferenci januarja 1924.

Vsa ta diskusija še ni posebej obdelana. Naj omenim le poročilo napisano za kominterno ob koncu leta 1923, ki posebno naglaša vlogo komunistov iz Hrvatske in Slovenije za uveljavljanje pravilnega stališča v nacionalnem vprašanju in da mora partija to vprašanje napraviti za izhodišče vseh svojih prihodnjih nastopov. — Znani so dokumenti III. državne konference in njihov pozitivni pomen, znane so tudi njihove pomanjkljivosti posebej še glede makedonskega in črnogorskega naroda. V tej zvezi naj omenim nekoliko zgodnejšo politično resolucijo pokrajinske konference KP za Slovenijo, ki nacionalno vprašanje jasno postavlja kot pot k množicam za revolucionarni boj, ki ne dvomi glede narodnih individualnosti v Jugoslaviji, tudi ne glede Makedoncev, upošteva posebnost etnične strukture Bosne in Hercegovine in jo predvideva kot samostojno republiko, prav tako Črno goro, in ki samoodločbo postavlja obenem s federativno združitvijo. Stališča, ki jih je zgodovina potrdila pozneje in ki v dokumentih III. državne konference niso bila tako jasno uveljavljena.

Po III. državni konferenci se diskusija oziroma polemika o nacionalnem vprašanju čedalje bolj omejuje na vprašanje tolmačenja pravice narodov na samoodločbo do odcepitve. Znano je, da je resolucija V. kongresa kominterne julija 1924 to pravico tolmačila kot *obveznost* narodov za odcepitev, da je v začetku novembra 1924 platforma sporazuma med levico in desnico v KPJ takšno tolmačenje opustila, da je nato CK to platformo zavrnil in v svojem sklepu poudaril, »da pomaže pokrete ugnjetenih nacija u cilju formiranja

nezavisnih država tako Hrvatske, Slovenije, Makedonije i Crne gore, tako i radi oslobodjenja Albanaca,« znano je, da je Stalin marca 1925 v jugoslovanski komisiji izvršnega komiteja kominterne naglašal,- da se pravica na odcepitev ne sme tolmačiti kot dolžnost in da je treba predvideti možnost preobrazbe jugoslovanske države v federacijo avtonomnih nacionalnih držav, znano je, da se je sovjetska vlada že pred tem, 12. avgusta 1924, izrekla za federativno preosnovo Jugoslavije na osnovi pravice narodov na samoodločbo, znano je, da tudi resolucija V. razširjenega plenuma izvršnega komiteja kominterne aprila 1925 o jugoslovanskem vprašanju zahteva le dosledno podporo uveljavljanju pravice narodov do samoodločbe, pri čemer dopušča vse oblike izvršitve te pravice, od pokrajinske avtonomije, do odcepitve in federativnega združevanja nacionalnih držav, da kot osnovno geslo postavlja zahtevo po federaciji delavsko kmečkih republik na Balkanu, znano je, da so v tem smislu bili tudi sklepi III. kongresa KPJ junija 1926 na Dunaju in znano je končno, da je IV. kongres v začetku novembra 1928 znova močno zaostril usmeritev k obveznosti za odcepitev in izrazil geslo o zlomu jugoslovanske države.

O vprašanju, odkod takšna nihanja in o pravem pomenu gesla o t. i. razbijanju Jugoslavije je že nekaj literature in tudi različnih pogledov, ki pa vsi slonijo na različni interpretaciji istih dokumentov. Opozorim naj na razlago dr. Dušana Kermavnerja, ki ima deloma tudi značaj osebnega pričevanja. Po tej razlagi gre v tej zadevi predvsem za izraz boja med obema frakcijama v jugoslovanski partiji, pri čemer je za frakcijo Sime Markovića osrednji credo bil obramba okvira Jugoslavije pri reševanju narodnega vprašanja, medtem ko je njemu nasprotna frakcija ta okvir zavračala. Spremembe pri kominterni v tolmačenju pravice do odcepitve pa so predvsem izraz omahovanja pod vplivom te in druge frakcije. Zaostritev IV. kongresa k odcepitvi je mogoče razumeti le iz takrat zaključevanega boja proti frakciji Sime Markovića. — KPJ vzlic takim geslom v resnici nikoli ni vodila akcije oziroma politike s ciljem razbijanja Jugoslavije. (Prispevki, str. 270—273).

Tudi ta razlaga najbrž ne more docela zavrniti teze, da je do gesla o obveznosti odcepitve prišlo predvsem pod vplivom kominterne, saj ni dvoma, da je IV. kongres KP Jugoslavije do takšnih stališč prišel tudi pod vplivom ocen splošnega mednarodnega položaja in perspektive revolucionarnega razvoja, kakor jih je zarisal VI. kongres kominterne. Glede akcij za razbitje jugoslovanske države pa je treba ugotoviti, da jih res ni bilo. Dokumenti samega IV. kongresa navajajo k oceni, da gre tu za taktiko. Dejstvo, da se geslo o obveznosti odcepitve pojavlja vztrajno tja do leta 1935, se ne da pojasniti zgolj z učinki frakcijskega boja in hotenjem preprečiti, da bi Jugoslavija sodelovala v kaki vojaški protisovjetski akciji. Treba je upoštevati, da ima to geslo svoj pendant v istočasnem geslu o sporazumaštvu buržoaznih nacionalnih vodstev in treba ga je razumeti tudi kot izraz koncepta, kako naj se komunistična partija bojuje za vpliv med množicami, ki so pod političnim vplivom meščanskih nacionalnih vodstev. Dosegla bi to v nekakšnem tekmovanju s temi meščanskimi vodstvi, tako da bi postavljala še radikalnejše nacionalne zahteve. To je vsekakor misel, ki se izraža že v resoluciji V. plenuma izvršnega komiteja komunistične internacionale o jugoslovanskem vprašanju aprila 1925 (ki pravi: »Nikakva bojazan od rasplamsavanja nacionalnih strasti nesme da partiju zadrži od toga da u tome najvažnijem pitanju svim svojim silama apelira na mase. Bude li se ona plašila plamenih elemenata nacionalnih pokreta onda ona neće nikada postati pobedonosni vodja velikog revolucionarnog

narodnog pokreta, koji će u Jugoslaviji nastati iz revolucionarne kombinacije radničkog, seljačkih, i nacionalno-oslobodilačkih pokreta«. Istorijski arhiv KPJ/II, str. 436) Iz takšnih preudarkov je izrasla tudi zamisel o narodno-revolucionarnih gibanjih, ki pomeni glavno preokupacijo partijskega vodstva v emigraciji od leta 1932 vse tja do 1935.

Naglašanje leninističnega načela pravice narodov do samoodločbe v nacionalni politiki KPJ, ne glede na deformacije v interpretiranju, je povečalo interes komunistov posameznih narodov, vodstva KPJ v celoti in tudi KI za izdelavo nacionalnih programov posameznih narodov. Predvsem je šlo za narode, katerih problem je bil internacionalen oziroma meddržaven, za Makedonce in Slovence, deloma tudi za Hrvate. Časovno in logično se ujema sklep V. kongresa KI o konkretizaciji gesla o samoodločbi za Hrvatsko, Slovenijo in Makedonijo z njenim naročilom komunistični partiji Italije, da se mora o tem sporazumeti z jugoslovansko partijo. Že stara prizadevanja slovenskih komunistov tako v Italiji kot v Jugoslaviji, pa tudi Avstriji, naj komunistične partije držav, med katere so Slovenci bili razdeljeni, koordinirajo svojo politiko v slovenskem vprašanju, so tako končno dobila najvišjo sankcijo. Tako v primeru Makedoncev kot Slovencev je pravica do samoodločbe bila konkretno dopolnjena s priznanjem pravice na nacionalno teritorialno zedinjenje. V času poskusov za realizacijo zamisli o narodno revolucionarnih gibanjih, formulira KPJ na pobudo hrvatskih in slovenskih komunistov nacionalne programe za Hrvate in Slovence, aprila 1934 pride do pomembne skupne izjave komunističnih partij Jugoslavije, Italije in Avstrije o slovenskem vprašanju. Neodvisno in zedinjeno Makedonijo je zahtevala že III. državna konferenca leta 1923, IV. kongres to še zaostri.

V zvezi z nacionalnimi problemi meddržavnega značaja se postavlja tudi vprašanje politike KPJ nasproti nacionalnim manjšinam. Vprašanje njihove nacionalne identifikacije nikoli ni bilo dvomno; gre za vprašanje, kako se je v njihovem primeru uporabljalo geslo o nacionalni samoodločbi. Tu se omenjeno geslo »o osvoboditvi Albancev« pojavi v povezavi s tezo o obveznosti odcepitve že konec 1924. IV. kongres KPJ je takšno pravico do samoodločbe izrecno priznal Albancem in Madžarom. Okrožnica CK vsem PK iz oktobra 1934 med glavnimi nalogami stranke še našteva tudi boj za samoodločbo nacionalnih manjšin s pravico na odcepitev (Arhiv CK ZKS, fond KI LXXXIII 227—229.) V času nove ljudskofrontne usmeritve KPJ in gesla za obrambo Jugoslavije se postopoma izoblikujejo rešitve, kakršne izrazi V. državna konferenca.

Očitno je pomen ustanovitve nacionalnih partijskih organizacij, dopolnjenih še z nacionalnimi političnimi in vojaškimi vodstvi med vojno za to, da se izrazijo in dosežejo zgodovinsko zmago predvsem tisti momenti pri jugoslovanskih narodih, ki jih medsebojno povezujejo. Prav pred kratkim je nanj opozoril tudi predsednik Tito na jubileju makedonskega sobranja.

Okrog sklepa o ustanovitvi nacionalnih komunističnih strank pa je še marsikaj nedognanega. Tako se sprašujemo, ali je ta sklep še del starega ali pa že začetek novega koncepta komunistične partije in zakaj je veljal samo za Hrvatsko in Slovenijo oziroma načeloma za Makedonijo.

Zadovoljiv odgovor na prvi krog vprašanj je gotovo v zvezi s tem, kje in kdaj se je ideja o ustanovitvi nacionalnih partij pojavila. Časovno se ujema z intenzivnimi diskusijami o slovenskem nacionalnem vprašanju v vodstvu KPJ in v okviru kominterne. Potrebno je še nadaljnje preučevanje okoliščin nastanka tega sklepa. Za zdaj lahko rečemo, da se ujema z diskusijami in

sklepi o slovenskem vprašanju v vodstvu KPJ in v KI in posebej še o izjavi treh partij. To izjavo najbrž lahko jemljemo kot kontekst za razumevanje sklepa IV. državne konference. Oba, izjava in sklep, odražata prelomne tendence v mednarodnem delavskem gibanju k novi ljudsko frontni usmeritvi, obenem pa vsebujeta še stare koncepte. Kakor bi bilo napačno v tem sklepu že videti izraz spremenjenega stališča do jugoslovanskega okvira in tudi že opustitev s tem starim stališčem zvezanega koncepta narodnorevolucionarnih gibanj, ga ni treba ločevati od ideje ljudske fronte, ki je bila izražena, čeprav nepopolno in nedosledno, na isti državni konferenci. Prav gotovo ni slučajno, da je splitski plenum CK KPJ junija 1935, ki pomeni že veliko odločnejšo usmeritev k politiki ljudske fronte, sklep o ustanovitvi nacionalnih partij interpretiral prav s stališča boja za ljudsko fronto in ga kot takega postavil takorekoč v središče politične akcije jugoslovanske partije. Najbrž tudi ni brez pomena, da je v letih 1933—1934 vodstvo partije v tujini bilo že soočeno z dejstvom novega dejanskega usmerjanja v nacionalnem vprašanju komunistov aktivnih v domovini in da je moralo zavzeti stališče tudi do prvega teoretičnega izraza tega usmerjanja, do Brodarjevega — Kardeljevega članka o nacionalnem vprašanju v »Književnosti«.

Glede vprašanja, zakaj se CK že tisti trenutek ni postavil na stališče, da je treba ustanoviti nacionalne partije tudi pri drugih narodih Jugoslavije, so rezultati podrobne raziskave že napovedani (tov. Pero Damjanović). Tu naj le omenimo, da vsebuje že prva utemeljitev zamisli o nacionalnih partijah (pismo »Bistremu«) važno omejitev: zamisel velja le za »nacionalno zatirane dežele, ki so kompaktne . . .« Nedvomno gre pri tem za etnično kompaktnost. Po tem kriteriju so bile iz zamisli izključene Srbija, Bosna in Hercegovina in seveda Kosovo in Vojvodina. Tako ostaja odprto pravzaprav le vprašanje Črne gore. Ali gre tukaj za nezadostno razčiščenost pogledov na črnogorsko nacionalno vprašanje pri komunistih samih, ali za izraz dejstva, da je v Črni gori pomemben del demokratičnih protifašističnih opozicijskih sil zavračal posebni nacionalni koncept Črne gore (Dimitrije-Dimo Vujović, Ujedinjenje Crne gore i Srbije, stran 546), ali še za druge momente, to je treba še pojasniti. Čeprav je očitno, da gre pri sklepu o nacionalnih partijah tudi za določeno posnemanje organizacijske nacionalne strukture sovjetske partije (menda tudi poljske), je ta odločitev za Jugoslavijo bila vendarle nekaj specifičnega in ni bila kako splošno pravilo za partije v večnacionalnih državah (KP ČSR je npr. bila ves čas enotna, posebna KP Slovaške je bila ustanovljena šele po razpadu češkoslovaške države).

Znane so v glavnih obrisih spremembe v mednarodnem položaju in pa v jugoslovanskem notranjem razvoju, ki so narekovale tudi spremembe v usmeritvi političnega dela KPJ. Usmeritev k boju za ljudsko fronto proti nevarnosti fašizma doma in v mednarodnih razmerjih, ki je ogrožala svobodo in neodvisnost vseh jugoslovanskih narodov in narodnosti, je terjala tudi drugačno opredelitev razmerja do jugoslovanskega državnega okvira, ki se naj v njem razvije nadaljnji demokratični in revolucionarni boj. Čeprav v zvezi s tem ne smemo podcenjevati vpliva spremenjenih ocen sovjetskega vodstva o mednarodnem položaju in o vlogi Jugoslavije kot elementa odpora proti grozeči fašistični agresiji, je vendar popolnoma nedvomno, da je za demokratične sile jugoslovanskih narodov in narodnosti poudarjeni pozitivni odnos KPJ do Jugoslavije v obliki gesla obrambe pred nevarnostjo fašistične agresije, bil dejstvo, ki je ustrezalo njihovim trajnejšim temeljnim in aktualnim interesom, predvsem pa je zanje pomenilo čisto konkreten del boja proti fašizmu.

Skupni interes jugoslovanskih narodov je v tem zgodovinskem položaju potreboval politično silo, ki bi ga mogla zajeti in izraziti in ta zgodovinska vloga je pripadla revolucionarni stranki delavskega razreda jugoslovanskih narodov. Njen uspeh pa ni bil kaka samodejna posledica progresivne vloge delavskega razreda v družbenem razvoju, niti ne samo posledica subjektivnega spoznanja KPJ o zahtevi in možnostih zgodovinskega trenutka. Ta dosežek je bil uresničen z napori v zelo konkretnih oblikah. Ena poglavitnih je bila ta, da so komunisti vsakega jugoslovanskega naroda dejansko delali na tem, da postanejo zares vodilni nacionalni dejavnik v življenju tega naroda in da so na tej poti dosegli že pomembne uspehe. Ti uspehi so v svoji vsoti krepili revolucionarni vpliv in postojanke komunistične partije Jugoslavije kot celote in na tej osnovi se je mogla uveljaviti dejansko obstoječa vzajemnost interesov jugoslovanskih narodov in narodnosti in odigrati svojo pozitivno vlogo v nadaljnjem razvoju. V takšnem razvoju protifašistične ljudskofrontne akcije je bila nakazana tudi poznejša pot zmage ljudske revolucije v narodno osvobodilni vojni, ki je bila izbojevana v okviru vsakega naroda Jugoslavije posebej in v vseh skupaj. To očitno izhaja iz proučevanja razvoja ljudske fronte npr. pri Slovencih in Hrvatih. In če standardno zgodovinsko delo o rojstvu makedonskega naroda (Dragan Taškovski) ugotavlja, da je KPJ pri priznavanju dejstva obstoja posebnega makedonskega naroda bila v okviru mednarodnega delavskega gibanja ne samo najbolj iniciativna, ampak tudi edina povsem iskrena in da je s prav takšno marksistično nacionalno politiko povečala svojo avtoriteto pri makedonskih množicah in dobila njihovo podporo za svoje akcije posebno še v obliki protifašističnega Makedonskega ljudskega gibanja (MANAPO), potem je treba najbrž tudi reči, da je prav to bistveno pripomoglo k zgodovinski odločitvi makedonskega naroda za federativno skupnost z drugimi jugoslovanskimi narodi in narodnostmi. Podobno velja za vsak jugoslovanski narod in tudi za dele drugih narodov v naši skupnosti.

VII. kongres kominterne je ljudskofrontno usmeritev potrdil. V politiki KPJ je geslo o odcepitvi bilo dokončno opuščeno in postavljena je nova alternativa: boj za resnično demokratično, to je prostovoljno in suvereno določitev medsebojnega razmerja narodov Jugoslavije kot v tem primeru in v takšnih okoliščinah zaželeno obliko izvršitve pravice na samoodločbo. V sklepu politbiroja CK KPJ o nalogah po VII. kongresu kominterne, najdemo to prvič popolnoma formulirano. KPJ našteje tudi tiste najbolj nujne zahteve, katerih izpolnitev naj jamči popravo nacionalnih krivic iz preteklosti in svobodno odločitev za enakopravni odnos med jugoslovanskimi narodi v prihodnosti. KPJ se izreka za sklic »in svobodno volitev skupščin za vsak narod v Jugoslaviji, v prvi vrsti hrvatskega sabora in potem slovenske, makedonske, črnogorske, bosanske in vojvodinske ljudske skupščine ..., ki morajo suvereno reševati vsa vprašanja.« KPJ naglaša, da mora vsak jugoslovanski narod pri določanju svojega razmerja do drugih narodov biti zavarovan pred majorizacijo. V logični zvezi z opredelitvijo za jugoslovanski državni okvir se zdaj drugače formulira taktično stališče glede zahteve po zedinjeni Sloveniji. To geslo ostane še naprej izraz končne rešitve slovenskega narodnega vprašanja, vendar zdaj ni umestno postavljati težišča politike komunistov v nacionalnem vprašanju na takšno končno rešitev.

Iz zgodovine boja za utrditev komunistične stranke in za obnovo njenega vodstva v letih 1935 do 1940 (npr. Pero Damjanović, Trideset let na čelu partije, Alenka Nedog, Tito v Sloveniji, Ljubljana 1968) se razločno vidi, da se ta boj

neločljivo prepleta z bojem za novo, ljudskofrontno politično usmeritev in še posebej za utrditev nove linije v zastavljanju nacionalnega vprašanja in odnosa do Jugoslavije. Znana je konfrontacija nasprotnih pogledov v tem vprašanju v dokumentih s plenuma CK KPJ aprila 1936 v Pragi in na Dunaju in pa s posvetovanja vodilnega aktiva KPJ v Moskvi menda konec avgusta 1936.

Vprašanje odnosa do Jugoslavije je v obliki gesla za njeno obrambo pred fašistično nevarnostjo postalo eden izmed pomembnih elementov politike KPJ, ki pa ga je bilo treba utrjevati tudi v lastnih vrstah. Misel, da gre pri obrambi Jugoslavije le za taktično potezo, ki se v spremenjeni situaciji lahko tudi spremeni, je očitno botrovala nekaterim, sicer redkim, omahovanjem, ki so se pokazala po sklenitvi sovjetsko-nemškega pakta (npr. parole proti mobilizaciji v Črni gori spomladi 1940 — P. Damjanović, Prispevki 1966, str. 53; isti, 30 let na čelu partije, str. 105). Še na V. državni konferenci oktobra 1940 je Edvard Kardelj v političnem referatu zavračal »nalogo revolucionarnega defetizma« in moral utemeljevati, zakaj danes komunisti žele, da jugoslovanski narodi ohranijo samostojnost, tudi z argumentom: »... da se ne dopusti osi, da bi zavzela nove položaje tukaj proti Sovjetski zvezi in revolucionarnemu proletarskemu gibanju.« (P. Damjanović, 30 let na čelu partije, str. 107—108). Pa tudi še pred sklenitvijo sovjetsko-nemškega pakta so z geslom o obrambi države bile težave v vodstvu KP Hrvatske, zaradi ozirov do stališč HSS (Ivan Jelić, Prispevki 1967, str. 405). Čeprav so konkretne okoliščine takšnih omahovanj različne, so vendar v nekem smislu povezane s pojmovanjem, da je odnos do Jugoslavije bolj vprašanje taktike kot pa ocene relativnih historičnih konstant na tem ozemlju.

Ustanovna kongresa komunistične partije Slovenije aprila in Hrvatske avgusta 1937 sta bila prva zelo vidna uspeha dejavnosti tistega dela vodstva partije z Josipom Brozom Titom, ki se je na domačih tleh trudilo za uresničitev nove usmeritve. Manifesta obeh ustanovnih kongresov sta izpričala zrelost pogleda na narodno vprašanje, posebej še na zgodovinsko vlogo delavskega razreda in njegove revolucionarne stranke kot edino možnega vodnika za njegovo rešitev, pokazala sta pot, ki v dnevih največje stiske vodi k tej rešitvi. Slovenski manifest je ugotovil strašno nevarnost, ki jo pomeni nemško-italijanska fašistična zveza in izrekel, da je jugoslovanski del Slovencev, »četudi sam zatiran, danes matica slovenskega naroda, njegovo kulturno središče, iz katerega črpajo novih sil tudi Slovenci v Italiji in Avstriji«, katerih boj za narodne pravice mora podpreti, »kajti slovenski narod se ne more in ne sme odpovedati svojega starega cilja: Združene in svobodne Slovenije.« — »Bodočnost slovenskega naroda in njegov narodni obstoj bosta zagotovljena le v svobodni zvezi bratskih narodov Jugoslavije v obliki zvezne države... Nalogo združiti vse sile slovenskega naroda proti naklepom fašizma, imajo predvsem slovenski delavci.« Slovenski komunisti so svojo organizacijo preosnovali v komunistično stranko Slovenije, »da bi s tem najjasneje podčrtali svojo pripravljenost boriti se za to, da bi tudi slovenski narod svobodneje zadihal... S tem pa slovenski komunisti nikakor niso oslabili svoje povezanosti in čvrste enotnosti z bratskimi komunističnimi vrstami ostalih narodov Jugoslavije, temveč nasprotno, v boju proti skupnemu sovražniku se bodo te vezi še okrepile.« Podobno tudi manifest hrvatskega ustanovnega kongresa postavlja v središče boja za nacionalno osvoboditev delavski razred kot del hrvatskega naroda, ki je življenjsko zainteresiran za rešitev nacionalne usode. Manifest tudi ostro nastopa proti pojavom šovinizma, »jer znamo da je pravi napredak i sloboda hrvatskog naroda osigurana u bratskoj slozi i sa-

radnji sa ostalim narodima Jugoslavije.« Zgodovina je štiri leta pozneje potrdila pravilnost svarila, da »frankovačko-fašistička demagogija o nezavisnoj ‚hrvatskoj državi', danas može samo da izazove rat i fašistički napadaj, da pretvori našu domovinu u ruševine i da hrvatskom narodu mesto jednog jarma nametne drugi, još gori — jaram Rima i Berlina. U tom cilju ona širi šovinističku mržnju medju narodima Jugoslavije a naročito prema srpskom narodu i nastoji da omete bratski sporazum medju njima.«

Ob priključitvi Avstrije Nemčiji je novo vodstvo KPJ učinkovito nastopilo pred vso demokratično jugoslovansko javnostjo. V središče nastopa je postavilo usodno povezanost jugoslovanskih narodov; naglasilo je, da ni svobode slovenskega naroda brez povezanosti z bratskim hrvatskim in srbskim narodom, kakor tudi ni svobodne Srbije in ne svobodnega srbskega naroda brez svobodne in neodvisne Slovenije.

Jasna protifašistična orientacija je komunistični partiji pomagala tudi najti pravo stališče ob sporazumu Cvetković-Maček. V nekem smislu se je tedaj ponovil položaj iz leta 1925 in vlade RR, ko je po oceni III. kongresa KPJ bila »prebita fronta zatiranih narodov. Ker je iz nje trenutno izpadel glavni faktor — hrvatski kmetje.« Vendar so razmere bile zdaj že čisto drugačne in doslednost v protifašistični orientaciji pri obrambi interesov vsakega jugoslovanskega naroda in vseh skupaj je komunistični partiji hitro omogočila zgodovinsko pravilno reagiranje na ta sporazum. To niti ni bilo sprejetje sporazuma, sklenjenega mimo hrvaškega in srbskega ljudstva, niti kako tekmovanje v nacionalno revolucionarnem radikalizmu s »sporazumaškim« meščanskim nacionalnim vodstvom. (Ljubo Boban, Sporazum Cvetković-Maček, Beograd, 1965; Vladimir Bakarić, Referat na sedmi seji CK ZK Hrvatske, Komunist, 20. aprila 1967). Sporazum Cvetković-Maček je za komunistično partijo Jugoslavije bil nova spodbuda ne samo za poglabljanje protifašistične orientacije in še širše zbiranje protifašističnih demokratičnih sil, za krepitev akcij proti povezovanju Jugoslavije z mednarodnim fašizmom, za priznanje Sovjetske zveze in za naslonitev nanjo, ampak je nanj reagirala tudi tako, da je konkretizirala svoje politične namene in rešitve ob vsakem nacionalnem problemu v Jugoslaviji: do vprašanja Bosne in Hercegovine (tudi zaradi položaja Muslimanov kot etnične skupine), Kosova, Vojvodine, Sandžaka. Prav ta vprašanja, obenem z zahtevo po priznanju samoodločbe makedonskega in črnogorskega naroda, je postavila v ospredje svojega nacionalnega programa, sprejetega na V. državni konferenci oktobra 1940. To sicer niso bila načelno nova stališča, vendar prvič formulirana tako kompleksno in obenem tako konkretno. Ta nacionalni program, katerega značilnost je tudi v tem, da hkrati sistematično opozarja na nevarnost, da bi se pod nacionalnimi gesli uveljavile fašistične tendence, je bil tista osnova, ki se je je komunistična partija Jugoslavije z uspehom držala v naslednji, zgodovinsko odločilni etapi, v času narodnoosvobodilnega boja in ljudske revolucije jugoslovanskih narodov, ko je imela vlogo tiste realne politične sile, ki je izbojevala boj za novo sintezo v razmerju med jugoslovanskimi narodi in narodnostmi.

21

Prispevek jugoslovanskih marksistov k revolucionarnemu pojmovanju narodnega vprašanja (1928—1937)

Vprašanje razmerja med revolucijo in narodi, med proletariatom in njegovo avantgardo in pa narodi in narodnimi gibanji, vprašanje uvrščanja narodnih gibanj v strategijo in taktiko proletarske revolucije, vse to ima v marksistični teoriji svoj razvoj.[1] To je evolucija zamisli in v njej prihaja do kakovostnih premikov že od časa Marxa in Engelsa naprej. Prav s temi premiki dobivajo temeljne teze Manifesta komunistične stranke svojo polno vsebino in potrditev. Tudi revolucija v Jugoslaviji je dosegla samostojne kakovostne premike. Prve oblike novega pojmovanja se zaznavajo že v času pred diktaturo, posebno pa v revolucionarni praksi Josipa Broza v kritičnem letu 1928. V letih 1933—1934 pa so jugoslovanski komunisti že povrnili polno veljavo Marxovemu pojmovanju družbenega bitja narodov in so v novih zgodovinskih okoliščinah obnovili Leninov sklep o nujnosti, da vzame proletariat stvar osvoboditve narodov v svoje roke. Do leta 1937 je KPJ že izoblikovala temelje, na katerih bo v času narodnoosvobodilne vojne zgradila svojo strateško usmeritev, da neposredno združi proces narodnega osvobajanja pod vodstvom delavskega razreda s socialistično revolucijo.[2]

Naš prispevek skuša ugotoviti in podčrtati nekatere poglavitne poteze tega procesa v zgodnjih letih, ko je nastajala revolucionarna zamisel v Jugoslaviji. Če hočemo zaznati tisto, kar se je novega porodilo, je treba na kratko povzeti stanje revolucionarne zamisli, ki ga lahko srečamo v mednarodnem revolucionarnem delavskem gibanju ob koncu 20-tih let. Za silo naj tej potrebi služi to, da iz gradiva Kominterne vzamemo, kar je najlažje dostopnega in kar je tudi v tistem času stroge konspirativnosti bilo komunistom najbolj dostopno, obenem pa tudi obvezno pravilo. To so Stalinova dela teh let o narodnem vprašanju.

*

V Stalinovih delih o narodnem vprašanju, po oktobrski revoluciji in državljanski vojni, je treba razlikovati med dvema razgledišèema njegovih razpravljanj. Prvo je tisto, ko govori o Sovjetski zvezi, drugo pa, ko govori o svetu pod oblastjo imperializma.

V Stalinovih spisih prvih povojnih let, nastalih ob položaju na sovjetskem terenu, ne najdemo teoretičnih posploševanj. Večidel gre za konkretizacije stališč o narodnem vprašanju iz programa Ruske komunistične partije boljševikov iz marca 1919 in nanašajo se na posamezna področja odnosov med sovjetskimi narodi. V tem programu je položena kot temeljni kamen stališč in izhodišč RKPB politika zbliževanja proletarcev in polproletarcev raznih narodnih pripadnosti z namenom skupnega revolucionarnega boja za zrušenje fevdalnih veleposestnikov in meščanstva. Program je narodom priznal pravico

[1] Prim. avtorjev prispevek »Revolucija in narodi« na znanstvenem posvetu 5. in 6. maja 1977 v Portorožu o dialektiki razmerja delavski razred — avantgarda. Objavljen v: Teorija in praksa 14 (Ljubljana 1977) 479—489; v: Pregled (Sarajevo 1977) 1029—1042; v: Treći program Radio Beograd (1977) jesen, 297—307; v: Radnička klasa i revolucionarna avangarda (Ljubljana 1978) 57—70. Ta prispevek je služil za podlago brošuri avtorja »Revolucija in vprašanje narodov«, DDU Univerzum (Ljubljana 1979) 53 str.

[2] Edvard Kardelj, Politična in vojaška strategija narodnoosvobodilne vstaje in socialistične revolucije v Jugoslaviji (21. december 1976).

do državne odcepitve,[3] kot eno izmed prehodnih oblik na poti k polni (državni) enotnosti, pa je priporočil federacijo. Ob vprašanju, kdo je nosilec volje narodov za odcepitev, zavzema program »zgodovinsko-razredno« stališče, to pomeni, meščanstvo je že izključeno glede na stopnjo družbenega razvoja sovjetskih narodov, ki so že na poti k proletarski demokraciji. In končno, program priporoča posebno previdnost in posebno obzirnost do »ostankov narodnih čustev« pri delovnih množicah (nekdaj) zatiranih narodov.[4]

Že deseti kongres RKPB (1921) je poudaril, kako potrebno je, da se nacionalna politika na sovjetskem področju usmerja k »uničenju dejanske narodne neenakosti« kot dolgotrajnemu cilju. Najradikalnejši (v navednicah) rešitvi narodnega vprašanja, ki je je meščanstvo ob koncu vojne bilo še sposobno — ustanavljanju novih buržoaznih narodnih držav — je kongres postavil nasproti federacijo sovjetskih republik. Ta federacija je neizogibna nujnost, ker je edina pot rešitve izpod imperialističnega suženjstva in narodnega zatiranja. Kongres je vztrajal pri tem, da naj bo federacija gibčna po oblikah in da mora temeljiti na načelu prostovoljne privolitve vseh dežel, ki vanjo vstopajo. Takšen prostovoljni karakter federacije se mora obvezno ohraniti tudi v prihodnje, »ker samo takšna federacija lahko postane prehodna oblika k višji enotnosti delovnih ljudi vseh dežel v enotnem svetovnem gospodarstvu.« (podčrtal J. P.)[5] Vidimo, da je prehodni značaj federacije tukaj pojmovan kakovostno drugače kot še pred dvema letoma: to zdaj ni pot k enotni državi, ki bo nastala po določenem času obstoja federacije, marveč je federacija trajna oblika, skozi katero bodo šle dežele vsega sveta, da bi se mogla v daljnji perspektivi izoblikovati globalna, svetovna enotnost delovnih ljudi.

Tudi če Stalinovih spisov o narodnih odnosih v Sovjetski zvezi ne razčlenjujemo, lahko opazimo, da se v njih od leta 1923 naprej vse bolj izražajo njegova osebna nagnjenja, ki pa kmalu dobe značaj najvišje in najodločilnejše avtoritete. Resolucija XII. kongresa RKPB iz aprila 1923[6] o narodnih momentih v partijskem in državnem izgrajevanju, je oblikovana še pod vtisom zadnjih Leninovih, pred javnostjo vse do l. 1956 prikritih intervencij proti Stalinovemu birokratsko-centralističnemu konceptu »avtonomizacije« (aneksiji podobne vključitve nacionalnih sovjetskih republik v Sovjetsko Rusijo).[7] Kajti kljub Stalinovim prizadevanjem, da bi se pokazal kot zvestega nadaljevalca Leninovega dela, ne bomo v Stalinovih spisih našli konkretizacije in obdelave npr. tako pomembnih stališč, kot jih nahajamo v omenjeni resoluciji XII. Kongresa. To so stališča, da je treba »med očitne odraze stare dediščine prišteti dejstvo, da znaten del sovjetskih uradnikov v centru in na deželi ne gleda na zvezo republik kot na zvezo enakih državnih enot, ki so poklicane oskrbeti svoboden razvoj narodnosti republik, marveč (da gleda na federacijo) kot na korak za likvidacijo teh republik . . .« In še naprej po besedilu resolucije: »Za prav takšen rezultat stare dediščine moramo smatrati stremljenje nekaterih višjih uradov RSFSR, ki si hočejo pokoriti samostojne komisariate

[3] J. V. Staljin, Marksizam i nacionalno-kolonijalno pitanje. Zbornik izabranih članaka i govora (Beograd 1947) 114—116 (odslej kratko: Staljin, Nac. pitanje). V želji, da bi se izognili vsaki podobnosti z gesli meščanske politike, posebno nekdanjih držav Antante in ZDA, so boljševiki v teh letih sploh odstopili od izraza »pravica do samoodločbe« in poudarjali samo skrajno obliko izvršitve te pravice, državno odcepitev. V tem pogledu je zanimiva Stalinova polemika v referatu na 10. kongresu RKPb 10. marta 1921 proti G. V. Čičerinu. Isto delo, 115.

[4] Staljin, Nac. pitanje, 312.

[5] Staljin, Nac. Pitanje, 294—303.

[6] Staljin, Nac. Pitanje, 303—311.

[7] Kommunist 23 (Moskva 1956) 9, 15—26. Ponatis v tej knjigi, besedilo 17.

avtonomnih republik in utreti pot za njihovo likvidacijo.« Kongres je izjavil, da je obstanek in nadaljnji razvoj narodnih republik »absolutno nujno potreben« in pozval je komuniste, naj posebno pazijo na »šovinistično razpoložene sovjetske uradnike«, da se ne bi »posluževali združenja republik in spajanja komisariatov za prikritje svojih poskusov, ki gredo za tem, da bi ignorirali gospodarske in kulturne potrebe narodnih republik«. Republikam je treba zagotoviti dovolj široke finančne, posebno še budžetske pravice, ki zagotavljajo možnost, da se izrazi njihova lastna državno-administrativna, kulturna in gospodarska iniciativa; organi nacionalnih republik in oblasti se naj organizirajo predvsem iz vrst »domačinov«. Izdati je treba posebne zakone, ki bodo zagotovili uporabo materinskega jezika v vseh državnih organih in v vseh ustanovah. — Očitno je brez nadaljnje obdelave ostal tudi sklep, da se v Rdeči armadi »praktično ukrene vse potrebno za organizacijo narodnih vojaških oddelkov, upoštevajoč vse ukrepe, ki so nujno potrebni in ki naj zagotovijo popolno obrambno sposobnost republik.«

Stalin se je v svojih spisih (posebno pa v praksi) v zvezi z narodi v Sovjetski zvezi skliceval na Lenina, dejansko pa je vnašal vanje svoja pojmovanja in svoje sklepe. Že kmalu je v tej federaciji razvrednotil pomen državnosti za obstoj narodov (sovjetskih republik).[8] Družbeni pomen obstoja nacij je dejansko zmanjšal na kulturno obliko, praktično pa se to ni nanašalo na ruski narod. S svojo tezo o socialističnih narodih kot novih pojavih, načelno različnih od »buržoaznih« narodov, ne samo po svoji razredni sestavi in duhovni obliki, marveč tudi po socialnopolitičnih interesih in težnjah, je zanikal protislovja v obstoju narodov, pomen nacionalne družbene delitve dela, pa tudi politični pomen narodov. Družbeno in politično funkcijo ter vlogo naroda v Sovjetski zvezi je videl samo na področju nadaljnjega obstajanja razlik med narodi, nadaljnjega obstajanja različnih jezikov, pa še to v glavnem kot posledico njihove »kolosalne vztrajnostne sile«, ki preprečuje njihovo hitro asimilacijo že na tej zgodovinski stopnji, to je pred svetovno zmago socializma. S teorijo o socialističnih nacijah, med katerimi vladajo — pod »hegemonijo proletariata«, to je centraliziranega partijskega aparata, zraslega s centraliziranimi državnimi administrativnimi strukturami — odnosi harmonije, ki jih moti samo še kak ostanek preteklosti, je odpiral pot praksi prihodnjih let, ki bo v zgodovini mednarodnega delavskega gibanja in sploh človeštva vedno pomenila nepojmljivo zlovešče poglavje. Kljub vsemu temu pa je sama zamisel sovjetske federacije bila za mednarodno delavsko gibanje pa tudi za komuniste v Jugoslaviji trajen navdih in svetal vzgled, h kateremu so se s svojim delom hoteli približati. In Stalinovo formulo, ki je postala leta 1936 temelj tudi novi sovjetski ustavi, namreč, formulo proletarskega internacionalizma, ki pomeni, prevedena v odnose med narodi Sovjetske zveze, »razcvet nacionalne kulture narodov ZSSR, nacionalne po obliki, socialistične po vsebini«, bratstvo narodov »v sistemu enotne zvezne države«[9] — so jugoslovanski komunisti povzdignili v privlačen končni cilj svojih naporov na lastnih tleh.

Za vprašanje, kako se približati temu revolucionarnemu cilju, ki se je v stalinski interpretaciji zdel tako prost vseh problemov, je bilo nujno potrebno preučiti drugo stran v Stalinovih delih, namreč način, kako obravnava razmerje med revolucijo in narodnim vprašanjem v imperialističnem svetu, zunaj ZSSR.

---

[8] Nacionalno vprašanje in leninizem. Odgovor tovarišem Meškovu, Kovaljčuku in drugim. Sočinnenija, knj. 11, Moskva 1949.

[9] Staljin, Nac. pitanje, 290.

Treba bo šele izdelati temeljito analizo Stalinovih stališč in nasvetov, bolje, »direktiv«, ki jih je dajal on osebno, ali pa čez Kominterno, komunističnim strankam v svetu glede narodnega vprašanja, njegovega mesta in pomena v boju za proletarsko revolucijo. Tukaj se hočemo samo spomniti na tisto, kar je mogoče razbrati iz že zdavnaj objavljenih gradiv in ki so jih preučevali tudi jugoslovanski marksisti tistega časa. Namen tega spominjanja je pogledati, od katerih in kakšnih političnih predpostavk so mogli oni sami izhajati, ko so se spoprijemali s problemi revolucionarne prakse na področju narodov in narodnosti Jugoslavije.

Ni dvoma, da je Stalin prisojal nacionalnemu vprašanju velik pomen za proletarsko revolucijo. Večkrat je poudarjal, da je bilo pravilno stališče boljševikov v narodnem vprašanju bistvenega pomena za zmago oktobrske revolucije proti reakciji in intervenciji.[10] Vrhu tega je večkrat opozoril na bistveno spremembo, ki je nastala v marksističnem ocenjevanju narodnega vprašanja po Oktobru. Medtem ko se je do oktobrske dobe gledalo na narodno vprašanje kot na del splošnega vprašanja buržoazno demokratične revolucije, je po Oktobru prišlo do spoznanja, da je to postalo del splošnega vprašanja proletarske revolucije.[11] Za našo temo je pomembno, da je Stalin to opozorilo vključil neposredno tudi v svoj govor v jugoslovanski komisiji Izvršnega komiteja Kominterne dne 30. marca 1925.[12] Neposredno pomembne za KPJ so vsekakor bile njegove politične pripombe na stališča desnice v KPJ, ko je opozarjal, da je treba na nacionalno vprašanje v Jugoslaviji gledati kot na revolucionarno, ne pa kot na ustavno vprašanje. Neposredno pomembno za KPJ je prav gotovo bilo tudi to, da je Stalin že v svojem prvem posegu v razpravljanje o nacionalnem vprašanju znotraj KPJ, utrdil programsko sprejemanje federacije kot ene izmed polnovrednih oblik izvršitve pravice narodov do samoodločbe.[13] Celo njegova teza, ki se je izrazila ravno v nasvetih komunistom v Jugoslaviji, da je nacionalno vprašanje »v bistvu kmečko« vprašanje, je imela v svojem ožjem, jugoslovanskem primeru pozitiven pomen. Seveda pa je postala ta teza v nadaljnjem razvoju ovira za spoznavanje neposrednega pomena naroda in narodnega gibanja za proletariat tega naroda. Ta teza je namreč proletariatu otežkočala, da bi se sam postavil na čelo nacionalnega gibanja kot načina tudi socialne osvoboditve.[14]

---

[10] V tezah za XII. kongres RKPb ali v predavanju o narodnem vprašanju aprila 1924. V: Staljin, Nac. pitanje 150—151 ali 212.

[11] Oktobrski prevrat in nacionalno vprašanje (1918). — Predavanje o nac. vprašanju (1924). V: Staljin, Nac. pitanje, 82, 207.

[12] Istorijski arhiv KPJ (Beograd 1949) 2, 422.

[13] Isto delo, 424.

[14] Edvard Kardelj je o tem zapisal: »Iz istih razlogov (ker ni videl globljih korenin družbenega pojava in vloge naroda) Stalin tudi ni razumel, kaj je bistveno v razmerju kmeta do nacije. ... Zato je proglasil narodno vprašanje za ‚v bistvu kmečko vprašanje'. Ta trditev je pravilna samo v enem smislu. Kmet ostaja *v kolonijah in zaostalih deželah* (podčrtal JP.) glavna vojska narodnoosvobodilnega gibanja ne glede na vlogo, ki jo v tem pogledu v določenih razmerah zavzema buržoazija. In pa kmet povezuje z nacionalnimi zahtevami vse svoje socialne in ekonomske zahteve. V tem smislu je borba za nacionalno osvoboditev za kmeta glavna oblika borbe za njegov vpliv v oblasti. Toda v svojem bistvu je nacionalno vprašanje nedvomno vprašanje celotne družbe, saj je organsko povezano z družbenimi odnosi epohe kapitalizma pa tudi še prehodne dobe od kapitalizma k socializmu. Prav zaradi tega tudi delavski razred ni in ne more biti indiferenten nasproti obravnavanju nacionalnih odnosov ne v kapitalističnih deželah pa tudi ne v deželah, ki so na poti v socializem.« Tako se glasi v končni formulaciji ta odlomek iz leta 1957. Tako je objavljen v: Edvard Kardelj, Nacija i medjunarodni odnosi (Beograd 1975) 61.

V ožjem jugoslovanskem kontekstu je teza, tedaj ko jo je Stalin izrekel, pomenila argument proti Simi Markoviću, proti njegovemu načinu »ustavnega« obravnavanja nacionalnega vprašanja. Ta je izhajal od trditve, da je »socialni smisel narodnega gibanja v Jugoslaviji«, njegova »socialna vsebina«, »v konkurenčnem boju med srbskim kapitalom na eni ter hrvatskim in slovenskim na drugi strani«. Proti takšnemu pojmovanju socialne vsebine nacionalnega vprašanja je Stalin poudarjal, da sestavljajo poglavitno vojsko narodnega gibanja (Hrvatov) kmetje in da bi bilo za KPJ zelo problematično in nevarno, če bi podcenjevala notranje potencialne moči, ki se skrivajo v takšnem gibanju. Ta stvarni in pravilni Stalinov argument je postal problematičen šele potem, ko ga je on sam v isti sapi spremenil v splošno teoretično tezo o nacionalnem vprašanju kot v bistvu kmečkem vprašanju. Bilo bi pa napačno pripisovati takšno hitro izrekanje neke za revolucijo pomembne in usodne teoretične teze, kar Stalinovi prenagljenosti. Nasprotno, ta teza je izraz vse močnejše splošne težnje v njegovem gledanju na nacionalna gibanja in na narode, ki jo lahko opazimo najpozneje že leta 1923.

Stalin se je nagibal k poistovetenju nacionalnega vprašanja s kolonialnim vprašanjem. Kolikor je še govoril o tem vprašanju na nekolonialnih področjih (v Evropi), ga je praktično skrčil na vprašanje nerazvitih agrarnih področij ali celo samo na vprašanje manjšin. Narodno vprašanje je zanj vprašanje neproletarskih množic (te množice včasih imenuje malomeščanske, včasih pa kmečke). To nagnjenje je pripeljalo leta 1928 do tega, da osnutek programa Kominterne, kot so to kritično pripominjali nekateri diskutanti, »ni jemal v poštev nacionalnih momentov revolucionarnega gibanja.« Stalinov odgovor kritikom je zelo značilen: »Vprašanje o kolonijah je v bistvu nacionalno vprašanje. V osnutku programa je zadosti izrazito govora o imperialističnem zatiranju, o zatiranju v kolonijah, o nacionalni samoodločbi, o pravici narodov in koloniji do odcepitve itn. Če imajo ti tovariši v mislih nacionalne manjšine v Srednji Evropi, je to mogoče omeniti v osnutku programa, toda jaz sem proti temu, da bi v osnutek programa vnesli posebno obdelavo narodnega vprašanja v Srednji Evropi.«[15]

Ne bomo zdaj iskali razlag za to Stalinovo nagnjenost, da bi molče prešli vprašanja narodov v Evropi (vključno v ZSSR), moramo pa opaziti, da niso imeli komunisti evropskih dežel, v katerih je nacionalno vprašanje bilo še kako pereče, možnosti najti v Stalinovih delih po letu 1925 posebne obdelave vprašanj o razmerju revolucije do narodnega vprašanja, ki bi upoštevala specifičnosti njihovih področij. Lahko so se sicer oprli na njegova prejšnja dela, lahko pa tudi na analogije. Kakšne so bile te analogije? Tudi tega se moremo tukaj le dotakniti v najbolj splošnih potezah.

Najpomembnejše Stalinovo direktivno besedilo je pač njegovo že omenjeno predavanje o narodnem vprašanju iz aprila 1924. leta v ciklu »O temeljih leninizma«. Na prvem mestu poudarja Stalin tukaj svetovni značaj narodnega vprašanja in to v antitezi s stališčem II. internacionale, ki se je nekoč zanimala samo za »kulturne« evropske narode.[16] Nadalje poudarja, da je leninizem snel narodno vprašanje z višine gromovitih deklaracij in ga postavil na zemljo ter izjavil, da so deklaracije o enakosti narodov votle in hinavske, če jih proletarske stranke ne podkrepijo z neposredno podporo osvobodilnim bojem

[15] Plenum CK RKPb 4.—12. julija 1928. O programu Kominterne. J. V. Stalin, Sočinenija 11 (Moskva 1949) 154—155.

[16] Značilno je, da uporablja Stalin za nesvobodne evropske narode izraz »nepolnopravni« in da pridržuje izraz »zatirani« za kolonialne, zunajevropske narode.

nehno zatirane (kolonialne) narode v osvobodilnem boju proti imperializmu za dejansko enakost narodov, za njihov samostojen državni obstoj. Razlog zatiranih narodov. Proletarske stranke podpirajo neposredno, stvarno in netemu je okoliščina, da leninizem priznava, da v narodnoosvobodilnem gibanju zatiranih dežel še niso »izčrpane« revolucionarne možnosti in sposobnosti in da je le-te mogoče izkoristiti za podiranje skupnega sovražnika — imperializma. Razmerje med proletarsko revolucijo v Evropi (katero Stalin očitno ocenjuje kot posebno in to prvo nalogo) in pa narodnimi gibanji, pa Stalin vendarle ne nahaja v Evropi sami, marveč v neposredni revolucionarni zvezi evropske revolucije z osvobodilnim gibanjem kolonij in odvisnih dežel. Gre torej za zvezo dveh različnih gibanj na različnih celinah.

Takoj za to strategično taktično tezo pride v Stalinovem predavanju na vrsto opozorilo, da proletariat ne more podpirati *vsakega* narodno osvobodilnega gibanja, ker so tudi takšna gibanja, ki prihajajo v navzkrižje z interesi razvoja proletarskega gibanja. Stalin torej stopnjuje pridržek, ki je spremljal v predvojnih programih boljševikov priznanje pravice narodov do samoodločbe.[17] Značilno je, da jemlje Stalin vse konkretne primere reakcionarnih gibanj iz evropskega prostora.[18]

Kot poglavitni sklep ponavlja tezo o nujnosti oblikovanja in utrjevanja skupne revolucionarne fronte proletariata v razvitih deželah in pa osvobodilnih gibanj zatiranih narodov. Toda takšna fronta je možna edino le tedaj, če proletariat zatiralskih narodov direktno in odločno pomaga osvobodilnim gibanjem zatiranih narodov. To pa pomeni »zastopanje, obrambo in uresničevanje gesla: pravica narodov do samoodločbe, do samostojnega državnega obstoja.«

Kolonialna osvobodilna gibanja je treba torej izkoristiti kot pomoč revoluciji v razvitih deželah. Stalin tukaj torej ne razpravlja o strategiji in taktiki *proletariata zatiranih* narodov v razmerju do narodnega gibanja lastnega naroda. V tem razmerju Stalin ne poudarja, da bi le-to moglo biti vir krepitve moči proletarskega revolucionarnega gibanja. On celo bolj opozarja na *problematičnost* tega razmerja za proletarsko gibanje. Tukaj namreč preži, po njegovem mnenju, nevarnost vplivov nacionalizma na socialiste zatiranih dežel, tu preži nevarnost, da bi socialisti v tem gibanju celo izgubili samostojnost svoje politike in zato morajo kar največ misliti na obrambo (!) te svoje samo-

[17] Takšen pridržek je odsev položaja, ki je postal zelo očiten po nastopu dobe imperializma v primerih tistih narodov, ki svojega narodnega vprašanja dotlej še niso bili rešili. Njihovo narodno gibanje je vodilo meščanstvo, ki je medtem izgubilo revolucionarnost. V takšnem položaju je bila možna dvojna usmeritev narodnih gibanj in zato se je odpiralo vprašanje, kako se bodo usmerila med reakcijo in revolucijo, ali bodo opora prvi ali drugi. Stalin je ta pridržek še stopnjeval, ne oziraje se na to, da je oktobrska revolucija medtem že ustvarila nov položaj in nove izkušnje in ne glede na to, da je pojav fašizma izražal novo notranjo krizo imperializma. Stalin je puščal nepojasnjeno vprašanje, kakšno naj bi bilo razmerje delavske stranke in delavskega razreda do narodov in narodnih gibanj tam in takrat, ko se in kjer se že nakazuje možnost, da se zgodovinska alternativa dvojne usmeritve narodnih gibanj bistveno odloči v korist revolucije. Stalin ni upošteval, da lahko poudarjanje revolucionarnega pridržka v takšnih primerih napravi napačen vtis, kot da je razmerje proletariata do naroda, katerega del je on sam, zgolj vprašanje taktike. Pustil je odprto vprašanje, kakšno družbeno vlogo ima narod, potem ko je njegovo narodno vprašanje že rešeno pod vodstvom proletariata.

[18] Dejansko noben primer, ki ga navaja Stalin, sploh nima značaja narodnega gibanja, ampak so to politična gibanja raznih vrst (Kerenski, Scheidemann, Henderson, prizadevanja angleških delavcev za ohranitev podložnosti Egipta).

stojnosti. (»Odtod izhaja neogibna potreba boja proti narodni zabubljenosti, ozkosrčnosti in osamitvi socialistov zatiranih dežel, ki se nočejo vzdigniti nad svoj nacionalni zvonik in ki ne razumejo zveze med osvobodilnim gibanjem svoje dežele in proletarskim gibanjem vladajočih dežel. Brez takšnega boja ni mogoče niti misliti na obrambo samostojne politike proletariata zatiranih narodov...«)

Nastal je vtis, da Stalin bolj zaupa meščanskim (ali celo fevdalnim) elementom v narodnoosvobodilnih gibanjih, kot pa proletarskim. Po drugi strani pa bi res mogli reči, da za Stalina »revolucionarna vloga narodno-kmečkih gibanj za osvoboditev nikoli nima pravega pomena v osvoboditvi sami, marveč v podpiranju edine socialistične države v njenem obstoju in to z bojem proti kolonizatorjem, kakor tudi z vlogo posrednih dejavnikov, ki pomagajo sovjetski proletarski revoluciji...«[19]

V svojih posegih v razpravljanja znotraj KPJ je Stalin sicer ugotovil za Evropo sploh in za Jugoslavijo posebej, da se je tukaj »zlasti zdaj poglobilo narodno revolucionarno gibanje«. Toda omejil se je na to, da je opozarjal na notranjo moč teh »v bistvu kmečkih« gibanj, da je opozarjal, da mora biti izhodišče KPJ teza, da »nikakor ni mogoče rešiti narodnega vprašanja kolikor toliko primerno, če se ne strmoglavi buržoazija in če ne zmaga revolucija« in da mora biti potemtakem »izhodiščna točka narodnega programa (KPJ) teza o sovjetski revoluciji v Jugoslaviji, v programu pa mora biti posebna točka o pravici narodov do samoodločbe, tja do odcepitve od države«.[20] Sicer pa Stalin vprašanja razmerja KPJ in narodnih gibanj v Jugoslaviji ni naprej obdelal in sta obe, Kominterna in KPJ, ostajali v letih 1924—1925 na ravni zamisli o »podpiranju« teh gibanj.

Obstajajo sicer Stalinovi poizkusi, da bi izdelal strateško — taktično koncepcijo razmerja med revolucionarnim proletariatom zatiranih dežel in osvobodilnim gibanjem teh istih dežel. Takšen poskus je napravil zlasti v svojem predavanju študentom Komunistične univerze delovnih ljudi vzhoda dne 18. maja 1925.[21] Šlo je torej za zunajevropske kolonijalne dežele in je bilo torej mogoče to strateško — taktično koncepcijo prenesti na položaj v Evropi samo v smislu analogije. Stalinova zamisel je bila — v najkrajših potezah — takšna:

Kolonialne dežele se razvijajo pod jarmom imperializma, v njih obstaja dvojno zatiranje (po lastni in po tuji imperialistični buržoaziji). V bolj razvitih med temi deželami (npr. v Indiji) že obstaja mnogoštevilen razred domačih proletarcev in se zato z naraščanjem revolucionarnega gibanja (proletariata) narodno meščanstvo cepi na dva dela, na revolucionarni (majhno meščanstvo) in na sporazumarski (veliko meščanstvo) del, od katerih prvi nadaljuje nacionalni revolucionarni boj, medtem ko stopa drugi v blok z imperializmom. V teh in takšnih relativno razvitih deželah je treba ustvariti blok delavcev in malega meščanstva (o kmetih posebej ni besede), katerega cilj je popolna osvoboditev izpod imperializma. Vzporedno s tem blokiranjem pa dobiva vse aktualnejši pomen vprašanje hegemonije proletariata v teh deželah in vprašanje osvoboditve ljudskih množic izpod vpliva sporazumarskega nacionalnega meščanstva. V ta namen je domačemu delavskemu razredu potrebna tudi samostojna komunistična stranka. Bistveno pomembno je zagotoviti tudi realno zvezo med osvobodilnim gibanjem teh dežel in proletarskim gibanjem razvitih dežel zahoda.

---

[19] Zvonko Lerotić, Nacija (Zagreb 1977) 183.
[20] Staljin, Nac. pitanje, 218—220.
[21] Staljin, Nac. pitanje, 221—236.

Najbolj zanimiva je Stalinova obdelava oblik narodne fronte. Možne so različne oblike, odvisno od stopnje razvitosti posameznih dežel.

a) Enotna fronta v najmanj razvitih deželah, kjer narodno meščanstvo še nima razloga, da bi se diferenciralo; izločevanje komunističnih elementov v stranko prihaja v poštev samo v teku boja, posebno pa po narodni osvoboditvi (Maroko).

b) V deželah, kjer se je narodno meščanstvo že razcepilo na revolucionarno in sporazumarsko stranko (Egipt, Kitajska), je treba ustvariti revolucionarni blok delavcev in malega meščanstva, ki ima lahko obliko enotne delavsko-kmečke stranke (npr. Kuomintang), ki pa mora biti dvostranska (KP in stranka revolucionarnega malega meščanstva) in ki mora izpolnjevati pogoj, da ne omejuje svobode agitacijskega in propagandističnega dela komunistične stranke in da ji *olajšuje* dejansko vodenje revolucionarnega gibanja. V takšnih primerih obstaja nevarnost utapljanja komunističnih elementov v vrstah meščanstva.

c) Najbolj razvite kolonialne dežele, kakor Indija, kjer se je sporazumarski del narodnega meščanstva že utegnil sporazumeti z imperializmom in ustvariti z njim blok proti delavcem in kmetom lastne dežele. Te najrazvitejše kolonialne dežele pomenijo posebno obliko. Pogoj za zmago revolucije je razbitje tega bloka, proletariat pa mora v ta namen osredotočiti svoj boj proti sporazumarskemu meščanstvu (pomeni, da je kot prvi sovražnik označeno sporazumarsko domače meščanstvo in ne tuji imperializem). V tej akciji se mora proletariat sam pripraviti za vlogo *voditelja* osvobodilnega gibanja. Ustvariti revolucionarni protiimperialistični blok in zagotoviti v tem bloku hegemonijo proletariata, to je njegova naloga. Takšen blok ima lahko, ni pa nujno, obliko enotne delavsko-kmečke stranke, formalno povezane z enotno platformo. Samostojnost komunistične stranke je obvezna in temeljna stvar, kajti samo ona more pripraviti in izpeljati hegemonijo proletariata. Takšna »komunistična stranka more in mora stopiti v odkrit blok z revolucionarnim krilom meščanstva, da bi mogla potem, ko je izolirana sporazumarsko narodno meščanstvo, popeljati za seboj milijonske množice mestnega in kmečkega malega meščanstva v boj proti imperializmu.«

Stalin tega svojega shematičnega osnutka iz leta 1925 pozneje ni naprej razvil, potrdil pa ga je še enkrat leta 1927 v članku »Mednarodni značaj oktobrske revolucije.« Pisal je, da je oktobrska revolucija *odprla* novo epoho, epoho *kolonialnih* revolucij, ki se v *zatiranih* deželah sveta dogajajo v *zvezi* s proletariatom, pod *vodstvom* proletariata.«[22] Iz te formulacije znova vidimo enostranost Stalinovega zanimanja za narodno kot kolonialno vprašanje. Mogoče je bil razlog za takšno enostranost tudi to, da se v zunajevropskih deželah, v kolonijah, njegova shema ni zapletala z vprašanjem, kako doseči enotnost *proletariata.* Saj to vprašanje je v evropskih kapitalističnih deželah povzročalo komunistom največ skrbi, za njegovo »rešitev« pa je Stalin kmalu razglasil geslo o socialdemokratih kot dvojčkih fašistov.

*

Kakorkoli že, Stalinove teze niso neposredno temeljile na razčlembi narodnih vprašanj v Evropi in komunisti določenih evropskih dežel so lahko uporabili samo analogijo. To so vsekakor tudi storili. Podrobnejša razčlemba bi nedvomno pokazala, da je Stalinova »indijska« shema sestavljala temelje

[22] Staljin, Nac. pitanje, 270.

strateško taktičnih stališč KPJ o nacionalnem vprašanju ob koncu 20-tih in v začetku 30-tih let. To je mogoče opaziti tudi v načrtih za organiziranje narodno revolucionarnih gibanj Hrvatov, Slovencev, Makedoncev.[23] V teh organizacijah naj bi delovali ljudje, ki bi bili pripravljeni na revolucionaren boj proti režimu zaradi narodnih nagibov, ne torej komunisti neposredno, »zavezniško množično gibanje narodnih revolucionarjev pomeni most, čez katerega pelje KP kmečke množice v boj za narodno osvoboditev, za rušenje vojno-fašističnega režima, za kmečko-delavsko vlado. To je pot k meščansko demokratični revoluciji, ki jo bo delavski razred moral nadaljevati v proletarsko.«[24] V tej zamisli in njenem izvajanju opazimo kot poglavitno praktično vsebino »koncentričen ogenj« proti sporazumarskemu meščanstvu (»množicam, ki gredo danes za Mačkom ... stalno zabijamo v glavo, da so njihovi voditelji izdajalci in sporazumarji ...« — To je označba te taktike, dana post festum na splitskem plenumu CK KPJ junija 1935). To je bil tisti način »razbijanja bloka narodnega meščanstva z imperializmom«, ki je bil pogoj nadaljnjemu razvoju »indijske sheme«, to je oblikovanju »revolucionarnega protiimperialističnega bloka z revolucionarnim delom meščanstva«, po katerem naj bi potem prišlo »pripravljanje in izvajanje hegemonije proletariata« v gibanju »milijonske množice mestnega in kmečkega malega meščanstva v boju proti imperializmu«.

V svojem revolucionarnem spoprijemanju z družbenimi problemi Jugoslavije je prihajala KPJ do lastnih izkušenj, te pa so peljale k novim praktičnim in teoretičnim sklepom.[25] Ni dvoma, da je bila dinamika tega procesa prenikanja v družbena gibanja v mnogonarodni Jugoslaviji, v neposrednem sorazmerju s pripravljenostjo in usposobljenostjo KPJ za realno revolucionarno dejavnost. Kolikor je bila akcija Josipa Broza v Zagrebu 1928. leta proti frakcionizmu pomembna za bojno usposobljenost KPJ in kolikor je ta akcija vnaprej nakazovala prihodnji razvoj in uspešnost akcije KPJ po letu 1934, tja do vojne in revolucije, toliko je ta akcija v pomembni meri vnaprej naznanjala tudi zamisel spojitve narodnoosvobodilnega boja, pod neposrednim in najbolj dejavnim vodstvom delavskega razreda, s socialistično revolucijo.

---

[23] E. Kardelj označuje ta načrt kot »abstraktne konstrukcije« iz tujine. V: Po petindvajsetih letih (Ljubljana 1959) 43—44.

[24] To oznako, ki ponavlja takrat veljavno direktivo CK KPJ, najdemo v referatu Edvarda Kardelja na pokrajinski konferenci KPJ za Slovenijo sredi septembra 1934. V: Komunist (Ljubljana 1974) Teoretična priloga, avgust-december, 30.

[25] Značilen primer takšnega iskanja najdemo v pismu, ki ga je pisal Lovro Kuhar — Prežihov Voranc 10. aprila 1933 z Dunaja Dragotinu Gustinčiču v Moskvo. Prežihovemu Vorancu je bilo kot članu CK KPJ zadano, da pripravi »platformo« za gibanje SNR (Slovenskih narodnih revolucionarjev). Gustinčič, nekdanji sekretar PK KPJ za Slovenijo, pa je imel skupaj z Ivanom Regentom in Karlom Hudomaljem nalogo od CK KPJ, da dela v Moskvi pri pripravljanju istega besedila. Ob vprašanju, ali naj komunisti sami osnujejo svoje skupine v SNR ali pa naj se le povežejo s tistimi skupinami, ki so nastale same (bile so takrat ilegalne narodno bojevne skupine v Slovenskem Primorju in v Istri, v mejah fašistične Italije), je Prežihov Voranc pisal Gustinčiču: »Ako stranka hoče, da to gibanje (SNR) ne bo šlo mimo nje, ako stranka hoče biti tudi voditeljica v boju nac. osvoboditve, ako hoče izpeljati taktiko (skupnega boja) delavcev, kmetov in zatiranih narodov, potem se mora temu boju skušati od začetka postaviti na čelo ne samo s postavljanjem čisto nac. rev. parol, kakor se to praktično izvaja, temveč tudi skušati zadobiti nekaki organizacijski vpliv potom sodelovanja pri ustanavljanju takih skupin ... Zakaj bi se mi tega dela bali praktično, ako teoretično postavljamo take parole?« — Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, fond D. Gustinčič.

Toliko je torej že naznanjala koncepcijo, ki je postala temeljna strateška usmeritev v letih 1941—1945.

Vnaprejšnje nakazovanje (anticipacija) seveda še ni podrobna dodelava. Pa vendar se v njem zaznava tisto, kar je pomembno v prihodnosti, kar bo jutri močnejše in odločilno. V tem smislu omenjamo iz aktivnosti Josipa Broza v času 8. zagrebške konference momente, ki govore o takšnem vnaprejšnjem zaznavanju in nakazovanju.

Boj proti frakcionizmu je bil povezan z bojem proti poskusom vnašanja nacionalizma v vrste revolucionarne delavske stranke, posebno proti poskusom desnice, da bi »nacionalni boj prenesli v sindikalno gibanje«. V zvezi s tem je Tito povzel sklepe prejšnjih dokumentov o položaju v Jugoslaviji (Peti razširjeni plenum IKKI in Tretji kongres KPJ) na tak način, da s svojo jedrnato izrazitostjo priča, da je ta povzetek tudi sad njegovega lastnega pojmovanja (»narodno zatiranje vseh nesrbskih narodov po velikem srbijanskem meščanstvu in dvoru, pred katerim pa množice nočejo kapitulirati, četudi so meščanska in malomeščanska vodstva zatiranih narodov že kapitulirala«.[26]) Najbolj zgovoren dokument te vrste je vsekakor razglas zagrebškega mestnega komiteja KPJ, ki ga je Josip Broz napisal neposredno po znanem atentatu v skupščini.[27] Njegova značilnost je, da najočitneje pokaže neposredno povezanost protidelavske razredne politike s hegemonistično politiko narodnega zatiranja. Boj za razredno in narodno osvoboditev sta v njem neločljivo povezana, tako prvemu kot drugemu naj služi avantgardna akcija proletariata, ki pripravlja generalno stavko. Popolnoma jasna je obsodba politike beračenja za drobtine oblasti in sporazumarstva, ki jo goji vodstvo HSS. Toda obsodba ni deklarativna, marveč opozarja na rezultate takšne politike. Popolnoma jasno je pritrdilno stališče proletariata h gibanju za narodno osvoboditev, toda to ni stališče nekakšnega razsodnika nad narodom, marveč tališče tistega sestavnega dela naroda, ki edini more in mora izvesti stvar osvoboditve. Zanimivo je, kako je Tito pozneje, decembra 1936, ko se je že oziral nazaj, označil dejavnost komunistov v zagrebškem položaju sredi leta 1928. »Komunisti so v teh demonstracijah sodelovali, komunisti so podpirali zahteve hrvatskega naroda, toda ta val ljudskega protesta proti beograjskemu nasilju še zdaleč ni bil komunističen. To ljudsko gibanje je bilo v pravem smislu te besede splošno demokratično in osvobodilno gibanje hrvatskega naroda.«[28] Mi bi temu dodali, da so komunisti s pozivom proletariatu, naj pripravi generalno stavko v tem gibanju več kot sodelovali. Ta poziv je naznanjal njihovo pričakovanje in zahtevo po stvarnem vodstvu v njem.

Čas od 4. avgusta 1928 do 12. marca 1934 je Tito prebil v ječi. To mu je seveda preprečilo, da bi mogel dejavno sodelovati v gibanju. V tem času pa se v gibanju niso prenehali razvijati prizadevanja, ki jih je Tito že sam izoblikoval. Kajti rasla so iz družbenih razmer v Jugoslaviji, iz potreb socialne in narodne svobode v njej. Zato tisto novo, kar je v času Titovega bivanja v ječi dozorelo, njemu ni bilo nič tujega, marveč je po prihodu iz zapora marca 1934 lahko odločno nadaljeval tam, kjer so ga v letu 1928 iztrgali. V času 1932—1934 so se komunisti Jugoslavije poglobljeno pečali z nacionalnim vprašanjem in prišli do kakovostno novih sklepov in odločitev. Predvsem gre za popolnejše spoznanje družbene biti narodov v Jugoslaviji in njihovih gibanj,

[26] Josip Broz Tito, Sabrana djela (odslej kratko: Tito, SD) 1, 83—84. Direktive delegatu zagrebačke organizacije za savjetovanje, februar 1928. — Primerjaj tudi Titovo predavanje v politični šoli ZKJ v Kumrovcu 26.—27. marca 1977.

[27] Tito, SD 1, 115—116.

[28] Tito, SD 2, 50.

gre za novo opredelitev razmerja proletariata in njegove revolucionarne stranke do teh gibanj, namreč v smislu preseganja zamisli o »zavezništvu z gibanjem nacionalnih revolucionarjev«, ki bi jih sploh bilo treba šele ustvariti. Vpogled v novo razpravljanje v vrstah jugoslovanskih komunistov o narodnem vprašanju omogoča nekaj dokumentov.

*

V legalni reviji »Književnost« (izhajala je v Ljubljani od decembra 1932 do decembra 1935), je bila natisnjena v številkah 1—7 prvega letnika 1932/1933 študija Edvarda Kardelja (psevdonim Tone Brodar) »Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje«. V študiji nastopa avtor proti tolmačenju slovenskega narodnega vprašanja kot »kulturnega problema« in naglaša, da je to »širok kompleks družbenih pojavov, ki sega preko cele družbene nadstavbe«. V nadaljevanju razvija avtor marksistični nauk o narodu in utemeljuje do neke mere parafrazirano Stalinovo definicijo naroda. Na videz ponavlja tezo, da je po svojem množičnem nosilcu nacionalno vprašanje postalo v bistvu kmečko vprašanje, potem pa prehaja k razčlembi meščanskega nacionalizma, od njegove napredne faze (Mazzini) do fašizma. Znanstveno spoznanje nacionalnega vprašanja je postalo orožje delavskega razreda pri reševanju tega problema. Toda ne gre samo za razlaganje, stvar je v tem, da se svet spremeni. »Zato je za nas ideja naroda bojevno sredstvo v borbi za socialno osvobojenje človeštva.«

Potem ko je kratko orisal razvoj slovenskega narodnega vprašanja, je Kardelj sklenil: »Stališče nas marksistov je, da ima vsak narod pravico do samostojnega življenja, toda takšno svobodo je mogoče izbojevati samo z vztrajnim bojem delovnega ljudstva, kajti nacionalno vprašanje v svojem jedru ni kulturni, temveč socialni problem in se zato kot hegemon v tem boju vse bolj uveljavlja proletariat.«[29]

Kardeljeva študija je vzbudila veliko zanimanje in o njej so razpravljali tudi v CKKPJ na Dunaju. V tem krogu so sestavili kritično oceno študije, ki se je trudila poiskati kako napako.[30] Ugotovili so »tri temeljne napake Brodarja, ki dejansko pomenijo zanikanje revolucionarnih moči narodnoosvobodilnega gibanja v meščansko demokratični revoluciji.« Grajali so tri stališča iz študije.

Prvo je stališče, ko Kardelj pravi: »Četudi je množični nosilec nacionalnega boja kmet, je njegov hegemon meščanstvo. Njegova gospodarska podlaga je boj proti gospodarski hegemoniji vladajočega naroda, z drugimi besedami — konkurenca.«

---

[29] Kardelj je takrat opozoril, da so nekateri v Sloveniji že pred nekaj leti pisali z znanstvenega stališča o narodnem vprašanju. Pri tem je šlo za naslednja dela: Lojze Ude, Novo zbiranje; v: Slovenska misel (Ljubljana 1924) 21—33. — isti avtor, Kaj je narod in ali smo Slovenci narod ali ne; v: Mladina (Ljubljana 1927) 36—38, z nadaljevanjem v: Svobodna mladina (Ljubljana 1928) 32—34, 95—102 in 137—144. (Oba spisa ponatisnjena v knjigi istega avtorja, Slovenci in jugoslovanska skupnost, Maribor 1972) — Jože Dolenc, Pravica samoodločbe do odcepitve; v: Svobodna mladina (Ljubljana 1928) 5—11. — Dušan Kermavner, Pravica samoodločbe slovenskega naroda pred sodiščem; v: Svobodna mladina (Ljubljana 1928) 104—107. — Jože Dolenc, Rusija in nacionalni problem; v: Svobodna mladina (Ljubljana 1929) 48—54.

[30] Pripombe CK KPJ so poslali tudi v kaznilnico v Sremski Mitrovici, kjer so komunisti jetniki temeljito diskutirali o njih in tudi o Kardeljevi študiji. Prepis lastnega slovenskega prevoda teh pripomb je prinesel v Ljubljano iz Sremske Mitrovice Dušan Kermavner. Napisal jih je verjetno Blagoje Parović in so jih l. 1976 vključili v njegova zbrana dela.

Drugo grajano mesto: »Kmet, ko se tu bojuje za nacionalno osvoboditev, vidi v tem boju predvsem boj proti kapitalizmu, kajti v njegovi podobi se mu kaže tuja vlada. Ta boj dobiva tako izrazito protikapitalističen, včasih kar ludistični značaj. Najbolj znana primera sta kitajski in indijski.«

In tretje grajano mesto: »Majhni narodi v kapitalističnem gospodarskem sistemu nikjer ne morejo priti do prave nacionalne svobode . . .«

Kritiki so v teh treh navedenih odstavkih najprej videli nevarnost, da bi se kdo ne vrnil k zavrženim tezam Sime Markovića o konkurenčnem boju nacionalnih meščanstev kot poglavitni socialni vsebini narodnega vprašanja. Nato so trdno vztrajali pri tem, da narodnoosvobodilna gibanja še zdaleč niso postala socialistična, čeravno se bojujejo proti imperializmu, kajti protikapitalistični značaj more imeti samo boj proletariata in je zato treba računati na dve etapi v revoluciji. In končno, tudi tretje mesto je povod, da poudarijo, kako temeljno napačno bi bilo istovetiti narodnoosvobodilni boj s proletarskim gibanjem za socialistično revolucijo.

Kritična ocena se torej ni dotaknila glavne Kardeljeve misli v študiji. Skrbela je predvsem za to, da ne bi bile kako prizadete Stalinove trditve in nanje se je tudi neposredno sklicevala. Toda, ne glede na to skrb, je tudi kritična ocena sama vsebovala formulacije in politične sklepe na temelju položaja v Jugoslaviji, ki bi jih mogli šteti celo za dopolnilo Kardeljeve glavne misli. Med drugim pravi: »Zaradi vseh teh momentov (ki izvirajo iz nerešenega nacionalnega vprašanja) trpe ne samo kmetje, marveč tudi proletariat in malomeščanske, celo buržoazne plasti, vsak na svoj način, v večji ali manjši meri. Iz tega nastaja možnost, da se vsi oni zbirajo . . . Razlika v njihovem razrednem položaju povzroča neenotnost gibanja . . . Narodnoosvobodilno gibanje more zmagati samo s pogojem hegemonije proletariata, ki je edini sposoben zediniti osvobodilno gibanje zatiranih narodov s socialnim bojem socialno zatiranega (ljudstva) — posebno srbskega — in da ga izpelje odločno in do konca. Potemtakem je temeljna naloga proletariata glede narodnoosvobodilnega gibanja, zbrati pod svojim vodstvom kmete in druge male in srednje plasti, voditi jih in jih v procesu boja osvobajati vpliva buržoazije.« Gotovo ni naključje, da je Kardelj izbral ravno zadnji stavek in ga neposredno navedel (ker »jasno in natančno postavlja naloge, ki stoje pred nami«) v svojem referatu na pokrajinski konferenci KPJ za Slovenijo septembra 1934 v Goričanah.

Prav ta referat v Goričanah (»Naloge pokrajinske organizacije KPJ v Sloveniji glede kmečkega in nacionalnega vprašanja«) je v veliki meri usmerjen k dokazovanju, da meščanski razred ne more biti več vodnik narodnoosvobodilnega boja. To ključno politično dejstvo pa dokazuje sedaj na nov način: sporazumarstva ne dokazuje več s tem, da bi se skliceval na odpor meščanstva proti zahtevi po odcepitvi od Jugoslavije, marveč ga dokazuje s tem, da se narodno meščanstvo sporazumeva z režimom diktature na škodo čisto konkretnih in aktualnih interesov posameznih narodov, njihove dejanske enakopravnosti. O možnostih v Sloveniji se Kardeljev sklep glasi: »Vse to je dokaz, da je samo od nas odvisno, od naše aktivnosti in pravilnosti našega dela, kdaj bo proletariat v Sloveniji zajel večino kmečkih množic in postal voditelj narodno revolucionarnega boja. Danes ni razreda ne stranke razen prave proletarske komunistične partije, ki bi mogel postaviti iskreno in pravilno geslo revolucionarnega boja za osvoboditev in zedinjenje slovenskega naroda. Vsaka akcija v tej smeri pa izpodkopava temelje kapitalističnega sistema in je zato zgodovinska dolžnost slovenskega proletariata in njegove avantgarde, napeti

vse sile, (da si izbojuje vodstvo v kmečkem boju), da popelje kmečko ljudstvo v revolucionarni boj proti velikosrbski diktaturi.«[31]

Ni dvoma, da se je Tito kmalu po svojem prihodu iz zapora seznanil z vsemi tremi omenjenimi dokumenti.[32] S prvima dvema v CK, posebno ko je 10. avgusta 1934 dobil nalogo, da skupaj z Blagojem Parovićem zasnuje referat za IV. državno konferenco KPJ »Delo na vasi in nacionalno revolucionarno delo«,[33] s tretjim pa neposredno, saj je bil sam v imenu CK navzoč na konferenci v Goričanah.

Tito se je v svojem delu kmalu tudi neposredno srečal z vprašanjem razmerja do narodnega gibanja na Hrvatskem. V svojem »Poročilu predstavnika zagrebške organizacije«, z dne 2. avgusta 1934, poroča o pogovorih konec marca v Bjelovarju in okolici z levo usmerjenimi politiki iz HSS, ki mislijo na posebno organiziranje revolucionarne levice v HSS in na zavezništvo s KPJ za skupen boj proti režimu diktature in nacionalnega hegemonizma. Tito jim je obljubil, da se bo pomujal, da bi KPJ njihovo stališče sprejela. O tem omenja v poročilu: »To sem storil še takrat, ko še nisem vedel, da je partija že začela delati v tej smeri.«[34] Najpomembnejše je dejstvo, da je Tito, potem ko se je podrobno seznanil s perečimi vprašanji partijske politike v razmerju do narodov, v nekem trenutku splošne politične krize Jugoslavije jedrnato formuliral stržen koncepcije, ki se je porajala in jo spremenil v jasen politični sklep in nalogo. To je storil neposredno po umoru kralja Aleksandra v Marseilleu v svojem direktivnem pismu z dne 11. oktobra 1934 Pokrajinskemu komiteju KPJ za Slovenijo.[35] Med drugim tukaj piše: »Nacionalni boj in zatiranje bosta sedaj gotovo dobila veliko ostrejše oblike ... Toda pred tem ne smemo zastati, organizirati moramo (ta boj) in postaviti se na (njegovo) čelo. Eno izmed naših poglavitnih gesel mora biti osvoboditev vseh narodov Jugoslavije izpod velikosrbskega zatiranja. *Postaviti se moramo na čelo narodnoosvobodilnega gibanja*« (podčrtal J. P.).

Ne gre torej več za »pomaganje« niti več za »most«, čez katerega bi bilo treba vplivati na narodna gibanja, niti več za poudarjanje sporazumarstva narodnega meščanstva kot prve naloge. Zdaj gre za novo in jasno besedo: postaviti se na čelo tega gibanja! Neposredno in bojno! Glavni cilj: osvoboditev! Vse drugo se bo rešilo v teku boja.

Položaj je bil takrat zelo zaostren tako v državi kot tudi v mednarodnih odnosih. Zdelo se je, da je vojna na obzorju. Bilo je treba preiti k dejanjem. Še pred 19. oktobrom 1934 je Tito v imenu CK napisal okrožnico *vsem* pokrajinskim komitejem KPJ in SKOJ z direktivo, naj ustanavljajo čete proletarske obrambe »v boju proti terorju vojaško fašistične diktature velikosrbskega meščanstva z namenom, da se upro vsakemu terorju in poskusu lomljenja in razbitja revolucionarnega boja delavskega razreda in osvobodilnega boja zatiranih narodov v Jugoslaviji«.[36] V okrožnici spominja na izkušnjo KPJ in SKOJ iz nekdanjih bojev proletarske obrambe (proletarskih akcijskih čet — PAČ) proti ORJUNI v času 1921—1926. Toda opaziti je treba razliko: sedaj

[31] Navedeno po dokumentu v Arhivu CK ZKS. V Teoretični prilogi Komunista (avgust-september 1974) so izpuščene besede v oklepajih.

[32] V času bivanja v mariborski kaznilnici (1932 in 1933) so Tito in sobojevniki prejemali vrsto revij, med njimi pa ni najti ljubljanske »Književnosti« in zato ne moremo domnevati, da bi bil Tito bral Kardeljevo študijo še pred odhodom iz zapora. Prim. opombo 62 v Tito, SD 2, 241—242.

[33] Tito, SD 2, 308.

[34] Tito, SD 2, 22, 305.

[35] Tito, SD 2, 48—49.

[36] Tito, SD 2, 52—55.

KPJ teh obrambnih čet ne postavlja več izključno na razredni temelj, marveč naroča, naj se »regrutirajo iz vrst vseh proletarskih in nacionalno revolucionarnih elementov v mestih in na deželi,« ustanovijo pa naj se »s ciljem obrambe in organiziranja ter akcij revolucionarnega proletariata, delovnih kmetov in zatiranih narodov«.

Ta direktiva je bila sprejeta v položaju, ko so po marsejskem atentatu pričakovali izbruh vojne. Vojne potem sicer ni bilo, nevarnost je pa bila pereča še naprej. Januarja 1935, neposredno po kritičnem času, je Tito takole označil položaj: »Potrebna je samo iskrica in svetovni požar se lahko zaneti... Spopad, do katerega bi lahko prišlo ob marsejskem atentatu, ni odstranjen, marveč samo odložen, kajti iskra, ki je skočila ob marsejskem atentatu, je sicer ugasnila, toda pepel, v katerem je tlela, vsebuje še veliko takšnih isker...«[37] Direktiva o ustanavljanju obrambnih čet in odločnost, da se je treba »postaviti na čelo narodnoosvobodilnega gibanja«, pomenita več kot zgolj reagiranje na nek kritični položaj. Oni izražata zamisel revolucije, ki se bo potrdila v prihodnosti. Ta zamisel je v skladu s sklepom IV. državne konference z dne 25. decembra 1934 o ustanovitvi komunističnih partij Hrvatske in Slovenije, nato pa še Makedonije. »Ta zgodovinski sklep,« je pisal Tito neposredno po konferenci, »bo nedvomno imel velikanski pomen za nadaljnji razvoj, krepitev in boljševizacijo ne samo hrvatske in slovenske, marveč *celotne partije Jugoslavije*« (podčrtal J. P.).

Zares, Tito je temu sklepu dal zgodovinski pomen s tem, da je boj za njegovo uresničenje združil v eno z bojem za konsolidacijo in novo bojno usposobljenost jugoslovanske komunistične partije, ustanovitvi KPS in KPH pa je vlil novo koncepcijo revolucije kot njen bistveni smisel.

Razume se, boj proti nevarnosti fašizma v Jugoslaviji in zunaj nje je med tem postal zelo aktualen in v prvo vrsto je postavil potrebo, da se ustanovi protifašistična ljudska fronta in to *enakomerno* v vseh deželah Jugoslavije, torej tudi v Srbiji.[38] Problem boja za nastanek ljudske fronte v Jugoslaviji, v mnogonacionalni državi z nerešenim narodnim vprašanjem,[39] je na svoj način vsiljeval tudi vprašanje, kako se bo delavski razred revolucionarno vključil v dogajanje v posameznih narodih, kako se bo povezal s progresivnimi

---

[37] Tito, SD 2, 66.

[38] O tem obstaja že precej zajetna, četudi ne izčrpna literatura.

[39] Mislim, da ni prav, če že za tisti čas reduciramo narodno vprašanje v Jugoslaviji na vprašanje »mednacionalnih« odnosov, kot je to storjeno v predgovoru k 3. zv. Titovih zbranih del. Takšno označevanje nastaja gotovo pod vtisom dogajanj v čisto drugačnem zgodovinskem položaju, t. j. po NOB in socialistični revoluciji v Jugoslaviji. Če ga uporabimo za leta pred revolucijo, potem se približamo zanikanju revolucionarnega značaja boja zatiranih narodov in narodnosti v hegemonistični Jugoslaviji in ponižanju tega boja na raven ustavnega urejevanja odnošajev med vsemi narodi, ne oziraje se na to, ali pri posameznem narodu obstaja narodno vprašanje in gibanje za narodno osamosvojitev ali ne. Sprememba v stališču KPJ do jugoslovanskega »okvira«, tj. opustitev stališča o obveznosti odcepitve (kar je že ves čas bilo načelno in praktično neustrezno), izhaja neposredno iz nujnosti boja proti fašizmu, nikakor pa ne iz spremembe značaja narodnega vprašanja v Jugoslaviji ali iz spremembe ocen tega vprašanja v očeh KPJ. Komunisti so še naprej vztrajali na pravici narodov do samoodločbe in zato v izrazoslovju KPJ tistega časa ne najdemo izraza »mednacionalni odnosi« kot nadomestka za pojem »narodno vprašanje«, ki edini ustreza bistvu tega družbenega pojava tudi še v času po l. 1935. Zelo napačno bi bilo, če bi dobili vtis, da je novo stališče KPJ pomenilo novo zanikanje pravice do samoodločbe, če bi dobili vtis, kot da so stališče o obveznosti odcepitve nadomestili s stališčem o drugi obveznosti, o obveznosti federiranja narodov Jugoslavije, če bi dobili vtis, da gre za nekakšen državnopravni program KPJ.

družbenimi silami in tokovi v teh narodih. Po drugi strani, je to bil čas, v katerem je svetovno komunistično gibanje »začelo čutiti in dojemati vso nevarnost fašistične kontrarevolucije, organizirati se in mobilizirati vse demokratične moči za odpor proti fašizmu in vojni. Najbolj popolno manifestacijo pozitivnih sprememb v svetovnem komunističnem gibanju pomeni VII. kongres Kominterne, ki se je sestal julija in avgusta 1935. leta. Njegovi sklepi o nujnosti boja za enotnost delavskega gibanja in boja za zbiranje protifašističnih, demokratičnih in vseh nefašističnih moči na liniji ljudskih front, so imeli svetovnozgodovinski pomen.«[40]

Še pred tem kongresom, junija 1935, na splitskem plenumu CK KPJ, kjer so analizirali položaj po petomajskih volitvah v državi in pa mednarodne odnose, so nastale kakovostne spremembe v tem, kako tolmači KPJ pravico zatiranih narodov do samoodločbe, v luči potrebe oblikovanja ljudske fronte. Plenum je hotel pospešiti ustanovitev KP Hrvatske in KP Slovenije. Smisel in aktualnost te naloge pa je pojasnjeval Blagoje Parović najširšemu članstvu v »Proleteru« takole: »Ustanavljamo KPH in KPS v boju proti narodnemu zatiranju, šovinizmu in buržoaznemu nacionalizmu, *v boju za internacionalno vzgojo delovnih množic, za medsebojno bratovstvo vseh narodov in zaradi tega boja*« (podčrtal J. P.). Ob isti priložnosti je takole pojasnil tudi stališče do posameznih oblik samoodločbe in do Jugoslavije kot države: »Mi smo za svobodo in *pravico samoodločbe zatiranih narodov*. Toda mi ne zahtevamo raztrganja Jugoslavije za vsako ceno. V tem vprašanju je naš cilj *svoboda*, enakopravnost in bratovstvo vseh narodov; *pravica in svoboda* vsakega naroda je, da sam odloča, s kom in kako bo ustvarjal svojo državno skupnost. Če Hrvatje, Slovenci in drugi narodi, potem ko so si izbojevali polno svobodo in pravico do samoodločbe, *svobodno* in *brez vsakega siljenja* ali ukane, sklenejo ostati v državni skupnosti (zvezi, federaciji, avtonomiji) s srbskim narodom, potem mi *nismo proti temu*, kakor tudi nismo proti odcepitvi, če je to edina pot za *osvoboditev* teh narodov« (podčrtano v izvirniku).[41]

Po VII. kongresu Kominterne, ki je utrdil zamisel ljudske fronte in potrdil, da je mogoče priti do nje tudi »od zgoraj«, to je s sporazumevanjem z vodstvi demokratičnih strank in pod., je CK KPJ izrekel novo stališče glede obveznosti odcepitve, v skladu z dejanskimi prizadevanji realnih narodnih gibanj v Jugoslaviji: »Medtem ko ostajajo pri svojem načelnem stališču glede samoodločbe narodov s pravico do odcepitve, upoštevajo komunisti današnji mednarodni položaj, in ob pogoju, da izgine narodna neenakopravnost, da so dana maksimalna jamstva svobodi hrvatskega in drugih narodov in da ti narodi svobodno na to privolijo, se (komunisti) ne izrekajo za odcepitev tega naroda od današnje državne skupnosti — Jugoslavije.«[42]

Edino realno in resnično polno jamstvo svobode narodov je bila uresničitev zamisli, ki se je po Titovih besedah iz oktobra 1934 glasila: komunisti se morajo postaviti na čelo nacionalnih gibanj! Nihče drug razen delavskega razreda in njegove revolucionarne stranke ni mogel zagotoviti takšnega jamstva. In zato to pozitivno stališče KP do jugoslovanske države ni bilo samo skladno s trajnimi temeljnimi in neposrednimi interesi jugoslovanskih narodov in narodnosti, ki so vsi čutili, da se je treba skupno braniti pred na-

[40] Iz predgovora. Tito, SD, 3, VII—VIII.

[41] Blagoje Parović, Izabrani spisi (Beograd 1976) 265. — Prim. J. Pleterski, Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ—KPS. Objavljeno tudi v tej knjigi, besedilo 19.

[42] Istorijski arhiv KPJ 2, 369.

padom fašizma, marveč je to stališče imelo tudi svojo razredno, revolucionarno vsebino. To pomeni: *šele uresničenje* zamisli, da je nujno potrebno postaviti se na čelo narodov (»... proletariat se mora najprej ... povzdigniti do nacionalnega razreda, povzdigniti se do vodilnega razreda nacije ...« — Komunistični manifest), je dajalo spremenjenemu stališču KPJ glede vprašanja odcepitve značaj »novih pogledov na nacionalno vprašanje v Jugoslaviji«,[43] novih v smislu inovacije revolucionarne koncepcije. *Usposobiti KPJ za neposredno uresničevanje* te koncepcije, to je bila najnujnejša Titova skrb, to je bilo njegovo ustvarjanje zgodovine.

Nimamo namena ponavljati vse tisto, kar je že znanega o Titovi dejavnosti v letih 1935—1937.[44] Skupaj z uredniki njegovih zbranih del upamo, da »bo mogoče z dodatnim iskanjem verjetno najti še kake Titove dokumente iz tega časa«. Zares bi bilo posebno zanimivo za našo temo, izvedeti kaj več o njegovem nastopu na posvetu vodilnega aktiva KPJ, ki se je sestal v Moskvi aprila 1936. Dokument tega posvetovanja (»Januarski razglas« CK KPJ) je tako skladen s tekom Titove misli in akcije, da moramo v njem domnevati tudi navzočnost Titovega ustvarjalnega prispevka.

Iz te dobe obstaja Titovo »Pismo za Srbijo« z dne 2. novembra 1936 z znano razlago možnosti za rešitev narodnega vprašanja v Jugoslaviji.[45] V njem beremo: »Levičarji (komunisti) vztrajajo neomahljivo na načelu samoodločbe narodov do odcepitve. To je *pravica*, ki mora biti priznana vsakemu narodu, da bi bil enakopraven. Toda to ne pomeni, da je odcepitev v vsakem položaju tudi obvezna in smotrna. V današnjem položaju so (levičarji) proti razkosanju Jugoslavije, ki ga želijo plačanci italijanskega, avstrijskega in madžarskega fašizma in ki bi nedvomno pripeljalo do vojne, kar ravno žele vsi fašistični netilci vojne. Levičarji so za svobodno skupnost vseh narodov v današnjih mejah, urejeno na federativnem temelju, toda proti vsakemu zatiranju in hegemoniji kateregakoli naroda po drugem. Torej hrvatski, slovenski, srbski, makedonski in črnogorski narod se morajo na demokratičen način izjasniti, kako želijo urediti svoje medsebojne odnose v državni skupnosti. Prav tako ima tudi ljudstvo v Vojvodini in Bosni in Hercegovini pravico, izreči se o svojem razmerju v državni skupnosti.«

Ta podoba revolucionarnega načenjanja narodnega vprašanja v Jugoslaviji, v pogojih, ki jih je ustvarjal fašizem, je jedro tudi vseh prihodnjih izjav KPJ, tja do vojne in po njenem izbruhu. Posebej je treba poudariti, da je bil navedeni dokument namenjen potrebam politične akcije v Srbiji. Šlo je za iskreno revolucionarnost, ne pa za nagibanja k liniji manjšega odpora. Treba je tudi poudariti, da ta koncept obravnava srbski narod in njegovo pravico do samoodločbe enako z drugimi narodi in njihovo pravico. Bodoča skupnost narodov ni več tisto, kar bo nastalo iz Jugoslavije po tem, ko se nesrbski narodi sami odločijo, marveč je rezultat demokratične, nacionalno politične odločitve vseh narodov, tako srbskega kot vseh drugih, rezultat svobode vseh, *dosežene v skupni obrambi pred fašizmom vseh njih.* Svoboda je nedeljiva!

V tej zvezi je zanimivo opaziti, kako Tito zaznava, kako se ob vprašanju Srbije postavlja Komunistični partiji Jugoslavije v bistvu enaka naloga kot tudi ob Hrvatski, Sloveniji, Makedoniji itn. To je bila naloga delavskega razreda Srbije, da se povzpne do vodilnega razreda naroda, da prevzame zgodovinsko odgovornost za srbski narod v boju za revolucijo. Tito namreč po-

[43] Iz predgovora, Tito, SD 3, XII.

[44] Poleg Titovih zbranih del je za to vprašanje temeljno delo: Pero Damjanović, Tito pred nalogami zgodovine (Ljubljana 1977).

[45] Tito, SD 3, 32—38.

stavlja 19. novembra 1937 pred voditelja Kominterne W. Piecka vprašanje ustanovitve KP Srbije! In zanimiv je podatek, da tega vprašanja niso takrat postavljali »spodaj« samo Srbi, marveč tudi Hrvatje in Slovenci.[46]

Dobro je znano, da je Tito jemal ustanavljanje KP Slovenije in KP Hrvatske kot ključno nalogo na poti k »razvoju, krepitvi in boljševizaciji celotne partije Jugoslavije«. Ta naloga je bila izpolnjena 18. aprila 1937 z ustanovitvijo Komunistične stranke Slovenije, 2. avgusta 1937 pa z ustanovitvijo Komunistične stranke Hrvatske. Velikokrat smo brali dokumente z obeh ustanovnih kongresov, posebno še njune manifeste, v katerih je jedrnato izražen novi koncept razmerja med revolucijo in nacijo, vloge in naloge delavskega razreda in njegove partije za zbiranje sil za nacionalno in socialno osvoboditev.

Namesto da bi ponavljali razčlembo in oceno teh dejanj in dokumentov, opozorimo raje na pomemben moment v Titovem odnosu do takratnih konceptov Kominterne in KPJ v zvezi z ljudsko fronto in z narodnim vprašanjem. Že v tistem času se je namreč pojavljalo mnenje, da gre pri stališčih VII. kongresa Kominterne za začasno taktiko, ne pa za bistveno novo, epohalno usmeritev. To vprašanje se je usodno postavilo v mednarodnem komunističnem gibanju avgusta 1939, a tudi po drugi svetovni vojni v zgodovinarskih diskusijah,[47] postavlja pa se danes čisto pragmatično politično.[48]

V začetku avgusta 1939 je Tito sporočal v imenu CK KPJ komunistom v kaznilnici v Sremski Mitrovici, ko so diskutirali o vprašanju »glavnega udarca«, med drugim tudi tole:

»Kdo je sovražnik številka ena? Fašizem! Kako se bomo uspešno bojevali proti njemu? S tem, da ustanavljamo ljudsko fronto ali kakor jo bomo že imenovali. Kdo stopa v ljudsko fronto? V prvi vrsti delavski razred, komunisti, socialisti itn., potem različne demokratične stranke in skupine, ki se hočejo bojevati proti fašizmu in reakciji, za svobodo in demokracijo, za kruh in mir... Jasno je torej kot le kaj, da glavni udarec ni naperjen proti socialni demokraciji, marveč proti največjemu sovražniku vsake svobode, kulture in napredka, proti fašizmu. Treba je vedeti, da vse, kar se piše in govori, od Deda pa do doli, *ni nikakršen manever, marveč (so to) najbolj iskreni napori.*« (podčrtal J. P.)[49]

Revolucija ni revolucija, če ni iskrena, je prava in pristna, ali pa se ne zgodi.

---

[46] Tito, SD 3, 135.

[47] Narodni front i komunisti. Jugoslavija, Čehoslovačka, Poljska. (Beograd, Prag, Varšava 1968.)

[48] V referatu češkoslovaškega sociologa in politologa Karla Pomajzla o koreninah nacionalizma v češkem okolju (september 1974) beremo: V boju proti fašizmu so komunistične stranke sredi 30-tih let »morale skrčiti svoje programe, ki so delovne ljudi usmerjali k mednarodni socialistični revoluciji in so morale postaviti v prvo vrsto svojih zahtev boj za narodno svobodo.« Bile so »primorane k ‚nacionalni' politiki«. Pomajzl meni, da je takrat šlo »za velik zgodovinski ovinek, za korak nazaj, za začasno pretrganje neposrednega internacionalnega kurza komunističnih strank«. Posledice tega vidi Pomajzl tako-le: »S specifiko te zgodovinske odločitve, ki je pogojevala specifiko druge svetovne vojne in pripeljala v vrsti novih dežel do socializma, je tudi mogoče pojasniti dejstvo, da se je socializem po drugi svetovni razvijal in se tudi zdaj razvija v ločenih, samostojnih in neodvisnih državah.« Desničarji, tako meni Pomajzl, ne umevajo zgodovinsko pogojene minljivosti tega pojava in mislijo, da so takšne razmere tipične in normalne za socializem... V: Stav a úkoly výzkumu národnostní otazky v ČSSR. Slezky ústav Československe Akademie Ved (Opava 1975) 192—201.

[49] Tito, SD 4, 214—215.

22

». . .povzdigniti se v vodilni razred nacije . . .«

Spraševati se o mestu VIII. konference zagrebške organizacije KPJ l. 1928 v razvoju politike jugoslovanske revolucionarne stranke glede narodnega vprašanja je seveda mogoče le tedaj, če izhajamo od podmene, da v tem razvoju sploh obstaja tudi kakovostni napredek in da ne gre samo za vrsto pravilnih taktičnih reagiranj na posamezne položaje, reagiranj, ki slede eno drugemu in ki jih povezujejo v nepretrganost samo čas in trajna načela komunizma. Kljub posameznim izjemam je danes spoznanje, da takšen kakovostni napredek zares obstaja, že tako široko sprejeto, da se zanimanje raziskovalcev usmerja k vprašanju, kaj je tisto novo, kar sestavlja bistvo tega napredka.

Zveza komunistov Jugoslavije prihaja že sama v svoji revolucionarni dejavnosti k teoretičnim sklepom in k teoretičnim posplošitvam prakse. To se ne dogaja samo zato, ker je že prav v delovanju KPJ (ZKJ) vedno bistveno navzoč tudi element znanstvenosti. Dejansko obstajata revolucionarna praksa in teorija revolucije kot enoten dialektični proces pridobivanja novih spoznanj, pri čemer omogoča vsaka nova stopnja spoznanja obenem tudi to, da se poglobe spoznanja o že prehojenih poteh boja. To daje družbenim vedam, ki do teoretičnih rešitev prihajajo po metodi svojih strok, dragoceno spodbudo, napotek in kriterij.

Navajamo le dve izjavi, ki sta daljnosežnega teoretičnega pomena za plodno obravnavanje našega vprašanja. To sta izjavi Josipa Broza Tita, prva na proslavi 50-letnice ljubljanske univerze (11. december 1969), druga na X. kongresu ZKJ (27. maj 1974):

»... *Marx in Engels sta znanstveno dokazala nujno povezanost boja za nacionalno osvoboditev in pa boja proti razrednemu izkoriščanju delavskega razreda; posebno pozorno je to vprašanje obravnaval Lenin. Bistvo njihovega nauka o tem je, da se proletariat ne more osvoboditi, dokler ne postane vodilna moč v svojem lastnem narodu. Samo na tem temelju je mogoče razvijati resnični proletarski internacionalizem, katerega pojem obsega polno enakopravnost narodov, velikih in malih. V teoriji o narodnem vprašanju in proletarskem internacionalizmu in tudi v njeni praktični uporabi je bilo v delavskem gibanju veliko pačenja, zadošča omeniti avstromarksizem, stalinizem, tako imenovane teorije o omejeni suverenosti itn. Brez pridržka lahko rečemo, da so komunisti Jugoslavije, zvesti stvari delavskega razreda, izoblikovali načelen marksistični pristop k narodnemu vprašanju, ki ni odvisen od trenutnega položaja, v zavesti, da je boj za osvoboditev dela in človeka hkrati tudi boj za polno afirmacijo narodov . . .*«

»... *Na ta način je odstranjena tudi napačna dilema, ki so jo vsilili nacionalisti, namreč o prednosti nacionalnega pred razrednim interesom in o ločevanju teh dveh interesov. V socialističnih samoupravnih odnosih postanejo interesi delavskega razreda, ki si je izbojeval položaj vladajočega razreda v naciji, interesi nacije, interesi nacije pa postanejo interesi razreda.*«

Te in druge teoretične posplošitve revolucionarne izkušnje ZKJ so nam bile izhodišče, ko smo ob dveh znanstvenih posvetih lani (5.—6. maja 1977 v Portorožu in 14.—15. decembra 1977 v Kumrovcu) poskusili pogledati in strnjeno opredeliti kakovostne spremembe in premike v zamislih o vlogi na-

rodov v proletarski revoluciji, od časov Komunističnega manifesta, prek obdobij prve in druge internacionale, do oktobrske revolucije in potem do mednarodnega in še posebno jugoslovanskega komunističnega gibanja v času tretje internacionale. V tem poskusu smo izrazili tezo, da je bila dinamika procesa prenikanja KPJ v družbena gibanja v mnogonacionalni Jugoslaviji v neposrednem sorazmerju z njeno usposobljenostjo za stvarno revolucionarno dejavnost. V razpravljanju o akciji Josipa Broza v Zagrebu 1928. l. proti frakcionaštvu smo izrazili mnenje, da je ta akcija pomembna ne le za bojno usposobljenost in uspešnost KPJ v poznejši dobi, po 1934. l. in do vojne pa v revoluciji, marveč da je ta akcija enako pomembna tudi zato, ker je že naznanila nastanek zamisli, v kateri se je narodnoosvobodilni boj pod neposrednim in najbolj dejavnim vodstvom delavskega razreda spojil s socialistično revolucijo. V podkrepitev smo omenili tiste momente v politični dejavnosti Josipa Broza v času VIII. zagrebške konference, ki pričajo o takšni anticipaciji, zlasti razglas zagrebškega mestnega komiteja KPJ po skupščinskem atentatu. »Značilnost tega dokumenta,« smo rekli, »je v tem, da tako očitno opozori na neposredno povezanost politike, naperjene proti delavskemu razredu, s hegemonistično politiko narodnega zatiranja. Boj za razredno in boj za narodno osvoboditev se tukaj neločljivo zvežeta, tako prvi kot drugi osvoboditvi naj služi avantgardna akcija proletariata, ki pripravlja generalno stavko. Popolnoma jasna je obsodba politike beračenja za drobtinice oblasti in sporazumarstva vodstva HSS. Toda ta obsodba ni deklarativna, marveč kaže na učinke takšne politike. Popolnoma jasno je pozitivno stališče proletariata spričo gibanja za narodno osvoboditev, toda ne kot nekakšnega razsodnika nad narodom, marveč kot njegovega sestavnega dela, ki edini more in mora izvesti stvar osvoboditve.«

Za takšno formulacijo, ki sploh ne omenja vprašanja razmerja do državnega okvira, smo se takrat odločili zato, ker lahko tu in tam preberemo mnenja, ki zelo poenostavljeno skrčijo tisto, kar je kakovostno novega v politiki KPJ 1935. l. in pozneje, na dejstvo, da so tedaj opustili stališče IV. kongresa KPJ o »razbitju« Jugoslavije. Nikakršnega dvoma seveda ni o velikanskem pozitivnem pomenu prav te spremembe v politični usmeritvi KPJ. Toda ta sprememba je sama rezultat spremenjenega položaja, predvsem pa rezultat kakovostno nove stopnje v pojmovanju KPJ razmerja med revolucijo in narodi, med proletariatom in njegovo revolucionarno stranko in med narodi ter narodnimi gibanji, rezultat kakovostno nove stopnje v pojmovanju vprašanja, kako uvrstiti narodna gibanja v strategijo in taktiko proletarske revolucije. Zato smo v referatu na ta vidik opozorili nekatere, ki o tem pišejo:

»... pozitivno stališče KPJ do jugoslovanske države, katero je treba skupno braniti pred napadom fašizma, se je resnično ujemalo s temeljnimi trajnimi in perečimi interesi jugoslovanskih narodov in narodnosti, toda imelo je tudi svojo razredno revolucionarno vsebino. To pomeni: šele *uresničevanje* zamisli o nujnosti, postaviti se na čelo narodov, je dajalo spremenjenemu stališču KPJ v zadevi odcepitve značaj ‚novih pogledov na nacionalno vprašanje v Jugoslaviji', novih v smislu inovacije revolucionarne koncepcije. Kajti sicer bi ustvarjali napačen vtis, kot da gre za nekakšen državnopravni program KPJ, napačen vtis, kot da je stališče o obveznosti odcepitve zdaj zamenjano s stališčem o obveznosti drugačne vrste, o obveznosti federiranja v danih mejah.« — Bistvo odgovora na vprašanje, kaj pomeni sprememba stališča KPJ do Jugoslavije, je zadel Najdan Pašić, ko je zapisal: »V tej formuli se je izrazila in potrdila zamenjava zgodovinskega subjekta, ki odloča o narodni usodi ju-

goslovanskih narodov in o njihovih medsebojnih odnošajih.« (Nacionalno pitanje o savremenoj epohi, 2. izd., 1976, 124).

Razvoj politike KPJ (ZKJ) v vprašanju narodov je treba opazovati z gledišča revolucionarnih izkušenj, in to do današnjih dni. Ne govorimo zdaj o znani zgodovinarski metodološki zahtevi, da je treba dogajanje v preteklosti opazovati iz kar največje časovne oddaljenosti, čeprav seveda ne želimo podcenjevati splošnega pomena takšne oddaljenosti za zgodovinsko preučevanje. Opazovanje s kar najbolj sodobnega, komaj minulega razgledišča mora biti naša metoda, ker nam ravno današnji čas poglablja in ostri vpogled v značaj družbenih procesov v prejšnjih fazah. Odločilni preboj samoupravne smeri v našem socializmu — in to v spopadu tako s centralistično-etatističnimi težnjami kot tudi z liberalistično-nacionalističnimi — je razbistril ne le položaj, temveč tudi nazore, omogočil je globlje razumevanje družbenega dogajanja tudi v zvezi z narodi. Treba je izrabiti to možnost za znanstveno spoznanje. Navedimo besede iz knjige, ki se je glede izrabljanja te možnosti prebila najdlje, že omenjene knjige N. Pašića: »Praksa revolucije je odkrila in potrdila tesno povezanost boja delavskega razreda za svojo razredno osvoboditev z reševanjem narodnega vprašanja bolj popolno in bolj kategorično kot katerokoli poprejšnje teoretično predvidevanje.« (Str. 44.)

Z vidika socialističnih revolucij, posebno pa naše revolucije, se postavlja kot osrednje vprašanje pri uresničevanju razmerja med bojem delavskega razreda in narodov postulat Komunističnega manifesta, da se mora proletariat povzdigniti v »nacionalni razred«, »povzdigniti se v vodilni razred nacije«, da se mora »sam konstituirati kot nacija«. To vprašanje lahko zopet osvetlimo s pomočjo omenjene Pašićeve knjige.

Pod vtisom dejstva, da postaja vprašanje narodov v svetu znova vse bolj pereče, pod vtisom spoznanja, da »se v mnogonacionalni skupnosti, kot je Jugoslavija, samoupravljanje ne more razviti v celovit sistem globalne organizacije družbe, če tudi odnošaji med narodi niso postavljeni na načelno isti samoupravni temelj«, se naša pozornost zgošča ob vprašanju, kako proletariat osvaja položaj nacionalnega razreda. V prvo vrsto stopa vidik, ki je bil do zdaj v ozadju: »Kajti, odkar obstajajo narodi, je ‚narodno vprašanje' zdržema na dnevnem redu in se zdržema rešuje ne samo v odnošajih med narodi, marveč tudi znotraj vsake narodne celote.« Na to se veže zaznavanje aktualnosti zgodovinskega dejstva, da »dokler obstajajo narodi, ne more biti ‚čiste' socialne revolucije, revolucije, ki ne bi imela — glede na to, da neizogibno posega v življenjske pogoje naroda — tudi svoje bistvene nacionalne komponente«. Spreminjanje delavskega razreda v nacionalni razred je treba razumeti »v smislu dominacije njegovega razrednega interesa« (str. 156, 163, 165, 177).

V takšni luči vidimo nadvse razločno, da se pogoji za osvajanje položaja nacionalnega razreda za proletariat ne omejujejo na politično plat, na osvojitev oblasti kot dejanja revolucije, marveč da je to stvar daljšega zgodovinskega procesa, ki se niti ne začenja niti ne končuje s političnim zavzetjem oblasti.

Vprašanje o »novih pogledih« KPJ na nacionalno vprašanje v Jugoslaviji je treba torej postaviti takole: kdaj in kako se v politiki KPJ dejansko uveljavi usmeritev, da je treba delavski razred popeljati v boj za osvojitev položaja nacionalnega razreda (vodilnega razreda nacij) in katere so tiste prvine v subjektivnem spoznanju KPJ, ki držijo k uspešni izvršitvi te zgodovinske naloge?

Lahko bi rekli, da je bila do časa VIII. konference dosežena tako v Komunistični internacionali kot v KPJ zelo visoka stopnja »pravilnosti« nazorov o narodnem vprašanju. Izkušnje oktobrske revolucije o pomembnosti povezovanja proletarske revolucije s kmečkimi in narodnimi revolucionarno-demokratičnimi gibanji so že postale del ideološkega sklada Kominterne in so se nenehno pretakale v razpravljanjih med središčem in posameznimi sekcijami Kominterne. Že v letu 1919 je Kominterna izrazila mnenje, da jugoslovansko revolucijo najpoprej čaka vrsta nacionalno-revolucionarnih prevratov, v katerih bi se dokončevale zapoznele meščansko-demokratične revolucije (Gordana Vlajčić, Osma konferencija zagrebačkih komunista, Zagreb 1976, 166). Do tretje državne konference KPJ (januar 1924) je že dokončno sprejeto mnenje, da je Jugoslavija mnogonacionalna država z nerešenim narodnim vprašanjem, razvozlano je vprašanje družbenega značaja in pomena narodnih gibanj in njihove pomembnosti za revolucionarni boj proletariata, sprejeto je geslo o pravici narodov do samoodločbe tja do odcepitve, in to geslo je konkretizirano v programskem stališču, »da je treba v temelju spremeniti zdajšnje stanje in ustvariti takšno, ki se bo v njem suvereno manifestirala volja vseh narodov v Jugoslaviji, živeti združeno v federaciji delavsko-kmečkih republik .... kar pa je mogoče uresničiti samo s skupnim revolucionarnim bojem delavcev in kmetov ...« V tem sklopu je III. državna konferenca izrazila tudi že prepričanje o progresivnosti skupnega življenja narodov Jugoslavije »Zedinjenje srbskega, hrvatskega in slovenskega naroda v skupno državo je v smeri zgodovinskega progresa in interesa razrednega boja proletariata«). (Istorijski arhiv KPJ — IA — knj. 2, 66 in 71.)

Precej znana so tedanja razhajanja nazorov o jugoslovanski državi v zvezi z opredelitvijo konkretne vsebine pravice narodov Jugoslavije do samoodločbe. Od načelne razlage, da mora ta pravica obsegati možnosti vseh oblik (avtonomije, federacije, odcepitve) pa tja do stališča o tako imenovani obvezni odcepitvi ali razbitju Jugoslavije. Znana so tudi stališča Kominterne ob tem, znane so Stalinove intervencije. Precej je bilo o tem pri nas že napisanega, čeprav še ne izčrpno. O teh vprašanjih pišejo tudi zgodovinarji v drugih državah. Zanimivi so sklepi, ki do njih prihaja eden najboljših poznavalcev tematike, češkoslovaški profesor Jozef Kolejka. Le-ta navaja za dvajseta leta kot odločilni okvirni dejavnik negativno oceno versajskih pogodb, ki jo daje Kominterna. Zato postavlja mednarodnemu revolucionarnemu gibanju nalogo razbiti versajski sistem in odstraniti meščansko državnost. V tem sklopu zahteva Kominterna od posameznih komunističnih strank, naj sprejmejo v svoje programe pravico narodov do samoodločbe, posebno tam, kjer stranke te pravice niso posebej poudarjale kot pravico do odcepitve in kjer so »izhajale bolj od realne danosti in zato priznavale dane države kot torišče razrednega boja«. Pri tem navaja Kolejka Jugoslavijo, ČSR in Romunijo. Kominterna je v tem, koliko se je načelo pravice do samoodločbe utrdilo v politiki teh strank, merila tudi stopnjo njihove boljševizacije. To načelo se je v programih posameznih KP le postopoma utrjevalo, dokončno pa na V. kongresu Komunistične internacionale (KI), pravi Kolejka. Poleg pravice do odcepitve so vendarle dopuščali tudi možnost federativne ureditve odnosov v okviru danih državnih tvorb. Toda, gledano v celoti, so v krogu Kominterne vztrajali pri razbitju versajskega sistema vse do let 1933—1934. V času svojega VI. kongresa (1928) je zahtevala Kominterna od komunističnih strank radikalno taktiko tudi v narodnem vprašanju. Po Kolejki se je Kominterna opirala na izkušnje iz gibanj Ukrajincev, Belorusov in besarabskih Moldavcev ter drugih, ko je dajala na-

vodila za razvijanje narodnoosvobodilnih gibanj tudi v obliki partizanskega vojskovanja. »Direktive v smislu krepitve agitacije komunističnih strank za samoodločbo in osvoboditev oziroma za razbitje mnogonacionalnih držav so upravičevali ne le s prokomunističnimi simpatijami zakarpatskih Ukrajincev-Rusinov ali pa Makedoncev in še drugih, marveč so se sklicevali tudi na to, da je treba uspehe nekaterih meščansko nacionalističnih strank zatiranih narodov in narodnih manjšin oceniti kot rezultat njihove agitacije za samoodločbo in osvoboditev in pa premajhne pozornosti komunistov do te pravice. Lahko sklenemo,« meni Kolejka, »da je videla KI v gibanju neenakopravnih narodov, narodnih manjšin, proti režimom v danih državah močan protikapitalistični razdiralni in revolucionarni faktor.« (Stav a ukoly vyzkumu narodnostni otazky v ČSSR. Opava 1975, 70—79.)

Navedeni sklepi potrjujejo že znano dejstvo, da so Kominterna in njene sekcije v tistem času gledale na narode in narodna gibanja predvsem z zanimanjem, koliko je v njih revolucionarnih možnosti (Stalin postavlja vprašanje takole: »ali so že izčrpane revolucionarne možnosti, ki obstajajo v revolucionarnoosvobodilnem gibanju zatiranih dežel . . ., ali so dani razlogi za to, da bi te možnosti izkoristili za proletarsko revolucijo . . .«), in obenem poudarjale nujnost zavezništva proletariata z racionalnimi gibanji. Ti sklepi potrjujejo, da Kominterna nastanka posameznih buržoaznih držav l. 1918 ni presojala tako, da bi ocenila konkretne situacije v njih, marveč da je izhajala od splošnega stališča o nujnosti razbitja versajskega sistema. Razume se, da so stranke, ki so hotele doživeti priznanje svojega boljševiškega značaja, morale obvezno sprejeti takšna stališča KI tudi do njihovih držav.

Lahko bi trdili, da so se v KPJ razprave o narodih in njihovih gibanjih razvijale pretežno pod vtisom opazovanja narodov z vidika njihovih medsebojnih odnošajev in da so obravnavale problematiko suverenosti narodov v odločanju o oblikah teh odnošajev. Količino revolucionarnih možnosti, na katere more delavsko gibanje računati, so merili po tem, koliko so bili narodi pripravljeni bojevati se za to odločanje. Vprašanje naroda kot okvira razrednega boja je ostalo daleč v ozadju, v senci. To pa je bilo vprašanje, ki je zadevalo vse narode enako, privilegirane in neenakopravne. Revolucionarna delavska stranka je narode upoštevala, kolikor je videla v njih vzrok množičnega gibanja, ki daje možnosti tudi gibanju delavskega razreda. Ni še obstajala obdelana usmeritev k temu, da bi se boj delavskega razreda razvijal tudi v smislu neposrednega osvajanja, brez ločenih etap, položaja nacionalnega razreda. Simptomatično za takšno stanje je med drugim dejstvo, da so se analize marksistov v Jugoslaviji v tistem času ukvarjale tako rekoč izključno s položaji neenakopravnih narodov, da niso posvečali pozornosti tudi analizi položaja srbskega naroda vsaj v tisti meri, kot je to delal pred več kot pol stoletja Svetozar Marković. Ostajalo je izročilo njegove obsodbe in zavračanja velikosrbske politike, njegovo znanstveno utemeljevanje revolucionarne srbske nacionalne politike pa se ni nadaljevalo. (Še danes se Svetozarjevo spoznanje o pomenu srbskega vprašanja kot »najbolj revolucionarne misli, kar jih obstaja na celem balkanskem polotoku od Istanbula do Dunaja«, neredko reducira na to, da je bilo potrebno razbiti Avstro-Ogrsko in odriniti Osmansko cesarstvo; to pa pomeni veter v jadra ravno tistemu, proti čemur je Svetozar nastopal. Jasnost v teh vprašanjih je nujno potrebna za nenacionalistično tolmačenje nastanka državne skupnosti narodov Jugoslavije, če nočemo, da bi se tako vztrajno ponavljala neresnica o »dobrih« in »pravočasnih« in pa o »slabih« in »zapoznelih« Jugoslovanih.)

Kako si v tistem času komunisti zamišljajo razmerje revolucionarnega in narodnega gibanja, kako si zamišljajo, na kateri način bo delavski razred izkoristil revolucionarne možnosti, ki obstajajo v narodnem gibanju? Redno govore o nujnosti »zveze« (zavezništva) delavcev in kmetov in zatiranih narodov (Razglas CK KPJ s III. kongresa KPJ, maj 1926, IA, 144). Že zelo zgodaj sicer nahajamo formulacije, ki govore tudi o neposrednem povezovanju delavskega razreda z narodnimi gibanji, o možnosti nastopanja delavskega razreda kot politično vodilne moči narodnega gibanja. Tako je III. plenum Izvršilnega komiteja KI (12.—23. junij 1923) v zvezi s položajem v Jugoslaviji sklenil: da bi KPJ postala politična moč v deželi, se mora postaviti ne samo na čelo proletariata, temveč tudi na čelo narodov, prevzeti nase rešitev nacionalnega vprašanja, ne pa ga prepuščati meščanskim opozicijskim strankam (G. Vlajčić 46; podobno tudi resolucija. V. plenuma IKKI, IA, 436). Toda praviloma daleč prevladujejo formulacije, ki pravijo, da se to razmerje uresničuje s »podpiranjem«, s »pomaganjem« narodnim gibanjem po KPJ, a ne z vodenjem (resolucija V. kongresa KI in V. plenuma IKKI. IA, 420, 435). Tretji kongres KPJ (maj 1926), ki je v narodnih gibanjih celo domneval obstoj nacionalno-revolucionarnih tokov, je poudarjal dolžnost partije, te tokove »podpirati«, jim »pomagati« (IA, 111).

Vsekakor, spoznanje, da je dejavno razmerje komunistov do gibanj zatiranih narodov nujno, je jasno. Pa vendar ne bi v tem mogli že videti izoblikovane usmeritve k udejanjenju naročila Komunističnega manifesta, naj se proletariat »sam konstituira kot nacija«. Morda pa tej trditvi oporeka dejstvo, da je predstavnik KPJ na VI. kongresu Kominterne Jakob Žorga izjavljal, da mora biti KPJ pripravljena, da bo revolucionarna gibanja množic, ki nastajajo zaradi nacionalnega in socialnega zatiranja, »poprijela in se jim postavila na čelo« (G. Vlajčić, 167)? Odgovor na to je, da vseh teh izjav, delno protislovnih, ne smemo preučevati verbalno, temveč v okviru vprašanja o tistem pojavu v revolucionarni dejavnosti KPJ, ki ga imenujemo »novi kurz«.

»Novega kurza« naša zgodovinska in sploh naša družbena veda še ni vsestransko preučila in opredelila. To je naša velika pomanjkljivost. Otežuje nam preučevanje in teoretično opredeljevanje naše revolucije in vsega novega, kar je prinesla. Tako prihajamo celo v položaj, da moramo vedno znova dokazovati skeptikom — naj so to zaradi dogmatizma ali drugih vzrokov — da kaj novega zares sploh obstaja v tem našem razvoju.

Za potrebe tega našega razpravljanja bomo uporabili opredelitve »novega kurza«, ki jih daje eden glavnih njegovih snovalcev in uresničevalcev Edvard Kardelj v svojem zgodovinsko retrospektivnem delu iz 1959. leta, posvečenem prav temeljem novega vzpona (Po petindvajsetih letih. Ljubljana 1959). Ko govori o »novi koncepciji boja KPJ, nove taktike in strategije naše partije«, označuje pisec kar večkrat to koncepcijo: »... orientacija na množice, na odprto morje celotnega političnega, ekonomskega in drugega dogajanja v deželi in v svetu; ... ustvariti nove taktične prijeme in sredstva ... da postane (KPJ) politični faktor na vseh področjih družbenega življenja in dogajanja v Jugoslaviji; ... celotna partija (se je) zavestno postavila na lastne noge in se obrnila z obrazom k notranjim problemom Jugoslavije in njenega delavskega in demokratičnega gibanja; ... nova orientacija ... na množice ... da postane resničen in močan politični faktor na vseh področjih družbenega življenja; ... ozdravljena tako frakcionaštva kakor oportunizma in zarotniškega sektaštva; ... (se ni več) orientirala pretežno na vsakdanje ekonomske boje delavskega razreda, (ni) zgubljala izpred oči celovitosti družbene problematike slo-

venskega naroda; ... postajala je vse pomembnejši in povsod prisotni politični faktor, začenši od vsakdanjih ekonomskih in sindikalnih bojev delavstva pa do ideološkega boja na področju političnega življenja in kulture; ... s perspektivo, da vsestranska aktivnost množic postopno preraste v zavestno revolucionarno gibanje z revolucionarno-demokratičnimi in socialističnimi perspektivami ...; skratka, ... uveljaviti se ne le kot vodnik delavskih množic ... marveč tudi kot idejni faktor v celotnem nacionalnem življenju«. Takšno vodilno vlogo pa lahko doseže »samo KP naslonjena na delavski razred in na široke kmečke množice ... v sodelovanju z drugimi progresivnimi političnimi strujami in organizacijami ...«

To je zamisel dejanskega neposrednega osvajanja položaja vodilnega razreda v narodu za proletariat, odpiranje procesa njegovega konstituiranja kot naroda.

O pomenu VIII. konference je bilo že zdavnaj rečeno in sprejeto, da ta pomen ni samo in ne predvsem v tem, da so bili udeleženci odločeni nastopiti proti frakcionaštvu, temveč tudi in še bolj v tem, da je konferenca pokazala pot, po kateri more in mora KPJ to vprašanje rešiti. Rečeno in sprejeto je zdavnaj, da pomeni konferenca zato kal in prvi začetek tistega novega kurza, ki se je potem uveljavil v politiki KPJ v tridesetih letih in jo usposobil za revolucionarne spremembe v družbi. Tukaj je treba samo še posebej reči, da se s tem razume tudi to, da pripada VIII. konferenci bistveno mesto v razvoju politike in prakse KPJ tudi v narodnem vprašanju, čeprav je znano, da revolucionarna »zagrebška skupina« takrat ni nameravala izdelati in tudi ni izdelala kakih novih teoretičnih stališč v narodnem vprašanju. Dejansko je VIII. konferenca kal in prvi začetek tiste vsestransko dejavne politike KPJ nasproti narodnim gibanjem in narodom, ki je v 1934. in naslednjih letih pripeljala do kurza k osvojitvi vodilne vloge delavskega razreda v nacionalnih gibanjih in v narodih kot takšnih, prek akcijskega zbiranja vseh njihovih demokratičnih in naprednih moči. To pomeni tudi, da je tukaj začetek tistega pridobivanja samostojne revolucionarne izkušnje, ki je tam do jeseni 1940. leta prerastla v novo kakovost, v opredelitev povezanosti narodnoosvobodilnega boja s socialistično revolucijo v enotnem procesu, brez obveznih etap, pri čemer je bistveni prvi pogoj to, da se je po dejavnosti KPJ že potrdila solidarnost naprednih moči vseh narodov Jugoslavije v hotenju, skupno braniti svobodo narodov pred imperialističnim napadom fašističnih držav.

V tem smislu pa je mogoče reči še kaj več in še kaj bolj konkretnega v zvezi prav z VIII. konferenco in z dogajanjem neposredno po njej, zlasti o praksi novo izvoljenega mestnega komiteja.

Frakcionaštvo je resda poskušalo igrati tudi na karto narodnih nasprotij in narodnega vprašanja, toda ono samo je bilo splošen in ne narodno opredeljen pojav, bilo je bolezen vrhov KPJ ne glede na narodne razlike in izhodišča (Josip Broz Tito, Boj in razvoj KPJ. Predavanje v politični šoli v Kumrovcu 26. in 27. marca 1977). Toda pomembno je pri tem videti, da je boj za enotno avantgardo proletariata nujno moral načeti in na nov način aktivirati v politiki KPJ tudi narodno vprašanje. (Zanimiva je vzporednost z dogajanjem na VIII. kongresu ZKJ — 7. do 13. decembra 1964 — ki je prvič po 1945. letu javno opozoril na vprašanje narodov v Jugoslaviji kot potrebno obravnave. To vprašanje se je tukaj pokazalo — opaža Dušan Bilandžić — ne kot nasledek »koncepcije suverenosti narodov«, marveč bolj »po koncepciji samoupravne suverenosti delavcev, prek katere se uresničujejo vse svobode in tudi narodna.« — »Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije 1945—1973, Beograd 1973,

232.« — Tudi tukaj se torej vprašanje narodov ne pojavlja predvsem zaradi njih samih, temveč kot bistveni in integralni del boja za revolucionarno koncepcijo in prakso stranke delavskega razreda Jugoslavije.) Protifrakcijska akcija, ki kot svojo poglavitno metodo uporablja zahtevo po vrnitvi v članske množice in njihove aktivizacije v živem stiku z dejansko, vsakdanjo politično problematiko, je morala pomeniti tudi dejavni odnos do narodov in narodnih vprašanj. Ta plat te in takšne protifrakcijske akcije se očitno izraža v poudarkih kritike, ki jo izreka Đuro Đaković na račun »desničarskih« nagnjenj »levičarjev« v svoji »Obrazložitvi spora v KPJ« (20. januar 1928).

Đ. Đaković vidi »desničarstvo« levice v njeni družbeni nedejavnosti, in to v prvi vrsti prav v narodnem vprašanju: »Ali je ‚levica' izkoristila v narodnem vprašanju aretacijo vodstva Radićeve stranke? Ni! Ali je izkoristila uporabo Obznane proti Radićevi stranki? Ni! Ali je izkoristila Radićevo kapitulacijo? Ni! Ali je izdala razglas ljudstvu, ko so prišli radićevci v parlament? Ni! Ali je stopila v stik z makedonsko revolucionarno organizacijo? Ni! Ali je prevzel kdaj kak ‚levičar' zagovor pred sodiščem zaprtih in preganjanih Makedoncev? Tudi ne!« Na aprilskem posvetovanju predstavnikov KPJ 1928. leta v Moskvi govori Đ. Đaković v istem smislu: »Kadar so ocenjevali politični položaj pa tudi v narodnem vprašanju, so imeli tovariši iz tako imenovane levice zavidanja vredno pravilno stališče. Toda, če pogledamo praktično uresničevanje tega stališča, vidimo, da so delali veliko napak, ki so imele čisto desničarske lastnosti.« In še drugje v istem nastopu: »... o vseh vprašanjih imamo izdelane nazore ... nazor, ki so ga danes vodilni tovariši soglasno sprejeli, ki ga pa ne uresničujejo.« (Ubavka Vujošević, Tri nepoznata spisa Đure Đakovića o frakcijskim borbama u KPJ. Historijski institut Slavonije i Baranje, Zbornik 12, Slavonski Brod 1975, 168—169, 171, 176.)

Isto plat metode protifrakcijske kritike nahajamo tudi v delu VIII. konference same. V svojem koreferatu k poročilu mestnega komiteja opozarja Josip Broz na nedejavnost MK, kadar gre za reagiranje na notranji položaj v državi in vključuje na ta način v razpravljanje — v nasprotju s poročilom sekretarja — tudi narodno vprašanje. Resolucija konference zahteva »povečati politično aktivnost celic s pravočasnim reagiranjem na pomembne politične dogodke«, zahteva, da je treba »posebno paziti, da bi vnesli politične momente v delo celic ...« Na konferenci sprejete »Direktive delegatu zagrebške organizacije« grajajo tovariše z ‚levice', da »niso dovolj skrbeli za to, da bi partijo aktivizirali, čeprav bi to mogli«. Direktive zahtevajo kot »izhod iz takšnega stanja: Povečati politično aktivnost celotne partije.«

Gre torej za kritiko po poti silovitega zahtevanja najbolj dejavnega odnosa do celotnega političnega življenja države in narodov. Omenili smo že značilnosti razglasa zagrebškega mestnega komiteja KPJ po skupščinskem atentatu kot primer uresničevanja nove usmeritve, in to ravno ob skrajni zaostritvi narodnega vprašanja. V vsem tem vidimo neposredne dokaze za pravilnost sklepa, da pomeni VIII. konferenca kal in začetek novega kurza v delovanju KPJ, in pa da to še posebej pomeni kal in začetek dejanskega osvajanja položaja vodilnega razreda narodov za delavski razred.

»Nesreča naše partije je bila, da je šestojanuarska diktatura ostro in z vso težo zasekala v proces njene regeneracije,« je zapisal Edvard Kardelj 1959. leta, »v proces, ki se je že začel — z nastopom tako imenovane zagrebške grupe — ki pa še ni bil dokončan.« (Omenjeno delo, 5.) Ob tej ugotovitvi o učinku šestojanuarske diktature se je treba vprašati, do kod pa so tendence, izkazane na VIII. konferenci, vendarle prispele v tistih desetih mesecih, koli-

kor jih je še poteklo do diktature. To vprašanje so si postavljali raziskovalci že pred nami. Oprli se bomo na njihovo delo, s pogledom, uprtim predvsem na tisto, kar je v zvezi z razmerjem revolucija — narod.

Tu so predvsem aprilsko posvetovanje predstavnikov KPJ v Moskvi, tam obravnavano »Odprto pismo Izvršnega komiteja Komunistične internacionale« in pa IV. kongres KPJ v Dresdenu. Na posvetovanju so imeli besedo predstavniki IKKI, ki so dali svoje nasvete. Jugoslovanski udeleženci so mogli v glavnem podpisati besedilo odprtega pisma. »Pričakovanja večine delegatov osme zagrebške partijske konference, da bo IKKI pojmoval njihove zahteve v kontekstu celotnega dogajanja v Jugoslaviji tistega časa, se niso izpolnila. Upošteval je samo tiste zahteve, ki so se trenutno ujemale s splošnimi koncepcijami nadaljnjega idejnega in organizacijskega razvoja,« piše Gordana Vlajčić (155). Res, odprto pismo ne razglablja o celotnem dogajanju v Jugoslaviji in obsodba frakcionaštva ni obrnjena k iskanju novih pristopov revolucionarne stranke k temu dogajanju. Toda vendar, pismo izrecno podpira pobudo zagrebške konference, jo povzdiguje kot dokaz, »da ima KPJ zdravo članstvo, ki zna s trdno delavsko roko napraviti red v Partiji«, pismo sprejema tudi temeljno misel zagrebške konference in jo postavlja kot prvo nalogo časa: Globlje v množice! V množice jugoslovanskega proletariata! Glede narodnega vprašanja tukaj seveda ni niti iskanja kakih novih koncepcij. Kot izraz ocene mednarodnega položaja pa je nadvse poudarjena nevarnost vojne. V tem ima pismo že značilnosti stališč VI. kongresa Kominterne in IV. kongresa KPJ, ki sta bila pred vrati. (»Zveza delavskega razreda z delovnimi množicami zatiranih narodov in njihova najbolj brezobzirna obramba po Komunistični partiji pred velikosrbskim imperializmom, proti novi vojni, ki visi nad delovnimi množicami v Jugoslaviji, in proti izdajalstvu socialdemokracije, tega pomočnika jugoslovanskega fašizma.«) Vsa praktična pričakovanja pa so obrnjena h kongresu KPJ, ki naj »enkrat za vselej in do konca« pomete s poti »vse, kar zastavlja pot in ovira izvedbo (resolucij IKKI in plenuma CK KPJ)«.

IV. kongres KPJ, ki se je sestal v začetku novembra 1928. leta v Dresdenu, še ni posebej obdelan. Glede samostojnosti njegovega razpravljanja in izvirnosti njegovih sklepov pa se v tistem, kar je o njem napisanega, precej soglasno potrjuje presoja »Pregleda zgodovine ZKJ« iz leta 1963: »Vsa tekoča politična vprašanja ... so analizirali z vidika programa Komunistične internacionale, sprejetega na njenem VI. kongresu ...« To velja tudi za razpravljanje o značaju revolucije v Jugoslaviji: »Kongres je obravnaval to vprašanje z vidika programa Komunistične internacionale in skušal obdelati šablonsko postavko tega programa, da je v Jugoslaviji na pragu buržoazno-demokratična revolucija, ki se bo naglo razvila v proletarsko.« (117—118.) Do zdaj najnadrobnejša obdelava IV. kongresa prihaja do sklepa: »Potek in sklepi četrtega kongresa KPJ nedvomno potrjujejo, da so bili v prvi vrsti rezultat vpliva avtoritete Kominterne, ki je že takrat tako malo skrbela za specifičnosti razvoja posameznih komunističnih strank ... Idejni temelji in pa vsebina strategije in taktike jugoslovanskega komunističnega gibanja ob koncu leta 1928 so bili izključno rezultat ocen VI. kongresa Kominterne in najmanj rezultat ocen jugoslovanskih komunistov.« (G. Vlajčić, 181.)

O IV. kongresu ni še niti približno izrečena zadnja beseda. Zelo malo, skoraj ničesar ne vemo o njegovem poteku in diskusijah. Ne vemo, kaj vse se je izrazilo na pripravljalnih pokrajinskih, oblastnih in okrožnih konferencah. Nedvomno je treba izhajati od domneve, da se je v praksi pa tudi v misli komunistov, ki so se dejavno srečevali s stvarnostjo v Jugoslaviji, že tedaj

začel proces, ki je potem pripeljal do novih zamisli poti v revolucijo. Zagrebška grupa gotovo ni osamljen pojav. Njej podobna nagnjenja, čeprav se niso tako prebojno izrazila, nahajamo npr. tudi v Sloveniji, a zagotovo ne samo tukaj. Toda očitno se to vse skupaj ni — ali pa zelo malo — izrazilo v resolucijah IV. kongresa, seveda razen obsodbe frakcionaštva same in podpore novemu vodstvu. Po tem, kar preberemo v resolucijah, je zelo pretirano, kar nemogoče trditi, da je tu že najti strateško koncepcijo, ki bo na njej izbojevana naša revolucija.

Ne da bi razčlenili dokumente IV. kongresa v celoti, poglejmo oba momenta, ki se navajata kot znamenje predvidevanja dejanskega poznejšega razvoja v času narodnoosvobodilne vojne, kot znamenje, da je ta kongres opredelil strategijo in taktiko, kakršno je zahteval izbruh druge svetovne vojne.

Tu gre za tale odlomek: »V Jugoslaviji, v kateri obstaja vrsta zatiranih narodov in narodnih manjšin, bo imelo znatno vlogo vprašanje *nacionalno-revolucionarne vojne*, posebno pri spreminjanju imperialistične vojne v državljansko vojno. Zato je Partija dolžna podpirati osvobodilna gibanja zatiranih narodov in narodnih manjšin, voditi njihov boj proti imperializmu in brez pridržka braniti njihovo pravico do samoodločbe vse do odcepitve. V tem ko dosledno izvaja to politiko, je partija dolžna, pripraviti se sama in pripraviti narodno zatirane množice na organizacijo vstaje proti zatiralski buržoaziji.« (IA, 195.)

Predvsem ta razglabljanja niso del tistega dokumenta (»Strategija, taktika in naloge KPJ«), ki pomeni že prej omenjeni poskus, opredeliti značaj revolucije v Jugoslaviji. Ta razglabljanja imajo drugačen namen. So del obsežnega instruktivnega besedila z naslovom »O vojni nevarnosti in naših nalogah v boju proti vojni«, kjer je razložena celotna problematika odnosa proletariata do vojne, torej osrednja tema zanimanja VI. kongresa Kominterne. Tu je dana kategorizacija vseh možnih vojn, da bi se pokazalo, da proletariat ni nasproten vsaki vojni; izrecno se opozarja, da je že Lenin dokazal nujnost nacionalno-revolucionarnih vojn proti imperializmu (IA, 186). To instruktivno besedilo opravlja nalogo idejne vzgoje v tistem smislu, ki ga najdemo tudi v pismu Stalina Gorkemu z dne 17. januarja 1930, ko je šlo za vprašanje, kako prikazovati vojno v književnem delu: »Na knjižnem trgu je množica beletrističnih del... ki bude odpor proti vsaki vojni,« piše Stalin. »Mi pa nismo proti vsaki vojni. Mi smo proti imperialistični vojni kot kontrarevolucionarni vojni. Smo pa za osvobodilno vojno, za antiimperialistično, revolucionarno vojno, ne oziraje se na dejstvo, da tudi takšne vojne ni... brez strahote prelivanja krvi... (J. V. Staljin, Zbrana dela, 12, Moskva 1949. Opombe D. Druškoviča k 5. knjigi ZD Prežihovega Voranca.)

Dokument IV. kongresa, ki poučuje o vojni nevarnosti, ima v mislih dve konkretni možnosti vojne. V prvi vrsti je vojna imperialističnih držav proti ZSSR, katere se bo Jugoslavija udeležila na strani imperialistov. Druga je možnost vojne, ki izhaja iz »analize« jugoslovanskih razmer. To bi bila vojna kraljevske Jugoslavije proti fašistični Italiji za osvoboditev Istre in Slovenskega Primorja (v pripravi te vojne »sodelujejo tudi slovenske in hrvatske buržoazne, malomeščanske in kmečke stranke, kakor tudi socialisti...« IA, 188). V obeh primerih — v prvem seveda še bolj absolutno in kategorično kot v drugem — je treba preprečiti kraljevski Jugoslaviji vojskovanje. Najbolj učinkovit in hkrati klasičen način je, začeti državljansko vojno proti vojni. In pri tem je treba izkoristiti možnost, ki se ponuja v Jugoslaviji, izkoristiti

nacionalno-revolucionarna gibanja za razvijanje državljanske vojne. Ta gibanja je treba spodbujati (podpirati) v smeri njihove radikalizacije in spreminjanja v nacionalno-revolucionarno vojno proti hegemonističnemu režimu, ki se vojskuje proti ZSSR ali proti Italiji. Možnost, da bi kraljevska Jugoslavija sama bila napadena, da bi kak imperialistični napadalec nameraval zasužnjiti vse narode v tej državi brez razlike, je očitno toliko nasprotna pričakovanemu razvoju, da dokument nanjo niti ne pomišlja. Skratka, besede o »znatni vlogi nacionalno-revolucionarne vojne v Jugoslaviji« so samo po zvoku podobne strateško-politični zamisli in usmeritvi KPJ v času narodnoosvobodilne vojne 1941—1945.

Do podobnega sklepa pridemo tudi glede drugega momenta, to je omemba dolžnosti KPJ, voditi boj zatiranih narodov in narodnih manjšin. V teh besedah in drugih še bolj izrecnih izjavah (razglas CK KPJ ob koncu kongresa »članom KPJ« vsebuje npr. geslo: »za vodilno vlogo proletariata, pod vodstvom KPJ, v narodnem in kmečkem gibanju«, IA, 215) še ni mogoče odkriti izraza kake nove usmeritve in koncepcije — ali vsaj kali tega — glede razmerja revolucije in narodov v Jugoslaviji v smislu, ki smo ga opredelili. Vse to je rečeno, po eni plati, v okviru absolutne nujnosti, preprečiti vojskovanje Jugoslavije proti ZSSR. Po drugi strani pa je to rečeno kot antiteza dejstvu, da so bila vsa narodna gibanja v Jugoslaviji takrat še kako pod vodstvom posameznih narodnih meščanskih strank, kar je pomenilo boleči problem KPJ, odkar je začela razmišljati o zmogljivostih narodnih gibanj. Seveda je to zgodovinski, epohalni problem. Toda pod pritiskom danega položaja se vsa razmišljanja zgrinjajo okrog enega njegovega obraza, najbližjega, najbolj nujnega: strastno hotenje, iztrgati meščanstvu iz rok vodstvo in vpliv na narodna gibanja. Način uresničenja tega si že ves čas zamišljajo predvsem v obliki poudarjanja, da ima KPJ samostojen politični pogled na narodna gibanja, poudarjanja, da sta njen pogled in njena politika bolj dosledna in bolj revolucionarna od meščanskih, ki sta vselej sporazumarska in izdajalska do naroda. Dejanska omejitev na to najnujnejšo nalogo je izražena v istem navedenem odlomku z besedami, da »brez pridržka brani njihovo pravico do samoodločbe vse do odlepitve«. To je klasična, v oktobrski revoluciji preizkušena formula.

Če iščemo v dokumentih IV. kongresa KPJ znamenja začetkov poznejšega razvoja novega kurza, bi lažje videli eno takih znamenj v manj poudarjeni tezi resolucije, ki razglablja o značaju revolucije v Jugoslaviji. Tudi tukaj se prikaže problem, kako opredeliti samostojno stališče KPJ v narodnem vprašanju, in to konkretno, proti Kmečko-demokratični koaliciji, katere dozdevna revolucionarnost je v dokumentu ocenjena kot največja (!) nevarnost (»Določeno začasno in dozdevno približevanje hrvatske in tudi prečanske srbske buržoazije, z njeno politiko demonstrativnih groženj, k revolucionarnim nagnenjem množic pomeni danes *največjo nevarnost* ...« IA, 164). Proti tej nevarnosti mora KPJ, kot prvo stvar, učinkovito izraziti svoje *samostojno* stališče. Ko pojasnjuje, kako in s čim opraviti to nalogo, prinaša dokument mimogrede — poleg že preizkušenega »odločnega demaskiranja nacionalnega reformizma buržoaznega vodstva Kmečko-demokratične koalicije« — tudi misel, ki nedvomno izvira prav iz jugoslovanske stvarnosti. To je misel, da mora biti boj hrvaškega naroda za samoodločbo po aktivnosti proletariata in KPJ »povezan z osvobodilnim bojem črnogorskega, makedonskega in albanskega naroda in s širokim gibanjem prezadolženih srbijanskih kmetov.« (IA, 164.) Nedvomno je to misel, ki se je pozneje — mutatis mutandis — izrazila v osrednjem političnem geslu narodnoosvobodilne vojne in revolucije, v geslu boja za

bratstvo in enotnost, ki v svojem bistvu pomeni, da se prek oblasti proletariata izvrši spojitev njegovega razrednega interesa z interesi narodov in narodnosti Jugoslavije.

Zanimivo je opaziti, kako omenja jeseni 1934. leta Edvard Kardelj, ko daje na pokrajinski konferenci KPJ za Slovenijo kratek pogled na zgodovino, škodljivost nekdanjega frakcijskega boja za politično moč partije, kako ve za »Odprto pismo IKKI«, a kako sploh ne omenja IV. kongresa KPJ. Videti je, kot da mu njegov obstoj ni znan ali za tedanjo rabo neustrezen. Morda je tudi v tem nekako merilo tega, koliko je ta kongres izrazil ali ni izrazil zgodovinsko težnjo VIII. zagrebške konference, težnjo, ki je v tistem, 1934. letu, doživljala svoj novi vzpon.

O nadaljnjem razvoju novega kurza je bilo že marsikaj rečenega in napisanega. Tukaj le opozorilo na en vidik te življenjsko pomembne problematike.

Vprašanje zamisli protifašistične ljudske fronte in boja KPJ za njeno uresničitev v mnogonarodni Jugoslaviji še ni obdelano v tem smislu, da bi v tej zamisli in v tem boju zgodovinsko in teoretično raziskali politično obliko osvajanja položaja vodilnega razreda naroda za proletariat. Vsak doseženi napredek pri tem osvajanju je ostal kot trajen dosežek, ne glede na to, ali fašizem še ostaja ali pa — dozdevno — prenehava (1939. leta) biti poglavitna nevarnost. Ravno visoka stopnja, ki jo je v tem osvajanju vodilnega položaja v narodih dosegla KPJ že do sovjetsko-nemškega pakta, ji je olajšala, da se je znašla v tem novem položaju, da je ostala na širokih frontnih pozicijah, da se je vendarle izognila »krizi zavezništev«, da se ni vrnila na gesla IV. kongresa. Ni šlo samo za to, da nihče rad ne zapušča že osvojenih postojank. Tukaj se je izrazilo že tudi subjektivno spoznanje o nujnosti novega zgodovinskega razmerja proletariata do narodov, njihovih interesov in zgodovinskih razvojnih poti.

Na koncu bi mogli kratko reči, da je pobuda VIII. konference načela vprašanja in vnaprej naznačila poti revolucije, ki so pripeljale delavski razred Jugoslavije neposredno, brez ločenih etap, k osvajanju položaja nacionalnega razreda v pravem pomenu te besede. Ne samo v pomenu, da mu v narodih pripada politična hegemonija, marveč tudi v tem, da v teh globalnih družbenih skupnostih gospoduje njegov razredni interes, in to kot bistveni del njihove svobode, da suverenost narodov izraža suverenost delavskega razreda in njegove revolucije.

23

Zgodovinska misel slovenskih marksistov v času Speransove knjige

Minilo je štirideset let od izida knjige, kateri je avtor z izbiro psevdonima »Sperans« dal že vnaprej osrčujoč poudarek. Naslov »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja« je naznanjal tematiko, ki je prizadevala vsakega razmišljajočega Slovenca. Znanstveno suha formulacija pa je odvračala od tradicionalnega čustvenega in moralizirajočega pristopa in navajala k stvarnemu, družboslovnemu obravnavanju.

Izid knjige Edvarda Kardelja-Speransa je bil politični dogodek prve vrste. Že po kratkem času je postalo jasno, da pomeni tudi veliko dejanje v zgodovinskem razvoju Slovencev. Bila je to poglavitna idejna priprava za vzpon slovenskega naroda do nove ravni zgodovinskega delovanja, do združitve in skrajnega napora vseh njegovih dobrih moči v boju za življenje in za uveljavitev pravice odločanja o samem sebi. Ob teh velikih dejstvih pa naj danes povemo še to, da je knjiga bila vrhunec zgodovinsko publicističnega dela slovenskih marksistov tega časa.

Leta od 1932. do 1939. lahko označimo kot čas Speransove knjige. Tako zaradi osebne dejavnosti Edvarda Kardelja v teh letih pri preučevanju slovenske zgodovine, kot zato, ker je knjiga posebno viden izraz svoje dobe. Takšno poimenovanje ne pomeni, da dotlej sploh ne bi bilo zgodovinskih del, ki bi izhajala iz historično materialističnega pojmovanja naše preteklosti. Uredništvo marksistične revije »Književnost« je leta 1934, sicer res zelo odločno zatrdilo — ob članku G. Plehanova o zgodovini — da je »vsa slovenska zgodovina do danes pisana z idealističnega stališča . . .«[1] Že takrat pa je bilo jasno, da ta trditev bolj izraža potrebo po novem naporu priti do marksistične zgodovine kot pa pomeni ugotovitev nekega stanja.

Prizadevanja pridobiti si historično materialistični pogled na zgodovino Slovencev spremljajo slovensko delavsko gibanje, odkar je nastopilo. Ta prizadevanja so se v posameznih dosežkih uveljavila tudi v okviru slovenskega strokovnega zgodovinarstva. Dovolj je omeniti le nekaj imen starejšega rodu: Albin Prepeluh, Dragotin Lončar, Karel Slanc, Henrik Tuma. Njim slede imena mlajših, ki se publicistično pojavijo v dvajsetih letih, že povezani z revolucionarnim krilom slovenskega delavskega gibanja, in ki zore nekaj let za tem, že v Speransovem času. Imenujmo le Iva Grahorja, Dušana Kermavnerja, Vladimira Martelanca.

Slovensko strokovno zgodovinopisje je bilo v svojem nastanku idejno in politično vezano na oba meščanska politična tabora. In res je, da je po svoji metodi bilo izvorno naslonjeno na nemško idealistično historiografijo. V okviru te metode je že pred koncem 19. stoletja, pozneje še bolj, doseglo dobre rezultate in dalo znanstvene temelje za slovensko zgodovino, še posebno za njeno prvo, fevdalno dobo. Pa vendar je imelo to zgodovinopisje, ne oziraje se na idejne in metodološke temelje, nekaj lastnosti, ki so izvirale iz specifičnosti slovenskega naroda in bile pozneje pomembne tudi za utemeljitev metode historičnega materializma. Že samo dejstvo, da gre za zgodovino t. i. nezgodovinskega naroda, da gre za zgodovino naroda, ki je v 19. stoletju še vedno močan predvsem v temeljnih družbenih plasteh, medtem ko se bitka

[1] Književnost, II, 1934, 383.

za izoblikovanje slovenskega meščanstva šele razvija, kjer je vsa višja plast, zvezana s fevdalno preteklostjo, tujerodna, že to dejstvo samo odvrača slovenske zgodovinarje od izključnega raziskovanja zgodovine vladarjev, držav, vladajočih fevdalnih struktur. Odvrača jih torej od tematike, ki je tipična za idealistično nemško historiografijo, usmerja jih k področjem, ki več povedo o življenju Slovencev, izenačenih s temeljno kmečko ljudsko plastjo. »Kmet — ali kakor bi že skoraj smeli reči Slovenec«, opredeljuje to posebnost socialnega značaja predmeta svojega raziskovanja Milko Kos[2] v knjigi, ki nedvomno pomeni vrh zgodovinarske sinteze do Speransovega časa. Zato se tudi starejši slovenski zgodovinarji zanimajo za gospodarska in socialna vprašanja, zato tudi oni posvečajo posebno pozornost ne le dinastičnim, temveč tudi socialnim bojem. To zanimanje jim je vcepil že čas slovenske narodne prebuje, ki je ustvaril poseben tip pogleda slovenskega izobraženca na zgodovino svojega naroda, to je tip, ki ga najbolj poznamo iz tolikokrat navedenih vrstic Prešernovega Sonetnega venca, ki vidi kot prvo dejanje slovenske zgodovine, potem ko so predniki izgubili politično samostojnost, krvavi punt in pa ljudske boje proti Turkom. Zgodovinar Peter Radics odkrije že leta 1870 ne samo izvod znamenite pesmi o kranjskih puntarskih kmetih iz leta 1515, temveč napiše tudi razpravico, v kateri uporabi slovensko-hrvaški upor iz leta 1573 kot argument za slovenske državnopolitične zahteve.[3] In gotovo je ravno navezanost slovenskega boja na politično uveljavitev temeljnih socialnih plasti bila tista, ki je že v 70. letih vodila Frana Šukljeta k zgodovinarskemu zanimanju za izvire demokratizma, k njegovemu ugotavljanju razlik med liberalizmom in demokratizmom iz različnosti socialnega temelja in različnosti socialne pobude. Seveda je marksistično zgodovinopisje stalo pred nalogo vključiti v svojo analizo vse to gradivo in dosežke, ki jih je slovensko zgodovinopisje že dalo. Prav značilna je v tem pogledu na videz neznatna polemična praska v letu 1937. Pod psevdonimom Fr. Klemuc je Mirko Košir v Ljubljanskem zvonu z velikim navdušenjem pozdravil razpravo Frana Zwittra o prebivalstvu na Slovenskem kot prelomnico, ki naznanja preusmeritev slovenske zgodovinarske vede k družbenim vprašanjem. Fran Zwitter se je vse te obilne hvale otresel z ugotovitvijo, da nikakor ni on začetnik gospodarske in socialne zgodovine pri Slovencih, da so o tem že zdavnaj pred njim pisali mnogi drugi avtorji. On sam le uvaja novo, sociološko metodo.[4] Tem manj ustrezno je zato še danes označevati Speransovo knjigo le s tem, da je »pomembna ... zaradi poudarka na gospodarskih in družbenih razmerah, s katerimi je zvezan narodni razvoj.«[5]

Že na začetku lahko ugotovimo, da je eden izmed pomembnih dosežkov Speransove knjige v tem, da je avtor v njej na nov način, a vendarle organsko upošteval rezultate vsega dotedanjega slovenskega zgodovinarskega dela, ga vključil v svojo analizo in mu s svojo sintezo pridobil nov pomen. K rezultatom slovenskega zgodovinarstva ni pristopil zviška in odklonilno zaradi svojega različnega idejnega in metodološkega izhodišča, marveč je v teh rezultatih spoštoval človekovo delo. Cenil ga je ne samo po idejni usmerjenosti, temveč tudi po intelektualni zmožnosti, po širini pogleda, po globini spo-

[2] Milko Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije, Ljubljana, 1933, 237.

[3] Peter Radics, Ein ‚windisches' Reich. V: Die Reform 9 (1870), 1630.

[4] Fr. Klemuc, Slovensko zgodovinarstvo na razpotju, Ljubljanski zvon 1937, 52—56 in Fran Zwitter, »Slovensko zgodovinarstvo na razpotju«, Ljubljanski zvon 1937, 164.

[5] Zgodovina slovenskega slovstva, VI. knj., Ljubljana 1969, 428.

znanja in po izrazni, komunikativni moči. Naj bo dovoljeno ob tej priložnosti povedati, da je Edvard Kardelj leta 1970 govoril z največjim priznanjem o Ivanu Prijatelju kot slovenskem zgodovinarju; po njegovi sodbi ni Prijatelja do tega časa prekosil po izrazni moči in celovitosti pogleda še noben drug avtor, četudi marksist.

Po drugi strani ni nobenega dvoma o tem, da je uveljavljenje metode historičnega materializma v slovenskem zgodovinopisju bilo dejanje šele Speransovega časa. Kolikor je delo Speransa individualna stvaritev, toliko je resnično tudi dejstvo, da v svojem zgodovinopisnem prizadevanju ni bil osamljen in da je značilnost Speransovega časa ravno nastop vrste avtorjev, ki se problemov slovenske zgodovine lotevajo kot marksisti. Vse njihovo delovanje stoji v znamenju prepričanja in hotenja, ki ga je v svojem prvem nastopu v »Književnosti« povedal Tone Brodar (Edvard Kardelj), namreč, da stvar filozofov in družboslovcev ni samo razlaganje sveta, marveč v tem, da se svet spremeni.[6] Ne kažemo pravega razumevanja za dejanje tega rodu, če ga označujemo predvsem s tem, da so njegovi pripadniki »pribijali dialektični materializem, zviška zavračali malomeščansko filozofiranje...[7] Pregled zgodovinarskega dela te generacije in samega Speransa pelje k prepričanju, da ne njej ne njemu nikoli ni bil prvi namen uveljaviti in dokazovati nek nazor, temveč da jim je bilo vselej vodilo prizadevanje poiskati in opredeliti pot, po kateri se morejo sprostiti in k družbenemu dejanju usmeriti temeljne moči v slovenskem narodu, tiste moči, ki morajo po zakonitosti družbenega razvoja svojo osvoboditev uresničevati v najgloblji humanitarni celovitosti. Danes vemo, da je to bila generacija, ki je ustvarila idejne osnove in ki je potem dejansko vodila slovenski narod v najbolj kritičnih, a tudi največjih dneh njegove zgodovine. Ob uspešnosti dejanja je tem bolj pomembno ugotoviti, da je Speransova generacija uveljavila zgodovinskost kot temeljni metodološki pristop ob preučevanju aktualne problematike slovenske družbe, da je to storila v prepričanju, da je zgodovinskost edini način, ki vodi k spoznanju vseh notranjih moči slovenske družbe v njihovem medsebojnem odnošaju in spletu, odločujočem o življenju danes in jutri. Zato je Tone Brodar že prav na začetek svojega obravnavanja slovenskega vprašanja postavil tudi poskus z najširšimi črtami orisati slovenski zgodovinski razvoj, ugotoviti, da je v moderni dobi njegovo osrednje vprašanje narodno in da je to vprašanje stvar celotne družbe, da je njegovo jedro socialno in da ga v sodobnosti more rešiti le narod, v katerem se kot vodilna moč uveljavi novi družbeni faktor, delavski razred.

Pregledati zgodovinarsko delo in misel slovenskih marksistov v Speransovem času je naloga, ki bi ji mogla zadostiti le podrobna študija. Brez posebnega dokazovanja pa je jasno, da gre za družbeno zavzeto, za angažirano zgodovinopisje. Prav to mu je končno dalo njegovo zgodovinsko vrednost, čeprav je bila strokovna, znanstvena kvaliteta prvi pogoj. Zato je umestno pogledati, katera so bila tista vprašanja, ki so pomenila notranji nagib avtorjev, ob katerih se je vnemala njihova delavnost, ob katerih so se angažirali. Ne gre zdaj za splošne politične cilje in programske orientacije. Gre za vprašanja, ki se odpirajo ob reševanju konkretnih družbenih problemov. Brez trditve, da je seznam popoln, moremo navesti naslednje:

Nastanek in obstoj slovenskega naroda, dokaz njegove individualnosti in samostojne odgovornosti do svoje prihodnosti. — Problem revolucionarnega

[6] Književnost, 1933, 238.
[7] Zgodovina slovenskega slovstva, VI. knj., 325.

slovenskega narodnega programa. — Ugotovitev prelomnih situacij v slovenski zgodovini. — Opredelitev zgodovinske alternative med revolucijo in reakcijo, med svobodoljubjem in fašizmom. — Identifikacija socialnih sil napredka v slovenskem narodnem razvoju. — Dokaz nezmožnosti slovenskega meščanstva rešiti narodno vprašanje. — Obdelati razmerje med proletariatom in njegovo politično organizacijo ter nacionalnim gibanjem. — Ugotoviti zgodovinske osnove, ki vodijo k družbeno napredni preorientaciji katoliških množic. — Ugotovitev razrednih bojev kot temeljne vsebine zgodovine naroda, ki ga sicer gibanje za samoodločbo povezuje v politično celoto. — Ugotavljanje in uveljavljanje interesa proletariata kot interesa naroda.

Ni potrebno posebej dokazovati, da je takšno postavljanje vprašanj zgodovini bilo izraz tudi nove stopnje v razvoju subjektivnih sil delavskega gibanja samega, izraz nove kvalitete v revolucionarni koncepciji. Bilo je izraz tistega, čemur v pogovornem političnem jeziku pravimo »novi kurs« v partijski politiki.

Preglejmo najpomembnejše pojave tega novega spraševanja zgodovine po novem družbenem faktorju, pripravljajočem se poseči neposredno in odločilno v življenje naroda. Še pred nastopom Toneta Brodarja je s tega vidika reagiral na izid znane knjige Josipa Vidmarja »Kulturni problem slovenstva« Ivo Grahor. Z recenzijo v Ljubljanskem zvonu je že opozoril na potrebo znanstvenega obravnavanja narodnega vprašanja, ki ga ni mogoče skrčiti samo na kulturni vidik. Z vso vnemo je zahteval obravnavo tega vprašanja v zvezi z življenjem, kar mu pomeni življenje družbe. Pri tem je kritično pripominjal, da neuspeha ni kriv samo avtor, marveč objektivne ovire, namreč, da socialni problemi niso prav nič obdelani in je torej avtor oral ledino.[8] Na vprašanje, ki ga je načel Grahor, je konec istega leta temeljito in argumentirano odgovoril Tone Brodar (Edvard Kardelj) s svojo v naši zgodovinski literaturi velikokrat omenjeno, a doslej še ne ponatisnjeno razpravo »Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje«. Izhajala je v nadaljevanjih tja do srede leta 1933.[9] Kardelj je z njo sicer zavrnil pojmovanje slovenstva kot kulturnega vprašanja, a s tem ni zanikal njegove kulturne vsebine. Nasprotno, tudi sam je v svojem raziskovanju in pisanju v polni meri upošteval kulturno plat narodnega življenja in tudi sam ugotavljal rast slovenske zavesti in njene tvornosti, podobno kot Vidmar, preko osebnosti kulturnega življenja. Imena Trubar — Prešeren — Levstik — Cankar, katerih vrsto je postavil Josip Vidmar, se tudi pri njem postavljajo kot vrhunski izrazi slovenskega življenja, le da bolj družbeno utemeljeni.

Znano je, da je v letu 1933 slovensko narodno vprašanje vneto preučevala tudi skupina slovenskih komunistov v emigraciji. V Moskvi tkim. brigada, ki jo sestavljali Dragotin Gustinčič, Ivan Regent in Karel Hudomalj, na Dunaju pa je v pismenem stiku z njimi delal Lovro Kuhar-Prežihov Voranc. Eno izmed osrednjih vprašanj tedanjih diskusij je bila ocena značaja Slovenske ljudske stranke, pri čemer so se mnenja zelo razhajala. Najvidnejši rezultat te dejavnosti je izjava treh komunističnih strank o slovenskem vprašanju konec tega leta.[10] Javnosti neznano pa je ostalo gradivo, ki ga je ta krog pripravil. Poleg drugega je treba omeniti rokopis knjige o slovenskem narodnem vprašanju, ki jo je tedaj napisal Dragotin Gustinčič. Besedilo je ohranjeno v večjih od-

[8] Ljubljanski zvon, 1932, 723—730. Ponatis v: Ivo Grahor, Življenje in smrt, Ljubljana, 1968, 323—334.

[9] Književnost 1932—1933, 5—9, 48—54, 73—79, 132—137, 163—168 in 236—243.

[10] Alenka Nedog, O nastanku izjave treh komunističnih strank o slovenskem narodnem vprašanju. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1967, 365—383.

lomkih v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja. Domnevati moremo, da se je Edvard Kardelj, ko je v poznejših letih bival v Sovjetski zvezi, seznanil tudi s tem rokopisom. Iz nekega pisma Ivanu Regentu iz leta 1944 namreč razberemo, da je v času svojega bivanja v Sovjetski zvezi večkrat razpravljal z Gustinčičem in Regentom o slovenskem vprašanju. Če pogledamo kazalo h Gustinčičevi knjigi pa vidimo, da je Sperans zasnovan bistveno drugače.

Zgodovina je postala Kardeljevo trajno zanimanje in to na zelo dejaven način. Spomnimo se samo, da je že v letu 1934 izšla njegova knjižica »Potovanje skozi čas«, v kateri je na tako privlačen način približal šolski mladini gospodarsko in družbeno zgodovino človeštva.[11] Znano je tudi, da vsebuje njegovo poročilo o položaju v Sloveniji, ki ga je napisal 2. decembra 1934. leta na Dunaju, tudi zgodovinski del, kjer oriše razvoj kapitalizma in meščanstva v Sloveniji in analizira razredno strukturo slovenskih meščanskih strank.[12]

V tem letu so na zgodovinopisnem torišču nastopili že tudi drugi marksisti. V krščansko socialistični reviji »Beseda o sodobnih vprašanjih« se je z analizo osebnosti Janeza Evangelista Kreka lotil Ivo Grahor ene osrednjih aktualnih tem politične zgodovine.[13] Poudaril je, da ga ne zanima toliko ocenjevanje Krekovega dela samega kot vprašanje, »zakaj nimamo Slovenci od Krekovega kulta več koristi?«[14]

V letu 1934 je pomemben še začetek izhajanja »Pripomb k naši prevratni dobi« Albina Prepeluha v »Sodobnosti«. Pozneje so bile važno gradivo Speransu in spodbuda Dušanu Kermavnerju za študijo o idejnem razvoju slovenskih socialistov pred prvo svetovno vojno.[15]

Od leta 1935 naprej je revija »Sodobnost« postala poglavitno torišče objavljanja zgodovinskih prispevkov slovenskih marksistov. Že v tem letu je priobčil Joža Vilfan članek o Tivolski resoluciji, zasnovan polemično proti njenemu proslavljanju v slovenskem social-demokratskem krogu.[16] Avtor ni le načelno zavrnil Tivolsko resolucijo samo, marveč je označil tudi zgodovinsko nezadostnost slovenske socialne demokracije v prelomnem času prve svetovne vojne, ko se ni postavila na čelo narodnostnih bojev v korist proletariata in ko je ob propadu Avstroogrske podlegla vplivom radikalnega meščanstva. V istem letniku »Sodobnosti« je izšel tudi prvi obeh za marksistično pojmovanje slovenske zgodovine tako pomembnih prispevkov Vladimirja Martelanca, napisanih v Sovjetski zvezi. V študiji z naslovom »Nekaj misli o slovenskem narodnem in slovstvenem razvoju« je Martelanc izrazil namen orisati z marksističnega stališča osnovna razdobja slovenske narodne zgodovine.[17] Analizo je začel z reformacijo in kmečkimi punti kot socialno prelomno dobo, v kateri se začenja formiranje slovenskega naroda. Obravnaval je dobo prosvetljenega absolutizma in slovenskega razsvetljenstva, opozoril na ljudski pomen Kopitarjevega, Čopovega in Prešernovega dela in sploh na socialno

[11] Janko Svetina, Pot marksistične misli med mlade ljudi, Delo, 15. febr. 1979, 15.
[12] Janko Pleterski, Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ-KPS. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1967, 303—304.
[13] Ivo Grahor, Dr. J. Ev. Krek. V: Beseda o sodobnih vprašanjih, 1934, 25—27, 52—55, 73—77, 105—110, 121—127 in 140—145.
[14] Ivo Grahor, Odgovor g. Josipu Gostinčarju, Krekovemu sodelavcu. V: Beseda o sodobnih vprašanjih, 1934, 112.
[15] Albin Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi. Ljubljana, 1938. Dušan Kermauner, Albin Prepeluh-Abditus. Njegov idejni razvoj in delo.
[16] Joža Vilfan, Tivolska resolucija. Sodobnost, 1935, 245—249.
[17] V. A., Nekaj misli o slovenskem narodnem in slovstvenem razvoju. Sodobnost, 1935, 502—515.

in humanistično vsebino slovenske romantike. Z mnogimi zanimivimi in izvirnimi oznakami je sledil slovenskemu razvoju 19. stoletja. Ob letu 1848 je opozoril na obstoj tudi naprednega toka v slovenski politiki, obenem pa pojasnil Marxove ocene politike avstrijskih Slovanov, da bi jih ostro ločil od negativnih vrednotenj Slovanov v nacistični argumentaciji! Poglavitno dejstvo zanj je nastop slovenskega osvobojenega kmeta, v boju za katerega pa liberalizem, spričo šibkega razvoja meščanstva, ki izgubi zvezo z naprednimi tokovi v Evropi, obnemore in olajša zmago klerikalizmu. Za prelomno obdobje svetovne vojne ugotavlja Martelanc odsotnost jasne zavesti o povezanosti med potjo k socialni in nacionalni osvoboditvi in ugotavlja tudi politične učinke dejstva, da je z valom jugoslovanstva po letu 1917 demokratično, nacionalno osvobodilno in socialno pobarvani Krekov katolicizem skoro neomejeno zavladal v slovenskem življenju.

Iz leta 1936 je treba omeniti dva prispevka Jože Vilfana in sicer razpravljanja ob knjigi Rude Jurčeca o Kreku[18] in ob knjigi Frana Zwittra o razvoju prebivalstva na Slovenskem.[19] Lahko bi rekli, da je Vilfan iz Jurčecovega dela iztisnil dosti več kot pa avtor sam. Recenzija pomeni osnutek prve marksistične analize klerikalizma na Slovenskem v njegovi zgodovinskosti in funkciji, analizo, ki ugotavlja konflikt ne v Kreku, marveč v sedanji generaciji tega tabora. Z vsem priznanjem piše Vilfan o Zwittrovi knjigi, ki odpira ne samo pogled v razvoj temeljnega socialnega faktorja slovenskega obstoja, temveč omogoča tudi razmišljanje o pomenu propadanja pokrajinskih gospodarstev in njihovega vključevanja v vseobsežna državna gospodarstva v primeru, ko je na pokrajinsko gospodarstvo vezan obstoj posebnega naroda. Odklanja trditev, da je skupna država Slovencev, Hrvatov in Srbov zgodovinska paralela k nemškemu zedinjenju, kajti gre za obstoj Slovencev kot naroda. Zwittrovo ugotovitev, da vprašanje, koliko more neka dežela preživljati prebivalstva, ni odvisno le od narave, marveč tudi od sistema, uporabi za sklep o pravici in nujnosti, da se Slovenci bore za socialistični sistem.

V letu 1937 so nastopili še novi avtorji. Njihovo zgodovinarsko delovanje je bilo pomembno tudi zato, ker je seglo v praznino, na katero so prav tedaj opozorili študentje zgodovinarji v boju za utrditev položaja slovenske univerze. »Historični klub DSFF«, je rečeno v njihovi izjavi, »smatra za svojo dolžnost, da opozori akademsko mladino in po njej vso slovensko javnost na to, kako se na slovenski univerzi slovenska zgodovina predava oziroma kako se z njo ravna! . . .« Da imamo univerzo in sicer edino slovensko, da pa se na nji ne predava slovenska zgodovina! Kar izve študent o njej, izve pri eni tedenski uri, ki jo prostovoljno dodaja svojemu delu profesor, ki ima dekret za drugo stolico . . .[20] Sposobnost slovenske zgodovinske znanosti govoriti tudi o najaktualnejših vprašanjih narodnega obstoja in to po poti globoke družbene analize, je v tem letniku dokazal izid razprave Frana Zwittra o koroškem vprašanju.[21] Poleg krajše študije Dragotina Lončarja o Franu Šukljetu in študije o Majniški deklaraciji Vlada Vodopivca, je iz tega letnika Sodobnosti treba omeniti predvsem zadnji Martelančev prispevek iz Sovjetske zveze.[22] Naslovil

[18] Sodobnost, 1936, 236—239.
[19] Jože Vilfan, Problem naše maloštevilnosti. Sodobnost, 1935, 562—567.
[20] Fran Petrè, Državni proračun in univerza, Sodobnost, 1937, 135.
[21] Fran Zwitter, Koroško vprašanje, Sodobnost, 1937, 145—153, 218—223, 320—330.
[22] Dragotin Lončar, Fran Šuklje kot politik, Sodobnost, 1937, 93—96. — Vlado Vodopivec, Majniška deklaracija, prav tam 374—381. — A. V., Slovenski politični razvoj in problem sodobne politične orientacije, prav tam, 193—207.

ga je »Slovenski politični razvoj in problem sodobne politične orientacije«. Dušan Kermavner pravi, da je v tem sestavku »pisec iz tolikšne časovne in prostorne daljave pokazal takšno vživetost v spreminjajoče se slovenske razmere, kakor da bi bil ves čas živel sredi njih«. Ta pripomba se seveda nanaša na aktualno misel v sestavku, medtem ko je bila Martelančeva zgodovinska misel izraz globokega proučevanja in življenjsko zrele sodbe. Le bežno omenimo, da vidi Martelanc začetek slovenske narodne zgodovine v kmečkih puntih in reformaciji, brez katerih bi Slovenci kot narod izginili, se asimilirali. Posebnost njegovega pogleda na slovensko zgodovino je, da vidi poleg že omenjenega začetnega obdobja in poleg dogajanja v dobi imperializma kot osrednjo periodo sklenjen ves čas od razsvetljenstva in narodnoosvobodilne romantike do taborov oziroma leta 1871. V vsej osrednji dobi vzdržuje slovenski razvoj po njegovem mnenju zvezo z naprednimi tokovi v Evropi. V letu 1848 je zanj predvsem pomemben nastop poglavitnega slovenskega faktorja kmeta in njegova osvoboditev. Razumljivo, da ga v imperialističnem obdobju prav posebej zanima problem odnosa delavskega in narodnega gibanja. Pregleda različne koncepcije in tokove v slovenski socialdemokratski stranki in kot največjo vrednoto poudari stališča Ivana Cankarja. Že v dobi balkanskih vojn je Cankar intuitivno dojel nujno potrebo, da se boj za narodno osvoboditev spoji z bojem za socializem. Tudi v odločilnih dogodkih let 1917—1918, piše Martelanc, je bil Cankar tisti, ki je s svojim globokim in daljnovidnim razumevanjem potreb in nalog slovenskega ljudstva in posebej slovenskega proletariata, najglobje posegel v stvarnost dogajanja. S posebnim zaupanjem v pozitiven razplet obravnava Martelanc tudi problem diferenciacije v slovenskem klerikalnem taboru. Njegovo zaupanje ni preprost optimizem, marveč rezultat preučevanja zgodovine notranjih tokov v tem taboru samem. Do kraja odklanja možnost, da bi mogel klerikalni tabor imeti še naprej vodilno vlogo v slovenskem političnem življenju, vendar pristavlja: »To pa nikakor ne sme pomeniti, naj se omalovažujejo oziroma podcenjujejo notranji procesi radikalizacije in idejno politične polarizacije... SLS je stranka, ki združuje v svojih vrstah ogromne množice slovenskega delovnega ljudstva. Politična vzgoja, ki jo je dala tem množicam v slovenskem narodnem duhu in v duhu demokratičnih, deloma socialistično pobarvanih načel, je stvar, ki je ni mogoče kar tako izbrisati. Prepričani smo, da je tudi med osnovnimi kadri SLS mnogo ljudi, ki jim je bila omenjena politična vzgoja veliko več kot preprosta taktična poteza. Vemo, da so se ti ljudje vzgajali v duhu narodnega svobodoljubja in ljubezni do ljudstva, v duhu krščanskega humanizma in političnega demokratizma, ki se je često zelo težko dal vezati z reakcionarnim duhom...«

Poglavitno znanstveno publicistično dejanje tega leta je bil izid knjige spominov Henrika Tume z dopolnilnimi razpravljanji Dušana Kermavnerja.[23] S to knjigo se je slovenski zgodovinski zavesti predstavila osebnost najbolj profiliranega in v najširše družbene razsežnosti vpetega politika na Slovenskem v dobi prve velike krize imperializma. Z njegovim spominjanjem in še posebej z urednikovimi dopolnili sta v zgodovinskem razpravljanju zasedli svoje pravo mesto tako Primorska s Trstom na eni strani, kot tudi vprašanje slovenskih orientacij v prelomnih letih 1917—1920. Aktualnost in dinamičnost te problematike je knjigi zagotovila prodoren uspeh in trajen pomen, vse do današnjega dne. Manj opaženo je tedaj ostalo, da nakazuje knjiga tudi alternativni koncept slovenske zgodovinske poti po letu 1917, drugačen od Can-

[23] Henrik Tuma, Iz mojega življenja. Spomini, misli in izpovedi. Knjigo uredil D. K., Ljubljana, 1937.

karjevega in drugačen od tistega, ki je Cankarja vključil v svojo revolucionarno akcijo.

Leto 1938 je že leto pisanja Speransove knjige. Za to leto je značilen bogat in dinamičen nastop novega avtorja, Borisa Ziherla. Tu gre za razprave »Dve razdobji fašizma na Slovenskem«, »Iz poglavja o narodnih tradicijah«, »Temelji rasne teorije«, »Vloga slovanstva v preteklosti in sedanjosti« in pa »Za Masarykovo dediščino«.[24] Ziherlove študije so bile večkrat ponatisnjene in jih zato bolje poznamo tudi danes. V svojih razpravljanjih o aktualnih vprašanjih je Ziherl zgodovinar, ki zelo uspešno in bistrovidno išče vse tisto v slovenski preteklosti, kar je slovenski družbeni in demokratični razvoj bodisi pospeševalo, bodisi zaviralo. Zelo globoko prodira z analizo socialnih faktorjev in njihovega dialektičnega razvoja, slovensko dogajanje uspešno povezuje z evropskim. Učinkovito povzdigne vse tisto, kar bi pripomoglo k napredni usmeritvi slovenskega človeka v času, ko piše. Njegovo prvo zanimanje je problem oživitve puntarske tradicije slovenskih kmetov, ki čakajo kot Matjaž, da postanejo spet samostojni činitelj v slovenskem življenju v zvezi z delavstvom. Proti fašizmu, ki se sklicuje celo na samoodločbo narodov, poudarja neločljivo povezanost boja za nacionalno svobodo vseh narodov z bojem za demokracijo, vsak napredek v demokraciji pa je uspeh ljudskega boja, katerega ne zastopa nihče drugi kot ljudstvo samo.

Iz starejšega gradiva je Dušan Kermavner objavil odlomek iz Tumove študije o slovenskem narodnem razvoju, napisane še med svetovno vojno.[25] Celoto socialističnega idejnega razvoja od začetka stoletja do svetovne vojne pa je sistematično obdelal v drugem svojem velikem delu, v spremni študiji k Prepeluhovim pripombam k naši prevratni dobi, izdanim zdaj v knjižni obliki.[15] Še danes je to temeljno delo za zgodovino socialne demokracije na Slovenskem pred prvo svetovno vojno, posebej pa še za delovanje tistih izobražencev, ki so se ji pridružili. Iz te tematike je Kermavner v »Sodobnosti« še posebej obravnaval svetovni nazor Ivana Cankarja. Zanimiva opažanja o Tumi kot politiku je objavil Jože Vilfan.[26] Zadel je v jedro Tumovega problema, opozoril je na zev, ki je ostala odprta med njim in svetom.

Iz dela zgodovinarjev je v »Sodobnosti« to leto izšla razprava Frana Zwittra o Nemcih na Slovenskem, tu so tudi odlomki iz dela Frana Petreta o ilirizmu na Slovenskem.[26a]

Vsa ta dejavnost je ustvarila že novo občutje. Izrazil ga je Dušan Kermavner, ko je ugotovil: »Danes si utira pot krepka težnja po globji kritični analizi naše preteklosti, kar izpričujejo vse številnejši, dotlej žal le splošni poskusi.«[27] Tudi Jože Vilfan je zapisal, »kako nam manjka sintetična slika naše zgodovine zadnjega pol stoletja.«[28] Globalno zgodovinsko samospoznanje Slovencev, ki so videli, da stoje neposredno pred novim prelomom, je postala

---

[24] Sodobnost 1938, 42—52; 97—103 in 143—153; 214—220; 318—329 in 431—441; 528—533.

[25] K. D., Neobjavljena Tumova študija o našem narodnem razvoju, Sodobnost, 1938, 195—202 in 253—262.

[26] Jože Vilfan, Politik ali vzgojitelj. Sodobnost, 1938, 79—83.

[26a] Fran Zwitter, Nemci na Slovenskem, Sodobnost, 1938, 483—497.
Fran Petrè, Vrazovo pojmovanje ilirizma, prav tam, 33—40, 123—128 in 170—176.

[27] Sodobnost, 1933, 195.

[28] Sodobnost, 1933, 79.

pereča družbena naloga. Trenutek je našel svojega človeka. V začetku leta 1939 je izšla Speransova knjiga.

S tem smo pri poglavitnem povodu današnjega zborovanja. Čeprav smo se zbrali, da bi izrazili svoje priznanje njenemu zgodovinskemu in zgodovinopisnemu pomenu, vemo, da je tukaj ne moremo izčrpno zgodovinarsko razčleniti. Deloma je to storil ob izidu tretje izdaje Bogo Grafenauer.[29] Prepričan pa sem, da bomo tudi potem, ko bo takšna delovna razčlemba opravljena do kraja, knjigo vedno jemali v roke predvsem zato, da bi se iz nje kot celote kaj naučili.

Ni naš namen ponoviti vsega, kar je Edvard Kardelj o svojem delu in njegovem značaju sam povedal. Naj opozorimo na pri nas najmanj znani in menda še ne prevedeni uvod, ki ga je napisal za nemško izdajo v letu 1971.[30] Tu pravi med drugim, da ni bil njegov namen raziskovati v prvi vrsti zgodovino slovenskega naroda, pač pa to zgodovino politično teoretično tolmačiti, kar naj bi bilo v tistem času prispevek k odločitvi slovenske narodne politike na zgodovinskem razpotju.

Ob tem pa je treba opozoriti še na druge odlike knjige. Kardelj je izdelal samostojen koncept slovenskega zgodovinskega razvoja in ga je tudi prvi, če odštejemo popularne poskuse in enciklopedične članke, izdelal za celo časovno obdobje slovenske zgodovine, od začetkov, do dni, ko je knjigo pisal. Izpolnil je ravno tisto nalogo, ki je specifična za zgodovinsko vedo, ki jo ta vedno kot takšna mora in more opraviti, namreč, obseči celoto dogajanja tako časovno kot tudi po področjih človekovega delovanja, združiti v svojem sintetičnem zajemanju vse vidike družboslovja, od gospodarstva, politike, sociologije in prava, do jezikoslovja, literarne vede in kulturne zgodovine. Izpolnitvi te naloge zgodovinopisja se je Kardelj v svoji knjigi najbolj približal. Knjiga je sinteza, ki v svoji celotnosti daje celovit odgovor na zastavljeno vprašanje. Pri tem dosežku so nedvomno enako pomembne vse tri lastnosti dela: poglobitev v snov, metoda historičnega materializma, ustvarjalnost duha.

V današnjem času lahko marsikdaj in marsikaj beremo o krizi zgodovine kot znanosti. Pisci ponujajo različne izhode. Nedvomno je zelo tehten tisti, ki ga je nedavno priporočil Edvard H. Carr, znani angleški zgodovinar sovjetske revolucije, ki se sam politično gotovo ne prišteva k revolucionarnemu socializmu. A kot človek in zgodovinar zahteva od zgodovinopisja naslednje: »Zgodovina mora govoriti ljudem, da bi jim pomagala postati boljši, biti jim mora orožje v bojih današnjega dne in orodje za izgradnjo prihodnosti«.[31]

Tej zahtevi, izrečeni dandanes, gotovo lahko pritrdimo. Sperans pa je njen smisel v celoti in častno izpolnil že v letu 1939. S tem svojim dejanjem je postavil slovensko zgodovinsko znanost v tisti družbeni položaj, na katerem nikoli ni mogla zapasti občutku jalovosti, postavil jo je v položaj dejavnega soustvarjalca našega življenja.

Treba je omeniti, da je Sperans že v svojem času presegel tudi pojmovanje nalog zgodovine, kakršno je takrat uveljavljala sovjetska doktrina. Presegel je tisti ožji, utilitarni smisel, ki ga je ta doktrina zgodovini vsiljevala, ko je od nje zahtevala, naj bo veda o politiki, ki poučuje množice o boju

[29] Zgodovinski časopis, XXIV, 1970, 312—333.

[30] Edvard Kardelj, Die Vierteilung. Nationale Frage der Slowenen. Europa Verlag. Wien—Frankfurt—Zürich, 1971, 7—8.

[31] Geschichte. Objektivität und Parteinahme in der Geschichtsschreibung. Von José Fontana und Edward H. Carr als Interview-partner. Rowohlt. Reinbek bei Hamburg, 1979, 115.

za oblast in njeno ohranitev.[32] V Speransovi uresničitvi je zgodovina veda o poteh k osvoboditvi človeka.

Svoj osebni odnos do zgodovine kot vede je Sperans izrazil, ko je opozoril na zanimivo dejstvo, da je bil — poleg jezikovnega — prvi teren delovanja narodno se prebujajoče slovenske inteligence — zgodovina. Zgodovina naj bi po Linhartovem namenu dokazala, da je tudi za slovenski narod mesto pod soncem. In čisto »linhartovska« je Speransova ogorčena obramba zgodovinske zasluge slovenskega naroda, ko pravi: »Če jih danes neki zapadnoevropski rasistični ideologi imenujejo ‚zgodovinski gnoj', tedaj pozabljajo, da so Slovenci s svojimi telesi 300 let branili tisto kulturo, s katero se oni danes ponašajo... Ko so po taborih branili slovenski tlačani svoje življenje in evropsko kulturo, so nemški cesarji in njih plemstvo zasledovali z vojnimi pohodi svoje lastne dinastične in razredne cilje... Vsi ti pohodi pa so napravili teren za dobičkonosne kupčije tujih trgovcev in bankirjev. Takšna je bila vloga tujih »kulturträgerjev« na naših tleh.«[33]

Nedvomno je posebnega pomena, da je Kardelj svojo knjigo zasnoval upoštevajoč celotno slovensko zgodovino, da je vključil vanjo tudi fevdalno dobo. Pritegnil jo je ne samo zato, ker je potrebna za razumevanje slovenskega narodnega gibanja, ker je potrebno poznanje gospodarskih in kulturnih razmer slovenskega ljudstva ob vstopu v epoho kapitalizma. V tej dobi je našel tudi začetke samostojnega družbenega razvoja Slovencev, prve boje za obrambo te samostojnosti v razvoju, našel je v njej dokazov za svojo temeljno tezo: »Revolucionarni nastopi, tudi če se končajo s porazom, so vselej dokaz žive sile naroda. Narod, ki molče trpi zatiranje, je obsojen na pogin.«[34]

Sperans je periodizacijo slovenske zgodovine zasnoval samostojno. Razlikuje se tudi od Martelančeve. Slovenskega zgodovinskega razvoja ni ločeval od velikih evropskih tokov, a hkrati se je oprl na faze avtonomnega dogajanja v slovenski družbi. Temeljna črta, ki jo zasleduje, je vloga in subjektivizacija družbenih razredov v njihovem antagonističnem in dialektičnem razmerju. Vsi družbeni subjekti, vse zgodovinske osebe nastopajo pri njem v dialektični razvojnosti, nenehno jih vidi v delovanju nasprotij v njih samih in v okolju, v vsakem kulturnem in političnem pojavu išče in najde tisto, kar vodi naprej, in to izloči od onega, kar se veže na preživelo. V vsem vidi življenje, ne okostenelih formul in figur. Kot primer takega dialektičnega obravnavanja lahko navedemo njegova opozorila na tisto pozitivno in novo, kar je mogoče ugotoviti v sicer tako negativno ocenjenem protagonistu protireformacije na Slovenskem, Tomažu Hrenu.

Kar je pri Speransovem delu stalnica, to je interes za proces človeškega uveljavljanja temeljnih ljudskih plasti in razredov. Od njihovega položaja meri smer in pomen gibanj drugih dejavnikov v družbi. Druga stalnica je zanj revolucija. Ne kot sredstvo osvojitve oblasti, marveč kot način svobodnega bivanja človeka. Ključnega pomena v njegovem delu je razčlemba in negativna presoja ravnanja slovenske narodne politike v marčni revoluciji leta 1848. Boj za slovenske narodne pravice je zgodovinsko upravičen in učinkovit le s pozicij revolucije.

---

[32] Pravda, 27. januar 1936. Cit. po S. Dornik (Boris Ziherl), Sovjetsko zgodovinopisje na novih potih? Ljubljanski zvon, 1938, 93—96.

[33] Sperans (Edvard Kardelj), Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana, 1939, 59—60.

[34] Sperans, o. c., 62.

V moderni fazi slovenske zgodovine ga zanima vprašanje boja razredov za vodilno vlogo v narodu, boja, ki se prekriva z vprašanjem dominacije družbenega interesa razreda kot interesa naroda. V koncepciji rešitve slovenskega narodnega in socialnega vprašanja povzdigne Ivana Cankarja ne le kot zgodovinsko osebnost, marveč kot opredelitev. Zelo jasno zavrne koncepcijo čakanja na tujo revolucijo v letih 1917—1918, organsko poveže jugoslovansko osamosvojitev z bojem na družbeni napredek in s tem zavrne utvaro nadnacionalno pojmovane revlucije. V tej svoji zgodovinski usmeritvi sega že v probleme, ki jih je odprla šele doba po drugi svetovni vojni, ko iz dneva v dan doživljamo dokaze, da dozdevna nadnacionalnost v resnici pomeni le novo obliko dominacije.

V knjigi spregovori Sperans tudi bralcu neposredno. Poglavitni sklep, ki mu ga namenja, je napoved: »Prav sedaj, ko se zdi, da je triumf reakcije nad napredkom najpopolnejši, je reakcija najbliže svojemu polomu!«[35] Danes vemo, da je ta napoved bila v celoti upravičena in pravilna. Če pa se vprašamo, ali ima zgodovinar nalogo in pravico dajati takšne napovedi za prihodnost, potem moramo reči, da je to, posredno ali neposredno, celo njegova dolžnost. Dolžnost prav marksističnega zgodovinopisja, saj zanj še posebno velja, naj ne bo le eksplikativno, marveč tudi prognostično, ker to je le način izražanja usmeritve k spreminjanju ne pa zgolj razlaganja sveta.

Razumljivo je, da je po izidu Kardeljeve knjige notranja nuja slovenskih revolucionarjev po zgodovinskem pisanju popustila. Delo pa se je vendar nadaljevalo. Že v začetku poletja leta 1939 je izšla študija Borisa Ziherla »Smotri francoske revolucije v bojih slovenskih kmetov«.[36] Bila je to pomembna »dodelava« Speransa, ki je v marksistično analizo slovenskih kmečkih puntov v večji meri vključila dogajanja iz slovenskega razvoja. Cela številka »Sodobnosti« je bila posvečena 150. obletnici francoske revolucije. Bilo je očitno, da želi uredništvo utrditi splošno usmeritev k iskanju revolucionarnega izhoda iz aktualnega položaja, kakršno je svetoval Sperans. S prispevki v tej številki so sodelovali Boris Furlan (Racionalizem in revolucija), Dušan Kermavner (Socialna vsebina francoske revolucije), France Mesesnel (Umetnost in revolucija), Fran Zwitter (Francoska revolucija v sodbi poznejših dob) in Filip Kalan (O francoski pisariji).[37]

Spremenjeni mednarodni in notranji položaj po sklenitvi sovjetsko-nemške pogodbe o nenapadanju in po začetku druge svetovne vojne je za kratek čas odvrnil pozornost od preučevanja slovenske zgodovine. Še pred temi svetovnimi dogodki začeto polemično razpravljanje Dušana Kermavnerja z naslovom »Legenda o Simonu Gregorčiču in legenda o Henriku Tumi« se je raztegnilo do konca leta.[38] Čeprav je bilo izprva videti, da gre za polemiko proti pisanju dr. Antona Breclja o Tumi in Gregorčiču in za vprašanja politične zgodovine Goriške, se je končno moglo razbrati, da avtor pravzaprav preklicuje tisto, kar je sam preveč priznavalnega napisal o Tumovem konceptu revolucije. Zdaj izjavlja, da je vprašanje poti k revoluciji dobro razumel in izrazil Ivan Cankar. Šlo je za nekakšno prilagoditev Speransovemu konceptu. Levičarsko odklanjanje narodnoosvobodilnega boja v letih 1917—1918 je kot koncepcijo revolucije zavrnil kmalu zatem tudi Boris Kidrič.

---

[35] Sperans, o. c., 254.

[36] Sodobnost, 1939, 302—312.

[37] Sodobnost, 1939, 262—276, 276—287, 288—292, 292—299, 299—302.

[38] Sodobnost, 1939, 385—404, 490—500, 537—546 in 609—619.

Razprava Borisa Kidriča »Evropske krize in slovenski narod« je zadnje zgodovinopisno dejanje tega kroga pred fašističnim napadom na Jugoslavijo.[39] Začela je izhajati v septembru 1940, ko je vojna že pokazala novo smer in ko je Slovencem znova zagrozila nevarnost fašistične agresije. Kidričevo razpravljanje ni dokončano, a tudi takšno, kakršno je izšlo, je pomenilo novo analizo aktualnega trenutka na zgodovinski poti Slovencev. V žarišče razčlembe je postavljeno eno samo vprašanje, zvezano z enim samim klicem: V tretji evropski krizi mora biti pot slovenskega naroda usmerjena napredno, revolucionarno, brezpogojno mora biti zvezana z novim svetom, ki že živi in gigantsko snuje!

Kidričeva razprava je zasnovana in uresničena kot usmerjena analiza obnašanja političnih subjektov slovenskega naroda na ozadju ugotavljanja stopnje njegove socialne razvitosti in to v dveh evropskih krizah, v času marčne revolucije 1848 in v času ob koncu prve svetovne vojne. Vse razpravljanje preveva hotenje preprečiti, da bi se napačne usmeritve in zmote subjektov ne ponovile. To ne velja le za tiste iz vrst meščanstva. Gre tudi za zrelost pogleda političnih sil delavskega razreda na vprašanja nacionalne in socialne revolucije.

V istem duhu je Boris Kidrič polemično nastopil tudi s kritiko »Staroslovencev« Ivana Prijatelja, v tem okviru pa tudi proti Bratku Kreftu, ki je uveljavljal mnenje, da je bilo za protirevolucionarno ravnanje Hrvatov in Slovakov v letu 1848. krivo nerazumevanje, ki ga je pokazala madžarska revolucija za njihove narodne težnje in potrebe.[40] V nadaljevanju polemike, ki je dobila širši odmev z odprtim pismom Joke Žigona v »Sloveniji« v obrambo Ivana Prijatelja, je Boris Kidrič, ob vsem priznanju celotnemu delu Prijatelja, še enkrat izrekel svoje opozorilo: »Reakcionarni videz nacionalnih koristi se je prej ali pozneje, vendar zmeraj razkril kot kruta resnica o dostikrat pogubni nacionalni škodi. Zato življenjski interes malega naroda naravnost terja, da njegovi sinovi izrujejo iz ljudske zavesti tradicijo reakcionarnega ravnanja iz ‚nacionalnih razlogov'.«[41]

Ker je bilo jasno, da pomeni beseda o odnosu do marčne revolucije predvsem način opredeljevanja odnosa do Sovjetske zveze in da je reakcionarno uveljavljanje ‚nacionalnih koristi' predvsem pomenilo povezovanje z nemškim in italijanskim fašizmom, odločitev poštenih Slovencev ni bila težka. Slovenska zgodovinska zavest je bila v bistvu demokratična in svobodoljubna, slovansko čustvovanje pa njen trajen element.

V eni svojih zadnjih izjav je Edvard Kardelj ugotovil, da je akcija revolucionarjev v letu 1941. bila uspešna, ker so znali upoštevati stopnjo zgodovinske zavesti slovenskega človeka. Dodajmo k tej ugotovitvi še eno: Sperans in zgodovinska misel slovenskih marksistov v njegovem času sta tudi sama pripomogla k oblikovanju slovenske zgodovinske zavesti v smislu, da je mogla biti tvorna v odločilnem boju za obstanek naroda in za njegovo notranjo osvoboditev.

---

[39] A. Javor (Boris Kidrič), Evropske krize in slovenski narod, Sodobnost, 1940, 385—390, 440—452 in 490—499.

[40] A. Javor (Boris Kidrič), Pripombe k slovenski literarni zgodovini, Sodobnost, 1940, 314—516 in 556—561.

[41] A. Javor (Boris Kidrič), Nekaj besed v odgovor, Sodobnost, 1941, 85—87.

24

Osvobodilna fronta slovenskega naroda in program Zedinjene Slovenije

Slovensko vprašanje se od svojega začetka postavlja ne samo kot vprašanje demokratične politične in gospodarske osamosvojitve, ampak tudi kot vprašanje samega obstoja Slovencev. Nemška politična in tudi kulturnojezikovna usmerjenost, ali bolje asimilacija — deloma tudi italianizacija in madžarizacija — to je bila zelo realna alternativa, ki se je pred Slovence postavljala zlasti tja do preroda v šestdesetih letih, ki pa tudi pozneje ni nikoli izginila. Vprašanje, ali biti ali sploh ne biti, je za Slovence bilo ves čas tako pereče, da je ob njem dostikrat stopalo v ozadje drugo, kako biti. Program Zedinjene Slovenije leta 1848 kot poganjek slovenske politične misli iz časov Ilirskih provinc in Prešerna je sam po sebi odgovarjal odločno pritrdilno na prvo vprašanje. Kako biti, to je puščal odprto. Zato je temu programu poleg določno slovenske, nacionalne, bilo mogoče dati zelo različno politično in socialno vsebino. Dejansko ugotavljamo tja do konca habsburške monarhije dve vrsti političnih usmeritev, ki se vežeta na ta program. Predvsem so tu napredna socialna gibanja, od liberalno demokratičnega leta 1848 prek mladoslovenskega taborskega okrog leta 1870, socialnodemokratskega delavskega gibanja z brnskim programom leta 1899, do demokratičnih socialnih in gospodarskih ljudskih stremljenj v okviru deklaracijskega gibanja leta 1918. So pa tudi konservativne politične usmeritve, ki od časa do časa pod vtisom ljudskega gibanja povzemajo geslo Zedinjene Slovenije v različnih oblikah, tako Bleiweis in staroslovenci okrog let 1848 in 1870, konservativno slogaški dogovor leta 1897, klerikalni trializem in majska deklaracija leta 1917. Izjava treh komunističnih strank leta 1934 o združitvi Slovencev in ustanovni manifest KPS leta 1937 na eni strani, na drugi pa Koroščeve punktacije, to so najvidnejši izraz istega pojava v zvezi s programom Zedinjene Slovenije v obdobju pred drugo svetovno vojno. V letih stare Jugoslavije se ta pojav izoblikuje predvsem v vprašanje razmerja med revolucionarnim delavskim gibanjem in slovenskim narodnim vprašanjem. Za pot Slovencev je neprecenljivega pomena dejstvo, da je KPJ oziroma KPS to razmerje dokončno razrešila s tem, da je spoznala zgodovinsko nujnost, da slovenski delavski razred prevzame v celoti in z vso odgovornostjo vlogo vodilnega razreda v slovenskem narodu in s tem da programu Zedinjene Slovenije nedvomno socialno napredno vsebino in moč in na ta način tudi sebi olajša svojo revolucionarno nalogo. Prenovitev KPJ od leta 1934, ustanovitev KPS obenem z ustvarjanjem široke ljudsko demokratične fronte, véliko pismo svobodoljubnosti in naprednosti v slovenstvu — Sperans, to so najvidnejši znanilci novega zastavljanja slovenskega vprašanja, vprašanje Zedinjene Slovenije in njene samoodločbe.

Pred slovensko gibanje pa se je od začetkov postavljalo še drugo življenjsko vprašanje: razmerje do drugih južnoslovanskih narodov. Čisto naravno je, da so Slovenci ves čas spričo pritiska s severa in zahoda skušali najti oporo pri etnično sorodnih narodih na jugovzhodu, ki so tudi bili v procesu oblikovanja in boja za politično osamosvojitev. Osupljivo pa je, da je prihajalo hkrati s tem do misli, teženj in celo akcij za to, da bi se naj Slovenci »reševali« ne le s političnim zavezništvom in enakopravnim združevanjem, ampak tudi s političnim in celo etnično jezikovnim zlitjem s temi narodi. Tej tezi, ki se

vztrajno pojavlja na obeh straneh, naj bi bilo opravičilo predvsem zgodovinska zmaga nad pritiskom s severa in zahoda, dejansko pa je ovirala edino možno rešitev za Slovence pred tem pritiskom, namreč, da se mu uprejo kot Slovenci v imenu svoje trajne individualnosti. Ni moči tukaj spraševati, kaj vse so bili vzroki za to tezo na tej ali drugi strani, dejstvo je, da je ustvarjala nekakšno protislovnost med prizadevanji za Zedinjeno Slovenijo in pa med jugoslovanskim gibanjem, ki v svojem iliističnem in neoiliističnem videzu za osnovne slovenske množice ni bilo alternativa, ki bi jih reševala pred ponemčenjem. Tega navideznega protislovja, ki je dejansko hromilo moč tako slovenskega gibanja kot tudi moč, ki jo je lahko dajala solidarnost južnoslovanskih narodov, ni moglo razrešiti niti najradikalnejše meščansko nacionalnorevolucionarno gibanje kot je bil »Preporod«, ki je Zedinjeno Slovenijo zavestno odklanjal. To nerazrešeno navidezno protislovje je pozneje v prvi jugoslovanski državi bistveno oviralo demokratične odnose med jugoslovanskimi narodi in pospeševalo nedemokratične unitaristične pozicije. Obenem je omogočalo konservativnim silam, da so nastopale kot brambovci naravnih pravic slovenskega naroda. Odločitev KPJ (in KPS) za obrambo Jugoslavije pred fašističnim imperializmom obenem z bojem za notranjo revolucionarno preobrazbo, vključno rešitev narodnega vprašanja na podlagi suverenosti (samoodločbe) enakopravnih narodov, je nakazala možnost tudi za ugodno rešitev razmerja gibanja za Zedinjeno Slovenijo do drugih jugoslovanskih narodov.

Napad fašistične Nemčije in Italije, pa tudi Madžarske, razkosanje in okupacija Jugoslavije, posebej še slovenskega ozemlja, vse to je za Slovence kot narod imelo dvojen pomen. Eden je bil ta, da so se znašli pred največjo in neposredno nevarnostjo za svoj obstoj; ta nevarnost ni imela več tradicionalnih oblik gospodarskega in političnega podrejanja kot podlage za postopno germanizacijo oziroma italianizacijo, ampak je dobila novo kvaliteto, obliko in vsebino — usmerjena je bila v neposredno k fizičnemu uničenju. Drugi pomen pa je bil ta, da je z napadom na Jugoslavijo hkrati bil dokončno razdrt versajski sistem mednarodnih pogodb, ki je Slovence obsojal na razkosanost na štiri države, z razbitjem Jugoslavije pa je bila odprta tudi možnost, da si njeni narodi sami in na novo določijo medsebojno razmerje. Položaj, ki so se v njem Slovenci znašli, se je vse bolj razločno oblikoval v alternativo: ali se brez odpora prepustiti nevarnosti, da kot narod enkrat za vselej izginejo, ali pa da v tem času najtežje preizkušnje, na razvalinah sistemov, ki so to dotlej preprečevali, v revolucionarnem boju zastavijo vse svoje moči, da svoje narodno vprašanje enkrat za vselej rešijo. To alternativo izraža npr. Kidričev članek Naša nesreča in naša vera! v prvi vojni številki Slovenskega poročevalca, ki govori najprej o najhujši katastrofi, ki je doletela slovenski narod, hkrati pa oznanja vero v osvobojenje in *združitev* slovenskega naroda, v slogo in enotnost, osvoboditev in v polno samoodločbo vseh zasužnjenih narodov Jugoslavije in Balkana.[1] Problem osvoboditve in samoodločbe slovenskega naroda je bil od prvega trenutka naprej zavestno in dejansko neločljivo zvezan z zahtevo po njegovi združitvi. Lahko bi rekli, da je v zavesti slovenskega človeka združitev stala na prvem mestu in v veliki meri izčrpavala tudi pojem samoodločbe.

Za razrešitev te usodne alternative je največjega zgodovinskega pomena dejstvo, da je KPS in z njo slovenski delavski razred že od prvega trenutka najodločneje stopil na drugo pot. Ta odločitev seveda ni bila samo rezultat

[1] Slovenski poročevalec 1938—1941 (ponatis). Slovenski knjižni zavod Ljubljana 1951, str. 45—46.

presoje trenutnega položaja, ampak je trdno izhajala iz celotne politične usmeritve KPJ oziroma KPS v predvojnem obdobju, da delavski razred prevzame vlogo in odgovornost vodilnega razreda v slovenskem narodu. Pobuda za ustanovitev Protiimperialistične fronte oziroma Osvobodilne fronte slovenskega naroda je izraz prav takšne usmeritve. V dokumentih, ki govore o stališčih KPS in z njo tudi Osvobodilne fronte, iz časa okupacije, ko boj za rešitev slovenskega narodnega vprašanja še ni dosegel stopnje zmagovitega uresničevanja novih konceptov, ugotavljamo kot konstanti dve temeljni postavki. Boj za osvoboditev slovenskega naroda vsebuje zahtevo po njegovi združitvi ne glede na državne meje, zahteva po njegovi samoodločbi pa vsebuje usmerjenost k enakopravni združitvi z drugimi osvobojenimi narodi Jugoslavije. Porok te samoodločbe naj bo moč Sovjetske zveze. Razglas CK KPJ z dne 15. aprila 1941 ob okupaciji Jugoslavije, ki govori na prvem mestu o bratstvu in slogi narodov Jugoslavije v boju za svobodo in narodno neodvisnost, je postavil širši okvir politične usmerjenosti v novih razmerah.[2] Razglas CK KPS konec aprila 1941 Slovenskemu narodu pa je osvobodilni boj Slovencev v skupni narodni fronti proti imperialističnim okupatorjem in zatiralcem programsko povezal z zahtevo po zedinjeni Sloveniji: »V to skupno osvobodilno fronto poziva KPS tudi vse primorske in koroške Slovence, ki že 20 let ječe pod jarmom tujih imperialistov. KPS poziva vse delovno ljudstvo, vse politične skupine in vse domoljubne posameznike, ki so proti narodnemu zatiranju, vse zavedne Slovence in vse pripadnike narodnih manjšin na ozemlju Slovenije, ki jih tudi teži izkoriščanje in barbarstvo imperialističnih okupatorjev, v skupen boj za naslednje zahteve:

1. proti razkosanju in zasužnjenju Slovenije, za osvobojenje, neodvisnost in združenje slovenskega naroda . . .«[3]

Ustanovni sestanek Protiimperialistične oziroma Osvobodilne fronte dne 26. aprila 1941, torej v istih dneh, pa je ugotovil, da je na vidiku množično gibanje za osvoboditev in združitev zasužnjenega in razkosanega slovenskega naroda in da je zbiranje slovenskih množic treba začeti takoj in sicer na temelju boja za osvoboditev in združitev slovenskega naroda.[4] Geslo Zedinjene Slovenije je postalo tako temeljni del programa narodnoosvobodilnega gibanja in njegove politične organizacije, Osvobodilne fronte slovenskega naroda, seveda pa tudi v vseh programskih izjavah njene vodilne sile — Komunistične partije Slovenije.

Gesla narodnoosvobodilnega boja, ki jih je sprejel prvi vrhovni plenum OF dne 15. junija 1941, govore o osvoboditvi in združitvi razkosanega naroda, vštevši koroške in primorske Slovence.[5] Razglas CK KPS z dne 22. junija 1941 ob napadu Nemčije na SZ poziva k prisegi na boj do popolnega uničenja fašističnih napadalcev in »dokler ne bo osvobojena zadnja ped slovenske zemlje od Jadranskega morja do severnih slovenskih predelov, od Koroške do Sotle . . .«[6] Razglas vrhovnega plenuma OF z dne 28. julija 1941 poziva Slovence na oborožen boj za osvoboditev in združitev vseh Slovencev.[7] Tretji vrhovni plenum OF 16. septembra 1941, ko se preimenuje v Slovenski narodno-

---

[2] Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (dalje navajam: Dokumenti), knjiga 1, str. 20—23.

[3] Prav tam, str. 23—29.

[4] Boris Kidrič, Kratek obris razvoja OF. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1960, št. 1. IZDG Ljubljana 1960 (dalje navajam: Kidrič, Kratek obris), str. 13.

[5] Dokumenti, knjiga 1, str. 42—43.

[6] Prav tam, str. 44—47.

osvobodilni odbor, pa sklene, da SNOO med osvobodilno vojno edini predstavlja in vodi slovenski narod in sicer na vsem njegovem ozemlju.[8] Četrti vrhovni plenum OF dne 1. novembra 1941, ki formulira dokončni program Osvobodilne fronte, tako imenovane temeljne točke, govori o neizprosni oboroženi akciji proti okupatorjem kot izhodišču za osvoboditev in združitev vseh Slovencev.[9]

Vzporedno lahko v teh programskih dokumentih sledimo tudi geslu o pravici slovenskega naroda do samoodločbe. Tukaj ugotavljamo določen razvoj od načelne razglasitve te pravice do njene konkretizacije v smislu odločitve za državno zvezo z drugimi jugoslovanskimi narodi. Jugoslovansko povezavo predstavlja v vsem času v nepretrgani kontinuiteti organizacijska enotnost KPJ, ki pa v začetnem obdobju ne govori direktno o državni zvezi jugoslovanskih narodov, ampak poudarja njihovo bratstvo in slogo v boju proti okupatorju, saj še ni bilo znano, v kakšni smeri bo šel dejanski razvoj pri vsakem od njih. Ustanovni sestanek Protiimperialistične oziroma Osvobodilne fronte ni izrecno sprejel kakega sklepa glede odnosa do drugih jugoslovanskih narodov. Gesla osvobodilnega boja z dne 15. junija 1941 postavljajo na prvo mesto absolutno pravico slovenskega naroda do samoodločbe, hkrati pa poudarjajo slogo in enotnost jugoslovanskih narodov. Razglas CK KPS z dne 22. junija 1941 govori o boju Slovencev, združenih z vsemi narodi Jugoslavije, razglas vrhovnega plenuma OF z dne 28. julija 1941 pa ugotavlja, da se sloga in enotnost zasužnjenih narodov Jugoslavije uresničujeta s skupnim odporom. V konkretizaciji stališča glede samoodločbe slovenskega naroda je posebno pomemben sklep vrhovnega plenuma OF z dne 16. septembra 1941, ki pravi, da SNOO uresničuje slogo in enotnost narodov Jugoslavije tako, da stopa v stalno zvezo z enakimi predstavniki drugih narodov Jugoslavije. S tem je seveda bila bolj poudarjena smer kot pa obseg in oblika zveze Slovencev z drugimi narodi Jugoslavije, zato pa je istočasni sklep SNOO o vključitvi vojaškega zbora slovenskih partizanskih čet kot sestavnega dela v narodnoosvobodilne partizanske oddelke Jugoslavije pod vrhovnim poveljstvom glavnega štaba Jugoslavije čisto konkreten korak v smeri formiranja enotne oborožene sile kot ene osnovnih lastnosti nove jugoslovanske državnosti.[10] Ukrepe SNOO je tedaj Boris Kidrič ocenil kot »prvi korak k uveljavitvi slovenske narodne suverenosti, ki smo jo izgubili in ki jo z lastnim osvobodilnim bojem hočemo obnoviti še v večji moči in sijaju kakor kdaj koli poprej.«[11]

Prvi višek v tem razvoju pa pomeni tretja izmed temeljnih točk Osvobodilne fronte, sprejeta 1. novembra 1941, namreč da Osvobodilna fronta, stoječ na stališču naravne in usodne skupnosti jugoslovanskih narodov, ne priznava razkosanja Jugoslavije in deluje z vsemi silami za slogo in enotnost njenih narodov. Ob tej točki je Kidrič v svoji analizi razvoja Osvobodilne fronte leta 1944 ugotovil, da se je OF že tedaj pokazala kot edina pristna *jugoslovansko* usmerjena sila na Slovenskem in da je jugoslovanska zasnova prvič med Slovenci dobila *jasno* in povsem *napredno* smer, povezavo z bojem za narodno enakopravnost in za narodno pravico do samoodločbe.[12]

Program Osvobodilne fronte glede Zedinjene Slovenije in slovenske samoodločbe se je razvil iz notranjih obravnav v njenem okviru, obenem pa tudi

[7] Prav tam, str. 64—66.
[8] Prav tam, str. 116.
[9] Prav tam, str. 255—256.
[10] Prav tam, str. 118.
[11] Prav tam, str. 124—125.
[12] Kidrič, Kratek obris, str. 26.

iz njenega množičnega političnega boja proti poskusom reakcije paralizirati učinkovitost politične Osvobodilne fronte in še posebej KPS kot njenega vodilnega dela. Potrebno bi bilo podrobno preučiti stališča in gesla, s katerimi je ta reakcija nastopala, ko je skušala programski zahtevi Osvobodilne fronte po Zedinjeni Sloveniji postaviti nasproti nekaj svojega. Čudoviti razmah Osvobodilne fronte, ki je stara meščanska strankarska politična vodstva izoliral od osnovnih slovenskih ljudskih množic, je slovenski reakciji vsilil spoznanje, da je nemogoče računati na kak politični uspeh, če ostane v mejah urejanja položaja tistega dela slovenskega reakcionarnega meščanstva, ki je prišel pod italijansko zasedbo, v okviru italijanske fašistične politike. To spoznanje se je pokazalo z izstopom Natlačena iz pokrajinske konsulte. Za del Slovenije pod nemško zasedbo so takšne možnosti spričo nacistične okupacijske politike odpadle že od vsega začetka. Znova se je pokazalo, da je geslo zedinjenja Slovencev tudi v tem zgodovinskem položaju bilo možno zlorabiti v smislu reakcionarne politike. Vse reakcionarne skupine, kolikor so sploh hotele računati na kak politični učinek, so morale v tej ali drugi obliki postavljati vprašanje slovenske združitve. Do te pa naj bi seveda prišlo šele z zmago in po volji zahodnih zaveznikov, zraven pa še kak kompromis z Beogradom. Med koncepti oziroma propagandističnimi gesli posameznih protirevolucionarnih skupin so bile velike razlike. Glavna razlika med stališči, ki so jih zastopali ljudje iz londonske emigrantske vlade in mihailovićevski elementi doma in med klerikalno belogardistično reakcijo doma, je bila ta, da so prvi zanikali pravico slovenskega naroda do samoodločbe, poudarjali kontinuiteto jugoslovanske države in v vprašanju slovenskih meja gledali vprašanje širjenja meja jugoslovanske kraljevine pod velesrbskim vodstvom; drugi so hoteli svojo zedinjeno ali že kakršnokoli Slovenijo vključiti v reakcionarne srednjeevropske kombinacije, tudi to seveda po dogovoru mednarodne reakcije, ne pa po samoodločbi. Za slovensko protirevolucijo je značilno, da vse do konca ni mogla izdelati kakega enotnega nacionalnega programa za Slovence, narobe, ves njen program se je krčil vedno bolj na golo protirevolucijo in kolaboracijo obupancev. Kljub temu pa so posebno v prvem obdobju narodnoosvobodilnega boja, tja do velike zmage Osvobodilne fronte ob kapitulaciji Italije, zelo intenzivno skušali razdreti enotnost Osvobodilne fronte s tem, da so skušali prikazati KPS kot internacionalistično stranko, ki dejansko ne zastopa interesov slovenskega naroda in ki ji je narodno vprašanje le vprašanje taktike, ne pa tudi programa. Z izdelovanjem raznih načrtov (Nagode) obenem z geslom čakanja, z razvnemanjem nacionalističnih razpoloženj nasproti italijanskemu in nemškemu ljudstvu, s postavljanjem fantastičnih zahtev po »zgodovinskih« mejah Jugoslavije na slovenskem sektorju, s klevetо o protijugoslovanstvu KPS so postavljali vprašanja, ki bi utegnila postati tudi nevarna, če Osvobodilna fronta in KPS ne bi tako jasno postavljali programa zedinjene Slovenije in pa vsebine pravice do samoodločbe.[13]

V čemje bila kvalitetna odlika programa Zedinjene Slovenije v okviru Osvobodilne fronte, ki je lahko uspešno preprečevala nacionalistično reakcionarno demagogijo? Razume se, da ne govorimo zdaj o nadvse pomembnem dejstvu, da je namreč boj za osvoboditev in zedinjenje Slovencev, združenih v Osvobodilni fronti, bil revolucionarnega značaja, zvezan z bojem za preobrazbo celotne slovenske družbe. Govorimo o programu Zedinjene Slovenije

[13] Prim. Metod Mikuž, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, I. in II. knjiga. Cankarjeva založba Ljubljana 1960 in 1961.

kot geslu nacionalnega boja. Na prvi pogled je očitno, da velika prednost programa Osvobodilne fronte o zedinjeni Sloveniji ni bila morda v tem, da bi ta program bil bolje ali bolj privlačno izdelan, saj vemo, da ne Osvobodilna fronta ne KPS dolgo časa nista glede te programske točke povedali kaj več kot sicer jasne, vendarle pa samo načelne izjave. Bistveno drugačno kvaliteto te programske točke moramo iskati torej na drugi ravni. In to na ravni takojšnje akcije, takojšnjega boja za to zedinjeno Slovenijo na vsem njenem ozemlju. Zedinjena Slovenija tako že od začetka preneha biti le programsko postavljena točka, ampak se s takojšnjim bojem za njeno uresničevanje prvič v zgodovini pokaže kot realna možna in čisto konkretna, že uresničevana pot. Tako aktivno postavljeni program Zedinjene Slovenije dokazuje obenem nerealnost čakajočega načrtovanja, še bolj seveda popolno defravdacijo kolaboracionistične protirevolucije, dokazuje, da je edino takojšnji boj proti okupatorju poroštvo, da bodo slovensko samoodločbo morali upoštevati mednarodni dejavniki tudi v vprašanju meja. Takšna aktivna usmeritev k takojšnjemu boju za uresničevanje programa Zedinjene Slovenije je obenem bila najprepričljivejši odgovor na vprašanje, ki se je nedvomno postavljalo tudi pri marsikaterem poštenem sodelavcu Osvobodilne fronte, namreč ali je slovensko narodno vprašanje za KPS res tudi vprašanje programa in ne le taktike.

Druga raven, ki se je na njej kazala resnična kvaliteta boja Osvobodilne fronte in KPS za suverenost slovenskega naroda in njegovo samoodločbo pa je bila tvorna usmeritev k zgodovinski sintezi narodnoosvobodilnega boja Slovencev z enakimi prizadevanji drugih jugoslovanskih narodov in k opredelitvi njihove državne skupnosti na temeljih enakopravne federativne ureditve. Od že omenjene evolucije k temeljnim točkam OF, prek solidariziranja Osvobodilne fronte s sklepi prvega zasedanja AVNOJ gre pot do suverenega dejanja kočevskega zbora odposlancev slovenskega naroda in nastopa slovenske delegacije na drugem zasedanju AVNOJ v Jajcu.

V tem je kvalitetna, revolucionarna razlika in odlika nacionalnega programa, ki Osvobodilno fronto dvigne na vrh vala bojevnega napora slovenskih ljudskih množic. To sta dve smeri, ki jih lahko dosledno in vedno bolj izdelano zasledujemo vse do konca narodnoosvobodilnega boja.

V obeh smereh je KPS imela ves čas vlogo najvztrajnejšega in najiniciativnejšega subjektivnega dejavnika. Direktive majskega posvetovanja CK KPJ leta 1941, ki določi slovenskim komunistom nalogo organizacijsko zajeti tudi Primorsko in Koroško zunaj jugoslovanskih državnih meja, so temu delovanju dale že spočetka sankcijo jugoslovanskega delavskega gibanja in okvir akcije.[14] V objavljenih dokumentih naše revolucije, v poročilih in razpravah kongresov KPS, v monografskih študijah Metoda Mikuža, Franca Škerla, Iva Juvančiča, Toneta Ferenca, Toneta Zorna lahko najdemo strnjeno množico dokazov o neverjetno vztrajnih prizadevanjih slovenskih komunistov, da bi boj za osvoboditev, združitev in samoodločbo Slovencev čimprej in čim intenzivneje zajel sleherno ped slovenskega ozemlja vse tja do najbolj oddaljenih obrobij, tudi do tistih, ki jih narodno gibanje pod meščanskim vodstvom celo v svojih najbolj tvornih zgodovinskih trenutkih ni zajelo. Prav takšno vrsto dokazov o naporih za uresničevanje programa Zedinjene Slovenije najdemo v odnosu do sosednjih komunističnih partij Italije in Avstrije, za uresničitev znamenite deklaracije iz leta 1934, pri čemer je ravno uspeh narodnoosvobo-

[14] Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, knj. II/2, str.

dilnega gibanja na Primorskem pa tudi na Koroškem bil najučinkovitejši dokaz in dejstvo.

Program Zedinjene Slovenije, osvoboditve in samoodločbe Slovencev je v razmerah, ko se je izpolnila sinteza revolucionarnega delavskega gibanja in pa narodnoosvobodilnega gibanja, ko je slovenski delavski razred s KPS uresničil svoje zgodovinsko poslanstvo vodnika slovenskega naroda v najkritičnejših časih njegove eksistence, tedaj je ta program pokazal presenetljive zmogljivosti, izražene v neustavljivi moči Osvobodilne fronte. »Iskreno povedano, nikoli v svojem življenju nisem mislil, da so Slovenci sposobni tako se boriti,« je pisal tovariš Kardelj 29. marca 1942 generalnemu sekretarju KPJ tovarišu Titu o položaju v Sloveniji.[15] To je bilo po njegovi vrnitvi v Slovenijo, kjer se je ravno začenjal pomladanski in poletni razmah oboroženega upora. »Resnično, takšno narodnoosvobodilno delo dela čudeže!« pa je pisal na zimo 1942,[16] potem ko je Osvobodilna fronta in slovenska narodnoosvobodilna vojska uspešno prestala okupatorsko ofenzivo in preprečila politične in vojaške poskuse bele garde razbiti politično enotnost slovenskega osvobodilnega gibanja. Pot k rešitvi slovenskega narodnega vprašanja in k izbojevanju suverenosti slovenskega naroda, kakor jo je pokazala KPS, je bila temeljnega pomena za rast Osvobodilne fronte, za evolucijo njene notranje sestave na vseh etapah. Po tej poti je bilo mogoče odločilno zavreti neprestane poskuse kolaboracionistične protirevolucije, da bi vdrla v formacijo Osvobodilne fronte, doseči trdno privrženost ne le temeljnih skupin Osvobodilne fronte, ampak tudi ugodno diferenciacijo sredinskih elementov. Takšen politični razvoj je pomenil še poseben politični uspeh, ker je šlo za najbolj izpostavljeno nacionalno enoto bodoče jugoslovanske socialistične federacije. KPS je bila tako v letih narodnoosvobodilnega boja soočena s potrebo upoštevati slovensko narodno vprašanje v vsem njegovem obsegu, zlasti pa preprečiti vse poskuse izriniti delavski razred kot vodnika narodnega boja.

V aspektu narodnega vprašanja, ki se je izkazal v programu Zedinjene Slovenije, se je že zgodaj pokazala nujna potreba konkretizirati ta program z določitvijo meja bodoče Slovenije. Za zgodovinsko raziskavo izjemno pomemben dokument o tem vprašanju je poročilo Edvarda Kardelja Titu z dne 14. decembra 1942 o položaju v Sloveniji, ki ga tukaj sicer ne moremo izčrpno razčlenjevati, ki pa naj nam vendar pomaga do nekaterih pomembnih ugotovitev.[17] Kardelj tedaj v svojem poročilu poudarja, da je vprašanje meja na Slovenskem tako aktualno in pomembno, da ni mogoče več shajati s splošnimi načelnimi izjavami, temveč da je nujno potrebno na to vprašanje konkretno odgovoriti: z ene strani so tu množice, ki čutijo, da se sedaj odloča o tem, da staro geslo Zedinjene Slovenije postane resnica, po drugi strani pa skuša reakcija ravno ob tem vprašanju najbolj diskreditirati KPS, posebno s klevetami, da v imenu »proletarskega internacionalizma« prodaja dele slovenske zemlje Nemcem in Italijanom, da je proti Jugoslaviji in da hoče Slovence vključiti v srednjeevropsko sovjetsko republiko. Poročilo govori o tem, da je Osvobodilna fronta oziroma KPS dolgo časa to konkretno vprašanje skušala obiti s splošnimi načelnimi izjavami.

Mislim, da taktiko, ki jo omenja poročilo, lahko razumemo le kot ozir na položaj in razvoj protifašističnih gibanj v sosednjih deželah, posebno v Italiji,

[15] Dokumenti, knjiga 1, str. 323.
[16] Jesen 1942 v Sloveniji. Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. IZDG Ljubljana 1963 (dalje navajam: Jesen 1942), dok. št. 207, str. 563.
[17] Prav tam, str. 531—574.

na prepričanje, da je treba pravične meje Slovenije začrtati predvsem z razvijanjem revolucionarnega narodnoosvobodilnega boja in postavljanjem ter utrjevanjem ljudske oblasti, da pa se ni treba spuščati v načelne in teoretične debate o teh mejah, ker bi lahko to škodovalo razvijanju aktivne protifašistične solidarnosti s sosednjimi protifašističnimi gibanji. Saj vemo, da je vsa politika in akcija KPS oziroma Osvobodilne fronte bila že ves čas usmerjena na celotno slovensko narodnostno ozemlje in da je to bilo izraženo v javnih dokumentih. Formulacija »od Jadranskega morja do severnih slovenskih predelov, od Koroške do Sotle« že vsaj od 22. julija 1941[18] naprej ni mogla več dopuščati dvoma o tem, da v tem boju ne gre le za ozemlje Slovencev v nekdanji Jugoslaviji, ampak za celotno slovensko narodnostno ozemlje. Prav tako je članek Edvarda Kardelja iz avgusta 1941 z navodilom snovati odbore OF na vsem teritoriju, kjer žive Slovenci, ta teritorij takole določil: »... od Jadranskega morja do severne meje, od Celovca in Velikovca do Kolpe.«[19] Ta formulacija je ravno glede narodnostno najbolj labilne, to je severne meje na Koroškem popolnoma določna. In končno naj omenimo samo še znamenito izjavo CK KPS z dne 1. maja 1942 o slovenskih mejah, ki popolnoma določno pravi, da v »osvobojeno in združeno Slovenijo sodi poleg ozemlja, na katerem živi slovensko prebivalstvo, tudi teritorij, ki je bil v poslednji imperialistični dobi nasilno potujčen.«[20] Temu je treba prišteti še dejstvo, da je že do tedaj Komunistična partija Slovenije ponovno opozarjala na izjavo treh partij iz leta 1934 in na svoj namen, da vsebino te izjave tudi uresniči obenem s samoodločbo slovenskega naroda v smislu usmeritve na skupnost z drugimi jugoslovanskimi narodi.[21] Interno, vendar vodilnim krogom Osvobodilne fronte pa tudi nekaterim zunaj nje znano, je že od oktobra leta 1941 naprej pri izvršnem odboru Osvobodilne fronte delovala komisija za meje, v kateri so se poleg predstavnika KPS in IOOF posvetovali najvidnejši slovenski izvedenci, zgodovinarji, geografi in drugi o tem, kakšne naj bodo meje bodoče zedinjene Slovenije. Tu je bilo že sprejeto načelno stališče, da naj te meje zajamejo celotno slovensko ozemlje, vključno področja, potujčena v dobi imperializma, pri čemer je tudi že bilo natančno določeno, da gre za slovenske etnične meje, kakršne so bile sredi 19. stoletja.[22] To načelo je bilo veliko širše kot pa npr. tisto, ki je bilo leta 1933 izraženo v brošuri o programu slovenskega nacionalno revolucionarnega gibanja, ki jo je izdalo partijsko vodstvo v tujini in kjer je bilo rečeno, da slovensko ozemlje sestavljajo vsi tisti kraji, kjer ima slovensko prebivalstvo večino.[23] Pomembna je tudi izjava, namenjena partijskemu aktivu in predstavnikom posameznih skupin v vodstvu Osvobodilne fronte, ki jo je dal o vprašanju slovenskih meja Boris Kidrič na partijski konferenci na Kočevskem Rogu v svojem uvodnem referatu dne 5. junija 1942: poudarjal je potrebo po enotnosti jugoslovanskih narodov, nastopil proti reakcionarnemu šovinističnemu sovraštvu proti italijanskemu in nemškemu ljudstvu, odbil klevete glede prodajanja Trsta, Maribora, Celovca in Gorice in glede vključevanja Slovencev v Podonavsko federacijo ter ponovil načelno

[18] Glej opombo 6.

[19] Dokumenti, knjiga 1, str. 73—75.

[20] Dokumenti, knjiga 2, str. 57.

[21] Prim. Komunike CK KPS novembra 1941 o odnosu KPS do slovenskega narodnega vprašanja. Dokumenti, knjiga 1, str. 169—171.

[22] Ustni podatek piscu dr. Frana Zwittra, dne 2. marca 1966. Prim. tudi podatek v življenjepisu dr. Boga Grafenauerja v zborniku Univerza v Ljubljani, Ljubljana 1957, str. 52.

[23] Boj za osvoboditev in združitev slovenskega naroda. Program slovenskega nacionalno-revolucionarnega gibanja 1933.

izjavo CK KPS o mejah z dne 1. maja 1942. Kot vodilo je postavil: »Nočemo dati ničesar svojega, ne maramo pa nič tujega.«[24]

Če pogledamo, kako je v svojem že omenjenem poročilu z dne 14. decembra 1942 Kardelj utemeljeval izjavo slovenskih komunistov o slovenskih mejah, lahko ugotovimo tole: Izjavo o mejah je slovensko vodstvo oblikovalo samostojno, čeprav seveda v smislu direktiv z majskega posvetovanja prejšnjega leta. Načelo združitve Slovencev ne glede na stare državne meje je pri tem bilo nesporno priznano izhodišče (mimogrede: zanimiva bi bila primerjava s tem, kako se je v NOB postavljalo analogno vprašanje združitve makedonskega naroda). — CK KPS je dal to izjavo zavestno zato, da obvaruje položaj in ugled KPS kot vodilnega nacionalnega dejavnika. — CK KPS je dal to izjavo tudi zato, ker je bil prepričan, da so tako zastavljene meje pravilne tako s stališča pogledov marksizma-leninizma na narodno vprašanje kot tudi s stališča pravice vsakega naroda do samoodločbe. — Vprašanje meja se je postavilo v prvi vrsti z vidika razvijanja narodnoosvobodilne vojne slovenskega naroda in misel na to, kaj bi bilo v primeru, če bi tudi v sosednjih deželah prišlo do socialistične revolucije, je izražena le s pripombo, da bi se v socializmu vprašanje pripadnosti mest kot sta Trst in Celovec za Slovence ne postavljalo in sploh ne bi bilo važno. Zadnjo pripombo lahko razumemo predvsem z vidika nerešenih razmerij med KPJ in KP Italije, seveda pa tudi KP Avstrije. Po svojem izražanju ostaja poročilo v okviru tez o narodnem vprašanju, kakor so tedaj v mednarodnem komunističnem gibanju imele še izključno veljavo. Na vsak način pa je treba ugotoviti, da je CK KPS tedaj kljub takšnim taktičnim ozirom in teoretičnim utesnitvam zavzel stališče, katerega pravilnost in revolucionarno učinkovitost je potrdil ves poznejši razvoj in tudi poznejše teoretično spoznanje.

Popularizacijo stališč KPS in Osvobodilne fronte o slovenskih mejah je pomenila brošura Pavleta Vilharja — Lovra Kuharja, ki je izšla pri agitacijskopropagandistični komisiji CK KPS v začetku leta 1943, napisana pa je bila še pred 29. novembrom 1942.[25] Brošurica bi zaslužila posebno analizo. Vsekakor je imela velik učinek, kar se vidi že po tem, da so jo mihailovićevci leta 1944 apokrifno ponatisnili z videzom originalne izdaje, v besedilu pa so k vsakemu poglavju obširno dodali svoja agitacijska stališča.[26] Razume se, da so pri tem potvarjali prvotni tekst in ga prikrojevali potrebam svoje propagande. Naj tukaj ugotovimo le zanimivo dejstvo, da so se posebno trudili kompromitirati geslo o samoodločbi slovenskega naroda s tem, da so ga prikazali kot zahtevo po plebiscitu v obmejnih področjih.

Čisto na kratko naj omenimo še en silno važen vidik programa Zedinjene Slovenije in usmerjenost Osvobodilne fronte na boj za politično in vojaško realiziranje tega programa že prav od začetka. Ta usmerjenost je namreč imela tudi izredno velik vojaški pomen in s tem v končni konsekvenci tudi odločilni pomen za zmago Osvobodilne fronte na Slovenskem. Tukaj mislimo na obravnavo v letu 1942 med roško ofenzivo, da bi se slovenske partizanske enote po zgledu Srbije in Črne gore umaknile s slovenskega ozemlja na Hrvaško in se koncentrirale pri glavnem poveljstvu Jugoslavije.[27] Znano je, da se slovensko vodstvo za to možnost ni odločilo predvsem zato, ker je politična

[24] Dokumenti, knjiga 2, str. 228—229.

[25] Pavle Vilhar (Lovro Kuhar), O slovenskih mejah. Izdala agitacijsko propagandna komisija pri CK KPS (brez letnice).

[26] O slovenskih mejah. CK KPS, Agitprop, 1943 (biblioteka inštituta za narodnostna vprašanja, sign. 208).

[27] Dokumenti, knjiga 2, str. 374, 386; Jesen 1942, str. 522—524.

in vojaška trdnost narodnoosvobodilnega gibanja tudi v tako imenovani Ljubljanski pokrajini bila že tako velika, da je niti okupatorska ofenziva in ne vznik bele garde nista mogla premagati. Iz objavljenih dokumentov pa je jasno videti, da tudi za primer, če bi se bilo potrebno umakniti iz Ljubljanske pokrajine, slovensko vodstvo kot prve možnosti ni jemalo umik na Hrvaško, ampak premik na slovensko ozemlje pod nemško okupacijo, v bližino tamkajšnjih delavskih centrov in da je celo še nekaj časa po roški ofenzivi mislilo na preselitev vodilnih forumov na nemško stran.[28] Čeprav do tega seveda ni prišlo, je to vendar znamenje, kako je v najkritičnejših časih ravno usmerjenost na celotno slovensko ozemlje krepila moč slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja.

Tako nastali in utrjeni program Zedinjene Slovenije se do konca vojne ni več spreminjal. Ne utegnemo tukaj slediti vsem fazam boja za njegovo uresničenje niti ne razvoju na posameznih teritorialnih sektorjih, povzamemo naj le dve najpomembnejši dejstvi, do katerih je prišlo že v letu 1943. Eno je sklop dogajanja od kočevskega zbora poslancev slovenskega naroda do drugega zasedanja AVNOJ, ko se je izoblikovala slovenska državna suverenost kot pogoj za dve pomembni dejanji: za dokončno izoblikovanje pridruženja Slovenije jugoslovanski federativni skupnosti in pa za razglasitev priključitve Slovenskega Primorja Sloveniji v okviru nove Jugoslavije. Drugo dejstvo pa je novi položaj, ki ga dobita v okviru zavezniških načrtov in politike obesosednji državi, nasproti katerim je bilo vprašanje slovenskih meja pereče: Italija postane po kapitulaciji tako imenovana pridružena sila zaveznikom, Avstrija pa dobi z moskovsko deklaracijo septembra 1943 možnost, da si pridobi status države, ki je postala prva žrtev hitlerjevske agresije. Kot vemo, je v poznejšem razvoju boja za priznanje novih slovenskih meja bilo oboje zelo pomembno.

V letu 1944 se izoblikuje poleg vojaškega in političnega še tretji sektor za realizacijo programa Zedinjene Slovenije, namreč sistematično delo za pripravljanje diplomatske akcije. Tukaj je treba omeniti ustanovitev Znanstvenega inštituta pri izvršnem odboru OF 12. januarja 1944 in obe posvetovanji o slovenskih mejah na osnovi elaboratov, ki jih je ta inštitut pripravil in sicer prvo dne 20. marca 1944 v Semiču, drugo pa dne 9. septembra 1944 na bazi 80 na Rogu. Ohranjena sta zapisnika obeh posvetovanj[29] in iz njih lahko razberemo tole:

Na obeh posvetovanjih so govorili o slovenskih narodnostnih mejah v njihovi celoti, od Slovenskega Porabja, Štajerske, prek Celovca in Beljaka, prek Rezije, Beneške Slovenije in Gorice do Trsta. Načelo o vključitvi ozemlja, potujčenega v obdobju imperializma, je bilo znova konkretizirano tako, da se je treba nasloniti na sredo 19. stoletja, ker je tukaj začetek polnega razvoja kapitalizma in z njim zavestnih imperialističnih raznarodovalnih procesov, medtem ko pozneje ni mogoče postaviti tako jasnega mejnika, ker se je proces, ki se je tedaj začel, le še nadaljeval. Glede določanja narodne pripadnosti je bil sprejet objektivni in ne subjektivni kriterij, glede pravice do samoodločbe pa je bilo poudarjeno, da pripada narodu kot celoti in da je treba odklanjati plebiscit kot sredstvo za reševanje mejnih vprašanj na posameznih sektorjih. Na prvem posvetovanju se je pojavilo tudi vprašanje strateških meja. Sklenjeno je bilo izdelati predvsem črto na podlagi narodnostne meje, obenem pa izdelati tudi različico za morebitno strateško mejo. Septembrsko posvetovanje,

[28] Jesen 1942, str. 315—316 (opomba pod črto).
[29] Arhiv IZDG, fasc. 457.

ki je že imelo namen pripraviti konkretno spomenico zaveznikom o mejnem vprašanju, pa je sklenilo, naj mejne zahteve v tej spomenici temelje na narodnostni meji, seveda ob upoštevanju načela, da se imperialistično potujčevanje ne prizna in z upoštevanjem najnujnejših prometno-geografskih in gospodarskih popravkov.

Znamenita izjava maršala Tita z dne 12. septembra 1944, da morajo s to vojno biti naši bratje v Istri, na Primorskem in Koroškem osvobojeni in živeti v svoji domovini skupno s svojimi brati, ko je izrekel popularno geslo »Mi tujega nočemo — svojega ne damo«,[30] pomeni začetek najodločnejšega diplomatskega in seveda tudi vojaškega boja v vsedržavnem merilu za pravične meje nove Jugoslavije na zahodu. Zanimiva je sodba, ki jo je v tem času, oktobra 1944, zapisal Boris Kidrič v svojem znanem informativnem poročilu o Osvobodilni fronti: »Med osnovne naloge narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji sodi dejanska priključitev Primorja s Trstom in Gorico in Koroške s Celovcem k Jugoslaviji. Zahodni zavezniki gredo na roko imperialistični italijanski reakciji. Razpoloženje narodnih množic — je nesporno za priključitev.«[31]

Program Osvobodilne fronte za zedinjeno Slovenijo je ob koncu vojne po zaslugi slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja in v končni fazi z vojaško pomočjo drugih jugoslovanskih narodov bil uresničen z osvoboditvijo in vojaško zasedbo malodane celotnega slovenskega narodnostnega ozemlja in obenem s postavitvijo ljudske oblasti na vsem Slovenskem. Popolnoma upravičeno je v svojem govoru ob desetletnici prve slovenske narodne vlade Boris Kraigher ugotovil kot osnovno značilnost tedanjega položaja dejstvo, da je bila avtoriteta te vlade tedaj priznana na vsem slovenskem ozemlju in da je bila združitev vsega slovenskega ozemlja v ljudsko republiko Slovenijo v okviru federativno urejene Jugoslavije tedaj za Slovence povsem priroden rezultat vsega narodnoosvobodilnega in revolucionarnega boja slovenskega naroda. V ljudski revoluciji so bila prvič v zgodovini osvobojena in v enotni oblasti združena vsa slovenska področja.[32] To, da je mednarodna politika osvobodilno dejanje slovenskega naroda in njegovo revolucionarno samoodločbo potem skušala zanikati ali ga vsaj z državnimi mejami utesniti, to je že druga problematika. Dejstvo je, da ji je to le deloma uspelo, da je danes večji del Slovenskega Primorja osvobojen in združen v socialistični republiki Sloveniji, dejstvo je, da je mednarodna politika za tiste pokrajine našega narodnostnega ozemlja, ki so še naprej ostale v mejah sosednjih držav, ravno zaradi učinka boja Osvobodilne fronte morala priznati določbe o manjšinski zaščiti in priznati tamkajšnjemu slovenskemu življu pravico do enakopravne narodne eksistence.

Program Zedinjene Slovenije, kakor ga je zastavila in uresničila Osvobodilna fronta, pomeni končno zmago napredne socialne možnosti tega zgodovinskega gesla, pomeni revolucionarno sintezo delavskega gibanja in demokratičnih energij naroda v boju za obstoj, osvoboditev, združitev in suverenost. Značilnost te sinteze je, da je do nje prišlo po spoznanju, hotenju in vodilni aktivnosti slovenskega delavskega razreda. Takšna uresničitev pomeni tudi zgodovinsko, dialektično rešitev problema slovenstva in jugoslovanstva, rešitev, ki sloni na spoznanju o možni protislovnosti obeh kategorij, ki pa jo je moč rešiti na višji ravni, z usmeritvijo na slovenstvo kot *trajni* enakopravni

[30] Josip Broz Tito, Borba za osvoboditev Jugoslavije. Beograd 1945, str. 220.
[31] Boris Kidrič, Kratek obris, str. 48.
[32] Slovenski poročevalec, 6. V. 1955.

del jugoslovanske skupnosti narodov v boju za socialistično družbo. Iz tako zastavljenega in uresničenega programa izhajajo končno tiste globoke družbene spremembe, ki omogočajo slovenskemu narodu danes, da vprašanje meja obravnava v skladu z naprednim duhom časa kot vprašanje njihovega odpiranja in premagovanja kot pregraj med miroljubnimi in ustvarjalnimi prizadevanji sosednjih narodov, pri čemer dobivajo deli slovenskega naroda v sosednjih državah posebno veljavo in vlogo.

25

Temelji jugoslovanske federacije*

Kraljevina Jugoslavija je bila v kratki aprilski vojni 1941. leta pokončana. Vojaški poraz in notranji razdor sta se neločljivo prepletla. Fašistična okupacija in razkosanje njenega ozemlja sta usodo jugoslovanske države po vsem videzu zapečatili. Narode Jugoslavije je z okupacijo prizadela strahovita nesreča. Prav ta polom pa je bil izhodišče za vzpon po novih poteh. Geslo KPJ Bolje rat nego pakt! ni izražalo kakih napačnih pričakovanj, da bi se kraljevska Jugoslavija mogla uspešno upreti napadu fašističnih držav. KPJ je vedela, da bo zavrnitev pristopa k trojnemu paktu prinesla Jugoslaviji napad in poraz. Toda štela je za svojo nalogo, da Hitlerja oslabi pred napadom na Sovjetsko zvezo. To je bilo njeno prvo izhodišče. Drugo pa je bilo ocena, da bi kapitulantski pristop k trojnemu paktu, če bi obveljal, pomenil triumf reakcije. V povezavi s fašizmom bi si reakcija utrdila položaj in bi lahko s terorjem v kali zadušila vsak poskus demokratične opozicije. O tem je spomladi 1944. leta E. Kardelj aktivistom KPS predaval že kot o zgodovini. Povedal je: »Četudi je bilo jasno, da bo vojna težka, je bilo na drugi strani jasno tudi to, da vojna ne bo mogla oslabiti naprednih narodnoosvobodilnih pozicij. Na drugi strani pa mora vojna nujno voditi reakcijo do tega, da se razkrinka kot izdajalska. Očitno je bilo, da bo proletariat lažje razbil reakcijo v pogojih izgubljene vojne kakor pa v pogojih (uveljavitve) trojnega pakta.«[1]

Na podrtiji sistema kraljevske Jugoslavije, ob polomu in begu najvišjih njegovih nosilcev, je beseda edine stranke, ki je prav v tem polomu potrdila svojo organizacijsko strnjenost in trdnost svoje programske usmeritve, beseda revolucionarne delavske stranke, zadobila veliko težo in širok odmev. To je bila beseda o položaju, a tudi o vzrokih, ki so bili krivi zanj. KPJ je spregovorila o poglavitnem, o nerešenem nacionalnem in socialnem vprašanju, o velikosrbski kliki, ki je vladala pod izveskom jugoslovanstva in se dogovarjala s hrvaško in slovensko buržoazijo, a vselej v škodo socialno izkoriščanega ljudstva vseh narodov, o razdoru in sovraštvu, ki so ga vsa ta meščanstva sejala med narode Jugoslavije, a so hkrati najenotneje besno preganjala stranko delavskega razreda, ki se je bojeval, da bi Jugoslavijo preosnoval v resnično bratovsko skupnost narodov, svobodnih in enakopravnih.[2]

Okupacija in fašistično zasužnjenje sta nacionalno vprašanje do skrajnosti zaostrili, nacionalno gibanje postavili v novi pereči obliki, v obliki odpora zavojevalcu. Odprli sta ga tudi tam, kjer je zavojevalec nastopil z gesli nacionalne osvoboditve (Hrvatska, Makedonija). Odprli sta ga tudi pri Srbih, narodu, ki v Jugoslaviji tega vprašanja ni občutil. Komunisti so odpor narodov popeljali mimo razdejane meščanske politične strukture in njenega poparjenega političnega ugleda k najostrejši obliki nacionalnega gibanja — k na-

* To sporočilo dopolnjuje referat, ki ga je avtor pripravil za simpozij v Sarajevu ob 30. obletnici 2. zasedanja Avnoja z naslovom »Perspektiva federativne združitve v novi Jugoslaviji kot faktor narodnoosvobodilnega boja«. Objavljen je v zborniku tega simpozija »AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943)«, Beograd, 1974, str. 376—390, v »Časopisu za suvremenu povijest« br. III, 1973, str. 9—24, v slovenskem izvirniku pa v »Teoriji in praksi«, X, 1973, 11/12, 1054—1070.

[1] Edvard Kardelj, Strategija in taktika osvobodilne borbe. Neavtoriziran zapis predavanja iz februarja ali marca 1944. Arhiv CK ZKS.

[2] Proleter, marec-april-maj 1941, št. 3—4—5. Faksimilirana izdaja, 777—779.

rodnoosvobodilni vojni — s tem, da so uresničevali novo pojmovanje razmerja delavskega razreda, njegove revolucionarne stranke do gibanja svojega naroda. Uresničevali so razmerje neposredne udeležbe v njem, radikaliziranja tega gibanja z močjo in z bojno izkušnjo delavskega razreda, uresničevali so vodilni položaj njegove stranke v nacionalnem gibanju. V tem gibanju so navezovali na svojo revolucionarno organizacijo najširše množice, združevali so vse napredne tokove v eno strugo.

To je bila pot, ki je na njej KPJ presegla dotlej splošno veljavno koncepcijo o revoluciji v dveh etapah, prvi — narodnoosvobodilni ali buržoazno-demokratični, drugi — socialnoosvobodilni ali proletarski. Pokazalo se je, da je v dobi, ki jo je imperialistični sistem doživel po oktobrski revoluciji, in v razmerah politične krize, ki jo je v imperializmu povzročil pojav fašizma, možno v narodnoosvobodilni vojni zediniti obe etapi v enoten zgodovinski proces ob pogoju, da je v takšni vojni vodilna politična moč revolucionarna delavska stranka. To spoznanje je v vodstvu KPJ docela dozorelo ob začetku 1942. leta.[3] Na Slovenskem ga je teoretično izrazil in objavil Boris Kidrič, ko je maja 1942. leta zapisal: »Karakter porajajoče in razvijajoče se slovenske demokratične revolucije je protiimperialističen, splošno ljudski, splošno demokratičen. Njeni smotri so: osvoboditev, združitev in samoodločba slovenskega naroda; demokratične svoboščine slovenskega ljudstva; vsi tisti ekonomski posegi, ki sodijo v okvir dosledne demokratične revolucije. Iz brezkompromisnega boja za uresničitev tega smotra pa se bodo seveda porajali tudi *pogoji za prerast demokratične slovenske revolucije v socialno osvoboditev delovnega ljudstva* (Podčrtal J. P.) (...) Bistvena karakteristika osvobodilne vojne slovenskega naroda je, da se razvija pod hegemonijo proletariata. Od vprašanja, ali bo proletariat to hegemonijo ohranil ali ne, je odvisno vprašanje zmage ali poraza Osvobodilne fronte (...) Slovenska narodna revolucija se razvija po logiki in potrebi dosedanjega boja za osvoboditev, združitev in samoodločbo slovenskega naroda. Da pa *v notranji družbeni logiki takega boja igrajo odločilno vlogo prav razredni momenti*, (podčrtal J. P.), je neizpodbitno dokazala slovenska peta kolona iz obeh tradicionalnih političnih taborov, ki je iz reakcionarnih razrednih razlogov prešla na pot izdajstva nad lastnim narodom...«[4]

Izredno nazorno je to novost v tipu revolucije na jugoslovanskih tleh izrazil Tito v govoru na ustanovnem kongresu Komunistične partije Srbije (8.—12. maj 1945. leta). Ta govor je bil objavljen šele 1972. leta.[5] Zbranim delegatom iz Srbije je dejal: »Veliko komunistov je, ki mislijo na tisto drugo etapo, ki mislijo, da bo zdaj, ko se vojna konča, prišla tista druga etapa, a ne vedo, da mi že tako lepo stopamo v to drugo etapo, da tega še opaziš ne. Ne smemo pričakovati nekakšnega močnega preloma, da bi bil čez noč uresničen komunizem. Dejal sem že, mi stopamo k našemu cilju po novih poteh, po drugi poti, ki nam jo je naložil položaj okrog velike osvobodilne vojne in etape buržoazno-demokratske in proletarske revolucije seveda niso tako jasno oblikovane. Stvar gre malo drugače. Pride čas, ko bo to tudi teoretično pojasnjeno... Nobenega drugega preloma ni treba iskati. To je najzanesljivejša pot in dobra pot. Jaz sam se čudim temu, kako smo vse to dosegli. Torej, ko smo

---

[3] Pero Morača, Narodno-oslobodilačka borba Jugoslavije 1941—1945, Beograd 1975, 90—95 (Evolucija političke linije KPJ).

[4] Boris Kidrič, Zbrano delo, I. knj., Ljubljana 1958, 211—212.

[5] Osnivački kongres KP Srbije (8.—12. maj 1945). Za tisk preiredila M. Borković in V. Glišić. Beograd 1972, 212.

že na tej poti, je treba samo stopati naprej, delati tisto, kar je danes aktualno.«

Revolucija, to je bil v vsakem času strateški cilj KPJ. To je bil njen strateški cilj tudi v trenutku, ko je narode poklicala k oboroženi vstaji, v boj proti okupatorju. Bistvena sprememba je bila v tem, da ta klic tokrat ni ostal osamljen kot v 1929. letu. Z vidika zastavljene teme se je treba vprašati, kako se je v tem času izrazilo razmerje KPJ do obnovitve jugoslovanske države, do njenih morebitnih novih notranjih odnosov? Ali je dobro znani poudarek v vseh izjavah KPJ, da je uspešna vojna proti okupatorju možna samo tedaj, če bodo narodi Jugoslavije v njej solidarni in enotni, pomenil že tudi, da si je KPJ s tem postavila kot bojni cilj obnovitev celotnosti Jugoslavije?

Znano je, da je bila takšna obnovitev tedaj dvomljiva, tako zaradi odnosov med narodi okupirane Jugoslavije, ki jih je pošastno izmaličil fašistični nacionalizem, kakor tudi zaradi stališč velikih držav, nasprotnic fašistične osi. Znano je tudi, da je sovjetska vlada v času od aprila do septembra 1941. leta ravnala kot da je razdejanje Jugoslavije dokončno in kake jugoslovanske vlade ni priznavala.[6]

Razmerje KPJ do Jugoslavije je bilo razmerje revolucije do državnega okvira, ki daje najboljše možnosti. Bilo je seveda tudi razmerje stranke delavskega razreda, ki je sam del narodov Jugoslavije, do politične državne skupnosti teh narodov, o katere splošni zgodovinski naprednosti je bila prepričana. Toda obnova te skupnosti kot enakopravne in bratovske je bila odvisna od vprašanja oblasti, od tega, ali se bo posrečilo ovreči oblast nosilcev sistema meščanske Jugoslavije. Zato KPJ v začetku vstaje vprašanja Jugoslavije ni postavljala kot nekakšen državnopravni cilj. Postavljala je vprašanje razvijanja oborožene borbe, uspešnosti te borbe, zmage v tej borbi.

Politika, ki jo je KPJ oblikovala v prvem času okupacije, ni bila načelno nova. V njej je odsevala trdna kontinuiteta zamisli in izkušenj iz let pred okupacijo. To je še zlasti mogoče trditi za geslo o enakopravnem zedinjenju narodov Jugoslavije na temelju popolnega priznanja njihove pravice do samoodločbe v vsem obsegu.

Znamenito geslo o bratstvu in enotnosti stoji, poleg klica k boju, v ospredju politike KPJ. Pomen tega gesla je mnogoplasten. Predvsem gre za njegov velikanski humani in splošno progresivni pomen kot nasprotovanje genocidu. Ta pomen, ki je bil pereč na obsežnih področjih zasedene Jugoslavije, je bil neposredno sprejemljiv za vse poštene ljudi, zgrožene nad pošastnimi pojavi medsebojnega uničevanja. Pomen gesla je bil tudi v tem, da je izražalo vso dejansko bojno pripravljenost KPJ, kajti bratstvo, enotnost, to je bila revolucionarna antiteza poglavitnemu političnemu orožju okupatorjev in domačega fašizma, kakršnega so npr. predstavljali hrvaški ustaši. Le z uresničevanjem bratstva in enotnosti je bil uresničljiv prvi pogoj za zmagovitost NOB, da bo to namreč boj *vseh* narodov Jugoslavije. Če v tem boju ne sodelujejo solidarno vsi, potem ta boj ne bo dovolj močan, potem revolucija ne bo zmagala. Enako pomemben in aktualen je bil pomen gesla o bratstvu in enotnosti za prihodnost: boj zanj je za vse narode Jugoslavije, tudi za tiste, ki na srečo niso bili vključeni v bratomorno grozo (npr. Makedonci, Slovenci), pomenil, da se bodo morala vsa bodoča razmerja med narodi Jugoslavije oblikovati na temelju enakopravnosti in proste volje. Za vse je to pomenilo, da bo Jugoslavija, če jo s svojo voljo obnovijo, *nova država*. V njenih notranjih odnosih ne bo vladal nacionalni egoizem, njen prvi pogoj pa bo zmaga nad veliko-

[6] Pero Morača, Jugoslavija 1941, Beograd 1971, 462.

srbskim hegemonizmom. Boj za bratstvo in enotnost v vojni proti okupatorjem in njihovim pomočnikom in pod vodstvom KPJ je imel seveda tudi dolgoročen cilj. Uresničiti v takšnem boju to geslo, je pomenilo premagati sploh vse nosilce vsakršnih protiljudskih vladavin. Z drugimi besedami, pomenilo je osvojitev oblasti za proletariat. Okupatorji iz tujih fašističnih držav na jugoslovanskih tleh so bili *začasen* pojav. Z narodnoosvobodilno vojno, katere prvi pogoj je bratstvo in enotnost, proti tem začasno navzočim sovražnikom je bilo mogoče pripraviti in dejansko doseči razbitje poglavitnih *stalnih domačih* razrednih sovražnikov, ki se hegemonizmu ne bi odrekli za nobeno ceno.

Obstaja neposredna vzročna povezanost npr. med Mihailovićevo akcijo proti partizanski vojski in politiko KPJ za bratstvo in enotnost. Nazorno je o tej povezanosti pisal Tito v imenu CK KPJ pokrajinskemu komiteju za Makedonijo 22. septembra 1942. leta: »Velikosrbski hegemonisti so videli, da se mi že od prvega dne ne bojujemo samo proti okupatorju, temveč da trdno vztrajamo tudi pri tem, da se v tej veliki osvobodilni borbi izbojuje resnična svoboda vsem zatiranim narodom Jugoslavije... In prav to je bil poglavitni razlog, da se je vsa ta velikosrbska petokolonaška hegemonistična klika zedinila z okupatorjem v boju proti nam, in ravno to je bil poglavitni razlog, da se je že po prvih naših velikih uspehih zedinila z okupatorjem tudi londonska vlada s svojimi četniki v boju proti nam.«[7]

Geslo o bratstvu in enotnosti pa je imelo tudi neko docela opredeljeno politično vsebino. Vsebovalo je priznanje enakopravnosti vseh narodov, vsebovalo je priznanje pravice vseh do samoodločbe po zmagi v skupnem boju proti okupatorju in njegovim pomočnikom. Tako pojmovano in tako uresničevano je to geslo vsebovalo tudi prepričanje, da se bodo vsi narodi v izvršitvi svoje samoodločbe odočili za državno skupnost z vsemi drugimi narodi Jugoslavije. Tega prepričanja in pričakovanja pa KPJ ni takoj spreminjala v nekakšen državnopravni program, v nekakšno zahtevo po obnovitvi Jugoslavije v določeni, vsekakor federativni obliki. Dolgo časa se je KPJ celo vzdrževala govoriti neposredno o federaciji. K njej se je usmerila predvsem s svojim delovanjem. Šele stvarni rezultati tega delovanja, šele zmage v narodnoosvobodilni vojni bodo KPJ omogočili, da obnovitev Jugoslavije oceni kot revolucionaren akt in da se za takšno dejanje zavzame z vso močjo, tudi v obliki poudarjanja *jugoslovanske* federacije kot programskega cilja.

Znano je, da že od začetka vstaje KPJ svoje dejavnosti ni zasnovala in razvijala centralistično, čeprav je nastopala z enotno mislijo, z enotno strategijo in taktiko. Delovala je v vsakem narodu, v vsaki pokrajini posebej, opirala se je na osvobodilne sile posameznih narodov, a celokupna moč narodnoosvobodilnega boja je rastla iz moči vstaje v vsakem izmed njih. Ta praksa je slonela na načelu, da je osvobodilni boj predvsem stvar vsakega posameznega naroda. Ustanavljajo se nacionalna in pokrajinska vodstva kot organizatorji osvobodilnega boja in enotne osvobodilne fronte svojih narodov. Ta vodstva načenjajo vsa vprašanja v zvezi s prihodnostjo tega naroda, a tudi uresničujejo fronto skupnega boja z vsemi drugimi narodi Jugoslavije. Mogli bi v tem smislu govoriti o federativnosti jugoslovanske NOB in revolucije. Na znamenitem posvetovanju v Stolicah pred koncem 1941. leta je vrhovni komandant Tito kot prvo poudaril, da je za uspešnost boja odločilno, da se okupatorjem prepreči, da bi izzvali bratomorni boj med našimi narodi.

[7] Zbornik dokumentov in podatkov o NOV jugoslovanskih narodov (kratko: Zbornik), II/6/149—150.

Zato je poudaril, kako pomembno je, da se že prav od začetka boja odnosi med narodi Jugoslavije oblikujejo na podlagi enakopravnosti. Na osvobojenih ozemljih je treba ustanavljati ljudsko oblast, vojaške enote pa naj bodo pod poveljstvom nacionalnih glavnih štabov. Razume se, da so glavni štabi pod poveljstvom vrhovnega štaba.

Na ta in še na druge načine so se že prav od začetka ustvarjali obrisi bodoče federacije. To se je izkazalo kot najučinkovitejša pot k mobilizaciji svobodoljubnih in protifašističnih sil na celem ozemlju Jugoslavije. Vsak narod se je tako osvobajal in končno osvobodil sam, a noben se ni osvobajal in osvobodil brez vseh drugih. S tem je bila zgrajena trdna zveza med narodi, katere uspešnost je pomenila zgodovinsko antitezo centralizmu in unitarizmu.

Zakaj potem vodstvo jugoslovanske NOB vse do novembra 1943. leta izrecno ne spregovori o federaciji? Direktnega pojasnila o tem v virih nimamo.[8] Očitno pa gre vsaj za dva vzroka. Prvi je ta, da o federaciji ni bilo umestno govoriti, dokler ni bilo jasno, da posamezni narodi hočejo svojo pravico do samoodločbe uresničiti prav v tej obliki in da so v svojem osvobodilnem boju v tem smislu že dosegli odločilne uspehe. Drugi razlog so bili oziri na mednarodne razmere, na stališča zavezniških držav v razmerju do begunske jugoslovanske vlade in do nove oblasti narodnoosvobodilnega gibanja na domačih jugoslovanskih tleh. Odlaganje izjave o federativni ureditvi je nekaj časa bilo podobno odlaganju razglasitve republikanske ureditve na čas po zmagi. Ko pa je 21. junija 1943. leta vlada Slobodana Jovanovića po nasvetu vlad zahodnih zaveznikov izjavila, da bo kraljevina Jugoslavija preurejena v federacijo Srbov, Hrvatov in Slovencev, vzdržnost vodstva NOB ni bila več potrebna.

Vse to je kajpada bilo zvezano tudi z vprašanjem, kaj pomeni jugoslovanski državni okvir za revolucijo. Odgovor na to vprašanje nikakor ni bil stvar teorije. Le dejanski razvoj boja je lahko odgovoril nanj. Ta odgovor pa ni bil še tako kmalu enoumen. Spričo poskusov četniškega gibanja sprevreči narodnoosvobodilno vojno v državljansko, se je vodstvu NOB vsiljevalo vprašanje druge etape. Na terenu so se te dileme izražale v napačnih poteh sektaštva. Od konca 1941. leta naprej se je NOB na posameznih področjih razvijala zelo neenakomerno. Glavnina NOV se je umaknila iz Srbije, v tej deželi je sledilo upadanje vstaje. Podobna oseka je nastopila v Črni gori, Hercegovini, vzhodni Bosni. Še sredi avgusta 1942. leta je Edvard Kardelj pisal Vladimirju Popoviću, delegatu CK KPJ na Hrvatskem: »Zelo napačno bi bilo, če bi se uspavali, da smo poglavitno že dosegli. Še vedno obstaja možnost, da se nam položaj izmuzne iz rok, če ne udarimo z vso močjo proti sektaštvu.«[9]

Toda med 1942. letom se je položaj z novimi političnimi in vojaškimi uspehi NOB odločilno spremenil. Zelo zanimivo je, kako je Tito o teh uspehih obvestil makedonsko vodstvo. Potem ko je orisal akcijo pete kolone, četnikov in begunske vlade proti NOB, je omenil načrt četnikov o klanju Muslimanov in Hrvatov in nadaljeval: »Temu peklenskemu načrtu, ki ga je pravzaprav zasnoval okupator, smo se najodločneje uprli in bojujemo se za enotnost narodov Jugoslavije ne glede na nacionalno in versko razliko. Ta naša nacionalna politika je v današnji borbi rodila velik uspeh, kajti prav s to svojo politiko se nam je posrečilo premakniti velike množice hrvatskega naroda v oboroženi

[8] Prim. Edvard Kardelj, Tito na zgodovinskih razpotjih socialistične revolucije jugoslovanskih narodov, Teorija in praksa, IX, 1972, št. 5 (»Vstaja tudi ni formalno razglasila federacije, čepra vse je izrekla za načelo samoodločbe narodov. — Str. 732).

[9] Zbornik, II/5/303.

boj proti okupatorju, simpatije Muslimanov v Bosni in pa drugih področjih pa so čisto na naši strani... Kako imamo v tej današnji veliki narodnoosvobodilni borbi veliko večino ljudstva na svoji strani, dokazuje dejstvo, da smo se skozi teh 16 mesecev kljub vsem navalom okupatorjev in njihovih hlapcev ne samo obdržali, temveč da je naša narodnoosvobodilna vojska vedno močnejša, ozemlje, ki ga osvobajamo, pa vse večje.«[10]

Tedaj je nastopil čas odločitve, da osvobodilno gibanje narodov Jugoslavije pod vodstvom KPJ ustanovi svoj osrednji predstavniški politični organ in se s tem tudi opredeli za državno kontinuiteto Jugoslavije. Jugoslovanski državni okvir je postal izredno pomemben kot pravni element za mednarodno priznanje revolucije. Sredi decembra 1942. leta je ta moment zelo nazorno izrazil Edvard Kardelj v pismu Titu: »... menim, da je zdaj že očitno, da se bomo mednarodno mogli najlaže utrditi ravno prek Jugoslavije. Mislim, da bi bilo potrebno Avnoju dati takšen značaj, da bo vse bolj prevzemal nase ne le notranjo oblast..., marveč da bo tudi nasproti zunanjemu svetu trgal iz rok londonske vlade element za elementom mednarodnih pozicij, ki jih ima Jugoslavija kot država...«[11]

Razglas 1. zasedanja Avnoja (27. novembra 1942. leta) narodom Jugoslavije je sicer razločno nakazal strukturo prihodnje državne skupnosti (»za svobodno in bratsko skupnost Srbije, Črne gore, Hrvatske, Slovenije, Bosne in Hercegovine in Makedonije«), federacije pa neposredno še ni omenjal. Tudi neobjavljeni osnutek uredbe o sestavi sveta narodne osvoboditve in njegovega izvršilnega organa (sestavila sta ga M. Pijade in V. Masleša) pravi le kratko: »V svetu so zastopani vsi narodi Jugoslavije.«[12]

Ob ustanovitvi Avnoja je CK KPJ sklenil pospešiti dejansko nastajanje federacije s tem, da bi posamezni narodi izrazili svojo državno politično voljo. Spodbudil je ustanovitev nacionalnih protifašističnih svetov in sicer tam, kjer se takšna politična predstavništva še niso oblikovala (v Sloveniji je vrhovni plenum OF obstajal od 1941. leta) ali pa so zaradi težavnih razmer začasno prenehala (Glavni narodnooslobodilački odbor Srbije, ust. 1941. leta).[13]

Med prvim in drugim zasedanjem je dvakrat zborovalo Zemaljsko antifašistično vijeće Hrvatske. Prvič od 13. do 14. junija 1943. leta, ko se je konstituiralo in ugotovilo, da je ZAVNOH najvišje politično telo NOB na Hrvatskem in »izraz nezlomljive volje hrvatskega in srbskega naroda, da uresniči svoja stoletna prizadevanja po svobodi in samostojnosti, je izraz bojne enotnosti hrvatskega in srbskega naroda na Hrvatskem«. Sestavljali so ga »predstavniki hrvatskega in srbskega naroda in narodnih manjšin na Hrvatskem...« Že na tem zasedanju je opredelil zvezo samostojne Hrvatske s samostojnimi državami vseh drugih narodov Jugoslavije, med temi državami je enakovredno priznal tudi »Svobodno Bosno in Hercegovino«. Na drugem zborovanju (od 12.—15. oktobra 1943. leta) pa je ZAVNOH že direktno in javno spregovoril o federativni ureditvi svobodne republike Jugoslavije, čeprav tega še ni mogel vključiti v besedilo resolucij. Zelo pomembna je bila takšna zgodnja opredelitev nacionalne politične volje Hrvatov in pa Srbov na Hrvatskem, saj je Hrvatska, kot je to poudaril Tito v pogovoru s hrvatsko delegacijo v Jajcu, imela v NOB posebno vlogo, »ker so Hrvati in Hrvatska bili nosilci boja proti

[10] Zbornik, II/6/150—151.
[11] Zbornik, II/7/99.
[12] Osnutek je prvič objavljen l. 1973 (S. Nešović) v Zborniku AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materiali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. Beograd 1974. Kratko: Sarajevo, 424—425.
[13] Pregled zgodovine ZKJ, Ljubljana 1963, 209.

velikosrbski reakciji.« Poudaril pa je še večji pomen *zedinjenja* Hrvatov in Srbov na ozemlju Hrvatske v skupnem boju za federalno Hrvatsko v sklopu jugoslovanske federacije.[14]

Samoodločbo Slovencev je izrazil zbor izvoljenih odposlancev v Kočevju od 1. do 3. oktobra 1943. leta, ki je izvolil že tudi slovensko delegacijo za zasedanje Avnoja. Na zboru je bilo poudarjeno, da vstopa slovenski narod v novo Jugoslavijo oprt na svojo pravico do samoodločbe in da bo v tej Jugoslaviji Zedinjena Slovenija posebna federalna enota, v kateri bo slovenski narod sam svoj gospodar. S tem je bila potrjena odločitev za enakopravno skupnost jugoslovanskih narodov, ki si jo je OF zapisala v temeljne točke že 1941. leta. V Jajcu je Tito Slovencem izrekel posebno priznanje, da so prvi izkazali skupno voljo in enotnost jugoslovanskih narodov in dajali zgled tudi drugim, da so Slovenci prispevali odločilen delež k jugoslovanski enotnosti.[15]

Za razvoj v Makedoniji sta bila izredno pomembna ustanovitev CK KP Makedonije v začetku marca 1943. leta in pa manifest glavnega štaba NOV in PO Makedonije oktobra 1943. leta. O tem več pozneje.

V dneh od 15. do 16. novembra 1943. leta se je v Kolašinu ustanovil in zboroval ZAVNO Črne gore in Boke. Že v edinstveni vstaji 13. julija 1941. leta, ki sta se v njej najpopolneje izrazili svobodoljubno izročilo in nacionalno čustvovanje črnogorskega naroda, so se Črnogorci najbolj prepričljivo izrazili za jugoslovansko skupnost enakopravnih narodov, čeprav jih meščanska Jugoslavija kot narod ni priznavala. KPJ je vstaji in NOB v Črni gori dajala nacionalni značaj, klicala je v boj za nacionalno neodvisnost črnogorskega naroda, hkrati pa je poleg Črne gore vselej posebej omenjala Boko in Sandžak. V tem se je izražalo upoštevanje posebnega zgodovinskega razvoja teh področij, ki je zapustil sledove v posebnostih političnega, gospodarskega in kulturnega življenja, in pa upoštevanje dejstva, da tod bivajo poleg Črnogorcev tudi Hrvatje, Srbi in Muslimani. ZAVNO Črne gore se je izrazil za Črno goro in Boko kot enega izmed stebrov ljudske demokratične federativne Jugoslavije. S tem je že utemeljil sklep Avnoja v Jajcu, ko je bil črnogorski narod tudi pravno priznan za posebno nacijo in ko je Črna gora postala enakopravna enota v jugoslovanski federaciji.[16]

Tik pred sestankom Avnoja je 26. in 27. novembra 1943. leta zboroval ZAVNO Bosne in Hercegovine. Tu je bilo dokončno odločeno, kakšen položaj naj imata ti dve deželi v federativni Jugoslaviji. S sklepom, da bosta Bosna in Hercegovina samostojna federalna enota, je bil dan zgodovinski in edino odrešilni odgovor na vprašanje: čigavi sta Bosna in Hercegovina? S tem je bil spremenjen koncept v prvotnem osnutku sklepa Avnoja o federativni ureditvi (eden izmed avtorjev je bil M. Pijade), po katerem bi bil Bosni in Hercegovini določen položaj avtonomne enote. Predlagatelji osnutka so v diskusiji, ki je bila sredi novembra 1943. leta v PK KPJ za BiH menili, da bi se politično kočljivemu vprašanju, kateri federalni enoti priključiti to avtonomno pokrajino, Srbiji ali Hrvatski, mogli izogniti s tem, da bi jo povezali neposredno s federativnimi organi. PK je uveljavljal stališče, naj bosta Bosna in Hercegovina, čeprav nista nacionalno enotni, samostojna federalna država glede na

---

[14] Ivan Jelić, Zoran Lakić, Sarajevo, 606, 608, 609, 742.

[15] F. Škerl, Sarajevo, 570—583. — Zapisek o sestanku slovenske delegacije s tovarišem Titom dne 1. XII. 1943, Naši razgledi, 23. novembra 1963, št. 22/285, 438.

[16] Radoje Pajović, Sarajevo, 655—670.

[17] Rodoljub Čolaković, Hamdija Čemerlić, Nikola Babić, Sarajevo, 16—17, 706 do 708, 744—745.

svojo zgodovinsko, gospodarsko in družbeno-politično posebnost. Posebno tehtnost je imel argument, da sta bili Bosna in Hercegovina močno središče narodnoosvobodilnega gibanja. Stališče PK KPJ za BiH je nato podprl E. Kardelj, ki je obvestil Tita in dobil njegovo soglasje, da bodita Bosna in Hercegovina šesta federalna enota Jugoslavije.[17] ZAVNO BiH je sklenil, da se deželi vključujeta v federacijo »enakopravno z drugimi našimi narodi« kot »svobodna in pobratena Bosna in Hercegovina, ki bo v njej zagotovljena popolna enakopravnost in enakost vseh Srbov, Muslimanov in Hrvatov.«[18]

Še pred Jajcem se je 20. novembra 1943. leta ustanovil poseben ZAVNO Sandžaka. Že 1942. leta, na 1. zasedanju Avnoja je sandžaški predstavnik opozoril: »V Sandžaku žive Srbi in Muslimani. To je področje, kjer je sovražnik mogel vladati samo, če se mu je posrečilo razvneti sovraštvo med kristjani in muslimani... Odnosi med srbskim in muslimanskim življem na ozemlju Sandžaka — oba sta enako številna — imajo specifičen značaj...«[19] Vsekakor je bilo za pobudo, da se Sandžak oblikuje kot posebna politična enota, temeljni razlog dejstvo, da gre za narodnostno mešano ozemlje, nekako podobno kot Bosna in Hercegovina. Pomembni motivi pa so bili tudi tisti, ki so izvirali iz potreb kar najbolj učinkovitega razvijanja narodnoosvobodilnega boja na tem mejnem ozemlju med Srbijo in Črno goro. V tej zvezi je pomembno opozoriti na ocene načelnika vrhovnega štaba iz maja 1942. leta, ki je v odporu Muslimanov Nediću in četnikom videl pomemben faktor za prehod NOV v Srbijo. Poseben glavni štab NOV za Sandžak je bil ustanovljen že 20. februarja 1942. leta. Za poznejše odločitve glede položaja Sandžaka pa je bilo pomembno, da ZAVNO Sandžaka na svojem prvem zasedanju glede tega ni sklenil predlagati kaj bolj konkretnega, čeprav se je izjavil za federativno ureditev Jugoslavije, »v kateri bo tudi Sandžak zadobil mesto, katero zasluži.«[20]

Tako je novembra 1943. leta, pred 2. zasedanjem Avnoja postalo oprijemljiva resnica tisto, kar je Moša Pijade objavil 18. novembra 1943. leta v biltenu Tanjuga: »Brez velikih ceremonij, ampak v slavnem boju in s hudimi žrtvami, so naši narodi ustvarili svojo novo domovino kot skupnost svobodnih enakopravnih narodov. Že je tukaj njihova nova država, že je tukaj v bistvu ustvarjena federacija južnoslovanskih narodov. To je treba tako rekoč samo ugotoviti...«[21]

Do tega časa je po takšni poti v glavnem bilo rešenih še nekaj drugih manj znanih vprašanj o podrobnostih federativne združitve. Pojavljale so se bile namreč tudi takšne zamisli kot tista o povezavi Hercegovine s Črno goro ali tista o posebnem avtonomnem položaju Dubrovnika, ki naj bi bil »medrepubliško« mesto.[22]

Sklep 2. zasedanja Avnoja v Jajcu 29. novembra 1943. leta je določil temeljno zgradbo Jugoslavije kot federacije Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Črne gore ter Bosne in Hercegovine. O avtonomnih pokrajinah ni govoril ničesar, tudi ne o Sandžaku. Pač pa je izrekel, da bodo »narodnim manjšinam v Jugoslaviji zagotovljene vse narodne pravice.« Takšna najširša formulacija (»vse narodne pravice«) je dopuščala vse oblike zavarovanja pravic nacionalnih manjšin (»narodnosti« po našem novejšem izrazoslovju), vključno

[18] L. Gerškoviċ, Dokumenti o razvoju narodne vlasti, Beograd 1948, 205—211.
[19] Prvo i drugo zasjedanje AVNOJ-a, Zagreb 1963, 54. — Dejstvo, da M. Peruničić v Sandžaku govori le o Srbih in Muslimanih, a ne tudi o Črnogorcih, bi terjalo posebnega proučevanja.
[20] Zbornik, II/2/141, 389, II/4/110. — Zoran Lakić, Sarajevo, 684.
[21] Zbornik, II/11/92.
[22] Zoran Lakić, Sarajevo, 742.

s politično (pokrajinsko, oblastno) avtonomijo in s tem tudi pravico do samoodločbe prebivalstva takšnih ozemelj.[23]

Sklepi Avnoja v Jajcu so bili jasni, obenem pa dovolj široki, da niso vnaprej odločali o še odprtih vprašanjih. Narodi in narodnosti Jugoslavije so lahko že razločno videli svojo enakopravno prihodnost. Delo za nadaljnje pravno oblikovanje federacije pa se je nadaljevalo nemudoma.

Že 3. decembra 1943. leta je Moša Pijade predlagal, naj NKOJ izda neko deklaracijo (verjetno je mišljena deklaracija o temeljnih pravicah narodov in državljanov DFJ), a je Tito odvrnil, da je treba s tem počakati na čas, ko bo to bolj primerno »glede na naloge dela in politični položaj«.[24] V naslednjih mesecih se je Moša Pijade kot predsednik zakonodajne komisije Nkoja na ta čas z vso vnemo pripravljal. Snoval je za AVNOJ in NKOJ deklaracije in zakone, ki bi urejali konkretneje tudi nekatera ustavna vprašanja, tako za vso Jugoslavijo kot za njene federalne enote.[25] To dejavnost, ki so jo v najožjem Titovem vodstvu malce hudomušno imenovali »Mošina zakonodajna ofenziva«, je razvijal v prepričanju, da bodo zavezniki prav kmalu priznali AVNOJ in NKOJ.[26] Ustavnopravni in zakonodajni nastop vrhovnih predstavniških teles revolucionarne Jugoslavije, je menil, bi takšno mednarodno priznanje še pospešil. »Ti zakoni bi bili novo izvršeno dejanje — podobno Jajcu,« je pisal 10. aprila 1944. leta z Roga Edvardu Kardelju.[27] V zgodnji pomladi 1944. leta je namreč na Rogu z dr. Ivanom Ribarjem, Markom Vujačićem in z bližnjimi slovenskimi člani predsedstva Avnoja in Nkoja ob intenzivnem sodelovanju Borisa Kidriča izdeloval osnutke zakonov in deklaracij ter jih pošiljal podpredsedniku Nkoja Edvardu Kardelju. Pravega odgovora glede njihove vsebine ni dočakal. Akcija za mednarodno priznanje revolucionarne Jugoslavije je medtem potekala po drugi poti in ko je Tito 23. junija 1944. leta v poročilu nacionalnim antifašističnim svetom o sklenjenem sporazumu z dr. Ivanom Šubašićem ugotovil, da je »za zdaj vprašanje priznanja Nkoja praktično sneto z dnevnega reda«,[28] je bilo jasno, da so s tem tudi zakonski osnutki komisije Moše Pijadeja za zdaj sneti z dnevnega reda. Ohranili so pomen dokumenta o ustavnopravni zamisli zakonodajne komisije Nkoja iz pomladi 1944. leta. V novem položaju po vojni so rabili pri sestavljanju ustave Federativne ljudske republike Jugoslavije. Splošno dostopni so, odkar jih je pred dvema letoma objavil Slobodan Nešović skupaj z zapiski Moše Pijadeja z debat na Rogu in pa z zapisniki sej Nkoja.[29] Ne da bi se jih lotevali z vidika ustavnega prava, lahko opazujemo v njih ustavno konkretizacijo sklepa 2. zasedanja Avnoja o ureditvi Jugoslavije po federativnem načelu, a tudi meje te konkretizacije, kakor so bile še v prvi polovici 1944. leta začrtane s stopnjo razvoja na posameznih področjih Jugoslavije.

Za nas je posebno zanimivo videti, kako je tudi v tej fazi Slovenija prispevala s svojimi dosežki in rešitvami. »Veliko spodbude mi je dalo tudi konkretno izgrajevanje oblasti tukaj v Sloveniji...,« piše Moša Pijade 21.

---

[23] Karakter i funkcije federacije, Beograd 1968, 1.—2. zv. (zbornik). Prim. zlasti prispevka Laszla Reháka in Hajrudina Hodže.

[24] Slobodan Nešović, Temelji nove Jugoslavije, Beograd 1973 (kratko: Temelji), 192.

[25] Temelji, 143, 146.

[26] Temelji, 152.

[27] Zbornik, II/12/472.

[28] Temelji, 255.

[29] Temelji (gl. op. 24).

marca 1944. leta, ko pošilja prvi niz osnutkov Edvardu Kardelju.[30] Pri tem M. Pijade do slovenskih rešitev nikakor ni bil nekritičen. Nazorno se to vidi iz njegove pripombe, ko pošilja Titu slovenski načrt komisije za ugotavljanje vojnih zločinov in ko pravi: ta načrt kaže, »kako daleč lahko zablodijo sicer pametni in izvedeni ljudje, če nimajo navodil s pristojnega mesta«.[31] Tehtnost slovenskega prispevka je izvirala zlasti iz stopnje, ki jo je dosegel politični razvoj v Sloveniji. Ni odveč, če se seznanimo z odstavkom iz pisma Edvarda Kardelja, 5. julija 1944. leta Ivanu Regentu v Sovjetsko zvezo, v katerem označuje za tisti čas ta razvoj v Sloveniji sami in pa v razmerju do drugih področij Jugoslavije: »Pri nas se stvari razvijajo zelo dobro... Klerikalna Slovenija se je popolnoma obrnila. Na osvobojenem ozemlju Dolenjske, ki je bila glavni tabor klerikalizma, je v tajnih volitvah lista OF dobila 98 % glasov. Ne bom pretiral, če rečem, da je v političnem pogledu Slovenija najčvrstejša in najkompaktnejša.«[32]

Poglavitni zasnovani tekst je bila »Deklaracija o ljudski oblasti in temeljnih pravicah državljanov« (marec—april 1944). Po mnenju Moše Pijadeja naj bi deklaracija »nadomeščala ustavo federacije, dokler le-te ne bo mogoče sprejeti v času po vojni.«[33] Na Kidričev predlog je tekst dobil naslov »Deklaracija o temeljnih pravicah narodov in državljanov demokratične federativne Jugoslavije«. — »Ne smemo se bati nacionalnih atributov,« je Kidrič utemeljeval svoj predlog, »saj ti v mišljenju množic krepijo zavest, da so ti narodi dosegli samostojnost.«[34] Kidrič je tudi podprl mnenje, da morajo nacionalni NO sveti imeti imena v skladu s tradicijami posameznih narodov. »Bilo bi napačno,« je argumentiral, »če bi izenačili imena nacionalnih parlamentov. Tisto, kar krepi povezanost, niso poenotena imena, temveč so *odnosi* med organi, ki jih zdaj urejamo.«[35] Kidrič je med drugim ugotavljal, da je razvoj odnosov med federalnimi enotami in centrom zdaj čisto drugačen kot nekoč, da je potrebno *že* med NOB izdajati zakone, da bo značaj naše ustavodajne skupščine čisto drugačen kot nekdanje jugoslovanske konstituante, da se pri splošnih zakonih ne sme omejevati iniciativa federalnih enot. V razpravi o označitvi jugoslovanske federacije je Kidrič poudarjal, da Jugoslavija ni državna zveza, temveč zvezna država, da mora terminologija izraziti *samostojnost* federalnih enot *in* enotnost države, da je treba misliti na odmev v tujini, da ne bi tam rekli, da smo Jugoslavijo razbili. Zato je treba poudariti, da je Jugoslavija enotna država, da imajo federalne države suverenost, da prenašajo del suverenosti na DFJ in da le-ta *ščiti* njihovo suverenost. Opozarjal je, da je tudi ZSSR centralistična država.[36]

Poudarek o Jugoslaviji kot zvezni državi in ne kot državni zvezi pomeni zavrnitev misli o konfederaciji. To vprašanje je v diskusijah na Rogu očitno bilo postavljeno bolj kot terminološko vprašanje. Politično pa je odmev zahtev, ki so jih v Jajcu postavljali nekateri predstavniki HSS (Božidar Magovac). Insistirali so na konfederaciji, češ da ne morejo stopiti pred svoj narod z idejo, da Hrvatska ne bi bila več tisto, kar je že bila, tj. samostojno, teritorialno pa vsaj v takšnem obsegu kot je to bila banovina Hrvatska. Dokončna

[30] Zbornik, II/12/280.
[31] Zbornik II/12/485.
[32] AIZDG, Regent f III/mapa 1—4.
[33] Temelji, 143.
[34] Temelji, 145.
[35] Temelji, 145.
[36] Temelji, 153—154.

politična odločitev tik pred sestankom Avnoja za konstituiranje Bosne in Hercegovine kot samostojne federalne enote in ne le kot avtonomne pokrajine je bila zamišljena tudi kot udarec proti tem nastopom Magovca.[37] (Razume se, da je takšno konstituiranje Bosne-Hercegovine bilo mišljeno tudi kot zanikanje vsakršnih aspiracij na ti dve zgodovinski deželi v velikosrbskem ali velikohrvatskem smislu). V svojih izvajanjih se je Kidrič, kot smo videli, opredelil v vprašanju, ki ga je Pijade postavil v začetku razpravljanj, namreč, ali gre pri federalnih enotah za dežele (»zemlje«) ali za države.[38] Opredelil se je v smislu njihove državnosti.

Opozoriti je treba na nekatere momente v načrtu ustavne deklaracije. Jugoslavija je definirana kot zvezna demokratična država, demokratična federacija šestih federativnih držav. Ljudstvo v Vojvodini in Sandžaku bo imelo polno svobodo samo odločiti o svojem razmerju in položaju v federaciji. Zanimivo pa je, da sta ti dve pokrajini že našteti v kontekstu s Srbijo. Kosovo ni omenjeno. Zvezna Jugoslavija zagotavlja popolno enakopravnost svojih petih narodov in izključuje vsako možnost nadvlade ali privilegija ali majorizacije enega naroda na račun drugega ali ene federalne države na račun druge. Posebej sta poudarjeni državna celota in državna kontinuiteta Jugoslavije na temelju volje njenih narodov in zavrnjena je obenem vsaka možnost vrnitve starega reakcionarnega in zatiralskega značaja in reda Jugoslavije. Kot skupne zadeve priznavajo federalne države narodno obrambo, zunanjo politiko, gospodarsko obnovo, promet in službo informacij. Demokratična federativna Jugoslavija ščiti suverenost vseh narodov, ki so v njeni sestavi. Posebno močno je poudarjena pravica narodov in državljanov, da popolnoma svobodno odločijo o obliki vladavine. Načrt deklaracije gre tako daleč, da prav ob tem vprašanju govori, da ima vsak narod pravico iz federacije tudi izstopiti. Ker pa narodna predstavništva želijo, da vsi narodi ostanejo bratovsko zedinjeni v demokratični federativni Jugoslaviji, se slovesno obvezujejo, da bodo svobodno izvoljeni ljudski poslanci po skupnem odločanju sprejeli samo tisto obliko vladavine, za katero se bodo svobodno izjavili *vsi* narodi brez pritiska in brez majorizacije ob polni zagotovitvi suverene volje vsakega naroda. — Glede glavnega mesta federacije se načrt ne izreka.[39]

Čeprav ob naštetju federalnih držav po imenih ni nobenega vprašanja, saj je to že bilo določeno v Jajcu, je vendar ostalo še marsikaj tudi na tem področju, kar je bilo mogoče odločiti šele med stvarnim razvojem od 1944. do 1945. leta.

Samoodločba Slovencev je bila aktualna predvsem v obliki boja za ozemeljsko zedinjenje. To dimenzijo slovenskega NOB je jugoslovansko vodstvo priznavalo kot aktualno nalogo že ves čas od majskega posvetovanja KPJ 1941. leta. Državnopravno in mednarodnopravno se je za to pravico slovenskega naroda postavilo 2. zasedanje Avnoja, ko je potrdilo sklep kočevskega zbora o priključitvi Slovenskega primorja in Beneške Slovenije, podobno kot tudi Istre Hrvatski. Ta sklep je bil že ob koncu 1943. leta in 1944. leta natančneje opredeljen z odločitvijo političnega vrha jugoslovanske NOB spričo razvoja v Italiji in Primorju. Namreč, da se Sloveniji oz. Jugoslaviji priključi tudi Trst. 12. septembra 1944. leta pa je maršal Tito v govoru dalmatinski brigadi povzdignil na državnopravno raven in kot akcijski cilj nove Jugoslavije tudi

[37] Slobodan Nešović, Sarajevo, 712—713.

[38] Temelji, 142.

[39] Temelji, 156—162.

zahtevo po osvoboditvi koroških Slovencev. Z očitnim veseljem je Tito 16. septembra 1944. leta na to še posebej opozarjal Kardelja.[40]

Tudi makedonski narod je bil v boju za podobno zahtevo svoje samoodločbe, za zedinjeno Makedonijo.[41] Že od nekdaj se je ta zahteva povezovala z vizijo balkanske federacije in sploh svobodne asociacije balkanskih narodov. Živelo je prepričanje, da je na drug način neuresničljiva, kajti federacija v okviru Jugoslavije bi omogočala samoodločbo zgolj vardarski Makedoniji. Takšno prepričanje je že od začetka okupacije pogrevala tudi KP Bolgarije, da bi ločila Makedonce od KPJ.[42] Teritorialne zahteve Jugoslavije do Grčije, članice protihitlerjevske koalicije, seveda niso prihajale v poštev, odnos do Bolgarije, ko je jeseni 1944. leta postala otečestvenofrontovska, pa je bil specifičen. Samoodločba Makedoncev za jugoslovansko federacijo vprašanja zedinjenja Makedonije še ni reševala. 1943. leta je NOB makedonskega naroda doživela velik razmah. Ustanovljena je bila nacionalna KPM v okviru KPJ. Ustanovljene so bile krepke vojaške enote. Vodstvo makedonskega boja je moralo izdelati jasen in celosten program ciljev tega boja, opredeliti mesto in vlogo makedonskega ljudstva v razmerju do skupnosti jugoslovanskih narodov.

Prespansko posvetovanje KPM 2. avgusta 1943. leta, prvo po ustanovitvi CK KPM, je to vprašanje odločilo. Sklenilo je izdati geslo o boju za osvoboditev in zedinjenje makedonskega naroda v bratovski skupnosti z vsemi jugoslovanskimi narodi. Izhajalo je iz stvarnega položaja, da se je narodnoosvobodilno gibanje najmočneje razvilo v tistem delu Makedonije, ki je v Jugoslaviji, in da naj bo ta del središče zbiranja celega makedonskega naroda; jamstvo za njegovo nacionalno svobodo pa je NOV Jugoslavije, ki se bojuje proti vsakršnemu nacionalnemu zatiranju.[43]

Oktobra 1943. leta je izdal glavni štab NOV in PO Makedonije na temelju smernic prespanskega posvetovanja svoj znani manifest.[44] Le-ta posebej poudarja, da je makedonska vojska sestavni del NOV Jugoslavije in da se je makedonsko ljudstvo v boju proti okupatorju, katerega brezpogojni izgon je prvo, opredelilo za skupno življenje, za bratsko zvezo z jugoslovanskimi narodi. Za zedinjenje makedonskega naroda so ugodne možnosti v razvijanju skupnega boja balkanskih narodov. V tem boju si je mogoče prizadevati, da bi se jugoslovanski zvezi narodov pridružilo tudi bolgarsko ljudstvo, možen je tudi boj za federativno zvezo balkanskih narodov.

Neposredni nacionalni cilj je torej Makedonija v jugoslovanski federaciji, uresničitev zedinjenja makedonskega naroda pa v nadaljnjem uresničevanju južnoslovanske balkanske federacije. Odločitev makedonskega vodstva je bila odgovorna. Skupina makedonskih aktivistov v Skopju je očitala glavnemu štabu, da nima pravice izdajati takšnega programskega dokumenta. CK KPM je 10. oktobra 1943. leta še podrobno razložil posamezna stališča v manifestu. Ugoden sprejem manifesta pri makedonskih množicah je bil temelj za sklep Avnoja v Jajcu o Makedoniji kot enakopravni enoti jugoslovanske federacije.[45]

---

[40] Metod Mikuž, Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, IV/166.

[41] Slavka Fidanova, Nacionalniot moment — faktor vo krevanje na masite vo Makedonija vo tekot na osloboditelna borba (1941—1944). Zbornik: Razvojot i karakteristikite na NOV i na revolucijata v Makedonija. Skopje 1973. 193—215.

[42] Istorijski arhiv KPJ, Tom VII, 406—407.

[43] S. Fidanova, o. c., 207—208.

[44] Istorijski arhiv KPJ, VII. 257—261. Prim. Mihajlo Apostolski, Manifest Glavnega štaba NOV in POM, Iz preteklosti makedonskega ljudstva, Skopje 1969, 223—240.

[45] Iz preteklosti makedonskega ljudstva, 233.

Bolgarska komunistična stranka (Otečestveni front) je decembra 1943. leta proti tej odločitvi objavila svojo deklaracijo o makedonskem vprašanju. V njej je zahtevala, da se makedonski narod v svoji borbi ne sme združiti z nobenim balkanskim narodom in da je njegova edina rešitev v ustanovitvi *samostojne* zedinjene Makedonije.[46] M. Apostolski opozarja, da bolgarska partija ni priznavala individualnosti Makedoncev, da jo je med vsemi edina iskreno priznavala samo KPJ oz. narodi Jugoslavije. To je bilo odločilno. Cilj deklaracije bolgarskega OF je bil izločiti Makedonijo iz jugoslovanske skupnosti, makedonski narod izolirati, njega samega pa nacionalno zanikati. Navidezno vabljiva parola bolgarske partije je zato ostala brez odmeva v makedonskih množicah.[47]

Po novih vojaških in političnih zmagah je lahko Tito z dokazom o uspešnosti revolucije na tleh Jugoslavije le še bolj razločno zavrnil dozdevno alternativo med jugoslovansko ali balkansko federacijo. V pismu Tempu 6. decembra 1943. leta je Tito zavračal zamisel, da bi se ustanovil »balkanski štab«, predvsem z besedami: »Med vsemi državami se v Jugoslaviji razvija najmočnejše narodnoosvobodilno gibanje in vse reakcionarne klike ... delajo na tem, da bi naše gibanje izolirale ali si ga podredile. Balkanski štab ... bi dejansko moral odriniti našo narodnoosvobodilno borbo, vrhovni štab in AVNOJ z nekakšnim splošnobalkanskim gibanjem, ki se še niti približno ni izkristaliziralo v procesu boja.« V nadaljnjem je še opozoril na posebni pomen, ki ga ima za ta boj Jugoslavija kot država, »ki je obstajala in ki je še priznana v tujini«. — »... naše aktualno geslo ne more biti ne balkanska federacija pa tudi ne zedinjene z Bolgari, četudi v splošni propagandi postavljamo in poudarjamo željo narodov Jugoslavije, da bi Bolgari stopili z njimi v bodočo enotno federativno skupnost, ter govorimo splošno propagandno tudi o bratstvu in enotnosti narodov Balkana.« In na koncu znova argument o uspešnosti revolucije v Jugoslaviji (ob različnih srednjeevropskih ali balkanskih federativnih načrtih, o katerih govorijo v Angliji in Ameriki): »Vsi ti načrti imajo namen izkoriščati neenakomernost razvoja osvobodilnih gibanj v posameznih deželah, dušiti ta gibanja z reakcijo tistih dežel, v katerih se gibanja še niso razvila ...«[48]

Bolgarska partija je s svojim pritiskom dosegla samo to, da se je moral 1944. leta iz Avnoja umakniti predstavnik Makedoncev iz Pirinske Makedonije.[49] Avnojski sklepi iz Jajca so pomenili najbolj učinkovito podporo stališčem manifesta makedonskega glavnega štaba. Pripomogli so tudi k temu, da je skopska skupina aktivistov opustila svoje nasprotno prepričanje.[50] Akcija iniciativnega odbora za sklicanje Antifašističnega sobranja NO Makedonije je 14. marca 1944. leta za udeležbo na zasedanju zato tem laže vsakomur postavljala pogoj, da sprejema politično linijo oktobrskega manifesta makedonskega GŠ.

Delegacija iniciativnega odbora se je udeležila seje Nkoja 24. junija 1944. leta, ko je bilo na dnevnem redu makedonsko vprašanje. NKOJ je načelno potrdil upravičenost zahteve makedonskega naroda po zedinjenju, sklenil pa je, da bi bilo prezgodaj to pravico postavljati v obliki *akcijske* zahteve, ker

---

[46] Istorijski arhiv KPJ, VII, 286.
[47] Mihailo Apostolski, Revolucija i sile koje su kočile razvitak NOR-a i revolucije u Makedoniji 1941—1945. g. Skopje 1975 (referat za posvet v III. programu radio Beograd).
[48] Zbornik, II/11/196—198.
[49] Temelji, 266.
[50] S. Fidanova, o. c., 211.

bi to zaviralo enotnost antihitlerjevske fronte združenih narodov.[51] Spričo stališč otečestvenofrontovske Bolgarije je to bila edina možnost. 2. avgusta 1944. leta je ASNOM na svojem prvem zasedanju izrecno odobril stališča glavnega štaba NOV in POM kakor tudi delo iniciativnega odbora za sklicanje Asnoma.[52] Protirevolucionarne in protimakedonske sile takšne samoodločbe makedonskega naroda niso mogle več omajati. Izzivale pa so še motnje, kakor je to bil upor v topniških brigadah 42. in 48. divizije januarja 1945. leta, ko so razglašali geslo, da je treba korakati »na Solun«, ne pa »na Berlin«. Tem vplivom pripisujejo tudi pojave dezerterstva v 14. udarni makedonski brigadi po osvoboditvi Makedonije.[53] Razume se, da je vprašanje balkanske federacije za Makedonce ohranilo posebno aktualnost.

9. maja 1944. je potrdilo sklepe Avnoja 3. zasedanje ZAVNOH. Ugotovilo je, »da je hrvatski narod skupaj s srbskim narodom na Hrvatskem stopil prostovoljno v demokratično federativno skupnost z narodi Srbije, Slovenije, Makedonije, Črne gore, BiH . . .«[54] Zanimivo je, da je M. Pijade v svojem osnutku predvidel poleg okrajnih in okrožnih tudi *oblastne* narodnoosvobodilne skupščine in da je Kardelju to pojasnjeval z besedami: »Te bodo vsekakor potrebne na Hrvatskem, mogoče pa tudi v Srbiji, če bosta v njeno sestavo prišli Vojvodina in Sandžak.«[55] Zdi se, da je predvideval sestavljeno notranjo strukturo Hrvatske.

Med posvetovanji na Rogu še ni bilo znano, kakšna bo pot do ustanovitve nacionalnega narodnoosvobodilnega sveta Srbije, ki naj bi bil med podpisniki deklaracije.

Ni mogoče tukaj razpravljati o položaju v Srbiji in o izrednem pomenu Srbije za jugoslovansko revolucijo. Navajamo samo besede iz navodil, ki jih je vrhovni štab (Tito) poslal 29. aprila 1944. leta 3. korpusu: »Ne pozabite, da je za vse osvobodilno gibanje v Jugoslaviji danes primarnega pomena Srbija. Vprašanje likvidacije begunske vlade in priznanje Nacionalnega komiteja je odvisno od Srbije, od naše moči v Srbiji.«[56] Spomladi 1944. leta je vrhovni štab zasnoval strateški načrt za prvo etapo sklepnih operacij za osvoboditev Jugoslavije. Sklenil je težišče operacij NOVJ usmeriti k Srbiji, obenem z osvobojevanjem Dalmacije. Le-to je bil poleg vojaškega tudi ukrep proti pritisku zaveznikov, ki so hoteli zavarovati svoje pozicije v Jugoslaviji. Obvladanje Srbije je pomenilo razbitje oporišč protirevolucije, katere stvarna moč v Srbiji ni izvirala iz podpore ljudstva, temveč iz podpore zunanjih faktorjev.[57] V že omenjenem Kardeljevem pismu I. Regentu 5. julija 1944. leta najdemo zanimiv izraz te akcije in njenega pomena: »Prebili smo v zadnjem času led v Srbiji in silno naglo rastejo naše vojne enote. Mislim, da bo argument Srbije, ki nam ga stalno servirajo z raznih strani, kmalu likvidiran.«[58] — Kot pravi F. Trgo, je NOVJ že do avgusta 1944. leta dobila na področju Srbije iniciativo definitivno v svoje roke. Približevanje sovjetsko-nemške fronte je bil zelo ugoden objektiven zunanji faktor.[59] Tri tedne po osvoboditvi Beograda se je 10. novembra 1944. leta sestala v tem mestu Velika antifašistična NO skup-

[51] Temelji, 204.
[52] Temelji, 276.
[53] Gl. op. 47.
[54] Temelji, 271.
[55] Zbornik, II/12/281. — Temelji, 147, 152.
[56] Zbornik, II/12/627.
[57] Fabijan Trgo, Rat organizovane države, NIN, 21. in 28. december 1975, št. 1302—1303.
[58] Gl. op. 32.
[59] Gl. op. 57.

ščina Srbije in potrdila delo predstavnikov Srbije na zasedanju Avnoja v Jajcu. Izrednega pomena je, kako je definirala vprašanje Srbov v celoti, torej tudi tistih zunaj Srbije. To je ključni moment srbskega nacionalnega problema, na katerem so se že od Svetozarja Markovića naprej lomile demokratične in velikosrbske koncepcije. »Srbi iz Srbije,« pravi deklaracija, »so si vedno prizadevali, da bi bili v kar najtesnejši skupnosti s svojimi srbskimi brati zunaj Srbije in podpirali so njihov boj za nacionalno svobodo in nacionalne pravice. Toda vsi napredni in svobodoljubni sinovi našega naroda so vedeli, da lahko Srbi zunaj Srbije dobijo svoje nacionalne pravice samo z uresničitvijo bratstva in enotnosti z bratskimi južnoslovanskimi narodi, s katerimi živijo na istem ozemlju, samo ob spoštovanju svobode in nacionalnih pravic teh narodov in samo v skupnem boju z njimi proti skupnemu sovražniku.«[60]

Srbija se je s to véliko skupščino konstituirala kot federalna enota DFJ, a še ne kot sestavljena enota. V tem času še ni bilo rešeno vprašanje bodočega razmerja Sandžaka, Vojvodine ter Kosova in Metohije do Srbije. Ta vprašanja so bila rešena šele 1945. leta.[61]

29. marca 1945. leta je skupščina ZAVNO Sandžaka sklenila razdelitev Sandžaka med Srbijo in Črno goro po nekdanji srbskočrnogorski meji iz 1913. leta. S tem je prenehal obstajati Sandžak kot avtonomno oblikovana politično-upravna enota. Takšen sklep je pomenil, da so pobude, ki so jeseni 1943. leta pripeljale do ustanovitve ZAVNO Sandžaka in ki so bile tedaj v Sandžaku sprejete z zadoščenjem, bile kratkoročne.[62] Za časa obstoja lastnega ZAVNO je Sandžak razvil veliko dejavnost in dal močan prispevek k jugoslovanskemu narodnoosvobodilnemu gibanju v celoti. Bilo pa je že od začetka nejasno, kakšna naj bo stopnja avtonomije Sandžaka, a tudi glede njene trajnosti so bila mnenja različna.[63] 3. januarja 1944. leta je npr. izvršni odbor ZAVNO Črne gore v svojem razglasu govoril o priključitvi Sandžaka Črni gori. Znana je ostra graja CK KPJ 31. marca 1944. leta: »V sklepih Avnoja ni o priključitvi niti črke. Ne samo, da se s tem ne strinjamo, temveč tudi obsojamo takšen nepremišljen korak. AVNOJ in Nacionalni komite danes ne razmejujeta, ker za to še ni čas. AVNOJ je sprejel samo načelne sklepe. Kar pa zadeva Sandžak, bo le-ta imel takšen položaj, za kakršnega se bodo izjavili njegovi svobodno izvoljeni predstavniki. Glede tega velja za Sandžak isto, kar je Tito pisal o Vojvodini v prvi številki Nove Jugoslavije.«[64]

V začetku 1945. leta je oblastni komite KPJ za Sandžak priporočal, po posvetovanju z okrajnimi sekretarji, naj bi Sandžak ostal nerazdeljen. Prizadeti bi bili Muslimani, če bi bili s Sandžakom vred razkosani, a tudi Srbi v Sandžaku ne bi radi sprejeli njegove razdelitve. O Črnogorcih posebej ni govora. Vprašanje položaja Sandžaka se je v okviru predsedstva Avnoja prvič obravnavalo februarja 1945. leta. Nacionalni komite je tedaj predlagal drugačno rešitev: delitev Sandžaka med Srbijo in Črno goro po okrajih, ki gravitirajo k tej ali oni. Večina predsedstva, podobno kot NKOJ, je Sandžak obravnavala kot srbski in črnogorski. Muslimane očitno niso šteli za zadosten narodnostni faktor, ker je prevladala trditev, da Sandžak nima nacionalne podlage, da bi lahko dobil status avtonomne enote, bodisi v Srbiji bodisi v Črni gori. Po mnenju predsedstva Avnoja bi avtonomija Sandžaka pomenila »odvečno in nera-

[60] Temelji, 277.
[61] Branko Petranović, Osnivački kongres KP Srbije, Međunarodni radnički pokret, XVI, Beograd 1973, št. 4, 108—120.
[62] Zoran Lakić, Sarajevo, 682.
[63] Isti, Sarajevo, 687—691.
[64] Zbornik, II/12/396.

cionalno drobitev srbske in črnogorske celote kot Jugoslavije sploh, muslimansko prebivalstvo pa ima lahko enake pravice tako v Črni gori kot v Srbiji.« Izražena so bila sicer tudi mnenja, naj se Sandžak v celoti priključi Črni gori ali pa tudi Srbiji. Takšnega mnenja je bil med drugimi predsednik predsedstva Zavno Sandžaka Sreten Vukosavljević. Ohranitve samostojnega Sandžaka menda nihče ni zagovarjal. Na odločilni skupščini 29. marca 1945. leta je bilo ugotovljeno, da ni razloga, da Sandžak ne bi bil razdeljen tako kot 1913. leta in da niti ob ustanovitvi ZAVNO Sandžaka niti pozneje »ni bila postavljena zahteva po posebnem položaju Sandžaka v bodoči državi.« Predsednik S. Vukosavljević na sklepu o razpustu ZAVNOS in delitvi Sandžaka ni podpisan.[65]

6. aprila 1945. leta je bilo v načelu odločeno vprašanje pripadnosti Vojvodine, ko je vojvodinski Glavni narodnoosvobodilni odbor (ustanovljen l. 1943) sklenil, da se Vojvodina priključi Srbiji kot avtonomna pokrajina, ker pomenijo Srbi relativno večino njenega prebivalstva.

Sklepi Avnoja v Jajcu vprašanja avtonomije pokrajin niso omenjali. Bilo pa je v organiziranosti narodnoosvobodilne vojne že ves čas prisotno. Tito je marca 1944. leta o tem vprašanju pisal tako, da je puščal konkretne rešitve odprte: »Z nekaterih področij, kot npr. iz Vojvodine in drugih, nam pogosto prihajajo vprašanja, kaj bo s tisto pokrajino ... Na to vprašanje lahko danes odgovorimo samo tole: nedvomno bo Vojvodina, tako kot druga področja, ki se za to potegujejo, dobila najširšo avtonomijo; toda vprašanje avtonomije in vprašanje, kateri federalni enoti bo ta pokrajina priključena, je odvisno le od ljudstva oz. njegovih predstavnikov, ko se bo po vojni odločalo o dokončni državni ureditvi.«[66] Očitno je bilo, da prihaja avtonomija za Vojvodino v poštev le v okviru ene izmed šestih federalnih držav, ne pa kot samostojna federalna država po zgledu Bosne in Hercegovine. Po mnenju B. Petranovića je odločitev glede tega (ali priključitev Srbiji ali kaj drugega) v tej fazi preprečeval »faktor oportunizma (mišljena je vsekakor oportunost) na področju mednacionalnih (srbsko-hrvatskih) odnosov.«[67] Res je še pred 2. zasedanjem Avnoja CK KPJ razmejil politično področje CK KPH in PK Vojvodine v Sremu in tudi zahteval od PK Vojvodine, da preneha razpravljati o tem, komu bo pripadel Srem. To vprašanje se bo rešilo po vojni. Zdaj pa ga politično ni oportuno postavljati, ker bi s tem lahko »odbili hrvatske življe od NOB. Po vojni se bo ljudstvo svobodno izjavilo in opredelilo.«[68] Vendar to v l. 1944/45 ni bil več edini in niti ne poglavitni razlog za odlašanje odločitve o Vojvodini. Saj je že na zasedanju Velike antifašistične narodnoosvobodilne skupščine Srbije od 9. do 12. novembra 1944. leta v Beogradu A. Ranković govoril v smislu realizacije avtonomije Vojvodine v okviru Srbije. Le malo pozneje je v istem smislu govoril J. Veselinov na 1. pokrajinski skupščini enotne narodnoosvobodilne fronte Vojvodine.[69] Od B. Petranovića izvemo, da so poglavitni v zadnjem obdobju vojne vojaški in splošni politični razlogi. Obstoj sremske fronte od konca 1944. leta do sredine aprila 1945. leta in pa režim vojaške uprave v Banatu, Bački in Baranji, uveden 22. oktobra 1944. leta in odpravljen 15. februarja 1945. leta, ko šele vso oblast prevzame Glavni narodnoosvobodilni

---

[65] Branko Petranović, Položaj Sandžaka u svetlosti odluka II. zasedanja AVNOJ-a, Istorijski zapisi, knj. XXVIII, Titograd, 1971, 567—576. — Zoran Lakić, Sarajevo, 692—693.

[66] Josip Broz-Tito, Vojna djela I, 222.

[67] B. Petranović, delo pod op. 65, 570.

[68] Ranko Končar, Sarajevo, 627.

[69] B. Petranović, delo pod op. 61, str. 113—114.

odbor Vojvodine. Prav obstoj vojaške uprave je pomenil odložitev sklepa o priključitvi Vojvodine Srbiji.[70]

In končno, 10. julija 1945. leta je oblastna skupščina v Prizrenu sklenila priključitev Kosova-Metohije federalni Srbiji kot avtonomne oblasti. Tudi Kosovo je CK KPJ že od začetkov upošteval v organizacijski in politični strukturi NOB. V sklepih Avnoja v Jajcu se Kosovo ne omenja in tudi ne v M. Pijadejevem osnutku deklaracije o pravicah narodov in državljanov iz aprila 1944. leta, ki sicer govori o Vojvodini in Sandžaku. Posebnost položaja Kosovo-Metohije je utemeljena predvsem v dejstvu, da je večina prebivalstva pripadala strnjeno naseljeni albanski narodnosti. Za takšne primere narodnosti (narodnih manjšin) je Tito 1. oktobra 1943. leta (ob vprašanju Italijanov na Primorskem in v Istri) predvideval politično, tj. teritorialno avtonomijo kot pravo rešitev.[71] Tudi za Albance na Kosovu so sklepi 2. zasedanja Avnoja imeli velik pomen, ker so se ob njih prepričevali, da se v novi Jugoslaviji staro zatiranje ne bo vrnilo.[72] To je bilo izrednega pomena, saj na Kosovu prvo vprašanje ni bilo, v okviru katere republike naj se uresniči njegova avtonomija. Šlo je za vprašanje, ali se bo državna meja med Jugoslavijo in Albanijo spremenila ali ne. Še ob koncu 1943. in v začetku 1944. leta je 1. konferenca Narodnoosvobodilnega odbora Kosova in Metohije zahtevala za ti pokrajini samoodločbo in obenem izrazila mnenje, da se to načelo lahko uresniči samo s priključitvijo k Albaniji.[73] CK KPJ je tedaj grajal tudi to prenagljeno sklepanje, ne da bi, seveda, oporekal pravici do samoodločbe.[74] Od sredine 1944. leta postaja NOB na Kosovu množična, kar pomeni, da so albanske ljudske množice zaupale revolucionarnemu značaju jugoslovanske NOB in njenemu vodstvu. Novembra 1944. leta je Kosovo osvobojeno z bistvenim prispevkom lastnih moči. Del kosovsko-metohijskih brigad je bil nato poslan v Srem in proti Trstu. Ob koncu 1944. leta je prišlo do protirevolucionarnega punta v Drenici in drugod. Komandant NOVJ maršal Tito je 8. februarja 1945. leta ukazal postavitev vojaške uprave na Kosovu in marca 1945. leta so kontrarevolucionarne sile v Drenici bile poražene.[75] V času vojaške uprave je deloval tudi oblastni narodnoosvobodilni odbor. V tistem času (februarja 1945. leta) je v razpravah v okviru predsedstva Avnoja zavrnjena tudi zamisel o priključitvi Kosova in Metohije k Črni gori.[76] Samoodločba Kosova-Metohije o avtonomnosti v okviru Srbije je bila izvedena, kot že rečeno, dva meseca po koncu druge svetovne vojne.

S samoodločbo Vojvodine in Kosova je končno oblikovana Srbija kot sestavljena federalna enota, edina takšna med federalnimi državami zvezne Jugoslavije.

Če poskusimo oblikovati sklepno ugotovitev, lahko rečemo, da je v vsem dogajanju narodnoosvobodilnega boja na tleh Jugoslavije rdeča nit. To je politično oblikujoče delovanje KPJ. Drugi del te znane resnice je, da je to delovanje vseskozi ostajalo na tleh stvarnega razvoja, predvsem razvoja zavesti in volje temeljnih množic. Med tem delovanjem in med to voljo je vladalo razmerje dialektičnega vzajemnega učinkovanja. Zato je bil narodnoosvobodilni boj na tleh Jugoslavije revolucionaren in zmagovit.

---

[70] B. Petranović, delo pod op. 61, str. 115—116.
[71] Zbornik, II/10/328—329, II/11/293.
[72] Ali Hadri, Sarajevo, 610—621.
[73] Hajrudin Hodža, delo pod op. 23, 141.
[74] Zbornik, II/11/128; Sarajevo, 617.
[75] Ali Hadri, Sarajevo, 620. — Osnivački kongres KP Srbije, Beograd 1972, 76, 78.
[76] B. Petranović, delo pod op. 65, 574.

26

Vprašanje naroda v socializmu

V debati o nacionalizmu in internacionalizmu na mednarodnem kongresu zgodovinskih znanosti l. 1965 na Dunaju je ob vsej različnosti pogledov bila vsem skupna ugotovitev, da v zvezi z narodom in z njim povezanimi gibanji vlada silovita terminološka neizenačenost, kar pomeni, da vsi sicer uporabljajo iste izraze, a vsak z njimi razume in pove nekaj drugega. In ker tudi sociologija s svojo shemo »makrogrupe« vprašanja ni razrešila, je za zdaj še najbolj smotrno, lotevati se vprašanja in teorije naroda diferencirano, t. j. ob konkretnih primerih. V resnici to tudi vsakdo dela, pa čeprav zagotavlja, da ga zanima narod kot obča kategorija. Poskus, premagati to stopnjo, pomenijo različne tipologije (evropskih) narodov. Njihova koristnost je relativna. Prav čudno se nam danes zdi npr., da je F. Engels l. 1848 sprejemal tezo, da obstajajo »potrebni narodi«, seveda poleg nepotrebnih. Takšna politično pragmatična razdelitev bi sicer bila še danes marsikomu pogodu, a v znanosti nam nič ne pomaga, saj nas ne odvezuje dolžnosti, da ne bi v polni meri upoštevali tudi vseh nekdaj ali danes dozdevno »nepotrebnih« narodov, med katerimi smo Slovenci pač nekje med prvimi. Zgodaj se že uveljavlja politično zgodovinska delitev na narode z državo in brez nje. Zelo znana je O. Bauerjeva tipizacija narodov habsburške monarhije v »zgodovinske« in »nezgodovinske« po družbeno-gospodarskih merilih. Po načinu nastanka evropskih narodnih držav ugotavlja l. 1965 zahodnonemški zgodovinar Th. Schieder tri tipe: a) sprememba dinastične države v narodne celote enakopravnih državljanov (zlasti Anglija, Francija, severna Evropa); b) nastanek narodnih držav z zedinjenjem razbitih dežel (Italija, Nemčija); c) razvoj narodnih gibanj proti obstoječim mnogonarodnim monarhijam, kjer se obstoječa država pojavlja kot nekaj tujega (vzhodna Evropa) in kjer nove države nastajajo z odcepitvijo od celote.

Vse te tipologije imajo očitno pomanjkljivost, da ne upoštevajo narodov v socializmu. Tudi tukaj bo prihodnja tipologija najbrž ločevala med narodi v administrativnem in narodi v samoupravnem socializmu, poleg samo po sebi umevnega ločevanja po enonarodnih in mnogonarodnih državah. Glede prvih so zanimivi rezultati diskusije sovjetskih družboslovcev v letih 1966—67. Ta diskusija je sicer omajala dotlej edino veljavno Stalinovo definicijo naroda, kakih globljih dognanj o funkciji naroda v Sovjetski zvezi pa ni dala. V splošnem je zavrnila delitev narodov v buržoazne in socialistične, poudarila ključni pomen državnosti za oblikovanje naroda, posvarila pred podcenjevanjem narodne državnosti v ZSSR (zanimiva je definicija naroda A. G. Agajeva iz Dagestana, ki se opira zlasti na zgodovinsko izkušnjo malih narodov in narodnosti Sovjetske zveze: »Narod je etnična skupnost kapitalistične in socialistične formacije, ki se je prebudila k samostojnemu narodnemu življenju, k suverenosti«). Značilno je, da so sovjetski znanstveniki v glavnem zanikali, da bi bilo skupno gospodarsko življenje eden izmed konstitutivnih elementov naroda. Izraženo pa je bilo mnenje, da bodo narodi obstajali tudi še potem, ko bo nekoč država odmrla. (Prim. tudi za druga področja diskusij o narodu v zadnjih letih zelo informativno knjižico Jiřija Kořalke, Co je narod? Praha 1969). Kot narodi v samoupravnem socializmu prihajajo za zdaj v poštev narodi Jugoslavije. Čeprav je zlasti v zadnjih letih pri nas sila narastlo pisanje o narodu, še nimamo niti pregleda tega pisanja niti znanstvenega poskusa, ugotoviti funkcijo naroda v našem sistemu. Tukaj praktične politične rešitve

teorijo daleč prekašajo. Tudi temeljno delo doslej, Kardeljev novi Sperans, daje definicijo naroda, ki »je bolj opredelitev postanka naroda kot opredelitev njegovih značilnosti« (B. Grafenauer, Zgodovinski časopis, 1970, 324), njegove funkcije pri nas. Velikega pomena je nedvomno Kardeljevo nedavno izraženo mnenje, da »celo socialistična revolucija sama po sebi vendarle ničesar ne spreminja v vsebini ali vlogi naroda kot družbeno-zgodovinske kategorije, ki je v svojih pojavnih oblikah univerzalna«. (Komunist, 2. oktobra 1970).

Ob vsej deficitarnosti naše teoretične dognanosti pa mislim, da bodo razpravljanja naših slovenskih »modernistov«, »avantgardistov«, ali kakor se že samozavestno poimenujejo, kolikor posredno ali neposredno zadevajo vprašanje slovenskega naroda, le težko kaj prispevala k pojasnitvi funkcije (slovenskega) naroda v (samoupravnem) socializmu. Obremenjeni s čustvom ujetosti v okvir svojega naroda, prepričani o svojem poslanstvu, namreč razvijati problematizacijo vseh pojmov, vrednot, stališč, in zlasti še gojiti kritiko nacionalnosti od znotraj, žele služiti samorefleksiji slovenstva per negationem. To seveda samo na sebi ni niti nespametno niti odveč, če pomislimo na staro pot od teze prek antiteze do sinteze. Dvomim le, da je sinteza, ki do nje vodi njihova antiteza, za naš problem kaj koristna. Ne gre le za to, da je tehtnost antiteze tu in tam kaj skromna, nekako na ravni sitnih, zbadljivih vprašanj. Koristnost je dvomljiva tudi tam, kjer sta tehtnost in umnost nedvomni. Zato namreč, ker jim ta naš socializem — tak je moj vtis — ne pomeni dejavnika, ki bi ga pri tej samorefleksiji slovenstva bilo treba vzeti v račun kot dejstvo. Lahko bi bila le nebistvena stvar forme, da se prav vztrajno izogibljejo, da bi ta sistem sploh imenovali z njegovim imenom in da ga vedno le opisujejo, pri čemer pa se jim prikazujejo v glavnem le vladajoče elite, vladajoči politični centri, državotvorne (ki podpirajo sistem) aktivistične tendence in pod. Bolj bistveno je, da samorefleksijo slovenstva per negationem razvijajo tako rekoč pod monosugestijo »mondifikacije«, kibernetike, svetovne tehnične revolucije, scientifikacije, racionalizacije in podobnih svetovnih tokov, ki jim je (slovenski) narod čedalje bolj usodno izpostavljen. Resnično so zaskrbljeni, kaj bo z njim, ko vendar ni polinacionalno vzgojen in ko morajo celo pri sebi samih opazovati nacionalno samoobrambne pogojne refleksе. Tolažilno je, da so takšni refleksi privzgojeni in da bodo prihodnjim rodovom s primerno vzgojo lahko prihranjeni in seveda tudi vsi občutki nelagodja, ki jih prinašajo. Vprašanje, ali pa morda drugačen družbeni sistem (slovenskega) naroda vendarle ne postavlja v neke posebne, od mondialnih nekoliko različne razmere, ki bi jih bilo morda vredno razvijati naprej, v primeru potrebe tudi varovati in pri tem morda celo varovalne nagibe te vrste povezovati z narodnimi samoobrambnimi pogojnimi refleksi, to vprašanje jih očitno ne zanima tudi teoretično. In zato dvomim, da bi njihova razpravljanja bila koristna za razbor vprašanja (slovenskega) naroda v (samoupravnem) socializmu. Nezaupljiv pa postanem, kadar hoče kdo nasvete, ki jih je priredil pod takšno sugestijo, ponujati za preganjanje pošasti na naših tleh.

Znova stopa v diskusijo — opirajoč se na politični razvoj v Jugoslaviji ob koncu l. 1971 kot na dokaz svoje pravilnosti — teza, izrečena poleti 1970, teza, ki govori o nujnosti ločitve narodnega (t. j. organizirane skupnosti, racionalizirane moči, subjektiviziranega subjekta) in na-rodnega (iracionalne, nedoumne, na-rojene, etnične tvorbe narave), in sicer v imenu vladajočim razmerjem ustrezajoče in optimalne nacionalne (pač: državne) organizacije, ki se za ves sklop »na-rojenega« itn. kratkomalo ne sme meniti, če se noče odreči učinkovitosti. Ta teza je izrecno posvarila, da sleherno ponovno »vključevanje«

na-rodnega in etničnega, iracionalnega in nedoumnega v dogajanje subjekta pomeni iracionalizacijo subjekta, ki se pri priči spremeni v iracionalno akcijo.

Odštejmo poskušeno politično aktualiziranje teze in omejimo se na kratko razmišljanje o njej sami (ne da bi ponavljali, kar smo ob njej dejali ob prvem nastopu). Izpustimo razglabljanje, koliko taka zahteva o ločevanju racionalnega od iracionalnega pravzaprav ne gre na roko prizadevanjem po tehnicistično-racionalističnem vladanju nad delom. Poskusimo le opozoriti, da pridemo z logiko in metodo te teze lahko do analognih sklepov o iracionalni naravi tako rekoč vsake druge oblike združevanja ljudi v sodobni družbi in da je zato možnost, odtrgati se ravno od ene med njimi kot na-rojene, le umišljena. Očiten je primer tiste oblike združevanja, ki je socialna podlaga samega subjekta, ki bi menda imel zgodovinsko poslanstvo, izvesti ločitev naroda od na-roda, primer delavskega razreda. Odkritje in spoznanje razredov sploh in delavskega posebej je vsekakor ponos racionalnega družboslovja, tudi tistega, ki se ne šteje za marksistično. Čeprav se v sodobno razvejeni in razraščeni (strukturirani) družbi temeljne značilnosti delavskega razreda dozdevno nekoliko izgubljajo v množici različic, je poglavitno merilo za obstanek delavskega razreda slejkoprej posebno opredeljen položaj človeka v proizvodnji. Ker se dandanes šolamo po svojem zanimanju in si prosto volimo poklice in delo, bi stvar pripadnosti posameznika delavskemu razredu morala biti stvar proste osebne odločitve. A vsi vemo, da ni tako. Vsi vemo, da o tem največkrat odloča »socialno poreklo«, ki pa si ga nihče ne more izbrati, ker je posamezniku prilepljeno ob rojstvu z razrednim statusom njegovih staršev in je torej do določene mere na-rojeno. Da se vprašanje pripadnosti razredu pod tem vidikom lahko sprevrže celo v podobno iracionalno kategorijo, kakršna je pripadnost rasi kot družbeni skupini (rasa je vsekakor dosti bolj iracionalna lastnost kot na-rodnost, ki vselej dopušča tudi asimilacijo ali disimilacijo), vemo prav dobro, v leposlovju pa lahko o tem beremo npr. pri Solženicinu. Tudi delavski razred je potemtakem ne zgolj razred, marveč tudi posameznik: po rojstvu razrejajoči raz-red in bi ga po analogiji lahko celo ustrezno prekrstili v raz-rod. Logično se je vprašati, ali ni potemtakem nujno izvesti ločitev razrednega od raz-rednega. Odgovor bi lahko bil, da bo to mogoče šele tedaj, ko tudi razredov ne bo več, ko bo človek dokončno veljal kot oseba, ne pa kot predmet raz-roda. Če pa bi menili, da je ločitev nujno izvršiti kar danes, bi z oznanjanjem svojega spoznanja neogibno stopili na tla docela neteoretične politike. Le-ta pa takšne teze ne bi mogla sprejeti drugače kot nasvet, naj se odreče — razreda.

Utegnilo bi koristiti, če bi se naše družboslovje vprašanja naroda v socializmu nehalo le obrobno dotikati iz bolj ali manj pragmatističnih izhodišč in ko bi se vprašanja lotilo naravnost. Res je to spričo sodobne vedno gostejše prepletenosti družbenih zrasti (struktur) zelo zahtevno, na videz skoraj nerešljivo podjetje. Hrabrilno pri tem je pomisliti, da ni razloga, zakaj tudi za naš čas ne bi veljalo Cankarjevo zaupanje v človeka z naturno pametjo. Vsekakor pa bi bilo potrebno poskusiti dopolniti tipologijo narodov iz naše empirije. Najbrž bi prišli v poštev dve novi razsežnosti: stopnja zadostitve ciljev narodnega gibanja in pa čas in socialni značaj nosilca narodne osamosvojitve. Kjer se je narod oblikoval v okviru danih (fevdalnih) držav, je šlo za revolucionarni proces konstituiranja naroda državljanov, ki se je v največji meri enačil z bojem za človekove pravice in svoboščine. Tu ni bilo narodnega gibanja, ker se gibanje z dosego suverenosti v lastnem narodnem okviru preneha. Kar lahko ostane, je boj proti drugim narodom, nacionalizem. Prav proti temu je za-

stavila prva intervencija proletariata z geslom internacionalizma. Kjer se je narod oblikoval predvsem na etnični podlagi in se proti obstoječi državi zavzel za svojo samoodločbo, za lastno državo, tam nastanejo narodna gibanja in so del procesa oblikovanja naroda. Ponekod je uspeh hiter (zedinjena Italija, zedinjena Nemčija) in zgodaj nastopa položaj, podoben najprej omenjenemu primeru, le da je ideološko poostren z izročilom narodnega gibanja, ki je svojo funkcijo v resnici že opravilo. Kjer narodno gibanje svojega cilja ne doseže hitro in traja boj za emancipacijo in samoodločbo še v XX. stoletju, postaja to gibanje čedalje bolj predmet politike novega socialnega faktorja, delavskega razreda. To se pokaže zlasti v II. svetovni vojni, ko so vsi od fašističnih napadalcev zasedeni narodi postavljeni v položaj, ko morajo (znova) razviti svoje gibanje kot vprašanje obstanka. V najugodnejšem součinkovanju različnih faktorjev se dogodi pri nekaterih narodih, da delavski razred odločilno prevzame vlogo vodnika narodnega gibanja in da, oprt na družbeno moč tega gibanja, izpolni lastno družbeno-revolucionarno vlogo obenem z izbojevanjem narodne samoodločbe. Proletarski internacionalizem dobiva novo, narodnoosvobodilno potezo, z narodno samoodločbo pa narodno gibanje izgubi upravičenost obstoja; energije narodne integracije prevzame delavski razred neposredno za razvoj socializma.

Približno takšen bi lahko bil poskus dopolnjene tipologije, ki bi nas pripeljal bliže k spoprijemanju z vprašanjem naroda v socializmu. Spoprijemanje je vsekakor potrebno ne samo zaradi teoretične zanimivosti. Kljub občasno in vztrajno povračajočim se mnenjem, da se je približal čas, ko narod zaradi razvoja družbe postaja neustrezna, celo nezaželena kategorija — mnenjem, ki največkrat niso le teoretičnega značaja — je vprašanje (slovenskega) naroda v (samoupravnem) socializmu še vedno odprto. Ni naključno, da se je bistvena vsebina jugoslovanskih debat zadnjih let o tem predmetu gibala okrog praktičnega vprašanja, kaj je v obstanku naših narodov danes dobrega, koliko je njihova sposobnost družbenega integriranja ne le dejstvo, marveč tudi vir možnosti splošnega družbenega napredka, koliko se ujema z načelom samoupravnosti in njemu lastnim obračunavanjem z birokratskim centralizmom in hegemonizmom, nadnacionalnim etatizmom in s podobnimi stvarnimi nevarnostmi, koliko pa je vse, kar se opira na obstanek narodov, zaostalo, škodljivo, če ne kar sovražno. Zadnje definicije še ni in je zaradi bojnega in ne kabinetnega značaja družbenega razvoja tudi ne more biti. So pa očitne nekatere empirične resnice. Med njimi vsekakor ta, da so narodi tudi v (samoupravnem) socializmu trdoživa realnost, da imajo tudi v tem razdobju družbenega razvoja značaj relativne konstante, ki ne dovoljuje drugačne kot ustaljene, kontinuirane politike subjekta socialističnega razvoja. Delavski razred jugoslovanskih narodov kot jedro tega subjekta je edina družbena moč, ki je sposobna potenciale narodov usmerjati v družbeno napredovanje, izključiti sleherne pritiske z narodi in na narode, ki so poglavitna specifična nevarnost za napredovanje samoupravnega socializma v Jugoslaviji. Delavski razred je s temi narodi organsko, neločljivo zvezan, ker je del njih. Dejstvo, da je v dosedanjem zgodovinskem razvoju dokončno postal odgovorna in določujoča sila, mu omogoča in mu hkrati nalaga nujnost, da svojo zraščenost z narodi uveljavlja ne kot prometejsko priklenjenost, marveč kot antejsko črpanje moči. Tako lahko zagotovi, da se odkrije funkcija naroda v socializmu kot dejavnika tistega napredka, ki je usmerjen k preraščanju tako narodne kot razredne delitve ljudi v njihovih odnosih.

27

O sovjetskih definicijah »socialističnega naroda« in »sovjetskega ljudstva«

(Ob knjigi »Leninizem in narodno vprašanje v sodobnih razmerah«)*

Avtorji knjige so se zelo trudili, da bi današnjo sovjetsko politiko prikazali kot neposredno uresničevanje Leninovih teoretičnih pogledov in političnih namer. Značilno pa je, da sicer zelo obilno navajajo posamezne odlomke iz Leninovih del, ki govorijo o zbliževanju in spajanju narodov, ne omenjajo in ne upoštevajo pa njegovih bistvenih opozoril, da je proces zbliževanja in spajanja narodov dialektično zvezan s procesom odmiranja države tja do splošnega izginotja vseh držav na svetu (npr. v »Rezultatih diskusije o samoodločbi« iz julija 1916).[1] Po drugi strani je tudi značilno, da skoraj brez izjeme navajajo Leninova dela samo iz časov pred oktobrsko revolucijo, skoraj ničesar pa ne jemljejo iz časa prvih let sovjetske oblasti, z izjemo splošnega opozarjanja na nastanek federacije sovjetskih socialističnih republik kot dosežka Leninove politike. Pa tudi tukaj zmanjšujejo pomen federacije s tem, da navajajo Leninove besede o njenem prehodnem značaju. Nobenih sklepov ne napravljajo iz Leninovih opozoril, ki so nastala že ob razčlembi dejanskega razvoja družbenih in nacionalnih odnosov v sovjetski državi, posebno še v položaju okrog XII. kongresa boljševiške stranke. Avtorji ne upoštevajo Leninovih opozoril glede problemov, ki nastajajo zaradi velikanskih razlik v velikosti narodov, ne upoštevajo njegovih opozoril o pomenu demokratičnega značaja odnosov v socializmu, vključno tudi takšnih oblik demokratičnosti kot je suverena narodna država. Ne upoštevajo njegovih opozoril na nevarnost velikoruskega nacionalizma, proti kateremu se je treba bojevati, med drugim tudi na jezikovnem področju celo tako, da je treba izdelati podroben kodeks jezikovnih pravic. Ne razglabljajo o Leninovih opozorilih glede možnosti in nujnosti decentralizacije v federaciji, glede nujnosti obnašati se tako, da to ne bo škodilo Internacionali, da ne bo povzročalo problemov stotinam milijonov pripadnikov tistih narodov zunaj meja ZSSR, ki sami stopajo na pot boja proti imperializmu za svojo osvoboditev; saj ti narodi nastopajo za svojo polno suverenost, ne pa za kakršno koli novo omejevanje te suverenosti.

Ne Marx ne Engels ne Lenin niso šteli za potrebno, da bi morali sestaviti neko formalno, vse obsegajočo definicijo naroda, četudi so v svojih delih ugotovili bistvene značilnosti naroda kot družbenega pojava in političnega vprašanja. Takšno definicijo naroda pa je sestavil Stalin še pred prvo svetovno vojno in oktobrsko revolucijo, v letu 1913. Pozneje, v 20-tih letih, je postala Stalinova definicija poglavitna, izključna teoretična postavka komunističnih partij III. Internacionale o narodnem vprašanju. V ZSSR in z njo povezanih socialističnih državah pa je Stalinova definicija to ostala še do nedavnega. Stalinova definicija govori o narodu sploh, v njej še ni omenjena ne »kapitalistična« pa tudi ne »socialistična« nacija. To razlikovanje je dodatno uvedel Stalin po Leninovi smrti. Avtorji knjige pa trdijo, da je pojem »socialistični narod« uvedel Lenin. Če stvar pogledamo pobliže, je Lenin to besedo resnično uporabil julija 1916 leta v delu »Rezultati diskusije o samoodločbi«. Toda ugotoviti je treba, da je Lenin tukaj besedo »nacija« uporabljal v pomenu

* Politizdat, Moskva 1974, 2. izdaja.

[1] V. I. Lenin, Polnoje sobranije sočinenij, Moskva 1965, knj. 30, str. 37.

»država« in zato pomeni njegov izraz »socialistična nacija« v tem besedilu državo, ki je prešla v socializem, socialistično državo. Na podoben način govori Lenin v istem besedilu tudi o »imperialističnih nacijah« kot o državah, ki vodijo imperialistično politiko. Resnica je tudi, da je Lenin v članku »Oportunizem in polom II. Internacionale« januarja 1916 uporabil besedo »buržoazna nacija«. Toda zopet samo v političnem smislu, v antitezi s »srednjeveštvom«, s katerim so se narodi bojevali v svojih osvobodilnih bojih pred pariško komuno in nastankom imperializma.

V nekem Leninovem besedilu iz februarja — marca 1919 najdemo mesto, kjer jasno izraža svoj pogled na stopnje zgodovinskega razvoja, ki ga preživljajo narodi, ki pa v knjigi ni navedeno. To je besedilo točke o nacionalnem vprašanju v programu sovjetske komunistične partije, sprejetjem na VIII. kongresu.[2] Tukaj je v zvezi z vprašanjem, kdo je nosilec volje naroda po odcepitvi, rečeno: Ruska komunistična partija boljševikov stoji na zgodovinsko — razrednem stališču, ker upošteva, na kakšni stopnji svojega zgodovinskega razvoja je določen narod. Gre za to, ali je »na poti od srednjega veka k buržoazni demokraciji, ali od buržoazne demokracije k sovjetski ali proletarski demokraciji itn.« Kongres je Leninovo besedilo sprejel brez sprememb.

Iz tega besedila izhaja, da vidi Lenin narod prav gotovo v njegovem zgodovinskem razvoju, da vidi in upošteva razredne spremembe znotraj njega, da pa mu je narod skozi ves njegov zgodovinski razvoj enoten pojav, ne pa vrsta različnih pojavov, ki slede drug drugemu. Lenin izraža mnenje, da se z različnimi stopnjami zgodovinskega razvoja, skozi katere narod prehaja, nič ne spremeni na bistveni politični pravici naroda, na pravici do samoodločbe. Edino, kar se spreminja, je družbeni nosilec te pravice. V narodu, ki je odpravil buržoazijo kot razred, je takšen nosilec novi hegemon, delavski razred tega naroda. Če pa pogledamo kako o tem pišejo avtorji naše knjige, potem bi morala nosilec te pravice biti partija, toda kot nadnacionalna moč.

Vidimo torej, da je razlikovanje »buržoazna« in »socialistična« nacija (narod) in to ne v zgodovinskem, marveč v smislu dveh različnih, sukcesivnih pojavov (pojavov, ki slede drug drugemu), vendarle vpeljal najbrž šele Stalin. Najbolj dodelano in najbolj avtoritativno je to storil 18. marca 1929. leta v svojem »Odgovoru tovarišem Meškovu, Kovaljčiku in drugim«.[3] Zanimivo je, da to Stalinovo delo ni bilo uvrščeno v njegov zbornik o »Marksizmu in nacionalno-kolonialnem vprašanju«, sestavljenem leta 1938, in da so ga prvikrat objavili šele 1949. leta. Prav na Stalinove teze, izražene v tem besedilu, se nanaša kritika Edvarda Kardelja v uvodu k 2. izdaji »Razvoja slovenskega narodnega vprašanja« iz leta 1957. Dodajmo še, da je Stalin hotel s tem svojim polemičnim besedilom oblastno zdrobiti neke nazore, ki so takrat nasprotovali njegovi definiciji naroda iz l. 1913. Posmehljivo je tudi razvrednotil vsa dokazovanja, da je narod tesno povezan s pravico do države, s pravico do narodnega gibanja za samoodločbo, da je upravičen do politične suverenosti. V tem besedilu je Stalin nato razgrnil svoj pogled na prihodnost narodov in narodnih jezikov. Govoril je o tem, da bodo narodi prešli k enemu splošnemu mednarodnemu jeziku in to čez prehodno stopnjo, ko bo nastalo več zonalnih (področnih) ekonomskih središč, okoli katerih se bodo ustanavljale posebne skupine narodov s posebnimi zonalnimi jeziki. Avtorji knjige ne razčlenjujejo tega Stalinovega spisa niti ne povzemajo njegovih tez, marveč samo brez pridržka ugotavljajo, da je tukaj Stalin »dal karakteristiko posebnih značil-

[2] Lenin, knj. 38, str. 112.
[3] J. V. Stalin, Sočinenija, Moskva 1949, knj. 11, str. 333.

nosti socialističnih narodov v primerjavi s kapitalističnimi.« V poznejšem njihovem pisanju pa srečujemo ponavljanje tez iz tega Stalinovega prispevka, ne da bi avtorji opozorili, da navajajo iz njega.

O Stalinovih tezah o narodu je bilo mogoče v Sovjetski zvezi razpravljati šele po njegovi smrti. O vprašanju narodov je izšlo v Sovjetski zvezi v letih od 1957—67 več kot 300 bibliografskih enot (monografij, brošur, člankov). To produkcijo so sistematično spremljali in analizirali v tistem času češkoslovaški zgodovinarji in politologi. Če se omejimo na diskusijo, ki se je vodila na straneh osrednje sovjetske zgodovinske revije »Voprosi istoriji« v letih 1966—68, nam že to omogoča spoznati stališča, ki so se spopadala. Vidimo vprašanja, ki so jih odprli. Tako tudi lažje zaznamo, na kaj se je končno omejila sovjetska teza, ki je danes prevladala.

Diskusija je tekla o štirih značilnostih naroda, ki jih navaja Stalinova definicija, v glavnem pa o vlogi ozemlja in gospodarstva. V središče pozornosti je postavljala vprašanje odnosa med narodom in državo, posebno še v pogojih socializma. Prvi v vrsti diskusijskih prispevkov, ki se je kritično loteval kriterija »psihične konstitucije«, je poudarjal veliki pomen zavesti o etnični pripadnosti, posebej pa je opozoril, da ne gre samo za tradicije načina življenja in kulture, marveč tudi za tradicijo osvobodilnega boja kot značilnosti narodne skupnosti. Postavil se je proti izrazu »buržoazna nacija« in »socialistična nacija« in predlagal, naj bi namesto tega govorili o »socialno raznorodnih« in »socialno enorodnih« narodih. Tudi drugi avtorji so govorili o velikem pomenu etnične utemeljitve naroda, o velikem pomenu narodne zavesti in to kot pogoja politične suverenosti, o identičnosti narodnega pojava tako v kapitalističnem kot v socialističnem družbenem redu. Medtem ko so nekateri diskutanti presojali državnost kot bistven element naroda tudi v socializmu in so menili, da je državnost, ali boj zanjo, znamenje izoblikovanega naroda, pa so drugi udeleženci v diskusiji takšno oceno zavračali in to na dva značilna načina. Eni so trdili, da državnost zato ni bistven faktor, ker pač mora država odmreti in bodo po njej ostale le etnične skupnosti. Drugi pa so zopet trdili, da državnost sploh ni značilnost socialističnih narodov. Le ti so izražali mnenje, da so državnopolitične oblike organizacije Sovjetske zveze, avtonomnost in državnost narodov v njej, samo forme, ki so jih vsilile razlike v razvoju narodov in pa politične komplikacije. Zato je po njihovem mnenju zdaj postal naraven proces »denacionalizacije« avtonomnih in zveznih republik in tudi proces, ko te republike izgubljajo svojo državno funkcijo. Kajti državnost je stvar, ki pripada samo Sovjetski zvezi kot celoti. Najbližja perspektiva je državnopravno zlitje socialističnih narodov. Nasprotniki takih narodov so potem predložili novo definicijo naroda: »Narod je etnična skupnost kapitalistične in socialistične formacije, ki se je poglobila k samostojnemu narodnemu življenju, k suverenosti.« Nekateri diskutantje pa so preprosto vztrajali pri obrambi izključne pravilnosti Stalinove definicije. Zanimivo je, da se v tej diskusiji vprašanje sovjetskega naroda oz. sovjetskega ljudstva posebej ni postavilo.

Naša knjiga predlaga zdaj novo definicijo naroda, pri čemer Stalinovo definicijo deloma parafrazira deloma pa dopolnjuje.[4] Poglavitna novost je v tem, da se namesto o »psihični konstituciji« govori o »zavesti in psihologiji«, in da

[4] »Narod (nacija) je stabilna zgodovinska skupnost ljudi, ki sama po sebi pomeni obliko družbenega razvoja, ki je nastala na podlagi enotnosti gospodarskega življenja ter je povezana po enotnosti jezika, ozemlja, po kulturnih lastnostih, zavesti in psihologiji.«

ugotavlja, da narod »sam po sebi pomeni obliko družbenega razvoja«. Kaj to pomeni? Knjiga pojasnjuje, da je skrajno težko prišteti v definicijo naroda tisto, kar je novo, kar izhaja iz oblike družbenega razvoja, ki nastaja v razmerah ob odpravi razrednih antagonizmov. Ta težava nastaja zaradi dejstva, ker izraža narod v svoji družbeni naravi temeljno nasprotje, glede na to ali je ta narod v kapitalizmu ali v socializmu.

Avtorji razmišljajo zelo obširno o posameznih postavkah definicije. Predaleč bi nas zapeljala razčlemba tega razpravljanja. Zanimivo pa je vsaj opaziti, da izhajajo avtorji od nepretrganosti (kontinuitete) pojava naroda v kapitalizmu in v socializmu in da poskušajo opredeliti, kakšna je družbeno politična dejavnost naroda. »Narod sam po sebi pomeni zapleteno enotnost družbenih in etničnih dejavnikov, pri čemer imajo odločilno vlogo družbeni dejavniki«. Pri tem avtorji ne pojasnijo, čemu služi ta enotnost, kaj je njena družbena vloga, posebno v socializmu. Bolj odločni so glede Azije in Afrike, kjer, po njihovih besedah, »narod postaja oblika političnega in kulturnega razvoja in gospodarskega zedinjevanja in napredka.«

V poglavju o tipologiji narodov uvaja knjiga razlikovanje med »kapitalističnimi« in »socialističnimi« narodi in se pri tem kar naravnost skliče na avtoriteto klasikov marksizma leninizma. Razlika med kapitalističnimi in socialističnimi narodi je bistvena in ta razlika nastane v okviru istega naroda v teku zgodovinskega razvoja. Ob prehodu v socializem, pravi knjiga, ohranja narod vse svoje značilnosti, ki so se izoblikovale v času njegovega kapitalističnega razvoja; te značilnosti ne odmirajo, se pa korenito preobrazijo v svojem družbeno-razrednem bistvu in po svojih kakovostnih značilnostih. Posebno pomembno je, da se oblikujejo tudi nove značilnosti. Tako »socialistični narod ni samo nekdanja narodna skupnost v razvoju, marveč kvalitativno nova oblika družbene človeške skupnosti«, sklepajo avtorji knjige. Takšen sklep vsekakor upravičuje in vsiljuje vprašanje, ali je sploh še koherenten (notranje skladen) z izhodiščno tezo o nepretrganosti (kontinuiteti) narodnega pojava in ali se takšne razlike med prej in zdaj še morejo uvrstiti v razpravljanje o tipih narodov. V enem izmed poznejših poglavij naštevajo avtorji »korenite spremembe, nastale v bistvu narodov in narodnih odnosov«,[5] ki jih je razkril sklep CK KPSS iz leta 1967 in potem sklenejo: »Vse to spreminja bistvo naroda in le-tega ni več mogoče opredeljevati po analogiji z narodom v kapitalistični družbi«.

---

[5] V razviti socialistični družbi v ZSSR je »— vsezvezno gospodarstvo doseglo visoko stopnjo razvoja, tj. vzajemno povezan kompleks narodnega gospodarstva, ki obsega narodno gospodarstvo po republikah in ki se razvija po enotnem državnem načrtu v interesih cele države in vsake republike posamezno; — uničen je razredni in narodni antagonizem. Družba v celoti in vsak narod in narodnost imajo socialno strukturo istega tipa, sestavljajo jo delavski razred, kolhozni kmetje in delovna inteligenca; — zagotovljen je vsestranski razvoj v nerazdružni enotnosti zveznih in narodnih pravic republik na temelju načela demokratičnega centralizma in socialističnega federalizma, sovjetske socialistične demokracije; — ustvarjeni so pogoji za aktivno udeležbo delovnih ljudi vseh narodnosti v razvoju znanosti, tehnike in kulture. Razcveta se, zbližuje in bogati se kultura socialističnih narodov in narodnosti; — utrdila se je ideologija marksizma leninizma, socialističnega internacionalizma in bratstva med narodi, močnejša je postala izmenjava gmotnih in duhovnih vrednot in kadrov, v različnih oblikah se krepi vzajemni vpliv, internacionalizacija cele ljudske družbene ureditve. Zdaj so delovni ljudje vsake republike mnogonaroden kolektiv, v katerem se narodne posebnosti organsko povezujejo z internacionalnimi, socialističnimi in občesovjetskimi potezami in tradicijami.«

Temu sklepu sledi potem poskus dati samostojno definicijo socialističnega naroda: »Socialistični narod je nastal v procesu likvidacije kapitalizma in zmage socializma ter je nova socialistična skupnost ljudi, pri kateri so se ohranile določene etnične posebnosti, na kakovostno novi podlagi, iz poprejšnje narodne skupnosti, pri kateri je prišlo do preobrazbe na socialističnih internacionalnih načelih celotnega političnega, družbeno gospodarskega in duhovnega življenja. (...) Pojavljajo se nove lastnosti naroda pod vplivom njegovega socialističnega in internacionalističnega življenja. (...) V socialističnem narodu obstajajo prijateljski razredi, ki imajo lastnost dejanske enotnosti v gospodarskem življenju ne samo v smislu proizvajalnih odnosov, marveč tudi v razmerju do sredstev za proizvodnjo, do skupnih interesov in ciljev gospodarskega razvoja. Vzporedno s tem nastaja ter se razvija, na temelju vzajemne odvisnosti narodnega gospodarstva socialističnih narodov in narodnosti v mejah ene države, tudi internacionalna gospodarska enotnost. Tudi enotnost ozemlja kot pogoj obstoja in posebnosti naroda dobiva novo kakovost. Socialistični narodi imajo svoje ozemlje z zgodovinsko določenimi mejami, ki pa izgubljajo nekdanji pomen, ki so jih imele za med seboj ločene narode... To ne pomeni, da bi narodno ozemlje izgubljalo svoj pomen absolutno: življenje in dejavnost vsakega naroda sta se razvijali na določenem ozemlju, ki je njegovemu prebivalstvu zelo pri srcu; komunisti, ki so spoštovali narodna čustva, so vedno zahtevali, da je treba zagotoviti takšne razmere, da bi se narodno ozemlje in njegove meje mogle določiti na demokratični način. (...) Toda v razmerah izgradnje socializma in komunizma postajajo gospodarske vezi med socialističnimi narodi in narodnostmi vse močnejše, zato se povečujejo migracije, kar povzroča mešanje ljudi različnih narodnosti... Pogoj za komunistično izgradnjo je povečanje mnogonacionalnosti v vseh predelih ZSSR... Umetni ukrepi za ohranjevanja narodne enorodnosti prebivalstva neke republike bi samo zavirali objektivne procese gospodarskega in socialnega razvoja ljudstva... Jezikovne oblike v izražanju kulture se ohranjajo zelo dolgo časa. Narodne oblike kulture niso nespremenljive. Vse bolj se prilagajajo svoji socialistični vsebini, pomagajo pa razvoju socialističnih narodov v celoti in v tem smislu narodna oblika ne zastareva.«

Če bi poskusili nadaljnje razlage posameznih značilnosti socialističnih narodov in njihovih vsebin reducirati na njihovo realno jedro, potem bi nam preostalo tole: Obzirnost do različnih oblik zavesti, ki v teh narodih živi še naprej, spoštovanje narodnih čustev, določenih etničnih posebnosti, strpnost do nacionalnih oblik kulture in temu podobno. Po drugi strani pa se kakovostno spreminja ocena pomena enotnega nacionalnega ozemlja, kajti mešanje prebivalstva je pogoj komunistični izgradnji, zbliževanje narodov je pogoj za uspešno reševanje drugih vprašanj v mnogonacionalni državi (vsekakor gre za problem vladanja), to zbliževanje je naraven zgodovinski proces, ki ga usmerjata partija in država. Ti dve tudi skrbita za harmoničnost republiških in vsezveznih interesov, to pa dosegata s strogo znanstvenim vodstvom vseh socialnih in med njimi tudi nacionalnih procesov v državi. Ob vsem tem razlagalci ne omenjajo nenehnih Leninovih opozarjanj, da je komunizem dialektično povezan z odmiranjem države in je šele z njim dialektično povezano izginjanje narodne ločenosti (ne različnosti oz. posebnosti).

Logično nadaljevanje je razpravljanje knjige o »sovjetskem ljudstvu«.* V novi etapi, pišejo avtorji, je država diktature proletariata prerasla v splošno

* V ruskem jeziku ima beseda »narod« dvojen pomen: ali »ljudstvo« ali »narod« oz. »nacija«.

ljudsko državo, okrepila se je socialna istovrstnost sovjetske družbe. To ustvarja tudi novo etapo v razvoju sovjetskega ljudstva (naroda). »Sovjetsko ljudstvo«, pišejo avtorji, »pomeni zdaj s svojo socialno ekonomsko, idejno politično in internacionalno enotnostjo, višjo stopnjo skupnosti delavskega razreda in kmetov, sodelovanja teh razredov in socialistične inteligence, bratstva in enotnosti vseh sovjetskih narodov in narodnosti. Vir te enotnosti je komunistična partija.« Ta partija izvaja »leninski kurz vsestranskega zbliževanja sovjetskih narodov in narodnosti«, ona vodi »razvoj leninistične skupnosti narodov«, ona kliče v boj proti nacionalnim predsodkom. Ti predsodki pa so: pretirano ali popačeno poudarjanje narodnih čustev, lokalizem, ozko nacionalni patriotizem, nedopustna nacionalistična čustva, ki so čisto nekaj drugega kot pa dopustna nacionalna čustva, do katerih se je treba obnašati posebno pazljivo. Med sovražnimi lastnostmi ni omenjen velikodržavni nacionalizem. S svojo organizacijsko strukturo in kadrovsko politiko usklajuje partija nacionalne in internacionalne interese. Voditelji republiških organov so namreč istočasno člani ali voditelji zveznih partijskih in državnih organov, na istem načelu pa so sestavljene tudi osrednje organizacije in znanstvene kulturne ustanove. Dopuščen je razvoj krajevne iniciative in ustvarjalna dejavnost množic, to pa je mogoče doseči z razširjanjem republiških pristojnosti. Narodne republike imajo v teh razširjenih pristojnostih izglede na zakonodajno, izvršilno in sodno oblast. Sovjetski narod (ljudstvo) je nova zgodovinska skupnost, izoblikovana v Sovjetski zvezi. Vendar, kaj pravzaprav pojem »sovjetski narod (ljudstvo)« pomeni, na to ni preprostega odgovora. Avtorji opozarjajo, da so v zmoti tako tisti, ki menijo, da ima »sovjetski narod« vse značilnosti nacije, kakor tudi tisti, ki menijo, da pomeni »sovjetski narod (ljudstvo)« samo politično, državno enotnost. Tako prvo kot drugo mnenje je napačno. Četudi so sovjetskemu narodu (ljudstvu) lastne določene značilnosti, ki so podobne nacionalnim (skupnost ozemlja, gospodarstva, duhovnega sklopa), to ni nov narod (nacija), marveč višja internacionalna skupnost, enotnost vseh narodov in narodnosti.

O vprašanju »sovjetskega naroda (ljudstva)«, so govorili tudi na mednarodnem znanstvenem posvetovanju 23.—24. oktobra 1973 v Moskvi.[6] Zdi se, da so na tem posvetovanju bili bolj natančni. Kaj so povedali? Povzemimo referat V. F. Semojlenka: »Največji dosežek socialističnih preobrazb v sovjetski mnogonacionalni državi je nastanek nove zgodovinske skupnosti ljudi — sovjetskega naroda« ... »Sovjetski narod je nova skupnost razredov in socialnih skupin, nacij in narodnosti, to ni nova nacija, marveč internacionalna skupnost več kot sto narodnosti ... ki ohranjujejo svoje posebne črte, izražajo pa tisto skupno, kar se je rodilo in utrdilo v obdobju socialistične, komunistične izgradnje.« Sovjetski narod (ljudstvo) ima naslednje značilnosti: »socialno politična in idejna enotnost vseh delovnih ljudi ZSSR, vseh narodov in narodnosti«, nadalje, »skupnost gospodarskega življenja ... po enotnem državnem načrtu v interesu cele države in vsake republike posebej«, nadalje, »skupne črte duševne konstitucije, socialistična kultura«, nadalje, »skupnost ozemlja ... celotnega sovjetskega ljudstva«, nadalje, »skupni jezik mednacionalnega občevanja ... ruski jezik« in končno »čustvo obče nacionalnega ponosa ljudi«.

Če to, kar smo pravkar prebrali, primerjamo z definicijo naroda, tako s Stalinovo kot tudi s tisto, ki jo na novo predlagajo, smo prišli v zadrego, če hočemo najti razlike med narodom in sovjetskim narodom — ljudstvom,

[6] Socializm i naciji, Mysl, Moskva 1975.

seveda razen razlike med splošnim in konkretnim. Najbrž bi bila potrebna kar nova teorija o tem, da bi videli, v čem sovjetski narod (ljudstvo) po vseh teh svojih naštetih značilnostih ni nacija. Toda eno je gotovo je brez nadaljnjega raziskovanja in tudi če ostanemo samo pri tem, kar je o tej novi zgodovinski skupnosti povedanega v omenjenem referatu: Sovjetski narod (ljudstvo) prevzame nase vse posamezne nacionalne pravice odločanja, politične pravice. Nacije (narodi v pravem smislu) in narodnosti pa so njegovi sestavni deli in jim je ostalo v glavnem to, da izražajo specifične črte svoje psihične konstitucije. Omenjeni referat sicer ni govoril o vprašanju suverenosti narodov, vendar so o tem vprašanju na istem posvetovanju govorili drugi referenti. Nek referent iz Čehoslovaške je nacionalno suverenost označil kot buržoazno demokratično načelo in da je za takšno načelo odprto in pereče »vprašanje njegove prihodnosti«.

O narodni suverenosti kot obliki in izrazu enakopravnosti in suverenosti posameznih revolucij in njihove ustvarjalnosti, o suverenosti združenega dela v odločanju o življenju naroda, v odločanju o presežku družbenega dela, o vsem tem razpravljanja v omenjenih delih ne govorijo. Toda samo z razpravljanjem prav o teh vprašanjih se moremo približati resničnemu problemu sodobnega marksizma, to je k ugotovitvi in opredelitvi družbene vloge naroda v socializmu.

28

Nekaj misli k vprašanju o marksizmu v našem zgodovinopisju

NAMESTO UVODA

»Tam, kjer se neha špekulacija, pri dejanskem življenju, se torej začne dejanska, pozitivna znanost, prikazovanje praktične dejavnosti, praktičnega razvojnega procesa ljudi. Fraze o zavesti prenehajo, na njihovo mesto mora stopiti dejansko védenje. S prikazovanjem dejanskosti izgubi samostojna filozofija svoj eksistenčni medij. Na njeno mesto lahko stopi kvečjemu strnitev najsplošnejših rezultatov, ki se lahko abstrahirajo iz opazovanja zgodovinskega razvoja ljudi. Te abstrakcije same, ločene od dejanske zgodovine, nimajo nobene vrednosti. Služijo lahko le zato, da olajšajo ureditev zgodovinskega materiala, da nakažejo vrstni red njegovih posameznih plati. Nikakor pa ne dajejo, tako kot filozofija, recepta ali sheme, po kateri bi lahko krojili zgodovinska obdobja. Nasprotno, težave se začno šele takrat, ko začnemo obravnavati in urejati material bodisi pretekle, bodisi sedanje dobe, ko začnemo z dejanskim prikazovanjem. Pogoj za odpravo teh težav so predpostavke, ki jih tu ne moremo podati, marveč jih spoznamo šele s študijem resničnega življenjskega procesa in akcije individuov posamezne epohe.«

K. Marx—F. Engels, Nemška ideologija, MEID II, str. 26.

»Tov. M. N. (Pokrovski)! Zelo vam čestitam k uspehu: izredno mi je bila všeč Vaša nova knjiga: »Ruska zgodovina v najbolj strnjenem orisu«. Originalna zgradba in razlaga. Bere se z velikim zanimanjem. Po mojem jo bo treba prevesti v evropske jezike.

Dovoljujem si majhno pripombo. Da bi bila *učbenik* (to pa bi morala rala postati), jo je treba *dopolniti s kronološkim kazalom.* Pojasnim Vam svojo misel: približno takole: 1. stolpec kronologije; 2. stolpec buržoazne ocene (kratko); 3. stolpec *Vaše,* marksistične ocene, *z oznako strani Vaše knjige.*

Študentje morajo znati *tako* Vašo knjigo *kot* kazalo,

da bi ne bilo *površnosti,* da bi *znali dejstva,* da bi se učili primerjati staro znanost z novo. Kaj mislite o takšni dopolnitvi?

5. XII. (1920)

S kom. pozdravom Vaš Lenin

(Polnoe sobranie sočinnenij, tom 52, 24)

V naših diskusijah o marksističnem zgodovinopisju se pojavlja določen nesporazum, ki ga je treba izključiti že v naprej. Ta nesporazum izvira iz večpomenskosti besede in pojma »zgodovina«. Z besedo in pojmom »zgodovina« označujemo z ene strani celoto obstoja in razvoja človeka in človeške družbe (kot dela zgodovine narave), po drugi strani pa je »zgodovina« sinonim za ožji pojem »zgodovinska znanost« ali kar »zgodovinopisje«. Prvo je predvsem stvar filozofije, drugo predvsem stvar zgodovinarjev (historikov). Materialistično pojmovanje zgodovine je temelj marksizmu kot celoti. Je tudi temelj marksistični zgodovinski znanosti. Ni pa še zgodovinska znanost sama. Zgodovinska znanost, tudi marksistična zgodovinska znanost, je stroka, ki ima svoje lastne naloge in seveda tudi svojo omejitev kot vse druge stroke. Je pa gotovo med

tistimi strokami, ki po svojem predmetu posebno veliko prispevajo k argumentaciji, k potrditvi materialističnega pojmovanja zgodovine.

To pomeni, da od zgodovine kot zgodovinske znanosti ne smemo zahtevati, da opravlja naloge drugih družboslovnih strok (filozofije, sociologije), še manj pa da samo služi njihovi dejavnosti, recimo s podajanjem ilustrativnega gradiva. Naloga zgodovinske znanosti ni ponavljanje splošnih družbenih zakonitosti niti iskanje dejstev, ki bi podkrepila že zdavnaj znane zakone, kajti s takšno usmerjenostjo bi izgubila pomen znanosti. Materialistično pojmovanje zgodovine, historični materializem, ni hipoteza, ki bi jo bilo treba znova dokazovati, temveč je to izhodiščna znanstvena teza, že vsaj od izida »Kapitala«. Teza, katere pravilnost je dokazala revolucionarna izkušnja, še posebej izkušnja naše revolucije. Naloga zgodovine kot posebne znanosti je predvsem osvajati »dejansko védenje« o zgodovini, ki se — po Marxu — pri njem začenja »dejanska, pozitivna znanost«, pri čemer je njena naloga tudi »ureditev zgodovinskega materiala« ob pomoči »strnjenih najsplošnejših rezultatov opazovanja zgodovinskega razvoja ljudi« tj. historičnega materializma. Njena naloga je »študij resničnega življenjskega procesa in akcije individuov posamezne epohe«, študij tega ob pomoči hitoričnega materializma.

Bistven element historičnega materializma je seveda tudi to, da stvar ni zgolj v razlaganju sveta, razlaganju zgodovine, temveč tudi v tem, da se svet spreminja in da se spremeni. Zgodovinopisje, ki ne razvija misli o zgodovinskosti vseh človeških odnosov, ni marksistično in celo ne znanstveno. Marksistično zgodovinopisje mora biti ne le eksplikativno, mora biti tudi prognostično. Naše zgodovinopisje ima še posebno priložnost in zato dolžnost, da z raziskovanjem naše revolucije v celotnem njenem historičnem obsegu, pripomore k zgodovinskemu optimizmu delavskega razreda, katerega ne oporeka le konservativna (meščanska) znanost, temveč je njegovo utemeljenost takorekoč uničil tudi stalinizem. Vse to nedvomno sodi k družbenim nalogam in k družbeni funkciji zgodovinske znanosti, še posebej naše. Vse to pa lahko zgodovina uspešno opravlja le, če se trudi za kvaliteto dosežkov lastne roke, s sredstvi in z metodo svoje stroke.

V naših diskusijah o marksističnem zgodovinopisju se vseskozi svari pred pozitivizmom. Nanj je opozoril Boris Ziherl zgodovinarje leta 1951, nanj je po četrt stoletja spet opozorilo znanstveno posvetovanje »Marksizem v družbenih vedah« l. 1975. Tedaj je bila izražena želja, da bi zaradi plodnejšega zgodovinarskega dela skrbeli za diskusijo o marksizmu in pozitivizmu v našem zgodovinopisju. Vzlic temu takih organiziranih diskusij do sedaj ni bilo.

Pozitivizem, o katerem je beseda, ni mišljen kot filozofski nauk. Mišljen je način zgodovinarjevega dela. Na kratko, to bi bilo tisto preučevanje in opisovanje zgolj pozitivnih (dejansko ugotovljenih) dejstev v preteklosti, ki si ne prizadeva ta dejstva vključiti v zgodovinski proces in njegovo zakonitost.

Prav nobenega dvoma ni, da se zgodovinopisje, ki kaj dá nase, čisto gotovo pa ne marksistično, ne more in ne sme zadovoljevati s takšnim pozitivizmom — včasih mu tudi pravimo faktografija — čeprav seveda zgodovinopisje temelji na preučevanju dejstev. Kajti ko dejstva preučuje, mora imeti do teh dejstev aktiven odnos. Razume se, da ne zato, da bi jih prikrojevalo po svojem okusu ali za svoje potrebe. Aktiven odnos do dejstev pomeni spoznati jih ne le stvarno, temveč v njihovi sovisnosti in v nasprotjih z drugimi prvinami zgodovinskega procesa, pomeni ločiti bistvena od manj pomembnih, pomeni prikopati se prek dejstev tudi do teoretičnih spoznanj. Le v tem smislu morejo biti dejstva za zgodovinarsko delo prvega pomena.

Potrebno je nekolikanj razlikovanja. Zgodovinopisni pozitivizem ima lahko dva vira. More izvirati iz namena avtorja, da se zavestno omejuje na dejstva zato, da mu ne bi bilo treba dejanskega dogajanja vrednotiti, ker je vsako vrednotenje pogojeno po izhodišču avtorja, po njegovi idejni opredelitvi. To bi bil pozitivizem, ki ne želi pričati o avtorjevem svetovno-nazorskem izhodišču, ker ga smatra za njegovo zasebno stvar. Možno pa je tudi, da je to pozitivizem, ki hoče vrednotenje, ki bi bilo marksistično pogojeno, izpodriniti pod naslovom in v imenu znanstvene objektivnosti. Pozitivizem prve omenjene vrste, ki hoče prispevati z empiričnim gradivom stroki, a ki noče pri tem izpostaviti avtorjevega zasebnega nazorskega stališča, ni in ne more biti spotikljiv, če je v tem smislu razpoznaven in se ne vsiljuje kot norma. Treba je upoštevati, da je danes vzlic obstoječim razlikam v idejnih, filozofskih izhodiščih pri nas podana identičnost temeljnih družbenih vrednot v osebno, nazorsko različnih katalogih. Pozitivizem pa, ki se postavlja kot objektivna znanost, da bi izpodrinil marksistično vrednotenje, je ideološki in političen in ga je treba zavrniti, ne da bi hkrati zavrgli stvarne dosežke v delih, ki jih proizvaja. Prav posebej ga je treba zavračati v pedagoškem procesu.

Poleg obeh omenjenih variant nazorsko ali ideološko pogojenega pozitivizma, pa imamo žal tudi zelo mnogo nenazorskega in neideološkega pozitivizma, ki mu je vir bolj ustvarjalna nemoč kot pa kaj drugega, pa naj gre za ustvarjalno nerazvitost ali pa za nezaupanje v lastno sposobnost. Takšen pozitivizem nastopa kot drobnjakarstvo, kot faktografija, kot včasih kar do absurda prignan strah, da kakšna podrobnost ne bi ostala zanemarjena. Vzlic nedvomnim marksističnim osebnim opredelitvam avtorjev, takega dela ni mogoče neposredno prišteti k stvaritvam marksističnega zgodovinopisja. Gotovo je to mogoče storiti posredno, namreč po zvestobi za zgodovino revolucije pomembnim temam in seveda tudi po fondu pozitivnega védenja, ki ga ustvarja ali preverja. Treba pa je »marksistični pozitivizem« odkloniti tedaj, če se začne razglašati za edino veljavnega.

V razumljivem odporu proti takemu drobnjakarstvu se je znova pojavil tudi v jugoslovanskem prostoru odpor proti t. i. dogodkovni zgodovini in se visoko povzdiguje t. i. genetično strukturalna zgodovina, ki se jo kar enači z marksistično. Gre za prizadevanja, ki so pod vtisom prijemov in metod, kakršni so postali moderni v zahodni historiografiji. Vedeti pa je treba, da gre za ponovno bojevanje boja, ki je nekoč že bil izbojevan, ki ga je izbojeval ravno marksizem, že ob svojem začetku. Ne Marx ne Engels ne drugi sorodni ideologi niso — kadar so nastopali kot zgodovinarji — gojili nekakšne dogodkovne zgodovine, marveč prav tisto, ki jo hočejo danes opisati z bolj visokoletečim izrazom kot genetično-strukturalno.

Ta sodobni pojav bi lahko bil le en dokaz več za velikansko tvornost historičnega materializma za zgodovino kot znanost, če ne bi hkrati ustvarjali napačne dileme, kot da gre za merilo ločevanja med marksističnim in nemarksističnim zgodovinopisjem. Zgodovina dogodkov pomeni nujno spoznavno stopnjo tudi za marksistično zgodovinopisje. Če so zgodovinarji naše NOB po naravi stvari same pretežno usmerjeni k dogodkom, to še ne pomeni, da je njihovo delo nemarksistično. Nasprotno.

Za razpoznavanje, kaj je in kaj ni marksistično v zgodovinopisju, je treba torej iskati drugih kriterijev. Ali je te kriterije mogoče videti ob dveh uglednih delih, katerih marksistični značaj je očiten, ob Speransu in ob Kidričevem poročilu o OF iz leta 1944?

V predgovoru k nemški izdaji Speransa je Kardelj sam opredelil značaj svojega dela. Je angažirano, ni zgolj zgodovinarsko-znanstveno. Ločuje torej dve vrsti zgodovinskega pisanja: po namenu in po pripadnosti stroki. Seveda je ta ločitev možna le do neke mere, če hočemo govoriti o marksističnem delu. To mora biti hkrati »znanstveno« in »angažirano«. A možno je, glede na pisca in na namen, poudarjati prvo ali drugo plat. Če je nujno in upravičeno, da politični delavec izhaja od angažiranosti, a upošteva znanstvenost, je enako upravičeno in nujno, da zgodovinar izhaja od stroke, a da ne pozablja na prakso.

Kidričevo poročilo o OF — ob objavi je bilo označeno kot zgled marksističnega zgodovinopisja — ima nedvomno močne zgodovinske poteze, čeprav namen besedila ni zgodovinopisen. Pojasnjuje aktualne politične pojave in družbene odnose na Slovenskem iz njihovega nastanka v preteklosti. S tem potrjuje zgodovinskost kot bistven sestavni del marksizma. S tem potrjuje — po drugi strani — pomen zgodovine kot znanosti. Poročilo označujeta dva elementa: 1. bogastvo informacij, a selekcioniranih po pomembnosti dejstev; 2. ocena političnih subjektov na temelju njihovega položaja v družbenih odnosih, a brez apriorizmov in poenostavljanja.

Obe deli sta za zgodovinarja nedvomno stimulativni. Tisto, kar pa pri obeh v resnici najbolj prepričuje, da gre za dela marksistov, ni vnašanje določenih formul v sistematizacijo in eksplikacijo zgodovinskega gradiva, temveč ustvarjalnost njune misli. Tu je mogoče videti, da je bistven del marksističnega pisanja zgodovine kreativnost, če se ne zadovoljimo le z marksistično formo. Ustvarjalnosti, kot je znano, ni mogoče predpisati, možno jo je le pospeševati, razvijati, ji kritično pomagati k zrelosti.

Razume se, da ustvarjalnost sama po sebi nikakor ni last in atribut samo marksističnega zgodovinopisja, čeprav ima v njem največje možnosti. Je pa ustvarjalnost pogoj za to, da je zgodovinopisje marksistično.

To ne zadeva marksistične zgodovinarske reprodukcije, ki je nujna in potrebna, ker zagotavlja prenašanje temeljnih fondov marksistično obvladanega zgodovinskega znanja. Npr. leksikalna literatura, učbeniki, priročniki itn. Vendar mora tudi pri marksistični zgodovinarski reprodukciji vselej biti v ospredju vsebina pred formo. Potenciranje forme (fraze) utegne biti za marksistično vzgojo in izobraževanje celo škodljivo.

Pri ocenjevanju, kaj in kolikšen je delež marksističnega prispevka v sodobnem slovenskem zgodovinopisju, je treba upoštevati izkušnjo, da je med zgodovinarji zahoda vsako zgodovinsko delo, s katerim so naši avtorji nastopili v tujini, obveljalo kot eksemplar marksističnega zgodovinopisja. To ni posledica preprostega antikomunističnega prepričanja, da je vse znanstveno delo v Jugoslaviji pač ideološko nadzorovano in »vistosmerjeno«. Naša dela so v resnici zadoščala tistim standardom, po katerih je neko delo temu svetu ideološko tuje, potemtakem marksistično. Materialistično pojmovanje zgodovine in njegove metode v zgodovinopisju so pri nas do te mere dejansko uveljavljene, da zahodnjaki tu ne morejo kaj dosti diferencirati. V naših delih so izražene nacionalne in socialne revolucionarne spremembe, ki so se zgodile v slovenski družbi, v delih se zrcali pozitivni, aktivni odnos naših avtorjev do teh sprememb. In po tem jih štejejo — upravičeno — k marksističnim.

To seveda ne pomeni, da je vse naše delo že kar »iz zibelke« marksistično in da ne bi mogli in morali na svojem domačem terenu v svojem delu tudi ločevati, kritizirati in podpirati tiste smeri (tudi znotraj marksizma so smeri), ki se izkazuje kot najbolj marksistično ustvarjalna in napredna. Kakor je naša

revolucija bila in je v znamenju dejavno vodilne vloge delavskega razreda, a tudi široka, demokratična, v ločevanju pridobivajoča, ne zožujoča, takšna naj bi bila tudi marksistična kritika v našem zgodovinopisju.

Marksistično zgodovinopisje se posebno zanima za nekatera tematska področja. Po Marxu so to »dejanski individui, njihova akcija in njihovi materialni življenjski pogoji«, je to notranje členjenje nacije, odvisno od razvojne stopnje njene produkcije, delitve dela, so to različne oblike lastnine, družbena in politična razmerja. V omenjenem referatu pred četrt stoletja je Boris Ziherl opozarjal zgodovinarje, da se družbeno-razredna pogojenost zgodovinopisja kaže tudi v izbiri naloge. Klical je k preučevanju prelomnih dob; kmečkih puntov, diferenciacij v gmoti slovenskih tlačanov, emancipacije slovenskega kmeta, rojevanja in rasti slovenskega kapitalizma, procesa rasti in odraščanja slovenskega delavstva. Če se ozremo na medtem opravljeno delo, vidimo, da se je slovensko zgodovinopisje kot celota lotevalo ravno teh tem. Družbeno-razredna, socialistična pogojenost tega opravljenega dela je nedvomna. Dejstvo je, da so tudi med slovenskimi zgodovinarji, kot povsod drugod, bile in bodo svetovnonazorske razlike. Če pa gledamo na rezultate dela, niso ločnica. Pristop, o katerem je govoril Ziherl, se je uveljavljal na vsej črti. Treba je celo ugotoviti nenavadno dejstvo, da so se ravno nekateri najbolj prononsirani marksisti zavestno vzdrževali, celo branili povezovanja svojih politično-zgodovinskih raziskav z rezultati gospodarsko-družbeno-zgodovinskih.

Še nekaj je treba ugotoviti. Ločevati moramo med marksističnim zgodovinopisjem na sploh in med tistim za našo rabo. Seveda, če marksizem razumemo kot napotilo za akcijo, tj. za revolucijo. Gre namreč za našo revolucijo. Revolucije obstajajo le kot konkretni zgodovinski pojavi, so v tem pojavu samostojne, suverene, ne prenesejo vsiljevanja »modelov« od zunaj. Takšna je naša od vsega začetka. In če je B. Ziherl leta 1951 slovenskim zgodovinarjem priporočal vrednotenje pojavov v preteklosti iz retrospektive, ki jo omogoča revolucija, potem je nedvomno imel v mislih našo, ne pa kako abstrakcijo. Z drugimi besedami, ne gre samo za materialistično pojmovanje zgodovine, ki naj bi se v njem zgodovinarji udomačili, temveč gre tudi za razgledišča, s katerih raziskujejo našo preteklost. Prav v zadnjem desetletju se je namreč pokazalo, da so tudi pri nas marksisti lahko različni pri izbiri razgledišč. Lahko je to vidik slovenske socialne demokracije leta 1918 ali kak drugi, lahko je to uspešna revolucija 1941—1945. Prvi vidik implicira neogibno nerazumevanje revolucije, uresničene na naših tleh. Nerazumevanje uspešne revolucije pa gotovo ne more biti marksistično. Bližji je marksizmu zgodovinar, ki ne trdi, da je marksist, pa pravilno razbira skozi zgodovino objektivne in subjektivne družbene dejavnike nacionalne in socialne revolucije, izvršene v slovenskem narodnoosvobodilnem boju. Svarilo pred »nevarnostjo, da ne bi dvigali prednikov iz njihovega zgodovinskega okvira in jim prilivali poznejše miselnosti«, je metodološko očitno upravičeno. Ne more pa odvezati zgodovinarja od tega, kar je njegova prva naloga in velika prednost obenem: da gleda nazaj z vidika pogojev in izkušenj naše uspešno izvršene revolucije in njene resničnosti. Z vseh drugih razgledišč delo ne more biti zgodovinarsko uspešno in tudi ne v resnično oporo slovenskemu delavstvu pri izpolnjevanju njegove osvobodilne vloge.

O zahtevi po objektivnosti zgodovinarja. Obsega pravzaprav dve kategoriji pričakovanj. Prva je, da se zgodovinar v svoji raziskavi čimbolj približa objektu svojega raziskovanja, da ga ugotovi in razčleni kar najbolj celovito in v vseh njegovih relacijah. Druga pa je, da bo zgodovinar dal takšno znanstveno

podobo, ki bo vsem elementom, obseženim v raziskovanem dogajanju, predvsem pa njegovim subjektom, kar najbolj pravična. Te vrste zahteva po objektivnosti se stopnjuje, bolj ko se v raziskovanju približujemo komaj minuli preteklosti, dogajanjem, ki neposredno posegajo v današnji čas.

V načelu se moramo strinjati z obema kategorijama in se truditi, da jima zadostimo, če nočemo, da bi zgodovinarsko delo bilo ali površno ali pragmatistično, torej neznanstveno. Je pa še neka drugačna zahteva po objektivnosti. Ta hoče celo biti najbolj znanstvena po videzu. Zahteva, naj se zgodovinarjevo delo vzdigne nad družbo, naj lebdi nad subjektivnostjo ljudi in nad nasprotji v njihovih odnosih, nad nasprotji v idejah. Zgodovinar naj se vzdrži vrednotenj, bodisi osebnih ali filozofsko — strankarsko pogojenih, če ne, bo krivičen in pristranski, če ne, pade na tla neznanstvenosti. To je zahteva po neidejnosti njegovega dela. Zgodovinar naj se odreče Arhimedovi opornici, naj snov le podaja, sodbo pa prepušča bralcu ali poslušalcu. Ta zahteva se glede zgodovine v vzgojno-izobraževalnem procesu priostruje v zahtevo, naj zgodovinar-pedagog ne indoktrinira.

Dejansko ve vsakdo, da je zahteva po takšni objektivnosti neuresničljiva. Vsaj to. Branijo se je tudi na zahodu. V dokaz večkrat navajajo primer Unescove »Zgodovine človeštva«. Zamišljena je bila kot apolitična, a predstavila naj bi vse fenomene zgodovine in to tako, da bi jih postavili v celotni kontekst in zagotovila razumevanje na vseh straneh. Sodelovanje izvedencev vseh taborov naj bi ji zagotovilo tak značaj. Pa vendar te zamisli in posebno realizacije te zamisli niso kritično sprejeli le na vzhodu, vanjo so se zaleteli tudi tradicionalni zahodnoevropski liberalci in klerikalci. Znani profesor Aron je ob tem prizoru zapisal: »Zadeva se v končni analizi suče okrog vprašanja, kaj naj zgodovinar bo ... Avtorji so nadvse želeli, da bi bili deskriptivni, nevtralni, objektivni, sprejemljivi za vsakogar. Osebno pa mislim, da more zgodovina biti le problemska, interpretativna, sociološka, filozofska, nesprejemljiva za nekatere.«

Mi bi temu po naše rekli, da zgodovina more biti, če naj obstaja kot družbena veda, le angažirana. Angažiranost pomeni, kakopak, opredeljevanje. Ker gre za konfliktne težnje v zgodovinskem razvoju, ne more biti vseeno, kakšna je opredelitev. Ni dvoma, da je prvi pogoj, da neko zgodovinarsko delo lahko ocenimo kot marksistično, to, da je opredeljeno socialistično. Njegova objektivnost mora biti ravno v tem.

Takšna objektivnost ne izključuje upoštevanja tudi drugačnih, tudi nasprotnih vrednotenj. Nasprotno, mora jih upoštevati, mora jih kritično vključiti v lastno vrednotenje. Za celotno naše zgodovinsko delo — ne le za tisto, ki je posebej namenjeno vzgoji in izobraževanju — velja tisto, kar je Lenin terjal (v pismu Pokrovskemu, 5. decembra 1920) od dobrega, revolucionarnim potrebam zadoščujočega univerzitetnega učbenika zgodovine: da seznanja s snovjo, da seznanja s tipičnimi idejno drugačnimi interpretacijami in da podaja marksistično interpretacijo zgodovinskega procesa. Vse to skupaj je pot k objektivnemu spoznanju, ki ni indoktrinacija, a je socialistično angažirano, je idejno.

Posebno vprašanje je, kako opredeliti našo idejnost. Kajti gotovo je, da tudi marksistična idejnost v zgodovini ne obstaja kot abstrakcija, temveč je vezana na različne konkretne oblike socialističnega razvoja. Gre za našo marksistično idejnost, ki je tvorni del našega boja za socializem samoupravljanja, lastnega odločanja človeka v vseh človeških odnosih. Naše zgodovinarsko delo mora temeljiti predvsem na našem revolucionarnem izkustvu.

Bistven del dediščine revolucije na naših tleh je premagovanje ozkosti in dogmatizma. Prav ta del mora biti tudi bistven del idejnosti našega zgodovinopisja, če noče — in to noče — indoktrinirati, poučevati s povzdignjenim prstom, če hoče — in to mora hoteti — bojevati se za človeka, bojevati se za vsako novo generacijo, da aktivno, z lastnim spoznanjem in notranjim pristankom prevzame kot svoj lastni tisti boj, ki raste iz naše narodne in revolucionarne preteklosti. To je konec koncev bistvo idejne in družbene funkcije zgodovine kot družbene vede. Te funkcije ne opravlja s tem, da vsakemu novemu rodu zgolj poroča o preteklih bojih, temveč s tem, da vsakemu novemu rodu omogoči, da te boje izbojuje sam za sebe, za svoje lastno spoznanje. Zato idejno *naša* zgodovina ne more biti popisovanje slavnih zmag in črnjenje premaganih sovražnikov. Tudi ne more biti katalog naukov preteklosti. Mora biti za probleme odprta, biti kritična, ne le strokovno do virov in gradiva, temveč tudi do dilem na prehojeni poti. Mora biti prepričana, mora prepričanje omogočiti, a ne sme sama prepričevati, če hoče prepričati. Če to doseže, bo šele zares marksistična, bo — po Marxu — »znanost zgodovine«.

PODATKI O PREJŠNJIH OBJAVAH

1

Revolucija in slovensko nacionalno vprašanje. Naša sodobnost 9 (Ljubljana 1961) 387—403.

2

Svetozar Marković o Slovencih in federaciji. Prevod iz srbohrvaščine. Prispevek »Svetozarjevim srečanjem« v letu 1976. V: Svetozarevi susreti 22.—23. septembra 1976 (Svetozarevo 1976) 161—170. Slovenski prevod v: Naši razgledi 26 (Ljubljana 1977) 225—226 in 255—256.

3

Jugoslovanska misel pri Slovencih vdobi Taaffejeve vlade (1879—1893). Referat na zborovanju slovenskih zgodovinarjev oktobra 1974 v Piranu. V: Zgodovinski časopis 29 (Ljubljana 1975) 263—274.

4

Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1894—1904. Referat na zborovanju slovenskih zgodovinarjev septembra-oktobra 1976 v Kranjski gori. V: Zgodovinski časopis 31 (Ljubljana 1977) 7—23.

5

Osemdeset let od ustanovitve slovenske delavske stranke. Beseda ob odkritju spominske plošče. V: Kronika 25 (Ljubljana 1977) 48—52.

6

Badenijeva kriza in Slovenci. Prevod iz nemščine. Referat na srečanju avstrijskih in jugoslovanskih zgodovinarjev 1976 v Gösingu. V: Die Donaumonarchie und die südslawische Frage von 1848 bis 1918. (Wien 1978) 65—74.

7

Politika »novega kurza«, jadranski kompromis in Slovenci. Prevod iz srbohrvaščine. V: Jugoslovenski istorijski čaopis (Beograd 1975) št. 3—4, 49—88.

8

O nekaterih vprašanjih slovenske politične zgodovine v zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno. Referat na zborovanju slovenskih zgodovinarjev septembra-oktobra 1978 v Mariboru. V: Zgodovinski časopis 33 (Ljubljana 1979) 203—220.

9

Zveza Vseslovenske ljudske stranke in Hrvatske stranke prava v letih 1911—1913. V: Zgodovinski časopis 34 (Ljubljana 1980) 5—75.

10

Avstrija in Slovenci leta 1912—1913. V: Kronika 23 (Ljubljana 1975) 110—120.

11

Trst v slovenski politični misli do prve svetovne vojne. Referat na posvetu »Italijanski in slovenski socialisti vdobi Henrika Tume (1905—1918)« maja 1977 v Trstu. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 17 (Ljubljana, Trst 1979) 9—40 (z italijanskim prevodom).

12

Položaj Slovencev pred prvo svetovno vojno. V: Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat. Posebna izdanja Srpske akademije nauka i umetnosti 416 (Beograd 1967) 761—788.

13

Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje. Referat na zborovanju slovenskih zgodovinarjev septembra 1968 v Novi Gorici. V: Zgodovinski časopis 22 (Ljubljana 1968) 169—184.

14

Slovenci v politiki dunajske vlade in dvora med prvo svetovno vojno. Nastopno predavanje dne 27. februarja 1970 na filozofski fakulteti univerze v Ljubljani. V: Zgodovinski časopis 24 (Ljubljana 1970) 177—189.

15

Slovenci. Prevod iz nemščine. V: Die Habsburgermonarchie 1848—1918, III/2, Die Völker des Reiches. Österreichische Akademie der Wissenschaften (Wien 1980) 801—838.

16

Lenin in nacionalno vprašanje v Rusiji v času oktobrske revolucije in formiranja Sovjetske zveze. V: Naša sodobnost 5 (Ljubljana 1957) 970—979 in 1080—1089.

17

Lenin o nacionalizmu in internacionalizmu velikih in malih narodov. V: Naši razgledi 5 (Ljubljana 1956) 402—405.

18

Polemika o Stalinu po februarski revoluciji. V: Naša sodobnost 6 (Ljubljana

19

Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ-KPS. Referat na posvetu ob 50. obletnici oktobrske revolucije in ob 30. obletnici ustanovnega kongresa Komunistične partije Slovenije novembra 1967 v Ljubljani. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 7 (Ljubljana 1967) 277—316. Objavljeno tudi v Problemih (okrajšano) in v srbohrvatskem prevodu v Jugoslovenskem istorijskem časopisu.

20

KPJ in nacionalno vprašanje v prvi jugoslovanski državi. Referat na kongresu jugoslovanskih zgodovinarjev septembra 1969 v Ohridu. V: Nastava istorije — Pouk zgodovine (Zagreb 1969—70) št. 2, 10—19. In v: NIN (Beograd 1969) št. 977 do 979.

21

[21] Prispevek jugoslovanskih marksistov k revolucionarnemu pojmovanju narodnega vprašanja (1928—1937). Prevod iz srbohrvaščine. Referat na posvetu »Tito in revolucija« decembra 1977 v Kumrovcu. V: Tito i revolucija. Eksport-Pres (brez kraja in letnice) 155—165.

22

»... povzdigniti se v vodilni razred nacije...« Prevod iz srbohrvaščine. Prispevek za posvet ob obletnici 8. konference zagrebških komunistov, februarja 1978 v Zagrebu. V: Osma konferencija zagrebačkih komunista i razvoj KPJ-SKJ kao moderne partije radničke klase (Zagreb 1978) 201—218. Slovenski natis v: Naši razgledi 29 (Ljubljana 1978) 676—677 in 708—710.

23

Zgodovinska misel slovenskih marksistov v času Speransove knjige. Referat na izrednem občnem zboru Zgodovinskega društva za Slovenijo ob štiridesetletnici izida knjige Edvarda Kardelja-Speransa »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«, 2. marca 1979 v Ljubljani. V: Zgodovinski časopis 33 (Ljubljana 1979) 533—544. Gradivo z zbora je izšlo tudi v samostojni izdaji z naslovom »Edvard Kardelj — Sperans in slovensko zgodovinopisje (Ljubljana 1980).

24

Osvobodilna fronta slovenskega naroda in program Zedinjene Slovenije. Referat na posvetu o Osvobodilni fronti slovenskega naroda aprila 1966 v Ljubljani. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 6 (Ljubljana 1966) 233—244. Izšlo tudi v srbohrvaškem prevodu v: Putovi revolucije (Zagreb).

25

Temelji jugoslovanske federacije. Referat na posvetu ob tridesetletnici osvoboditve Slovenije decembra 1975 v Ljubljani. V: Osvoboditev Slovenije 1945 (Ljubljana 1977) 37—60.

26

Vprašanje naroda v socializmu. V: Naši razgledi 21 (Ljubljana 1972) 65—66.

27

O sovjetskih definicijah »socialističnega naroda« in »sovjetskega ljudstva«. Neobjavljen zapis iz januarja 1977.

28

Nekaj misli k vprašanju o marksizmu v našem zgodovinopisju. Prispevek k diskusiji o zgodovinski stroki na filozofski fakulteti v Ljubljani. V: Anthropos (Ljubljana 1977) 6—7, 181—185.

INHALTSANGABE

1

DIE REVOLUTION UND DIE SLOWENISCHE NATIONALE FRAGE

Eine essayistische Untersuchung der Verflechtung der nationalen und sozialrevolutionären Strömungen in der slowenischen Geschichte von der Märzrevolution 1848 bis zur sozialistichen Revolution im Jahre 1945 durch den nationalen Befreiungskrieg. Die von den sozialen Revolutionären in der letzten Phase bewusst erstrebte Verflechtung ihrer sozialen Ziele mit den nationalrevolutionären Bewegung führte zu einem bestmöglichen Erfolg, so dass die Selbstbestimmung der slowenischen Nation zügleich eine Selbstbestimmung der Grundschichten des Volkes bedeutete.

2

SVETOZAR MARKOVIĆ ZUR FRAGE DER SLOWENEN UND EINER BALKANFÖDERATION

Obwohl der serbische frühsozialistische Theoretiker und Publizist Svetozar Marković hinsichtlich der slowenischen nationalen Frage selbst nicht unnitetlbar Stellung bezog, ist aus seinen Äusserungen zu anderen Fragen ersichtlich, dass er auch die Slowenen in die von ihm befürwortete freie Gemeinschaft der Serben, Kroaten, des Volkes von Bosnien-Herzegowina und von Montenegro einbeziehen wollte, im Gegensatz zu den zeitgenössischen liberalen serbischen Politiken in der damals ungarischen Wojwodina. Seine Idee einer zukünftigen Balkanföderation beruhte nicht auf anarchistischen Ansichten, so vor allem nicht auf einer Verneinung von Nationen als konstitutiven Elementen der Föderation. Er nahm, speziell für die Serben, auch historische und regionale Siedlungsgebiete als in Frage kommende Einheiten der Föderation in Betracht, so dass deren föderativer Zusammenschluss die Vereinigung der Serben bewerkstelligen, zugleich aber auch die Freiheit der anderen, in diesen Gebieten lebenden Völker garantieren sollte.

3

DER SÜDSLAWISCHE GEDANKE BEI DEN SLOWENEN IN DER ÄRA TAAFFE (1879—1893)

Der Bestand des südslawischen Gedankens ist bei den Slowenen auch in diesem Zeitabschnitt festzustellen. Ein konkretes Beispiel dafür sind die von Fran Podgornik, dem damaligen Redakteur der Zeitschriften »Slovan« und »Slovanski svet«, vertretenen autonomistischen Ideen. Die Führer der beiden slowenischen bürgerlichen Parteien sympathisierten in dieser Zeit mit der politischen Opposition in Kroatien und erhofften sich von ihrer Zielsetzung und Tätigkeit auch eine Lösung der slowenischen Frage. Zu diesem Zwecke suchten sie politische und organisatorische Bindungen mit den kroatischen oppositionellen Parteien herzustellen, jedoch ohne einen bleibenden Erfolg. Die slowenischen Sozialisten waren tatsächlich bestrebt, die Vereinigung der gesamten südslawischen Arbeiterschaft der Monarchie zu erreichen.

4

EINIGE FRAGEN DER SLOWENISCHEN POLITIK IN DEN JAHREN 1894—1904

Die Abhandlung befasst sich mit der Gründung der slowenischen liberalen Partei in Krain, den Umständen bei der Gründung der »Südslawischen sozialdemokratischen Partei« und dem dabei von Etbin Kristan entworfenen Programm einer nationalen Kulturautonomie. Sodann wird auf die Verbürgerlichung des slowenischen Klerikalismus hingewiesen und zwei dafür charakteristische und bestimmende Geschehnisse, nämlich die Abschaffung der politischen Selbstständigkeit der christlich-sozialen Bewegung und das Engagement der klerikalen Partei in der nationalen Frage, werden näher erörtert.

5

ACHTZIG JAHRE SEIT DER GRÜNDUNG DER SLOWENISCHEN ARBEITERPARTEI

Die im Jahre 1896 gegründete »Südslawische sozialdemokratische Partei« war nicht bloss ein Ergebnis der zu dieser Zeit erfolgten Spaltung der österreichischen sozialdemokratischen Organisation in ethnisch getrennte Parteien. Sie stellte sich auch das Ziel, einen selbständigen Weg zum Sozialismus in den südslawischen Teilen der Monarchie zu erarbeiten. Man beabsichtigte eine gemeinsame Partei für alle diese Gebiete zu schaffen. Da sich jedoch die feste dualistische Staatsform und die daraus resultierende Trennung der von Südslawen bewohnten Länder als zu stark erwies, blieb die neue Partei in ihrem Wirken auf die österreichische Reichshälfte begrenzt und im grossen und ganzen eine Partei der slowenischen Arbeiterschaft.

6

DIE BADENIKRISE UND DIE SLOWENEN

Ein Vortrag in der österreichisch-jugoslawischen Historiker-Kommission. Die Badenikrise bewirkte eine Umorientierung der slowenischen Politik, sowohl bei der klerikalen wie bei der liberalen Partei, und das im Sinne einer Anlehnung an die kroatischen Parteien diesseits und jenseits der dualistischen Staatsgrenze, mit klaren staatsrechtlichen Bestrebungen. Im Laufe des Jahres 1903 kam diese neue südslawische Richtung, ganz überraschend für die Regierung in Wien, in einer Reihe von grossen Kundgebungen im grössten Teil des slowenischen Volksgebietes klar zum Vorschein.

7

DIE POLITIK DES »NEUEN KURSES«, DAS »ADRIATISCHE KOMPROMISS« UND DIE SLOWENEN

Die sogenannte Politik des neuen Kurses in Kroatien (1903—1906) war im Widerstand gegen Wien auf ein Bündnis mit der ungarischen Opposition und den italienschen Irredentisten ausgerichtet und suchte daher mit den letzteren eine Verständigung in der adriatischen Frage zu erreichen. Dabei liess sie jedoch die Interessen der Slowenen ganz ausser acht, obgleich eine solche Verständigung nur auf Kosten der küstenländischen Slowenen möglich wäre. Diese Politik stiess auf heftigen Widerspruch der Slowenen und liess auch die Bedeutung der bestehenden österreichischen Staatsgrenze zu Italien für den Komplex der südslawischen Bewegung erkennen.

8

EINIGE FRAGEN DER SLOWENISCHEN POLITISCHEN GESCHICHTE IM LETZTEN JAHRZENT VOR DEM ERSTEN WELTKRIEGE

Nach einem kurzen Überblick der politischen und sozialen Lage und Entwicklung der Slowenen im Jahrzehnt 1904—1914 befasst sich der Aufsatz näher mit Fragen der nationalen Politik der slowenischen Sozialdemokraten. Ausser einer zum Teil kritischen Stellungnahme zu einigen neueren Beurteilungen wird versucht zu zeigen, dass eine in Entwicklung und Wandel begriffene Politik nicht statisch beurteilt werden kann. Die damalige Politik der slowenischen Sozialdemokratie ist als Teil eines entscheidenden historischen Prozesses zu verstehen, nämlich als Zeichen einer beginnenden revolucionären Auffasung der nationalen Frage bei den Führern der slowenischen Arbeiterbewegung.

9

DAS BÜNDNIS ZWISCHEN DER ALLSLOWENISCHEN VOLKSPARTEI UND DER KROATISCHEN RECHTSPARTEI IN DEN JAHREN 1911—1913

Die Gründe und die bleibenden Folgen dieses Bündnisses sind für die Geschichte der südslawischen Bewegung bei den Slowenen recht bedeutsam. Die (klerikale) Allslowenische Volkspartei neigte damals zur Annahme des kroatischen staatsrecht-

lichen Programmes, das auch eine Angliederung der slowenischen Länder vorsah und als ein Programm zur Gründung eines südslawischen Teilstaates in einer föderalisierten habsburgischen Monarchie zu verstehen war. Es beruhte auf der Anerkennung der in der Monarchie lebenden Serben und slawischen Moslems als nationaler bzw. konfessioneller Subjekte und erstrebte ein Einvernehmen mit ihnen auf Grund der Anerkennung der kroatischen Staatlichkeit von ihrer Seite wie auch gute aussenpolitische Beziehungen zu Serbien und Montenegro. Das bedeutendste Ergebnis dieses Bündnisverhältnisses war die erfolgte Gründung des kroatisch-slowenischen Parlamentsklubes im Wiener Reichsrat, der in der folgenden Zeit des ersten Weltkrieges zu einem wichtigen Faktor der südslawischen eigenstaatlichen Bestrebungen werden sollte.

10

DIE ÖSTERREICHISCHE POLITIK GEGENÜBER DEN SLOWENEN IN DEN JAHREN 1912—1913

Auf Grund von Akten des III. Korpskommandos der ö. u. Armee wird aufgezeigt, wie die österreichischen Militärbehörden, aus Anlass von Folgeerscheinungen der Balkankriege, bereits bestehende allgemeine amtliche Weisungen für die Behandlung staatsgefährlicher Elemente ausgesprochen zu Weisungen für eine Verfolgung von Slowenen und der in Istrien wohnhaften Kroaten umänderten.

11

TRIEST IM SLOWENISCHEN POLITISCHEN GEDANKEN VOR DEM ERSTEN WELTKRIEG

Schon seit dem Revolutionsjahr 1848 hing die Lösung der slowenischen Frage in der slowenischen Politik der Zeit auch mit Triest zusammen. Vom Anfang des 20. Jahrhunderts wuchs im Lager der slowenischen Sozialdemokratie und im Kreise der radikal-nationalen Jungliberalen der Gedanke, dass Triest zum Zentrum des Modernisierungsprozesses im slowenischen Volke werden sollte. Daraus folgte die Forderung, dass die von den Slowenen verlangte slowenische Universität in Triest und nicht in Ljubljana errichtet werden sollte. Die anti-irredentistische Einstellung der italienischen Sozialisten in Triest, die zusammen mit ihren slowenischen Genossen die stärkste Partei daselbst waren, gab dieser Hoffnung der Slowenen einen gewissen Rückhalt, obwohl andererseits die italienischen Sozialdemokraten in Triest die Eingliederung der Stadt in einen trialistischen südslawischen Teilstaat entschieden ablehnten.

12

DIE LAGE DER SLOWENEN VOR DEM ERSTEN WELTKRIEG

Die Abhandlung beschreibt die wirtschaftliche und die soziale Struktur der Bevölkerung slowenischer Umgangssprache nach den Ergebnissen der österreichischen Volkszählungen von 1900 und 1910 und untersucht die Entwicklung im Laufe der fortschreitenden Industrialisierung. Damals hatte die bis dahin ganz beträchtliche, sogar die Existenz der Nation bedrohende Aussiedlungswelle nach Übersee ihren Höhepunkt wohl schon überschritten. Doch die in steigender Zahl von der städtischen Industrie erfasste slowenische Landbevölkerung fand Arbeit zum grossen Teil nur bei deutsch bzw. italienisch geführten Unternehmen und unterlag einem nationalen Entfremdungsprozess, der relativ schneller voranging als ihre Zahl wuchs. Die Endbilanz der Industrialisierung war für die Slowenen daher negativ und der Bestand des slowenischen Volkes wäre durch sichtbare Entwicklungstrends gefährdet, so dass nur die nationale Eigenstaatlichkeit diese Gefährdung dauernd verhindern konnte.

13

DER TRIALISMUS BEI DEN SLOWENEN UND DIE JUGOSLAWISCHE EINIGUNG

Als Trialismus bei den Slowenen bezeichnet man oft, besonders nach 1908, das nationale Programm der slowenischen Klerikalen. Dieser »Trialismus« unterscheidet sich wesentlich von jenem grossösterreichischen des Thronfolgerkreises

und der deutschen Christlichsozialen. Der Trialismus bei den Slowenen war zwar ebenfalls dynastisch und klerikal, doch war der Grundgedanke seiner Träger eine Lösung der slowenischen nationalen Frage durch die politische Einigung der Südslawen der Monarchie. Die Einfügung der Slowenen und ihres Volksgebietes in das jugoslawische Staatsgebilde in der Monarchie war dabei eine Grundforderung, während die Reformer — die deutschen Christlichsozialen ausdrücklich — an einen solchen Staat nur für die Gebiete jenseits der Grenze mit Ungarn dachten. Durch die politische Formel des Trialismus bemühte sich die slowenische klerikale Politik beständig die Zugehörigkeit der Slowenen zu den Kroaten und den Serben der Monarchie und die Dringlichkeit ihrer staatsrechtlichen Vereinigung zu beweisen. Dabei schloss diese Politik keinesfalls eine allgemeine Föderalisierung der Monarchie aus, sie erwartete sie sogar.
Während des Krieges vertiefte sich die Differenzierung im klerikalen Lager auch als Folge der Tatsache, dass die Machfaktoren der Monarchie bis zum Ende an keine Einbeziehung der Slowenen in eine wie immer geartete Lösung der südslawischen Frage in der Monarchie zu denken bereit waren. Führende Träger der jugoslawischen Deklarationsbewegung (staatsrechtliche Deklaration der südslawischen Reichsratsabgeordneten vom 30. Mai 1917), die wesentlich zur Bildung des Nationalrates der Slowenen, Kroaten und Serben in Zagreb beitrug, kamen aus den Reihen der sich behauptenden Strömung Krek — Korošec der slowenischen Volkspartei.

14

DIE SLOWENEN IN DER POLITIK DER REGIERUNGEN UND DES HOFES IN WIEN WÄHREND DES ERSTEN WELTKRIEGES

Die deutschnational bedingten behördlichen Verfolgungen von Slowenen in den ersten Kriegsjahren erweckten bei den Slowenen starke Bedenken, ob eine gesicherte nationale Existenz im Rahmen der dualistischen Monarchie noch möglich wäre. Zunächst trachteten sie hauptsächlich den Ausweg in der Zusammenschliessung des vereinigten slowenischen Sprachgebietes mit den kroatisch-serbischen Gebieten der Monarchie zu einer eigenen staatsrechtlichen Einheit zu finden. Die Politik der Regierungen und des Hofes war aber grundsätzlich gegen jede Möglichkeit gerichtet, auch die slowenischen Gebiete an einer Lösung der südslawischen Frage teilnehmen zu lassen. Im Gegenteil, Ministerpräsident Stürgkh sah im Krieg gegen Serbien geradezu eine Gelegenheit, jede politische Bindung der Slowenen in der österreichischen Reichshälfte mit der jugoslawischen Bewegung zu zerreissen. Im Jahre 1916 machte man sich in den Regierungskreisen manchmal Gedanken über die Schaffung eines Illyriens, doch stets unter Ausschliessung der slowenischen Gebiete. Der Eid des neuen Kaisers an die ungarische Verfassung zeugte vom Festhalten am Dualismus. Die Protokolle des gemeinsamen österreichisch-ungarischen Ministerrates, die Ablehnung der staatsrechtlichen Forderungen des Südslawischen Klubs vom 30. Mai 1917, die persönlichen Denkschriften Clam-Martinic, die Äusserungen der Ministerpräsidenten Seidler (besonders die vom 3. Mai 1918) und Hussarek sowie die Versicherungen des Kaisers am 25. Mai 1918 den deutschen Vertretern, dass die (deutsch-slowenischen) Länder unteilbar bleiben müssen und dass der österreichische Rahmen (der Dualismus), in ihm die slowenischen Gebiete und der grosse Wirtschaftsweg (zur Adria) jedenfalls erhalten werden müssten, ja, selbst das Völkermanifest Kaisers Karls vom 16. Oktober 1918 zeugen von der konsequenten Ablehnung einer Teilnahme der Slowenen an der Schaffung einer südslawischen staatsrechtlichen Einheit im Rahmen der Monarchie, an welcher die Regierungen und das Hof festhielten. Die letzte Sitzung der gemeinsamen Regierung am 22. Oktober 1918, unter dem Vorsitz des Kaisers, und der dort erstmals geäusserte Gedanke dass die südslawische Frage auch die Slowenen einschliessen könnte, hatten keinen Einfluss mehr auf den tatsächlichen Gang der Ereignisse.

15

DIE SLOWENEN IM ZEITRAUM 1848—1918

Ein synthetischer Überblick der Geschichte der Slowenen, verfasst für das Werk »Die Habsburgermonarchie 1848—1918« der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch) und veröffentlicht im Band III/1 des Werkes (Wien 1980).

16

LENIN UND DIE NATIONALE FRAGE IN RUSSLAND ZUR ZEIT DER OKTOBERREVOLUTION UND DER GESTALTUNG DER SOWJETUNION

Auf Grund der Neuherausgabe von Lenin's Schriften zur nationalen Frage (Moskau 1956) und in Beachtung des Werkes von Richard Pipes und einiger Arbeiten von sowjetischen Historikern analysiert diese Abhandlung die Entwicklung der gedanken Lenin's über diese Frage.

17

LENIN'S ARBEIT ÜBER DEN NATIONALISMUS UND INTERNATIONALISMUS BEI GROSSEN UND KLEINEN VÖLKERN

Kommentierte slowenische Erstübersetzung des erst im Jahre 1956 veröffentlichten Briefes Lenin's vom 30. u. 31. Dezember 1922 zu Fragen betreffend den Zusammenschluss der sowjetischen Republiken.

18

DIE POLEMIK ÜBER DIE ROLLE STALINS WÄHREND DER MONATE NACH DER FEBRUARREVOLUTION

Ein kurzer Bericht über die im Jahre 1957 zwischen sowjetischen Geschichtsforschern entbrannte Polemik über die wahre Rolle Stalins in der Vorbereitung der Oktoberrevolution.

19

DIE NATIONALE FRAGE IN JUGOSLAWIEN IN DER THEORIE UND POLITIK DER KOMMUNISTISCHEN PARTEI JUGOSLAWIENS (KPJ) BZW. SLOWENIENS (KPS)

Eine dokumentierte Darstellung und eine Analyse der Theorie und Politik der KPJ und KPS in historischen Zeitabschnitt 1919—1940 in Bezug auf die nationale Frage in Jugoslawien, mit besonderer Beachtung der Frage der Slowenen.

20

DIE KOMMUNISTISCHE PARTEI JUGOSLAWIENS (KPJ) UN DIE NATIONALE FRAGE IM ERSTEN JUGOSLAWISCHEN STAATE

Eine kurze Darstellung der Haltung der KPJ zur nationalen Frage im Zeitraum 1919—1941, Identifizierung der gegenständlichen Problematik, sowie Gedanken und methodologische Propositionen für eine vertiefte historiographische Arbeit daran.

21

VOM BEITRAG DER JUGOSLAWISCHEN MARXISTEN IM ZEITRAUM 1928—1937 ZUR NEUEN REVOLUTIONÄREN AUFFASSUNG DER NATIONALEN FRAGE

Die Studie untersucht die in der Zeitperiode von 1928 bis 1937 erreichten neuen Auffassungen über die Verknüpfung der revolutionären und nationalen Bewegungen, zieht Vergleiche mit der von Stalin aufgestellten Doktrin, und versucht den von Tito geleisteten Beitrag zu der neuen politischen Konzeption festzustellen.

22

ÜBER DEN BEITRAG DER 8. KONFERENZ DER ZAGREBER KOMMUNISTEN IN 1928 ZUR REVOLUTIONÄREN AUFFASSUNG DER NATIONALEN FRAGE IN JUGOSLAWIEN

Die Konferenz der Zagreber Kommunisten im Jahre 1928, an der vor allen Josip Broz Tito massgeblich mitwirkte, ergab erstmals wesentliche Elemente der erst

nach 1934 erarbeiteten zusammenhäugenden Konzeption des Verhältuirses der Revolution zu der nationalen Idee. Im Aufsatz wird versucht, das Wesen der neuen Konzeption zu enklären.

23

DER HISTORISCHE GEDANKE DER SLOWENISCHEN MARXISTEN IN DEN VORKRIEGSJAHREN UND DAS GRUNDLEGENDE WERK VON SPERANS (1939)

Die Abhandlung, verfasst anlässlich des vierzigjährigen Jubiläums des Werkes »Die Entwicklung der slowenischen nationalen Frage« von Edvard Kardelj (Sperans), schildert die historiographische Tätigkeit der slowenischen Marxisten in den Jahren 1932—1941 mit dem Werk von Kardelj als dem Höhepunkt dieser Tätigkeit, an der, unter anderen, Ivo Grahor, Dušan Kermavner, Boris Kidrič, Vladimir Martelanc, Jože Vilfan, Boris Ziherl beteiligt waren. Ihre Schriften erwiesen sich als geistige Vorbereitung für den Befreiungskrieg und die Revolution in Slowenien in den Jahren 1941—1945, sind jedoch auch im historiographischen Sinne bemerkenswerte Leistungen.

24

DIE »BEFREIUNGSFRONT DES SLOWENISCHEN VOLKES« UND DAS PROGRAMM DES VEREINTEN SLOWENIENS

Eines der Hauptziele der höchst wirkungsvollen politischen Organisation der Slowenen in den Kriegsjahren 1941 bis 1945 war die Verwirklichung der Selbstbestimmung für das slowenische Volk, dessen Heimatland durch die Grossmächteverträge nach dem ersten Weltkriege staatsrechtlich zerteilt worden war und dessen Bestand in den, der Fremdherrschaft unterworfenen Teilen unter Italien und Österreich bzw. Deutschland durch die Entnationalisierungspolitik und den Faschismus gefährdet war. Das von der Organisation aufgestellte Selbstbestimungsprogramm forderte den staatlichen Zusammenschluss aller ethnisch slowenischen Gebiete, bei Aberkennung der Folgen der neuzeitlichen Verfremdungspolitik. Von einer genauen Abgrenzung dieser Gebiete wurde in Erwartung einer zukünftigen demokratischen Entwicklung in den betroffenen Nachbarstaaten zunächst abgesehen.

25

GRUNDLAGEN UND WERDEGANG DER JUGOSLAWISCHEN FÖDERATION

Die Abhandlung erläutert den Werdegang der jugoslawischen Föderation im Laufe des Befreiungskrieges und der fortschreitenden Revolution in Jugoslawien. Beides waren Ziele und Aktionen, die schon an sich auf einem föderativen Grundgedanken basieren mussten. Die Verschiedenheit der historischen Geschicke und der Befreiungsbestrebungen in den nationalen Teilgebieten Jugoslawiens und andererseits die einheitliche revolutionäre politische Führung, die mit den Kräften jedes Volkes für sich rechnete und darauf baute, schufen eine historisch neue Situation: jedes einzelne Volk suchte seine Befreiung mit eigenen Kräften, doch keines konnte sie ohne die Hilfe aller übrigen Völker erreichen. Die Folge war, dass die Föderation, ohne vorerst ein gemeinsames staatsrechtliches Programm zu sein, als eine Realität angenommen und verwirklicht wurde.

26

DIE FRAGE DER NATION IM SOZIALISMUS

Die Abhandlung vertritt in gedrängter Form die zuweilen umstrittene These, dass im Sozialismus der Gegenwart die wirtschaftliche und politische Eigenart einer nationalen Gemeinschaft nicht verloren geht und dass sie sogar eng mit der Befreiung der Arbeit zusammenhängt. Es ist jedoch zu beachten, dass es nicht nur einen Typ der sozialistischen Gesellschaft gibt. In der Typologie der Nationen muss die Nation im System des Selbstverwaltungs-Sozialismus als ein eigener Typ bewertet werden.

27

SOWJETISCHE DEFINITIONEN DER BEGRIFFE »SOZIALISTISCHE NATION« UND »SOWJETISCHES VOLK«

Eine kurzgefasste Schilderung der Entwicklung des Begriffes der Nation in der sowjetischen Historiographie und politischen Lehre nach der Stalinzeit, insbesondere der These des Bestehens von »sozialistischen« im Gegensatz zu »bürgerlichen« Nationen, in vergleichender Gegenüberstellung zu den Ausichten Lenins. Darauf anschliessend ein kurzer Einblick in sowjetische Definitionen des Begriffes »sowjetisches Volk« bzw. »sowjetische Nation« als einer neuen, durch die gesellschaftliche Entwicklung in der UdSSR entstandenen Kategorie.

28

GEDANKEN ZUR FRAGE DES MARXISMUS IN UNSERER HISTORIOGRAPHIE

Ein Diskussionsbeitrag zu unserer historiographischen Lehrmethode, mit dem sich der Autor für das Hervorheben von schöpferischen und nicht von bloss formellen Zügen des Marxismus einsetzt, vor allem für die grundlegende Beachtung der Erfahrungen von der eigenen revolutionären, nicht auf Dogmen beruhenden Entwichlung. Unsere Historiographie soll zwar von eigener Überzeugung ausgehen, muss also selbst überzeugt sein: doch soll sie dem Leser gerügend Elemente geben, und ihm eine Überzeugung zu ermöglichen, soll jedoch, wenn sie über zeugen will diese nicht aufdrängen.

Kazalo

Uvodno pojasnilo 5
1 Revolucija in slovensko nacionalno vprašanje 7
2 Svetozar Marković o Slovencih in federaciji 19
3 Jugoslovanska misel pri Slovencih v dobi Taaffejeve vlade (1879—1893) . . 28
4 Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1894—1904 39
5 Osemdeset let od ustanovitve slovenske delavske stranke 55
6 Badenijeva kriza in Slovenci 61
7 Politika »novega kurza«, jadranski kompromis in Slovenci 69
8 O nekaterih vprašanjih slovenske politične zgodovine v zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno 101
9 Zveza Vseslovenske ljudske stranke in Hrvatske stranke prava v l. 1911—1913 119
10 Avstrija in Slovenci leta 1912—1913 167
11 Trst v slovenski politični misli do prve svetovne vojne 181
12 Položaj Slovencev pred prvo svetovno vojno 193
13 Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje 215
14 Slovenci v politiki dunajske vlade in dvora med prvo svetovno vojno . . . 228
15 Slovenci (1848—1918) 239
16 Lenin in nacionalno vprašanje v Rusiji v času oktobrske revolucije in formiranja Sovjetske zveze 265
17 Lenin o nacionalizmu in internacionalizmu velikih in malih narodov . . . 279
18 Polemika o Stalinu po februarski revoluciji 286
19 Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ — KPS . . . 290
20 Komunistična partija Jugoslavije in nacionalno vprašanje v prvi jugoslovanski državi 330
21 Prispevek jugoslovanskih marksistov k revolucionarnemu pojmovanju narodnega vprašanja (1928—1937) 340
22 »... povzdigniti se v vodilni razred nacije ...« 357
23 Zgodovinska misel slovenskih marksistov v času Speransove knjige . . . 369
24 Osvobodilna fronta slovenskega naroda in program Zedinjene Slovenije . . 381
25 Temelji jugoslovanske federacije 393
26 Vprašanje naroda v socializmu 410
27 O sovjetskih definicijah »socialističnega naroda« in »sovjetskega ljudstva« 414
28 Nekaj misli k vprašanju o marksizmu v našem zgodovinopisju 421
Podatki o prejšnjih objavah 428
Inhaltsangabe 431

DOCUMENTA ET STUDIA HISTORIAE RECENTIORIS
II

Urednik zbirke Branko Avsenak

Janko Pleterski
STUDIJE O SLOVENSKI ZGODOVINI IN NARODNEM VPRAŠANJU

Opremila Breda Varl

Založila založba Obzorja

Za založbo Drago Simončič

Natisnila tiskarna Ljudske pravice
v Ljubljani 1981